TRIP ADVOCATEN & NOTARISSEN
Hereweg 93, 9721 AA Groningen
Postbus 1105, 9701 BC Groningen

Advocaat
Tel.: 050-
Fax: +31 (0)50 599 79 77
E-mail: @triplaw.nl
Website: www.triplaw.nl

MEMO

Aan	:	Provincie Drenthe
T.a.v.	:	&
Van	:	en
Datum	:	11 september 2020
Inzake	:	Advies wolven
Dossiernummer	:	32001043
Documentnummer	:	43329046v1

ADVIES WOLVEN

I. Inleiding

Op 3 juni 2020 heeft u ons opdracht gegeven om de juridische mogelijkheden te onderzoeken voor het vangen en zenderen van wolven. Uit het memo 'Juridische mogelijkheid vangen en zenderen wolven' blijkt dat tijdens de afstemming tussen de provincie Drenthe en belanghebbenden is ingebracht dat onderzocht moet worden of het (juridisch) mogelijk is om wolven te vangen en te voorzien van een elektrische halsband of zender.

Door middel van het vangen en zenderen van de wolf kan enerzijds de locatie worden gevolgd en anderzijds de wolf van percelen met landbouwhuisdieren worden geweerd. Het idee is dat de wolf een schok krijgt, indien hij het detectiedraad nadert dat door de eigenaar van het perceel zelf dient te worden aangebracht.

Concreet heeft u ons verzocht om twee vragen te beantwoorden:

1. Kan het college van Gedeputeerde Staten (hierna: "GS") op grond van artikel 3.8 van de Wet natuurbescherming (hierna: "Wnb") een ontheffing verlenen voor het opzettelijk vangen van wolven en de toepassing van het middel 'elektronische halsband'?
2. Is het gebruik van een elektronische halsband een wettelijk toegestaan middel om toe te passen op wolven om daarmee aanvallen van wolven op schapen te voorkomen? Zo ja, welke ontheffing van de diverse wetten zijn hiervoor nodig?

In het onderstaande trachten wij aan de hand van de parlementaire geschiedenis, literatuur, jurisprudentie en door u op 28 augustus jl. verschafte informatie een antwoord te geven op bovengenoemde vragen.

II. Vraag 1: kunnen GS op grond van artikel 3.8 van de Wnb een ontheffing verlenen voor het opzettelijk vangen van wolven en de toepassing van het middel 'elektronische halsband'?[1]

Uit de adviesvraag leiden wij af dat het idee is om enerzijds de locatie van de wolf te kunnen volgen, en daarover met belanghebbenden te kunnen communiceren, en anderzijds om de wolf uit percelen met landbouwhuisdieren te weren. Het vangen en zenderen dient hiermee in feite één doel: het voorkomen van predatie van schapen.

Uit artikel 3.8, eerste lid van de Wnb blijkt dat GS ontheffing kunnen verlenen van één of meer van de verboden, bedoeld in de artikelen 3.5 en 3.6, tweede lid, van de Wnb ten aanzien van dieren of planten van daarbij aangewezen soorten.

Uit de verboden die zijn neergelegd in artikel 3.5 van de Wnb blijkt dat het opzettelijk vangen van in het wild levende dieren van soorten, genoemd in bijlage IV, onderdeel a, bij de Habitatrichtlijn, bijlage II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn, in hun natuurlijk verspreidingsgebied verboden is.

De wolf is genoemd in bijlage IV, onderdeel a, bij de Habitatrichtlijn en bijlage II bij het Verdrag van Bern. Dit zorgt ervoor dat het vangen van wolven in beginsel verboden is op grond van artikel 3.5, eerste lid, van de Wnb, tenzij hiervoor een ontheffing is verleend op grond van artikel 3.8 van de Wnb.

Artikel 3.8, vijfde lid, van de Wnb bepaalt dat een ontheffing uitsluitend wordt verleend, indien is voldaan aan de volgende drie voorwaarden:

1) er bestaat geen andere bevredigende oplossing;
2) zij nodig is in het belang van a) de wilde flora of fauna/de instandhouding van de natuurlijke habitats, b) de voorkoming van ernstige schade aan gewassen, veehouderijen etc., c) de volksgezondheid, de openbare veiligheid of andere dwingende reden van groot openbaar belang, d) onderzoek en onderwijs of e) het vangen of onder zich houden van een vastgesteld aantal dieren mogelijk te maken, en
3) er wordt geen afbreuk gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

In het onderstaande bespreken wij (voor zover mogelijk) systematisch, aan de hand van de drie hiervoor beschreven voorwaarden, of een ontheffing door GS kan worden verleend.

---

[1] In de bijlage treft u een overzicht aan van de belangrijkste bepalingen uit de Wet natuurbescherming.

1) Er bestaat geen andere bevredigende oplossing (alternatieventoets)

Bij de beoordeling of sprake is van een andere bevredigende oplossing (onderdeel a) dient het doel van de ingreep als uitgangspunt te worden genomen. Dit blijkt uit een uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State (hierna: de Afdeling) van 10 februari 2016.[2] Concreet betekent dit dat het doel van het vangen (en zenderen) van de wolf scherp in kaart gebracht dient te worden. Indien dit doel is – zoals uit de ons toegestuurde notitie blijkt – het voorkomen van predatie van vee van boeren, dan dient beoordeeld te worden of geen andere bevredigende oplossing bestaat voor het voorkomen van predatie van vee dan het vangen en zenderen van de wolf door middel van een halsband.

Uit de parlementaire geschiedenis van de Wnb blijkt dat het bevoegd gezag het belang van de bescherming van de betrokken soort en het belang waarvoor een ontheffing wordt aangevraagd tegen elkaar zal moeten afwegen, rekening houdend met de specifieke omstandigheden die in het concrete voorliggende geval aan de orde zijn.[3] Dit betekent overigens niet, zo blijkt uit een recente uitspraak van de Afdeling, dat allerlei lichtere maatregelen daadwerkelijk getroffen moeten worden vóórdat voor een zwaardere maatregel een ontheffing verleend kan worden. Niet alle lichtere maatregelen zijn namelijk in de praktijk uitvoerbaar of effectief om het doel te bereiken.[4]

Op 10 oktober 2019 is door het Hof van Justitie van EU een interessant arrest gewezen naar aanleiding van het verzoek om een prejudiciële beslissing van de hoogste bestuursrechter in Finland.[5] Toevalligerwijs ging het in deze zaak om het afschieten van wolven. Het Hof verduidelijkt in dit arrest de toepassing van artikel 16 lid 1 van de Habitatrichtlijn (omgezet in artikel 3.8, vijfde lid, van de Wnb). Dit arrest is vooral van belang wegens hetgeen het Hof heeft gezegd over punt 3, de beoordeling van de gunstige staat van instandhouding. Het Hof heeft zich echter ook uitgelaten over de alternatieventoets. Volgens het Hof moet bij de beoordeling of er geen andere bevredigende oplossing bestaat de beste pertinente wetenschappelijke en technische kennis worden betrokken, in het licht van de omstandigheden van de specifieke aan de orde zijnde situatie. Het Hof oordeelt dat nergens is aangetoond dat de beheersjacht de enige manier was om het doel te bereiken waarop de afwijkingen in het kader van populatiebeheer zijn gebaseerd. Het lijkt erop volgens het Hof op dat de besluiten, op grond waarvan de beheersjacht op wolven werd toegestaan, niet voldoen aan de nauwkeurige en toereikende motivatie dat geen andere bevredigende oplossing bestaat om de gestelde doelstelling te bereiken. Dit dient de verwijzende rechter echter te bevestigen.

Tot slot wil ik hier benadrukken dat in het Interprovinciaal Wolvenplan (gepubliceerd op de website van bij12) staat aangegeven dat het een optie is om een wolf te voorzien van een zender waardoor bij noodzaak de wolf snel opgespoord kan worden. Echter, ook in dit plan

[2] ABRvS 10 februari 2016, ECLI:NL:RVS:2016:335, r.o. 9.2.1.
[3] *Kamerstukken II* 2011/12, 33348, 3, p. 150.
[4] ABRvS 27 november 2019, ECLI:NL:RVS:2019:3976.
[5] HvJEU 10 oktober 2019, ECLI:EU:C:2019:851.

wordt (terecht) aangegeven dat voor dergelijke maatregelen genomen kunnen worden, andere bevredigende oplossingen afgewogen dienen te worden.[6]

Het voorgaande leidt tot de conclusie dat uitgebreid onderzoek gedaan dient te worden naar andere bevredigende oplossingen dan het omdoen van een elektronische halsband die hetzelfde doel kunnen bereiken, namelijk: het voorkomen van predatie van vee. Bij dit onderzoek dienen bijvoorbeeld de volgende vragen beantwoord te worden:

- Waarom is het omdoen van een elektronische halsband effectiever ter bereiking van het doel dan andere methoden om wolven bij vee te weren?
- Wat is de toegevoegde waarde van het geven van schokken aan de wolf ten opzichte van het enkel volgen van de wolf?
- Wordt met het omdoen van een elektronische halsband daadwerkelijk het doel bereikt dat men wenst te bereiken?

Zolang dit onderzoek niet is uitgevoerd dan wel gebrekkig is gemotiveerd, zal de verleende ontheffing naar alle waarschijnlijkheid geen stand houden bij de rechter.

2) Zij is nodig ….

De tweede voorwaarde voor het ontlenen van een ontheffing is dat dit nodig is op basis van (minimaal) één van de in artikel 3.8, vijfde lid, onder b, van de Wnb genoemde gronden. Reeds voordat wij aan een inhoudelijke bespreking toekomen kan geconcludeerd worden dat het vangen van de wolven om ze een elektronische halsband om te doen, niet nodig is in het belang van de wilde flora of fauna, of in het belang van de instandhouding van de natuurlijke habitats (artikel 3.8, vijfde lid, sub b, onder 1, van de Wnb). Een bespreking van deze gronden laten wij daarom achterwege. De mogelijke toepassing van de overige gronden voor deze casus wordt hieronder besproken, nadat wat algemene opmerkingen over de ontheffingsgronden zijn gegeven.

a. Algemene opmerkingen

In zijn algemeenheid dient opgemerkt te worden dat aan het verlenen van een ontheffing voldoende onderzoek ten grondslag moet liggen. De toepassing van (minimaal) één van de hierna te bespreken ontheffingsgronden, dient door middel van (het liefst) onderzoek goed gemotiveerd te worden.

b. Ter voorkoming van ernstige schade aan met name de gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden, wateren of andere vormen van eigendom

Om een ontheffing op deze grond te verlenen, is het noodzakelijk dat sprake is van ernstige schade die wolven aanrichten aan veehouderijen. De vraag is of en wanneer sprake is van ernstige schade door wolven aangericht aan veehouderijen. In dit verband is het wel rele-

[6] https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2019/01/Interprovinciaal-wolvenplan.pdf, p. 16.

vant om te benadrukken dat de voorwaarden voor het verlenen van een ontheffing uit artikel 3.8 Wnb restrictief moeten worden uitgelegd. Het is daarom noodzakelijk om goed te motiveren (bij voorkeur aan de hand van concrete gegevens) welke schade op welk moment reeds is ontstaan door de aanwezigheid van een wolf/wolven en welke schade er ten aanzien van veehouderijen redelijkerwijs in de toekomst is te verwachten door de aanwezigheid van wolven.

De jurisprudentie met betrekking tot het begrip 'ernstige schade' is vooral tot stand gekomen bij de beoordeling van de vrijstelling, ontheffing en opdracht ten behoeve van 'schadebestrijding', artikel 3.15 e.v. van de Wnb. Onder de Flora- en Faunawet (hierna: "Ffw") werd een bedrag van € 250,00 per schadegeval een niet onredelijke grens geacht door de Afdeling. Hier wordt in de praktijk nog steeds bij aangesloten, ook bij de invulling van het begrip 'ernstige schade' als bedoeld in artikel 3.8, vijfde lid, sub b, onderdeel 2 van de Wnb.[7] De Afdeling heeft daarnaast geoordeeld dat aan het vereiste van belangrijke schade ook wordt voldaan, als is gebleken van een concrete dreiging van belangrijke schade.[8]

Gelet op het vrij lage bedrag per schadegeval, is het verlenen van een ontheffing op deze grond een reële optie. Wij willen wel benadrukken dat het verstandig is om goed te documenten wanneer zich welke schade door toedoen van een wolf in de provincie heeft voorgedaan.

c. *In het belang van de volksgezondheid, de openbare veiligheid of andere dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van reden van sociale of economische aard en met inbegrip van voor het milieu wezenlijke gunstige effecten*

Deze ontheffingsgrond lijkt voor zichzelf te spreken. Gelet op het doel, het voorkomen van predatie van vee, zal het moeilijk zijn om de ontheffing op deze grond te baseren.

d. *Voor onderzoek en onderwijs*

In het memo 'Juridische mogelijkheid vangen en zenderen wolven' – zoals ons ten tijde van dit schrijven bekend – wordt overwogen dat het aanbrengen van een elektrische halsband dermate experimenteel is dat niet vaststaat of dit middel zal werken en derhalve een ontheffing mogelijk ook kan worden verleend onder het belang 'onderzoek en onderwijs', zoals genoemd in artikel 3.8, vijfde lid, onder b, sub c, van de Wnb. De vraag is echter of het enkele feit dat de werkzaamheid van een elektrische halsband bij wolven niet (voldoende) bekend is, voldoende is om een ontheffing op de onderzoeksgrond te verlenen. Met andere woorden: het doel van het aanbrengen van een elektrische halsband bij een wolf is niet het doen van onderzoek. Dat is slechts een bijkomende omstandigheid bij het werkelijke doel, namelijk: het voorkomen van predatie van vee. Is dit voldoende om een

[7] Zie onder meer: https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/tegemoetkoming-faunaschade/beleidsregels-tegemoetkoming-faunaschade/eigen-risico/, waar overigens te lezen valt dat voor schade aangericht door de wolf geen eigen risico wordt ingehouden.
[8] Zie bijvoorbeeld: ABRvS 11 april 2018, ECLI:NL:RVS:2018:1196.

ontheffing te verlenen op grond van de onderzoeksgrond? Hiervoor is het noodzakelijk om nader te onderzoeken wat wordt verstaan onder ‘onderzoek en onderwijs’.

De jurisprudentie over deze ontheffingsgrond is schaars, maar wel aanwezig. In 2015 is voor het eerst een uitspraak verschenen van de rechtbank Amsterdam, waarin het begrip ‘onderzoek’ werd uitgelegd.[9] In deze zaak was een ontheffing verleend op grond van artikel 75 van de Flora- en faunawet (Ffw), het voormalige artikel 3.8 van de Wnb, voor een onderzoek naar de mogelijkheden om ernstige meeuwenoverlast te bestrijden. De rechtbank oordeelt dat onderzoek zo kan worden uitgelegd dat sprake is van ‘een doel of middel tot vergaren en verruimen van kennis en inzicht dat, althans op de lange termijn, de instandhouding van de betreffende soort dient’. Hierbij dient aangetekend te worden dat de rechtbank het begrip ‘onderzoek’ heeft uitgelegd in het licht van het doel en de strekking van de Vogelrichtlijn.

De rechtbank overweegt vervolgens dat uit de opzet, noch uit de geplande uitvoering blijkt van (het vergaren van kennis van of inzicht in) maatregelen voor het best mogelijke behoud van de betreffende vier meeuwensoorten op de langere termijn. Gelet op de tekst van het plan van aanpak en de toelichting daarop ter zitting kan niet anders worden geconcludeerd dan dat het primaire oogmerk van het plan van aanpak maar ook het doel op de langere termijn het tegengaan van overlast van meeuwen is. Daarbij zijn bovendien in het plan van aanpak het gestelde doel van het onderzoek en voorgenomen maatregelen reeds zodanig met elkaar verweven dat evenmin afdoende is gebleken dat sprake is van ‘onderzoek’ als gedefinieerd in overweging 22 anders dan een effectiviteitsmeting van de voorgenomen maatregelen tegen de gestelde overlast. Onder die omstandigheid heeft verweerder ten onrechte geconcludeerd dat het plan van aanpak kan worden begrepen als ‘onderzoek’ in de zin van artikel 75, zesde lid, onder a, van de Ffw. Verweerder heeft dan ook de gevraagde ontheffing ten onrechte verleend.[10]

In hoger beroep oordeelt de Afdeling dat de rechtbank terecht heeft overwogen dat artikel 75, zesde lid, aanhef en onder a, van de Ffw moet worden uitgelegd en toegepast in het licht van artikel 9, eerste lid, aanhef en onder b, van de Vogelrichtlijn. De Vogelrichtlijn bevat geen definitie van onderzoek. Daarom moet met behulp van de doelstelling en de context van de bepaling het begrip worden uitgelegd.

Volgens de Afdeling moet afwijking van de verbodsbepalingen tot het strikt noodzakelijke worden beperkt en dienen besluit tot afwijking op een nauwkeurige en treffende motivering te steunen.

Uit de doelstellingen en context van de bepaling en de Vogelrichtlijn leidt de Afdeling af dat onder ‘onderzoek’ als bedoeld in artikel 9, eerste lid, aanhef en onder b, van de Vogelrichtlijn mede kan worden verstaan een onderzoek naar de effectiviteit, subsidiariteit en proportionaliteit van maatregelen om een afwijking van de verbodsbepalingen op grond van een ander belang dan onderzoek nauwkeurig en treffend te motiveren. Een dergelijk onderzoek

[9] Rb. Amsterdam 14 april 2015, ECLI:NL:RBAMS:2015:2170.
[10] Rb. Amsterdam 14 april 2015, ECLI:NL:RBAMS:2015:2170, r.o. 26.

draagt volgens de Afdeling bij aan het beperken van afwijkingen tot het strikt noodzakelijke en dient op die wijze indirect de instandhouding van de vogelsoorten.[11]

De Afdeling overweegt dat uit het door de gemeenten bij de aanvraag gevoegde Plan van aanpak blijkt dat zij met de uit het onderzoek voortvloeiende resultaten in de toekomst naar verwachting ontheffingen zullen vragen in het belang van voorkoming van belangrijke overlast en in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid. De gemeenten willen in een periode van drie jaar onderzoek doen naar oplossingen om meeuwenoverlast gestructureerd aan te pakken.[12]

Volgens de gemeenten moet met het oog op het al dan niet verlenen van een ontheffing in het belang van voorkoming van belangrijke overlast en in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid voor een beperkte periode van drie jaar onderzoek worden gedaan naar de effectiviteit, subsidiariteit en proportionaliteit van verschillende maatregelen. Dat dient een zorgvuldige afweging tussen het treffen van maatregelen ter bestrijding van hinder van meeuwen en de invloed van die maatregelen op de meeuwensoorten en draagt bij aan een nauwkeurige en treffende motivering en beoordeling van een verzoek om ontheffing. Het in het Plan van aanpak beschreven onderzoek is een onderzoek als hiervoor onder 3.5.4 bedoeld. De rechtbank heeft derhalve ten onrechte overwogen dat het in het Plan van aanpak beschreven onderzoek geen onderzoek is als bedoeld in artikel 9, eerste lid, aanhef en onder b, van de Vogelrichtlijn en artikel 75, zesde lid, onder a, van de Ffw. Het betoog slaagt volgens de Afdeling.[13]

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat als de halsband bij een wolf wordt omgedaan om met de resultaten daarvan in de toekomst (bijvoorbeeld over drie jaar) te kunnen motiveren waarom een ontheffing ter voorkoming van ernstige schade aan veehouderijen noodzakelijk is, en daarbij tevens de effectiviteit, subsidiariteit en proportionaliteit in kaart kan worden gebracht, een ontheffing op de onderzoeksgrond mogelijk verleend zou kunnen worden.

3) Er wordt geen afbreuk gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan

Om te concluderen dat met de maatregel geen afbreuk wordt gedaan aan het streven om de wolf in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan, dient allereerst bepaald te worden wat de staat van instandhouding van de wolf momenteel is. Uit het onderhoud dat wij op 28 augustus jl. met [redacted] en [redacted] hebben gehad, is ons gebleken dat de gunstige staat van instandhouding voor de wolf nog niet is vastgesteld. Dit neemt niet weg dat onderzoek uitgevoerd kan worden naar de mogelijke gevolgen van de maatregel op het voortbestaan van de wolf. Dit onderzoek dient betrekking te hebben op de werking van een halsband op de wolf: wordt een wolf verstoten als

[11] ABRvS 17 augustus 2016, ECLI:NL:RVS:2016:2266, r.o. 3.5.4.
[12] ABRvS 17 augustus 2016, ECLI:NL:RVS:2016:2266, r.o. 3.6.
[13] ABRvS 17 augustus 2016, ECLI:NL:RVS:2016:2266, r.o. 3.6.2.

hij een halsband om heeft? Overlijdt een wolf eerder met een halsband om? Wat zijn de effecten van schokken op een wolf?

Als uit onderzoek blijkt dat de maatregel helemaal geen negatieve effecten op de wolf heeft, kan in lijn hiermee mogelijk ook worden betoogd dat er (dus) ook geen negatieve effecten zullen zijn op de staat van instandhouding van de wolf.

Conclusie

Uit het voorgaande volgt dat een ontheffing kan worden verleend voor het omdoen van een elektrische halsband bij een wolf, indien 1) er geen andere bevredigende oplossing bestaat, 2) zij nodig is in het belang van (minimaal) één van de ontheffingsgronden en 3) er geen afbreuk wordt gedaan aan het streven de populatie wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

Er dient allereerst uitgebreid onderzoek gedaan te worden naar andere bevredigende oplossingen dan het omdoen van een elektronische halsband, die hetzelfde kunnen bereiken: het voorkomen van predatie van vee. Indien uit dit onderzoek volgt dat er geen andere bevredigende oplossing bestaat, lijkt de meest aangewezen grond voor het verlenen van een ontheffing het voorkomen van ernstige schade aan met name de gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden, wateren of andere vormen van eigendom. Tot slot dient geen afbreuk gedaan te worden aan de gunstige staat van instandhouding van de wolf. Betoogd kan worden dat als uit onderzoek blijkt dat de maatregel helemaal geen negatieve effecten op de wolf heeft, dus ook geen sprake zal zijn van negatieve effecten op de staat van instandhouding van de wolf.

Nota bene: schadebestrijding

In het kader van de Wnb wensen wij tot slot een ander punt aan de orde te stellen: overeenkomstig artikel 3.12 van de Wnb dient het duurzaam beheer van populaties van in het wild levende dieren, de bestrijding van schadeveroorzakende dieren door grondgebruikers en de uitoefening van de jacht te geschieden overeenkomstig het faunabeheerplan, dat is vastgesteld door de faunabeheereenheid.

Samengevat is de achtergrond van deze bepaling dat het vangen en doden van dieren in het kader van beheer in beginsel alleen toegestaan is, als dit vangen en doden is gebaseerd op een planmatige aanpak, waarbij het faunabeheerplan centraal staat.

De wettelijke instrumenten die op basis van een faunabeheerplan kunnen worden ingezet bij schadebestrijding, beheer en jacht zijn geregeld in artikel 3.15 e.v. van de Wnb. Het betreffen de vrijstelling, ontheffing, de opdracht en de uitoefening van het jachtrecht.

Het lijkt niet noodzakelijk om het omdoen van een halsband bij een wolf neer te leggen in een faunabeheerplan. Bij *schadebestrijding* gaat het namelijk om maatregelen die een *grondgebruiker* op grond van een op een faunabeheerplan gebaseerde vrijstelling mag nemen tegen dieren die schade aan zijn eigendommen veroorzaken (artikel 3.15 Wnb). *(Populatie)beheer* houdt in dat via een op een faunabeheerplan gebaseerde ontheffing van GS aan een faunabeheereenheid, de omvang van de populaties van diersoorten wordt

beperkt, als dat nodig is vanwege de ernst of de omvang van de schade of de bedreiging van een publiek belang, zoals de volksgezondheid of de verkeersveiligheid. Van zowel schadebestrijding als populatiebeheer is zo bezien geen sprake, als een halsband bij een wolf wordt omgedaan. Ter nuancering van het standpunt dat geen sprake is van schadebestrijding, kan mogelijk nog wel worden ingebracht dat de grondgebruiker zelf detectiedraad moet neerleggen om te voorkomen dat de wolf zijn perceel betreedt.

In 2019 is een Interprovinciaal Wolvenplan opgesteld. In dit plan staat dat GS bevoegd zijn om ingevolge artikel 3.8 Wnb het vangen of doden van een wolf toe te staan wanneer de volksgezondheid of de openbare veiligheid in het geding is. Er is dus expliciet niet gekozen om tot een (inter)provinciaal faunabeheerplan te komen.

Mede gelet op het voorgaande kan ook de 'opdracht' ex artikel 3.18 van de Wnb vermoedelijk niet als grondslag dienen voor in dit advies centraal staande maatregel. De opdracht is een bijzonder figuur, dat bijvoorbeeld ingezet kan worden in noodsituaties. Hierbij kan men denken aan een situatie waarin een besmettelijke dierziekte is uitgebroken. Voor het verlenen van een opdracht is het niet noodzakelijk dat overeenkomstig een vastgesteld faunabeheerplan wordt gehandeld, juist omdat sprake is van een noodsituatie. De opdracht kan volgens de tekst van artikel 3.18 Wnb echter alleen worden verleend om de omvang van een bij de opdracht aangeduide populatie van dieren van soorten als bedoeld in artikel 3.15, eerste lid, te beperken als dat nodig is om de onderscheidenlijke redenen, genoemd in artikel 3.17, eerste lid, onderdelen a, b en c. Van een beperking van de omvang van de wolven is met de voorgestelde maatregel geen sprake.

Nota bene: beleidsregels

Uit artikel 3.1, eerste lid, van de Beleidsregels Wet natuurbescherming provincie Drenthe (laatst gewijzigd: 23 juni 2020) (hierna: "de Beleidsregels") volgt dat een aanvraag om ontheffing als bedoeld in artikel 3.8, eerste lid, van de Wnb in ieder geval wordt beoordeeld aan de hand van de door BIJ12 op te stellen factsheets per diersoort. Indien geen factsheet beschikbaar is, dan dient gebruik gemaakt te worden van de soortenstandaards, zoals gepubliceerd door de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. Als er ook geen soortenstandaard beschikt is, dan kan gebruik worden gemaakt van andere voorhanden zijnde literatuur.

Zowel van een factsheet als van een soortenstandaard over de wolf, is ons – na summier onderzoek – niet gebleken. Wij bevelen echter aan om het bestaan hiervan na te gaan en daarmee bij de beoordeling van de ontheffing rekening te houden.

III. Vraag 2: is het gebruik van een elektronische halsband een wettelijk toegestaan middel om toe te passen op wolven om daarmee aanvallen van wolven op schapen te voorkomen? Zo ja, welke ontheffingen van de diverse wetten zijn hiervoor nodig?

De algemene maatregel van bestuur waarin gedragingen zijn aangewezen die in ieder geval kunnen worden gekwalificeerd als dierenmishandeling, is het Besluit houders van dieren (hierna: het Besluit). Artikel 1.3 van dit Besluit bepaalt dat als gedragingen als bedoeld in artikel 2.1, derde lid, van de Wet dieren worden aangewezen:

a. het zich ontdoen van een dier;
b. het schoppen van een dier;
c. het zodanig slaan van een dier dat dit letsel ten gevolge heeft;
d. het onderwerpen van een dier aan een explosieve, bijtende of brandende stof;
e. het weiden van een dier op niet beweidbaar land of, anders dan voor korte duur, weiden op slecht beweidbaar land;
f. het zich vervoeren of verplaatsen, het zich laten vervoeren of laten verplaatsen of een ander doen vervoeren of doen verplaatsen op een dier of in of op een vervoermiddel dat wordt voortbewogen door een dier, indien dat vervoeren of verplaatsen de krachten van dat dier kennelijk te boven gaat, of indien het dier daartoe kennelijk niet geschikt is;
g. het gebruik van of het vastbinden of aanlijnen van een dier met een voorwerp waarmee het dier door middel van scherpe uitsteeksels pijn kan worden toegebracht.

Op 4 april 2019 heeft minister Schouten van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit in een brief aan de Tweede Kamer de stand van zaken omtrent het toestaan van het gebruik van een stroomband bij honden uiteen gezet.[14] De minister schrijft dat zij heeft besloten om een algeheel verbod op het gebruik van de stroomhalsband in te voeren en daarmee de bepaling waarbij het gebruik van de stroomband onder voorwaarden wordt toegestaan in te trekken. Dit intentie van de minister is dit verbod per 1 juli 2020 in het Besluit houders van dieren neer te leggen (als uitwerking van artikel 2.1 van de Wet Dieren).

De minister kiest voor het invoeren van een algeheel verbod op het gebruik van een stroomband bij honden, omdat naar huidige wetenschappelijke inzichten het gebruik van de stroomband een ernstige, onontkoombare inbreuk op het welzijn van het dier inhoudt en niet bewezen is dat het gebruik van een stroomband tot betere resultaten leidt in gedragsverandering van het dier dan andere, minder ingrijpende, methoden.[15]

Het verbod op het gebruik van stroomhalsbanden bij honden lijkt nog niet te zijn ingevoerd. De reden hiervan is onduidelijk. Uit de overwegingen van de minister valt in ieder geval af te leiden dat het verbod alleen betrekking heeft op het gebruik van stroomhalsbanden bij honden. Er is geen aanleiding om aan te nemen dat door dit (naderende) verbod geen stroomhalsband bij wolven gebruikt mag worden.

Wet op de dierproeven

Op grond van artikel 1, eerste lid, onder a van de Wet op de dierproeven is een dierproef:

[14] De minister van LNV, *Kamerbrief over de stand van zaken toestaan gebruik stroomband*, 4 april 2019, te raadplegen via: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/04/04/kamerbrief-over-de-stand-van-zaken-toestaan-gebruik-stroomband

[15] Aanhangsel van de Handelingen 2018/19, *2716*.

"elk al dan niet invasief gebruik van een dier voor experimentele of andere wetenschappelijke doeleinden, waarvan het resultaat bekend of onbekend is, of onderwijskundige doeleinden, die bij het dier evenveel of meer pijn, lijden, angst of blijvende schade kan veroorzaken als, dan wel dan het inbrengen van een naald volgens goed diergeneeskundig vakmanschap. Dit omvat ieder gebruik waarvan het doel of het mogelijke gevolg de geboorte of het uit het ei breken van een dier is, dan wel het in een dergelijke toestand brengen en houden van een genetisch gemodificeerde dierenlijn, met inbegrip van het doden van dieren ten behoeve van het gebruik van hun organen, weefsels of lichaamsvloeistoffen voor een doel genoemd in artikel 1c;"

Uit artikel 1b, eerste lid, van de Wet dierproeven blijkt dat de wet van toepassing is op dieren die (1) worden gebruikt voor wetenschappelijke of onderwijskundige doeleinden, of (2) worden gebruikt of bestemd zijn om te worden gebruikt in dierproeven of speciaal worden gefokt zodat hun organen of weefsels voor wetenschappelijke doeleinden kunnen worden gebruikt.

Het is afhankelijk van het doel van het toepassen van de elektrische halsband bij wolven of sprake is van experimentele of andere wetenschappelijke doeleinden, dan wel van onderwijskundige doeleinden. Zoals reeds bij de beantwoording van vraag 1 uiteen is gezet, is het enkele feit dat de werkzaamheid van de elektrische halsband bij wolven niet bekend is, onvoldoende om te concluderen dat de halsband wordt toegepast voor wetenschappelijk onderzoek. Het voornaamste doel is namelijk niet het doen van onderzoek, maar het voorkomen van predatie van vee. Met andere woorden: het hangt van het doel van de maatregel af of op basis van de onderzoeksgrond een ontheffing verleend kan worden én of de Wet op de dierproeven van toepassing is.

In het geval de Wet op de dierproeven van toepassing is, is het verboden om zonder instellingsvergunning van de minister een dierproef te verrichten. Dierproeven worden overeenkomstig artikel 1c slechts in verband met de volgende doeleinden verricht:

a. fundamenteel onderzoek;
b. translationeel of toegepast onderzoek met een van de volgende doelstelling:
    a. de vermijding, voorkoming, diagnose of behandeling van ziekten, gezondheidsstoornissen of andere afwijkingen, dan wel de gevolgen daarvan, bij mensen, dieren of planten,
    b. de beoordeling, opsporing, regulering of wijziging van fysiologische toestanden bij mensen, dieren of planten, of
    c. het welzijn van dieren en de verbetering van de productieomstandigheden voor dieren die met het oog op landbouwdoeleinden worden gefokt;
c. elke in onderdeel b genoemde doelstelling, tijdens de ontwikkeling, vervaardiging of beproeving van de kwaliteit, doeltreffendheid en veiligheid van geneesmiddelen, levensmiddelen en diervoeders en andere stoffen of producten;
d. bescherming van het milieu in het belang van de gezondheid of het welzijn van mens of dier;
e. onderzoek gericht op het behoud van de soort;
f. hoger onderwijs of opleiding voor het verwerven, op peil houden of verbeteren van beroepsvaardigheden;
g. forensisch onderzoek.

Gelet op het doel van het toepassen van de elektrische halsband bij wolven, het voorkomen van predatie van schapen, valt deze maatregel onzes inziens niet onder één van de doeleinden zoals genoemd in artikel 1c van de Wet op de dierproeven.

NB: telemetrie, het gedrag van een individuele wolf volgen door middel van een halsband met een GPS-zender, kan onder de Wet op de dierproeven geschaard worden. Telemetrie dient in dat geval wel in verband met één van de doeleinden uit artikel 1c verricht te worden. Hierbij kan men denken aan het volgen van de wolf, zodat onderzoek verricht kan worden naar het behoud van de soort.

Conclusie

Los van de Wnb zijn geen ontheffingen nodig voor het omdoen/gebruik van een elektronische halsband bij een wolf.

Bijlage(n):

- bepalingen uit de Wet natuurbescherming;
- bepalingen uit de Wet dieren.

Bepalingen uit de Wet natuurbescherming

Artikel 3.5 van de Wnb:

"1. Het is verboden in het wild levende dieren van soorten, genoemd in bijlage IV, onderdeel a, bij de Habitatrichtlijn, bijlage II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn, met uitzondering van de soorten, bedoeld in artikel 1 van de Vogelrichtlijn, in hun natuurlijk verspreidingsgebied opzettelijk te doden of te vangen.

2. Het is verboden dieren als bedoeld in het eerste lid opzettelijk te verstoren.

3. Het is verboden eieren van dieren als bedoeld in het eerste lid in de natuur opzettelijk te vernielen of te rapen.

4. Het is verboden de voortplantingsplaatsen of rustplaatsen van dieren als bedoeld in het eerste lid te beschadigen of te vernielen.

5. Het is verboden planten van soorten, genoemd in bijlage IV, onderdeel b, bij de Habitatrichtlijn of bijlage I bij het Verdrag van Bern, in hun natuurlijke verspreidingsgebied opzettelijk te plukken en te verzamelen, af te snijden, te ontwortelen of te vernielen."

Artikel 3.8 van de Wnb:

"1. Gedeputeerde staten kunnen ontheffing verlenen van een of meer van de verboden, bedoeld in de artikel 3.5 en 3.6, tweede lid, ten aanzien van dieren of planten van daarbij aangewezen soorten, dan wel ten aanzien van de voortplantingsplaatsen, rustplaatsen of eieren van dieren van daarbij aangewezen soorten.

2. Provinciale staten kunnen bij verordening vrijstelling verlenen van een of meer van de verboden, bedoeld in de artikelen 3.5 en 3.6, tweede lid, ten aanzien van dieren of planten van daarbij aangewezen soorten, dan wel ten aanzien van de voortplantingsplaatsen, rustplaatsen of eieren van dieren van daarbij aangewezen soorten.

3. Onze minister kan ontheffing of vrijstelling verlenen van een of meer van de verboden, bedoeld in artikel 3.6, eerste lid, of van regels gesteld krachtens artikel 3.7, ten aanzien van dieren of planten van daarbij aangewezen soorten, dan wel ten aanzien van de voortplantingsplaatsen, rustplaatsen of eieren van dieren van daarbij aangewezen soorten.

4. Bij de algemene maatregel van bestuur, bedoeld in artikel 3.7, eerste lid, kan worden bepaald dat gedeputeerde staten ontheffing kunnen verlenen, of dat provinciale staten bij verordening vrijstelling kunnen verlenen, van bij de maatregel aangewezen regels.

5. Een ontheffing of een vrijstelling wordt uitsluitend verleend, indien is voldaan aan elk van de volgende voorwaarden:

a. er bestaat geen andere bevredigende oplossing;

b. zij is nodig;

> *1. in het belang van de wilde flora of fauna, of in het belang van de instandhouding van de natuurlijke habitats;*
>
> *2. ter voorkoming van ernstige schade aan met name de gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden, wateren of andere vormen van eigendom;*
>
> *3. in het belang van de volksgezondheid, de openbare veiligheid of andere dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociale of economische aard en met inbegrip van voor het milieu wezenlijke gunstige effecten;*
>
> *4. voor onderzoek en onderwijs, repopulatie of herintroductie van deze soorten, of voor de daartoe benodigde kweek, met inbegrip van de kunstmatige vermeerdering van planten, of*
>
> *5. om het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt, bij de ontheffing of vrijstelling vastgesteld aantal van bepaalde dieren van de aangewezen soort te vangen of onder zich te hebben, onderscheidenlijk een beperkt bij de ontheffing of vrijstelling vastgesteld aantal van bepaalde planten van de aangewezen soort te plukken of onder zich te hebben;*

c. er wordt geen afbreuk gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan;

6. De verboden, bedoeld in de artikelen 3.5 en 3.6, zijn niet van toepassing op handelingen ten aanzien waarvan bij of krachtens enige wettelijke bepaling een besluit is vereist, indien bij of krachtens die wet is bepaald dat het desbetreffende besluit de handelingen uitsluitend toelaat indien is voldaan aan de voorwaarden, bedoeld in vijfde lid.

7. De verboden, bedoeld in de artikelen 3.5 en 3.6, zijn niet van toepassing op:

a. handelingen ter uitvoering van een instandhoudingsmaatregel of een passende maatregel als bedoeld in artikel 2.2, en

b. handelingen die zijn beschreven in en worden verricht overeenkomstig een beheerplan als bedoeld in artikel 2.3, eerste lid, een plan of een programma als bedoeld in artikel 2.3, vijfde lid, of een programma als bedoeld in artikel 1.13, eerste, zevende of achtste lid, indien:

1. ten aanzien van het beheerplan, het plan of het programma, althans het onderdeel dat betrekking heeft op de desbetreffende handelingen, is voldaan aan het in het vijfde lid bepaalde ten aanzien van ontheffingen en vrijstellingen, en

2. het bestuursorgaan dat het beheerplan, het plan of het programma heeft vastgesteld tevens bevoegd is voor de verlening van een ontheffing, onderscheidenlijk vrijstelling als bedoeld in het eerste, onderscheidenlijk tweede lid voor dergelijke handelingen, of, als dat niet het geval is, het beheerplan, het plan of het programma is vastgesteld in overeenstemming met het bestuursorgaan dat bevoegd is voor de verlening van de ontheffing, onderscheidenlijk vrijstelling."

Bepalingen uit de Wet dieren

Artikel 2.1 van de Wet dieren (dierenmishandeling):

> *"1. Het is verboden om zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van het dier te benadelen.*
>
> *2. Tot de in het eerste lid verboden gedragingen worden in ieder geval gerekend:*
>
> *a. een dier arbeid doen verrichten die kennelijk zijn krachten te boven gaan gaat of waartoe het uit hoofde van zijn toestand ongeschikt is;*
>
> *b. een koe met overvolle uier vervoeren of op een markt of openbare verkoping ten verkoop houden;*
>
> *c. bij de verlossing van een koe gebruikmaken van dierlijke trekkracht of van een niet daarvoor toegelaten krachttoestel, en*
>
> *d. een hond als trekkracht gebruiken met uitzondering van de sledehondensport, voor zover toegelaten.*
>
> *3. Bij algemene maatregel van bestuur kunnen voorts gedragingen worden aangewezen die in ieder geval worden gerekend tot de verboden gedragingen, bedoeld in het eerste lid.*
>
> *4. Bij ministeriële regeling kunnen regels worden gesteld voor een toelating als bedoeld in het tweede lid, onderdeel c en d, of voor de bij algemene maatregel van bestuur, bedoeld in het derde lid, aangewezen gedragingen.*
>
> *5. Van de krachtens het derde lid aangewezen gedragingen kan, al dan niet in daarbij aangewezen gevallen, deel uitmaken het gebruik van voorwerpen die bij dieren pijn of letsel kunnen veroorzaken, dan wel de gezondheid of het welzijn kunnen benadelen.*
>
> *6. Een ieder verleent een hulpbehoevend dier de nodige zorg.*
>
> *7. Het bij en krachtens het eerste tot en met het zesde lid bepaalde is tevens van toepassing ten aanzien van andere dan gehouden dieren."*

Ronde tafel bijeenkomst over de Wolf – 23 mei 2018

Overzicht aandachtspunten

Tijdens het DvhN-debat van maandag 16 april 2018 heeft gedeputeerde Henk Jumelet aangekondigd om verder in gesprek te willen gaan over wat ons met elkaar te doen staat nu de wolf zich laat zien in onze provincie. Op 23 mei organiseerde de provincie Drenthe daarvoor een Ronde tafel bijeenkomst om met elkaar kennis te delen en in gesprek te gaan over een maatregelenpakket qua beschermen én voorkomen van schade.

Deelnemers:

- , LTO Nederland
- Jan Bloemerts, LTO Noord, regio Noord
- Stichting Behoud Drentse Schaapskudden
- schaapskudde Het Stroomdal
- Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders,
- Schapenhouder uit Tiendeveen
- Schapenhouder uit Leek
- fauna Staatsbosbeheer
- Wageningen University & Research
- BIJ12/Faunafonds
- provincie Drenthe & IPO-werkgroep LUPUS
- Henk Jumelet, gedeputeerde provincie Drenthe

Programma:
Na een welkom- en voorstelronde is de avond gestart met het delen van enige kennis over ontwikkelingen van de wolf in Europa, met name in Duitsland, over de werkwijze van BIJ12/Faunafonds bij schademeldingen en tot slot over de werkwijze van het DNA-onderzoek.

Vervolgens hebben verschillende schapenhouders uitleg gegeven over hun bedrijfsvoering, indien aan de orde ervaring met honden, wolf, verschillende soorten van preventieve maatregelen en hun visie gegeven op mogelijkheden of onmogelijkheden om vanuit de huidige situatie met de wolf om te gaan.

In grote lijnen bleek dat er geen standaardoplossingen voor elk type bedrijf uit de la getrokken kunnen worden; maatwerk zal nodig zijn. Daarnaast is het aspect van indirecte en vervolgschade ingebracht als punt van aandacht voor het toekomstige beleid.

Dat de wolf komt, dat deze zwaar beschermd is, en dat goed anticiperen noodzakelijk is om conflicten te beperken, is door alle aanwezigen onderkend. Een belangrijk uitgangspunt in verdere samenwerking is open communicatie (geen geheimzinnigheid, delen van informatie over de wolf, liefst door een voor iedereen "neutrale" partij), goede voorlichting en het samen opbouwen van goede monitoring en statistieken.

Conclusies en aandachtspunten:
De volgende aandachtspunten worden door de provincie als input meegenomen naar het IPO, waar aan de actualisatie van het wolvendraaiboek wordt gewerkt:

- Er is behoefte aan kennis delen met belanghebbenden: over bijvoorbeeld DNA-onderzoeken en afhandeling van schade, waarnemingen, preventieve maatregelen.
- Er is behoefte aan meer en neutralere informatie(voorziening). Bij overheid: BIJ12 of provincie, maar ook dezelfde informatie bij bijvoorbeeld LTO.
- Welke preventieve maatregelen werken? Zijn ze geschikt voor de verschillende soorten schapenhouderij en wat zijn de kosten?
- Kan DNA-onderzoek sneller of kan het soms ook achterwege blijven als het al helemaal duidelijk is en dan direct financieel compenseren?
- Hoe gaan we om met schade? Wens om ook indirecte/vervolgschade, door stress of wondjes en controle daarvan, te vergoeden. En is de huidige vergoeding voldoende?
- Doorgaan met verzamelen van gegevens/statistieken (waar is de wolf gezien, welke preventieve maatregelen waren aanwezig bij wolvenincident?)

Algemene conclusie: in Drenthe vinden we elkaar en trekken we samen op – niets doen is geen optie. Het overleg is nog niet klaar, we maken een vervolgafspraak.

En verder:

- Inmiddels is duidelijk dat het landelijke wolvendraaiboek voor de volgende fasen eerder afgerond wordt: de bestuurlijke bespreking vindt hoogstwaarschijnlijk in de eerste week van oktober plaats. Op 4 juli vindt een IPO-bijeenkomst plaats met landelijke stakeholders om input te leveren.
- De volgende Ronde tafel bijeenkomst willen we graag in de tweede week van oktober plaats laten vinden, na vaststelling van het wolvendraaiboek. De uitnodiging volgt.
- De provincie Drenthe schaft als ondersteuning/proef een aantal elektrische rasters aan. Die kunnen, gedurende het onderzoek door BIJ12, korte tijd uitgeleend worden aan schapenhouders die vermoedelijk bezocht zijn door een wolf. Daarmee kan een herhalingsbezoek van een wolf worden ontmoedigd en doen we daarmee ook verdere praktijkervaring op.
- De provincie is voortdurend in overleg met BIJ12/Faunafonds om aspecten van onderzoek/ taxatie / schadeafhandeling en communicatie nog verder te verbeteren.
- En ten slotte: Uiteraard mag u deze informatie delen met uw achterban!

Bijlagen:

- Presentatie [redacted], ontwikkelingen wolf in Europa + rol van de provincies
- [redacted], Wageningen University & Research, DNA-onderzoek: hoe gaat dat?

Werkt voor provincies

Agenda IPO Wolven Werkgroep

Van

Aan Deelnemers IPO wolven werkgroep

Datum 29 juni 2021

IPO Wolven werkgroep
Datum: 6 juli 2021
Tijd: 13.30 – 15.30 uur
Plaats: digitaal: achter de PC via MS Teams

Agenda IPO Wolven werkgroep

Er staan deze bijeenkomst grote onderwerpen op de agenda. Van belang is dat agendapunten 3 en 4 voldoende kunnen worden besproken. Immers deze worden de komende maanden nader bewerkt. Over de overige agendapunten kunnen we, afhankelijk van de voortgang, evt. proces afspraken maken (reageren per mail en/of verder brengen tot aangepaste notitie).

1. Welkom en opening

2. Vaststelling agenda en mededelingen
- Opzet inhoudsopgave en planning actualisatie Wolvenplan ( )

3. Concept rapportage Fact Finding Study
Bij dit agenda punt wordt een kort toelichting gegeven door en zal ook in zijn aanwezigheid nader worden besproken.
Doel: eerste ronde van bespreking.
NB: Nu alleen de FFS als bijlage 3.1. Nazending van een toelichtende oplegnotitie/memo 3.2 volgt z.s.m.

4. Concept rapportage Juridische Analyse Wolf
a. Update Trouwborst & Bastmeijer (2013) Bijlage 4.1
b. Rechtsvergelijkende studie Frankrijk, Duitsland en België Bijlage 4.2
c. Bouwstenen voor handelingsprotocollen Bijlage 4.3
Bij dit agenda punt wordt een korte toelichting gegeven door en zal ook in zijn aanwezigheid en mogelijk die van en , nader worden besproken.
Doel: eerste ronde van bespreking. Zie opleg memo 4.4.

5. Concept taxatierapport veeschade
Zie bijlage voor de herziene versie van het taxatierapport.
Doel: bespreken en meegeven van aanvullingen.
Zie bijlagen 5.1 en 5.2

6. Tussenbalans van eerste ervaringen met gevestigde wolven
Doel: stand van zaken bespreken, in ieder geval vervolg afspraken m.b.t. proces maken, doorpakken naar één notitie, om evaluerende punten te verwerken in de actualisatie en ter bespreking in het LOW.
Ter informatie: Bijlage Notitie Drenthe (eerdere notities zijn u bekend)

7. Mogelijkheden Europese cofinanciering (LIFE/GLB)
- Mondelinge toelichting stand van zaken. , c.s.)

8. Agenda Landelijke Overleg Wolf LOW
De LOW bijeenkomst op 13 juli gaat door om de stand van zaken met elkaar uit te wisselen.
Doel: Ter besluitvorming: zijn er agendapunten die naar uw mening voor het LOW kunnen worden geagendeerd?

8. Verslag vorige bijeenkomst
Doel: *ter vaststelling, nalopen afspraken d.d. 15 juni jl.* (nazending)

9. Rondvraag en sluiting
- Nieuws uit de provinciale wolvencommissies

10. Datum volgende vergadering
Afspraak is om op **dinsdag 21 september 13.30 uur** als Wolvenwerkgroep bijeen te komen.
Dan op de agenda:
- Fact Finding Study
- Juridische Analyse Wolf
- Inhoudsopgave en planning actualisering wolvenplan
- Voortgang handelingsprotocollen

Daarna: 5 oktober LOW.

met vriendelijke groeten,

Agenda IPO Wolven Werkgroep

Van	[redacted]
Aan	Deelnemers IPO wolven werkgroep
Datum	14 april 2021

IPO Wolven werkgroep
Datum: 14 april 2021
Tijd: 10.00 – 12.00 uur
Plaats: digitaal: achter de PC via MS Teams

Agenda IPO Wolven werkgroep

1. Welkom en opening

2. Vaststelling agenda en mededelingen

3. Afronding aanpassingen BAC VP notitie
Bijlagen: 3.1 opleg notitie; plus bijlage 1 en 2 beide in becommentarieerde versie en schone versie.

4. LIFE wolf aanvraag
Doel: *bespreking van het voorstel en nagaan of provincies hieraan willen bijdragen.*
Toelichting: Zoogdiervereniging is benieuwd naar de reacties op het voorstel.
(bijlage notitie van: Zoogdiervereniging: zie agendapunt 3. 16/03)

5. Verslag 16 maart 2021

6. Rondvraag en sluiting

met vriendelijke groeten,
[redacted]

Werkt voor provincies

Agenda IPO Wolven Werkgroep

Van

Aan Deelnemers IPO wolven werkgroep

Datum 8 juni 2021

IPO Wolven werkgroep
Datum: 15 juni 2021
Tijd: 13.30 – 15.30 uur
Plaats: digitaal: achter de PC via MS Teams

Agenda IPO Wolven werkgroep

1. Welkom en opening

2. Stand van zaken
Via de Universiteit Utrecht is bezig met een onderzoek onder schapenhouders en hun opvattingen en ervaringen met 'de wolf'. Een onderzoeksvoorstel is eerder in de maart bijeenkomst besproken. Vandaag wil hij ons een tussenstand meegeven.
Doel: *kennis nemen van de stand van zaken en meegeven reacties*

Vervolg van de bijeenkomst:

3. Vaststelling agenda en mededelingen
3.1 Terugmelding WiN bijeenkomst o.a. website.)
3.2 Voortgang actualisatie wolvenplan c.s.)

4. Openbaarheid wolvendata (schade en monitoring)
Mede nav LTO verzoek en de provinciale wensen om transparant te zijn is een notitie opgesteld. Deze is al besproken in het kwartaaloverleg. Een herziene versie hiervan wordt nagezonden.).

5. Uitwerking draaiboek handelingsperspectief *(nazending)*
De verwachting is een eerste voorbeeld uitwerking, een lijst van feitelijke situaties en evt. PvA voor te leggen,
- Mondelinge toelichting ter vergadering ( )

6. Tussenbalans van eerste ervaringen met gevestigde wolven
Bijgaand een notitie *(wordt nazending)*
-Ter bespreking, zo mogelijk vervolg afspraken hierover maken, bijv. om evaluerende punten te verwerken in actualisatie.

7. Mogelijkheden Europese cofinanciering (LIFE/GLB)
- Mondelinge toelichting stand van zaken. (, c.s.)

7. Nieuws uit de provinciale wolvencommissies

- Gelderland
- Drenthe
- Noord-Brabant
- Limburg
- Friesland
- Overijssel

Doel: *ter kennisneming en uitwisseling stand van zaken.*

8. Verslag 18 mei (NB: 20 mei per mail toegestuurd)
Doel: *ter vaststelling, nalopen afspraken.*

9. Rondvraag en sluiting

10. Datum volgende vergadering
Voorstel is om op **dinsdag 6 juli 13.30 uur** als Wolvenwerkgroep bijeen te komen.

Dan verwachten we een volle agenda met de eerste producten vanuit de opdrachten.

met vriendelijke groeten,

Werkt voor provincies

Agenda IPO Wolven Werkgroep

Van

Aan Deelnemers IPO wolven werkgroep

Datum 9 maart 2021

IPO Wolven werkgroep
Datum: 16 maart 2021
Tijd: 10.00 – 12.00 uur
Plaats: digitaal: achter de PC via MS Teams

Agenda IPO Wolven werkgroep

1. Welkom en opening

deel 1: overleg met externen:
2. Master thesis UU – 'Samenleven wolf en mens in Nederland'
Doel: *ter kennisneming en bespreking, zie eerder voorstel vorige bijeenkomst.*
Toelichting: zal zijn onderzoeksvoorstel kort toelichten (wordt nagezonden)

3. Ingekomen stuk: LIFE wolf aanvraag (notitie van: Zoogdiervereniging)
Doel: *bespreking van het voorstel en nagaan of provincies hieraan willen bijdragen.*
Toelichting: geeft korte toelichting

---

deel 2 voortzetting vergadering:
4. Vaststelling agenda en mededelingen
- Terugmeldingen: BAC VP notities handelingsperpectief en actualisatie door

5. Voorstel uitwerking handelingsprotocol
Doel: ter bespreking*, voorlopig vaststellen en agendering in het LOW bepalen.*

Toelichting: de uitwerking hiervan ligt eveneens in handen van de nieuwe communicatie medewerker. De basis van dit stuk is ook nog door opgezet en zal worden opgepakt door de nieuwe communicatiemedewerker. Daarnaast de vraag of dit al rijp genoeg is voor agendering in LOW, of dat het bewuste keuze is om het juist nog 'groen' aan LOW voor te leggen. En het LOW mee te nemen in de beoogde werkwijze.

6. Aanpak communicatie activiteiten wolf
Doel: *ter bespreking, voorlopig vaststellen en agendering in het LOW bepalen.*
Toelichting: nog voor zijn vertrek heeft een versie van het 'communicatieplan' achter gelaten. Dit ligt nu voor ter bespreking. Voorzien is in opvolging van deze functie. Het voorstel is om ook de nieuwe communicatiemedewerker in de gelegenheid te stellen zich dit op te pakken en het 'haar eigen te laten maken'.

7. Notitie Monitoren probleem wolf
Doel: ter bespreking *en bepalen van vervolgacties*
Toelichting: [redacted] geeft korte toelichting; bedoeld als verkennende discussie notitie vanuit Gelderland ingebracht.

8. Ingekomen stuk: Notitie Vergoeding preventiemaatregelen overige dieren
(notitie van: FPG; [redacted])
Doel: *ter bespreking, besluiten hoe hierop ('wel/niet uitbreiding diersoorten') te reageren.*

9. Landelijk Overleg Wolf (LOW)
Doel: *Ter voorbereiding van de LOW agenda*
Voorgesteld wordt om uitwerking handelingsperspectief en Master Thesis en 'Notitie Vergoeding preventiemaatregelen overige dieren' (deze laatste is al LOW afspraak) aldaar te bespreken.

9.1 Samenstelling van het LOW is een discussiepunt. Is de huidige samenstelling voldoende? Heeft u suggesties of juist bezwaren voor/tegen andere partijen.

10. Jaarplanning
Doel: *vaststellen planning en vergaderdata.*
Zie bijlage met voorgestelde data en indicatie onderwerpen

11. Nieuws uit de provincies (provinciale wolvencie's)
Doel: *kennisdeling op de hoogte zijn van wat er zoals speelt*
Oproep: Gelet op volle agenda is er de voorkeur dat elke provincie een korte update per mail doorgeeft aan de werkgroep.
Mochten er nog vragen zijn, kan dat ter vergadering nog mondeling.

- Gelderland
- Drenthe
- Noord-Brabant
- Limburg
- Friesland
- Overijssel

12. Overige bijlagen ter kennisname
Naar aanleiding van de besluitvorming hierover in deze werkgroep en bespreking hiervan in het LOW zijn voor een tweetal bouwstenen voor de actualisatie offertes aangevraagd.
Bijgaand ontvangt u deze ter kennisname.
- *Offerteaanvraag juridische analyse wolf*
- *Meervoudige ondershandse offerteaanvraag Fact Finding Study*
- verslag
- notitie kennisnetwerk

13. Rondvraag en sluiting

met vriendelijke groeten,
[redacted]

Bijlagen 16 03 21:

- **Master thesis UU – 'Samenleven wolf en mens in Nederland' (nazending)**
- **LIFE wolf aanvraag**
- **Voorstel uitwerking handelingsprotocol (nazending)**
- **Aanpak communicatie activiteiten wolf**
- **Notitie Monitoren probleem wolf**
- **Notitie Vergoeding preventiemaatregelen overige dieren**
- **Voorstel Jaarplanning**
- **Verslag d.d.19-01-21**
- **Offerteaanvraag juridische analyse wolf**
- **Meervoudige ondershandse offerteaanvraag Fact Finding Study (nazending)**
- **Mail : Aankondiging Praktijknetwerk preventie wolvenschade**

Ter informatie:

Agenda:

- 9 maart kwartaalrapportage overleg
- 30 maart LOW
- 8 juni kwartaaloverleg wolf

Werkt voor provincies

Agenda IPO Wolven Werkgroep

Van

Aan Deelnemers IPO wolven werkgroep

Datum 11 mei 2021

IPO Wolven werkgroep
Datum: 18 mei 2021
Tijd: 13.30 – 15.30 uur
Plaats: digitaal: achter de PC via MS Teams

Agenda IPO Wolven werkgroep

1. Welkom en opening

2. Stand van zaken goudjakhals
Via het Ministerie van LNV is via een stage opdracht aan de slag gegaan met een PvA Goudjakhals. zal hierop een korte toelichting geven.
Doel: *bijgaand een concept versie van dit voorstel ter bespreking.*

Vervolg van de bijeenkomst:

3. Vaststelling agenda en mededelingen
3.1 Afhandeling BAC VP notitie n.a.v. opmerkingen Overijssel ( )
3.3 LIFE aanvraag ZV ( )
3.4 Jaarverslag Wolf ( )
3.5 Openbaarheid wolvendata mede nav LTO verzoek ( ).
3.6 Voorstellen onderzoeksagenda BIJ12/ wolf/BR ?

4. Transboudery wolfmeeting status 2020 - dd 20 mei a.s.
Doel: 4.1 *bespreking deelname en inzet/presentatie)*
4.2 *bespreking inzet evt. deelname in Memorandum of Understanding*

5. Communicatieplan
Bijgaand een aangepast voorstel ( ).
-Ter bespreking en vaststelling, zo mogelijk vervolg afspraken hierover maken.

6. Voortgang actualisatie wolvenplan 2021

6.1 Fact finding-study wolf
Offerte procedure is afgerond: WEnR gaat dit uitvoeren. Startgesprek 11 mei a.s.
6 juli bespreking concept FFS in deze werkgroep.
- Mondelinge toelichting ter vergadering ( )

6.2 Analyse juridisch kader
Offerte procedure is afgerond: [redacted] gaat dit uitvoeren. Startgesprek 10 mei a.s.
6 juli bespreking concept FFS in deze werkgroep.
- Mondelinge toelichting ter vergadering [redacted])

6.3 Uitwerking draaiboek handelingsperspectief
Lopend proces, nog geen nieuw output. maandag startoverleg
- Mondelinge toelichting ter vergadering ([redacted])

6.5 Tussenbalans van eerste ervaringen met gevestigde wolven
Bijgaand een notitie *(Onder voorbehoud nazending P.M.)*
-Ter bespreking, zo mogelijk vervolg afspraken hierover maken, bijv. om evaluerende punten te verwerken in actualisatie.

7. Nieuws uit de provinciale wolvencie's
- Gelderland
- Drenthe
- Noord-Brabant
- Limburg

Doel: *ter kennisneming en uitwisseling stand van zaken.*

8. Verslag 16 maart
Doel: *ter vaststelling, nalopen afspraken.*

9. Rondvraag en sluiting

10. Datum volgende vergadering
Voorstel is om op **dinsdag 15 juni 13.30 uur** als Wolvenwerkgroep bijeen te komen.

In de tussentijd zal gewerkt moeten worden aan de uitbestedingen en aan de nog ontbrekende notities van de actiepunten 'actualisatie wolvenplan' !

met vriendelijke groeten,
[redacted]

Werkt voor provincies

Agenda IPO Wolven Werkgroep

Van

Aan Deelnemers IPO wolven werkgroep

Datum 13 oktober 2021

IPO Wolven werkgroep
Datum: 19 oktober 2021
Tijd: 13.30 – 15.30 uur
Plaats: digitaal: achter de PC via MS Teams

Agenda IPO Wolven werkgroep

Een bescheiden agenda maar daarom niet minder van betekenis. De tijd tussen de vorige (extra) bijeenkomst en nu bleek toch zeer kort om voldoende input te verkrijgen. Wat niet wegneemt dat indien mogelijk aanvullende agendapunten alsnog kunnen worden aangedragen.

1. **Welkom en opening**

2. **Vaststelling agenda en mededelingen**
   - voortgang en planning toelichting door
   - LOW
   - dode wolf stroe

3. **Handelingprotocollen**
   Doel: Ter bespreking en besluitvorming
   Bijlage 3.1 Voorbeeld uitwerking Handelingsprotocol ‘gevonden dier, mogelijk wolf” (‘aangereden wolf’) -> *wordt nagezonden door*
   Toelichting door :

4. **Tegemoetkomingsregeling, subsidiëring preventieve maatregelen, normering rasters**
   Doel: ter bespreking en besluitvorming-> bepalen toekomstige aanpak.
   zie bijlage 4.1

5. **Projectvoorstel innovatieve rasters/onderzoeksagenda wolf**
   Doel 1: besluiten over het ingediende projectvoorstel
   Doel 2: inventariseren of er onderzoekswensen zijn.
   zie bijlagen: 5.1 - 5.3

6. **Nieuws uit de provinciale wolvencommissies**

7. **Rondvraag en sluiting**

8. **Datum volgende vergadering**

Afspraak is om op **23 november 13.30 uur** als Wolvenwerkgroep bijeen te komen.

Agenda:
23 november WWG
7 december kwartaaloverleg
14 december LOW.

met vriendelijke groeten,

Bijlagen:

Bestuurlijke adviescommissie Vitaal Platteland

Op 23 september 2021

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Agenda

Betreft	Reguliere vergadering
Vergaderdatum en -tijd	23 september 2021 van 15:00 tot 17:00
Locatie	WILDLANDS Adventure Zoo: Raadhuisplein 99, 7811 AP Emmen
Deelnemers	– Henk Staghouwer (Gr), Douwe Hoogland (Fr), Gert Harm ten Bolscher (Ov), Henk Jumelet (Dr), Harold Hofstra (Fl), Hanke Bruins Slot (Utr), Esther Rommel (NH), Berend Potjer (ZH), Anita Pijpelink (Zld), Elies Lemkes-Straver (NBr), Jo-Annes de Bat (Zld), Hagar Roijackers (NBr), Lia Roefs (Li) – Wim Brenkman, voorzitter AAC VP – [redacted] (IPO) - Jolinda van der Endt, [redacted] (BIJ12)
Verhinderd	- Meindert Stolk (ZH), Peter Drenth (Gld), [redacted] (IPO), [redacted] (IPO)

Buiten reikwijdte

[redacted]

Buiten reikwijdte

Buiten reikwijdte

Buiten reikwijdte

c. Tegemoetkomingsregeling wolf

Kern van het onderwerp
Uit het Interprovinciale wolvenplan volgt dat tot 1 januari 2022 een tegemoetkoming in de schade wordt verstrekt voor wolvenschade. Op dat moment zou dit beleid kunnen worden heroverwogen, in het kader van de actualisering van het Interprovinciaal wolvenplan. Voorgesteld wordt om de huidige tegemoetkomingsregeling wolvenschade voor één jaar voort te zetten en de heroverweging gelijk op te laten lopen met het vaststellen van het nieuwe wolvenplan in 2022.

Voorstel/gevraagd besluit:
1. Kennisnemen van de huidige tegemoetkomingsregeling wolvenschade respectievelijk de stand van zaken hiervan (zie bijlage 1 en 2);
2. Te besluiten tot voortzetting van de tegemoetkomingsregeling tot 1 januari 2023;
3. Ermee instemmen dat de betreffende provincies hiertoe een GS-besluit voorbereiden;
4. Uitwerking van een eventueel herziene tegemoetkomingregeling te laten plaatsvinden in 2022 en dit na of gelijk met de vaststelling van het nieuwe wolvenplan te laten lopen.

Buiten reikwijdte

Agenda

Bestuurlijke adviescommissie Vitaal Platteland

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Vergaderdatum en -tijd: 23 september 2021 van 15:00 tot 17:00
Locatie: WILDLANDS Adventure Zoo: Raadhuisplein 99, 7811 AP

Buiten reikwijdte

Bijlage 4 bij Wolvenplan met grove indicatie kosten preventie per leefgebied

Gemiddeld €250.000,= eenmalig per leefgebied.

Totaal €1.000.000,= voor heel Nederland komende jaren.

Uitgangspunten

- Enkel beroepsmatige schapenhouders (op basis van gecombineerde opgave RVO) in een wolvenleefgebied komen in aanmerking voor een subsidie voor preventieve maatregelen. Uit gegevens van CBS blijkt dat er in 2017 sprake is van bijna 800.000 schapen bij 8434 bedrijven. Dat zijn ook bedrijven met schapen als neventak. Het landoppervlak van Nederland is 33.783 km2. Bij benadering 1 bedrijf per 4 vierkante kilometer. Het aantal particuliere schapenhouders en daar gehouden schapen is niet bekend.
- Preventie wordt alleen ondersteund in de omgeving van een wolvenvestiging. Een wolventerritorium in Nederland wordt geschat op ca. 300-400 km^2. Rekening houdend met een flink aandeel natuur beïnvloedt een gemiddeld territorium naar verwachting ongeveer 75 bedrijven, anders ca. 100.
- Bij een deel van de bedrijven is preventie beperkt mogelijk en bovendien zal een deel niet mee willen werken aan preventie. Een preventieplan heeft alleen zin “als iedereen meedoet”, in de praktijk te vertalen naar 80-20. Bij een geringere deelname dan 80% (aanname) heeft een plan geen zin (en vervalt de grondslag voor subsidie). Het zal daarom naar verwachting gaan om 60 bedrijven binnen een territorium.
- Van een bedrijf wordt een eigen bijdrage van 50% in de materiaalkosten gevraagd. Uren en onderhoud zijn bovendien voor de ondernemer (aanname). Dit maakt dat de eigen bijdrage zal worden afgezet tegen de opbrengsten van de schapenhouderij waarin lage marges gelden.
- Per bedrijf gaat het gemiddeld om ongeveer 100 schapen met een waarde van (naar boven afgerond) 15.000 euro. De ondernemer zal bereid zijn slechts een deel van die waarde te investeren in materiaal voor preventie, naar verwachting hooguit 20% dus 3.000 euro (aanname).
- De maximale vergoeding per bedrijf bedraagt €15.000 per 3 jaar als gevolg van staatssteun maatregelen (de-minimis[1]) maar het bedrag zal in de praktijk lager kunnen liggen door stapeling met andere subsidies.
- Kijkend naar de verspreiding in Duitsland, en de omvang van de natuurgebieden waarin zich daar wolven vestigen, is niet te verwachten dat we in Nederland de komende jaren rekening moeten houden met meer dan enkele vestigingen. Voor de raming wordt uitgegaan van maximaal 4 leefgebieden in heel Nederland (aanname). Ter indicatie, in Niedersachsen met 14 territoria is in 2016 voor 300.000 euro aan preventie uitgekeerd.

Conclusie:

Uit deze berekening volgt een geraamde subsidie van circa € 180.000,- eenmalig per territorium met een 10% toeslag (aanname) als ook wat voor hobbyhouders zou worden ingecalculeerd, dus afgerond € 200.000,-. Als iedereen meedoet kan dat oplopen tot € 300.000 euro. Gemiddeld wordt daarom uitgegaan van €250.000,- per territorium.

[1] De vergoeding van de preventieve middelen wordt verleend onder de de-minimisregeling. In de de-minimisverordening heeft de Europese Commissie bepaald dat steunmaatregelen (zoals deze subsidie) tot een bepaalde drempel niet beschouwd worden als staatssteun zoals bedoeld in het EU-verdrag. Deze drempel is voor de landbouwsector gesteld op € 15.000,00. Dit bedrag geldt voor één onderneming over een periode van drie belastingjaren. Steun die het genoemde drempelbedrag niet overschr jdt, wordt aangemerkt als “de-minimissteun”.

Memo POHO Natuur	provincie Drenthe
Gedeputeerde	H. Jumelet
Afschrift	
Datum	11-4-2019
Poho datum	15-4-2019
Opsteller	
Afgestemd met	, VTH
Onderwerp	Voorbereiding Gebiedsproces 3e ronde tafel wolf
Doel memo	☒Ter discussie ☐Ter informatie
Bijlage	Kosten preventie, uit stukken BACVP 4 oktober 2018
Naar GS	nee

Advies/Vraag
Invulling te geven aan de bestuurlijke wens om begin april 2019 in Drenthe een 3e ronde tafelgesprek te organiseren met een doorsnede van stakeholders die betrokken zijn bij de wolf. Het accent zal in deze derde bijeenkomst liggen op het schetsen van contouren voor een gebiedsproces dat zich richt op het nemen van preventieve maatregelen om schade aan vee te voorkomen.

1e: neem in de 3e ronde tafel kennis van het gebiedsproces in Gelderland en sluit daar in Drenthe op aan.

2e: geef richting aan gewenste, uitvoerbare en betaalbare scenario's met betrekking tot preventieve maatregelen.

- Geadviseerd wordt om in de 3e ronde tafel met stakeholders te bespreken wat in de huidige fase (zwervende wolven) het meest opportuun is.
    - De provincie stelt al tijdelijk rasters beschikbaar om uit te lenen na een mogelijke aanval door een wolf.
    - Het ondersteunen van maatschappelijke vrijwilligers initiatieven die schapenhouders helpen is een nieuwe optie (bijvoorbeeld stichting Wolf-Fencing).
- Voor wat betreft het feitelijk starten met een gebiedspilot adviseren we
  a) om te wachten tot een territorium is vastgesteld en door GS gepubliceerd
  b) er ook zicht is op voldoende beschikbare financiële middelen.
- Onafhankelijk van de vorm die gekozen wordt voor de pilot zal Drenthe niet afwijken van de geldende (Europese en nationale) regelgeving en de afspraken zoals gemaakt in het wolvenplan.

Inleiding
Op 24 januari 2019 heeft het IPO bestuur op advies van de BACVP het interprovinciaal wolvenplan vastgesteld. Dit plan voorziet in gebiedsprocessen met/door stakeholders om bij vestiging van een wolf preventieve maatregelen te stimuleren die schade aan vee voorkomen. Drenthe is kansrijk voor de vestiging van wolven binnen afzienbare termijn. Om deze reden heeft het voordelen als stakeholders al tijdig zijn betrokken en mede richting kunnen geven aan een gebiedsproces. De twee voorgaande bijeenkomsten stonden vooral in het teken van het nieuwe wolvenplan en de daarbij vanuit Drenthe gewenste inzet.
Voor de derde ronde tafel is de provincie Gelderland uitgenodigd om aan de Drentse deelnemers uitleg te geven over het proces dat daar inmiddels in gang is gezet.

Argumenten

1e: In de 2e ronde tafel is door stakeholders aangegeven dat het onwenselijk is als verschillende provincies op verschillende manieren omgaan met gebiedsprocessen en (ondersteuning van) preventie. Om deze reden wordt in de 3e ronde tafel de ervaring uit Gelderland ingebracht.

2e: het wolvenplan voorziet in een gebiedsproces *na* vestiging van een territorium maar sluit inspanningen voor die tijd niet uit. Er zijn verschillende scenario's denkbaar, van als provincie helemaal niets doen tot volledig subsidiëren van alle preventieve maatregelen in de hele provincie. Scenario's zijn bijvoorbeeld:

- Na vaststelling van een territorium niets doen, hierbij zijn schapenhouders zelf verantwoordelijk voor het oplossen van de problematiek. Het wolvenplan verplicht provincies niet tot een pilot.
    - In eerdere overleggen is bestuurlijk al aangegeven dat Drenthe hier niet voor kiest. Dus niets doen is geen reële optie.
- Geen pilot opstarten bij vestiging maar wel ondersteuning van bijvoorbeeld vrijwilligers die schapenhouders helpen met preventie.
    - Relevant is dat een pilot door stakeholders zelf getrokken moet worden. De provincie faciliteert maar trekt het niet. Als een pilot, om welke reden ook, niet van de grond komt kan het ondersteunen van vrijwilligers een terugvaloptie zijn om toch het nemen van preventieve maatregelen te bevorderen.
    - Er zijn nu al rasters beschikbaar om herhalingsaanvallen bij dezelfde dierenhouder te voorkomen. In 2018 is daarvan geen gebruik gemaakt.
- Pilot starten na vaststellen van een territorium, conform het wolvenplan.
    - Het ligt in de rede om dit te doen, het staat immers zo geadviseerd in het wolvenplan.
    - Sluit nauw aan op de aanpak van Gelderland.
    - Hanteer de bij risico's genoemde punten als randvoorwaarden, ook richting stakeholders.
- Pilot starten voor het vaststellen van een territorium.
    - Hoewel verschillende schapenhouders dit graag willen moet dit sterk worden ontraden. Als er geen territoriumgrenzen zijn bepaald valt een gebied niet te begrenzen en valt ook een eventuele subsidie feitelijk niet te verantwoorden. Geadviseerd wordt om in de ronde tafel bestuurlijk duidelijk te maken dat de provincie Drenthe deze optie niet ondersteund.

In de huidige fase (zwervende wolven) zetten we in op:

- De provincie stelt al tijdelijk rasters beschikbaar om uit te lenen na een mogelijke aanval door een wolf.

- Het ondersteunen van maatschappelijke vrijwilligers initiatieven die schapenhouders helpen is een nieuwe optie (bijvoorbeeld stichting Wolf-Fencing). Dit is een bestuurlijke keus, geadviseerd wordt om na de 3e ronde tafel te besluiten of dit bij stakeholders op draagvlak kan rekenen en toegevoegde waarde heeft.

Van deze scenario's is het ondersteunen van vrijwilligers (zoals Wolf-Fencing) financieel goed beheersbaar en op korte termijn te realiseren.
Voor gebiedsprocessen, zeker voordat er een territorium is, zijn er nog financiële en juridische risico's en onzekerheden.

Risico's

1. Het wolvenplan voorziet in een gebiedsproces vanuit de stakeholders zelf. De provincie heeft een faciliterende rol. Ambtelijke capaciteit voor een dergelijk gebiedsproces is met de huidige inzet van mensen en middelen niet beschikbaar zoals eerder ook aangegeven. Een goed gebiedsproces vergt veel tijd, kennis en kunde, ook vanwege het politiek afbreukrisico. Daarbij is het de vraag of wij voor een dergelijk proces niet moeten inzetten op een onafhankelijk gebiedsregisseur omdat wij als provincie zelf ook partij zijn. Indien er een gebiedsproces wordt opgestart moet er een expliciete keuze worden gemaakt hoe deze extra capaciteit beschikbaar wordt gemaakt (inzet extra menskracht en/of verschuiven van prioriteiten).

2. Procesmatig, verwachtingenmanagement. Als het gaat om een gebiedsproces preventie voor de wolf kunnen verschillende personen of organisaties daarin een rol / positie vragen. Het wolvenplan sluit geen partijen uit maar noemt landbouw en terreinbeheerders als focusgroepen. Het moet duidelijk worden gecommuniceerd dat de pilot gaat over praktische preventiemaatregelen voor

schapenhouders en niet over andere aspecten. Daarmee ook de personen / organisaties die meedraaien in de pilot niet te groot laten worden.

3. Procesmatig, verwachtingenmanagement. Voor een pilot start zal PS moeten aangeven of, en welk budget er voor subsidies beschikbaar is. In de ronde tafel kan geen voorschot worden genomen op benodigde middelen.

4. Financieel. Afhankelijk van de omvang van een pilotgebied kunnen de benodigde kosten voor preventie subsidies en het gebiedsproces zelf sterk oplopen. Voor een afgebakend territorium kan - grof geschat- circa 1 miljoen euro nodig zijn, voor de provincie als geheel kunnen de kosten wel uitdraaien op meer dan 5 miljoen euro. In de BACVP van 4 oktober is een grove berekening van preventiekosten gegeven, gebaseerd op deelname van bedrijfsmatige schapenhouders die uitkomt op een gemiddelde investering van € 250.000,- per territorium in ons land (zie bijlage). Aangezien bestuurlijk is besloten om ook alle hobbyhouders te willen meenemen (70-80% van alle schapenhouders zijn hobbyhouders) zullen de kosten navenant hoger uitkomen. Daarbij is uitgangspunt nog steeds maximaal 50% cofinanciering. De EU staat qua regelgeving 100% overheidsfinanciering toe. Financiën kunnen een kip-ei verhaal worden. Zonder zicht op instemming van PS met een subsidieregeling kan een gebiedsproces een grote deceptie worden als uiteindelijk geen middelen voor preventie beschikbaar zijn. Omgekeerd: zonder concreet zicht op de begrenzing van een territorium en daarmee het aantal betrokken schapenhouders valt ook geen reëel kostenplaatje te presenteren. Een optie kan zijn om PS te verzoeken om een basisbudget beschikbaar te stellen waarmee in elk geval een start gemaakt kan worden met het nemen van preventieve maatregelen.

5. Juridisch. Het starten van een pilot voordat er een territorium is vastgesteld kan juridisch discussie geven. Welk gebied wordt met welk argument afgebakend?

Vervolgstappen (aanpak/uitvoering)

- Afhankelijk van de bevindingen in de ronde tafel een vervolgbijeenkomst organiseren als daartoe aanleiding bestaat (concreet: als er aanwijzingen komen voor de vestiging van een territorium in Drenthe).

PER MAIL VERZONDEN

Adres : Bezuidenhoutseweg 105-113
2594 AC Den Haag
Telefoon : +31(0)70-3382700
E-mail : secretariaat@lto.nl
KvK : 40413400
Rekening : NL32 RABO 0357606760

Per e-mail: [redacted]@gelderland.nl
Interprovinciaal Overleg Commissie Landbouw
T.a.v. de heer P.C. Drenth
[redacted]

Datum : 25 mei 2020
Ons kenmerk : GK/AT/200525
Onderwerp : **Wolven en landbouwhuisdieren**
Informatie : [redacted]@lto.nl, 06-[redacted]

Geachte heer Drenth,

Geregeld worden landbouwhuisdieren door de wolf aangevallen. LTO Nederland vindt de huidige situatie niet langer acceptabel en verzoekt in te grijpen. Dit ingrijpen moet ertoe leiden dat dierenleed en materiële schade veroorzaakt, door de wolf drastisch, worden teruggedrongen, met name door het verwijderen van zwervende wolven. LTO Nederland dringt er bij IPO op aan daartoe het wolvenbeleid te herzien.

Wolven weer in Nederland
In 2016 is de wolf na afwezigheid van circa 150 jaar weer in Nederland waargenomen. De komst van de wolf wordt in brede kringen in ons land toegejuicht. Blijvende vestiging van de wolf wordt gezien als een succes van natuurbeleid en zou in grote natuurgebieden bijdragen aan een meer natuurlijke fauna.
De wolf is aangemerkt als een beschermd, inheems diersoort. Het doden, vangen of verstoren van de wolf is verboden. Op de Veluwe heeft de wolf zich inmiddels definitief gevestigd en is er sprake van een roedel. De verwachting is dat de wolf zich ook in andere gebieden in ons land blijvend zal vestigen en dat daarmee het aantal wolven in de komende jaren zal toenemen.

Toenemend aantal incidenten
Met het verschijnen van de wolf werden al spoedig incidenten gemeld van gedode en verwonde landbouwhuisdieren. Recentelijk zijn in de Betuwe, de Achterhoek, Drenthe en gedurende de afgelopen dagen in Noord-Brabant tientallen schapen gedood of zeer ernstig verwond. Talloze verwonde dieren konden niet meer gered worden en moesten alsnog door ingrijpen van een dierenarts worden geëuthanaseerd. De beelden van aangevallen landbouwhuisdieren zijn aangrijpend. Het behoeft weinig toelichting dat dergelijke voorvallen veel commotie en emotionele schade veroorzaken bij de eigenaren veehouders en andere betrokkenen. Dit nog afgezien van de grote materiële schade die eigenaren lijden.

Wolvenbeleid toe aan herziening
LTO Nederland heeft meermalen bij IPO aangedrongen op een eenduidig beleid om schade tegen te gaan en waar deze optreedt, te voorzien in een adequate schadeloosstelling. In 2019 stelde IPO het interprovinciaal wolvenplan vast waarin beleid met betrekking tot het voorkomen, beheer en schade zijn opgenomen. Het wolvenplan is geschreven vanuit het perspectief van twee wettelijke taken:
1) het beschermen van de wolf;
2) de zorg voor de schadegevallen.
Daarbij is in het wolvenplan genoemd dat niet alles omtrent de wolf in brede zin, bekend is en dat zich in de praktijk situaties kunnen voordoen die bij het vaststellen van het beleid niet waren voorzien.

Daarvan, zo concludeert LTO Nederland, is thans sprake. De incidenten met wolven die zoals in de afgelopen periode in korte tijd grote aantallen landbouwhuisdieren doden of verwonden, lijken met name te zijn veroorzaakt door zwervende wolven. Zij zijn onvoorspelbaar in hun gedrag en doden hun prooi niet om in noodzakelijk voedsel te voorzien. Het lijkt alsof zij er vooral op uit zijn zoveel mogelijk dieren te doden of te verwonden. Een zwervende wolf kan dagelijks grote afstanden afleggen. Het is dus niet te zeggen waar hij zal opduiken of schade zal veroorzaken of hoeveel dieren hij zal doden of verwonden.

Het is daarmee feitelijk onmogelijk om landbouwhuisdieren tegen een zwervende wolf te beschermen, want welke percelen moeten worden gerasterd? Dit los van de vraag of rasteren een afdoende maatregel is. Met deze vaststelling kan niet worden volgehouden dat eigenaren veehouders zelf verantwoordelijk zijn om tegen dergelijke schade voorzorgsmaatregelen te nemen. Dat een beroep kan worden gedaan op een tegemoetkoming in de schade door BIJ12 doet hier niet aan af. Geen veehouder houdt immers dieren om schade te ontvangen. Zij zijn zeker bereid maatregelen te nemen die redelijkerwijs mogen worden verwacht om schade te voorkomen, maar in de huidige situatie is dit niet mogelijk.

Ten slotte
De Nederlandse politiek heeft besloten dat de wolf welkom is in Nederland. De roedels op de Veluwe (groot aaneengesloten leefgebied) lijken te zullen blijven. Juist omdat de vestiging van de wolf een nieuwe ontwikkeling is en veel nog niet bekend is, is een goed wolvenbeleid belangrijk. Indien zich ontwikkelingen voordoen die niet waren voorzien, is een herziening van het beleid en ingrijpen nodig. De noodzaak daarvan doet zich thans voor door de grote aantallen slachtoffers onder landbouwhuisdieren die naar alle waarschijnlijkheid met name door zwervende wolven worden veroorzaakt. Hiertegen kunnen veehouders geen afdoende maatregelen nemen en staan bedrijven onder onacceptabel grote druk. De onrust en boosheid bij veehouders over wolvenschade neemt steeds meer toe. Voor hen is de maat vol. LTO Nederland doet derhalve een dringende oproep het IPO-wolvenplan bij te stellen en maatregelen te nemen om wolvenschade tegen te gaan, in het bijzonder door zwervende wolven.

Uiteraard zijn wij graag bereid hierover nader in overleg te treden.

Met vriendelijke groet,

Ben Haarman
Portefeuillehouder Natuur en Landschapsontwikkeling

c.c. BIJ12, t.a.v. Unit Faunazaken @bij12.nl)

Bestuurlijke adviescommissie Vitaal Platteland

Op 9 juli 2020

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Agenda

Betreft	
Vergaderdatum en -tijd	9 juli van 10.00-12.00 uur
Locatie	Teamsoverleg
Deelnemers	– Peter Drenth (Gld), [redacted] – Henk Staghouwer (Gr), Klaas Fokkinga / Douwe Hoogland (Fr), Gert Harm ten Bolscher (Ov), Henk Jumelet (Dr), Harold Hofstra (Fl), Hanke Bruins Slot (Utr), Esther Rommel (NH), Berend Potjer (ZH), Anita Pijpelink (Zld), Ellies Lemkes-Straver (NBr), Hubert Mackus (Li) – Wim Brenkman, [redacted] AAC VP – [redacted] (IPO) Jolinda van der Endt (BIJ12)
Verhinderd	

buiten reikwijdte

buiten reikwijdte

d. Wolven

Kern van het onderwerp

Op verzoek van vorige BAC VP worden enkele actuele vraagstukken ten aanzien van de wolf voorgelegd. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar het advies van de 'Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland' *dat verder reikt dan alleen Gelderland.*
De AAC VP adviseert op grote lijnen ten aanzien wat reëel te verwachten is en langs welke lijnen een en ander door de IPO-werkgroep verder uitgewerkt kan worden.

Voorstel/gevraagd besluit:

De BAC VP wordt gevraagd:

1. In te stemmen met advies van AAC VP dat vaststellen wat wel en niet geschikt leefgebied voor wolf is (zoals Gebiedscommissie adviseert) geen begaanbare weg is (op grond van (Europeesrechtelijk) juridisch kader;
2. In te stemmen met advies van AAC VP dat ook ten aanzien van een bredere inzet van gebiedscommissie voorzichtigheid/terughoudendheid betracht dient te worden;
3. In te stemmen met advies van AAC VP om met LNV in overleg te treden zoals door de minister van LNV verzocht;
4. In te stemmen met advies van AAC VP om het interprovinciaal wolvenplan aan te vullen met scenario's voor situaties als de zwervende wolf die onlangs voor onrust zorgde bij Heusden;

5. De IPO-werkgroep natuurwetgeving opdracht te geven de voorgaande punten uit te werken c.q. voorstellen/adviezen voor te doen en waar nodig van onderbouwing te voorzien;
6. De IPO-werkgroep natuurwetgeving opdracht te geven een voorstel te doen voor beantwoording van de brief van LTO langs bovenstaande lijnen.

buiten reikwijdte

Agenda

Bestuurlijke adviescommissie Vitaal Platteland

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Vergaderdatum en -tijd: 9 juli van 10.00-12.00 uur
Locatie: Teamsoverleg

buiten reikwijdte

Werkt voor provincies

Monitoringplan Wolf

13 november 2019

Colofon

Auteur:	(Studio Wolverine), (stagiair Zoogdiervereniging), (Zoogdiervereniging)
Productie:	Steunstichting VZZ, Zoogdierverenging
Opdrachtgever:	BIJ12
Foto omslag:	, 18 oktober 2018, Midden-Veluwe

Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden d.m.v. druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BIJ12 en de Zoogdiervereniging, noch mag het zonder een dergelijke toestemming worden gebruikt voor enig ander werk dan waarvoor het is vervaardigd.

Inhoudsopgave

1 Inleiding 5
1.1 Aanleiding en doelstelling 5
1.2 Leeswijzer 6
1.3 Terminologie 7

2 Organisatie van monitoring 8
2.1 Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie 8
2.2 Ontwikkeling van Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie 8
2.3 Huidige situatie van wolven in Nederland 9
2.4 Beleid rondom monitoring van wolven in Nederland 9
2.5 Beleid rondom monitoring van wolven in Duitsland 10
2.6 Aangewezen instanties 10

3 Monitoring en monitoringsmethodieken 11
3.1 Passieve en actieve monitoring 11
3.2 Beschikbare monitoringsmethodieken 11
3.3 Toepassing van monitoringsmethoden gedurende fasen van vestiging 12

4 Validatie van meldingen en sporen 15
4.1 Definitie wolvendeskundige 15
4.2 Beoordeling van wolvenmeldingen volgens SCALP-criteria 15
4.3 Richtlijnen voor gegevensanalyse en interpretatie 16

5 Praktische handleiding monitoring wolf 20
5.1 Hoeveel documentatie is er nodig? 20
5.2 Beoordelen van wolfwaarnemingen 21

6 Begrippenlijst 27

7 Literatuurlijst 29

8 Bijlagen 30
8.1 Bijlage 1: Verschillen met Duitse Monitoringsstandaard 30
8.2 Bijlage 2: Overzicht van protocollen, materiaal en taxatierichtlijnen 30

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en doelstelling

In 2015 verbleef, na ruim 150 jaar afwezigheid, een jonge wolf die geboren was in Duitsland enige dagen in de provincies Drenthe en Groningen. In de daaropvolgende jaren zijn met regelmaat zwervende wolven gesignaleerd. In 2018 heeft de eerste wolf zich in Nederland gevestigd en sinds 2019 is er sprake van voortplanting.

De provincies zijn wettelijk verantwoordelijk voor het natuurbeleid in relatie tot de wolf (*Canis lupus lupus*). In 2019 heeft het bestuur van het Interprovinciaal Overleg (IPO) het Wolvenplan vastgesteld. Het Wolvenplan is opgesteld door de werkgroep Lupus, samen met BIJ12 en met adviezen van stakeholders. Het Wolvenplan geeft richting aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf.

Het wettelijk kader wordt gevormd door de Wet Natuurbescherming (Wnb), Europese Habitatrichtlijn, Verdrag van Bonn en CITES-verdrag. De wolf is een beschermde soort op basis van de Habitatrichtlijn, bijlage 2 en 4 en Wet Natuurbescherming art. 3.5 en 3.6. De monitoringmethoden zijn zo gekozen dat de kans op verstoring niet toeneemt. Een vergunning van de Wnb is daarom voor de uitvoering van de monitoring niet nodig.

De uitvoeringsorganisatie BIJ12 is in opdracht van de provincies verantwoordelijk voor het (laten) uitvoeren van verschillende taken met betrekking tot de wolf, met name:

- Het landelijke aanspreekpunt voor alle meldingen van (vermoedelijke) wolven;
- Afhandeling van (vermoedelijke) wolvenschades aan landbouwhuisdieren;
- Onderzoek en voorlichting ter voorkoming van schade door wolven;
- Gecoördineerde organisatie van wolvenmonitoring in afstemming met de betrokken provincies, terreinbeheerders en vrijwilligersorganisaties.

De monitoring die in 2015 startte was ‘passief’ en deze aanpak was voldoende in de fase dat alleen sprake was van zwervende wolven. Inmiddels is een eerste roedel aanwezig op de Veluwe en is het noodzakelijk om de monitoring een meer structureel karakter te geven en te zorgen voor een regelmatige afstemming van de resultaten met de buurlanden. Het is een taak van BIJ12 om deze monitoring vorm te gaan geven.

Het doel van het monitoringplan wolf is om de werkwijze voor wolvenmonitoring in Nederland en uitwisselbaarheid van gegevens weer te geven. De gegevens over de wolf worden eenduidig gedocumenteerd en er wordt gewerkt met standaarden voor het valideren van de informatie.

De monitoring richt zich op onderstaande aspecten:

- De provincies moeten via het Rijk aan Europa rapporteren hoe de staat van instandhouding (verspreiding, aantalsontwikkeling) van de wolf in Nederland verloopt. Dit aspect vormt de kern van de monitoring zoals in dit wolvenplan is opgenomen en vloeit voort uit de eerdergenoemde wettelijke taken. De belangrijke parameters zijn populatiegrootte, verspreiding, bewoond gebied, habitateisen, prooidieraanbod en trend bepalingen.
- Monitoring is relevant om met behulp van de kennis over de aanwezigheid van wolven conflicten met bijvoorbeeld landbouwhuisdieren te beperken.
- Monitoring is van belang om kennis te vergaren over de ecologische aspecten van de wolf in ons land.

De wolven in Nederland maken deel uit van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie. De ontwikkeling van de Nederlandse dieren hangt nauw samen met de ontwikkelingen van de wolven in onze buurlanden, en dan met name in Duitsland.

In het monitoringplan is daarom de Duits-Poolse monitoringsstandaard (Reinhardt e.a., 2015) waar mogelijk overgenomen. Bij de monitoring wordt er onderscheid gemaakt tussen zwervende wolven en een territorium van een individu, paar of roedel.

Daarnaast zijn er zowel ecologische als maatschappelijke vraagstukken die gemonitord kunnen worden. Deze zaken vallen buiten het raamwerk van dit plan, en kunnen door provincies ter hand genomen worden.

De organisatie van de monitoring wordt uitgevoerd door de provincies. De kosten zijn door provincies voorzien binnen hun begroting en in de opdracht aan BIJ12.

In tabel 1 en 2 geven wij een overzicht van de monitoringsdoelstellingen zoals omschreven in het Interprovinciaal Wolvenplan, die voortkomen uit de Habitatrichtlijn of maatschappelijke vragen.

Tabel 1: Monitoringsdoelstellingen voortkomend uit de Habitatrichtlijn en maatschappelijke vragen waarin dit Monitoringplan voorziet

Monitoringsdoelstelling	Habitatrichtlijn	Maatschappelijke vragen
Populatiegrootte (per jaar)	X	
Populatiegrootte (kwartaal)		x
Trend in populatiegrootte	X	
Verspreiding (per jaar)	X	
Verspreiding (kwartaal)		x
Trend in verspreiding	X	x

Tabel 2: Monitoringsdoelstellingen voortkomend uit Habitatrichtlijn en maatschappelijke vragen waarin dit Monitoringplan niet voorziet

Monitoringsdoelstelling	Habitatrichtlijn	Maatschappelijke vragen
Kwaliteit leefgebied, habitateisen	X	
Kwaliteit leefgebied, prooidieraanbod	X	
Conflictsituaties tussen wolf en maatschappij		x
Maatschappelijk draagvlak t.a.v. wolven		x
Terreingebruik door wolven		x
Dieet van wolven		x
Relatie tussen wolven en wilde hoefdieren		x

1.2 Leeswijzer

De kaders voor de monitoring en de organisatie daarvan worden weergegeven in hoofdstuk 2. De beschrijving van de monitoring, de beschikbare monitoringsmethoden en voor welke monitoringsdoelen welke monitoringsmethoden geschikt zijn, staat beschreven in hoofdstuk 3. Hoe de beoordeling van de resultaten uit de monitoring plaatsvindt via criteria vindt u in hoofdstuk 4. Hoofdstuk 5 bestaat uit de praktische wolfmonitoringhandleiding voor de verschillende vormen van monitoring. Het wolf monitoringplan eindigt met een overzicht van begrippen en literatuur, en in bijlage 1 een overzicht van verschillen met de Duits-Poolse Monitoringsstandaard.

1.3 Terminologie

Net als andere onderwerpen kent de monitoring van wolf een aantal termen en begrippen die om een helder en algemeen eenduidige toepassing vragen. In hoofdstuk 6 zijn de belangrijkste en meest gebruikte termen en begrippen gedefinieerd.

2 Organisatie van monitoring

2.1 Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie

Zoals gezegd in hoofdstuk 1 vormen de wolven in Nederland onderdeel van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie en wordt monitoring daarom in internationaal verband afgestemd. Om data uit verschillende landen op een verantwoorde wijze met elkaar te kunnen delen en te beoordelen zijn afspraken gemaakt over gehanteerde begrippen en definities. Dit is versterkt door de eisen die gesteld zijn in de Habitatrichtlijn ten aanzien van de Europees verplichte rapportage over beschermde natuurwaarden.

Voor Nederland gebruiken wij de Duits-Poolse monitoringstandaard als uitgangspunt (Reinhardt e.a., 2015), met aanvullingen passend bij de Nederlandse schaal, het landgebruik en het landschap. Daar waar er verschillen zijn tussen Polen en Duitsland is aangesloten bij Duitsland. Door in Nederland te kiezen voor dezelfde monitoringstandaard als in Duitsland zijn de verkregen gegevens onderling direct vergelijkbaar en uitwisselbaar. Deze monitoringsstandaard sluit daardoor naadloos aan bij de monitoring van onze buurlanden én er wordt op deze manier maximaal geprofiteerd van alle ervaring die aan de Duits-Poolse standaard ten grondslag ligt.

Al bij de opstelling van het 'Voorstel voor een Wolvenplan' (Groot Bruinderink & Lammertsma, 2013) is de keuze gemaakt voor afstemming met landen die dezelfde wolvenpopulatie met Nederland delen. Gehanteerde methoden zijn niet statisch, maar blijven in onderlinge afstemming voor verbetering vatbaar.

2.2 Ontwikkeling van Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie

De Nederlandse wolven maken deel uit van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie (Kaczensky et al. 2013). Deze deelpopulatie bestrijkt tot aan 2013 West-Polen en Duitsland, en reikt in 2019 tot in Tsjechië, Denemarken, Nederland, België en Luxemburg. De kern van de populatie bevindt zich in het oosten van Duitsland in de Lausitz regio en in westelijk Polen. In deze regio heeft de wolf zich in 1998 gevestigd, na een periode van enkele jaren met zwervende dieren. In 2000 werden in die regio de eerste jonge wolven geboren. De ontwikkeling van 2000 tot 2018-2019 is weergegeven in Figuur 1.

Hoewel ook elders in Duitsland zwervers worden geconstateerd, blijft de Lausitz regio tot 2009 de enige regio met voortplanting. In dat jaar vestigt zich een roedel op circa 200 kilometer afstand, in een gebied tussen Berlijn en Maagdenburg. In de jaren daarna groeit het aantal roedels in Duitsland met ca. één nieuw roedel per jaar, maar daarna is de toename versneld en in 2018 was de bekende populatiegrootte in Duitsland 73 roedels en 30 gevestigde paren (DBB-Wolf, 2019).

Figuur 1: Verspreiding van wolven in de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie in 2000, 2009, 2014 en 2018-2019. Bron: www.dbb-wolf.de (Legenda: blauw=roedel, rood=paar, geel=gevestigde eenling)

Vanaf 2015 worden in o.a. Denemarken, Nederland en België wolven gesignaleerd die afkomstig zijn uit roedels in Duitsland. Ook zijn er inmiddels in Duitsland, Luxemburg en België wolven van de Alpiene populatie gesignaleerd.

2.3 Huidige situatie van wolven in Nederland

Voor Nederland zijn tot op heden de ontwikkelingen van de Duitse wolven bepalend voor de aanwezigheid van wolven in Nederland. De eerste met zekerheid vastgestelde zwerver liep in 2015 door ons land (Lelieveld e.a., 2016). Inmiddels zijn er 18 individuen vastgesteld in Nederland. Daarvan zijn (stand november 2019) drie volwassen wolven gevestigd in twee territoria op de Veluwe: twee wolven op de Noord-Veluwe en één wolf op de Midden-Veluwe. In het territorium op de Noord-Veluwe is sinds de geboorte van vijf welpen in 2019 sprake van een roedel. De overige 13 dieren zijn doorgelopen naar België, teruggelopen naar Duitsland, verongelukt of (vooralsnog) niet meer gesignaleerd.

2.4 Beleid rondom monitoring van wolven in Nederland

De monitoring in Nederland is van start gegaan in 2015 door meldingen van wolven te verzamelen middels het digitale wolvenmeldpunt op de website van Wolven in Nederland (WIN). Na binnenkomst wordt een melding beoordeeld door één of meerdere validatoren. Hierbij zijn de Duitse SCALP-criteria leidend en wordt bij twijfel de expertise van Duitse deskundigen van het Lupus Institut ingeroepen. Er zijn daarmee al goede data waarop voortgebouwd kan worden.

In het interprovinciaal wolvenplan (IPO, 2019) staat beschreven hoe de monitoring in Nederland te organiseren, de verplichtingen die de Habitatrichtlijn stelt aan rapportage en diverse andere factoren die uit beleid, maatschappelijke of wetenschappelijke gronden de moeite waard kunnen zijn te monitoren. BIJ12 voorziet in de data rapportage ten aanzien van de nationale verplichtingen en de registratie en afhandeling van wolf gerelateerde schade, in opdracht van de gezamenlijke provincies. BIJ12 doet dat in gecoördineerd overleg met betrokken organisaties. Dit betreft

monitoring waarbij de wolf zelf direct betrokken is. De eisen vanuit de Habitatrichtlijn voor monitoring staan toegelicht in DG Environment (2017).

Afgeleide vormen van monitoring, zoals de effecten die de aanwezigheid van wolven kan hebben op tal van factoren, vallen niet onder de landelijke monitoring. Het is aan de provincies als verantwoordelijke partijen voor het natuurbeleid om aanvullend keuzes te maken in monitoringsdoelen die voor hen relevant zijn. Uiteraard kunnen provincies in gezamenlijk overleg, alsnog beslissen ook andere delen van gewenste monitoring onder te brengen bij BIJ12. Dit is voor alsnog niet het geval. De praktische monitoring sluit ter wille van de vergelijkbaarheid en uitwisseling van verzamelde data en haar beoordeling, aan bij de internationale monitoringsstandaard. Met aanpassingen waar de Nederlandse situatie dit vereist. Het is de wens vanuit beleid om te komen tot een voortgaande integratie van internationale wolf-monitoring-methoden en interpretatie zodat in Europa tot eensluidende conclusies kan worden gekomen.

2.5 Beleid rondom monitoring van wolven in Duitsland

Het beleid rondom monitoring in Duitsland is voor Nederland relevant om tot afstemming te komen bij grensoverschrijdende territoria, en om onderlinge inzichten te (blijven) toetsen. De Duits-Poolse monitoringsstandaard (Reinhardt e.a., 2015) die voldoet aan de vigerende internationale regelgeving. De federale overheid heeft voor Duitsland de juridische kaders vastgesteld en is verantwoordelijk voor de terugkerende 6-jaarlijkse rapportage aan de Europese Commissie. De deelstaten zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van de monitoring, maar de organisatie en intensiteit van de monitoringsinspanning verschilt per deelstaat, al naar gelang de prioriteiten van de betreffende deelstaat. Op de website dbb-wolf.de staat een lijst met contactpersonen. Jaarlijks komen betrokken deskundigen uit alle deelstaten bij elkaar om de beoordelingen van de monitoringsresultaten af te stemmen, de resultaten te bespreken en de data vast te leggen voor de rapportage aan de Europese Commissie. In de Duitse monitoringsstandaard zijn SCALP-criteria voor gestandaardiseerd beoordelen van wolvenmeldingen verwerkt (zie paragraaf 4.1) en daarnaast ook de richtlijnen van de *Large Carnivore Initiative Europe* (LCIE) voor gestandaardiseerde plannen voor grote roofdieren in Europa.

2.6 Aangewezen instanties

Voor de uitvoering van veldonderzoek en monitoring van wolven in Nederland wordt samengewerkt tussen verschillende organisaties, waarbij de expertises elkaar aanvullen. De betrokken organisaties zijn verantwoordelijk voor de wijze waarop de monitoring en metingen worden uitgevoerd en voor de juiste behandeling, validatie en verwerking van de gegevens. Voor de verschillende onderdelen van monitoring zijn, zoals vermeld in het IPO wolvenplan (IPO, 2019) onder andere de volgende organisaties aangewezen:

- Schade aan landbouwhuisdieren die mogelijk veroorzaakt zijn door wolf, bijbehorende veldprotocollen, wolvenmeldpunt door BIJ12.
- Secties en veterinaire onderzoeken op wolven en bijbehorende labprotocollen door Dutch Wildlife Health Centre (DWHC)
- Analyseren genetische monsters, sectie op wolven en wilde prooien en bijbehorende veld- en labprotocollen door Wageningen Environmental Research (WENR).

Zie voor beschikbare protocollen bijlage 2.

3 Monitoring en monitoringsmethodieken

3.1 Passieve en actieve monitoring

Er wordt bij monitoring onderscheid gemaakt tussen passieve en actieve monitoring. Het verschil tussen passieve en actieve monitoring zit in de moeite die gedaan wordt voor het vinden van een wolf(spoor). Onder passieve monitoring wordt alles verstaan wat verkregen wordt zonder een vooraf opgezette actie uit te voeren, dus alle vormen van toevallige meldingen uit het publiek. Onder actieve monitoring worden alle handelingen verstaan waarbij gericht en deskundig activiteiten worden ondernomen om waarnemingen te verzamelen. Beide vormen vereisen een systematische aanpak en goede procedures om data op correcte wijze te kunnen valideren en toegankelijk op te slaan en worden jaarrond consequent toegepast.

3.2 Beschikbare monitoringsmethodieken

Er zijn meerdere methoden om de monitoringsdoelen te behalen. In deze paragraaf worden de verschillende methoden beschreven en aangegeven bij welk monitoringsdoel een specifieke methode ingezet kan worden.

3.2.1 Sporenonderzoek

Onder sporenonderzoek valt het zoeken naar prenten (loopspoor), markeringssporen (krabsporen, urinesporen, oestrusbloed en drollen), haren en prooidieren (vee, wild). Het sporenonderzoek kan het gehele jaar uitgevoerd worden. Hierbij zijn de milieuomstandigheden zeer belangrijk voor het verkrijgen van bruikbare data. Sporenonderzoek kan de aan- of afwezigheid van wolven in een bepaald gebied aantonen, helpen het territorium in kaart te brengen, de minimale roedelgrootte aantonen en als basis dienen voor andere monitoringsmethoden zoals monitoring met behulp van een wildcamera en DNA-onderzoek. Het zoeken naar sporen van wolven vormt daarmee vaak de start van een actieve monitoring. Sporenonderzoek is in Europa de meest voorkomende onderzoeksmethode naar grote roofdieren (Linell et al., 1998).

De ideale omstandigheden om sporen te zoeken is in de sneeuw. Bij eventuele sneeuwval moet deze kans zeker worden benut om data te verzamelen.
Om bruikbare data te verkrijgen worden sporen met behulp van protocol 9E (zie bijlage 2) gedocumenteerd. Het valideren van de sporen wordt gedaan door een deskundige medewerker. Het is belangrijk dat een waarnemer nooit zijn eigen waarneming valideert.

3.2.2 Cameraval

Wildcamera's kunnen aanwezigheid van wolven aantonen, de minimale roedelgrootte, geslacht van de dieren, maar ook dracht en reproductie aantonen. De methode kan het hele jaar worden ingezet. Ook de gezondheid van de wolven kan gemonitord worden met wildcamera's (kreupel, wond, schurft, conditie). In Europa wordt deze manier met veel succes ingezet (Galaverini et al, 2012). Wildcamera's kunnen ook informatie geven over de aanwezigheid van prooidieren en eventuele menselijke activiteiten in het gebied. Camera's dienen zodanig aangebracht te worden dat verstoring wordt vermeden (in tijd en ruimte) en dienen te worden aangebracht in overleg met de terreinbeheerder.

3.2.3 Genetische analyse

De verzameling van genetisch materiaal (uitwerpselen, haren, speeksel verzameld bij prooidieren) levert de meest zekere informatie en wordt om die reden vaak toegepast in de monitoring van grote roofdieren. DNA-onderzoek kan het hele jaar worden uitgevoerd. Genetische methoden worden bij voorkeur op grote schaal toegepast bij monitoring van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie (Liberg et al., 2005). Sneeuw is geschikt om DNA-monsters van markerende individuen (uit urine of oestrusbloed) te verzamelen. In de wintermaanden wordt er actiever gemarkeerd door het hele roedel. Deze periode is dan ook zeer geschikt om DNA te verzamelen van alle dieren in een roedel.

3.2.4 *Telemetrie*

Om het gedrag van een individuele wolf te volgen kan telemetrie worden toegepast: dan wordt een halsband met een GPS-zender bevestigd aan een wolf. Conform het wolvenplan wordt telemetrie in principe alleen benut om wolven met afwijkend of potentieel problematisch gedrag te kunnen volgen. Daarnaast kan telemetrie voor wetenschappelijk onderzoek worden ingezet als een wolf bijvoorbeeld gewond is geraakt en na revalidatie weer wordt vrijgelaten. Het vangen en verdoven van een wolf is geen eenvoudig proces en dient deskundig te gebeuren. Telemetrie vergt in bepaalde gevallen speciale toestemming in verband met vigerende wet- en regelgeving, zie www.centralecommissiedierproeven.nl. Bij voorkeur is permanent ten minste één zender in Nederland beschikbaar.

3.2.5 *Detectiehond*

Een detectiehond kan waardevol zijn bij het vinden van sporen of op locaties waar sporen verstoord zijn door recreanten of andere honden. Een opgeleide detectiehond kan duidelijkheid geven over zulke sporen. Deze methode kan een aanvulling zijn op het gewone sporenonderzoek. Buitenlands onderzoek heeft aangetoond dat het aantal gevonden drollen met 30% kan stijgen ten opzichte van het aantal gevonden drollen door een getrainde spoorzoeker zonder hond (Böcker, 2016). Speciaal de verse uitwerpselen werden betrouwbaarder door de hond gevonden. Het is niet zo dat aanwezigheid van drollen zonder hond niet aangetoond kon worden, maar zeker in het geval dat er binnen 24 uur verse keutels voor DNA-analyse verlangd worden, kan de inzet van een getrainde hond tot significant betere resultaten leiden. Ook kunnen honden getraind worden op (voor mensen in regel onwaarneembare) geurvlaggen en urinesporen. Dit is vooral geschikt voor actieve monitoring van wolven op nieuwe locaties. De beschikking over een getrainde hond is afhankelijk van vrijwilligers en hun inzet. Bij andere diersoorten (otters, beverratten, amfibieën) hebben de detectiehonden zich al bewezen.

3.2.6 *Dode of gewonde gevangen wolven*

Een bijzondere vorm van actieve monitoring wordt gevormd door het onderzoeken van een dode wolf. Dode wolven kunnen nog steeds een schat aan informatie opleveren over herkomst, locatie en gezondheid van het dier.

3.2.7 *Akoestische monitoring*

Deze methode, ook wel uitgelokt huilen genoemd, heeft in Europa tot weinig succes geleid (Nowak et al. 2007). Het antwoordpercentage is laag en andere monitoringsmethoden zoals cameravallen en DNA-onderzoek hebben zich als een meer betrouwbare methode bewezen. Ook zijn er in Nederland veel honden die het onderzoek negatief kunnen beïnvloeden. Om deze redenen wordt deze methode in Nederland niet ingezet voor actieve monitoring van wolven.

3.3 Toepassing van monitoringsmethoden gedurende fasen van vestiging

In het Interprovinciale Wolvenplan zijn verschillende fasen gedefinieerd van vestiging in een nieuw gebied (IPO, 2019). De fasen zijn:

Fase 1: Er bevindt zich (af en toe) een zwervende wolf in Nederland;
Fase 2: Er bevindt zich een territoriale wolf in Nederland;
Fase 3: Er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar in Nederland;
Fase 4: Er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland;
Fase 5: We bevinden ons tien jaar na deze eerste voortplanting.

Gedurende de verschillende fasen zijn verschillende monitoringsmethodieken het meest effectief en efficiënt.

3.3.1 *Fase 1 – onderzoek aan een zwervende wolf*

Rondzwervende wolven maken in de regel een relatief groter aandeel uit van verkeersslachtoffers onder wolven en in aanvallen op landbouwhuisdieren. Echter, te verwachten valt dat in latere fases binnen een wolventerritorium dieren van het

betreffende roedel worden aangereden. Beiden type meldingen (verkeersslachtoffers en aanvallen op landbouwhuisdieren) geven in deze fase, na bevestigend nader onderzoek, een indicatie waar een zwervende wolf heeft gelopen. De signaleringsfunctie door middel van passieve monitoring (via het wolvenmeldpunt) is in deze fase zeer efficiënt. De binnenkomende meldingen worden op waarde geschat door een deskundig persoon.

Actieve monitoring start verkennend in gebieden waar herhaaldelijk (al of niet bevestigde) meldingen van wolven worden verkregen gedurende langere tijd (over meerdere weken). Enkel passieve monitoring volstaat dan niet om het territoriale gedrag van wolven aan te tonen. De meest gebruikte monitoringsmethode om territoriaal gedrag aan te tonen in een gebied is sporenonderzoek. Dit sporenonderzoek heeft tot doel het bepalen of er in de omgeving territoriale markeringen aanwezig zijn. Indien mogelijk wordt zoveel mogelijk ingezet op het afnemen van genetische monsters om bevestiging van wolf te krijgen, en inzicht te verkrijgen in het individu.

Deze data kunnen ondersteund worden door andere onderzoeksmethoden, zo kan een cameraval gebruikt worden om meer zekerheid te verkrijgen. De cameravallen kunnen opgehangen worden bij waterplekken, kadavers van prooidieren en langs wegen/kruispunten waar mogelijke sporen van wolf gevonden zijn.

Deze vorm van actieve monitoring levert de eerste data voor een inschatting van het terreingebruik van een eventuele territoriale wolf. Indien dezelfde wolf ten minste zes maanden aantoonbaar in hetzelfde gebied aanwezig is, dan is het wolventerritorium duurzaam in gebruik en wordt overgegaan op fase 2.

3.3.2 Fase 2 t/m 4 – onderzoek aan territoriale wolven

In deze fasen is het territorium reeds in beeld en komt een grotere verscheidenheid aan monitoringsdoelen in beeld dan in fase 1. In Tabel 3 staat per fase aangegeven met welke methode de verschillende monitoringsdoelen kunnen worden aangetoond. In de tabel staat ook beschreven welke tijd van het jaar dit doel aan de orde is.

Tabel 3: Overzicht van de te gebruiken monitoringsmethoden afhankelijk van de fase van vestiging en de monitoringsdoelen.

Fase	Doel	Aanpak	Monitoringsmethode	Seizoen
Fase 1: Zwervende wolf	Incidentele aanwezigheid aantonen	Passieve monitoring (meldpunt)	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Bij melding mogelijk C1, C2 spoor: prenten, drollen, prooidier.	Veldonderzoek DNA verzamelen	Gehele jaar
	Langdurige aanwezigheid aantonen	Actieve monitoring. Bij aanhoudende waarnemingen in één gebied.	Veldonderzoek	Gehele jaar
			Cameraval	Gehele jaar
			DNA verzamelen	
Fase 2: Territoriale wolf	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen	Max aantal drollen**
			Telemetrie*	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
Fase 3: Territoriaal wolvenpaar	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen	Max aantal drollen**
			Telemetrie*	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
	Reproductie	Indicatie van paring	Cameraval	Feb – mrt
		Bewijs van reproductie	Veldonderzoek	Gehele jaar
			Cameraval	Gehele jaar
	Roedel grootte	Minimale roedelgrootte aantonen	DNA verzamelen	Nov dec jan**
			Cameraval	Gehele jaar
Fase 4: Territoriaal wolvenpaar met jongen	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen	Max aantal drollen**
			Telemetrie*	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
	Reproductie	Indicatie van paring	Cameraval	Feb – mrt
		Bewijs van reproductie	Veldonderzoek	Jul-feb
			Cameraval	Gehele jaar
	Roedel grootte	Minimale roedelgrootte aantonen	DNA verzamelen	Nov dec jan**
			Cameraval	Gehele jaar

*mits data beschikbaar
** De paartijd valt in de winter, met intensiever markeren tot gevolg. Dit maakt deze periode geschikt voor het verzamelen van DNA-monsters uit drollen of oestrus bloed.

4 Validatie van meldingen en sporen

Voor het aantonen van wolven en sporen is een gestandaardiseerde monitoring nodig, zodat monitoring vergelijkbaar wordt uitgevoerd en resultaten zoveel mogelijk gelijkwaardig worden geïnterpreteerd door verschillende wolvendeskundigen (zowel nationaal als internationaal). Sinds 2013 zijn er in een aantal Centraal-Europese landen afspraken gemaakt over de monitoringsmethoden en interpretatie van gegevens: er zijn gemeenschappelijke definities, parameters en monitoringsmethoden afgesproken. Desondanks zijn er tussen landen soms kleine verschillen. Een overzicht waar Nederland afwijkt van het Duitse deel van de Duits-Poolse Monitoringsstandaard is weergegeven in bijlage 1. Dit hoofdstuk beschrijft hoe de beoordeling en interpretatie van waarnemingen van wolven en sporen in Nederland moet plaats vinden.

4.1 Definitie wolvendeskundige

Voor de uitvoering van veldonderzoek en monitoring van wolven dient een persoon deskundig op het gebied van wolven te zijn. Iemand wordt als "wolvendeskundige" beschouwd wanneer hij/zij:

- Een meerdaagse opleiding van de leidende organisatie op het gebied van wolvenmonitoring in Nederland of Duitsland heeft volbracht over de ecologie van de wolf en het verzamelen van veldgegevens van wolven; én
- Uitgebreide ervaring heeft in het verzamelen van veldgegevens van wolven en daarbij in de praktijk aantoonbaar geoefend is in het herkennen en interpreteren van de sporen; én
- Kennis op peil houdt door deelname aan relevante veldwerkzaamheden in het kader van de nationale of internationale erkende wetenschappelijke wolvenprojecten of monitoringprojecten uitgevoerd met methoden die worden aanbevolen in voorliggend monitoringplan; én
- Bekend is met de ecologie van de wolf en zijn prooidieren; én
- Gedane metingen en data doorgeeft aan de daartoe aangewezen instanties; én
- Aanwijzingen ten aanzien van de te gebruiken methoden en protocollen opvolgt van de daartoe aangewezen instanties.

4.2 Beoordeling van wolvenmeldingen volgens SCALP-criteria

De standaard voor het beoordelen van waarnemingen van wolven en sporen wordt gedefinieerd door de mogelijkheid tot verificatie, omschreven in de SCALP-criteria. Deze zijn oorspronkelijk ontwikkeld voor het monitoren van Lynx (*Lynx lynx*) in de Alpen, waar ook het acronym SCALP vandaan komt: *Status and Conservation of Alpine Lynx Population*.

De eerste stap is dat waarnemingen worden gecontroleerd op echtheid. De tweede stap is dat waarnemingen worden ingedeeld in een categorie, lopend van C1 t/m C3. De getallen 1, 2 en 3 geven de zekerheid door verificatie van de waarneming aan.

C1: Harde bewijzen
Bewijzen die ondubbelzinnig de aanwezigheid bevestigen van een wolf (vangst van een levend of dood dier, genetisch bewijs, een foto waarop alle kenmerken van een wolf ondubbelzinnig zichtbaar zijn en waarvan de locatie is bewezen, telemetrische locatie van een bekend dier).

C2: Bevestigde waarneming
Indirecte bewijzen die zijn veroorzaakt door een wolf zoals sporen, drollen, of bijvoorbeeld bijtsporen bij prooidieren. Alle kenmerken moeten duidelijk gedocumenteerd zijn, onderbouwd met beeldmateriaal. Een aantal van de sporen in deze categorie (zoals drollen en bijtsporen bij prooidieren) kunnen opgewaardeerd worden tot C1 bij een succesvolle DNA-analyse.

C3: Onbevestigde waarneming
Alle waarnemingen van wolven of sporen die niet door een deskundig persoon kunnen worden bevestigd, maar wel van een wolf zouden kunnen zijn. Denk hierbij aan waarnemingen met bewijs maar met te weinig kenmerken om wolf te bevestigen, sporen die te oud zijn, sporen die niet voldoen aan de juiste kenmerken en foto's waarop geen locatiecontrole mogelijk is.

F: Verkeerde waarneming
Waarneming waarvan een wolf kan worden uitgesloten.

Niet te beoordelen
Sporen die niet geëvalueerd kunnen worden vanwege het ontbreken van bewijs. Denk hierbij aan meldingen van visuele waarnemingen van sporen zonder bewijs of prooiresten zonder de benodigde informatie waaronder datum en locatie).

4.3 Richtlijnen voor gegevensanalyse en interpretatie

Om van gevalideerde veldgegevens tot data te komen om de meetdoelen aan te toetsen is interpretatie van de gegevens noodzakelijk. In deze paragraaf wordt beschreven hoe de monitoringgegevens worden geanalyseerd en hoe de resultaten moeten worden geïnterpreteerd. Deze internationaal afgestemde werkwijze geeft de benodigde zekerheid dat de data voldoen aan de eisen gesteld vanuit de Habitatrichtlijn en dat de data gebruikt kunnen worden om andere vragen die voortkomen uit de monitoringsdoelen te beantwoorden.

<u>Gebied van voorkomen</u>
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, cameraval, genetische analyse en doodvondst.
Schaal: 10 x 10 kilometerhok
Eis: één onafhankelijke* C1 melding per 10x10 kilometerhok per jaar of drie onafhankelijke C2 waarnemingen.

<u>Onderscheid tussen verschillende territoria</u>
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, genetische analyse, cameraval, (buitenlandse) telemetrie
Schaal: per territorium met focus op randen van territoria.
Eis: een van de volgende opties:

- Reproductie is aangetoond in territoria tegelijkertijd; of
- Reproductie is aangetoond in mei-juli ten minste 10 kilometer uit elkaar; of
- Eén van de territoria is bekend door (buitenlandse) telemetrie of door op zich herkenbare individuen; of
- Genetische analyse waaruit verschillende individuen herkenbaar zijn.

<u>Reproductie</u>
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, genetische analyse, cameraval, doodvondst (welp).
Schaal: per territorium met focus op kerngebied van territoria
Eis: een van de volgende opties:

- Ten minste één welp moet vastgesteld zijn met één C1; of
- Drie onafhankelijke* C2 sporen van dezelfde leeftijd; of
- Een lacterende teef is vastgesteld met C1-kwaliteit foto.

** Onafhankelijk betekent zowel in tijd als de aard van het spoor. Dus op verschillende dagen en niet enkel loopsporen maar minimaal ook een ander gedocumenteerd spoor (drol, prooidier en dergelijke). In de tabel is te zien welke methode ingezet kan worden per monitoringsdoel. Ook is aangegeven wat de eisen zijn om dit doel te bevestigen.*

<u>Roedelgrootte</u>
Onderzoeksmethoden: genetische analyse, cameraval, sporenonderzoek prenten (indicatief).
Schaal: Territorium

Eis: de minimale roedelgrootte kan bevestigd worden met onderscheidende C1 waarnemingen van individuen of een C1 foto met meerdere wolven, en kan omhoog bijgesteld worden door nieuwe waarnemingen.

Populatiegrootte
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, cameraval en genetische analyse
Schaal: Nederland
Eis voor solitair territoriale wolf/gevestigde eenling: minimaal twee genetische indvidubepalingen in hetzelfde gebied met een tussen periode van zes maanden .
Eis voor wolvenpaar: één dubbele (=van 2 dieren) C1 of C2 waarnemingen met een tussenperiode van minimaal vier weken.
Eis voor wolvenroedel: ten minste één C1 of C2 waarneming van tenminste drie dieren.

4.3.1 *Gegevensanalyse verspreiding en voorkomen*

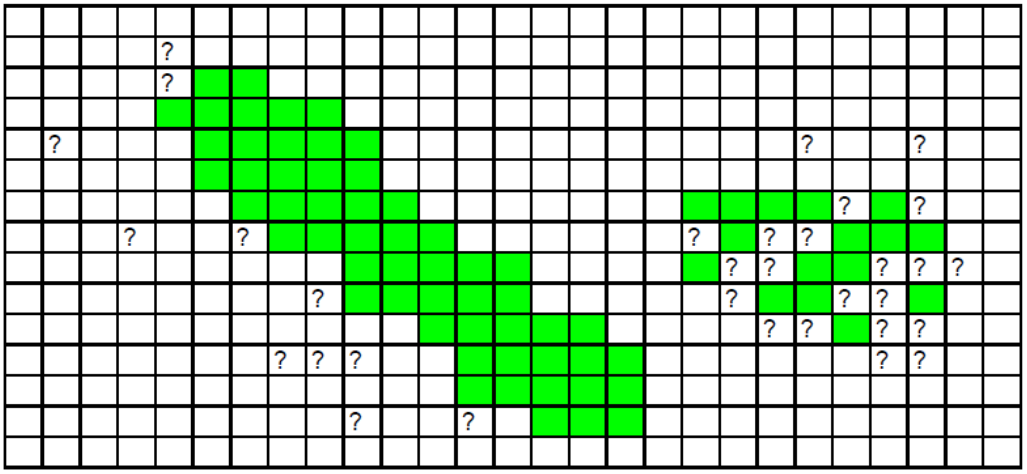
Het voorkomen van wolven heeft betrekking op het gebied dat daadwerkelijk en actueel door wolven wordt bewoond (territoria), terwijl verspreiding het totale gebied weergeeft waar de soort (incidenteel) is waargenomen. Voorkomen en verspreiding worden openbaar gemaakt op een schaal van bezette rastercellen van 10 × 10 kilometer.

Een rastercel wordt als 'bezet' (wolf aanwezig geweest of actueel aanwezig) beschouwd als er in het betreffende monitoringsjaar (1 mei t/m 30 april het kalenderjaar erop) ten minste één waarneming in die rastercel als C1 is gekwalificeerd. Indien geen C1 is verstrekt, zijn ten minste drie C2-sporen nodig om deze rastercel als bezet te beschouwen. De C2-sporen voor de afzonderlijke rastercellen moeten onafhankelijk van elkaar gedocumenteerd zijn. Rastercellen met alleen C3-sporen worden beschouwd als 'niet bezet'.

Hoewel locaties voortkomend uit (buitenlandse) telemetrie als C1 worden gekwalificeerd, worden deze niet in de jaarlijkse verspreidingskaarten openbaar gemaakt, totdat deze wolf zich vestigt of als de wolf in de onmiddellijke nabijheid van zijn ouderlijk grondgebied blijft. Immers, de beschikbaarheid van telemetriedata is afhankelijk van de mate van inzet en levert een veel hogere resolutie aan gegevens, waardoor deze methode een te vertekend beeld geeft wanneer de jaarlijkse verspreidingskaarten met elkaar vergeleken worden.

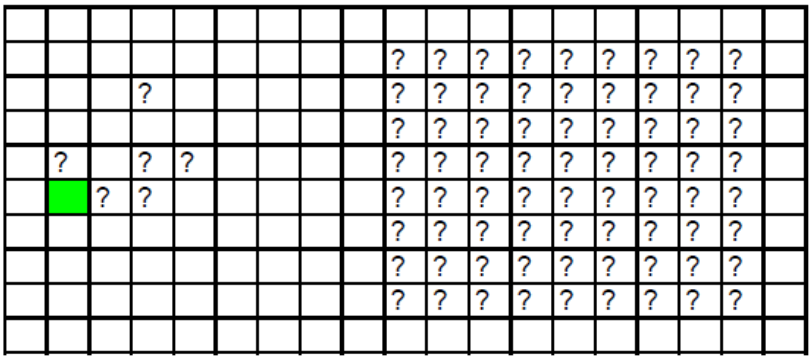
De oppervlakte van het voorkomen wordt jaarlijks bepaald op basis van de gedocumenteerde data (aantal bezette rastercellen). Figuur 2 en 3 geven een voorbeeld weer voor het bepalen van het wolven voorkomen.

Figuur 2: Voorbeeld 1 voor het bepalen van het wolvenvoorkomen (groen: C1 of drie C2 waarnemingen) en voorkomen niet bevestigd (C3 of max twee C2 waarnemingen).

Links zie je een gebied van voorkomen waar de wolf is bevestigd met mogelijk uitbreiding van het voorkomen naar het westen. De uitbreiding is speculatief.
Het gebied rechts is een voorkomen met 'gaten'. Het zou kunnen kloppen dat er daadwerkelijk 'gaten' zitten in het voorkomen, maar dit kan ook liggen aan het feit dat er onvoldoende monitoring is uitgevoerd.

Figuur 3: Voorbeeld 2 voor het bepalen van het wolven voorkomen.
Links waarschijnlijke aanwezigheid van één individu. Rechts mogelijke aanwezigheid van de soort zonder ondersteunende data. Verduidelijking van het voorkomen is in zo'n geval noodzakelijk. Deze situatie kan ontstaan door onvoldoende onderzoek.

4.3.2 *Gegevensanalyse populatieaantallen en –opbouw*

Een nauwkeurige schatting van de omvang van een wolvenpopulatie is vrijwel onmogelijk, omdat het aantal leden van de roedel kan fluctueren. Het is daarom makkelijker om het aantal roedels in te schatten dan het aantal individuele wolven. Dit geeft ook een beter beeld van de staat van instandhouding.
Voor de rapportage van de Habitatrichtlijn aan de EU moet de grootte van de populatie worden vermeld als het aantal volwassen individuen. Dit is de reden dat in Nederland het aantal wolvenroedels, wolvenparen en solitaire territoriale wolven gedocumenteerd zal moeten worden.

Voor Nederland wordt voor het bepalen van populatieaantal en -opbouw een combinatie van sporenonderzoek, cameravallen en genetische analyse gebruikt.

Doorlopend wordt van de verschillende roedels en markerende dieren informatie verzameld en geanalyseerd op parameters als paarvorming, roedelgrootte, territoriumgrootte, reproductie en aantal welpen. Dit wordt jaarlijks openbaar inzichtelijk gemaakt.

Reproductie aantonen
In de afgelopen jaren is gebleken dat het gebruik van cameravallen in combinatie met sporenonderzoek de meest succesvolle methode is om reproductie aan te tonen (Reinhardt e.a., 2015). Cameravallen worden langs boswegen, kruispunten en bij drinkplaatsen geplaatst waar sporen van wolven en/ of sporen van de welpen zijn gevonden. De eerste paar weken komen de welpen niet uit het hol en drinken ze nog melk bij moeder. Het moederdier is afhankelijk van een waterbron in de buurt van het hol. Hier komen de welpen mogelijk ook drinken. Hierna worden de welpen steeds mobieler waardoor hun actieradius toeneemt. Wolven kunnen verschillende keren van locatie wisselen met hun welpen. De locatie van de cameravallen moet dan aangepast worden.
De extra pluizige welpenvacht kan het eerste jaar nog het verschil laten zien tussen de welpen en de volwassen dieren. Sporen van welpen zijn niet meer van volwassen dieren te onderscheiden vanaf het moment dat welpen 6 maanden oud zijn.
Bij roedels met reproductie in voorgaande jaren is het lastig om aan te tonen of het om een jaarling of om een 'nieuwe' welp gaat. Alleen genetica kan hier duiding aan geven indien het genetisch profiel van welpen in hun eerste levensjaar al bekend is.

Minimale populatiegrootte
Om aanwezigheid van een wolvenpaar te bewijzen moeten herhaaldelijk sporen worden gevonden die aantonen dat de reu en de teef samen waren (twee drollen van dezelfde leeftijd op hetzelfde kruispunt, dubbelloopsporen van dezelfde leeftijd, verschillend DNA in hetzelfde territorium). Deze sporen moeten herhaaldelijk, met tussenpozen van ten minste 4 weken, gevonden worden. Hiermee wordt beoogd gevallen uit te sluiten waarin twee wolven uiteindelijk toch geen paar vormen.
Om aanwezigheid van een wolvenroedel te bewijzen is gebleken dat een combinatie van sporenonderzoek, cameravallen en/of genetische analyse het beste werkt. De gevonden sporen moeten duidelijk de aanwezigheid van meer dan twee dieren aantonen of voortplanting bevestigen.
Als in hetzelfde gebied ('de Veluwe') meerdere wolventerritoria aanwezig zijn, dan kan het lastig zijn om onderscheid te maken tussen verschillende wolvenroedels. Het vereist een intensieve monitoring om een duidelijk beeld te krijgen van de territoria. Hoe meer data hoe makkelijker de analyse van het totaalbeeld wordt. Een goed beeld van een territorium wordt vaak pas na geruime tijd verkregen. Een territorium is echter geen statisch gegeven en fluctueert in de tijd.

Jaarlijks wordt er een schatting gemaakt van het minimale aantal wolvenparen, -roedels en gevestigde eenlingen. De werkelijke aantallen kunnen hoger of lager liggen aangezien de aantallen makkelijk kunnen veranderen (sterfte, latere bevestiging reproductie en dergelijke). De roedelgrootte wordt bepaald op C1 waarnemingen (sporenonderzoek, cameravallen en/of genetisch onderzoek).

De monitoringsdoelstellingen kunnen verschillen tussen landen (Nederland/België/ Duitsland), maar in gevallen van grensoverschrijdende roedels wordt sterk aangeraden om een gezamenlijke monitoring toe te passen om een zo compleet mogelijk beeld van de eventuele territoria te krijgen. Aangeraden wordt om minimaal 10-20 genetische monsters te analyseren per territorium per jaar en aan beide zijden van de grens (totaal 20-40 monsters voor het gehele territorium).

4.3.3 Gegevensopslag en evaluatie
Alle waarnemingen van (sporen van) wolven in Nederland worden centraal verzameld. De waarnemingen worden, al of niet bevestigd met behulp van genetica, gevalideerd door een team van wolvendeskundigen op basis van het meer-ogen-principe. De interpretatie van de data wordt voorbereid. Eénmaal per jaar komen alle betrokken instanties bijeen voor een gezamenlijke beoordeling van de gegevens. De gevalideerde data wordt ten minste éénmaal per jaar ingeladen in de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF).

5 Praktische handleiding monitoring wolf

Dit hoofdstuk omvat de praktische handleiding en is bedoeld voor uitvoerders van actieve monitoring van wolven in Nederland. De handleiding beschrijft:

- Welke methode er gebruikt wordt om bruikbare data te verzamelen.
- Welke waarnemingen van wolf onder welke omstandigheden kunnen worden beschouwd als C1, C2 of C3.
- Hoe bruikbare data en sporen worden gedocumenteerd.

Uitgangspunt is dat uitvoerders van de monitoring deskundigen zijn, zoals omschreven in paragraaf 4.1.

5.1 Hoeveel documentatie is er nodig?

Alle inkomende informatie vanuit passieve en actieve monitoring wordt centraal verzameld. Het is belangrijk dat zo effectief en efficiënt mogelijk informatie verzameld en gedocumenteerd wordt. Hierbij moeten de monitoringsdoelen en maatschappelijke kosten worden afgewogen. In een kerngebied kunnen in korte tijdsperiode veel loopsporen gedocumenteerd worden, maar dit is veel werk terwijl je met minder ook de monitoringsvragen kan beantwoorden.

Ook kunnen bij alle gevonden wolvendrollen genetische monsters afgenomen worden, maar dit zal nauwelijks nieuwe informatie opleveren, terwijl de genetische analyses wel kostbaar zijn. Een aanvullende onderzoeksinspanning is wel interessant als er nieuwe informatie nodig is, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een territorium waar zover bekend één wolf aanwezig is. Per territorium wordt de monitoringsinspanning regionaal gecoördineerd, waarbij aandacht is voor het verzamelen van een relevante set drollen, haar en wilde prooidieren ten behoeve van verdere analyse. Dit wordt nader per provincie ingevuld.

Belangrijke metingen die onderdeel zijn van de monitoring kan in het veld worden uitgevoerd door geschoolde mensen die minder ervaring en kennis hebben. Ze dienen alle waarnemingen via de gestandaardiseerde methoden en veldprotocollen (zie bijlage 2) te verzamelen. Deze gedocumenteerde waarnemingen worden beoordeeld door een team aan wolvendeskundigen.

Documentatie
De volgende typen waarnemingen moeten altijd worden gedocumenteerd:

- Alle bewijzen die in aanmerking komen voor een C1 waarneming (dood gevonden dieren, levend gevangen dieren, genetische resultaten, beeldmateriaal van hoge kwaliteit, (buitenlandse) telemetrie gegevens)
- Alle bewijzen die de randen van territoria kunnen duiden (met name drollen, maar slechts die drollen waarvan is afgewogen dat ze nodig zijn).
- Alle bewijzen die reproductie kunnen aantonen.
- Elk jaar per rastercel minimaal drie C2 waarnemingen, mits hier geen C1 waarneming beschikbaar is.
- Alle gegevens van derden (passieve monitoring) om als C2 waarneming te kwalificeren dienen op een gestandaardiseerde manier gedocumenteerd te worden.

Ook niet-bevestigde waarnemingen, C3 waarnemingen en F-waarnemingen worden waar mogelijk gedocumenteerd.

Kwalificatie
Per type waarneming staat in paragraaf 5.2 beschreven waaraan de documentatie moet voldoen. Alle verzamelde data wordt opgeslagen in een digitale database die automatische zoekopdrachten mogelijk maakt. De minimale zoekcriteria moeten

zijn: datum, soort, locatie, type waarneming en SCALP-score. In deze database worden de ruimtelijke gegevens met zo exacte mogelijke coördinaten opgeslagen.

Om territoriale wolven door het jaar heen aan te tonen *in een territorium* wordt er een minimum van 15 DNA-samples per jaar verzameld bij respectievelijk solitair territoriale wolven, wolvenparen en wolvenroedels. Om de omvang van een nieuw territorium in kaart te brengen of verschuivingen in een bestaand territorium wordt geadviseerd om maximaal 40 DNA-samples te verzamelen, waarbij de focus ligt op drollen aan de (vermeende) randen van territoria. Om desgewenst een prooidieranalyse mogelijk te maken wordt het in zijn geheel verzamelen van 80 tot 100 wolvendrollen per territorium geadviseerd.

5.2 Beoordelen van wolfwaarnemingen

5.2.1 *Levende wolf*

Levende wolven kunnen in dit kader dieren zijn, die in het buitenland voorzien zijn van een zender, gewonde of zieke wolven, en zieke of verweesde welpen die tijdelijk onder menselijke zorg worden geplaatst. Bij wolven bestaat de kans op verwarring met honden, daarom kan bij twijfelgevallen de soort en identiteit van het individu worden geverifieerd met behulp van een DNA-analyse.
Levend gevangen wolven worden volgens protocol 2 (zie bijlage 2) gedocumenteerd. Er wordt een fotodocumentatie gemaakt en enkele haren uitgetrokken of bloed of speeksel afgenomen voor genetisch onderzoek. Hiervoor is een CITES-vergunning noodzakelijk.

Kwalificatie
Een levend gevangen wolf kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Het dier door een ervaren medewerker als wolf is geïdentificeerd; of
- Genetische tests bevestigen dat het een wolf is.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 2 (zie bijlage 2);
- Fotodocumentatie: het hele dier, details van de kop, tanden, poten en staart.

5.2.2 *Dode wolf*

Bij de vondst van een verse dode wolf wordt de politie of een BOA ingeschakeld als er enige verdenking bestaat op een illegaal gedood dier. Deze besluit of technische recherche of eventueel het NFI ingeschakeld dient te worden. Het Openbaar ministerie bepaalt of vervolging wordt ingesteld.

Elke dood gevonden wolf wordt veiliggesteld (in koeling, maar niet bevroren) en zo snel mogelijk naar DWHC in Utrecht vervoerd waar, zo mogelijk nog op dezelfde dag, gezamenlijk met WENR sectie op het kadaver wordt uitgevoerd. WENR heeft de benodigde ontheffing om een wolf te vervoeren en kan anderen machtigen om van de ontheffing gebruik te maken. Bij de vondst van een dode wolf wordt de omgeving afgespeurd volgens protocol, zie protocol 1 in bijlage 2. Er worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de dode wolf en detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d.).

Bij de sectie vindt er aanvullend onderzoek plaats. In ieder geval dienen doodsoorzaak, leeftijd, conditie, voortplantingsstatus en herkomst onderzocht te worden. DWHC meldt volgens protocol de vondst ook aan CVI, RIVM en Naturalis. DWHC heeft de leiding bij de sectie waarbij er rekening wordt gehouden met het zo goed mogelijk geschikt houden van skelet en huid voor latere preparatie door Naturalis. Alle betrokkenen volgen bij sectie het protocol. De sectie wordt op foto en/of film vastgelegd. Na sectie worden de resten (ten minste de complete huid en skelet) overgedragen aan Naturalis. Naturalis beslist in welke vorm (opgezet, balg) dit materiaal bewaard wordt en kan het (in bruikleen) beschikbaar stellen voor bijvoorbeeld tentoonstellingen of wetenschappelijk onderzoek.

Kwalificatie
Een dood gevonden dier kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:
- Het dier door een ervaren wolf deskundige wordt geïdentificeerd of
- Genetisch onderzoek bevestigd dat het een wolf is.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- protocol 1 (zie bijlage 2);
- Fotodocumentatie: het hele dier, details van de kop, tanden, poten, staart en
- Pathologisch rapport.

5.2.3 *Cameravallen*

Foto's en video moeten het dier van opzij of van voren laten zien, bij voorkeur in volledig zicht. Grootte, tekening en verhoudingen van het lichaam moeten duidelijk te zien zijn. Bij twijfel over de echtheid van de waarneming moet de locatie worden gecontroleerd om vervalsing uit te sluiten. Cameravalfoto's kunnen problematisch zijn wanneer het dier niet over de hele lengte is afgebeeld en/of bij nacht niets te zien is van de achtergrond. Bij foto's van 'derden' (niet direct betrokken personen bij de monitoring van wolf) moeten foto's of films van andere wilde dieren of valse triggers getoond worden vanuit hetzelfde gezichtspunt om zekerheid over de locatie te verkrijgen. De aangegeven camerapositie moet in ieder geval worden bezocht en op geloofwaardigheid worden gecontroleerd.

Kwalificatie
Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:
- Het dier van de zijkant of voorkant volledig is afgebeeld, de tekeningen en verhoudingen van het gehele karkas en kop duidelijk zichtbaar is of het dier is duidelijk individueel herkenbaar (zenderkraag, wolf met handicap) en
- Het dier wordt door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C3 onder voorwaarden dat:
- het dier niet als wolf kan worden bevestigd maar ook niet kan worden uitgesloten.

De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Protocol 9D (zie bijlage 2).

Foto's of films kunnen nooit als een C2 waarneming worden gekwalificeerd.

5.2.4 *Prenten en loopsporen*

Sporen van wolf en hond zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden. Om het onderscheid te maken moet er gekeken worden naar een combinatie van de prent en het spoor (gang en gedrag). Kenmerkend voor wolven is de gesnoerde draf. Hierin staan de prenten heel gelijkmatig in één rechte lijn achter elkaar. De achterpoten zijn precies in de voorpoten gezet om zo energiezuinig mogelijk te lopen. De staplengte van dezelfde poot in de gesnoerde draf is minimaal 110 centimeter. Helaas kunnen sommige honden ook alle sporen precies als een wolf maken. Daarom moet een spoor zo ver mogelijk worden uitgelezen (om verstoring tegen te gaan: tegen de looprichting in). Ook kan er gekeken worden naar menselijke sporen die corresponderen (in ouderdom en gedrag) met het 'wolvenspoor' (denk aan hond naast de fiets).

Kwalificatie
Een spoor kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:
- Het spoor recht is en in een gesnoerde draf, en
- Op vaste/ vlakke ondergrond (zand/sneeuw) minstens 100m, of
- Op zachte ondergrond (zand/ sneeuw prenten ca. 5 cm diep) minimaal 500m, of

- Op zeer zachte ondergrond (zand/ Sneeuw prenten min 10 cm diep) 2000m (Zo lang mogelijk, door intensief recreatief medegebruik kan een spoor beperkt worden), en
- De gemiddelde staplengte van dezelfde poot in een gesnoerde draf minimaal 110 cm is, en
- De dubbelprenten of, indien meetbaar, de losse prent, van de voorpoot ten minste 8 cm lang is zonder nagels, en
- De nagels zijn sterk ontwikkeld en recht, en
- De individuele afdrukken en het verloop van het spoor laten geen eigenschappen zien die wolf twijfelachtig maakt.

Sommige individuen kunnen in uitzonderlijke gevallen afwijken van deze specificaties (kleinere prenten, kortere paslengten, lopen op drie benen). Deze sporen kunnen nog steeds in aanmerking komen voor C2 als het spoor definitief kan worden toegewezen aan een bepaald individu die als wolf is bevestigd.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Protocol 9E (zie bijlage 2).

Vastlegging:
- Gesnoerde draf wordt gemeten en gedocumenteerd volgens protocol 9E. Dit gebeurt zeker bij verse loopsporen altijd tegen de looprichting in om verstoring aan de wolven te minimaliseren.
- Minimaal drie staplengten en minimaal drie pootafdrukken, lengte en breedte van de voorste en achterste prenten. Anders de afmetingen van minimaal drie dubbelprent groepen.

Fotodocumentatie:
- Foto van het spoor in het landschap, en
- Foto van het gangwerk (wijze van lopen), en
- Foto met een schaal die het mogelijk maakt om de staplengte te beoordelen, en
- Ten minste vijf foto's van verschillende dubbelprenten in detail, met een schaalverdeling, en
- Indien mogelijk (voor delen in stap/ schuine galop) foto's van verschillende afzonderlijke prenten met schaalverdeling.

In de eerste winter lijken de prenten van de welpen al op die van de volwassen wolven. Onder goede omstandigheden kunnen de welpenprenten worden onderscheiden. Deze loopsporen moeten daarom direct te linken zijn aan C1 of C2 waarnemingen van volwassen wolven om bewijs van voortplanting te bevestigen. Om de aanwezigheid van welpen op basis van sporen aan te tonen is veel ervaring nodig.

5.2.5 *Prooidieren*

Sporen van aanvallen van wolven op wilde hoefdieren en landbouwhuisdieren kunnen typische kenmerken vertonen, waardoor de aanval aan een wolf kan worden toegeschreven. Helaas is het onmogelijk om altijd met zekerheid onderscheid te maken tussen wolf en hond. Door binnen 24 uur een DNA-monster te verzamelen van de bijtwonden kan meestal de veroorzaker geïdentificeerd worden. Het monster wordt bij voorkeur genomen van de keelbeet, volgens protocol 3 (zie bijlage 2). Andere delen van de prooi kan namelijk DNA van een mogelijke aaseter bevatten (vos, steenmarter). De DNA-monsters moeten ingedroogd worden (silicagel) en op een koele en droge plaats bewaard worden tot de genetisch analyse.
Wilde prooidieren waarbij de wolf vermoedelijk de oorzaak is moeten volgens protocol 9G (zie bijlage 2) worden onderzocht en fotografisch worden gedocumenteerd. Het dier kan hiertoe ook gevild worden.

Bij aanvallen op landbouwhuisdieren zijn er compensatieregels van toepassing als het dier door een wolf is gedood of aangevallen. Hierdoor mogen alleen daarvoor gemandateerde wolvendeskundigen en schadetaxateurs dit onderzoek uitvoeren. Bij landbouwhuisdieren is het belangrijk om de omstandigheden te documenteren voor taxatie-doeleinden.

Kwalificatie
Een prooidier *kwalificeert* als C1 onder voorwaarden dat:
- Door genetische analyse een wolf op het kadaver is bevestigd.

Een prooidier kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:
- Het kadaver volledig is gevild en de typische kenmerken van een wolf aanval heeft
- Goed geplaatste dodelijke beet in de keel (met name bij de luchtpijp), bij kleinere dieren over de rug, die van de buitenkant niet erg bloederig uitzien maar massale verwondingen onder de huid laten zien.
- Bij andere bijtwonden is te zien dat ze ernstig zijn en kunnen worden verklaard door de omstandigheden (grootte van de prooi). De plaatsing is vaak in het bovenste deel van de ledematen (schouder of bovenbeen) of op de nek, en
- Het prooidier wordt minimaal 5 meter naar een rustige plek gesleept, en
- Minimaal 5 kg werd gegeten in de eerste nacht, en
- Minimaal 50% van de beten is de huid doorgedrongen, en
- Minimaal 50 % van de perforaties door hoektanden hebben een diameter tussen de 3 en 10 mm, en
- De afstand tussen de hoektanden (indien te meten) is tussen 4 en 5 cm voor de boventanden en tussen de 3 en 4 cm voor de onderste hoektanden, en
- Wanneer meerdere dieren gedood zijn wordt in regel alleen aan de dieren met opengescheurde buik gegeten. Andere dieren kunnen zijn gedood maar niet opengescheurd (surplus killing), en
- Het kadaver vertoont geen wolf-atypische verwondingen, zoals beten in de rug buik en zijkant, en
- Het kadaver is nog niet zo benut dat de typische kenmerken van wolf niet meer te herkennen zijn.

De kenmerken van aanvallen aan landbouwhuisdieren kunnen sterk verschillen van die van aangevallen wilde dieren. Kleinere dieren kunnen andere verwondingen oplopen dan grotere dieren. Bij meervoudige aanvallen moeten ten minste drie kadavers worden onderzocht en gedocumenteerd. Ook kan, bij wilde prooidieren, de keuze gemaakt worden om enkel DNA te verzamelen en in overleg met de terreineigenaar/-beheerder een cameraval te plaatsen om verstoring van de wolven te voorkomen en het volledig benutten van een prooidier (ook voor andere aaseters) te bevorderen.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Protocol 3 en 9G; en
- Fotodocumentatie

Te maken foto's voor het villen:
- Overzicht van de situatie met het hele dier
- Duidelijk sleepspoor
- Compleet beeld van kadavers (beide kanten van het lichaam)
- Gegevens: dodelijke beet, verdere verwondingen, vraatsporen, afstand van de hoektanden, diameter van de hoektanden.

Te maken foto's na het villen:
- Overzicht van kadavers van beide zijden van het lichaam (kadaver en gevilde huid)
- Dodelijke beet (karkas en gevilde huid)
- Verdere onderhuidse bloedingen
- Diameter van tandperforaties met schaalverdeling
- Afstand tussen de hoektanden (indien mogelijk) met schaalverdeling
- Eventuele doorgebeten beenderen

Landbouwhuisdieren worden na documentatie altijd meteen afgevoerd om gewenning aan de prooi/locatie te ontmoedigen.

5.2.6 *Wolvendrollen*

Wolven deponeren drollen vaak op paden en kruispunten, dikwijls opvallend op verhogingen in het terrein. De drollen bevatten haren, vaak grote botfragmenten en andere resten van prooidieren (gewoon hondenvoer bevat deze ingrediënten niet). Zwerfhonden of verwilderde honden komen niet voor in Nederland, waardoor drollen van wolven op grootte, inhoud en karakteristieke vleesetersgeur geïdentificeerd kunnen worden. In uitzonderlijke gevallen krijgen honden hele prooidieren te eten, dergelijke drollen zijn nauwelijks te onderscheiden van wolvendrollen. Materiaal verzameld van drollen levert veel informatie over de soort, individu en prooidieren. Genetisch onderzoek van drollen is de standaard bij het aantonen van individuen in een bepaald gebied. Voor een DNA-monster wordt een specifiek deel van de verse intacte drol genomen en opgeslagen in 99,8% ethanol. Drollen van wolvenwelpen kunnen op het oog niet onderscheiden worden van die van vossen.

Kwalificatie

Een uitwerpsel kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse heeft bevestigd dat het wolf is.

Een uitwerpsel kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:

- De diameter is minimaal 2,5 cm is en de lengte minimaal 20 cm is, en
- Inhoud bevat haren, botfragmenten, tanden of klauwen van evenhoevig dier, en
- Ligging is midden op het pad of kruispunt en

Buiten bevestigde territoria gelden bovenstaande voorwaarden en bovendien:

- Dient een als C2 te kwalificerende drol te zijn gedocumenteerd in combinatie met een gelijktijdig als C2 gekwalificeerde spoordocumentatie; of
- Met een als C1 gekwalificeerde waarneming binnen een straal van 1 km binnen een tijdvenster van maximaal 2 weken voor of na de keutelvondst.

Documentatie

Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 4 en 9F; en
- Fotodocumentatie

Fotodocumentatie eisen:

- Overzicht van ligging van het uitwerpsel in het landschap, en
- Foto van het totale uitwerpsel met schaal, en
- Foto van details van de inhoud van het uitwerpsel.

5.2.7 *Urine en oestrusbloed*

Territoriale wolven laten urinemarkeringen achter. Ze zijn alleen genetisch te onderscheiden van hondenmarkeringen. Daarnaast laten wolvinnen vlak voor de paartijd (januari/februari) markeringen met oestrusbloed achter. In combinatie met een loopspoor kunnen deze sporen de informatie leveren dat het een territoriale wolf betreft. Bij het documenteren van sporen in de sneeuw wordt altijd aandacht besteed aan urine- en bloedvlekken en wordt de positie ten opzichte van de prenten geregistreerd. Jonge wolven hurken zich meestal, terwijl de territoriale mannelijke wolven vaak een zijdelingse markering aanbrengen. Vaste markeerplekken kunnen soms ook worden ontdekt door de karakteristieke wolvengeur, zeker door hiervoor getrainde detectiehonden.
Urine en oestrusbloed in de sneeuw kunnen makkelijk worden verzameld en bevroren opgeslagen worden tot het onderzoek. Het is zeer moeilijk om voldoende genetisch materiaal te verkrijgen uit een urinemonster die op zanderige grond zijn genomen.

Kwalificatie

Een urine- en oestrusbloedmarkering kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse bevestigt dat het van een wolf is.

Documentatie

Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Hiervoor is geen protocol beschikbaar, sluit aan bij Protocol 9F;
- Genetisch onderzoek

Opmerking: Bij veel roofdieren komt "overmarkering" voor, dat wil zeggen dat verschillende soorten op elkaars geursporen markeren. Wegens de geringe kans op correcte detectie, wordt aanbevolen dergelijke drollen niet voor analyse te verzamelen.

5.2.8 *Haar*

Wolvenhaar is visueel vaak niet te onderscheiden van hondenhaar. Een microscopisch onderzoek kan alleen bepalen of een wolf kan worden uitgesloten. Alleen genetische analyse kan met zekerheid aantonen of het een wolvenhaar betreft. Haarstalen worden droog in papier opgeslagen tot het onderzoek. Voor DNA-analyse moet de volledige haar inclusief haarzakje verzameld worden (zonder haarzakje geen analyse).

Kwalificatie
Haar kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse bevestigt dat het van een wolf is.

Documentatie
Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 5 (zie bijlage 2)
- Genetisch onderzoek

5.2.9 *Zichtwaarnemingen*

Zichtwaarnemingen kunnen alleen met een foto of video worden gedocumenteerd. Vervolgens wordt de waarneming volgens protocol 9D gedocumenteerd waarin de omstandigheden en locatie van de waarneming benoemd worden en het uiterlijk en gedrag van het dier moet worden beschreven.

Kwalificatie
Een waarneming kwalificeert als C1 als:

- Een foto of video beschikbaar is, en
- Het dier van de zijkant of voorkant volledig is afgebeeld, de tekeningen en verhoudingen van het gehele lichaam klopt en duidelijk zichtbaar is of het dier is duidelijk herkenbaar (zenderkraag, wolf met handicap), en
- Het dier wordt door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C3 onder voorwaarden dat:

- Het dier niet als wolf kan worden bevestigd, maar ook niet kan worden uitgesloten.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 9D (zie bijlage 2).

6 Begrippenlijst

Cameraval
Een camera die zelfstandig door automatische detectie beelden vast legt.
CITES-verdrag
Overeenkomst uit 1975 inzake de internationale handel in bedreigde soorten wilde dieren en planten, waaronder de wolf.
Genetica
Onderzoek door DNA-techniek
Gevestigde wolf
Een wolf die minstens 6 maanden in een gebied woont
Gevestigd wolvenpaar
Vrouwtjes- en mannetjeswolf die samen markeren, maar (nog) niet hebben gereproduceerd.
Habitat
Het natuurlijke leefgebied van een soort, waarin in alle levensbehoeften jaarrond wordt voorzien
Habitatmonitoring
Monitoring van de sleutelfactoren waaraan een leefgebied in essentie moet voldoen
Habitatrichtlijn
Wetgeving van de Europese Unie met het doel bescherming van natuurwaarden van Europees belang, waaronder de wolf.
Jaarling
Wolf in tweede levensjaar
Leefgebied
Een min of meer aaneengesloten gebied waar één of meerdere territoria van wolven aanwezig zijn. Alle leefgebieden gezamenlijk vormen het areaal van wolven.
Monitoring
Het gericht, regelmatig en systematisch verzamelen van gegevens
Monitoringsjaar
1 mei – 30 april
Oestrusbloed
Bloedverlies tijdens de aanvang van de vruchtbare periode van een wolvin.
Populatie
Een verzameling dieren van één soort waartussen genetische uitwisseling mogelijk is binnen een bereikbaar gebied.
Populatiemonitoring
Monitoring door toepassing van diverse protocollen van een populatie van een diersoort en zijn ontwikkeling
Prent
Een enkele pootafdruk
Protocol
Afgesproken en gestandaardiseerde werkwijze (zie bijlage 2)
Roedel
Een in gezinsverband levende groep wolven bestaande uit twee ouderdieren en hun jongen van het huidige jaar en vaak van het vorige jaar.
Spoor(loopspoor)
Een patroon van prenten(pootafdrukken) bij verplaatsing
Staat van instandhouding
Juridische vakterm welke aangeeft hoe het met een bepaalde (beschermde) diersoort gaat gebaseerd op de actuele verspreiding, populatiegrootte, kwaliteit van het leefgebied en toekomstperspectief. De Habitatrichtlijn schrijft voor dat elk lidstaat voor elke beschermde soort verantwoordelijkheid draagt om deze in een gunstige staat van instandhouding te behouden of te krijgen. De gunstige staat van instandhouding is een term die in het geval van grote roofdieren is uitgelegd in de "Richtlijnen voor beheerplannen voor populaties van grote

carnivoren in Europa" (Linnell et al., 2008). Deze wordt door de Europese Commissie als best gangbare praktijk gehanteerd.

Telemetrie
Het volgen van een dier met behulp van een zender

Territorium
Een door een of meerdere gevestigde wolven afgebakend gebied waarin een enkele wolf of één wolvenroedel leeft. Dit gebied wordt in regel gemarkeerd door geur- en zichtmarkeringen zoals drollen, krabhopen en urine.

Verdrag van Bonn
Dit is een internationaal VN-verdrag uit 1979 met het doel migrerende diersoorten te beschermen, waaronder de wolf.

V*erspreiding (areaal)*
Het totale gebied waarvan bewoning door wolven bekend is.

Volwassen wolf
Wolf met leeftijd van ≥22 maanden

Voorkomen
Het deel van het verspreidingsgebied wat actueel bewoond wordt.

Welp
Wolf in eerste levensjaar. Aangezien de meeste welpen worden geboren aan het begin van de maand mei, vindt de overgang van welp naar jaarling plaats op 1 mei.

7 Literatuurlijst

Böcker, F., 2016. Sign Survey, Camera Trapping, Scent Detection Dog –Evaluation of different methods to investigate wolf presence, Master thesis, Forest Science, Uni Freiburg

Breitenmoser, U., Ch. Breitenmoser-Würsten, M. von Arx, F. Zimmermann, A. Ryser, Ch. Angst, A. Molinari-Jobin, P. Molinari, J. Linnell, A. Siegenthaler, J.-M. Weber, 2006. Guidelines for the Monitoring of Lynx. KORA Bericht Nr. 33 e. http://www.kora.ch/pdf/reports/rep33e.pdf

DBB-wolf, 2019. Verspreiding van wolven in de Centraal-Europese laaglandpopulatie in 2000, 2009, 2014 en 2018-2019. Geraadpleegd op 8 november 2019 op www.dbb-wolf.de.

DG Environment, 2017. Reporting under Article 17 of the Habitats Directive: Explanatory notes and guidelines for the period 2013-2018. Brussel.

Galaverini, M., Palumbo, D., Fabbri, E., Caniglia, R., Greco, C., Randi, E., 2012. Monitoring wolves (Canis lupus) by non-invasive genetecs and camera trapping: a small-scale pilot study. European Journal of Wildlife Research 58: 47-58.

Gese E. M., Cooley H.S., Knowlton F., 2012. Designing a monitoring plan. Pages 353-361 in Carnivores Ecology and Management

Groot Bruinderink G.W.T.A. en D.R. Lammertsma, 2013. Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland.

IPO, 2019. Interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag.

Kaczensky, P. 1996. Large carnivore-livestock conflicts in Europe. Munich Wildlife Society, Oberammergau

Kaczensky, P., Kluth, G., Knauer, F., Rauer, G., Reinhardt, I., Wotschikowski, U., 2009. Monitoring von Großraubtieren in Deutschland. BfN Skripten 251.

Kaczensky, P.; Chapron, G.; von Arx, M.; Huber, D.; Andrén, H.; Linnell, J., 2013. Status, management and distribution of large carnivores - bear, lynx, wolf and wolverine - in Europe. Part 1 Summary reports. LCIE

Lelieveld, G., Beekers, B., Kamp, J. Klees, D., Linnartz, L., van Norren, E., Polman, E. & Vermeulen, R., 2016. The first proof of the recent presence of wolves in the Netherlands. Lutra 59(1-2): 23-31.

Liberg, O., Andrén H., Pedersen H.-C., Sand H., Sejberg D., Wabakken P., Åkesson M., Bensch S., 2005. Severe inbreeding depression in a wild wolf (*Canis lupus*) population. Biol. Lett. 1: 17–20.

Linnell, J. D. C., J. E. Swenson, A. Landa, T. Kvam, 1998. Methods for monitoring European large carnivores - A worldwide review of relevant experience. NINA

Linnell, J., V. Salvatori, L. Boitani, 2008. Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission (contract 070501 /2005/424162/MAR/B2).

Linnell, J, Odden, J., Swenson, J., Andersen, R., H. Brøseth, 2008. Monitoring of large carnivores in Scandinavia: balancing science, practicality and the public.

Nowak S, Jędrzejewski W, Schmidt K, Theuerkauf J, Mysłajek RW, Jędrzejewska B. , 2007. Howling activity of free-ranging wolves (Canis lupus) in the Białowieża Primeval Forest and the Western Beskidy Mountains (Poland). J Ethol.

Reinhardt, I., Petra Kaczensky, Felix Knauer, Georg Rauer, Gesa Kluth, Sybille Wölfl, Ditmar Huckschlag, Ulrich Wotschikowsky, 2015. Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland. Bundesamt für Naturschutz. BfN-Skripten 413.

8 Bijlagen

8.1 Bijlage 1: Verschillen met Duitse Monitoringsstandaard

In Tabel 4 wordt inzichtelijk gemaakt op welke punten de Duits-Poolse Monitoringsstandaard (Reinhardt e.a., 2015) niet (volledig) is gevolgd. Daar waar er een verschil is tussen Duitsland en Polen in de Duits-Poolse Monitoringsstandaard, is gekozen voor het volgen van Duitsland.

Tabel 4: Overzicht met Duitse Monitoringsstandaard

Nederland	Duitsland	Motivatie voor afwijking
Voor een C2 kwalificatie: - binnen een territorium, 3 voorwaarden - buiten een territorium geldt een aanvullende combinatie eis met een gelijktijdig ander C2 spoor. Dan wel een als C1 gekwalificeerde waarneming (zie tekst voor details)	Om als C2 gekwalificeerd te worden, voldoet een uitwerpsel aan 3 voorwaarden.	Aanvullende eis dient ter verkleining van het aantal foutief gemelde uitwerpselen van hond en vos.
Iedere onbevestigde waarneming is C3	C3a=waarschijnlijke onbevestigde waarneming, C3b= niet waarschijnlijke onbevestigde waarneming.	Onderscheid levert geen feiten
Geen akoestische monitoring	Akoestische monitoring	Vervuiling van resultaten door honden gehuil, verstorende invloed
Telemetrie enkel bij opportunistische gelegenheid voor wetenschappelijk onderzoek of als management instrument bij probleem wolven. Niet voor monitoring.	Telemetrie ter kalibratie van methoden en dispersie onderzoek	Telemetrie is een invasieve methode, en niet nodig om vereiste resultaten te verkrijgen
Geen gestratificeerde monitoring	Gestratificeerde monitoring	Geen geëigende methode voor de omvang van de te verwachten wolf populatie in Nederland

8.2 Bijlage 2: Overzicht van protocollen, materiaal en taxatierichtlijnen

Om op een gestandaardiseerde wijze met wolf-gerelateerde zaken te kunnen werken worden voor verschillende aspecten protocollen gehanteerd. De ervaring leert dat deze op basis van praktijkervaring van tijd tot tijd aanpassing behoeven. Het wolvenplan zelf is een te statisch document om dergelijke aanpassingen steeds te kunnen doorvoeren. Om deze reden zijn de protocollen, in tegenstelling tot het draaiboek wolf uit 2016, niet meer in dit wolvenplan opgenomen. De onderstaande lijst geeft een overzicht van de bestaande protocollen. De actuele versies daarvan zijn steeds in beheer van BIJ12 en kunnen na ambtelijke afstemming in IPO verband worden aangepast. Op de website van BIJ12 zijn de actuele versies als download beschikbaar. Bron: Interprovinciaal Wolvenplan (IPO, 2019).

1. Protocol vondst dode wolf
2. Protocol gevangen wolf/aangereden wolf
3. Protocol veldbemonstering bijtwonden, t.b.v. DNA-analyse

4. Protocol veldbemonstering keutels, t.b.v. analyse DNA en dieet
5. Protocol veldbemonstering haren, t.b.v. DNA-analyse
6. DNA-monsterkit prooiresten wolf
7. Taxatierapport prooidier wolf – BIJ12- Faunafonds
8. Taxatierapport prooidier wolf – toelichting
9. Protocollen voor monitoring
    a. Protocol zichtwaarnemingen
    b. Protocol huilen
    c. Protocol actief speuren
    d. Protocol cameraval
    e. Protocol wolfspoor
    f. Protocol keutelvondst
    g. Protocol wolfprooi

Memo POHO NW PO **Toekomstgerichte Landbouw**	provincie Drenthe
Gedeputeerde	Henk Jumelet
Afschrift	
Datum	21-2-2019
Poho datum	25-2-2019
Opsteller	
Afgestemd met	
Onderwerp	Uitnodiging derde ronde tafel wolf
Doel memo	☒Ter discussie ☐Ter informatie
Bijlage	
Naar GS	nee

Tijdens de informatiebijeenkomst voor provinciale statenleden is de wens uitgesproken om een derde ronde tafel te organiseren om met stakeholders over de wolf te praten en om hen uit te nodigen verder te denken over de gewenste manier waarop bij (of voor) vestiging van een wolf met een gebiedsgerichte aanpak preventie opgezet kan worden.
Het is belangrijk alvorens deze bijeenkomst plaatsvindt goed na te denken over de kaders die we als provincie mee kunnen geven, zodat er zorgvuldig om kan worden gegaan met de verwachtingen van de stakeholders. Hierover zal tzt een MEMO in het POHO gebracht worden.

Onderstaand de concept uitnodiging voor de derde ronde tafel over de wolf. Op dit moment wordt er een datum gezocht eind maart – begin april, waarop de bijeenkomst plaats kan vinden.

Geachte genodigde,

Op 12 november troffen wij elkaar tijdens de ronde tafel bijeenkomst over de wolf in het provinciehuis in Assen. Toen hebben we samengesproken over het concept-wolvenplan en de Drentse zorg- en verbeterpunten op dat concept. Inmiddels is de aangepaste versie van het nationaal wolvenplan vastgesteld en wil ik u graag uitnodigen om samen verder te denken over hoe wij in de provincie Drenthe omgaan met schadepreventie en de mogelijkheid tot een gebiedsproces bij vestiging van een wolf.

De ronde tafel bijeenkomst vindt plaats op **XXXXX, van XX tot XX uur in het provinciehuis, Westerbrink 1 in Assen**.

Voor deze bijeenkomst zijn uitgenodigd:

- Jan Bloemerts, regiobestuurder LTO Noord, regio Noord
- [redacted] Stichting Behoud Drentse Schaapskudden
- [redacted] schaapskudde Het Stroomdal
- [redacted] Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, [redacted]
- Schapenhouder [redacted] uit Tiendeveen
- Schapenhouder [redacted] uit Leek
- [redacted] fauna Staatsbosbeheer
- [redacted], XXXXX

Tijdens de ronde tafel bijeenkomst wil ik graag uitnodigen om samen verder te denken over hoe wij in de provincie Drenthe omgaan met schadepreventie en een gebiedsgerichte aanpak.

Wilt u laten weten of u aanwezig kunt zijn? Dit kunt u laten weten aan [redacted] via [redacted]@drenthe.nl of 0592 [redacted]

Ik hoop op uw komst!

Hartelijke groeten,
Henk Jumelet
Gedeputeerde provincie Drenthe

AAC Vitaal Platteland

op 25 juni 2020
Agendapunt 2a

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Datum	8 juni 2020
Portefeuillehouder	
Inlichtingen bij	(IPO-bureau)
Telefoon	06
Onderwerp	Wolf: voorstel bespreekpunten BAC VP 9 juli 2020

Kern van het onderwerp

Op verzoek van vorige BAC VP worden enkele actuele vraagstukken ten aanzien van de wolf voorgelegd. Aan de hand hiervan kan verkend worden hoe provincies hier in zitten, langs welke lijnen een en ander door de IPO-werkgroep verder uitgewerkt kan worden en langs welke lijnen overleg met LNV gevoerd kan worden. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar het advies van de 'Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland' *dat verder reikt dan alleen Gelderland.*

Voorstel/gevraagd besluit:

1. Standpuntvorming over belangrijkste vraagstukken
   - wel of niet aanwijzen leefgebied? Zitten haken en ogen met precedentwerking;
   - Hoe staan AAC en BAC VP tegenover overleg met LNV over de vraag of huidige instrumentarium nog wel toereikend is en of aanvullende strategie nodig is?
   - Hoe staan AAC en BAC VP tegenover een landelijke commissie voor preventie wolvenschade, zoals door LTO gewenst?
2. Instemmen met discussie-notitie wolf voor BAC VP 9 juli 2020
3. Kennis nemen van input op procedurele hoofdlijnen tbv afstemming Kamervragen

Aanleiding/context

De BAC VP heeft op 4 juni 2020 aangegeven in de volgende BAC VP (2 juli 2020) inhoudelijk verder te willen spreken over wolvenproblematiek, naar aanleiding van:

- Een zwervende wolf die sinds medio mei grote onrust veroorzaakt in de gemeente Heusden (Noord-Brabant) doordat deze grote aantallen schapen doodt;
- Een brief van LTO (25 mei 2020) aan IPO met het verzoek om het wolvenbeleid te herzien (NB: deze brief is te onderscheiden van een brief van LTO aan GS Noord-Brabant (18 mei 2020) waarin GS verzocht wordt een wolvengebiedscommissie in te stellen zoals bedoeld in het Interprovinciaal Wolvenplan. Er bestaan wel grote overeenkomsten tussen beide brieven van LTO)

De BAC VP heeft aangegeven daarbij het advies van de 'Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland' van mei 2020 (hierna: de Gebiedscommissie) te willen betrekken, *dat verder reikt dan alleen Gelderland* en waarvoor aandacht gevraagd wordt in Kamervragen naar aanleiding van de situatie in Heusden.
Daarbij heeft de BAC VP benadrukt het van belang te vinden dat een gezamenlijk standpunt wordt ingenomen ten aanzien van de adviezen van deze Gebiedscommissie, die raken aan de uitvoering door *alle* provincies.
Tenslotte heeft de BAC VP bevestigd dat het van belang is om vanuit provincies met LNV af te stemmen over beantwoording van Kamervragen waar het provincies aangaat.

Op 17 juni 2020 heeft de Minister van LNV het 'Rapport maatschappelijk draagvlak hervestiging wolf in Nederland' aangeboden (bijlagen 4 en 5). Hierin geeft de Minister van LNV aan dat zij met provincies wil spreken over de vraag of huidige instrumentarium nog wel toereikend is en of aanvullende strategie nodig is?

Eerste conclusies BAC VP:

1. het Interprovinciaal wolvenplan (zoals begin 2019 vastgesteld) voorziet niet in scenario's voor een zwervende, veel onrust veroorzakende wolf, zoals recent in Heusden;
2. Aanvulling terzake gewenst is, waarbij:
    a. Enerzijds de gangbare uitgangspunten van het wolvenplan gehanteerd dienen te worden en
    b. anderzijds -waar nodig en mogelijk- het advies van de Gebiedscommissie betrokken dient te worden;
3. de recente ervaringen met de zwervende wolf in Heusden (Noord-Brabant) betrokken dienen te worden;
4. De brief van LTO aan IPO met inachtneming van het voorgaande beantwoord dient te worden.

In bijgevoegde discussie-notitie worden bovenstaande hoofdlijnen uitgewerkt.

Consequenties/Vervolgstappen

Indien de AAC VP instemt met bijgevoegde discussie-notitie langs bovenstaande (procedurele) hoofdlijnen, zal de discussie-notitie in de BAC VP van 9 juli 2020 geagendeerd worden. Eventuele aandachtspunten en/of suggesties uit de AAC VP kunnen daarbij aan de hand van een korte presentatie aan de BAC VP geschetst worden (door portefeuillehouder natuurwetgeving [redacted] (NH) of [redacted] van IPO-bureau).

In de afstemming van Kamervragen is vooruitgelopen op bovenstaande (procedurele) hoofdlijnen. Concreet betekent dat aan de minister van LNV vanuit provincies aangegeven is:

- Het advies van de Gebiedscommissie is op 6 mei 2020 verschenen;
- Provincies beraden zich momenteel over het betreffende advies en bevestigen het belang van overleg met de rijksoverheid;
- Provincies hebben de rijksoverheid ook nodig als gesprekspartner met de buurlanden om tot een effectieve afstemming te komen op het niveau van de landgrensoverschrijdende wolvenpopulaties;
- Provincies gaan er daarbij vanuit dat de minister van LNV de rol en verantwoordelijkheid van provincies ten aanzien van het natuurbeleid respecteert, zoals dat ook omgekeerd het geval is: provincies en rijk zijn gebaat bij een goede samenwerking, ieder vanuit zijn eigen rol en verantwoordelijkheid;

Bijlagen

1. Discussie-notitie wolf (tbv BAC VP 9 juli 2020)
2. brief LTO aan IPO (25 mei 2020) met verzoek om wolvenbeleid te herzien
3. Advies Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe, Samen naar effectieve preventieve maatregelen van Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland dd 6 mei 2020
4. Bijlage 4 kamerbrief draagvlakmeting hervestiging wolf in Nederland
5. bijlage 5 (bijlage bij Kamerbrief) rapport maatschappelijk draagvlak hervestiging wolf in Nederland

-

BAC Vitaal Platteland

op 9 juli 2020
agendapunt

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Datum	8 juni 2020
Portefeuillehouder	[redacted], Noord-Holland)
Inlichtingen bij	[redacted] (IPO-bureau)
Telefoon	06 [redacted]
Onderwerp	Wolf: discussie-notitie

Aanknopingspunten voor discussie
Het advies van de Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland van 6 mei 2020 biedt enkele nuttige aanknopingspunten voor discussie over de voorliggende vraagstukken:

1. wel of niet aanwijzen leefgebied? Zitten haken en ogen aan, oa precedentwerking;
2. Hoe staat de BAC VP tegen overleg met LNV over de vraag of huidige instrumentarium nog wel toereikend is en of aanvullende strategie nodig is?

Daarnaast heeft LTO binnen de gebiedscommissie aangegeven een landelijke commissie te willen voor preventie wolvenschade. Dit leidt tot de vraag:

3. Hoe staat de BAC VP hier tegenover en hoe ziet zij de inrichting hiervan voor zich? Een mogelijkheid zou daartoe kunnen zijn om een afvaardiging uit de provinciale gebiedscommissies een landelijke klankbordgroep te laten vormen;

Deze drie vraagstukken zijn hieronder nader uitgewerkt.

Op 17 juni 2020 heeft de Minister van LNV het 'Rapport maatschappelijk draagvlak hervestiging wolf in Nederland' aangeboden. Hierin geeft de Minister van LNV aan dat zij met provincies wil spreken over de vraag of huidige instrumentarium nog wel toereikend is en of aanvullende strategie nodig is?

Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland + preventieplan (advies)
(hierna: de Gebiedscommissie)

- Naar aanleiding van definitieve vestiging van de wolf op de Veluwe hebben GS van Gelderland in maart 2019 een deel van de Veluwe als wolvengebied aangewezen en is vervolgens de Gebiedscommissie ingesteld, onder voorzitterschap van dhr. Pieter van Geel;
- In mei 2020 heeft de Gebiedscommissie het Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe, Samen naar effectieve preventieve maatregelen (bijlage 2) bekendgemaakt (hierna te noemen: het preventieplan);
- Dit preventieplan bevat een aantal adviezen dat enerzijds ziet op de specifieke Gelderse situatie en anderzijds -met het oog op draagvlak voor preventie- op een ruimere context: 'de *toekomst* waarin vestiging van de wolf in Nederland een feit is en de gevolgen daarvan hanteerbaar moeten worden gemaakt';
- Dit laatste leidt tot een tweetal adviezen waarvan er één tot gevolg kan hebben dat *de discussie over het wolvenbeleid heropend wordt*: in recente Kamervragen wordt dit deel van het preventieplan cq advies aangegrepen/overgenomen om de minister van LNV op te roepen om in overleg te treden met provincies over wolvenbeleid;
- Anderzijds kunnen provincies ook hun voordeel doen met het advies;

- Dit laatste geldt eveneens voor de recente ervaringen in Heusden, die mogelijk ook deels bruikbaar zijn of gemaakt kunnen worden voor vergelijkbare situaties in andere provincies, dan wel beeld geven van waarvoor oplossingen nodig zijn.

Adviezen Gebiedscommissie, ruimer dan Gelderland:

1. Onderzoek naar mogelijkheden aanwijzen gebieden:

   "De commissie adviseert om in relatie tot de escalatieladder die in dit plan is opgenomen nader onderzoek te doen naar de mogelijkheden om gebieden in Nederland aan te wijzen waar de aanwezigheid van wolven ongewenst is en/of die niet geschikt zijn als kansrijk leefgebied van de wolf, bijvoorbeeld omdat er onvoldoende wilde prooidieren in het gebied zijn." (Advies 16, pagina 47)

2. Overleg met rijksoverheid over wolvenbeleid:

   "De commissie adviseert om in landelijk verband in overleg tussen de provincies en de rijksoverheid te komen tot een beleid dat gericht is op de beheersbaarheid van de populatieontwikkeling van wolven in Nederland en de effecten hiervan, waarbij de ecologische draagkracht en het maatschappelijk draagvlak van de ontwikkeling van de wolvenpopulatie worden betrokken. Daarbij past ook een verdere uitwerking en concretisering van de escalatieladder." (Advies 17, pagina 47)

Ad 1. Onderzoek naar mogelijkheden aanwijzen gebieden

- Met het aanwijzen van leefgebied op basis van gewenstheid en geschiktheid zou tegemoet gekomen kunnen worden aan weerstand gebaseerd op beleving dat 'wolf zich overal maar moet kunnen vestigen, ongeacht het aantal slachtoffers dat hij maakt onder landbouwhuisdieren';
- Anderzijds is het aanwijzen van leefgebied op basis van een toets aan de voorkant op gewenstheid en geschiktheid in strijd de Europese Habitatrichtlijn en het met uitgangspunt uit Interprovinciaal wolvenplan dat wolf zelf geschikt leefgebied kiest (onlangs bevestigd door arrest Europees Hof van Justitie) en dat houders van (landbouwhuis)dieren verantwoordelijk zijn voor preventie;
- Dat neemt niet weg dat ook niet-geschikt leefgebied voor de wolf dan een functie houdt als *doorgangsgebied* voor uitwisseling tussen geschikte leefgebieden;
- Bij het uitgangspunt van preventie past dan de focus op het stimuleren van dieren om niet te lang op een in onze ogen ongeschikte plek te blijven (aanpak zoals momenteel in Noord-Brabant gehanteerd). Dit onaantrekkelijk maken kan passief door preventie en mogelijk ook actief door verjaging van de wolf, met dat laatste is nog geen ervaring opgedaan en dit zou dan ook nadere uitwerking vergen (waarbij de recente analyse voor mogelijke vervolgstappen, zoals Noord-Brabant die heeft uitgewerkt, nuttig kunnen zijn);
- Risico van dit advies is dat de uitkomst kan zijn dat het overgrote deel van Nederland als ongeschikt wordt aangemerkt , waardoor de Nederlandse bijdrage aan de instandhouding van de wolf te gering is hetgeen kan leiden tot strijd met Europees recht (Habitatrichtlijn)';
- Bovendien dient zeer voorzichtig te worden omgesprongen met aanwijzen van geschikt of ongeschikt leefgebied vanwege de consequenties die dit kan hebben voor het als (nieuw) Natura2000-gebied aan moeten wijzen. Rijk en provincies dienen hieromtrent zeer voorzichtig te handelen;
- Daarnaast is de praktische uitvoerbaarheid en de juridische houdbaarheid ervan een groot punt van zorg;
- Wel kunnen elementen uit genoemde escalatieladder (zie hieronder) en de recente analyse van Noord-Brabant gebruikt worden voor het ontwikkelen van een aanvullend scenario voor een zwervende, veel onrust veroorzakende wolf, zoals recent in Heusden.

Samengevat:
Volgen van advies van de Gebiedscommissie kan positief zijn voor draagvlak maar stuit op juridische en praktische bezwaren. Wel kunnen elementen uit het advies (zoals het verjagen van de wolf volgens de escalatieladder) en de ervaringen uit Noord-Brabant bruikbaar zijn. Keuze voor aanwijzen leefgebieden is fundamenteel en behoeft nadere uitwerking door wolvenwerkgroep.

Ad 2. Overleg met rijksoverheid over wolvenbeleid

- Advies impliceert dat aanvullend wolvenbeleid nodig is, in het bijzonder tav:
  - beheersbaarheid van de populatieontwikkeling van wolven in Nederland
  - de effecten hiervan, waarbij dient te worden betrokken;
  - het ecologische draagkracht en het maatschappelijk draagvlak van de ontwikkeling van de wolvenpopulatie;
- Daarbij impliceert het advies dat provincies zonder het rijk niet voldoende tot gedragen wolvenbeleid komen;
- Anderzijds heeft de BAC VP aangegeven meer van LNV te verwachten. Ambtelijk zijn er signalen dat de minister van LNV ook graag gesprek hierover met provincies aan wil gaan;
- Bovendien speelt bij populatiebeheer (cq ingrijpen in de populatie) dat de staat van instandhouding een cruciaal criterium is dat in het geval van de wolf niet op nationaal niveau vastgesteld kan worden. Derhalve is afstemming met de buurlanden nodig waarvoor (zeker ten aanzien van Duitsland) actieve betrokkenheid van het rijk nodig is, temeer omdat een provincie gezien de omvang geen logische gesprekpartner is;
- Ook bij een eventuele aanvulling van de escalatieladder met handelingen waarvoor een ontheffing van GS vereist is, is een rol voor het rijk weggelegd omdat Nederland als Lidstaat verantwoording moet afleggen aan de Europese Commissie over een juiste uitvoering van de Habitatrichtlijn en het toestaan van derogaties. Omdat zwervende wolven op zoek zijn naar een geschikt leefgebied, is afstemming het rijk ook gewenst i.v.m. de mogelijke consequenties vanuit gebiedsbescherming en een mogelijke verplichting op termijn Natura 2000-gebieden aan te wijzen;
- LNV heeft onlangs een meting (enquête) gedaan naar draagvlak voor de wolf en heeft aangegeven al dit najaar al een aanvullend onderzoek te laten uitvoeren om ontwikkelingen en trends in het oog te kunnen houden.[1]
- Overigens blijkt uit dit onderzoek dat het maatschappelijk draagvlak voor de hervestiging van de wolf relatief groot is (57% van de Nederlanders heeft een positieve houding ten aanzien van de hervestiging van de wolf en 65% ziet de wolf als ongevaarlijk).

Samengevat:
Provincies en rijk zijn gebaat bij een goede samenwerking, ieder vanuit eigen rol en verantwoordelijkheid.

Voorstel (voor beide adviezen):
De wolvenwerkgroep (bestaande uit wolvenprovincies[2]) in afstemming met IPO-werkgroep natuurwetgeving een voorstel laten doen over de bruikbaarheid van deze adviezen en de recente ervaringen in Noord-Brabant en dit agenderen in de BAC VP van 17 september 2020. Vooruit lopend daarop kan het gesprek met LNV alvast *verkennend* gevoerd worden.

---

[1] Uit Kamerbrief aanbieding draagvlakmeting wolf (bijlage 4) blijkt voornemen LNV tot vervolgonderzoek, alsmede uitkomst al uitgevoerd onderzoek

[2] Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg + BIJ12 + IPO

Ad 3 Landelijke commissie voor preventie wolvenschade

Binnen de Gebiedscommissie Gelderland heeft LTO aangegeven een landelijke commissie te willen voor preventie wolvenschade. Een mogelijkheid zou daartoe kunnen zijn om een afvaardiging uit de provinciale gebiedscommissies een landelijke klankbordgroep te laten vormen.

- Het inrichten van gebiedscommissies volgt uit het interprovinciaal wolvenplan en was een goede keuze omdat de gebiedskenmerken belangrijk zijn voor de haalbaarheid van maatregelen en er bovendien in een gebied betrokkenheid en draagvlak moet ontstaan om preventie te kunnen laten slagen.
- Kenmerkend aan de gebiedscommissies is verder dat hiervoor het *initiatief uit de sector* moet komen, hetgeen in de praktijk ook lukt.
- Dit betekent ook dat het ontstaan van een landelijk platform of een klankbordgroep een initiatief van de sector kan zijn.
- Het nut van een landelijke commissie kan zijn om de regionaal opgedane ervaringen te delen en dit weer ten goede te laten komen aan de regio, een dergelijke commissie zal mogelijk ook de focus willen leggen op advisering aan het ministerie;
- Daar staat tegenover dat een regelmatig gehoord geluid (en kritiek) met betrekking tot de totstandkoming van het huidig Interprovinciaal Wolvenplan is dat partijen zich onvoldoende gehoord voelen;
- Sommige partijen ervaren het als een plan is waarbij grotendeels naar de ervaringen in Duitsland is gekeken, maar verder weinig afstemming over mogelijk was. Voldoende aandacht voor het proces om partijen, vanuit een gezamenlijke verantwoordelijkheid, mee te nemen is daarom minstens zo belangrijk als de inhoud.

Voorstel:
Laat het ontstaan van een landelijke klankbordgroep over aan het initiatief van de sectorpartners. Aansluitend daarop kan vanuit provincies een aanbod gedaan worden om dit gezamenlijk met de sectorpartners op te pakken, ieder vanuit een eigen rol en verantwoordelijkheid. Dit vergt een niet geringe inzet vanuit provincies.

Voorstel beantwoording brief LTO (verzoek herzien wolvenbeleid)

NB: deze brief van 25 mei 2020 is te onderscheiden van de brief van LTO aan GS Noord-Brabant (18 mei 2020) waarin GS verzocht wordt een wolvengebiedscommissie in te stellen zoals bedoeld in het Interprovinciaal Wolvenplan. Er bestaan wel grote overeenkomsten tussen beide brieven van LTO.

Voorgesteld wordt om parallel aan bovenomschreven vervolg ten aanzien van de adviezen van de Gebiedscommissie door de wolvenwerkgroep (in afstemming met IPO-werkgroep natuurwetgeving) een concept-antwoord aan LTO op te stellen, dat geagendeerd kan worden in de BAC VP van 17 september 2020.

Een *alternatief* hiervoor is om de wolvenwerkgroep op kortere termijn een reactie aan LTO (langs bovenomschreven procedurele hoofdlijnen) op te laten stellen en gedeputeerde Pijpelink te mandateren hierover af te stemmen met de portefeuillehouder natuur in de AAC VP (, NH) en IPO-bureau ( ).

Consequenties/Vervolgstappen

Indien de BAC VP akkoord is met bovenomschreven vervolgstappen, dan zal de wolvenwerkgroep:

- een advies opstellen over de adviezen van de Gebiedscommissie, dat geagendeerd zal worden in de BAC VP van 17 september 2020;
- daarop vooruitlopend verkennend in overleg treden met LNV;
- een concept-antwoord aan LTO opstellen, dat ofwel geagendeerd zal worden in de BAC VP van 17 september 2020, ofwel eerder afgestemd wordt met gedeputeerde Pijpelink en door IPO-bureau verzonden;

Daarnaast zal IPO-bureau LTO op de hoogte brengen wanneer reactie te verwachten is.

Escalatieladder	
Activiteit	Toelichting
1. Niet lokken	Door binnen en buiten de bebouwde kommen geen voedingsmiddelen, zoals vleesresten, te deponeren.
2. Effectief gescheiden houden van wolf en vee	Dit geldt voor landbouwhuisdieren als mogelijke prooi. Het gescheiden houden gebeurt door preventieve maatregelen zoals in dit plan omschreven. Het gaat vooral om het vlakdekkend aanbrengen van afrasteringen in een gebied. Hiertoe kan ook behoren het omheinen van natuurgebieden en parken, zoals het nationaal Park De Hoge Veluwe.
3. Ontmoedigen van ongewenst gedrag van de wolf	Dit heeft betrekking op het benaderen door een wolf van zowel landbouwhuisdieren als de mens en de bewoonde wereld. Het gaat hierbij om maatregelen die gebruik maken van het lerend vermogen van de wolf. Ook hier gaat het om afrasteringen en daaraan gekoppeld negatieve prikkels, onder meer door elektriciteit gekoppeld aan afrasteringen.
4. Verjagen van de wolf	Uit de wetgeving volgt dat niet-dodelijke maatregelen benut kunnen worden om een wolf te leren geen ongewenst gedrag te vertonen en hem zo nodig uit een gebied te verjagen, bijvoorbeeld door akoestische methoden (knalgeluiden). Verjagen is ook aan de orde in een gebied waar wolven niet gewenst zijn en/of dat niet geschikt is als leefgebied voor de wolf.
5. Afschot van de wolf	Afschot van een wolf is aan de orde indien effectief verjagen niet mogelijk is en de wolf problematisch gedrag vertoont of indien door het gedrag van de wolf een ongewenste situatie ontstaat die niet zonder afschot kan worden teruggedraaid. Daarvan is bv. sprake als: - de wolf herhaaldelijk door preventieve maatregelen beschermd vee blijft aanvallen; - de wolf daarbij effectief aangebrachte afrastering weet te omzeilen, bijvoorbeeld door op een of andere wijze toch heeft aangeleerd te springen; - de wolf zich vestigt in een gebied met te weinig wilde prooidieren waardoor een grote druk ontstaat op andere voedselbronnen, waaronder landbouwhuisdieren, en het verjagen van de wolf niet lukt; - de wolf zich mengt of dreigt te mengen met honden wat leidt tot ongewenste hybridisatie; - een individuele wolf tam wordt en (herhaaldelijk) de mens gaat opzoeken en daardoor een bedreiging vormt. In een situatie waarbij zich een acuut veiligheidsprobleem voordoet, kan de politie op basis van een besluit van de burgemeester (op grond van de Gemeentewet art 175 en 176) optreden en overgaan tot het doden van een wolf.

GEBIEDSCOMMISSIE
Preventie
Wolvenschade
Gelderland

Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe

Mei 2020

Samen naar effectieve preventieve maatregelen

Inhoud

Woord vooraf 3
1 Aanleiding en opdracht van de commissie 4
2 Het gebied 7
2.1 Leefgebied van de wolf op de Veluwe 7
2.2 Risico van schade vanwege de wolf in het gebied 8
2.3 Voorkomen van faunaschade in het aangewezen gebied 12
3 Preventieve maatregelen 13
3.1 Soorten preventieve maatregelen 14
3.2 Visuele middelen 14
3.3 Afschermingsmaatregelen 15
3.4 Kuddebewaking 18
3.5 ‘s Nachts ophokken 19
3.6 Afschot 20
4 Toepassing van afrasteringsmaatregelen 21
4.1 Effectieve afrasteringsmaatregelen 21
4.2 Kosten van afrasteringsmaatregelen 21
4.3 Vergoedingen 22
4.4 Ruimtelijke inpassing van preventieve maatregelen 25
5 Preventieve maatregelen in de praktijk 29
5.1 Pilots 29
5.2 Eerste ervaringen met het aanbrengen van afrastering 30
5.3 Effecten 31
5.4 Monitoring en evaluatie 31
6 Maatschappelijke acceptatie 32
6.1 Draagvlak 32
6.2 Factoren van invloed op draagvlak en acceptatie 33
6.3 Communicatie rond het preventieplan 34
7 Een toekomst met de wolf 37
7.1 Ontwikkeling van de populatie 38
7.2 Internationaal vraagstuk 40
7.3 Beheer: escalatieladder 41
8 Adviezen 44

Bijlage 1 Specifieke eisen aan afrastering 48
Bijlage 2 Rekenvoorbeelden vergoedingen 51
Bijlage 3 Aantallen schapen in Nederland en Gelderland 53
Bijlage 4 Bronnen 54
Bijlage 5 Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland 56

Woord vooraf

Nieuws over wolven in Nederland maakt bij velen emoties los. Er zijn positieve emoties bij mensen die verheugd zijn over het feit dat na meer dan een eeuw de wolf terug is in ons land. Maar ook zijn er veel burgers met negatieve emoties. Dat geldt zeker voor schapen- en geitenhouders. En dat is heel begrijpelijk: hun schapen en geiten lopen gevaar en de gevolgen van een aanval van wolven op hun dieren laten niemand onberoerd.

Alleen al om die reden is het een hele grote stap van “weg met de wolf” naar “oké, hij is er, maar nu kijken hoe we zijn komst beheersbaar kunnen maken”. Toch hebben vertegenwoordigers van de schapenhouders en natuurorganisaties die stap gezet. Ze vroegen aan het provinciaal bestuur van Gelderland een commissie in te stellen met als opdracht een plan te maken voor preventieve maatregelen gericht op de bescherming van schapen en geiten.

Gedurende een jaar heeft deze commissie hard gewerkt en onbekend terrein verkend op het gebied van preventieve maatregelen. Er vond veel overleg plaats. Als voorzitter heb ik kunnen zien hoe constructief de commissie heeft gewerkt. Daarvoor wil ik alle leden van de commissie hartelijk danken, evenals al degenen die input geleverd hebben aan het voorliggende resultaat.

Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland

1 Aanleiding en opdracht van de commissie

Gedeputeerde Staten van Gelderland hebben op 21 mei 2019 de Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland (hierna: de commissie) ingesteld. Aanleiding voor de instelling van de commissie was de constatering op basis van diverse waarnemingen in het voorjaar van 2019 dat een tweetal wolven zich definitief op de Veluwe had gevestigd. Op grond daarvan hebben Gedeputeerde Staten (GS) op 26 maart 2019 het gebied op de Veluwe aangewezen waar redelijkerwijs een verhoogd risico geldt dat wolven gehouden hoefdieren, zoals schapen en geiten, kunnen aanvallen. Verschillende partijen, waaronder vertegenwoordigers uit de schapenhouderij en geitenhouderij, hebben vervolgens het initiatief genomen om gezamenlijk een gebiedsgericht schadepreventieplan te maken. LTO Vakgroep Schapenhouderij heeft GS verzocht om hiertoe een commissie in te stellen. Gedeputeerde Staten hebben dat verzoek gehonoreerd en een commissie ingesteld waarin vertegenwoordigers van de professionele en kleinschalige schapen- en geitenhouderij, begrazingsbedrijven, terreineigenaren en Veluwse gemeenten zijn opgenomen, onder een onafhankelijke voorzitter. De samenstelling van de commissie is opgenomen in Bijlage 5 van dit plan.

Taken van de commissie

De commissie heeft de volgende taken meegekregen:

1. het opstellen van één of meerdere gebiedsgerichte schadepreventieplannen gericht op de bescherming van schapen en geiten met betrekking tot het aangewezen leefgebied voor wolven in Gelderland;
2. het verzorgen van procesbegeleiding om de betreffende dierhouders te informeren en te betrekken bij een gebiedsgericht schadepreventieplan;
3. het adviseren van Gedeputeerde Staten over bijzondere gevallen met betrekking tot schade door wolven;
4. het evalueren van de *pilot* 'gebiedsgericht schadepreventieplan' en het uitbrengen van advies voor een vervolg op de *pilot*.[1]

Context

Sinds de jaren negentig komt de wolf weer in ons buurland Duitsland voor. In 2000 werd daar de eerste voortplanting geconstateerd en sindsdien is het leefgebied van de wolf in Duitsland uitgebreid. Vanaf 2015 zijn – in eerste instantie incidenteel en in latere jaren meer frequent – sporen van zwervende wolven gesignaleerd in de verschillende delen van ons land. De verwachting dat de wolf zich weer definitief in ons land zou kunnen vestigen was voor het Interprovinciaal Overleg (IPO) aanleiding om een Interprovinciaal wolvenplan op te stellen. Dat plan is begin 2019 door het IPO-bestuur vastgesteld. Het plan is geschreven voor de provincies. Het geeft richting aan een gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf.

1 Besluit van de gedeputeerde staten van de provincie Gelderland houdende regels omtrent preventie wolvenschade Instellingsbesluit Gebiedscommissiepreventie wolvenschade Gelderland, 21 mei 2019 - zaaknummer 2019-006450.

Juridisch kader
De wolf is aangewezen als beschermde diersoort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Europese Habitatrichtlijn. De wolf wordt voorts internationaal beschermd door het Verdrag van Washington (CITES)[2] waarin bepalingen staan voor het vervoeren van dode of levende wolven of delen daarvan. In Nederland is de wolf in 2014 aangewezen als beschermde inheemse diersoort.[3] Het opzettelijk doden, vangen of verstoren van wolven is verboden op grond van artikelen 3.5 en 3.6 van de Wet natuurbescherming. Op grond van artikel 7.8 van de Wet natuurbescherming is de Nederlandse strafwet van toepassing op eenieder die zich in de exclusieve economische zone schuldig maakt aan overtreding van regels gesteld bij of krachtens de artikelen 3.5 en 3.6 van die wet.

Provinciale verantwoordelijkheid
De provincies zijn verantwoordelijk voor het beleid voor wolven op het Nederlandse grondgebied. De provincies zijn ook verantwoordelijk voor het beleid voor tegemoetkoming in de landbouwschade die door de wolf wordt veroorzaakt. Het Interprovinciaal wolvenplan is in het kader van deze verantwoordelijkheid opgesteld.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden die voortvloeien uit het wolvenplan wordt de uitvoeringsorganisatie BIJ12 ingezet voor de twaalf provincies. Zij ondersteunt provincies bij de uitvoering van diverse gemeenschappelijke taken, met name op het gebied van vitaal platteland. BIJ12 voert in het kader van het wolvenplan in mandaat van de provincies taken uit op het vlak van faunaschade door wolven: inname van meldingen, onderzoek naar schade, bepaling van de omvang van de schade en de financiële tegemoetkoming in de schade. Ook monitort BIJ12 de ontwikkeling van de wolf in Nederland en de schade voor dierhouders als gevolg daarvan.

Schadepreventieplan
In het kader van financiële tegemoetkoming in schade van dierhouders, stelt het Interprovinciaal wolvenplan voor om de komende jaren, tot 1 januari 2022, te gebruiken om dierhouders voor te bereiden op de komst van de wolf en om ervaring op te doen met gebiedsgerichte schadepreventieplannen. Dit vormt voor de commissie het kader om een preventieplan op te stellen. Dit plan is een gebiedsgericht schadepreventieplan: het richt zich specifiek op preventie van schade aan landbouwhuisdieren in het gebied dat GS voor de Veluwe hebben aangewezen als gebied met een verhoogd risico op schade. Indien in de toekomst de grenzen van het Veluwse gebied eventueel wijzigen op grond van waarnemingen, dan zal het plan ook werking hebben op het aangepaste gebied.

Doel van het gebiedsgericht schadepreventieplan
De commissie heeft het voorliggende gebiedsgerichte schadepreventieplan voor de Veluwe opgesteld. Doel van het plan is het helpen voorkomen van schade door wolven bij landbouwhuisdieren doordat dierenhouders effectieve preventieve maatregelen nemen. De focus van het plan ligt in eerste instantie op schapen en geiten. Het preventieplan vormt het kader voor de subsidieregeling die GS vervolgens kunnen vaststellen. Daarin staan dan concrete regels voor financiële bijdragen aan dierhouders voor het treffen van preventieve maatregelen.

2 CITES-verdrag: op 3 maart 1973 te Washington gesloten Overeenkomst inzake de internationale handel in bedreigde in het wild levende dier- en plantsoorten.
3 Staatscourant 18306.

De commissie doet geen uitspraak over de wenselijkheid of onwenselijkheid van de komst van de wolf in Nederland en specifiek in Gelderland. De commissie richt zich in dit plan op maatregelen die eraan moeten bijdragen dat in het aangewezen leefgebied op en rond de Veluwe schade van dierhouders in het gebied wordt voorkomen. Voorkomen is beter dan genezen. Preventieve maatregelen die met steun van de provincie worden genomen, kunnen de schade aan landbouwhuisdieren verkleinen en verdienen de voorkeur boven vergoeding van schade achteraf.

Werkwijze van de commissie

Om tot een preventieplan te komen, heeft de commissie sinds haar instelling in mei 2019 de volgende werkwijze gevolgd:

- De commissie heeft gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van de verschillende partijen (stakeholders) die op een of andere wijze te maken hebben met de consequenties van de komst van de wolf in Nederland: landbouworganisaties, organisaties van schapen- en geitenhouderijen, terreinbeherende organisaties, overige grondeigenaren in het gebied en gemeenten.
- De commissie heeft deskundigen op het vlak van schapenhouderij, natuurbeschermingsrecht en ecologie gehoord. De commissie heeft ook van verschillende partijen gevraagd en ongevraagd adviezen ontvangen over hoe moet worden omgegaan met de komst van de wolf in Nederland.
- Op 25 juni 2019 heeft de commissie een informatiebijeenkomst gehouden voor dierhouders en andere belanghebbenden op de Veluwe.
- De commissie heeft in oktober 2019 een nieuwsbrief preventie wolvenschade uitgebracht.
- De commissie heeft pilots voor preventieve maatregelen geïnitieerd. De pilots zijn bedoeld om ervaringen op te doen met het nemen van preventieve maatregelen en met financiële bijdragen voor die preventieve maatregelen. Deze pilots zullen de komende twee jaar op hun werking ter preventie van wolvenschade gevolgd worden.
- Mede naar aanleiding van de gesprekken en beraadslagingen in de commissie wordt in dit plan ook een beknopte schets gegeven van de mogelijke toekomstige ontwikkeling rond de wolf in Nederland.

Leeswijzer

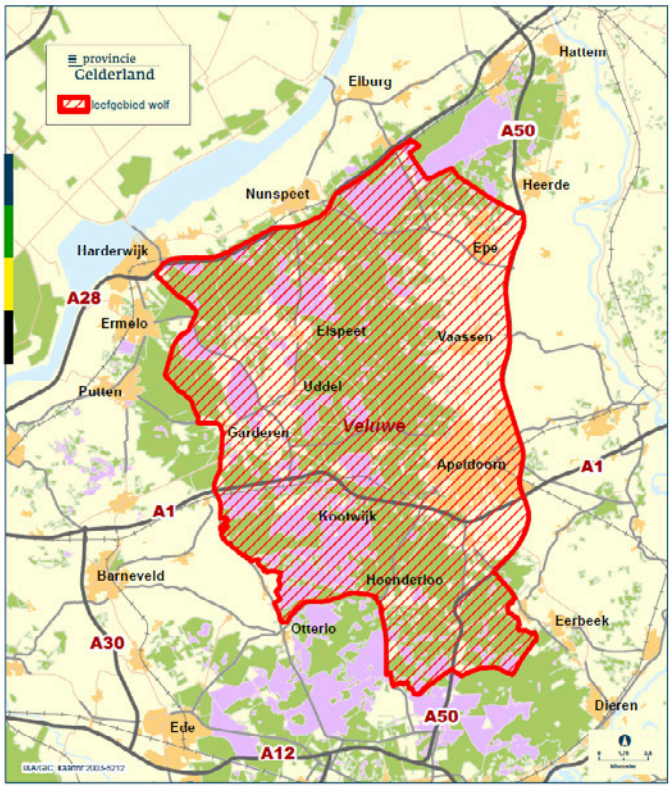
In het volgende hoofdstuk wordt het gebied aangeduid waarop dit preventieplan betrekking heeft en wordt ingegaan op de mogelijke schade aan landbouwhuisdieren door de komst van de wolf. Hoofdstuk 3 beschrijft de mogelijke preventieve maatregelen en hoofdstuk 4 de voorkeur van de commissie voor afrastering als effectieve preventieve maatregel, met daarbij de kosten van die maatregelen en een voorstel voor vergoeding van die kosten. Hoofdstuk 5 gaat dieper in op ervaringen met het aanbrengen van preventieve maatregelen, die enkele dierhouderijen hebben opgedaan in de pilots die de commissie heeft geïnitieerd. Hoofdstuk 6 gaat over het draagvlak onder dierhouderijen voor de preventieve maatregelen als een noodzakelijke voorwaarde voor de effectiviteit van die maatregelen. Het hoofdstuk bespreekt de factoren die van invloed zijn op dat draagvlak en de rol van communicatie bij de bevordering van draagvlak en de maatschappelijke acceptatie van de komst van de wolf. Hoofdstuk 7 gaat in op de toekomst waarin de vestiging van de wolf in Nederland een feit is en de gevolgen daarvan hanteerbaar moeten worden gemaakt. Het slothoofdstuk zet de adviezen van de commissie uit dit preventieplan op een rij.

2 Het gebied

Dit hoofdstuk schetst het gebied op de Veluwe dat Gedeputeerde Staten hebben aangewezen als gebied waar de wolf zich kennelijk heeft gevestigd; dit is het aangewezen leefgebied van de gevestigde wolf. In dit gebied bestaat een verhoogd risico op fauna-schade voor dierhouders doordat wolven schapen en geiten kunnen aanvallen en doden. Paragraaf 2.1 gaat in op de territoriale omvang van het gebied, paragraaf 2.2 beschrijft de aantallen schapen en geiten en de kuddes in het gebied en paragraaf 2.3 benoemt de potentiële schade waarop dit beheerplan zich richt.

2.1 Leefgebied van de wolf op de Veluwe

De provincie Gelderland heeft op 26 maart 2019 een kaart gepubliceerd waarop het aangewezen leefgebied is weergegeven van de toen aanwezige wolven op de Midden- en Noord-Veluwe (figuur 1). De begrenzing van het aangewezen leefgebied is gebaseerd op de waarnemingen van de wolven zoals die bekend waren in februari 2019. Deze waarnemingen gaven een indicatie van de ligging van het territorium. Dit is het primaire gebruiksgebied van de wolf waarbinnen 95% van de waarnemingen valt. Vervolgens is gewerkt met een cirkel van 13 km vanuit het middelpunt van het territorium om de zone te bepalen die wordt aangeduid als beïnvloedingsregio. De keuzes bij de bepaling van het gebied zijn gebaseerd op ervaringen en publicaties uit het buitenland.[4]

Figuur 1. Vereenvoudigde weergave van de kaart met aangewezen leefgebied van de wolven, vastgesteld door GS van de provincie Gelderland, 26 maart 2019.

4 H. Jansman et al. Beïnvloedingsregio gevestigde wolf Veluwe, WENR Wageningen 2019

Het aangewezen leefgebied (hierna: het gebied) kent twee delen. Een deel ten noorden van de snelweg A1 (Noord-Veluwe) en een deel ten zuiden van de A1 (Midden-Veluwe). Het gebied ten noorden van de A1 betreft alle bossen, natuurgebieden en cultuurgronden van de Veluwe, met uitzondering van het deels omheinde militaire oefenterrein Oldenbroekse heide in het noorden. Aan de oostzijde vallen ook de cultuurgronden tot aan snelweg A50 onder het gebied. Het deel ten zuiden van de A1 betreft alle bossen en natuurgebieden tot aan de Nationale Parken Hoge Veluwe en Veluwezoom. Beide delen hebben samen een omvang van ruim 67.000 ha (670 km^2). Het totale gebied kent een divers gebruik. Het wordt benut voor bosbouw, landbouw, veeteelt, recreatie, natuur, militaire oefeningen en wonen. Het gebied kent dan ook diverse (grond-) eigenaren: Kroondomein Het Loo, gemeenten, terreinbeherende organisaties, particuliere landgoedeigenaren, agrariërs, andere bedrijven waaronder recreatiebedrijven en overige particulieren.

2.2 Risico van schade vanwege de wolf in het gebied

2.2.1 Gedrag van wolven in het gebied

Wolven zijn carnivoren die zich overwegend voeden met hoefdieren. Zij vallen primair dieren aan om zich te voeden. Zij kunnen bij een aanval meer dieren doden dan zij voor hun voeding nodig hebben.
Vooral bij aanvallen op landbouwhuisdieren komt dit voor; er wordt een groot aantal schapen gedood of verwond terwijl slechts van een enkel dier iets wordt gegeten. Uit onderzoek blijkt dat wolven zich specialiseren in een bepaalde prooidiersoort.[5] Wolven leren door ervaring en dragen het geleerde ook over aan de jonge dieren binnen een roedel. Dat wil zeggen dat zij hun specialisatie op een prooisoort en de ervaring met het verwerven van de prooi overdragen aan hun jongen. Een wolf die zich bijvoorbeeld primair richt op reeën als prooi draagt dat over aan zijn of haar jongen. Ook die jongen zullen zich richten op reeën en daardoor wordt de kans verkleind dat zij op zoek gaan naar andere diersoorten zoals schapen en geiten. Bij de vestiging van een roedel moet dus voorkomen worden, dat deze dieren zich gaan specialiseren op schapen en geiten.

Wolf op natuurterrein.

Wolven leven in roedels en hebben niet-overlappende gebieden. De grootte van een leefgebied hangt af van verschillende factoren, met als belangrijkste factor de hoeveelheid aanwezige prooidieren. Uit literatuur over wolvenpopulaties blijkt dat een gemiddeld

5 G. Groot Bruinderink et al De komst van de wolf (canius lupus) in Nederland. Alterra rapport 2339, Wageningen 2012 en H. Jansman et al. 2019. p. 8.

leefgebied van een roedel wolven in Centraal-Europa een omvang heeft van 250 tot 300 km². Vanwege het relatief grote aantal (wilde) grote hoefdieren op de Veluwe (zie hierna tabel 1) kan niet bij voorbaat worden uitgesloten dat de wolf op de Veluwe toekan met een kleiner leefgebied. Gelet op de omvang van het aangewezen gebied (670 km²) en het gemiddeld leefgebied van de wolf, zou er op de Veluwe qua ecologische draagkracht ruimte zijn voor enkele roedels.

In de loop van een jaar wordt niet ieder deel van een leefgebied even intensief benut. Gedurende de tijd dat wolven jongen in de groeifase hebben (voorjaar en zomer) benutten ze vooral de omgeving van het nest. De rest van het jaar benut de roedel het volledige territorium. Na 1 tot 2 jaar verlaten de jonge wolven de roedel en gaan zwerven. Het is uit de literatuur nog niet bekend of de wolven een voorkeur hebben voor de bos- en heidegebieden en of zij cultuurgronden mijden. Om deze reden is bij de bepaling van het gebied op de Veluwe geen ruimtelijk onderscheid gemaakt tussen gebieden waar de wolf zijn prooi zoekt.[6] De commissie gaat ervan uit dat schade in het gehele aangewezen gebied kan voorkomen.

De commissie wijst erop dat de Veluwe geen open weidegebied is zoals in andere delen van het land wel het geval is. Daarom is de positie van de wolf op de Veluwe moeilijk vergelijkbaar met andere delen van Nederland. Daarmee moet rekening worden gehouden als in andere gebieden naar dit preventieplan wordt gekeken.

2.2.2 Prooidieren in het gebied

Op de Veluwe leven diverse hoefdiersoorten die voedsel voor de wolf kunnen vormen en waarin de wolf zich kan specialiseren. Het gaat daarbij ten eerste om het groter wild: edelherten, damherten, reeën en wilde zwijnen.[7] Uit onderzoek uit Duitsland blijkt dat bij ruime aanwezigheid van in het wild levende hoefdieren, wolven zich vooral met deze dieren voeden: vooral reeën (circa de helft) en daarnaast edelherten en wilde zwijnen in ongeveer gelijke mate. Daarnaast voeden wolven zich met kleinere dieren, zoals konijnen, hazen, muizen en ratten. Hoewel de situatie in Nederland niet vergelijkbaar is met die in Duitsland qua dichtheid van schapen en geiten, is het de bedoeling om met preventieve maatregelen te sturen op het voedselpatroon van de wolf: geen schapen en geiten, maar vooral in het wild levende dieren.

Onderstaande tabel geeft een indicatief overzicht van de minimale aantallen grote prooidieren in het aangewezen gebied.

Tabel 1. Aantallen getelde wilde prooidieren in de aangewezen gebieden, 2019.
Bron: Vereniging Wildbeheer Veluwe en Kroondomein Het Loo.

	Edelhert	Damhert	Wild zwijn	Ree
	voorjaarsstand	voorjaarsstand	zomerstand	voorjaarsstand
Noord-Veluwe*	1228	173	3045	1400-1500
Midden-Veluwe	429	103	736	118
Totaal	**1657**	**276**	**3781**	**1518-1618**

* Onder Noord staan hier de aantallen van de WBE's Noordwest Veluwe, Noordoost Veluwe en Vale Ouwe, niet die van WBE IJsselvallei.

6 G. Groot Bruinderink et al De komst van de wolf (canius lupus) in Nederland. Alterra rapport 2339, Wageningen 2012 en H. Jansman et al. 2019.
7 Vrij levende moeflons zijn de afgelopen jaren buiten het Nationaal Park de Hoge Veluwe niet meer waargenomen op de Veluwe.

Behalve prooidieren in het wild op de Veluwe zijn er ook prooidieren onder de landbouwhuisdieren. Daarover gaat dit preventieplan.

2.2.3 Landbouwhuisdieren: schapen en geiten in het aangewezen leefgebied

Op de Veluwe worden op diverse plaatsen landbouwhuisdieren gehouden. Het gaat om schapen, geiten, runderen en paarden. Volwassen paarden en runderen zijn geen gemakkelijke prooi voor de wolf, maar onbeschermde kleinere pony's, veulens en kalveren wel. Dit preventieplan richt zich in eerste instantie op schade die kan ontstaan bij aanvallen op schapen en geiten in het door GS aangewezen gebied op de Veluwe. Schapen- en geitenhouderijen op de Veluwe zijn in drie categorieën te verdelen:

1. (kleinschalig) hobbymatig gehouden dieren;
2. professionele bedrijven waar geiten en/of schapen worden gehouden;
3. gescheperde kuddes van (vooral) schapen.

De geregistreerde locaties van gehouden dieren bij de Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland (RVO) geven inzicht in het aantal schapen- en geitenhouders en de aantallen dieren die zij houden (peildatum 1 juni 2019). Er zijn ruim 600 locaties waar schapen en/of geiten worden gehouden, zowel professioneel als hobbymatig. Tabel 2 geeft het aantal dieren per locatie.

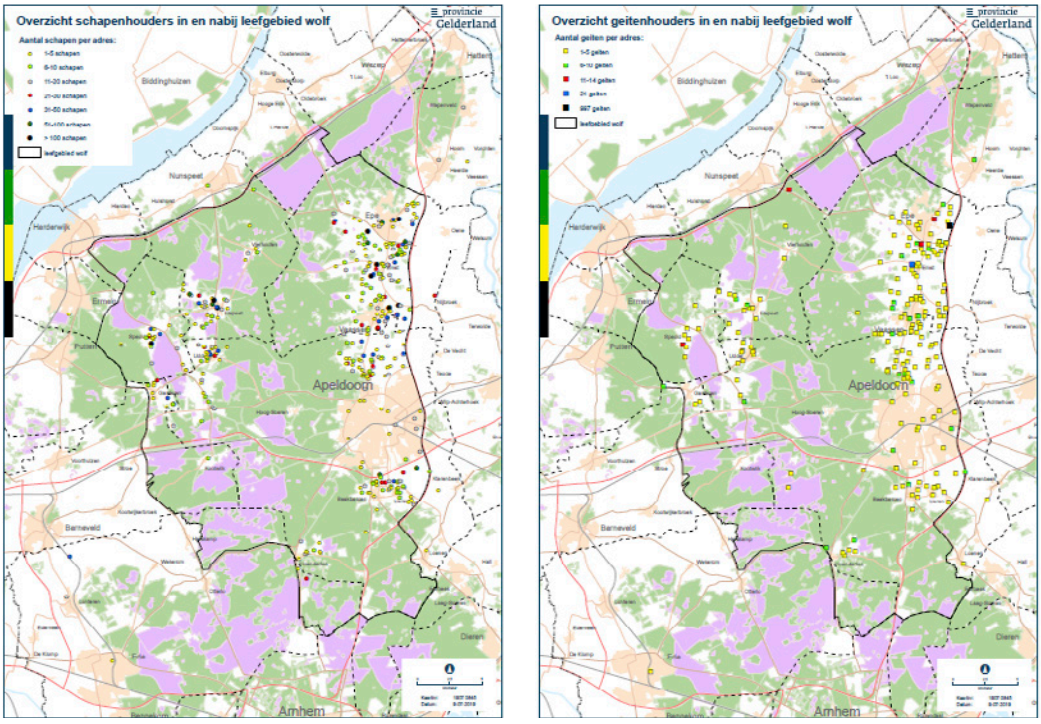
Tabel 2. Overzicht van het aantal locaties in het gebied waar schapen en geiten gehouden worden, juni 2019. Bron: RVO.

Aantal schapen	Aantal locaties	Aantal geiten	Aantal locaties
Minder dan 10	239	Minder dan 10	214
10-50	122	10-50	11
Meer dan 50	20	Meer dan 50	1
Totaal	**381**	**Totaal**	**226**

Het gaat in totaal om 6.758 schapen, verdeeld over 381 locaties en 1.782 geiten, verdeeld over 226 locaties. Een deel van de dieren verblijft ('s nachts) in een hok of stal en loopt geen gevaar.

Figuur 2 geeft een beeld van de locaties van schapen- en geitenhouderijen in het aangewezen gebied.

De commissie onderzoekt in de loop van 2020 of ook maatregelen moeten worden ondersteund die zich richten op andere landbouwhuisdieren in het aangewezen gebied die een prooi kunnen zijn voor de wolf, ezels, pony's, veulens, zoogkoeien en kalveren.

Figuur 2. Locaties waar schapen en geiten worden gehouden, gesplitst naar aantallen dieren.

De kaarten laten zien dat de dierhouderijen zich vooral aan de oostkant van de Veluwe en in de agrarische enclaves in het westelijk deel bevinden.

2.2.4 Schaapskuddes in het gebied

De Veluwe kent diverse schaapskuddes. Momenteel werken zeven bedrijven of stichtingen met schaapskuddes op heidevelden. Het is een vorm van natuurbeheer waarbij de begrazing van de schapen helpt bij het bestrijden van de vergrassing en verbossing van de heide. De kuddes staan overdag in flexinetten of trekken rond met een herder (gescheperde kuddes). 's Nachts staan de schapen in een schaapskooi of in een mobiele nachtopvang van flexinetten. In tabel 3 staan de gebieden waar in de late lente, de zomer en de vroege herfst gewerkt wordt met schaapskuddes. Overigens zijn op de Veluwe ook buiten het aangewezen gebied schaapskuddes actief.

Tabel 3. Overzicht van natuurterreinen die op dit moment worden begraasd met schapen, met vermelding van de eigenaren.

Terrein	Eigenaar
Noorderheide, Nunspeet	Staatsbosbeheer
Grote en Kleine Ark, Putten	Staatsbosbeheer
Hoog Buurlo	Staatsbosbeheer
Loenermark De Dellen Tongerense heide	Geldersch Landschap & Kastelen
Hulshorsterzand	Ver. Natuurmonumenten
Cyarische Veld	Ver. Natuurmonumenten
Onder meer Asselse hei en Soerensche Veld	Kroondomein Het Loo
Elspeterheide	Gemeente Nunspeet
Ermelosche heide	Gemeente Ermelo

2.3 Voorkomen van faunaschade in het aangewezen gebied

De komst van de wolf is van invloed op de wildstand in het aangewezen gebied op de Veluwe. De wildstand is de afgelopen decennia in omvang toegenomen en wordt beheerd door onder meer afschot in de verschillende delen van het gebied. Met de komst van de wolf is er een predator gekomen die zich richt op grofwild (grote hoefdieren). Gelet op de tijdsintervallen tussen aanvallen van de wolf op landbouwhuisdieren in het gebied tot nu toe mag worden verondersteld dat de wolf zich in ruime mate voedt met grofwild op de Veluwe.

Maar de wolf beperkt zich niet tot grofwild, zoals de incidenten van de afgelopen jaren hebben geleerd. Om redenen waar we in hoofdstuk 7 nader op ingaan, mag worden verwacht dat het aantal gevestigde en zwervende wolven de komende jaren nog zal toenemen. Dat betekent dat ook verwacht mag worden dat het aantal aanvallen op landbouwhuisdieren kan toenemen. Dat kan leiden, en leidt ook nu al, tot een roep in de samenleving om beheermaatregelen te nemen en de wolven te verjagen en/of te doden.

Er is al enige jaren wolvenschade bij dierhouders. In 2019 heeft BIJ12 aan Gelderse dierhouders een bedrag naar aanleiding van wolvenschade toegekend van € 2.816. Dat betekende een verdubbeling van het bedrag dat in 2018 werd toegekend. Voor heel Nederland was het totale schadebedrag in 2019 € 28.590.

De wolf wordt als inheemse soort echter beschermd door Europese regelgeving. Het dier is opgenomen in bijlage IV van de Habitatrichtlijn. Op grond daarvan is de wolf ook in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort.[8] Op grond van artikelen 3.5 en 3.6 van de Wet natuurbescherming is het verboden om in het wild levende wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied opzettelijk te doden, te vangen of te verstoren.

De commissie acht het echter van belang dat door deze beschermde status van de wolf geen schade ontstaat doordat wolven landbouwhuisdieren aanvallen. De schade die ontstaat moet worden gecompenseerd, zoals ook in het Interprovinciaal wolvenplan staat. Maar preventie is belangrijker. De ervaring met aanvallen van wolven op schapen leert dat een aanval een ingrijpende gebeurtenis is voor zowel de getroffen (gewonde) dieren als de dierhouder. De aanblik van de wonden van de schapen is traumatiserend voor de mens en er is gevolgschade of nevenschade doordat de schapen in de directe omgeving gestrest zijn geraakt door de aanval. Het is voorgekomen dat drachtige schapen dode of niet-levensvatbare lammeren krijgen.[9] In haar rapport doet de Gezondheidsdienst voor Dieren aanbevelingen om vervolgschade ruimer te vergoeden. Dat zou het draagvlak voor de wolf kunnen versterken maar schadevergoeding valt buiten de subsidieregeling voor preventieve maatregelen die de provincie Gelderland op basis van dit schadepreventieplan opstelt.

Om schade te voorkomen moet krachtig ingezet worden op effectieve preventieve maatregelen. Er moet voor worden gezorgd dat de wolf niet de smaak van schapen en geiten te pakken krijgt en dat hij[10] zich primair richt op wilde prooidieren.

8 Staatscourant 18306, Regeling van de Staatssecretaris van Economische Zaken van 25 juni 2014, nr. 13107468, tot wijziging van de Regeling aanwijzing dier- en plantensoorten Flora- en faunawet (Aanwijzing van de wolf als beschermde inheemse diersoort).

9 [redacted], Taxatie bij wolvenschade aan schapen in Nederland, Gezondheidsdienst voor Dieren, mei 2019.

10 Voor de leesbaarheid wordt hier over 'hij' gesproken als het om de wolf gaat.

3 Preventieve maatregelen

De ervaring in Duitsland en de afgelopen jaren ook in Nederland is dat wolven zich naast grofwild ook richten op landbouwhuisdieren. In Nederland gaat het tot nu toe vooral om schapen. Een aanval voor de individuele dierhouder is ingrijpend en de gevolgen van een aanval voor een dierhouderij zijn groot. Ook in Nederland zien we dat in korte tijd een aantal landbouwhuisdieren is aangevallen en dat bij een aanval vaak meerdere dieren worden gedood of gewond. Een aanval door een wolf is niet alleen een ernstige aantasting van het dierenwelzijn maar is vaak ook een zeer traumatische ervaring voor de betrokken dierhouders.

Studies uit Duitsland laten zien dat preventieve maatregelen, mits ze goed zijn uitgevoerd en goed worden onderhouden, effectief zijn en daarmee schade aan landbouwhuisdieren sterk verminderen.[11]

De ervaring in het buitenland leert dat in gebieden waar sprake is van een gevestigde wolf of een gevestigde roedel voorspelbaar is dat in die gebieden schade zal optreden. Bij een incidenteel zwervende wolf is dit niet voorspelbaar. Deze kunnen echter wel grote schade aanrichten. Daarnaast zijn er gebieden, zoals Drenthe, waar zwervende wolven niet meer incidenteel zijn.

Omdat het in het aangewezen Veluwse gebied om de gevestigde wolf gaat, kunnen preventieve maatregelen schade aan landbouwhuisdieren beperken. Jonge wolven die de roedel verlaten gaan zwerven. Zolang ze nog in het gebied zijn, zijn preventieve maatregelen voor deze zwervende wolven ook effectief, mits de maatregelen vlakdekkend in het hele gebied worden toegepast door dierhouders.

Voor delen in Nederland waar veel sporen van zwervende wolven worden aangetroffen zouden volgens de commissie zogenaamde wolvencorridors moeten worden aangewezen. De commissie acht het zinvol om ook in deze wolvencorridors, waarin schade juist wel voorspelbaar is, preventieve maatregelen te nemen. Een alternatieve mogelijkheid is dat er gebieden worden aangewezen waar de wolf niet wordt getolereerd. De juridische mogelijkheden en beperkingen daarvan moeten nader worden onderzocht.

Dat goede preventieve maatregelen langdurig effectief kunnen zijn heeft te maken met het lerend vermogen van de wolf. Een preventiemaatregel moet een sterke prikkel geven die een wolf ervan weerhoudt zich op een bepaalde prooi te richten. Wanneer schapen en geiten door preventieve maatregelen niet langer aantrekkelijke prooidieren zijn voor wolven, dan zullen zij zich op andere prooidieren richten. In het geval van de Veluwe zijn dat grotere hoefdieren in het wild en kleine wilde dieren die in het gebied in ruime mate aanwezig zijn.

11 H. Jansman et al. 2019w

3.1 Soorten preventieve maatregelen

BIJ12 heeft voor Nederland preventieve maatregelen opgenomen in de Faunaschade PreventieKit en daarover ook een brochure uitgebracht.[12] Het gaat om:

1. visuele middelen;
2. afschermingsmaatregelen;
3. kuddebewaking;
4. 's nachts ophokken;
5. beheermaatregelen.

In een studie uit 2015 naar een breed scala aan preventieve maatregelen worden bovenstaande maatregelen ook behandeld. De maatregelen blijken effectief te zijn in landen waar ze worden toegepast, zoals Duitsland en Zweden. Van de volgende maatregelen die in de studie ook aan de orde komen, is de effectiviteit onbekend of beperkt en/of is de praktische uitvoerbaarheid beperkt:

1. akoestische middelen: vuurwerk, gaskanonnen;
2. geur- en smaakmiddelen: rookgordijn, behandeling prooidieren met stoffen;
3. middelen gericht op het lichaam van de wolf: *paintballs*, rubberkogels, elektroshock;
4. vroegtijdig stoppen met begrazing.[13]

Vanwege de niet aangetoonde werking van deze middelen worden deze maatregelen in dit plan verder als preventieve maatregelen buiten beschouwing gelaten.

3.2 Visuele middelen

Fladderlinten.

Tot de visuele middelen behoren fladderlinten gemaakt van rode stroken textiel. Die beogen om wolven bij een landbouwperceel weg te houden. De fladderlinten worden op 1 meter hoogte aan een koord tussen palen gespannen. BIJ12 merkt op dat de linten enkel als tijdelijke maatregel kunnen worden gebruikt. Na enkele weken raken de wolven er waarschijnlijk aan gewend. De commissie acht deze visuele middelen geen effectieve preventieve maatregel, omdat bij de gevestigde wolf geen tijdelijk werkende maatregel past, er een onvoldoende negatieve prikkel van uitgaat die de wolf afschrikt en de volgende generatie wolven geleerd wordt dat deze visuele middelen hen niet van de prooi hoeven te weerhouden. De commissie acht de tijdelijke effectiviteit van deze middelen niet afdoende om structureel faunaschade te voorkomen in het aangewezen leefgebied. De commissie adviseert om het aanbrengen van deze visuele middelen daarom ook niet financieel te ondersteunen via een subsidie.

12 BIJ12, Brochure bescherming van vee tegen wolven, 2017.
13 F. van Bommel e.a., Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven, Wageningen 2015, p. 37 e.v.

3.3 Afschermingsmaatregelen

Voor de afscherming van een perceel bevat de PreventieKit van BIJ12 drie maatregelen:

1. gaasraster;
2. elektrisch draadraster;
3. elektrisch netwerk.

In dit preventieplan wordt een onderscheid gemaakt in (a) vaste afrastering om een vast perceel en (b) verplaatsbare afrastering die kan worden ingezet bij tijdelijke beweiding van landbouwgrasvelden en bij begrazing van natuurterreinen zoals heidevelden. Een vaste afrastering wordt gerealiseerd door plaatsing van een gaasraster of een elektrisch draadraster. Een verplaatsbare afrastering kan bestaan uit een elektrisch draadraster of een elektrisch netwerk, ook wel flexinet genoemd.

3.3.1 Basisprincipes voor wolfwerende voorzieningen

De afrastering is op basis van ervaringen in het buitenland een effectieve preventiemaatregel als zij op de juiste manier wordt ontworpen, geplaatst en onderhouden. De algemene richtlijn is: de ketting is zo sterk als de zwakste schakel. Een wolf onderzoekt de afrastering door langs de afrastering te lopen en te speuren naar een zwak punt in de afrastering waar hij doorheen, onderdoor (zie foto hieronder) of overheen kan.

Wolf passeert raster waarbij onderste draad hoger is dan 20 cm boven maaiveld.

Wolven zijn gevoelig voor elektriciteit. Als een wolf een keer een flinke elektrische schok heeft gehad van een afrastering, zal hij met deze leerervaring niet snel meer een afrastering aanraken. Hij zal de ervaring doorgeven aan zijn jongen.

Om de afrasteringen op de juiste manier te ontwerpen, te plaatsen en te onderhouden moet men een goed begrip hebben van de manieren waarop een wolf een afrastering kan overwinnen. Een wolf kan op de volgende wijzen een afrastering overwinnen:

1. **Onderdoor kruipen of graven**
   Een wolf heeft een sterke neiging om ergens onderdoor te kruipen. Als dat niet direct lukt, kan hij ook gaan graven. Dit wordt voorkomen door laag bij de grond, op een hoogte van maximaal 20 cm, een stroomdraad te spannen.
2. **Doorheen gaan**
   Een wolf kan ook door de afrastering gaan. Een opening met een hoogte van 20 cm kan voor de wolf al groot genoeg zijn. Dit wordt voorkomen door toepassing van gaas of stroomdraden.

3. **Overheen klimmen**
   Een wolf is goed in staat om over een hekwerk of een hoge palissade te klimmen. Dit wordt voorkomen door toepassing van stroomdraden.
4. **Overheen springen**
   Springen zal een wolf nauwelijks doen, is de ervaring uit het buitenland, hoewel hij er fysiek wel toe in staat is. Alleen als een wolf springen heeft geleerd, zal hij dat ook doen. Om het springen tegen te gaan, moet de afrastering minimaal 120 cm hoog zijn. Deze hoogte nodigt niet uit om te springen. Daarom is het ook van belang dat er geen 'opstapje' direct naast de afrastering is, bijvoorbeeld in de vorm van een boomstronk of een wal. Hierdoor zou de effectieve hoogte van de afrastering verminderen.

3.3.2 Nadere toelichting op de keuze van de normwaarden

De commissie acht op grond van buitenlandse ervaringen een hoogte van 120 cm met een stroomdraad op die hoogte en een stroomdraad op 20 cm hoogte van het maaiveld afdoende om te voorkomen dat een wolf over het gaas heen gaat, respectievelijk onder het gaas door gaat of gaat graven.[14] In Duitsland wordt uitgegaan van een minimale bescherming bij 90 cm en een optimale bescherming bij 120 cm.[15] De commissie kiest ervoor een ondubbelzinnig en toekomstbestendig advies te geven en opteert voor de optimale bescherming bij een hoogte van 120 cm. Het moet voorkomen worden dat wolven een afrastering van 90 cm toch kunnen nemen en ervaring opdoen met het overwinnen van de afrastering.[16]

Het Duitse Bundesamt für Naturschutz beveelt een minimale elektrische spanning aan van 2500 V maar bij voorkeur beduidend meer. Het Zweedse wildschade instituut beveelt een minimale spanning van 4500 V aan. Derhalve is gekozen voor een minimale spanning van 4500 V.[17]

3.3.3 Normen

Dit leidt tot de volgende concrete eisen aan het aanbrengen van een afrastering:

- De elektrische spanning op de spanningvoerende draden bedraagt minimaal 4500 volt (4,5 kilo Volt – 4,5 kV).
- De impulsenergie van het schrikdraadapparaat is minimaal 1,5 joule. Om overal, dat wil zeggen op de gehele draad rond een perceel, voldoende spanning op de draden te houden, kan bij grotere weiden een hogere impulsenergie nodig zijn.
- De afstand van de onderste draad tot de grond is maximaal 20 cm.
- De afstand van de bovenste draad tot de grond is minimaal 120 cm.
- De afwijking van de afstanden van de draden is maximaal 5 cm.
- Er is geen opstapmogelijkheid hoger dan 30 cm buiten de afrastering binnen een afstand van 2 meter.

14 **Zie ook noot 6**. In het rapport van F. van Bommel e.a. uit 2020 wordt ook 120 cm genoemd.
15 BfN Skript 530, Empfehlungen zum Schutz von Weidetieren und Gehegewild vor dem Wolf, uitgegeven door Bundesamt für Naturschutz, 2019.
16 **Zie ook noot 6.** In het rapport van F. van Bommel e.a. uit 2020 wordt ook 120 cm genoemd.
17 Preventing damage caused by wildlife, using different kinds of fencing, september 2003.

3.3.4. Vaste afrastering om een vast perceel

Voor de vaste afrastering op een perceel zijn er twee mogelijkheden: (1) gaas met stroomdraden en (2) stroomdraden – zie ook Bijlage 1.

1. Gaas met stroomdraden

Rasters van gaas kunnen wolven weren van landbouwpercelen waarop schapen en geiten staan. Ze hebben een permanent karakter. Ze zijn effectief in combinatie met schrikdraad. Op het gaas zelf staat geen spanning, op de draden wel, deze worden aangebracht aan de buitenkant van het raster. Ze zijn verbonden met een schrikdraadklok (op accu of aangesloten op het lichtnet inclusief aarding). De elektrische spanning op de draad betekent ook dat er een veilige toegangsvoorziening (toegangspoort) moet worden aangebracht. Aan de toegangspoort moeten dezelfde eisen worden gesteld als aan de afrastering.

2. Stroomdraden

Een alternatief voor gaas met stroomdraden is een afrastering bestaande uit minimaal vijf stroomdraden. Door de draden met een afstand van 20 cm tussen de onderste draden en 30 cm tussen de drie bovenste draden te bevestigen aan houten of kunststof palen is de afrastering voldoende ondoorlatend. Zes draden zijn ook mogelijk (zie foto); tussen elke draad is de afstand dan 20 cm. Ook hier bevatten de hoekpalen schoren. De stroomdraden zijn verbonden aan een schikdraadklok. De kosten van een afrastering met stroomdraden zijn doorgaans lager dan van gaas met drie stroomdraden. In het algemeen zijn draadrasters beter passeerbaar voor kleine wilde dieren dan gaas.

In Bijlage 1 staan de eisen voor vaste afrasteringen.

Foto boven Gaas met stroomdraden
Foto onder Afrastering met zes stroomdraden

3.3.5 Verplaatsbare afrastering

De verplaatsbare afrastering kent drie varianten: (1) ook hier stroomdraden, maar dan met doorgaans lichtere (prik-)paaltjes, (2) flexinet en (3) flexinet met stroomdraad.

1. Stroomdraden

De verplaatsbare afrastering bestaat hier uit stroomdraden die bevestigd worden aan verplaatsbare palen van kunststof. Het geheel is relatief licht, en opgerold op haspels is het makkelijk hanteerbaar en beperkt in volume.

Er zijn autowindersystemen in opkomst waarmee de stroomdraden machinaal op- en afgerold kunnen worden. Het systeem kan bijvoorbeeld op een quad bevestigd worden. Op die wijze kan zo'n systeem leiden tot tijdsbesparing voor de professionele dierhouderij bij het aanbrengen van de draden. Het systeem vergt een investering van de dierhouder. Ook hier zijn de draden gekoppeld aan een schrikdraadklok.

Flexinet op 120 cm.

2. Elektrisch netwerk: flexinet
Een flexinet is een fijnmazig netwerk van flexibel materiaal dat op een landbouwperceel of in een natuurterrein kan worden geplaatst. Het materiaal van het flexinet is lichter dan dat van de vaste afrastering. Het flexinet bestaat uit lichte (prik-)paaltjes en een draadraster met stroomdraden die aangesloten kunnen worden op een schrikdraadklok. De hoogte van het flexinet is 120 cm (zie foto).

3. Flexinet met stroomdraad
Een flexinet met stroomdraad kan ook op een landbouwperceel of in een natuurterrein worden geplaatst. Het flexinet kan hier lager dan 120 cm zijn (meestal 90 cm), waarbij een stroomdraad op 120 cm hoogte bevestigd is.

In Bijlage 1 staan de eisen voor verplaatsbare afrasteringen.

3.4 Kuddebewaking

Kuddebewaking vindt plaats met behulp van kuddebewakingshonden. Daarmee zijn onder meer in Duitsland ervaringen opgedaan. De honden worden gebruikt om wolven bij de landbouwhuisdieren weg te houden. De honden zijn speciaal voor dit doel gefokte (ras) honden die specifieke eigenschappen en kenmerken bezitten om vee tegen wolven te beschermen. Voorbeelden zijn Pyrenese Berghond, de Hongaarse Kuvasz en de Turkse Akbash.

De honden worden na goede training, begeleiding en socialisatie ingezet tussen schapen, veelal in roedels van meerdere honden. Het gaat meestal om bewaking van kuddes die zich verplaatsen in natuurgebieden waarbij ze de mobiele omgeving als territorium beschouwen. De honden schermen de kudde af. Bij nadering van een roofdier zal een van de honden alarm slaan en de rest zal bijvallen. Doorgaans schrikt het geblaf de wolf al voldoende af en draait het zelden uit op een daadwerkelijke confrontatie tussen de honden en een wolf.

Kuddebewakingshond achter afrastering

Het rapport van de Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij uit 2020 stelt dat het essentieel voor de pilots was dat er een deugdelijk (elektrisch) raster om de schapen en kuddewaakhonden was aangebracht. Niet alleen om die te scheiden van wolven, maar ook van bewoners, recreanten en andere voorbijgangers, al dan niet met honden, om mogelijke confrontaties te voorkomen.[18]

De kosten van deze preventiemaatregel betreffen de kosten van het opleiden van honden en de dagelijkse voeding en het dagelijks onderhoud van de honden. Ook zijn er kosten voor onderhoud van de honden na hun actieve periode als kuddebewakingshonden. De training en het houden van de honden is arbeidsintensief. De doelmatigheid van de maatregel is mede afhankelijk van de omvang van de kuddes, waarbij het om meerdere honden op een kudde gaat.[19]

In de genoemde pilotstudy met kuddebewakingshonden in natuurgebieden het Wierdense Veld en de Sallandse Heuvelrug worden ervaringen uit Duitsland grotendeels bevestigd. Duitse studies leerden dat kuddebewakingshonden vooral geschikt zijn voor afgelegen locaties. Ze kunnen namelijk ook gevaarlijk zijn voor vreemde honden en zelfs voor mensen als die over het raster stappen richting de kuddebewakingshonden. Kuddebewakingshonden zijn geen aaibare dieren. Voorts is er sprake van hinder door veelvuldig nachtelijk blaffen van kuddebewakingshonden. Tijdens de twee jaar van de pilot met de honden werden in de kuddes geen schapen aangevallen door wolven, vossen of andere honden.[20]

Gelet op de omstandigheden in het dichtbevolkte Nederland met relatief kleine kuddes en risico's vanwege het intensieve landgebruik – waaronder recreatie –, de kosten en het feit dat ook nog kosten moeten worden gemaakt voor aanleg van rasters, acht de commissie de inzet van kuddebewakingshonden vooralsnog geen praktische preventiemaatregel in Gelderland. Voor zover de commissie bekend is, heeft vooralsnog geen van de beheerders van schaapskuddes op de Veluwe overwogen om blijvend kuddebewakingshonden in te zetten. Als een beheerder hiertoe toch een initiatief zou willen nemen, dan zal de commissie dat met belangstelling blijven volgen.

3.5 's Nachts ophokken

Uit ervaringen in Frankrijk en Duitsland blijkt dat wolven vooral 's nachts actief op zoek gaan naar prooi. Het 's nachts ophokken van vee is daarom een zekere en betrouwbare maatregel om predatie te voorkomen. Dit is een optie die geschikt is voor gescheperde kuddes en voor hobbyhouders met kleine aantallen schapen en geiten. De schapen worden aan het eind van de dag in een kraal gedreven die wordt afgeschermd met een vaste afrastering zoals in paragraaf 3.3.4 is besproken. Ook is het mogelijk dat kleine aantallen dieren 's nachts worden opgehokt in een zogenaamde schuilstal. Er kan niet worden uitgesloten dat de wolf leert om ook overdag op zoek te gaan naar schapen en geiten als prooi. Bewaking overdag en/of het aanbrengen van afrastering lijkt dan ook overdag toch nodig.

18 F. van Bommel e.a. Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij Preventie van Predatie door Wolven, Nijmegen/Wageningen 2020, p. 19.

19 In het BBC-programma *Animals with camera* deel 3, uitgezonden op 15 maart 2020 op NPO2 (EO), was in een gebied in Zuid-Frankrijk zichtbaar dat er honden zowel aan de rand van een kudde als in een kudde waakten. Het ging om 8 tot 10 honden die samen een wolf verjoegen. Voor een getrainde volwassen hond kunnen de kosten oplopen tot € 4.000. De onderhoudskosten, waaronder voer en dierenartsbezoek (onder meer voor vaccinaties) worden geschat op ongeveer € 500 tot € 750 per hond per jaar. F. van Bommel e.a. 2020, p. 34.

20 Bevindingen van vakgroep schapenhouderij LTO Nederland tijdens bezoeken in januari 2020 aan locaties in Duitsland waar met kuddebewakingshonden wordt gewerkt waren vergelijkbaar met de bevindingen uit de pilotstudy. Geconstateerd werd dat de kosten van aanschaf en onderhoud hoog zijn en dat er veiligheidsrisico's aan de inzet van de honden zijn verbonden.

3.6 Afschot

De beheersmaatregel heeft betrekking op het beheer van het aantal wolven in een gebied. De uitvoeringsmaatregel daarbij is afschot van de dieren. Voor doden van een diersoort met ondersteunend afschot is een ontheffing van de provincie nodig. Zoals beschreven in paragraaf 2.3 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort. Het is daarom verboden om in het wild levende wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied opzettelijk te doden, te vangen of te verstoren. Vooralsnog is afschot niet aan de orde, tenzij de veiligheid van mensen acuut in gevaar is, zoals ook beschreven in het Interprovinciaal wolvenplan, of er sprake is van individuele wolven die herhaaldelijk goed beschermde schapen aanvallen. Hoofdstuk 7 gaat expliciet in op het vraagstuk van beheer van de wolvenpopulatie en het eventueel toepassen van afschot om schade te beperken.

4 Toepassing van afrasteringsmaatregelen

4.1 Effectieve afrasteringsmaatregelen

De commissie acht afrasteringsmaatregelen het meest effectief om schade aan landbouwhuisdieren in Gelderland te voorkomen. In een groot aantal gevallen worden deze dieren gehouden op vaste percelen binnen een afrastering. Deze dienen aan kenmerken te voldoen die de wolf weerstaan. Voor een ander deel zullen de dieren gehouden worden op niet-vaste percelen, wat relatief snel en licht verplaatsbare afrasteringen vergt.

Vaste percelen

Vaste percelen zijn percelen waarvan de schapen- en geitenhouder de hoofdgebruiker is en die als belangrijkste functie hebben het weiden van de dieren. De staat van de bestaande afrasteringen[21] is hier van belang. Een goede afrastering kan met eenvoudige ingrepen wolfwerend worden gemaakt: bijvoorbeeld door zo nodig ophogen tot 120 cm en aanbrengen van schrikdraad met stroomvoorziening. Bij een oude en gammele bestaande afrastering zal dat niet altijd mogelijk zijn en zal de afrastering geheel vernieuwd moeten worden. Bij vaste percelen kan naast een vaste afrastering sprake zijn van een verplaatsbare afrastering.

Niet-vaste percelen

Veel schapen- en geitenhouderijen beschikken over een beperkt areaal van percelen voor vaste beweiding. Zij laten hun schapen en geiten (ook) grazen in natuurterreinen en stadsparken of op graslanden van andere agrarische bedrijven. Bij begrazing van natuurterreinen en stadsparken zal vooral gewerkt kunnen worden met flexinetten, al dan niet met een extra stroomdraad of extra stroomdraden, die eenvoudig verplaatsbaar en snel te plaatsen zijn. Ook kunnen de flexinetten worden gebruikt bij het zogenaamd naweiden: het kort maken van graspercelen aan het einde van het weideseizoen. De huidige situatie bij verplaatsbare afrastering met draden bestaat vaak uit prikpaaltjes van niet meer dan 60 cm hoogte en één of twee draden. De flexinetten die doorgaans 90 cm hoog zijn, moeten vervangen worden door flexinetten van 120 cm hoog of er moet een stroomdraad op worden geplaatst. De prikpaaltjes moeten allemaal een lengte hebben waardoor ze tot 120 cm boven het maaiveld reiken.

4.2 Kosten van afrasteringsmaatregelen

De kosten die dierhouderijen moeten maken voor het realiseren van effectieve afrasteringen betreffen materiaalkosten en arbeidskosten. Deze kunnen zowel deel uitmaken van de investeringskosten als van de exploitatiekosten. De investeringskosten bestaan voor vaste afrasteringen uit materiaal en arbeid. De exploitatiekosten bestaan vooral uit arbeid. Bij vaste afrasteringen betreffen deze vooral het schoonmaaien van de onderste elektrische draden om stroomverlies tegen te gaan. Bij verplaatsbare afrasteringen gaat het vooral om het verplaatsen en controleren van de afrasteringen.

21 Ook worden in het spraakgebruik de begrip ‘omheining’ en ‘hek’ gehanteerd. De commissie gebruikt het begrip afrastering in combinatie met het begrip ‘toegangspoort’ voor de plek waardoor het perceel kan worden betreden.

4.2.1 Materiaalkosten

Afhankelijk van de soort afrastering moeten enkele van de volgende materialen worden aangeschaft:

- rasterpalen en hoek- en schoorpalen – van hout of ijzer bij vaste afrastering en van kunststof of metaal bij verplaatsbare afrastering;
- verzinkt gaas;
- flexinetten;
- spanners, ankers en aardpennen;
- stroomdraad met afstandsisolatoren;
- schrikdraadinstallatie met aarding;
- voorziening voor de toegang.

Voorts hangt het benodigde materiaal af van de staat waarin de bestaande afrastering verkeert, bijvoorbeeld of er stevige palen aanwezig zijn, of dat de palen verrot of verroest zijn. En hetzelfde geldt voor de aanwezige draden: in goede staat of in verregaande mate verroest of gebroken. Afhankelijk daarvan moet een (geheel) nieuwe afrastering worden aangebracht of moet een afrastering worden aangepast. In de praktijk zullen afrasteringen in verschillende mate wel of niet van voldoende kwaliteit zijn om te kunnen volstaan met aanpassingen of om (delen) te vernieuwen.

4.2.2 Arbeidskosten

De arbeidskosten moeten nog nader worden onderzocht, specifiek wat betreft de exploitatiekosten. In enkele pilots die de commissie opzette in 2019 en 2020 wordt ervaring opgedaan met de arbeidstijd die gekoppeld is aan de investering (het realiseren van de preventieve maatregelen) en aan de exploitatie. De eerste inzichten zijn vermeld in paragrafen 5.2 en 5.3 van dit plan. Ook moet nader worden onderzocht in hoeverre vergoeding van de arbeidskosten kan worden meegenomen in een beheervergoeding, bijvoorbeeld in het kader van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer in Gelderland. Daarin wordt ook betrokken in hoeverre naast kosten voor aanleg ook die voor het onderhoud voor een tegemoetkoming in aanmerking komen.

Mogelijk wordt een onderscheid gemaakt tussen professionele dierhouderijen en hobbymatige dierhouderijen. Bij de bepaling of sprake is van hobby of professioneel zou dan aansluiting gezocht kunnen worden bij de bestaande regels over faunaschade. Conform de Beleidsregels tegemoetkoming faunaschade Gelderland van 6 december 2016 gaat het dan om aanvragers die hun hoofdbestaan of een substantieel gedeelte van hun bestaan vinden of plegen te vinden in de landbouw.[22]

4.3 Vergoedingen

4.3.1 Uitgangspunten vergoedingen

De commissie constateert op grond van gesprekken met dierhouders in de provincie dat een vergoedingensysteem voor preventieve maatregelen de drempel verlaagt om die maatregelen te nemen. Die vergoeding kan worden gegeven aan bestaande schapen- of geitenhouderijen die actief zijn in het door GS aangewezen gebied.

22 Beleidsregel van Gedeputeerde Staten van de provincie Gelderland houdende regels omtrent faunaschade. Beleidsregels tegemoetkoming faunaschade Gelderland. Besluit van Gedeputeerde Staten van Gelderland van 6 december 2016 – zaaknummer 2016-011914 tot vaststelling van een regeling.

De peildatum voor de vergoeding is 26 maart 2019, de datum waarop GS het leefgebied van de wolf op de Veluwe hebben vastgelegd. Dierhouderijen, andere landbouwbedrijven en overige organisaties die na die datum zijn overgegaan tot het houden van schapen of geiten worden geacht de kosten van de wolfwerende afrasteringen zelf te dragen. Als GS het aangewezen gebied aanpassen of een derde deelgebied op de Veluwe of een gebied elders in de provincie aanwijzen als leefgebied, dan is voor dierhouders in die gebieden de datum van aanpassing of aanwijzing de peildatum.

Voor terreineigenaren die gescheperde kuddes op hun terrein toelaten en eveneens zelf permanente (nacht) kralen op hun perceel of percelen hebben, kunnen apart oplossingen worden gezocht via bijvoorbeeld de regeling Subsidie Natuur- en Landschapsbeheer (SNL).

Vergoeding van de kosten schept een voorwaarde voor een effectief beleid gericht op de beperking van schade aan landbouwhuisdieren door de komst van de wolf op Nederlands grondgebied. De vergoeding bestaat uit een aantal componenten, afhankelijk van de situatie:

1. Een vast bedrag voor de schrikdraadinstallatie en toegangspoort;
2. Een variabel bedrag voor de afrastering bestaande uit een bedrag per strekkende meter afrastering vermenigvuldigd met het aantal meters afrastering;
3. Een vast bedrag per schaap of geit;
4. Een vast bedrag voor een automatisch draadoprolsysteem.

Voorbeelden

A. Er staat al een goed hek dat met een paar eenvoudige ingrepen wolfwerend gemaakt kan worden. In het gunstigste geval hoeft er alleen 1 extra draad onder- of bovenlangs geplaatst te worden. De kosten hiervan bedragen hooguit € 1,- per meter.
B. Er staat een oud en gammel hek zonder schrikdraad. Vele palen zijn half verrot en zullen bij het minste of geringste afbreken. Dit hek voldoet prima aan de huidige eisen, namelijk het binnen houden van een koppel niet al te ondernemende Texelaars. Om de omheining wolfwerend te maken, moet dan toch een compleet nieuw hek met een schrikdraadinstallatie worden aangelegd.

In theorie zouden in voorbeeld B de totale kosten te beschouwen zijn als meerkosten. Dit leidt echter tot lastige beoordelingen en discussies tussen subsidievrager en subsidieverstrekker. Om dit te voorkomen stelt de commissie voor om als regel te hanteren dat de meerkosten van een wolfwerende omheining/afrastering maximaal 50 % van de kosten van een nieuwe omheining bedragen. Er worden plafondbedragen per dier aangehouden. Een plafondbedrag is gewenst omdat de dierdichtheid sterk kan variëren: enkele dieren op een groot perceel of schapen en/of geiten samen met andere landbouwhuisdieren op een perceel.

4.3.2 Vergoedingensystematiek

Kosten

Voor bepaling van de kosten voor de afrasteringen waarvoor een financiële tegemoetkoming uit de provinciale subsidieregeling moet worden bepaald, heeft de commissie zich georiënteerd op normprijzen voor materiaal en plaatsing van een afrastering zoals die zijn te vinden in het Normenboek Natuur, Bos en Landschap van Wageningen Environmental Research.[23] Voor de verplaatsbare afrasteringen zijn aanvullend prijzen opgevraagd bij leveranciers. Aan de bedragen in tabel 4 kunnen geen rechten worden ontleend.

Type afrastering	Middel	Kosten
Vaste afrastering	Schrikdraadapparaat, aarding en toegangspoort	Circa € 500,-
	Vaste afrastering: hoogte 120 cm en afstand tussen de palen 8 meter	€ 6,- per strekkende meter
Niet-vaste afrastering	Autowinder draadoprolsysteem	Circa € 4.000,-
weidebedrijven	Verplaatsbare afrastering met 5-draadssysteem voor weidebedrijf: draad, haspel, palen met veertjes hoekpalen	€ 2,50 per strekkende meter
	- plus schrikdraadinstallatie	Ruim € 500,-
begrazingsbedrijven	Wolvennet (flexinetten al dan niet met een extra stroomdraad)	€ 3,- per strekkende meter
	- plus schrikdraadinstallatie	Ruim € 500,-

Tabel 4. Kosten van preventieve maatregelen

Op grond van bovenstaande kosten en uitgangspunten geeft tabel 5 de vergoedingensystematiek met tegemoetkoming in de kosten aan. Voor de bepaling van het plafondbedrag heeft de commissie gebruik gemaakt van de norm die RVO tot 2019 hanteerde voor de berekening van de graasdierpremie: bijna 12 schapen/geiten per hectare. Uitgaande van een vierkant perceel van één hectare is gaat het om 400 meter omtrek à € 3,- per strekkende meter = € 1.200,-. Dit betekent dat de vergoeding wordt vastgesteld op maximaal € 100 per dier.

Vergoeding vaste afrasteringen

Kostensoort	Vergoedingsbedrag
Vaste kosten, volledige vergoeding	€ 500,- (prijspeil 2020).
Variabele kosten	€ 3,- per strekkende meter
Plafondbedrag per schaap of geit	€ 100,-

Tabel 5. Vergoedingsbedragen voor vaste afrasteringen bij vaste percelen.

Vergoeding niet-vaste afrasteringen

Kostensoort	Vergoedingsbedrag
Voor weidebedrijven met minimaal 100 schapen: vaste kosten autowinder draadoprolsysteem, volledige vergoeding	€ 4.000,- (prijspeil 2020)
Voor weide- en begrazingsbedrijven: kosten per schaap of geit	€ 30,- per dier (voor draad en/of flexinet plus schrikdraadinstallatie)

Tabel 6. Vergoedingsbedragen voor niet-vaste afrasteringen.

In Bijlage 2 van dit advies staan enkele rekenvoorbeelden om de kosten en vergoedingen voor bedrijven nader te illustreren.

23 Normenboek Natuur, Bos en Landschap van Wageningen Environmental Research, 2018.

4.3.3 Budget

Het is in dit stadium niet goed mogelijk om precies aan te geven wat de omvang is van het budget voor de subsidieverstrekking als tegemoetkoming in de kosten van preventieve maatregelen. De commissie kan in dit stadium alleen een bandbreedte aangeven, ervan uitgaande dat vrijwel alle betreffende dierhouders in de periode tot 2022 gebruik zullen maken van de regeling.

Tabel 7. Indicatie van budget voor subsidieregeling preventieve maatregelen voor het door GS in maart 2019 aangewezen leefgebied van de wolf.

Begrotingsjaar	Budget voor vaste percelen x € 1.000	Budget voor niet-vaste percelen x € 1.000
2020	250 – 400	60 – 100
2021	350 – 500	60 – 100

4.3.4 Toekenning van vergoedingen

Wie komen in aanmerking voor vergoeding van de kosten van de preventieve maatregelen die in dit hoofdstuk zijn genoemd? Dat zijn houders van schapen en/of geiten in het door GS aangewezen gebied op de Veluwe:

- professionele schapen- en geitenhouderijen;
- hobbyhouders schapen en geiten;
- gescheperde kuddes en natuurbegrazingsbedrijven.

De aanvraag en toekenning van vergoedingen gebeurt nadat de preventieve voorzieningen zijn gerealiseerd of nadat, in geval van verplaatsbare rasters, de materialen door de aanvrager zijn aangeschaft, met overlegging van bewijsstukken. Door te werken met eenheidsprijzen is de beoordeling vlot te maken en omdat de voorzieningen al zijn gerealiseerd, kan dan direct tot betaling worden overgegaan zonder aanvullende toetsingen achteraf. Dit kan dan in de Regels Ruimte voor Gelderland worden opgenomen.

Zoals in hoofdstuk 2 is aangegeven richt de commissie zich in dit preventieplan op schapen en geiten. De commissie onderzoekt in 2020 de mogelijkheid van ondersteuning van preventieve maatregelen ter bescherming van pony's, veulens en kalveren. Alsdan komen ook de betrokken dierhouderijen in het vizier van de commissie.

4.4 Ruimtelijke inpassing van preventieve maatregelen

De commissie heeft bij een aantal gemeenten die zijn gelegen in het in Gelderland aangewezen leefgebied voor de wolf navraag gedaan naar de ruimtelijke ordeningsaspecten van preventieve maatregelen.[24] Daarbij heeft zij geconstateerd dat we in het gebied te maken hebben met een groot aantal bestemmingsplannen met een grote diversiteit aan bepalingen. Afrasteringen die wolfwerend zijn, zijn in bepaalde gevallen bij rechte toegestaan, in andere gevallen is vergunning of vrijstelling[25] nodig. Daarbij zijn er verschillen naar hoogte van de afrastering, het karakter van afrastering (tijdelijk of permanent) en de bestemming van het perceel (bestemming erf, agrarische bestemming, natuurbestemming). Daarnaast kent een aantal gemeenten voorschriften in de Algemeen Plaatselijke Verordening (APV) voor de plaatsing van afrasteringen met schrikdraad met name in relatie tot de afstand tot openbare paden en wegen.

24 Gemeenten Apeldoorn, Epe, Barneveld, Ermelo, Nunspeet en Harderwijk.
25 De gemeente Barneveld hanteert de term 'afwijking' in plaats van 'vrijstelling'.

De commissie is nagegaan op welke wijze de in dit hoofdstuk genoemde preventieve maatregelen die voor subsidie in aanmerking komen, kunnen worden gerealiseerd binnen de ruimtelijke regels van de gemeenten op de Veluwe. Het gaat om antwoord op de vraag of dierhouders wel of geen vergunning of vrijstelling moeten aanvragen voor het realiseren van een wolfwerende afrastering en op welke wijze kan worden voldaan aan de regels die door de gemeenten in de bestemmingsplannen en de APV zijn gesteld. Aan een vergunningsaanvraag zijn kosten verbonden in de vorm van leges. De hoogte van de leges verschilt per gemeente en deze dienen naar de opvatting van de commissie niet gesubsidieerd te worden. Wel zal de commissie nog inventariseren wat de hoogte van de leges voor vergunningen voor afrasteringen is in de betreffende gemeenten.

Vaste afrastering

Vaste afrastering

De commissie adviseert voor vaste afrastering om gaas met drie stroomdraden of vijf stroomdraden zonder gaas te gebruiken. De bovenste stroomdraad moet in beide gevallen op 120 cm hoogte worden aangebracht. Bij gaas dienen de stroomdraden aan de buitenkant van de afrastering te worden aangelegd. Voor de bestemmingen ‘erf’ en ‘agrarisch’ zijn aanpassingen van bestaande afrasteringen tot de hoogte van 120 cm doorgaans vergunningsvrij binnen de bestaande regelgeving. In een aantal gemeenten gelden daarbij tevens de regels uit de APV met betrekking tot de afstand van de elektrische draden tot de openbare paden en wegen.

Voor nieuw aan te brengen afrasteringen op de bestemmingen ‘erf’ en ‘agrarisch’ is de hoogte van 120 cm veelal toegestaan; ze passen binnen de bestemming en er hoeft geen nadere motivatie gegeven te worden. Maar de maatregelen zijn niet altijd vergunningsvrij. Er kunnen bij het plaatsen van een afrastering aspecten van welstand in het geding zijn, afhankelijk van de welstandsnota van de betreffende gemeente. De commissie meent naar aanleiding van een uitspraak van de rechtbank in Arnhem uit 2005[26], dat verhoging van een hekwerk ter voorkoming van aanvallen van prooidieren door wolven valt aan te merken als een zwaarwegend belang op grond waarvan kan worden afgeweken van een eventueel negatief welstandsadvies. Wellicht zijn op sommige plekken uit oogpunt van welstand combinaties met nieuwe landschapselementen mogelijk, mits dit niet ten koste gaat van de wolfwerende functie van de afrastering.

In vrijwel alle gevallen waarbij een terrein de bestemming ‘natuur’ heeft, moet een vergunning of vrijstelling worden aangevraagd bij de realisatie van een nieuwe afrastering of bij het verhogen van een bestaande afrastering tot 120 cm. In de aanvragen moet worden gemotiveerd waarom deze hoogte en het aanbrengen van elektrische bedrading nodig is. Bij de toetsing van de aanvraag worden regels uit de Wet natuurbescherming betrokken. De commissie adviseert de provincie om in samenspraak met de betrokken gemeenten een standaardmotivatie op te stellen die de toets doorstaat. Die standaardmotivatie kan door dierhouders worden gebruikt bij hun aanvraag voor vergunning of vrijstelling.

Overigens moet op grond van de Wet natuurbescherming steeds worden overwogen of een wolfwerende afrastering ter plaatse het leefgebied van andere beschermde

26 Uitspraak rechtbank Arnhem van 30-06-2005, LJN: AT9442.

diersoorten, zoals dat van de dassen, negatief kan beïnvloeden. In dat verband zijn rasters bestaande uit stroomdraden beter passeerbaar voor kleine wilde dieren dan afrasteringen met gaas. Als men toch met gaas wil werken, dan kan dit zodanig worden aangebracht dat het wel passeerbaar is voor kleine wilde dieren en tegelijk wordt voldaan aan de norm van een stroomdraad niet hoger dan 20 cm boven de grond. Overigens zal naar verwachting in de meeste gevallen geen sprake zijn van een negatieve invloed op het leefgebied van diersoorten, gelet op de gangbare omvang van de percelen waaromheen een afrastering wordt gezet. Ook migratie van diersoorten over grotere afstanden zal niet worden beperkt door de beoogde afrasteringen.

Verplaatsbare afrastering
Voor verplaatsbare afrastering zijn in paragraaf 3.3.3 van dit plan stroomdraden en flexinetten al dan niet met een extra stroomdraad genoemd. Deze worden gebruikt op landbouwpercelen, natuurterreinen of in stadsparken. In de zomerperiode worden deze afrasteringen vaak kortstondig geplaatst op één plek gedurende een aantal dagen tot maximaal circa 3 weken. In de winterperiode kunnen verplaatsbare afrasteringen ook gedurende enkele (één tot vier) maanden gezet worden.

Als het gebruik van dit type afrastering tijdelijk en ten dienste van een tijdelijke beheersactiviteit is, is zij in verschillende gemeenten niet vergunningsplichtig. In aansluiting op bestaande regels in een aantal gemeenten adviseert de commissie om deze tijdelijkheid voor de winterperiode voor ten minste drie maanden toe te staan. De omvang van de omheining is doorgaans beperkt. De commissie adviseert om vrijstelling te verlenen voor tijdelijke afrastering van percelen met een omvang van in ieder geval twee hectare.

Ruimtelijke inpassing is goed mogelijk
De commissie komt, gezien het bovenstaande, tot de slotsom dat de te subsidiëren preventieve maatregelen binnen de bestaande gemeentelijke regelgeving rechtmatig te realiseren zijn. De gemeenten zullen de maatregelen wegen binnen een zorgvuldige ruimtelijke procedure vanuit een breed, algemeen belang. Dat is zeker het geval binnen de bestemmingen ‘bos’ en ‘natuur’ waar een dilemma is tussen onthekken en beschermen. Maar ook in het open weidegebied heeft een afrastering met een hek invloed op de ruimtelijke beleving. Voorts heeft een vaste afrastering mogelijk invloed op onderhoudsactiviteiten, zoals het opschonen van sloten. Het is daarom wel noodzakelijk dat de aanvrager, indien van toepassing, de vereiste omgevingsvergunning of een vrijstelling voor het plaatsen van een afrastering aanvraagt, om te voorkomen dat het project niet tot (legale) uitvoering komt.

De commissie acht het van groot belang dat dierhouders die preventieve maatregelen willen realiseren, naast snelle afhandeling van subsidieaanvragen door de provincie, ook op een snelle en efficiënte wijze van de betrokken gemeente zekerheid krijgen over de ruimtelijke inpassing van de maatregelen. De commissie spreekt de wens uit dat gemeenten beleidsmatig en zo nodig met het verlenen van vergunningen en vrijstellingen volop meewerken aan de realisatie van vaste en verplaatsbare afrasteringen om vee te beschermen tegen aanvallen van wolven. Zij adviseert de provincie Gelderland om daartoe ook een expliciet verzoek aan de gemeenten te richten.

Het is voorts gewenst dat de provincie de gemeenten faciliteert door hen een handreiking te verstrekken die snelle en eenduidige afhandeling van de aanvragen bevordert. De handreiking met daarin de standaardmotivatie voor een aanvraag kan zowel door de aanvragende dierhouder als door de gemeente worden gebruikt.

Ten slotte adviseert de commissie om voor te schrijven dat bij afrastering met schrikdraad langs voor publiek toegankelijke wegen en paden waarschuwingsbordjes worden geplaatst waarop staat dat de draad onder elektrische spanning staat.

5 Preventieve maatregelen in de praktijk

5.1 Pilots

De commissie heeft in 2019 een aantal pilots geïnitieerd om ervaringen op te doen met preventieve maatregelen. De commissie streefde naar 10 pilots. De Stichting Wolf-fencing Nederland heeft de commissie geholpen bij de ontwikkeling van de uitvraag van de pilots. Dierhouders in het door GS vastgestelde gebied op de Veluwe kregen de gelegenheid om zich aan te melden voor een pilot. Hun aanvragen zijn gehonoreerd op basis van de aangeleverde informatie over de soort maatregelen en de kosten. Aan de pilots is deelgenomen door:

- stichtingskuddes in Epe/Heerde, Nunspeet en Ermelo;
- twee begrazingsbedrijven;
- twee particulieren (hobbyhouders);
- drie professionele houders, waarvan er twee een auto-oprolsysteem met quad en kar uitproberen.

De pilots hebben een looptijd van twee jaar. Ze hebben als doel om ervaringen op te doen met het realiseren van de maatregelen. Het aantal deelnemers is te beperkt en de doorlooptijd te kort om al goed zicht te krijgen op de effectiviteit van de maatregelen in het weren van wolven. Het gaat er vooral om in beeld te krijgen wat er voor de dierhouders allemaal bij komt kijken om het materiaal aan te schaffen en te plaatsen, hoeveel arbeidstijd daarmee gemoeid is, en of het systeem van vergoeding achteraf (na realisatie van de afrastering) werkbaar is voor de betrokken dierhouders.

Tevens zijn de pilots bedoeld om informatie te genereren waarmee andere belangstellende dierhouders kunnen worden geïnformeerd over de praktische kanten van de beoogde preventieve maatregelen. De commissie wil zodra dit weer mogelijk is, excursies naar de pilots organiseren.

Voorts kan op basis van de pilots in de media aandacht worden gegeven aan maatregelen ter voorkoming van schade door wolven, in aanvulling op media-aandacht voor de komst van de wolf in Nederland en voor door wolven gedode schapen.[27]

Met de pilots wordt beoogd dat dierhouders zien dat er in de omgeving preventieve maatregelen worden genomen en daar vervolgens de mogelijkheden van inzien. Het is mogelijk dat dan – al dan niet in samenwerking – steeds meer dierhouders overgaan tot het nemen van maatregelen.

In de volgende paragrafen worden de eerste ervaringen vanuit de pilots samengevat op basis van gesprekken met enkele betrokken dierhouders.

27 Onder meer publiciteit via Omroep Gelderland: de Website en item op TV van 12 november 2019. www.omroepgelderland.nl/nieuws/2429528/Schapenhouders-nemen-mondjesmaat-maatregelen-tegen-de-wolf-Hij-is-er-daar-moet-je-mee-dealen.

5.2 Eerste ervaringen met het aanbrengen van afrastering

De ervaringen met het aanbrengen van afrastering zijn in de pilots positief. De deelnemers waarderen dat ze advies krijgen van deskundigen zoals de leveranciers van het materiaal of een organisatie als Wolf-Fencing Nederland, over materiaal en het opzetten van afrastering.

Belangrijk is bij het opzetten van een afrastering dat ook gekeken wordt naar de omgeving waarin een afrastering wordt geplaatst. Daarbij kan het nodig blijken om een afrastering meer vergaand te verstevigen dan standaard nodig is. Zo is gebleken dat een verplaatsbare afrastering met meer palen, die dus dichter bij elkaar staan dan 3,5 à 4 meter, meer stevigheid biedt. Dat kan betekenen dat een oorspronkelijke aanvraag moet worden bijgesteld. In de systematiek van de voorgestelde subsidiëring wordt de aanvraag toegekend en uitgekeerd na realisatie van de afrastering. Dat biedt ruimte voor voortschrijdend inzicht over optimalisering van de kwaliteit van de afrastering om de effectiviteit ervan te waarborgen.

De arbeidstijd die gemoeid is met het plaatsen van afrasteringen krijgt nadrukkelijk aandacht in de pilots. De eerste ervaringen laten verschillen zien. Bij vaste afrasteringen lijkt er sprake van te zijn dat het plaatsen meer tijd kost. De tijd die men nodig heeft, is minstens recht evenredig met de omtrek van een perceel. Er kan tijd worden bespaard door de oppervlakte van een perceel te beperken. Bij het kritisch kijken naar de benodigde oppervlakte kan enerzijds worden gekeken naar de hoeveelheid grond die dierhouders echt nodig hebben en anderzijds naar de natuurdoelen die door de begrazing gerealiseerd moeten worden. Wat betreft de natuurdoelen: voorkomen moet worden dat het gras te veel wordt kaalgevreten en er te veel bemesting is op een bepaald oppervlakte.

Bij verplaatsbare afrastering bij gescheperde kuddes is de ervaring dat flexinetten van 120 cm aanmerkelijk zwaarder zijn en lastiger te hanteren zijn dan de normale 90 cm netten. Dat heeft invloed op de tijd die men kwijt is bij de plaatsing van de netten.
Voorts wordt in de pilots meer informatie verwacht over mogelijk extra arbeidstijd die gemoeid is bij flexinetten vanwege het feit dat voor het strak neerzetten en goede aarding het gras onder het net moet worden gemaaid. Nagegaan kan worden of dit in voorkomende gevallen kan worden ondervangen door indien mogelijk en passend binnen de opdracht van de grondeigenaar niet dagelijks een nieuw nachtvak te plaatsen, maar vakken voor langere tijd te laten staan.

Quad met draadoprolsysteem

In de pilots zal verder worden bekeken of het draadoprolsysteem gekoppeld aan een quad (zie foto) arbeidstijd gaat besparen ten opzichte van de huidige praktijk van prikpaaltjes met 2 draden

De verschillende eerste ervaringen met de benodigde arbeidstijd maken het noodzakelijk dat het tijdsaspect expliciet wordt onderzocht in het vervolg van de pilots.

5.3 Effecten

Er is in de pilots nog geen zicht ontstaan op de effectiviteit van de maatregelen. Daarvoor is de doorlooptijd van de pilots (nog) te kort. Er zijn bij de betreffende dierhouders geen aanvallen door wolven of honden geweest. Dat wil niet zeggen dat de wolven zich aantoonbaar hebben laten tegenhouden door een afrastering. Er zijn geen sporen gevonden van een wolf die de schapen wilde benaderen en daarvan (kennelijk) heeft afgezien door de afrastering. Ook zijn er geen camerabeelden verkregen die dat zouden kunnen aantonen. Daarom vindt de commissie het essentieel dat bij een aantal pilots camera's worden geplaatst die beweging rondom het raster registreren. In geval van schade in pilots is het gewenst dat in het schaderapport de toestand van de afrastering wordt gemeld en gevisualiseerd met foto's.

5.4 Monitoring en evaluatie

De commissie acht het van groot belang dat de pilots goed worden gemonitord. Dit betreft zowel de activiteiten en middelen die nodig zijn voor de aanleg van afrastering, als de effecten en neveneffecten van afrasteringen. Het gaat daarbij om de effectiviteit van de afrastering als wolfwerende voorziening en om de neveneffecten op natuur en landschap en op de bedrijfsvoering van de dierhouderij. De monitoring en evaluatie dienen zich echter verder uit te strekken, namelijk ook tot de initiatieven van dierhouderijen buiten de pilots om; dierhouderijen die aanvragen indienen op grond van de subsidieregeling die de provincie op 3 augustus 2020 afkondigt.

De eerste evaluatie kan eind 2021 plaatsvinden. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van camerabeelden en schaderapporten. Het verdient aanbeveling om een enquête te houden onder de dierhouderijen die een subsidieaanvraag hebben ingediend. Deze kan peilen naar ervaringen met het verkrijgen van de subsidie, de plaatsing en het onderhoud van de afrasteringen, de kosten en de neveneffecten. In de evaluatie kunnen ook dierhouderijen worden betrokken die in de periode tot eind 2021 getroffen zijn door een aanval van een of meer wolven.

6 Maatschappelijke acceptatie

De vestiging van de wolf als een door Europese en Nederlandse wet- en regelgeving beschermd inheems dier op de Veluwe is een feit. Waar het nu op aankomt, is om de gevolgen van die komst in onze samenleving hanteerbaar te maken en te voorkomen dat de wolf schade aanricht bij onder andere landbouwhuisdieren. Daarvoor zijn preventieve maatregelen noodzakelijk waardoor de wolven niet bij de schapen en geiten kunnen komen. Die maatregelen kunnen, mits goed toegepast, effectief zijn op het niveau van de individuele dierhouderij. Om effectief te zijn in het gehele aangewezen leefgebied van de wolf op de Veluwe moeten de maatregelen ook door alle betrokken dierhouderijen en vlakdekkend worden toegepast. Pas dan kan voorkomen worden dat wolven leren dat landbouwhuisdieren een aantrekkelijke prooi vormen.

6.1 Draagvlak

Zowel de effectiviteit van de preventieve maatregel op perceelniveau, als de effectiviteit van de maatregelen op gebiedsniveau is afhankelijk van de acceptatie van de maatregelen in het licht van de komst van de wolf. Preventieve maatregelen worden geaccepteerd en toegepast indien de betrokken dierhouders accepteren dat de wolf zich heeft gevestigd in het gebied.

Dat is nu nog niet het geval. Op een informatiebijeenkomst die de commissie op 25 juni 2019 heeft georganiseerd, bleek dat er bij dierhouders op de Veluwe veel weerstand bestaat tegen de vestiging van de wolf. Veel dierhouders zien de meerwaarde van de wolf niet en geven aan beter af te zijn zonder wolven. Toch is het nodig dat dierhouders ondanks hun weerstand tegen de wolf wel zullen accepteren dat zij preventieve maatregelen zullen moeten nemen om de gevolgen van de aanwezigheid van de wolf, zoals schade aan landbouwhuisdieren, te beperken.

De commissie verwacht niet dat dierhouders ineens van mening veranderen over de wolf. Dierhouders die zelf of in hun omgeving geconfronteerd worden met aanvallen op landbouwhuisdieren zullen weerstand tegen de wolf houden vanwege materiële schade, emotionele schade en schade door het verloren gaan van levenswerk met het fokken en houden van schapen bij henzelf of collega's. Het gaat erom dat er draagvlak komt voor het omgaan met de effecten van de komst van de wolf. Acceptatie en toepassen van preventieve maatregelen zijn daarbij essentieel.

Het gaat overigens om weerstand bij een grotere groep dan alleen dierhouders. Er zijn ook gevoelens van onveiligheid bij bewoners en recreanten, grondeigenaren die te maken krijgen met ecologische effecten door de komst van de wolf en burgers die mede door de aandacht in de media geconfronteerd worden met een natuurlijk fenomeen van predatoren en prooien, waarbij leven, lijden en sterven nauw met elkaar verbonden zijn en waarbij de realiteit van eten en gegeten worden zichtbaar is.

Acceptatie en draagvlak worden bevorderd door goede communicatie en informatie over de wolf en de consequenties van zijn komst in Nederland. Naast communicatie en informatie is er een aantal andere factoren die het draagvlak voor de komst van de wolf beperken of bevorderen.

6.2 Factoren van invloed op draagvlak en acceptatie

Er zijn factoren die draagvlak en acceptatie verminderen en er zijn factoren die juist een positieve invloed op draagvlak en acceptatie hebben. Voor de direct betrokken dierhouders en grondeigenaren is acceptatie en draagvlak vooral gerelateerd aan de beheersbaarheid van de komst van de wolf, beleid dat door de overheid op dit vlak wordt gevoerd, kosten verbonden aan het voorkomen van deze schade en compensatie van schade aan landbouwhuisdieren en andere schade. Het is ook van belang dat er een breder maatschappelijk draagvlak gaat ontstaan, waarin het draagvlak van de direct betrokkenen is ingebed, al worden dierhouders en grondeigenaren het meest en het meest direct geconfronteerd met de negatieve aspecten van de komst van de wolf.

6.2.1 Beheersbaarheid

Dreiging en het gevoel van dreiging hebben te maken met de populatie wolven in het gebied. Wanneer er duidelijkheid bestaat over de populatieontwikkeling van wolven in het gebied en de wijze waarop er sprake is van beheersbaarheid daarvan, dan zal dat bijdragen aan het draagvlak voor de komst van de wolf. Er zal dan naar verwachting sprake zijn van een acceptatie van de aanwezigheid van de wolf als inheemse soort in het gebied. Op basis van informatie opgedaan tijdens de bijeenkomst op 25 juni 2019 kan worden gesteld dat die duidelijkheid en zicht op beheersbaarheid van de populatie-ontwikkeling er op dit moment nog niet is.

Bij burgers en direct betrokkenen bestaat het gevoel dat in Nederland snelgroeiende populaties van schadeveroorzakende diersoorten vaak te veel op hun beloop worden gelaten. Daarbij verwijst men nog wel eens naar hetgeen is gebeurd rond de toename van het aantal wilde ganzen sinds de eeuwwisseling.[28] Dit voedt de weerstand tegen de komst van de wolf in Nederland.

Elk incident dat plaatsvindt waarbij schapen, geiten of andere landbouwhuisdieren worden aangevallen, zal bijdragen aan het dreigingsgevoel en vermindert het maatschappelijk draagvlak voor de vestiging van de wolf. Daarom moeten primair incidenten blijvend worden voorkomen. Daarop is de inzet van de provincie en van de commissie in dit preventieplan gericht.

6.2.2 Overheidsbeleid

Het kan bijdragen aan de acceptatie van de vestiging van de wolf in ons land als de overheid eenduidig beleid ontwikkelt waarin is verwerkt hoe zij – via nationale regelgeving en provinciale kaderstelling en uitvoering – inzet op maatregelen als de wolvenpopulatie sterk groeit en de effecten van deze groei de acceptatiegrens overschrijden en/of als individuele wolven problematisch gedrag gaan vertonen.

28 Onder meer te beluisteren in een reeks korte uitzendingen in het Radio1 programma Spraakmakers van 2 tot en met 6 maart 2020.

6.2.3 Schade

Hoe meer schade de wolf zal veroorzaken, hoe kleiner het draagvlak wordt. Belangrijk is in dat verband hoe met de schade wordt omgegaan. Het gaat daarbij in de eerste plaats om de materiële schade vanwege gedode schapen of geiten. Daaraan zijn een financieel-inhoudelijke component en een procescomponent verbonden.

Naast direct geleden schade is er ook vervolgschade of nevenschade. De Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij uit 2019 houdt daar al rekening mee. LTO, VGSN en PlatformKleinschalige Geiten- en Schapenhouderij zijn van mening dat ook deze vervolgschade vergoed moet worden. Echter, dat valt buiten de reikwijdte van deze subsidieregeling.

Het proces van schade-afhandeling is ondergebracht bij BIJ12. Op basis van informatie van dierhouders is er tot op heden tevredenheid over de snelheid waarmee schade wordt opgenomen, maar is er onvrede over de duur van de uitslag van de onderzoeken en de uitbetaling van de schade.

Daarnaast kunnen er door de komst van de wolf ecologische effecten optreden. Deze kunnen met name van belang zijn voor grondeigenaren en terrein beherende organisaties. Deze effecten kunnen soms ook als schade ervaren worden. Het gaat om effecten op de biodiversiteit en verminderde zichtbaarheid van wilde hoefdieren.

6.2.4 Kosten en baten van preventieve maatregelen

De preventieve maatregelen brengen kosten met zich mee. De kosten vormen een drempel voor dierhouders om de maatregelen te nemen. Indien deze drempel laag wordt gehouden kan dat bijdragen aan effectieve preventie en daarmee aan acceptatie van wolven die geen prooi zoeken onder landbouwhuisdieren. Tot de kosten behoren – naast de kosten van de afrasteringen en de arbeidskosten voor het realiseren van de afrastering – ook de administratieve lasten om vergoeding van de kosten te verkrijgen. Hoe lager de kosten zijn en hoe meer de toch gemaakte kosten afdoende gecompenseerd worden, hoe meer dierhouders en grondeigenaren zullen overgaan tot het realiseren van effectieve maatregelen. Dit bevordert de acceptatie dat de wolf naast de landbouwhuisdieren mag bestaan.

Zoals uit het voorgaande hoofdstuk blijkt, is nog niet aan te geven hoe effectief de preventieve maatregelen zijn om landbouwhuisdieren te beschermen tegen wolven. De effectiviteit van de maatregelen en daarmee de baten van de maatregelen zullen pas in de loop van de tijd kunnen blijken. Inzicht in de effectiviteit en de baten zal bijdragen aan de acceptatie van de wolf in het gebied.

6.3 Communicatie rond het preventieplan

6.3.1 Doel van de communicatie

Het doel van de communicatie als onderdeel van dit preventieplan is om bij te dragen aan een conflictarm samenleven van wolf en mens in Nederland en om de tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van de vestiging van de wolf in ons land te overbruggen.

Communicatie moet ervoor zorgen dat betrokkenen in de provincie Gelderland worden voorzien van eenduidige, heldere berichtgeving vanuit de commissie over de wolvenpreventieve maatregelen en over de ontwikkeling van de wolvenpopulatie in de provincie. Het is van groot belang dat iedereen, de dierhouders in de eerste plaats,

volledig geïnformeerd is over het beleid, de beleidsmaatregelen, de (technische) mogelijkheden van preventieve maatregelen, de effecten van de maatregelen, actuele inzichten over het gedrag van de wolven op de Veluwe, de gevolgen van de aanwezigheid van de wolven en de ontwikkeling van de populatie. De communicatie dient neutraal en zonder specifiek richtingsprofiel te worden gepositioneerd voor of tegen de komst en vestiging van de wolf in ons land.

Naast informatie op basis van onderzoeken en monitoring is het ook van belang dat ervaringen en inzichten van dierhouders worden betrokken. De communicatie is niet eenzijdig van overheid naar inwoners, maar ook tweezijdig van dierhouders naar overheid en tussen dierhouders onderling.

6.3.2 Kernboodschappen

De communicatie rond dit preventieplan wordt opgezet rond vier kernboodschappen.

***Kernboodschap 1:* De wolf blijft waarschijnlijk en daar moeten we ons op voorbereiden**

Het is begrijpelijk dat er grote zorgen over de aanwezigheid van de wolf in Nederland leven bij dierhouders en andere betrokken inwoners. Het is waarschijnlijk dat de wolf zich blijvend vestigt in ons land. Om hen de gelegenheid te geven om in te spelen op deze nieuwe situatie is het van belang dat dierhouders en andere betrokkenen betrouwbare en onderbouwde informatie krijgen over de wolf, het gedrag van de wolf en de wijze waarop negatieve gevolgen van de komst van de wolf kunnen worden voorkomen. Dit kan bijdragen aan de acceptatie van dierhouders en andere betrokkenen van het feit dat de wolf er is. Dierhouders moeten in de gelegenheid worden gesteld zich voor te bereiden op de gevolgen van de komst van de wolf en hoe daarmee kan worden omgegaan, zodat die gevolgen voor hen en voor de samenleving hanteerbaar zijn.

***Kernboodschap 2:* Aanpassing aan de komst van de wolf vergt van dierhouders een grote inspanning. Maar zij staan er niet alleen voor; de provincie Gelderland gaat hen helpen om effectieve maatregelen te nemen**

De komst van de wolf vergt een grote inspanning van zowel professionele als hobbymatige dierhouders. Zij moeten maatregelen nemen die eerder niet nodig waren om hun dieren te beschermen tegen aanvallen van andere dieren. De schapenhouders in het aangewezen leefgebied staan er niet alleen voor om de gevolgen van de komst van de wolf hanteerbaar te maken. De provincie ondersteunt hen financieel om op korte termijn maatregelen te nemen die wolvenaanvallen voorkomen en tegelijkertijd een goede bedrijfsvoering niet in de weg staan. Helaas is er nog geen goede manier gevonden om schade door zwervende wolven te voorkomen. Dit is een van de punten die de commissie de komende twee jaar gaat onderzoeken.

***Kernboodschap 3:* Proactief handelen voorkomt leed voor dier en mens**

Als samenleving willen we dat schapen, geiten en andere landbouwhuisdieren veilig kunnen grazen en dat ook blijvend weides en natuurterreinen worden begraasd. Voorzienbare risico's als gevolg van de komst van de wolf moeten zo veel mogelijk worden beperkt. Dat voorkomt onnodig leed voor het vee en voor de veehouder. Preventie doordat wolven via afrastering bij schapen en/of geiten worden weggehouden is in landen als Duitsland en Zwitserland tot nu toe de meest effectieve wijze gebleken om schade aan landbouwhuisdieren te voorkomen.[29] Daarom wordt daarop ingezet.

29 Pro natura News, Wie der korrekte Elektrozaun vor dem Wolf schützt, 02-07-2019

Door te monitoren op de aanleg en het onderhoud van afrasteringen en op het gedrag van wolven bij de afrasteringen en daarbij ook gebruik te maken van camerabeelden, moet de komende jaren voortdurend worden getoetst of de maatregelen ook in de Gelderse en Nederlandse context effectief zijn. Daarover moet regelmatig en open worden gecommuniceerd met alle betrokkenen.

***Kernboodschap 4:* De wolvenpreventieve maatregelen zijn er voor alle schapen- en geitenhouders in het gebied**
De toegankelijkheid van de ondersteuning door de overheid is zo laagdrempelig mogelijk. Daar waar kosten voor dierhouders stijgen bij het nemen van wolvenpreventiemaatregelen, krijgen ze onder voorwaarden een evenredige tegemoetkoming in de kosten. Daarvoor moet de overheid alle mogelijke communicatiekanalen gebruiken om enerzijds alle betrokken dierhouders te kunnen betrekken en informeren en anderzijds alle dierhouders in staat te stellen hun bevindingen en ervaringen te delen.

6.3.3 Communicatie-activiteiten

In de aanloop naar de vaststelling van dit preventieplan heeft de commissie consultaties georganiseerd met vertegenwoordigers van de verschillende stakeholders. De commissie en provincie organiseren vanaf augustus 2020 de communicatie rond de subsidieregeling voor de preventieve maatregelen.

De commissie vindt het van belang om blijvend met dierhouders, terreineigenaren, gemeenten en andere betrokken burgers in gesprek te blijven over de vestiging van de wolf, de gevolgen daarvan voor de dierhouderijen en ervaringen met het nemen van preventieve maatregelen. Voortschrijdende inzichten kunnen aanleiding geven tot nadere advisering aan het college van GS.

Daarom is de commissie voornemens halfjaarlijks een bijeenkomst in het gebied te organiseren met dierhouders en terreineigenaren. Daarnaast zal er sprake kunnen zijn van informatie-uitwisseling via de website https://www.gelderland.nl/De-Wolf waarop ruimte is voor informatie van verschillende partijen over de ontwikkeling van de wolf in Gelderland en Nederland, de preventieve maatregelen en de effecten ervan in Gelderland.

7 Een toekomst met de wolf

Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven doet de commissie geen uitspraak over de wenselijkheid of onwenselijkheid van de komst van de wolf in Nederland en specifiek in Gelderland. De ontwikkelingen sinds het eind van de vorige eeuw waarin de wolf een op Europees niveau beschermde status heeft gekregen (1978 Conventie van Bern) en het wegvallen van het IJzeren Gordijn hebben ertoe geleid dat het aantal wolven van de Centraal-Europese laaglandpopulatie sterk is gegroeid de afgelopen decennia. De populatie heeft zich in westelijke richting uitgebreid. In 1996 vestigde zich voor het eerst weer een wolf in het oosten van Duitsland en in 2000 is voor het eerst gesignaleerd dat de wolven zich daar voortplanten. De regelmatige aanwezigheid van de wolf in Nederland sinds 2015 en de vijf welpen die in 2019 op de Noord-Veluwe zijn geboren zijn het bewijs dat de wolf zich ook in Nederland heeft gevestigd. Daarnaast zullen ook in de toekomst zwervende wolven uit de omringende landen Duitsland, Frankrijk en België door ons land blijven trekken.

De komst van de wolf heeft geleid tot uiteenlopende reacties. Enerzijds wordt zijn komst begroet als een bijdrage aan herstel van natuurlijk evenwicht en aan versterking van de biodiversiteit. Anderzijds is er grote zorg over de veiligheid van vooral het vee op landbouwbedrijven en bij hobbyveehouders. Daarnaast is er bij eigenaren van natuurterreinen en bij gemeenten ook zorg over de veiligheid van de inwoners en recreanten in het aangewezen leefgebied van de wolf. Dit roept vragen op over bescherming van mens en dier tegen de wolf, de ontwikkeling van de wolvenpopulatie en de omgang met wolven. In dit plan richt de commissie zich conform haar opdracht primair op de beschermingsmaatregelen ter voorkoming van schade doordat schapen, geiten en andere landbouwhuisdieren worden aangevallen door wolven.

In aansluiting op hetgeen in het vorige hoofdstuk aan de orde is geweest, is het naar het oordeel van de commissie voor de acceptatie van het samenleven van mens en wolf van belang dat er zicht op en maatschappelijk vertrouwen is in een beheersbare ontwikkeling van de wolvenpopulatie en de effecten daarvan in ons land. De commissie ziet de aanpak zoals die ontwikkeld is voor bijvoorbeeld de eveneens beschermde bever daarvoor als een kansrijk voorbeeld.
In dit hoofdstuk gaat de commissie in op een aantal onderwerpen die aan de orde zijn als we kijken naar de toekomstige positie en ontwikkeling van de wolf in Nederland. Achtereenvolgens komen aan de orde:

- ontwikkeling van de populatie;
- internationaal karakter van het vraagstuk;
- beheer.

7.1 Ontwikkeling van de populatie

Het is moeilijk te voorspellen hoe de populatie wolven zich in Nederland zal ontwikkelen. In Duitsland bedraagt de groei van de populatie op dit moment gemiddeld 30% per jaar. Maar er zijn verschillen tussen de deelstaten. Op plaatsen waar reeds in 2000 de eerste wolvenjongen werden geboren, is het groeipercentage van gevestigde wolven inmiddels beperkt tot 10%, terwijl elders waar in 2012 de eerste jongen werden geboren, het percentage ruim boven de 30% ligt.

In delen van Duitsland is de groei van de populatie dus groot en wordt ervaren dat men die groei en de effecten ervan onvoldoende kan beheersen. Er dient goed zicht te zijn op de ontwikkeling van de populatie om ervoor te zorgen dat tijdig kan worden gehandeld indien de ontwikkeling leidt tot ongewenste effecten die niet kunnen worden voorkomen door preventieve maatregelen. Om dat inzicht te krijgen, dient er zicht te zijn op factoren die van invloed zijn op de ontwikkeling van de populatie:

- habitatgeschiktheid en daaraan gekoppeld de aantallen beschikbare prooidieren;
- ecologische draagkracht en daar mede aan verbonden het maatschappelijk draagvlak;
- instroom uit het buitenland en de uitstroom naar het buitenland;
- sterfte door externe oorzaken zoals ziektes en door de invloed van de mens: bijvoorbeeld verkeer (aanrijdingen) en stroperij;
- sterfte of migratie door ontwikkeling in de hoeveelheid beschikbaar voedsel;
- sterfte of migratie door onderlinge concurrentie tussen roedels en individuele wolven en sterfte door inteelt indien er door omstandigheden weinig migratie is.

Deze factoren worden hieronder kort toegelicht.

Habitatgeschiktheid

Het landschap en de natuur van nu verschillen van die van 150 jaar geleden toen de wolf verdween uit Nederland. Veel meer grond is cultuurgrond geworden, de bebossing is toegenomen evenals de verstedelijking. Ook de hoeveelheid grofwild is toegenomen. De gevolgen voor de wolf zijn niet zonder meer te duiden omdat de wolf zich goed blijkt aan te passen aan de omstandigheden. Toch lijkt de bevolkingsdichtheid wel van belang. Uit gegevens uit Duitsland blijkt dat wolven zich vestigen in gebieden met een bevolkingsdichtheid tot 115 inwoners per km^2.[30] In Nederland is de gemiddelde bevolkingsdichtheid gemiddeld 504 inwoners per km^2, maar er zijn gemeenten in Nederland waar minder dan 100 inwoners per km^2 zijn. Van de Veluwse gemeenten zijn er vier met een dichtheid onder de 100 inwoners per km^2.

Echter, de omstandigheden zijn in Nederland weer heel anders dan in de meeste wolvengebieden in Duitsland. Met name de vee-dichtheid is vele malen hoger. We weten dan ook niet hoe de populatieontwikkeling er uit zal zien. Het is niet uit te sluiten dat de wolf zich aanpast aan grotere bevolkingsdichtheden en dat de populatie sterk zal groeien. Hoewel dit zeker geen uitgemaakte zaak is, dient ook met dit scenario rekening gehouden te worden. In Duitsland verscherpt het debat rond de wolf en zijn er partijen die aanpassing van de Europese wetgeving noodzakelijk achten met betrekking tot ingrijpen in de populatie.

Wolven houden zich op verschillende plekken op. Zij passen zich aan de omgeving aan. Bepalend is de hoeveelheid voedsel. Op plaatsen waar hoefdieren zich in het wild

30 D. Fechter en I. Storch. How Many Wolves *(Canis lupus)* Fit into Germany? The Role of Assumptions in Predictive Rule-Based Habitat Models for Habitat Generalists. PlosOne. 2014.

ophouden of waar voldoende kleine dieren zoals hazen en konijnen zijn, is er voor de wolf een geschikte habitat.

Ecologische draagkracht en maatschappelijk draagvlak
Er is nu één roedel op de Noord-Veluwe en een individuele wolf op de Midden-Veluwe. Er kunnen gelet op de omvang van het gebied enkele roedels ontstaan.[31] De groei van de populatie wordt beïnvloed door ecologische factoren (ecologische draagkracht). De vestiging en groei van het aantal wolven in Gelderland speelt zich af in een landschap waar de mens dominant is. Dat betekent dat we naast ecologische draagkracht, ook met sociale, culturele en economische factoren te maken hebben. Ook kunnen er ecologische gevolgen in het huidige cultuurlandschap optreden, die kunnen leiden tot discussie over de wenselijkheid van de wolf in gebieden en tot begrenzing van gebieden waar de wolf kan worden toegelaten.

Gedeputeerde Staten van Gelderland hebben een gebied aangewezen als leefgebied voor de wolf waarbinnen preventieve maatregelen worden gesteund om de schade vanwege wolven te voorkomen. Evenzo kan de rijksoverheid om redenen van ecologische draagkracht en relevante sociale, culturele en economische factoren een gebied aanwijzen waar geen wolven gewenst zijn en/of dat niet geschikt is als leefgebied voor de wolf, bijvoorbeeld omdat er geen of onvoldoende wilde prooidieren zijn.

Instroom en uitstroom
Instroom en uitstroom hebben invloed op de ontwikkeling van de gevestigde populatie. Instroom en uitstroom betekenen dat er zwervende wolven zijn. Deze worden op een aantal plaatsen in Nederland gesignaleerd.

Het is mogelijk dat door in- en uitstroom sprake is van corridors in Nederland waar wolven doorheen trekken van Duitsland naar België en Frankrijk. Ook de zwervende wolven zouden tot de populatie gerekend moeten worden. In die corridors is er ook een verhoogd risico dat landbouwhuisdieren aangevallen worden. Indien corridors aanwijsbaar zijn waar wolven herhaaldelijk doorheen trekken, adviseert de commissie in die gebieden ook preventieve maatregelen te overwegen om schade aan landbouwhuisdieren te voorkomen.

Sterfte door externe oorzaken
Dat sterfte door aanrijdingen reëel is, blijkt niet alleen uit cijfers uit Duitsland waar 97 wolven zijn aangereden in 2019. Ook op de Veluwe is in februari van dit jaar een jonge wolf aangereden. Nederland kent een relatief dicht wegennet. Dat geldt zelfs voor de Veluwe. Invloed van het verkeer op de populatieontwikkeling zal dus merkbaar zijn.

Sterfte of migratie door hoeveelheid beschikbaar voedsel
Bij de beschrijving van de habitatgeschiktheid is al genoemd dat het aantal prooidieren van invloed is op de populatieontwikkeling. Dat betreft in de eerste plaats prooidieren in het wild: herten, reeën, wilde zwijnen en hazen. Daarnaast gaat het om landbouwhuisdieren. Als preventieve maatregelen effectief worden ingezet, zet dat een rem op de hoeveelheid beschikbaar voedsel in het gebied op de Veluwe.

Op de Veluwe is het aantal prooidieren in het wild groot. Dat is elders in Nederland minder het geval, al komt de ree in grote delen van het land wel talrijk voor. Wilde prooidieren

31 Uit: interview met Linnartz Voor de wolven, www.jagersvereniging.nl, 2019.

gaan in de loop van de tijd mijdend gedrag vertonen op die plaatsen waar wolven veelvuldig komen, zoals nabij een voortplantingslocatie. Zij zullen voorzichtiger in hun gedrag zijn en zich verplaatsen om zich te verschuilen voor de wolf. Zij zullen minder zichtbaar zijn. Er mag worden verwacht dat de populatiegroei van wolven beperkt is in gebieden waar minder wild is, waar het wild zich effectief verschuilt en waar preventieve maatregelen genomen worden.

Sterfte of migratie door concurrentie en inteelt
Concurrentie tussen wolven en wolvenroedels vlakken de groei van een populatie af. Territoriale wolven verdedigen hun territorium en doden binnendringende soortgenoten. Op deze manier reguleert de populatie zichzelf. Bij een kleine populatie waarbij er weinig vers bloed kan instromen, zal inteelt uiteindelijk leiden tot sterfte. Dat komt vooral voor in 'afgesloten' gebieden.

7.2 Internationaal vraagstuk

Door de opname van de wolf als beschermd soort in Bijlage IV van de Europese Habitatrichtlijn hebben de lidstaten de plicht te streven naar een 'gunstige staat van instandhouding'. Dat is het geval als de populatieomvang van de soort groot genoeg is om duurzaam voort te bestaan, het natuurlijke verspreidingsgebied daadwerkelijk bezet kan worden en er voldoende geschikt leefgebied aanwezig is en blijft.

Op Nederlandse schaal, laat staan op de Gelderse schaal, kan daarvan geen sprake zijn. Nederland moet daarom worden gezien als onderdeel van het natuurlijke verspreidingsgebied van de wolf op het niveau van het Centraal-Europees Laagland. Dit betreft ruwweg: Polen, Duitsland en Nederland en mogelijk ook te betrekken België, Denemarken en delen van Frankrijk. Vanuit ecologisch perspectief is het logisch om de gunstige staat van instandhouding op dit geografische schaalniveau te beoordelen en niet op het niveau van lidstaten, zoals gebruikelijk is binnen de Habitatrichtlijn. Daarop kan dan ook alleen in internationaal verband worden geacteerd. Nederland zal daar een bijdrage aan moeten leveren. Er zal in internationaal verband moeten worden bepaald wat de minimale bijdrage aan de instandhouding voor Nederland – en mogelijk voor Gelderland is. De internationale benadering sluit ook aan op het feit dat het vraagstuk van de wolven in relatie tot de samenleving landgrensoverschrijdend is.

Daarom is de Gelderse schaal te klein voor beleid dat gericht is op bescherming van de wolf met in achtneming van andere belangen. Dat geldt ook voor de Nederlandse schaal. Het is gewenst dat zo mogelijk op internationale schaal, op het niveau van het Centraal-Europees laagland gewerkt wordt aan een managementplan voor de wolf. Dat plan moet zich richten op de realisatie van de gunstige staat van instandhouding van de wolf, landbouwbelangen, recreatiebelangen, leefbaarheid van het gebied, en belangen op het vlak van terreinbeheer en jacht. Ook in het Interprovinciaal wolvenplan wordt hiervoor in navolging van de Europese Commissie gepleit.[32] Dergelijke plannen bestaan al in Duitsland op deelstaatniveau.[33] Natuurbeleid is in Nederland belegd bij de provincies. Het vraagstuk van de wolven overstijgt de individuele provincies. Daarom is het Interprovinciaal wolvenplan in 2019 opgesteld. Het vraagstuk leent zich echter meer voor een nationale benadering waarbij ook de rijksoverheid is betrokken. Vanuit nationaal niveau kan het vraagstuk ook effectiever worden opgeschaald naar het Europees niveau.

32 Interprovinciaal wolvenplan, 2019, p. 10.
33 G. Groot Bruinerink e.a., p. 55.

7.3 Beheer: escalatieladder

Op dit moment is nog er geen basis voor beheer van de wolvenpopulatie met het oog op de omvang van die populatie. Zoals hierboven is aangegeven, kan zo'n basis alleen maar gevonden worden in een wolvenbeheerplan dat de Europese toets aan de voorwaarden uit de Habitatrichtlijnen kan doorstaan. Tegelijkertijd is de aanleiding voor dit preventieplan de ervaren schade en het voorkomen van toekomstige schade aan landbouwhuisdieren door wolven en de zorgen in de maatschappij over de komst van de wolf. Die zorgen betreffen de mogelijke invloed op de veiligheid van dieren en de veiligheidsbeleving van de mens. In dat verband adviseren wij dat ook voor de wolf, net als bijvoorbeeld voor de bever[34], een escalatieladder wordt geïntroduceerd om het beheer vorm te geven. Het Interprovinciaal wolvenplan biedt hiervoor al een eerste aanzet.

Escalatieladder	
Activiteit	Toelichting
1. Niet lokken	Door binnen en buiten de bebouwde kommen geen voedingsmiddelen, zoals vleesresten, te deponeren.
2. Effectief gescheiden houden van wolf en vee	Dit geldt voor landbouwhuisdieren als mogelijke prooi. Het gescheiden houden gebeurt door preventieve maatregelen zoals in dit plan omschreven. Het gaat vooral om het vlakdekkend aanbrengen van afrasteringen in een gebied. Hiertoe kan ook behoren het omheinen van natuurgebieden en parken, zoals het nationaal Park De Hoge Veluwe.
3. Ontmoedigen van ongewenst gedrag van de wolf	Dit heeft betrekking op het benaderen door een wolf van zowel landbouwhuisdieren als de mens en de bewoonde wereld. Het gaat hierbij om maatregelen die gebruik maken van het lerend vermogen van de wolf. Ook hier gaat het om afrasteringen en daaraan gekoppeld negatieve prikkels, onder meer door elektriciteit gekoppeld aan afrasteringen.
4. Verjagen van de wolf	Uit de wetgeving volgt dat niet-dodelijke maatregelen benut kunnen worden om een wolf te leren geen ongewenst gedrag te vertonen en hem zo nodig uit een gebied te verjagen, bijvoorbeeld door akoestische methoden (knalgeluiden). Verjagen is ook aan de orde in een gebied waar wolven niet gewenst zijn en/of dat niet geschikt is als leefgebied voor de wolf.
5. Afschot van de wolf	Afschot van een wolf is aan de orde indien effectief verjagen niet mogelijk is en de wolf problematisch gedrag vertoont of indien door het gedrag van de wolf een ongewenste situatie ontstaat die niet zonder afschot kan worden teruggedraaid. Daarvan is bv. sprake als: - de wolf herhaaldelijk door preventieve maatregelen beschermd vee blijft aanvallen; - de wolf daarbij effectief aangebrachte afrastering weet te omzeilen, bijvoorbeeld door op een of andere wijze toch heeft aangeleerd te springen; - de wolf zich vestigt in een gebied met te weinig wilde prooidieren waardoor een grote druk ontstaat op andere voedselbronnen, waaronder landbouwhuisdieren, en het verjagen van de wolf niet lukt; - de wolf zich mengt of dreigt te mengen met honden wat leidt tot ongewenste hybridisatie; - een individuele wolf tam wordt en (herhaaldelijk) de mens gaat opzoeken en daardoor een bedreiging vormt. In een situatie waarbij zich een acuut veiligheidsprobleem voordoet, kan de politie op basis van een besluit van de burgemeester (op grond van de Gemeentewet art 175 en 176) optreden en overgaan tot het doden van een wolf.

Tabel 8. Escalatieladder

Het provinciaal bevoegd gezag kan de escalatieladder uitwerken door bijvoorbeeld concreet vast te leggen wanneer sprake is van een probleemwolf: het maximaal aantal aanvallen van dezelfde wolf op door adequate afrastering beschermde dieren.

34 Beheerplannen voor de bevers in de provincies Gelderland (Uitvoeringskader Fauna Gelderland uit 2019) en Limburg (Faunabeheerplan Bever 2017-2020).

Bij deze escalatieladder wil de commissie nog twee kanttekeningen plaatsen. Die hebben betrekking op het aanbrengen van rasters en op de het ultieme middel van afschot.

Verrastering van het gebied

Het plaatsen van vaste of verplaatsbare afrasteringen rond kuddes schapen en geiten in het kader van de 'sporten' 2 en 3 van de escalatieladder, is de meest effectieve preventiemaatregel die in de huidige omstandigheden in het aangewezen leefgebied op de Veluwe kan worden genomen. In het geval van wolvenbestendig maken van bestaande omheiningen heeft dit geen effect op de toename van het aantal afrasteringen op de Veluwe. Er zullen echter ook vaste en verplaatsbare afrasteringen bijkomen. Wanneer het in dit plan beoogde beleid gericht op vlakdekkende afrastering van kuddes op de Veluwe effectief is, dan heeft dit consequenties voor natuur en landschap. Voor het landschap gaat het vooral om optische effecten. Voor de natuur kunnen rasters ook leiden tot het hinderen van migraties van andere diersoorten, terwijl het beleid de afgelopen jaren juist gericht is op het vergroten van passagemogelijkheden van wilde dieren. Dit is echter een vraagstuk van beperkte omvang, omdat het op de Veluwe naar verwachting gaat om afrasteringen van terreinen met een beperkte omvang van 1 tot maximaal 3 hectare in agrarisch gebied. De afrastering van verschillende professionele en hobbymatige dierhouders en gescheperde kuddes is naar verwachting ook niet aansluitend. Er blijven diverse passagemogelijkheden voor alle wilde diersoorten. Damherten en edelherten en in mindere mate reeën zijn in staat om over rasters van 120 cm en hoger heen te springen.

Wolf en schapen effectief gescheiden

Afschot

Er kan een situatie ontstaan waarin de escalatieladder is doorlopen, het problematisch gedrag van de wolf blijvend is en de preventieve maatregelen niet het gewenste effect hebben waardoor de negatieve effecten niet te voorkomen zijn. Dan resteert met in achtneming van artikel 3.8 van de Wet natuurbescherming alleen afschot. Daarvan wordt in de literatuur opgemerkt dat er ongewenste neveneffecten aan afschot kunnen

kleven.[35] Wanneer bijvoorbeeld een van de ouderdieren van een roedel wordt afgeschoten, kan dat ertoe leiden dat de jongen voor zichzelf moeten zorgen. Ze kunnen dan het genoemde problematisch gedrag overnemen van de gedode ouder en geleerd hebben dat landbouwhuisdieren een relatief makkelijke prooi zijn. Dat kan leiden tot de noodzaak van verdergaande beheermaatregelen, zoals afschot van een roedel, wat op gespannen voet kan komen te staan met de Europese en Nederlandse regelgeving.

Naar verwachting zal afschot van wolven niet of zeer sporadisch aan de orde zijn de komende jaren in Nederland. Toch zal in dat verband op basis van juridisch en ander onderzoek en ontwikkeling van specifieke jachtvormen moeten worden nagedacht over mogelijkheden van afschot en zal landelijk regelgeving moeten worden ontwikkeld. Er moet duidelijkheid ontstaan over wat wel en niet is toegestaan en wat effectief mogelijk is indien afschot noodzakelijk en onvermijdelijk is op basis van de escalatieladder.

35 C. Imbert *et al.* 'Why do wolves eat livestock? Factors influencing wolf diet in northern Italy', Biological Conservation. Elsevier Ltd, 2016 pp. 156-168.

8 Adviezen

Bij de onderwerpen in de voorgaande hoofdstukken is in een aantal gevallen vermeld wat het advies van de commissie over het onderwerp is. Dit hoofdstuk zet de adviezen van de commissie nog eens expliciet op een rij.

1. De kern van dit gebiedsgericht preventieplan is: in het beleid van de provincie staat voorop dat voorkomen wordt dat dierhouders schade lijden als gevolg van de komst van de wolf in het door GS aangewezen gebied. De commissie adviseert GS om houders van schapen en geiten in het gebied – zowel professionele dierhouders, hobbyhouders als eigenaren van gescheperde kuddes – in de periode tot 2022 via een subsidieregeling financieel te ondersteunen bij het realiseren van afrasteringen. Het gaat om afrasteringen op vaste en niet-vaste percelen die aan eisen voldoen die in dit preventieplan staan genoemd.

2. De commissie adviseert om de volgende maatregelen voor subsidie in aanmerking te laten komen:
   - voor schapen en geiten op vaste percelen: gaas met stroomdraden of afrastering bestaande uit minimaal vijf stroomdraden; beide 120 cm hoog;
   - voor schapen en geiten op niet-vaste percelen: verplaatsbare afrastering in de vorm van een flexinet (al dan niet met een extra stroomdraad) of een afrastering met stroomdraden, beide 120 cm hoog.

   Om voor een bijdrage uit de subsidieregeling in aanmerking te komen, dienen de afrasteringen te voldoen aan de eisen die worden gesteld in Bijlage 1 van dit preventieplan.

3. De commissie adviseert te bevorderen dat in andere provincies dezelfde normen en regelingen voor vergoedingen voor preventieve maatregelen gelden.

4. De commissie adviseert de volgende vergoedingen in de provinciale subsidieregeling op te nemen:

Soort	Kostensoort	Vergoedingsbedrag
Vaste afrastering om vaste percelen	Vaste kosten, volledige vergoeding	€ 500,- (prijspeil 2020).
	Variabele kosten	€ 3,- per strekkende meter
	Plafondbedrag per schaap of geit*	€ 100,-
Verplaatsbare afrastering voor niet-vaste percelen	Voor weidebedrijven: vaste kosten autowinder/draadoprolsysteem, volledige vergoeding	€ 4.000,- (prijspeil 2020)
	Voor weide- en begrazingsbedrijven: kosten per schaap of geit	€ 30,-

Tabel 9. Vergoedingsbedragen voor wolfwerende afrasteringen

5. De commissie adviseert om zo spoedig mogelijk na vaststelling van dit preventieplan de provinciale subsidieregeling vast te stellen en in werking te laten treden.

6. De commissie adviseert om vooralsnog (zie hieronder advies 7) de volgende personen en organisaties voor een financiële bijdrage vanuit de subsidieregeling in aanmerking te laten komen:
   - professionele schapen- en geitenhouderijen;
   - hobbyhouders schapen en geiten;
   - eigenaren van gescheperde kuddes en natuurbegrazingsbedrijven.

7. De commissie adviseert om te onderzoeken:
   - hoeveel extra arbeid de extra maatregelen ter bescherming van de landbouwhuisdieren kosten en of daar een vergoeding tegenover kan staan, al dan niet in de vorm van een eco-dienst.
   - of maatregelen ter bescherming van de landbouwhuisdieren extra arbeidskosten met zich meebrengen en in welke omvang, en of daar een vergoeding tegenover kan staan, al dan niet in de vorm van een eco-dienst;
   - of en op welke wijze vergoeding in de onderhoudskosten mogelijk is;
   - of op korte termijn een vergoedingsregeling voor andere landbouwhuisdieren dan schapen en geiten mogelijk is, dan wel dat de vergoedingsregeling die in dit plan wordt voorgesteld wordt uitgebreid naar andere landbouwhuisdieren.

Tabel 10. Indicatie van budget voor subsidieregeling preventieve maatregelen voor het door GS in maart 2019 aangewezen leefgebied van de wolf.

Begrotingsjaar	Budget voor vaste percelen x € 1.000	Budget voor niet-vaste percelen x € 1.000
2020	250 – 400	60 – 100
2021	350 – 500	60 – 100

8. De commissie adviseert de provincie om op korte termijn met alle betrokken gemeenten in het aangewezen gebied in overleg te gaan over de wijze waarop de ruimtelijke en landschappelijke inpassing van afrasteringen zo snel mogelijk kan plaatsvinden en over uitvoeringsaspecten die daarbij aan de orde zijn. Hierbij moet onder andere rekening worden gehouden met de relatie met de Wet natuurbescherming. Het is wenselijk dat wordt gekomen tot een praktisch uitvoeringskader dat kan leiden tot een gedragen standaardmotivering.

9. De commissie adviseert GS om met gemeenten de ruimtelijke inpassing van afrasteringen te faciliteren waarbij het volgende geldt:
   - Bestaande afrasteringen zijn meestal vergunningsvrij:
     - voor percelen met de bestemming ‘erf’ of ‘agrarisch’;
     - bij ophoging tot 120 cm;
     - met toepassing van elektrische bedrading;
     - met inachtneming van regels uit de gemeentelijke APV.
   - Nieuwe afrasteringen zijn vergunbaar:
     - voor percelen met bestemming ‘erf’ of ‘agrarisch’;
     - met toepassing van elektrische bedrading;
     - met inachtneming van regels uit de gemeentelijke APV;
     - waarbij op grond van zwaarwegend belang zo nodig mag worden afgeweken van een negatief welstandsadvies.

- Bestaande en nieuwe afrasteringen zijn vergunbaar:
  - op percelen met de bestemming ‘natuur’;
  - met toepassing van elektrische bedrading;
  - met inachtneming van regels uit de gemeentelijke APV;
  - tot een hoogte van 120 cm
  - waarbij gebruik wordt gemaakt van een door provincie en gemeenten gezamenlijk geaccordeerde standaardmotivatie in de aanvraag en de beschikking.

Het is wenselijk dat de tekst van de standaardmotivatie door provincie, gemeenten en eventueel Welstandscommissies gezamenlijk wordt opgesteld, rekening houdend met wet- en regelgeving.

Het is voorts wenselijk dat bij vaste afrasteringen langs publiek toegankelijke paden of wegen bordjes worden geplaatst met de waarschuwing dat de afrastering onder elektrische spanning staat.

10. De commissie adviseert GS om bij gemeenten te bevorderen dat zij – in aansluiting op bestaande regels in de gemeenten – verplaatsbare tijdelijke afrasteringen zonder vergunning toestaan:
    - in de zomerperiode voor de duur tot circa drie weken;
    - in de winterperiode voor de duur tot circa drie maanden;
    - rond percelen met een omvang van in ieder geval twee hectare.

11. De commissie adviseert om de schaderegeling die in het Interprovinciaal wolvenplan is vastgelegd voort te zetten, waarbij vanaf 2022 als voorwaarde voor het toekennen van een schade-uitkering aan dierhouders in het aangewezen gebied geldt dat de dieren worden beschermd door afrasteringen die voldoen aan de eisen uit dit preventieplan.

12. De commissie adviseert om voortdurend te monitoren hoe de gesignaleerde wolven zich in en rond het aangewezen gebied op de Veluwe bewegen om zo nodig de gebiedsgrenzen aan te passen of gemotiveerd preventieve maatregelen van dierhouders buiten het aangewezen gebied te ondersteunen.

13. De commissie adviseert om periodiek informatiebijeenkomsten te organiseren waarbij dierhouders, overheid (provincie, BIJ12, gemeenten) en andere betrokken organisaties ervaringen met preventieve maatregelen kunnen delen.

14. De commissie adviseert om in het gebied en in interprovinciaal verband te bevorderen dat er een verfijnd monitoringsysteem ontstaat dat een betrouwbaar beeld geeft van het gedrag van wolven, de effecten van preventieve maatregelen en de ontwikkeling van de wolvenpopulatie in Nederland. De commissie adviseert voorts om over de resultaten van de monitoring op een evenwichtige wijze te communiceren.

15. De commissie adviseert om de ondersteuning van dierhouders bij het opzetten van vaste en niet-vaste afrasteringen uit te breiden van gebieden waar de wolf zich heeft gevestigd naar gebieden die als vaste corridors kunnen worden aangemerkt vanwege aanwijsbare vaste patronen in de trek van zwervende wolven. Het is wenselijk dat op zo kort mogelijke termijn in landelijk verband onderzoek wordt gedaan naar het bestaan van corridors.

16. De commissie adviseert om in relatie tot de escalatieladder die in dit plan is opgenomen nader onderzoek te doen naar de mogelijkheden om gebieden in Nederland aan te wijzen waar de aanwezigheid van wolven ongewenst is en/of die niet geschikt zijn als kansrijk leefgebied van de wolf, bijvoorbeeld omdat er onvoldoende wilde prooidieren in het gebied zijn.

17. De commissie adviseert om in landelijk verband in overleg tussen de provincies en de rijksoverheid te komen tot een beleid dat gericht is op de beheersbaarheid van de populatieontwikkeling van wolven in Nederland en de effecten hiervan, waarbij de ecologische draagkracht en het maatschappelijk draagvlak van de ontwikkeling van de wolvenpopulatie worden betrokken. Daarbij past ook een verdere uitwerking en concretisering van de escalatieladder.

18. De commissie adviseert aan alle betrokkenen om onderling in gesprek te blijven over de impact van de wolf en daarbij begrip te hebben voor verschillen in belangen en natuurvisies. Door gezamenlijk vooruit te kijken ontstaat draagvlak om tijdig in te ingrijpen en ongewenste ontwikkelingen te voorkomen.

Bijlage 1 Specifieke eisen aan afrastering

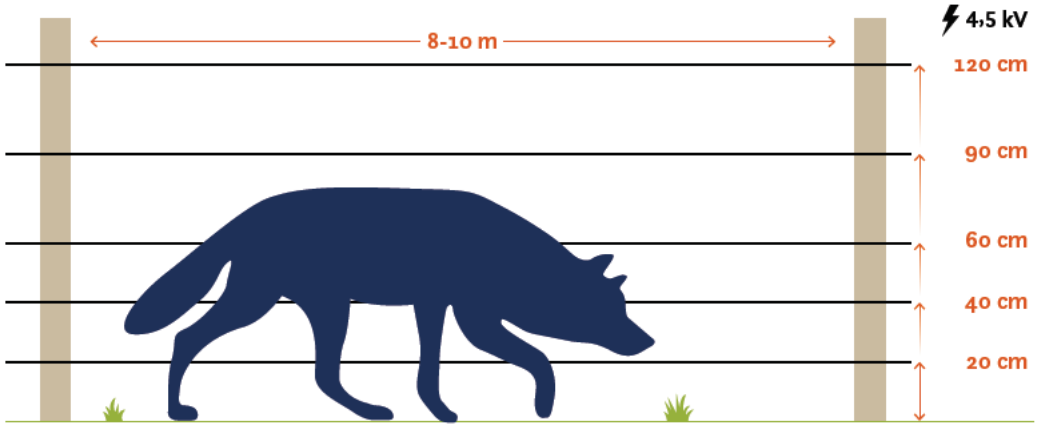
In deze bijlage staan de eisen waaraan de verschillende afrasteringen moeten voldoen om voor een tegemoetkoming uit de subsidieregeling van de provincie in aanmerking te komen. De eisen waarborgen onder normale omstandigheden dat de afrastering voldoende preventief werkt en een wolf van de schapen of geiten binnen de afrastering afhoudt.

Algemene eisen

- De volgende eisen worden aan alle vier de soorten afrasteringen gesteld:
- De elektrische spanning op de stroomdraden bedraagt minimaal 4500 volt (4,5 kilo volt – 4,5 kV).
- De impulsenergie van het schrikdraadapparaat is minimaal 1,5 joule. Om overal voldoende spanning op de draden te houden kan bij grotere weiden een hogere impulsenergie nodig zijn.
- De afstand van de bovenste draad tot de grond is minimaal 120 cm.
- De afstand van de onderste draad tot de grond is maximaal 20 cm.
- Voor toegangspoorten gelden dezelfde eisen als voor de afrastering zelf.
- Er is geen opstapmogelijkheid hoger dan 30 cm buiten de afrastering binnen een afstand van 2 meter.

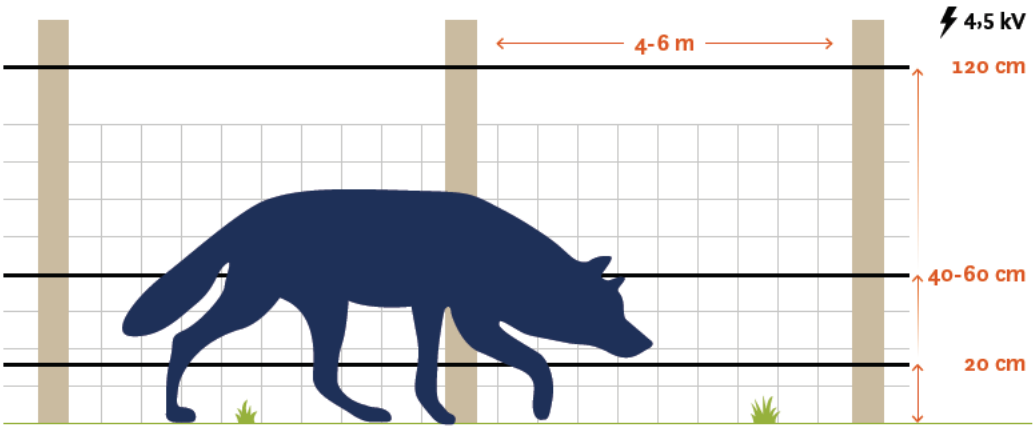
A. Vaste afrastering

Vaste afrastering met stroomdraden

- De draden zijn aan de buitenzijde van de palen bevestigd.
- Er zijn minimaal 5 draden.
- De afstand tussen de onderste draden is maximaal 20 cm. Bij 5 draden is de draadverdeling
- 20-40-60-90-120 cm; bij 6 draden: 20-40-60-80-100-120.
- De eventuele afwijking van de afstanden van de draden bedraagt maximaal 5 cm.
- De afstand tussen de palen waaraan de draden zijn bevestigd is maximaal 10 meter.
- De hoekpalen zijn stevig.

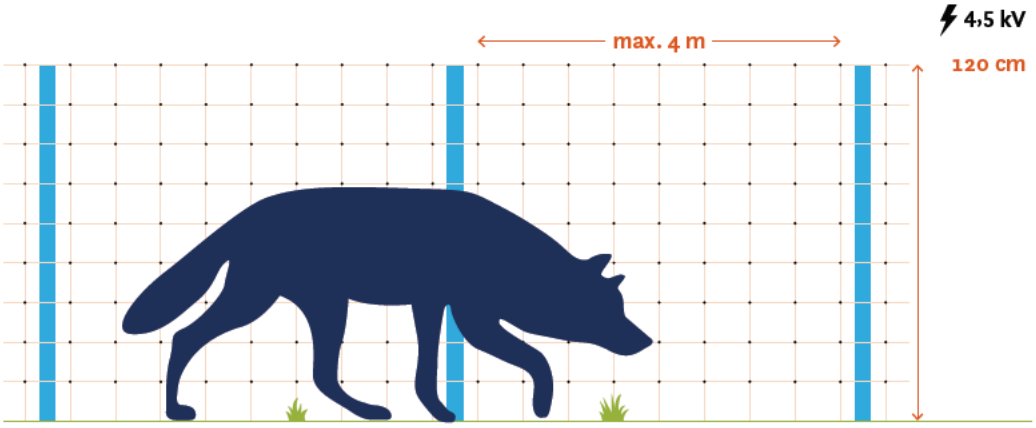
Vaste afrastering met gaas met stroomdraden

- Het gaas bevat aan de buitenzijde minimaal 3 stroomdraden
- De afstand tussen de middelste draad en de grond is 40 – 60 cm.
- De afstand tussen de palen is zodanig dat het gaas stevig staat (4 – 6 meter).
- Hoekpalen zijn stevig.

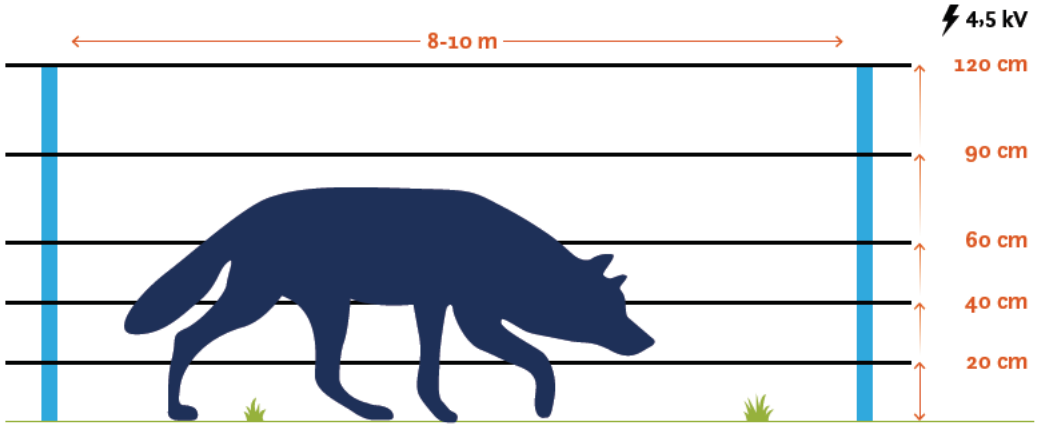
B. Verplaatsbare afrastering

Flexinet

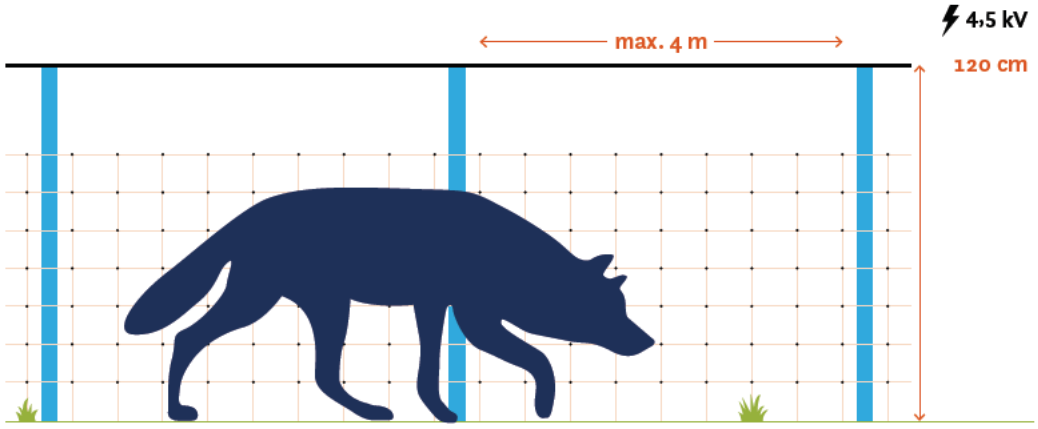
- Hoogte van het flexinet is 120 cm.
- De afstand tussen de palen is maximaal 4 meter.
- De flexinetten staan stevig en strak opgesteld.

Verplaatsbare afrastering met stroomdraden

- De draden zijn aan de buitenzijde van de palen bevestigd.
- Er zijn minimaal 5 draden.
- De afstand tussen de onderste draden is maximaal 20 cm. Bij 5 draden is de draadverdeling
- 20-40-60-90-120 cm; bij 6 draden: 20-40-60-80-100-120.
- De eventuele afwijking van de afstanden van de draden is maximaal 5 cm.
- De afstand tussen de palen (materiaal: kunststof of metaal) waaraan de draden zijn bevestigd bedraagt maximaal 10 meter.
- Hoekpalen van het perceel zijn stevig.

Flexinet met stroomdraad

- De afstand tussen de bovenste draad en de bovenzijde van het flexinet is maximaal 30 cm.
- De afstand tussen de palen is maximaal 4 meter.
- De flexinetten staan stevig en strak opgesteld.

Bijlage 2 Rekenvoorbeelden vergoedingen

Onderstaande rekenvoorbeelden betreffen situaties zoals die in Gelderland kunnen bestaan.

Voorbeeld A – Vast perceel
Een schapenhouder heeft in het Identificatie & Registratie systeem (I&R Dieren) van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) de volgende aantallen dieren:

Tabel 11.

Peildatum	Aantal dieren op stallijst
1-2-2019	10
1-5-2019	20
1-8-2019	20
1-11-2019	10
gemiddeld	**15**

Hij weidt gemiddeld 15 schapen op een perceel met vaste afrasteringen met een omtrek van 400 meter. De vergoeding voor de variabele kosten bedraagt:
400 meter x € 3 per meter = € 1.200,-
Per dier is dit € 1.200,- / 15 = € 80,-
Dit is lager dan het plafondbedrag van € 100,- per dier.

De totale vergoeding voor het nemen van preventieve maatregelen bedraagt:
Vaste kosten € 500,-
Variabele kosten (400 x € 3,-) € 1.200,-
Totale vergoeding **€ 1.700,-**

Voorbeeld B – Vast perceel met klein aantal dieren
Een hobbyhouder heeft gemiddeld over de 4 peildata 6 schapen lopen in een perceel met een omtrek van 400 meter. De vergoeding voor de variabele kosten zou dan bedragen:
400 meter x € 3 per meter = € 1.200,-
Per dier is dit € 1.200,- / 6 = € 200,-
Dit is hoger dan het plafondbedrag van € 100,- per dier. Dit betekent dat bij de berekening van de variabele kosten het plafondbedrag moet worden gehanteerd:
6 schapen x € 100,- per schaap = € 600,-

De totale vergoeding voor het nemen van preventieve maatregelen bedraagt:
Vaste kosten € 500,-
Variabele kosten (6 x € 100,-) € 600,-
Totale vergoeding **€ 1.100,-**

Voorbeeld C – Weidebedrijf met niet-vaste afrasteringen
Een weidebedrijf heeft gemiddeld over de 4 peildata 400 schapen. Het bedrijf gebruikt verplaatsbare afrasteringen met stroomdraden. Aangezien het bedrijf meer dan 100 schapen heeft, komt het in aanmerking voor een vergoeding voor een autowinder draadoprolsysteem.

De vergoeding bedraagt:

Vast bedrag autowinder	€ 4.000,-
Variabele kosten per schaap (400 x € 30,-)	€ 12.000,-
Totaal	**€ 16.000,-**

Voorbeeld D – Begrazingsbedrijf met niet-vaste afrasteringen
Een begrazingsbedrijf heeft gemiddeld over de 4 peildata 250 schapen. Het bedrijf gebruikt flexinetten.

De vergoeding bedraagt:

250 schapen x € 30,- per schaap	**€ 7.500,-**

Voorbeeld E – Combinatie vaste afrasteringen met niet-vaste afrasteringen
Een weidebedrijf heeft gemiddeld over de 4 peildata 400 schapen. Het bedrijf plaatst op een huiskavel een vaste afrastering met een lengte van 1.000 meter. Daarnaast gebruikt het bedrijf verplaatsbare afrasteringen met stroomdraden voor het naweiden op andere percelen.

De vergoeding bedraagt:

Vaste kosten vast afrasteringen	€ 500,-
Variabele kosten vast perceel (1.000 x € 3,-)	€ 3.000,-
Vast bedrag autowinder	€ 4.000,-
Variabele kosten per schaap (400 x € 30,-)	€ 12.000,-
Totaal	**€ 19.500,-**

Bijlage 3 Aantallen schapen in Nederland en Gelderland

In hoofdstuk 2 van dit plan staan in paragraaf 2.2.3 de aantallen schapen en geiten genoemd in het aangewezen gebied: 6.758 schapen verdeeld o ver 382 locaties en 1.782 geiten verdeeld over 226 locaties. Onderstaande tabel geeft het totaal aantal schapen in geheel Gelderland en in heel Nederland.

Regio's	Nederland			Gelderland (PV)		
Perioden	2000	2010	2019	2000	2010	2019
Aantal dieren						
Schapen, totaal	1.304.567	1.129.500	916.399	160.820	154.632	127.646
Schapen (indeling tot 2018)						
Lammeren	603.837	546.211	-	73.946	75.851	-
Ooien	679.776	558.184	-	82.968	75.265	-
Rammen	20.954	25.105	-	3.906	3.516	-
Schapen (indeling vanaf 2018)						
Schapen, 0-7 maanden	-	-	333.465	-	-	46.694
Schapen voor de melk, 7 mnd - 1 jaar	-	-	2.050	-	-	69
Schapen voor de melk, ouder dan 1 jaar	-	-	14.252	-	-	490
Overige schapen, 7 mnd - 1 jaar	-	-	102.523	-	-	13.723
Overige schapen, ouder dan 1 jaar	-	-	436.889	-	-	61.553
Rammen	-	-	27.220	-	-	5.117
Aantal bedrijven						
Schapen, totaal	17.574	12.871	8.359	2.872	2.050	1.385
Schapen (indeling tot 2018)						
Lammeren	13.919	9.977	-	2.192	1.549	-
Ooien	17.249	12.773	-	2.816	2.032	-
Rammen	5.630	5.974	-	1.041	1.010	-
Schapen (indeling vanaf 2018)						
Schapen, 0-7 maanden			5.455			900
Schapen voor de melk, 7 mnd - 1 jaar			97			11
Schapen voor de melk, ouder dan 1 jaar			156			20
Overige schapen, 7 mnd - 1 jaar			4.781			709
Overige schapen, ouder dan 1 jaar			8.113			1.338
Rammen			5.631			831

Tabel 12. Aantallen schapen in Nederland en Gelderland, november 2019, Bron Centraal Bureau voor de Statistiek

Bijlage 4 Bronnen

- BIJ12
  - Bescherming van vee tegen wolf, brochure, z.j.
  - Kwartaalbericht over de wolf, monitoring en schadecijfers, 2020
  - Monitoringplan wolf, november 2019
  - PreventieKit, Module Wolven, vossen en marterachtigen, z.j.
  - Protocol algemeen – Canis Lupus, 2019
  - Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij, Richtlijn van BIJ12 ten behoeve van de taxatie en het verlenen van een tegemoetkoming in wolvenschade in de schapenhouderij, 2019

- Bommel, L. Linnartz en L. Floor, Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven, Wageningen 2015

- Bommel F. van, F. van, M. Pekel, L. Linnartz en R. Dorgelo, Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij Preventie van Predatie door Wolven, Nijmegen/ Wageningen 2020

- Bundesamt für Naturschutz. Empfehlungen zum Schutz von Weidetieren und Gehegewild vor dem Wolf. Bfn-Skripten 530, Bonn, 2019.

- Drenthen, M., M. de la Haye, D. Klees, W. Knol, L. Linnartz en M. van der Weide, Toekomstig management van wolven in Nederland, een verkenning, maart 2020.

- Fechter D. en I. Storch. How Many Wolves (Canis lupus) Fit into Germany? The Role of Assumptions in Predictive Rule-Based Habitat Models for Habitat Generalists. PlosOne. 2014

- Groot Bruinderink G.W.T.A, H.A.H. Jansman, M.H. Jacobs M.H. en M. Harms, De komst van de wolf (Canis lupus) in Nederland. Een ‘factfinding study’. Alterra-rapport 2339, Wageningen, 2012.

- Groot Bruinderink, G.W.T.A. en D.R. Lammertsma, Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland: versie 2.0. Alterra rapport 2486, Wageningen 2013

- Imbert C. et al. ‘Why do wolves eat livestock? Factors influencing wolf diet in northern Italy’, Biological Conservation. Elsevier Ltd, 2016 pp. 156-168.

- Interprovinciaal overleg, Interprovinciaal wolvenplan, Den Haag 2019.

- Jagersvereniging.nl. Voor de Wolven, juni 2019.

- Jansman H.A.H., T. Visser en D.R. Lammertsma, Beïnvloedingsregio gevestigde wolf Veluwe. Opties voor een regioafbakening. WENR, Wageningen, 2019.
- Kuijper D.P.J., M. Churski, A. Trouwborst, M. Heurich, C. Smit, G.I.H. Kerley en J.P.G.M. Cromsigt, Keep the wolf from the door: How to conserve wolves in Europe's human dominated landscapes? Biological Conservation 2019, 235: 102-111.
- www.omroepgelderland.nl/nieuws/2429528/Schapenhouders-nemen-mondjesmaat-maatregelen-tegen-de-wolf-Hij-is-er-daar-moet-je-mee-dealen. November 2019.
- Vereniging Wildbeheer Veluwe. Jaarrapportage grofwild 2018-2019. Vaassen 2019.
- Viltskadecenter, Preventing damage caused by wildlife, using different kinds of fencing, uitgegeven door het Zweedse wildschadecentrum, september 2003
- Wagner C., M. Holzapfel, G. Kluth, I. Reinhardt en H. Ansorge, Wolf (Canis lupus) feeding habits during the first eight years of its occurrence in Germany. Mammalian Biology, 2012, 77 (3): 196-203.

Bijlage 5 Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland

- [redacted]
- [redacted] Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland (LTO);
- [redacted] Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders (KSG);
- [redacted] de Vereniging Gescheperde Schaapskudden Nederland (VGSN);
- [redacted] Gelders particulier grondbezit;
- [redacted] terreinbeherende organisaties;
- [redacted] de gemeenten.

De commissie werd ondersteund door:

- [redacted] provincie Gelderland), [redacted] commissie
- [redacted] (Blaekend), [redacted]
- [redacted] (KplusV), [redacted]

Gebruikt beeldmateriaal.
Voorpagina nachtkraal foto [redacted] / foto schapen wolvencommissie pag 7. foto [redacted] • pag. 13 foto uit [redacted] e.a. 2015 • pag 14 Still uit de video Wolfsschutzzäune, AGRIDEA • pag. 16 gaas/afrastering foto's wolvencommissie pag. 17 foto www.schapenhoeve.nl/euronet • pag. 17 foto kuddebewakingshond wolvencommissie • pag. 25 foto wolvencommissie • pag. 28 foto wolvencommissie pag. 40 still uit de video: https://youtu.be/VbzAG4d74cA

GEBIEDSCOMMISSIE

Preventie Wolvenschade Gelderland

Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

> Retouradres Postbus 20401 2500 EK Den Haag

De Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal
Binnenhof 4
2313 AA DEN HAAG

Directoraat-generaal Natuur, Visserij en Landelijk gebied

Bezoekadres
Bezuidenhoutseweg 73
2594 AC Den Haag

Postadres
Postbus 20401
2500 EK Den Haag

Overheidsidentificatienr
00000001858272854000

T 070 379 8911 (algemeen)
F 070 378 6100 (algemeen)
www.rijksoverheid.nl/lnv

Datum 17 juni 2020
Betreft Hervestiging van de wolf in Nederland

Ons kenmerk
DGNVLG / 20095266

Bijlage(n)
1

Geachte Voorzitter,

In deze brief informeer ik uw Kamer over de uitkomsten van een onafhankelijk onderzoek door Motivaction naar het maatschappelijk draagvlak voor de hervestiging van de wolf in Nederland. Verder informeer ik uw Kamer in deze brief over de gesprekken die ik voer met de provincies naar aanleiding van de snelle opmars van de wolf die de afgelopen vijf jaar heeft plaatsgevonden.

Onderzoek Motivaction
In samenwerking met de provincies, die verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van het natuurbeleid (ook in relatie tot eventuele schade aan landbouwhuisdieren en uitkeringen aan houders daarvan), is besloten het maatschappelijk draagvlak voor de hervestiging van de wolf in Nederland te onderzoeken door middel van een communicatieonderzoek. Recent is dit onderzoek afgerond. Dit onderzoek heb ik laten doen naar aanleiding van de motie-Geurts/Weverling (CDA/VVD) inzake het starten van een breed maatschappelijk debat over het samen leven met natuur en de hervestiging van de wolf in Nederland (Kamerstuk 33 576, nr. 152) en de motie Futselaar/Bromet (SP/GL) waarin uw Kamersteun uitspreekt voor de provinciale wolvenplannen en voor mijn gevolgde lijn met betrekking tot de beschermde status van de wolf (Kamerstuk 33 576, nr. 146).

De uitkomsten van dit onafhankelijke onderzoek, uitgevoerd door bureau Motivaction, kunnen desgewenst als input dienen voor een toekomstige evaluatie van het Interprovinciaal Wolvenplan uit 2019. Daarnaast kunnen de uitkomsten de provincies en belangenorganisaties ondersteunen bij het vinden van maatregelen het samenleven met de wolf in Nederland daadwerkelijk vorm te geven. Het rapport vindt uw Kamer bijgaand.

Resultaten
Uit het onderzoek blijkt dat het maatschappelijk draagvlak voor de hervestiging van de wolf relatief groot is: 57% van de Nederlanders heeft een positieve houding ten aanzien van de hervestiging van de wolf en 65% ziet de wolf als ongevaarlijk. De meeste Nederlanders zullen natuurgebieden met wolven dan ook niet mijden, een ontmoeting met een wilde wolf zouden de meeste Nederlanders (77%) een bijzondere ervaring vinden en bijna de helft van de Nederlands zou graag een wolf in het wild willen tegenkomen. Ook blijkt uit het onderzoek dat Nederlanders relatief veel weten over het gedrag van wolven. Minder bekend is

echter hoe het naast elkaar leven met wolven werkt, daar wil men meer over weten. Tenslotte blijkt dat Nederlanders een ondersteunende rol zien voor overheden bij de hervestiging van de wolf, met name bij het schadeloosstellen van boeren bij schade en bij het treffen van preventieve maatregelen.

Tegenstanders, 18%, vinden dat de wolf niet welkom is in Nederland vanwege ruimtegebrek, de predatie op vee en de mogelijke overlast en ontstaan van gevaarlijke situaties. Om aan deze bezwaren tegemoet te komen voorziet het Interprovinciaal Wolvenplan in een ruime schadevergoeding bij predatie op vee en ook hebben enkele provincies regelingen getroffen voor het vergoeden van preventieve maatregelen.

De aanbevelingen uit het onderzoek hebben dan ook voor een deel betrekking op de communicatie met Nederlanders over hoe nu samen te leven met de wolf en welke instanties verantwoordelijk zijn voor het wolvenbeleid. In samenwerking met de provincies zal ik dan ook inzetten op goede invulling van de aanbevelingen uit het rapport. Een en ander zal onder andere verder vorm krijgen via de provinciale uitvoeringsdienst BIJ12 die, als coördinerend wolvenmeldpunt, onder andere verantwoordelijk is voor communicatie en voorlichting met betrekking tot wolven en schade aan landbouwhuisdieren. Daarnaast monitort deze dienst de ontwikkeling van de wolven in Nederland en verwerkt zij de meldingen van vermoedelijke wolvenwaarnemingen, wolvensporen, door wolven gedode landbouwhuisdieren en/of wilde dieren.

Huidige situatie
Op dit moment is er veel media-aandacht voor de wolf in Noord-Brabant. Ik vind het belangrijk om te onderzoeken of de recente incidenten van invloed zijn op het draagvlak. Ik ben daarom van plan om dit najaar al een aanvullend onderzoek te laten uitvoeren om ontwikkelingen en trends in het oog te kunnen houden.

Gesprekken provincies
De afgelopen vijf jaar heeft zoals gezegd een snelle opmars plaatsgevonden van de wolf in Nederland. Sinds 2015 zijn verschillende zwervende wolven gesignaleerd in Nederland, die aantoonbaar afkomstig waren van roedels uit Duitsland. In 2019 is het eerste gevestigde, dus territoriale, wolvenpaar op de Noord-Veluwe een feit. Op dit moment is een zwervende (jonge) wolf actief in Brabant die veel slachtoffers maakt onder schapen. Dit lijkt een specifiek geval, maar de verwachting is dat dit vaker gaat voorkomen omdat er meer en regelmatiger zwervende jonge wolven in Nederland zullen voorkomen.

Naar mate er meer jonge dieren voorkomen is het niet onwaarschijnlijk dat zij zich ook blijvend vestigen in gebieden die vanuit de voedselsituatie minder gunstig zijn of die om andere redenen ongewenst zijn. Dat roept de vraag op of de huidige instrumenten nog wel toegesneden zijn op deze situatie, of dat er een aanvullende strategie nodig is om beter voorbereid te zijn. Dan kan bijvoorbeeld de overlast nog verder worden beperkt dan tot nu gedaan wordt, met inachtneming van de beschermde status van de wolf.

Directoraat-generaal Natuur, Visserij en Landelijk gebied

Ik wil hierover de komende tijd in gesprek gaan met de provincies.

Ons kenmerk
DGNVLG / 20095266

Carola Schouten
Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Maatschappelijk draagvlak voor de hervestiging van de wolf in Nederland

Rapportage

[redacted] MSc

[redacted]

B5459

Maart 2020

Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

motivaction
research and strategy

Inhoudsopgave

Achtergrond en onderzoeksopzet **3**

Conclusies **5**

Aanbevelingen **10**

Resultaten **11**

Hoofdstuk 1 | Meerderheid heeft positief beeld van de wolf **14**

Hoofdstuk 2 | Natuurgebieden zullen niet gemeden worden **21**

Hoofdstuk 3 | Veel kennis; maar nog vragen over hoe samenleven met de wolf werkt **27**

Hoofdstuk 4 | Ondersteunende rol van de overheid bij de terugkeer van de wolf **31**

Bijlagen **40**

Achtergrond en onderzoeksopzet (1/2)

Op verzoek van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (hierna: het ministerie van LNV) heeft Motivaction International B.V. een onderzoek uitgevoerd naar het maatschappelijk draagvlak voor de hervestiging van de wolf in Nederland.

Sinds 2015 duiken, na 150 jaar afwezigheid, weer af en toe wolven op in Nederland. Dit zijn met name wolven uit Duitsland die op zoek zijn naar een nieuw leefgebied. In 2018 zijn volgens de metingen van het Wageningen Environmental Research (WENR) acht verschillende wolven in Nederland waargenomen. In 2019 heeft een koppel wolven zich gevestigd op de Veluwe en welpjes gekregen. Met de vestiging van het paar op de Noordelijke Veluwe is de terugkeer van de wolf naar Nederland officieel een feit.

In het publieke debat over de terugkeer van de wolf zijn er zowel voor- als tegenstanders. Gezien de verschillende standpunten die leven in de maatschappij én doordat de wolf zich nu daadwerkelijk opnieuw heeft gevestigd in Nederland, heeft de Tweede Kamer in maart 2019 een motie aangenomen waarin de regering wordt verzocht een breed maatschappelijk debat te starten over het samenleven met wolven in Nederland. Met het huidige onderzoek wil het ministerie van LNV het brede maatschappelijke debat stimuleren en provincies en belangenorganisaties ondersteunen bij het vinden van maatregelen om het vreedzaam samenleven met de wolf in Nederland mogelijk te maken. De vraagstelling van dit onderzoek is als volgt geformuleerd:

> Wat is het maatschappelijk draagvlak onder burgers voor het samenleven met de wolf in Nederland?

Verschil met 2012

In 2012 is al eens, in opdracht van het toenmalige ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie, onderzoek gedaan naar de houding van burgers en stakeholders ten opzichte van de mogelijke hervestiging van de wolf. Toen was er nog geen sprake hiervan, maar werd er wel rekening gehouden met een mogelijke terugkeer van deze soort. Het huidige onderzoek achterhaalt of de mening en houding ten opzichte van de wolf sinds 2012 is veranderd.

Achtergrond en onderzoeksopzet (2/2)

Om betrouwbare uitspraken te kunnen doen over de Nederlandse bevolking is kwantitatief onderzoek uitgevoerd. De respondenten komen uit Stempunt, het ISO-26362-gecertificeerde online panel van Motivaction.

Doelgroep, steekproef en representativiteit

De doelgroep voor dit onderzoek is de Nederlandse bevolking. Er is een representatieve steekproef gerealiseerd van n=2.060 Nederlanders van 18 tot en met 80 jaar. De steekproef is representatief voor leeftijd, geslacht, opleiding, Nielsen-regio, Mentality-milieus* en interacties tussen deze variabelen. **Mentality-milieus zijn segmenten van de bevolking met een eigen waardenoriëntatie en kijk op het dagelijks leven.*

Vragenlijst, dataverzameling en veldwerkperiode

De vragenlijst is in samenwerking met betrokkenen vanuit het ministerie van LNV opgesteld. De vragenlijst uit 2012 vormde de basis voor het huidige kwantitatieve onderzoek. Voorafgaand aan het kwantitatieve onderzoek is een deskresearch en een kwalitatief onderzoek uitgevoerd. De inzichten uit deze twee onderdelen zijn meegenomen in de kwantitatieve vragenlijst. Het onderzoek is vervolgens uitgevoerd door middel van een online vragenlijst van in totaal 27 vragen. Respondenten ontvingen per e-mail een uitnodiging met daarin een link naar de online vragenlijst. Dit kwantitatieve veldwerk vond plaats in de periode van 23 januari tot en met 31 januari 2020.

Hoofdconclusie

Het maatschappelijk draagvlak voor de terugkeer van de wolf in Nederland is relatief groot. De meeste Nederlanders hebben een positieve houding ten aanzien van de hervestiging van de wolf en schatten risico's (voor zover bekend) van de terugkeer laag in.

Een meerderheid van de Nederlanders heeft een positief beeld van de wolf

- De helft van de Nederlanders ziet de wolf als een dier dat in Nederland thuis hoort; wat betreft de meeste Nederlanders is de wolf welkom in Nederland.
- Dit geldt ook voor bewoners van gebieden waar wolven voorkomen.
- Voorstanders verklaren hun standpunt vaak vanuit ecologisch oogpunt(goed voor natuur).
- Tegenstanders redeneren vanuit mogelijke (toekomstige) negatieve gevolgen (gevaar en overlast).
- Wolven worden gezien als slimme en (meestal) ongevaarlijke dieren.

De meeste Nederlanders zullen natuurgebieden met wolven niet mijden.

- Een ontmoeting met een wilde wolf zouden de meeste Nederlanders een bijzondere ervaring vinden.
- Bijna de helft van de Nederlanders zou een wolf (op enige afstand) in het wild willen tegenkomen.
- Een meerderheid zou natuurgebieden met wolven niet mijden; tegenstanders geven vaker aan natuurgebieden met wolven te zullen mijden.

Nederlanders weten veel over het gedrag van wolven. Minder bekend is hoe het naast elkaar leven met wolven werkt; daar wil men meer over weten.

- Redelijk hoog kennisniveau over algemeen gedrag en de beschermde status van wolven.
- Over hoe het samenleven met wolven er uit ziet is men minder zeker.
- De meeste informatie over wolven komt via de televisie.
- Een derde van de Nederlanders wil meer informatie over wolven.
- Relatief veel interesse in wat (toekomstige) gevolgen zijn van het samenleven met de wolf en waar ze voorkomen.

Nederlanders zien voor de overheid een ondersteunende rol bij de terugkeer van de wolf.

- Geen eenduidig beeld onder Nederlanders hoe we met de Nederlandse natuur om moeten gaan, bijvoorbeeld over actief ingrijpen.
- Een kleine meerderheid denkt dat er voldoende ruimte is voor wolven, mits het aantal enigszins beperkt blijft.
- Natuurorganisaties en beheerders van natuurgebieden wordt een leidende rol toebedeeld in wolvenbeleid; de overheid een ondersteunende rol.
- Meeste steun voor het laten zoals het nu is of natuurgebieden verbinden.
- Meeste steun voor vergoeden van schade door de wolf en preventiemaatregelen aan boeren.

Ondersteunende conclusies (1/4)

Een meerderheid van de Nederlanders heeft een positief beeld van de wolf

De meerderheid van de Nederlanders (57%) is van mening dat de wolf welkom is in Nederland. Dat is een stijging ten opzichte van 2012 (45%) toen de wolf zich nog niet in Nederland gevestigd had. Opvallend is dat er in de groep voorstanders geen verschil is tussen Nederlanders die in wolvengebieden wonen en Nederlanders die buiten wolvengebieden wonen: zij vinden in even grote mate dat de wolf welkom is.

Voorstanders verklaren hun mening vooral met ecologische redenen. In hun ogen is het de Nederlandse natuur die het mogelijk maakt dat de wolf terug kan komen en is de terugkeer van de wolf een verrijking van de Nederlandse natuur. Tegelijkertijd is er sprake van een groep Nederlanders (18%) die vindt dat de wolf niet welkom is. Tegenstanders zien vooral mogelijke (toekomstige) negatieve gevolgen. Zij redeneren dat er te weinig ruimte is voor wolven, dat ze vee opeten, dat er te veel wolven kunnen komen en dat ze voor overlast en gevaarlijke situaties kunnen zorgen.

De meerderheid van de Nederlanders heeft eveneens een positief beeld van de wolf. De wolf wordt over het algemeen gezien als een slim dier, dat weinig gevaar oplevert. Tegelijkertijd geeft een grote groep Nederlanders aan (44%) dat ze niet weten wat ze zouden moeten doen als ze een wolf in het wild zouden tegenkomen. Met name Nederlanders die tegen de terugkeer van de wolf zijn, geven aan dat ze hier kennis in missen. Zij denken ook vaker dan andere Nederlanders dat wolven hen zouden aanvallen als ze te dicht in de buurt komen.

Ondersteunende conclusies (2/4)

De meeste Nederlanders zullen natuurgebieden met wolven niet mijden

Nu de wolf zich weer in Nederland heeft gevestigd, wordt de kans groter dat je een wolf in het wild tegen kan komen. De meeste mensen zouden dit een spannende ervaring vinden (66%) maar zeker ook bijzonder (77%). Inwoners van wolvengebieden geven zelfs nog iets vaker aan dat zij zo'n ervaring bijzonder zouden vinden (81%).

Iets minder dan de helft (45%) zou een keer willen mee maken dat ze een wolf in het wild tegenkomen. Met name voorstanders van de terugkeer van de wolf geven aan deze situatie een keer te willen mee maken (64%).

De houding van Nederlanders uit zich ook in hun voornemen om natuurgebieden waar wolven voorkomen te blijven bezoeken (60%). Inwoners van wolvengebieden (64%) en voorstanders (83%) zelfs nog iets vaker. Een vijfde van de Nederlanders (22%) geeft aan dat zij niet van plan zijn natuurgebieden te bezoeken als daar wolven voorkomen. Dit zijn vooral Nederlanders die vinden dat de wolf niet welkom is in Nederland (65%).

Ondersteunende conclusies (3/4)

Nederlanders weten veel over het gedrag van wolven. Minder bekend is hoe het naast elkaar leven met wolven werkt; daar wil men meer over weten

Nederlanders weten relatief veel over het gedrag van wolven. Ze zijn goed op de hoogte dat wolven schuwe dieren zijn en in principe geen mensen aanvallen (75%). Daarnaast weten zij dat wolven incidenteel schapen eten (64%), maar dat reeën, zwijnen en kleine knaagdieren vooral op het menu staan (61%). Zes op de tien Nederlanders (58%) zijn er mee bekend dat de wolf een beschermd Europees dier is.

Waar minder Nederlanders mee bekend zijn is dat wolven die zich gevestigd hebben, zoals het paar op de Veluwe, op hun plek blijven en niet meer rond gaan trekken (18%). Ze weten ook minder goed hoe het samenleven met wolven er uit gaat zien. 31% van de Nederlanders weet niet of wolven vaker mensen aanvallen als ze dichtbij mensen leven (16% denkt van wel). Verder weet 32% niet of wolven vaker vee eten als ze dichtbij dat vee leven (46% denkt van wel). Nederlanders die tegen de terugkeer van de wolf zijn, denken vaker onterecht dat wolven die dichtbij vee leven, ook vaker schapen en geiten eten (68%).

Een derde van de Nederlanders (36%) geeft aan dat ze meer informatie zouden willen over de wolf in Nederland. Deze groep wil graag weten hoe wolven op mensen reageren en wat je moet doen als je een wolf tegenkomt (72%). Daarnaast zijn ze benieuwd naar waar wolven in Nederland vast verblijven en in welke gebieden ze gaan zwerven (66%).

Hoewel een grote groep Nederlanders aangeeft dat ze geen behoefte hebben aan informatie over de wolf, blijkt dat er toch meer interesse is in specifieke onderwerpen. Men zou bijvoorbeeld graag meer willen weten over waar de wolf voorkomt of gaat voorkomen (51%), wat gevolgen kunnen zijn van de komst van de wolf in Nederland (48%) en het gedrag van wolven (47%). Voorstanders van de terugkeer van de wolf hebben vaak meer interesse in de wolf dan tegenstanders.

Ondersteunende conclusies (4/4)

Nederlanders zien voor de overheid een ondersteunende rol bij de terugkeer van de wolf

Nederlanders verschillen in hun beleving of Nederland veel echte natuur heeft (33%) of meer een aangelegd park is (36%). Het verschil in deze beleving zien we ook terug in de overtuiging van Nederlanders hoe we met natuur en wilde dieren om moeten gaan. 39% wil dat er niet ingegrepen wordt en dat de natuur haar gang kan gaan; 30% is wel voor ingrijpen als het de natuur mooier, beter en veelzijdiger maakt. Verder vindt 34% dat wilde dieren bijgevoerd moeten worden als er te weinig eten voor ze is en vindt 56% dat we moeten accepteren in Nederland dat dieren overlast kunnen veroorzaken. 41% vindt dat wilde dieren geen zorg van mensen nodig hebben en 20% is het er niet mee eens dat we overlast moet accepteren.

Nederlanders verwachten dat wolven voor schade en overlast gaan zorgen in Nederland. Toch is een kleine meerderheid van mening dat er voldoende natuur en ruimte is voor wolven in Nederland (54%). Hier staan voorstanders en tegenstanders recht tegenover elkaar. Waar 72% van de voorstanders denkt dat er genoeg natuur en ruimte is voor wolven, denkt 75% van de tegenstanders dat dit niet het geval is.

Volgens Nederlanders zijn het Staatsbosbeheer (70%) en beheerders van natuurgebieden (54%) die bepalen hoe we met wilde dieren in Nederland omgaan. Zij vinden dan ook dat zulke organisaties een leidende rol moeten nemen om te bepalen wat we met wolven in Nederland gaan doen (natuurorganisaties: 64%; beheerders natuurgebieden: 58%). Circa een kwart denkt dat de provincies zich met het beleid bezig zouden moeten houden (24%). De rol van de overheid is volgens burgers meer ondersteunend; 38% vindt dat de overheid een leidende rol zou moeten nemen om te bepalen wat er met wolven in Nederland gebeurt. Nederlanders zien een grotere rol voor de overheid in de vorm van ondersteuning aan boeren. De meeste Nederlanders vinden dat boeren (deels) de schade door wolven vergoed moeten krijgen van de overheid (73%). Ook vinden zij dat de overheid boeren moeten steunen door preventiemaatregelen tegen de wolf (deels) te vergoeden (68%).

Aanbevelingen

Wat als je een wolf in het wild tegenkomt? → Zet in op het verhogen van het gevoel van controle om zorgen en angst weg te nemen, maar blijf er voor zorgen dat mensen zich realiseren dat het een gevaarlijk dier is

Relatief veel Nederlanders ervaren een lage mate van controle als zij een wolf in het wild tegen zouden komen: ze weten niet hoe ze zich moeten gedragen om de situatie veilig te houden. Degenen die niet (goed) weten hoe ze moeten reageren op een wilde wolf, hebben ook vaker het idee dat een wolf hen aan zal vallen als ze te dicht bij het dier in de buurt komen. Door te informeren over het gedrag van wolven (hoe ze op mensen reageren, hoe voorspelbaar of onvoorspelbaar ze zijn, wat je moet doen als je een wilde wolf tegenkomt) neem je voor een groot deel deze zorgen weg. Echter, er moet worden gewaarborgd dat Nederlanders niet overmoedig raken en de wolf als (te) ongevaarlijk gaan zien. Dan is de kans dat ze het dier te dicht naderen, wat stress en een mogelijke onverwachte reactie bij de wolf oproept. Dit verhoogt juist de kans op ongelukken. Informeer dus over het gedrag van de wolf, maar communiceer ook dat het een gevaarlijk dier kan zijn en dat dus de juiste voorzorgmaatregelen genomen dienen te worden. Dit kan het beste via de televisie, krant of op nieuwswebsites, omdat Nederlanders daar het meest in aanraking komen met informatie en nieuws over wolven

Wat als een wolf dichtbij mij leeft? → Neem foutieve aannames weg over gedrag van de wolf als deze dichtbij mensen leeft

Daarnaast zal informatie zich moeten richten op het samenleven met wolven: wat als wolven dichtbij leven. In de huidige meting bleken relatief veel Nederlanders niet goed op de hoogte van het gedrag van wolven als ze dichtbij mensen leven. Men is er bijvoorbeeld niet zeker van wat het risico is dat wolven in dat soort situaties ook mensen of vee kunnen aanvallen. Ook hier zal informatie zich moeten richten op het gedrag van wolven en welke preventiemaatregelen genomen kunnen worden om mensen en vee te beschermen.

Wie is verantwoordelijk voor de wolf ? → Communiceer dat provincies verantwoordelijk zijn voor wolvenbeleid

Weinig Nederlanders zijn ermee bekend dat provincies verantwoordelijk zijn voor het beleid en communicatie daarover. Om te zorgen dat mensen informatie op de juiste plek zoeken en signalen over wolven de juiste instantie bereiken is het goed om dit bekend te maken, ook op de kanalen van natuurorganisaties. Om een duidelijke boodschap te verkondigen aan de burger is het zaak dat provincies hun beleid en informatie op elkaar afstemmen.

Resultaten

Leeswijzer (1/2)

In het volgende gedeelte van het rapport volgt de onderbouwing van de conclusies met de resultaten uit het onderzoek. Deze resultatensectie bestaat uit vier hoofdstukken. We beginnen met een hoofdstuk over het **beeld van de wolf** in het algemeen. Hierin wordt naast het beeld van de wolf ook ingegaan op beleving van natuur en beleid voor wilde dieren, de mate waarin bepaalde dieren als Nederlandse dieren worden gezien en redenen waarom men voor of tegen de terugkeer is van de wolf in Nederland. In het tweede hoofdstuk gaan we in op het **verwachte eigen gedrag**: zou men gebieden waar de wolf voorkomt mijden of niet? En, hoe zou men de ontmoeting met een wilde wolf op korte afstand vinden. Het derde hoofdstuk gaat in op **informatie en kennis**. Wat weet men van de wolf en waar haalt men informatie over de wolf vandaan. Het hoofdstuk eindigt met de behoefte aan informatie over de wolf. Het laatste hoofdstuk gaat in op **wensen en behoefte omtrent wolvenbeleid**. Wie acht men verantwoordelijk voor de uitvoer, hoeveel schade en overlast verwacht men van wolven en in hoeverre moeten boeren gecompenseerd en ondersteund worden.

Doelgroepen:

Dit rapport gaat in op resultaten van het Nederlands publiek. Ter verdieping van de resultaten onderscheiden we drie indelingen in doelgroepen. Hieronder en op de volgende pagina leggen we de groepen kort uit. Elke groep is te herkennen aan een symbool.

- **Houding** ten opzichte van de terugkeer van de wolf in Nederland:

Voorstanders (n=1.197). Deze groep vindt dat de wolf welkom is in Nederland.

Tegenstanders (n=378). Deze groep vindt dat de wolf niet welkom is in Nederland.

- **Woongebied**, bepaald aan de hand van CEBUCO en stedelijkheid.

Inwoners die in 'wolvengebieden' wonen (n=502). In deze gebieden is de afgelopen 2 jaar de aanwezigheid van wolven waargenomen (gezien, uitwerpselen gevonden of vanwege gedood vee*). Wolvengebieden omvatten de volgende CEBUCO-codes: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 40, 47, 48. Inwoners die in *zeer sterk* stedelijke gebied wonen zijn uit deze groep gehaald en naar de groep inwoners buiten wolvengebieden geplaatst.

Inwoners buiten wolvengebieden (n=1.558). Deze woo[illegible] vallen buiten de vooraf gedefinieerde CEBUCO-codes of zijn *zeer sterk* stedelijk.

*Waarvan vastgesteld is dat deze door wolven gedood zijn

Leeswijzer (2/2)

- **Waardenoriëntatie**. Mensen verschillen in de manier dat zij naar dieren kijken, bijvoorbeeld in hoeverre ze verzorging van mensen nodig hebben of niet, en in hoeverre dieren rechten (zouden) moeten hebben. Wetenschappers onderscheiden twee waardenoriëntaties die de houding van mensen naar wilde dieren verklaren: mutualisme-oriëntatie en dominantie-oriëntatie*. Mensen met een mutualisme-oriëntatie geloven dat mensen en dieren gelijk zijn in het ecosysteem. Zij vinden vaker dat mensen voor (wilde) dieren moeten zorgen (bijv. door ze in de winter bij te voeren). Daarnaast vinden zij vaker dat dieren beschermd moeten worden door dit in de wetgeving vast te leggen. Mensen met een dominantie-oriëntatie geloven dat de mens in het ecosysteem boven dieren staat; hun welzijn is belangrijker. Zij vinden vaker dat wilde dieren door de mens gebruikt mogen worden. De waardenoriëntatie van de huidige steekproef is berekend aan de hand van 16 vragen (8 gericht op de dominantie-oriëntatie en 8 gericht op de mutualisme-oriëntatie). Hieruit zijn drie groepen gedestilleerd:

Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie (n=998). Deze groep scoort positief op de mutualisme-vragen en negatief op de dominantie-vragen.

Nederlanders met een dominantie-oriëntatie (n=443). Deze groep scoort positief op de dominantie-items en negatief op de mutualisme-items.

- De derde groep bestaat uit 628 Nederlanders die geen duidelijke waardenoriëntatie had. Deze groep is niet meegenomen in de resultaten.

Significante verschillen binnen doelgroepen worden gerapporteerd. Resultaten weergegeven in **rood** geven aan dat een subgroep significant **lager** scoort dan de andere subgroep, resultaten weergegeven in **groen** geven aan de subgroep significant **hoger** scoort.

*Manfredo, M. J., Teel, T. L., & Henry, K. L. (2009). Linking society and environment: A multi-level model of shifting wildlife value orientations in the western U.S. *Social Science Quarterly*, 90, 407–427.

Een meerderheid van de Nederlanders heeft een positief beeld van de wolf

De helft van de Nederlanders ziet de wolf als een dier dat in Nederland thuis hoort; wat betreft de meeste Nederlanders is de wolf welkom in Nederland (1/2)

Horen de volgende dieren volgens jou in Nederland thuis?
Basis: Nederland representatief, n=2060
(% Waarschijnlijk wel + zeker wel)

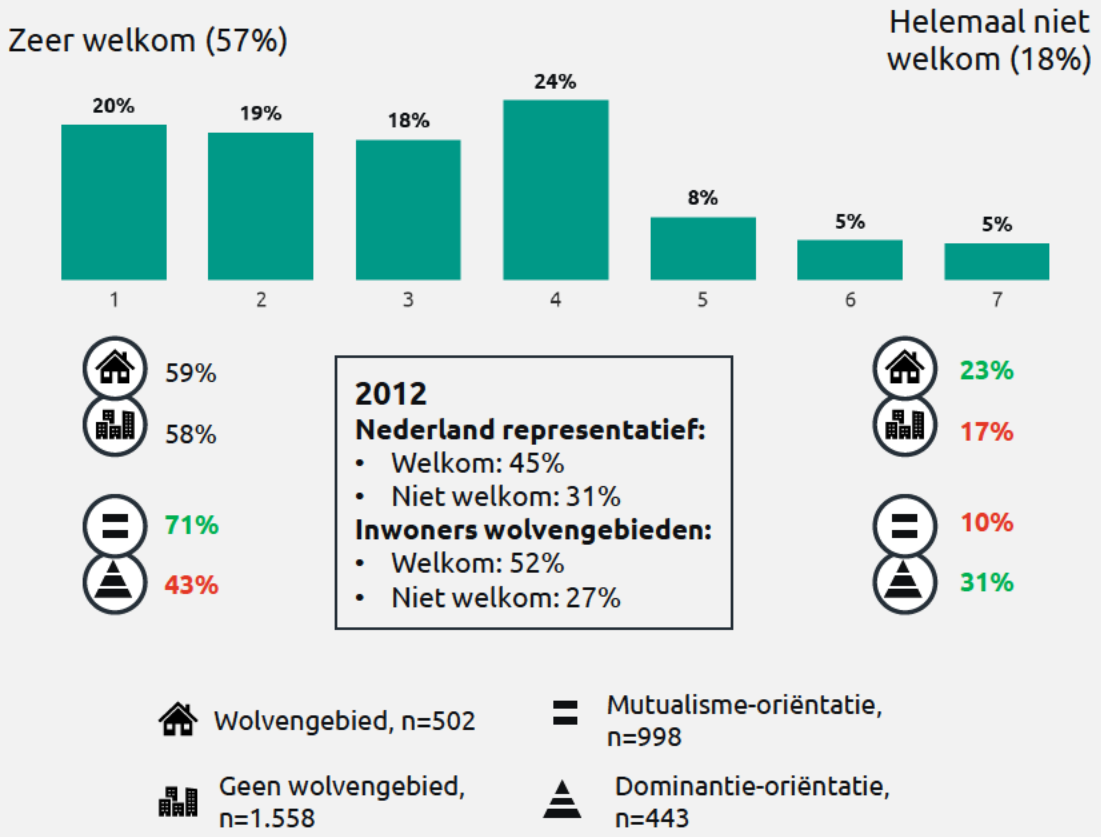

- De helft van de Nederlanders (52%) ziet de wolf als een dier dat in Nederland thuishoort. In 2012 was dat nog 31% van de Nederlanders.
- 20% van de Nederlanders vindt de wolf niet een dier dat in Nederland thuishoort. Het onderzoek uit 2012 constateerde dat het merendeel van de Nederlanders vond dat de wolf niet thuishoort in Nederland. Het precieze percentage is niet meer te achterhalen.
- Nederlanders die voorstander zijn van de terugkeer van de wolf en/of een mutualisme-oriëntatie hebben, vinden van (bijna) alle voorgelegde dieren vaker dat deze in Nederland thuishoren.
  - **Houding**: 77% van de voorstanders vindt dat de wolf in Nederland thuishoort vs. 12% van de tegenstanders.
  - **Waardenoriëntatie**: 61% van de Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie vindt dat de wolf in Nederland thuishoort vs. 40% onder Nederlanders met een dominantie-oriëntatie.
  - **Woongebied**: we zien geen verschil in de mate dat Nederlanders binnen wolvengebieden en buiten wolvengebieden vinden dat de wolf in Nederland thuishoort: 54% onder inwoners binnen wolvengebieden en 52% onder inwoners buiten wolvengebieden.

*20% van de Nederlanders vindt de wolf niet een dier dat in Nederland thuishoort. Zie de bijlage voor een overzicht van de resultaten.

De helft van de Nederlanders ziet de wolf als een dier dat in Nederland thuis hoort; wat betreft de meeste Nederlanders is de wolf welkom in Nederland (2/2)

Is de wolf wat jou betreft welkom of niet welkom in Nederland?
Basis: Nederland representatief, n=2.060

- Circa zes op de tien (57%) Nederlanders vinden de wolf welkom in Nederland.
  - **Woongebied**: we zien geen verschil in de mate waarin Nederlanders die binnen of buiten wolvengebieden wonen de wolf welkom heten in Nederland.
  - **Waardenoriëntatie**: met name Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie vinden de wolf welkom in Nederland (71% vs. 43%).
- In 2012 was 45% voorstander van de terugkeer van de wolf. Toen betrof het een hypothetische situatie.
- Een vijfde (18%) is tegen de terugkeer van de wolf in Nederland.
  - **Woongebied**: in gebieden waar wolven voorkomen geven inwoners wat vaker aan dat zij vinden dat de wolf niet welkom is in Nederland (23% vs. 17%).
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een dominantie-oriëntatie vinden vaker de wolf niet welkom in Nederland. Echter, ook in deze groep zien we dat de meesten van hen vinden dat de wolf welkom is (31% vs. 10%).

Voorstanders verklaren hun standpunt vaak vanuit ecologisch oogpunt

- Nederlanders die vinden dat de wolf welkom is in Nederland, verklaren hun mening met ecologische redenen. In hun ogen is het de Nederlandse natuur die het mogelijk maakt dat de wolf terug kan komen (71%) en is de terugkeer van de wolf een verrijking van de Nederlandse natuur (53%).
- Positieve gevolgen van de terugkeer van de wolf die Nederlanders zien, zijn dat de wolf zorgt voor een natuurlijk evenwicht in de natuur (53%) en voor een gezonde wildstand (47%).
- Daarnaast is de wolf een dier dat vroeger hier ook voorkwam, wat voor 52% reden genoeg is dat de wolf terug mag komen.
- De grootste verschillen in argumenten ten opzichte van 2012 zijn dat meer Nederlanders de wolf een mooi dier vinden (van 26% naar 40%) en dat de wolf hier vroeger ook voorkwam (van 41% naar 52%). Zie de bijlage voor het volledige overzicht.

Voorstanders binnen en buiten wolvengebieden verschillen niet in de redenen dat de wolf welkom is in Nederland

Nederlanders met een mutualisme- of dominantie-oriëntatie verschillen wel, in die zin dat Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie vaker als redenen onderschrijven dat de wolf een verrijking is (57% vs. 45%), zorgt voor een natuurlijk evenwicht (56% vs. 47%) en een mooi dier is (44% vs. 28%).

Waarom vind je dat de wolf welkom is in Nederland?
Basis: vindt dat de wolf welkom is, n=1.197

71%	De natuur bepaalt zelf of de wolf hier past
53%	Het is een verrijking voor de Nederlandse natuur
53%	Wolven zorgen voor een natuurlijk evenwicht in de natuur
52%	Omdat de wolf vroeger ook in Nederland voorkwam
47%	Wolven jagen op zwakkere* dieren. Hierdoor houden ze de wildstand* gezond en in balans.
40%	Het is een mooi dier
5%	Het is spannend
3%	Wolven zijn goed voor het toerisme in Nederland, het trekt mensen aan
1%	Anders

*Aan respondenten zijn de termen zwakkere dieren en wildstand als volgt uitgelegd:
- Onder zwakkere dieren verstaan wij jonge, oude en zieke dieren.
- Onder wildstand verstaan wij de hoeveelheid dieren van een bepaald soort, bijvoorbeeld het aantal aanwezige herten.

Tegenstanders redeneren vanuit mogelijke (toekomstige) negatieve gevolgen

- Nederlanders die vinden dat de wolf niet welkom is in Nederland, verklaren hun mening met mogelijke (toekomstige) gevolgen die betrekking hebben op ruimte, overlast en gevaar. Zij redeneren dat er te weinig ruimte is voor wolven (46%), dat ze vee opeten (42%), dat er te veel wolven kunnen komen (41%) en dat ze voor overlast en gevaarlijke situaties kunnen zorgen (40%).
- Ten opzichte van 2012 zijn een aantal argumenten in sterkte gewijzigd. Het meest opvallend zijn (zie de bijlage voor het volledige overzicht):
  - dat minder tegenstanders aangeven dat wolven gevaarlijk zijn (van 45% in 2012 naar 19% in 2020), dat wolven schapen, geiten en kippen eten (van 55% naar 42%) en dat wolven voor overlast kunnen zorgen (van 47% naar 36%).
  - dat meer tegenstanders aangeven dat wolven naar de bewoonde wereld komen (van 25% naar 40%).

Inwoners van wolvengebieden onderschrijven een aantal argumenten vaker. Zij geven vaker aan dat er een overschot kan ontstaan (53% vs. 36%), dat ze naar de bewoonde wereld trekken (48% vs. 36%), dat ze gevaarlijk zijn (25% vs. 16%), dat ze in afgeschermde gebieden thuishoren (21% vs. 13%) en dat ze invloed hebben op de wildstand van andere dieren (16% vs. 7%).

Nederlanders met een dominantie-oriëntatie onderschrijven de volgende argumenten vaker: er is te weinig ruimte in Nederland voor wolven (59% vs. 43%) en wolven kosten geld (39% vs. 21%). Mensen met een mutualisme-oriëntatie geven vaker aan dat mensen bang zijn (47% vs. 34%).

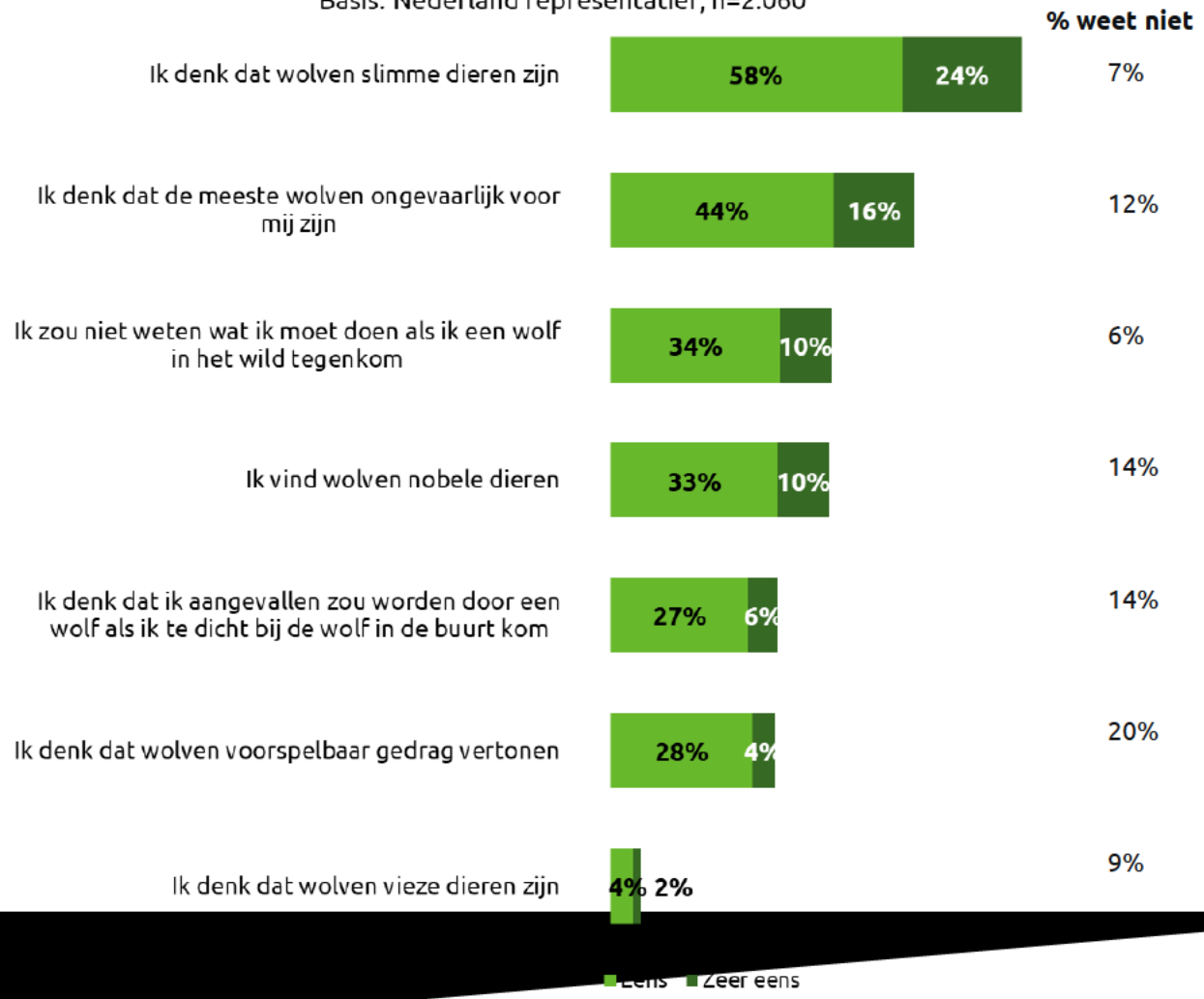
Waarom vind je dat de wolf niet welkom is in Nederland?
Basis: vindt dat de wolf niet welkom is, n=378

46%	Er is in Nederland te weinig ruimte voor wolven
42%	Wolven eten schapen, geiten en kippen
41%	Wolven hebben geen natuurlijke vijand in Nederland, daardoor kunnen er te veel komen
40%	Wolven beperken zich niet tot natuurgebieden en komen ook naar de bewoonde wereld, wat voor overlast en gevaarlijke situaties kan zorgen
37%	Mensen zijn bang voor wolven
36%	Wolven kunnen voor overlast zorgen in de leefomgeving, bijvoorbeeld huisdieren aanvallen of vuilniszakken kapot maken
28%	Wolven kosten geld doordat ze schade veroorzaken
19%	Wolven zijn gevaarlijk voor mensen
17%	Het is niet voor niets dat de wolven ooit zijn verdwenen uit Nederland
15%	Wolven horen in door hekken afgeschermde natuurgebieden, die hebben wij niet in Nederland
10%	Wolven eten andere wilde dieren en daardoor komen er minder van die andere wilde dieren
9%	Wolven zijn slecht voor het toerisme in Nederland, het schrikt mensen af
3%	Anders

Wolven worden gezien als slimme en (meestal) ongevaarlijke dieren (1/2)

- Een ruime meerderheid van de Nederlanders ziet de wolf als een slim dier (82%) en als ongevaarlijk (60%). 44% van de Nederlanders weet niet wat te doen als ze een wolf tegenkomen in het wild. En een relatief grote groep die denkt dat een wolf hem/haar zou aanvallen als zij te dicht bij de wolf in de buurt komen (34%).
  - **Woongebied**: opvallend is dat er geen verschil is tussen inwoners van wolvengebieden en inwoners die buiten wolvengebieden wonen in het beeld dat zij hebben van de wolf. Het beeld van beide groepen komt nauw overeen met het beeld van het Nederlandse publiek.
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie schrijven vaker positieve eigenschappen aan de wolf toe: slim (88% vs. 78%) en nobel (56% vs. 24%). Zij geven ook vaker aan dat de wolf vaak ongevaarlijk is (65% vs. 56%). Nederlanders met een dominantie-oriëntatie geven vaker aan dat ze niet weten wat ze moeten doen als ze een wolf tegenkomen in het wild (52% vs. 40%). Ze geven ook vaker aan dat ze denken dat ze aangevallen zullen worden door een wolf als ze te dicht bij het dier in de buurt komen (38% vs. 30%).

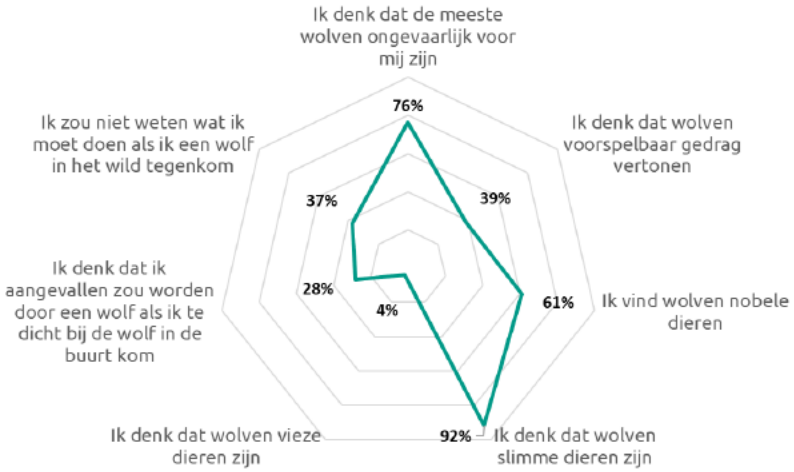
In hoeverre ben je het eens of oneens met de volgende stellingen:
Basis: Nederland representatief, n=2.060

Wolven worden gezien als slimme en (meestal) ongevaarlijke dieren (2/2)

- Voorstanders en tegenstanders van de terugkeer van de wolf verschillen met name in het beeld van de wolf (voorspelbaar, nobel, slim of vies) en de mate waarin zij de wolf als gevaarlijk waarnemen (*ik zou aangevallen worden als ik te dicht in de buurt kom*, *ik weet niet wat ik moet doen als ik een wolf tegenkom* en *de meeste wolven zijn ongevaarlijk voor mij*).
- Omdat mensen die neutraal staan tegenover de terugkeer van de wolf een dusdanig ander beeld hebben van de wolf dan voor- en tegenstanders, is hun beleving hieronder ook weergegeven.

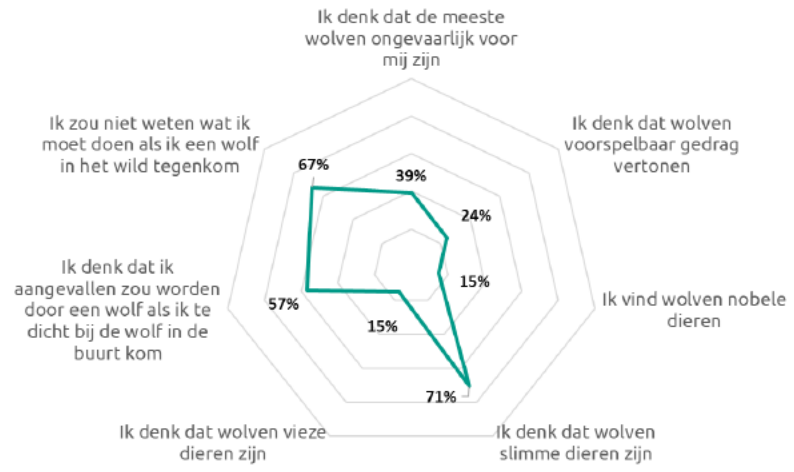
Positief over terugkeer van de wolf, n=1.197

Neutraal over terugkeer van de wolf, n=485

Negatief over terugkeer van de wolf, n=378

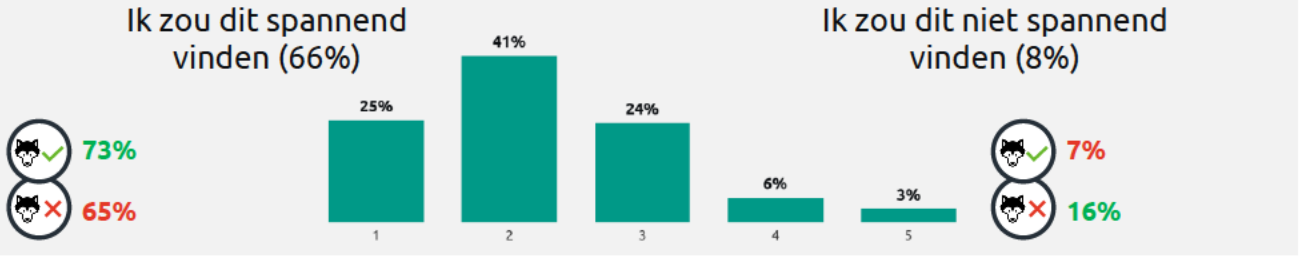

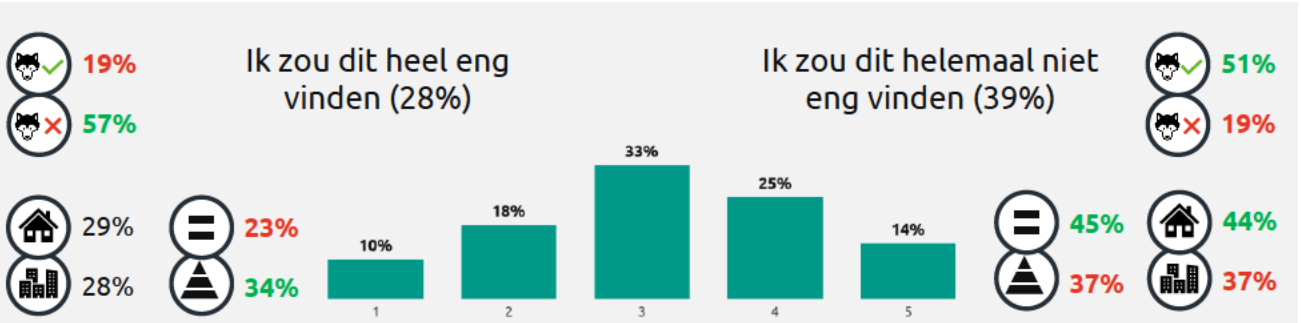

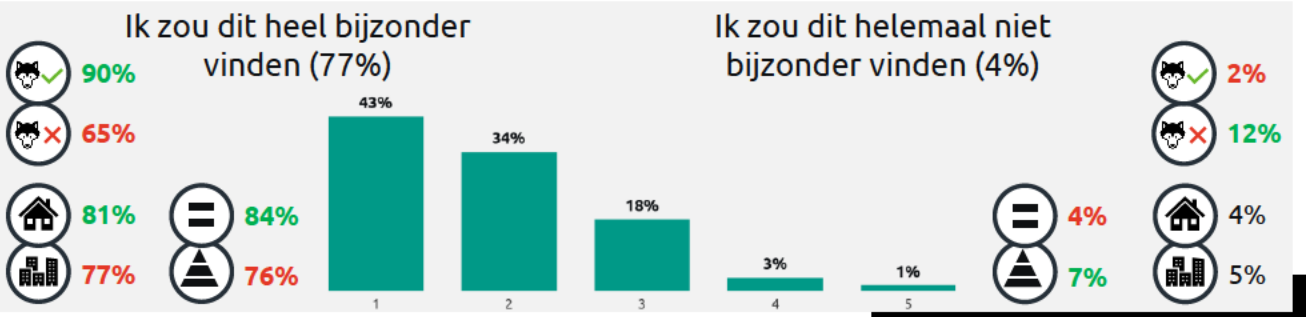
De meeste Nederlanders zullen natuurgebieden met wolven niet mijden

Een ontmoeting met een wilde wolf zouden de meeste Nederlanders een bijzondere ervaring vinden

Je wandelt door een natuurgebied in Nederland en op 50 meter afstand zie je een wolf. De wolft merkt jou op, blijft even staan en loopt dan weg. Hoe zou je deze situatie vinden? Basis: Nederland representatief, n=2.060

- De meeste Nederlanders zouden een ontmoeting met een wilde wolf op 50 meter (circa de helft van een voetbalveld) een spannende (66%), niet zozeer een enge (39%), maar vooral een bijzondere ervaring vinden (77%).
- Ongeacht houding, woongebied en waardenoriëntatie: de meesten zouden een ontmoeting met een wilde wolf bijzonder vinden.
  - **Houding**: tegenstanders geven iets vaker aan een ontmoeting eng (57%) te vinden dan voorstanders (51%).
  - **Woongebied**: woongebied lijkt uit te maken in de mate dat de ontmoeting positief beleefd wordt. Inwoners van wolvengebieden geven vaker aan een ontmoeting niet eng te vinden en vaker bijzonder.
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie geven vaker aan een ontmoeting niet eng te vinden en vaker bijzonder.

Voorstanders terugkeer wolf, n=1.197
Wolvengebied, n=502
Mutualisme-oriëntatie, n=998
Tegenstanders terugkeer wolf, n=378
Geen wolvengebied, n=1.558
Dominantie-oriëntatie, n=443

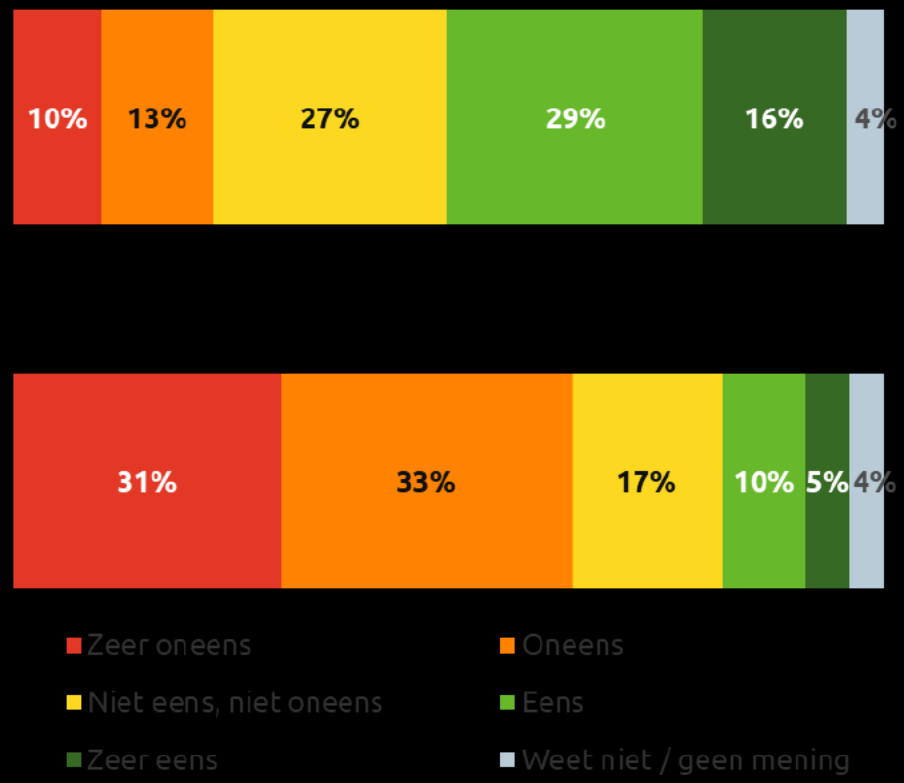
Bijna de helft van de Nederlanders zou een wolf (op enige afstand) in het wild willen tegenkomen

- 45% van de Nederlanders zou graag een keer een wolf in het wild (op enige afstand) willen tegenkomen. Een kwart (23%) zou niet graag een wolf tegen willen komen.

- Na het inbeelden van de situatie waarin men een wolf op korte afstand tegenkomt, zijn nog steeds de meeste Nederlanders niet van plan het natuurgebied te mijden (64%) en 15% wel.
  - **Houding**: voorstanders geven vaker aan dat ze de situatie waarin ze een wolf op korte afstand tegen komen, graag een keer zouden willen mee maken dan tegenstanders (voorstanders: 64% vs. tegenstanders: 16%). Voorstanders geven ook vaker aan dat zij zouden gaan wandelen in het natuurgebied waar ze de wolf tegen zouden kunnen komen (82% vs. tegenstanders: 31%)*.
  - **Woongebied**: voor woongebied zien we geen verschillen.
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie geven vaker aan dat ze de wolf graag een keer zouden willen tegenkomen (54%) dan Nederlanders met een dominantie-oriëntatie (36%). Nederlanders met een dominantie-oriëntatie geven wat vaker aan dat ze natuurgebieden waar ze de wolf zouden kunnen tegen komen zullen mijden (17% vs. mutualisme: 10%).

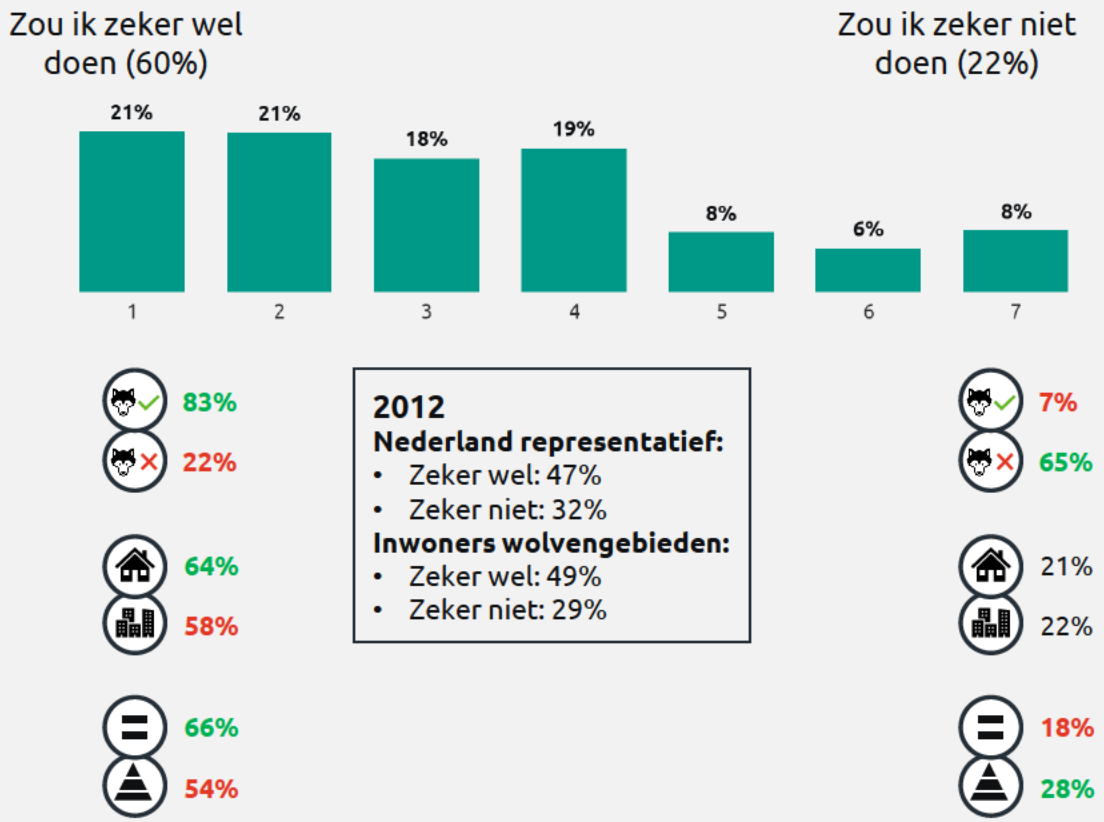
*Let op: deze stelling is andersom gesteld, namelijk of men nooit meer zou gaan wandelen in dat natuurgebied

Denk nog een keer aan de situatie dat je de wolf op 50 meter afstand ziet. In hoeverre ben je het eens of oneens met de volgende stellingen: Basis: Nederland representatief, n=2.060

Meerderheid zou wolvengebieden niet mijden; tegenstanders geven vaker aan natuurgebieden met wolven te zullen mijden

Zou je gaan wandelen/fietsen/recreëren in een natuurgebied waar wolven voorkomen? Basis: Nederland representatief, n=2.060

- Zes op de tien (60%) Nederlanders zijn niet van plan natuurgebieden te mijden, mochten in die natuurgebieden wolven voorkomen. Een vijfde (22%) zou zulke natuurgebieden wel mijden en 19% twijfelt. Ten opzichte van 2012 zijn er meer Nederlanders die aangeven de natuurgebieden te blijven bezoeken. Dit geldt ook voor de inwoners van wolvengebieden.
  - **Houding**: houding tegenover de terugkeer voor de wolf is een grote voorspeller voor mogelijk vermijdingsgedrag. Voorstanders zullen natuurgebieden niet mijden en tegenstanders neigen naar wel mijden.
  - **Woongebied**: inwoners binnen en buiten wolvengebieden geven beide vooral aan dat ze natuurgebieden met wolven niet zullen mijden. Deze opvatting is zelfs iets sterker vertegenwoordigd onder inwoners van wolvengebieden.
  - **Waardenoriëntatie**: voor beide oriëntaties zien we een (kleine) meerderheid die natuurgebieden met wolven zou blijven bezoeken. Deze opvatting zien we iets meer onder Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie. Onder de Nederlanders die natuurgebieden zullen mijden zien we een kleine oververtegenwoordiging van Nederlanders met een dominantie-oriëntatie.

Voorstanders terugkeer wolf, n=1.197 | Wolvengebied, n=502 | Mutualisme-oriëntatie, n=998

Tegenstanders terugkeer wolf, n=378 | Geen wolvengebied, n=1.558 | Dominantie-oriëntatie, n=443

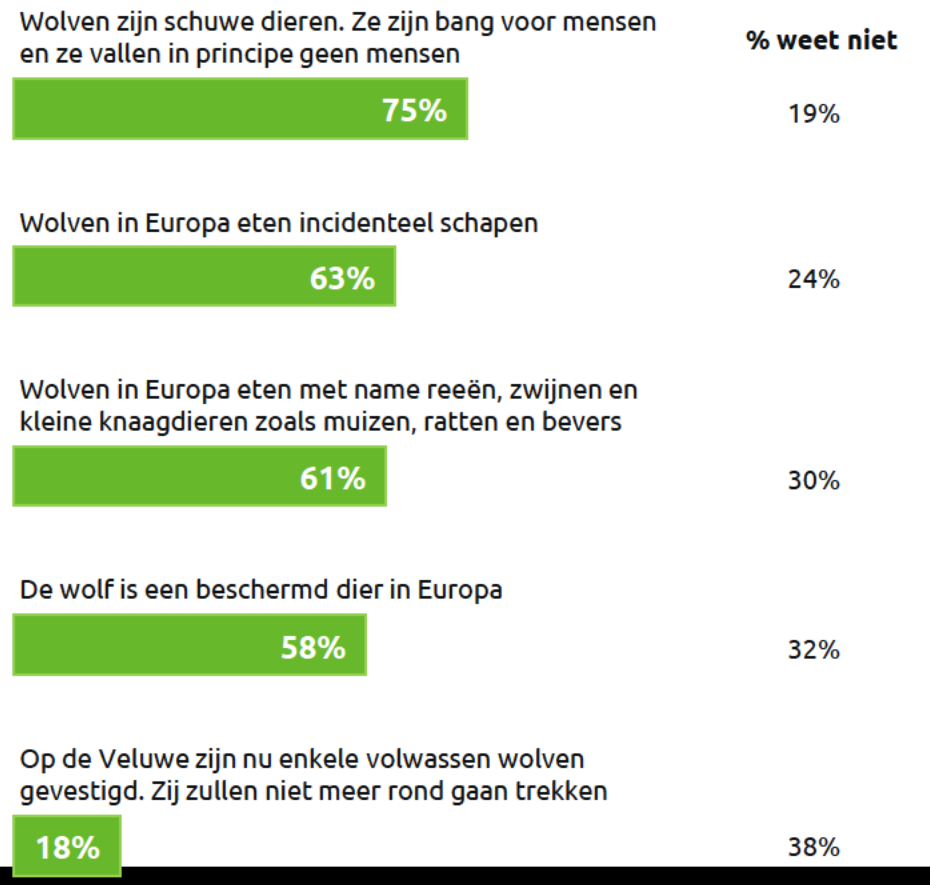

Nederlanders weten veel over het gedrag van wolven. Minder bekend is hoe het naast elkaar leven met wolven werkt; daar wil men meer over weten.

Redelijk hoog kennisniveau over algemeen gedrag en de beschermde status van wolven

- Het kennisniveau van Nederlanders over schuwheid, eetgedrag en beschermde status van wolven is relatief hoog. Nederlanders weten minder goed of de wolven op de Veluwe niet meer zullen rondtrekken of juist wel.
  - **Houding**: voorstanders weten beter dat wolven schuw zijn (87% vs. 61%), dat ze incidenteel schapen eten (71% vs. 62%), dat ze vooral hoefdieren en knaagdieren eten (72% vs. 50%) en een beschermd dier is (66% vs. 51%). Mogelijk gaat meer kennis gepaard met een positievere houding ten aanzien van de wolf.
  - **Woongebied**: inwoners van wolvengebieden zijn iets beter bekend met de schuwheid van wolven (79% vs. 75%) en de voorkeur van wolven voor hoefdieren en knaagdieren als voedsel (66% vs. 62%) dan inwoners buiten wolvengebieden.
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie geven vaker aan dat wolven incidenteel schapen eten (72% vs. 61%).

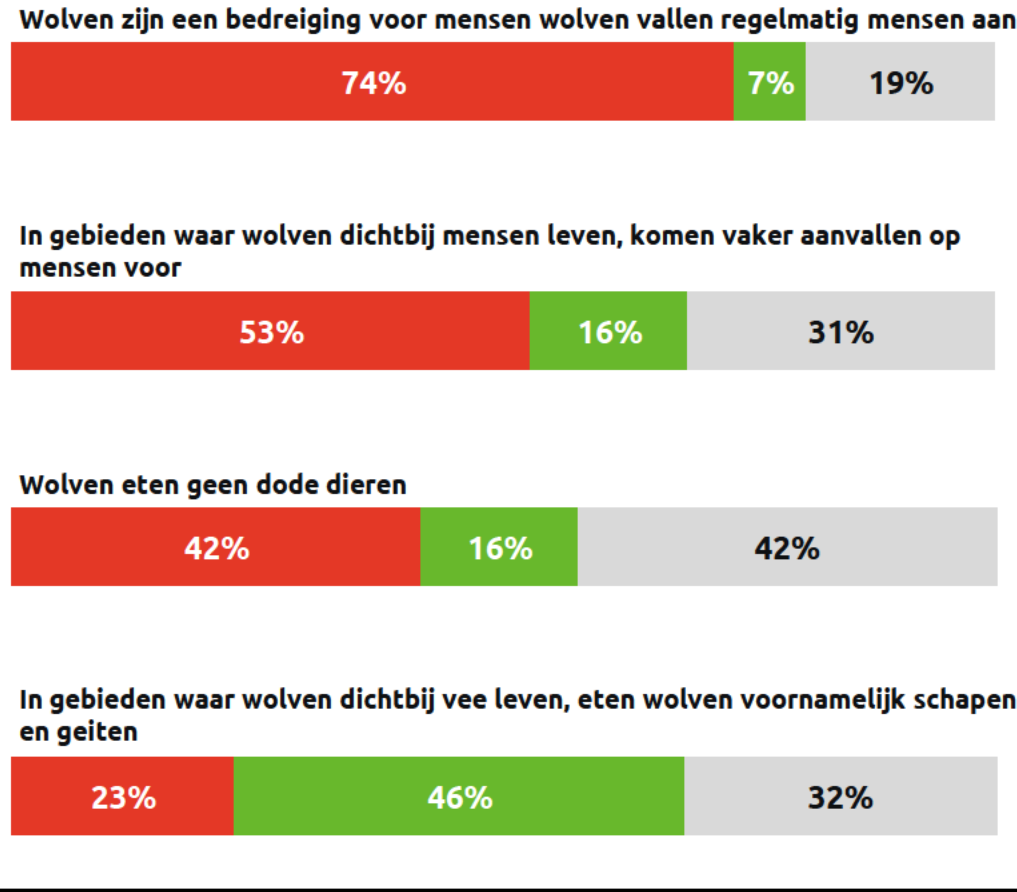
Kun je van de onderstaande stelling aangeven of ze volgens jou waar of onwaar zijn? % stelling = waar
Basis: Nederland representatief, n=2.060

Meer onzekerheid over hoe het samenleven met wolven er uit ziet

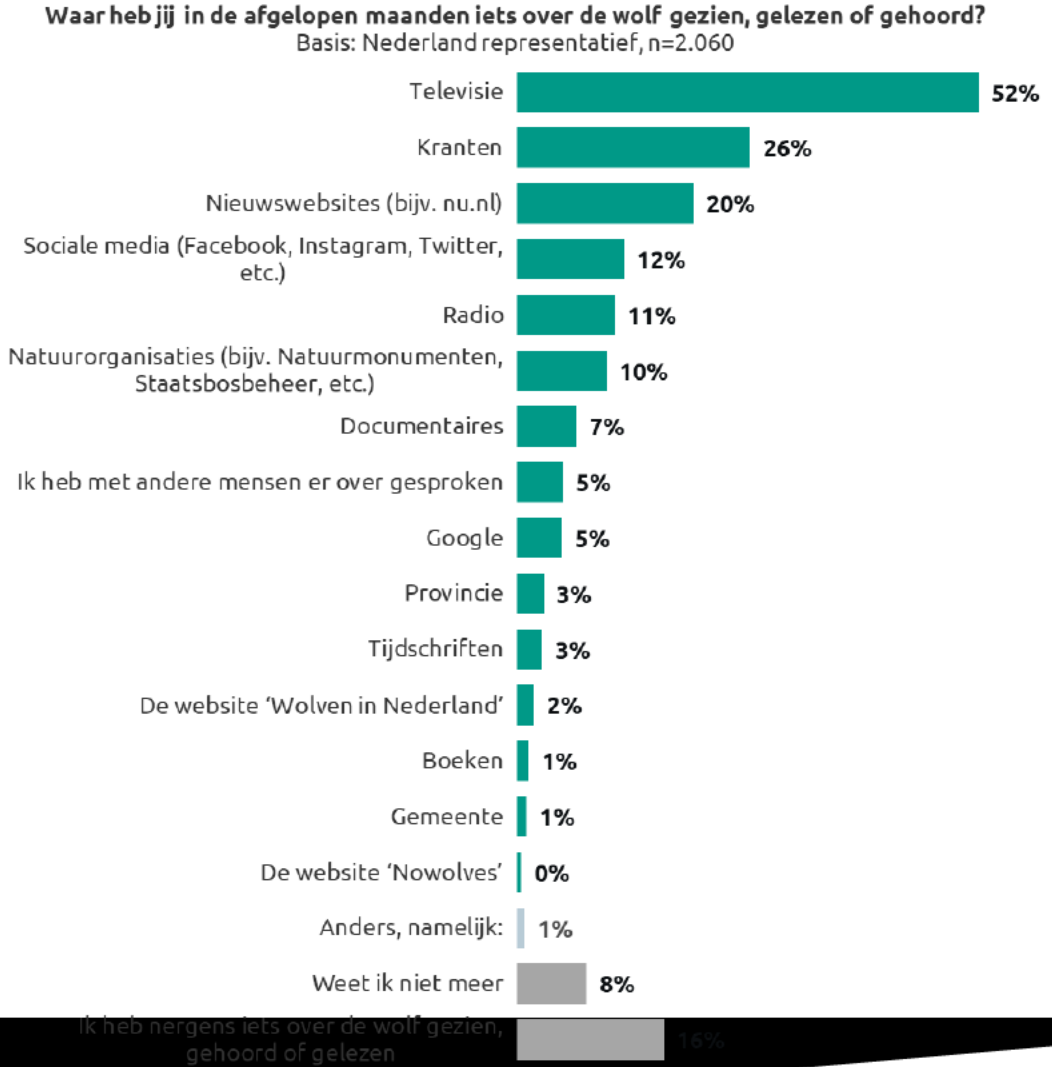
- Driekwart van de Nederlanders (74%) geeft terecht aan dat het niet waar is dat wolven regelmatig mensen aanvallen. Minder overtuigd zijn ze of aanvallen op mensen vaker voorkomen als wolven dichtbij leven. Veel Nederlanders denken onterecht dat wolven voornamelijk schapen en geiten eten als ze dichtbij het vee leven.
  - **Houding**: met name in houding tegenover de terugkeer zijn grote verschillen te zien in het kennisniveau omtrent (eet)gedrag van wolven. Dat wolven zelden mensen aanvallen is beter bekend bij voorstanders (86% vs. 56%). Tegenstanders denken vaker dat wolven regelmatig mensen aanvallen (18% vs. 4%) of hebben geen idee (26% vs. 10%). Voorstanders weten ook vaker dat wolven, ook al leven ze dichtbij, niet zomaar aanvallen (64% vs. 35%). Tegenstanders denken vaker dat ze dat wel doen (29% vs. 13%). Ook weten voorstanders vaker dat wolven dode dieren eten (48% vs. 38%) en dat wolven die dichtbij vee leven hier niet per se de voorkeur aan geven (30% vs. 11%). Tegenstanders denken met name dat wolven dan wél voor vee gaan (68% vs. 40%).
  - **Woongebied**: inwoners van wolvengebieden zijn er vaker bekend mee dat wolven niet zomaar mensen aanvallen (79% vs. 72%), ook als ze dichtbij leven (57% vs. 52%). Inwoners buiten wolvengebieden weten vaker niet of wolven een bedreiging zijn (21% vs. 14%) en of ze de voorkeur geven aan vee of niet (33% vs. 27%).
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie zijn vaker op de hoogte dat wolven niet zomaar mensen aanvallen (80% vs. 74%), ook waar mensen en wolven dichtbij elkaar leven (60% vs. 47%). Nederlanders met een dominantie-oriëntatie weten dit vaker niet (35% vs. 27%). Ook denkt deze laatste groep vaker dat wolven bij voorkeur schapen en geiten eten (52% vs. 44%).

Kun je van de onderstaande stelling aangeven of ze volgens jou waar of onwaar zijn? Basis: Nederland representatief, n=2.060

Meeste informatie over wolven komt via de televisie

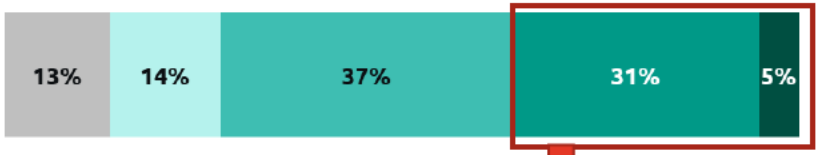
- Driekwart (76%) van de Nederlanders kan zich herinneren dat zij in de afgelopen maanden iets over de wolf gezien, gelezen of gehoord hebben.
- Televisie is het kanaal waar de meeste Nederlanders in aanraking zijn gekomen met informatie over de wolf (52%), gevolgd door kranten (26%) en nieuwswebsites (20%).
    - **Houding**: voorstanders en tegenstanders komen in gelijke mate in aanraking met nieuws en informatie over wolven. Voorstanders iets vaker via nieuwswebsites (26% vs. 19%), sociale media (16% vs. 7%), natuurorganisaties (12% vs. 7%) en documentaires (8% vs. 3%).
    - **Woongebied**: inwoners van wolvengebieden komen vaker in aanraking met nieuws of informatie dan inwoners buiten wolvengebieden (81% vs. 74%). Zij vernemen met name vaker iets via nieuwswebsites (23% vs. 19%), sociale media (19% vs. 10%), radio (14% vs. 10%), natuurorganisaties (12% vs. 9%), documentaires (10% vs. 6%) en via andere mensen (8% vs. 4%).
    - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een mutualisme- of dominantie-oriëntatie komen in gelijke mate in aanraking met nieuws en informatie over wolven. Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie vaker via sociale media (14% vs. 10%) en Nederlanders met een dominantie-oriëntatie vaker via kranten (34% vs. 21%).

Een derde van de Nederlanders wil meer informatie over wolven

- Een derde (36%) van de Nederlanders geeft aan behoefte te hebben aan meer informatie over wolven. De helft (50%) heeft hier geen behoefte aan.
    - Degenen die meer behoefte hebben aan informatie zijn vaker voorstanders van de terugkeer van de wolf (44% vs. 23%) of hebben een mutualisme-oriëntatie (45% vs. 22%). Voor inwoners binnen en buiten wolvengebieden zien we geen verschil.
- Nederlanders die meer informatie zouden willen, willen informatie over hoe wolven reageren op mensen en wat je moet dan als je een wolf tegenkomt (72%), waar wolven verblijven (66%), algemene informatie over wolven (55%), waar je terecht kunt met vragen (34%), hoe je je eigendommen kunt beschermen (25%), hoe je schade afhandelt (18%) en waar je overlast kunt melden (15%).
    - **Houding**: voorstanders zouden graag meer willen weten over hoe wolven op mensen reageren (74% vs. 54%) en algemene informatie over wolven (58% vs. 42%).

In hoeverre zou je meer informatie willen over de wolf in Nederland?
Basis: Nederland representatief, n=2.060

Wat voor informatie zou je graag willen?

72%	Hoe wolven reageren op mensen en wat je moet doen als je een wolf tegenkomt
66%	Waar wolven in Nederland vast verblijven en in welke gebieden van Nederland ze zwerven
55%	Algemene informatie over wolven, zoals waar wolven vandaan komen, wat ze eten, hoeveel afstand ze afleggen, hoe oud ze kunnen worden, etc.
34%	Waar je terecht kunt als je vragen hebt over wolven
25%	Hoe je je eigendommen kunt beschermen (bijv. je huisdieren, de ruimte rond je huis, etc.)
18%	Hoe je schade door wolven afhandelt (waar melden, bij welke instantie, hoe de procedure verloopt, etc.)
15%	Waar je overlast door wolven meldt (waar melden, bij welke instantie, etc.)

Relatief veel interesse in wat (toekomstige) gevolgen zijn van het samenleven met de wolf

- Ondanks dat er relatief weinig behoefte is aan meer informatie over wolven (zoals we op de vorige pagina zagen), geeft 51% van de Nederlanders aan dat zij graag meer zouden willen weten over waar de wolf voorkomt in Nederland, wat gevolgen kunnen zijn van de komst van de wolf (48%) en over het gedrag van wolven (47%). De helft van de Nederlanders (50%) antwoordt dat zij geïnteresseerd zijn in de wolf*.
  - **Houding**: Voorstanders willen vaker weten waar de wolf gaat voorkomen (58% vs. 44%), wat mogelijke gevolgen zijn de komst van de wolf (52% vs. 46%) en over het gedrag van wolven (55% vs. 34%). Ze geven ook vaker aan interesse te hebben in de wolf (64% vs. 34%)*.
  - **Woongebied**: We zien geen verschillen in interesse tussen inwoners van wolvengebieden en inwoners buiten wolvengebieden.
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie laten hetzelfde beeld zien als voorstanders: zij willen vaker weten waar de wolf gaat voorkomen (57% vs. 42%), wat mogelijke gevolgen zijn van de komst van de wolf (53% vs. 41%), over het gedrag (56% vs. 30%) en hebben meer interesse in het onderwerp wolven (63% vs. 39%)*.

In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande stellingen: Basis: Nederland representatief, n=2.060

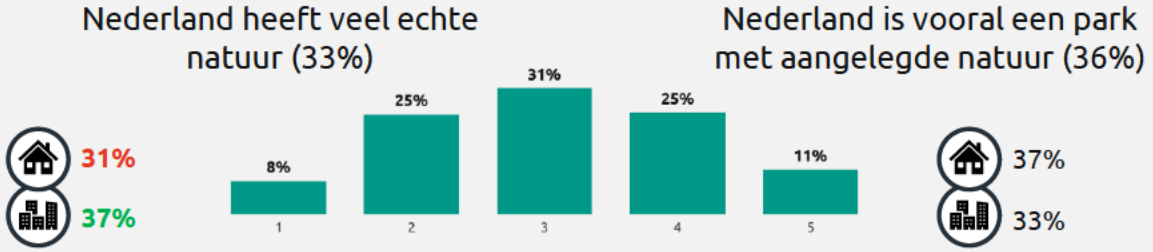
*Let op: deze stelling is andersom gesteld, namelijk de mate waarin men *niet* geïnteresseerd is in wolven.

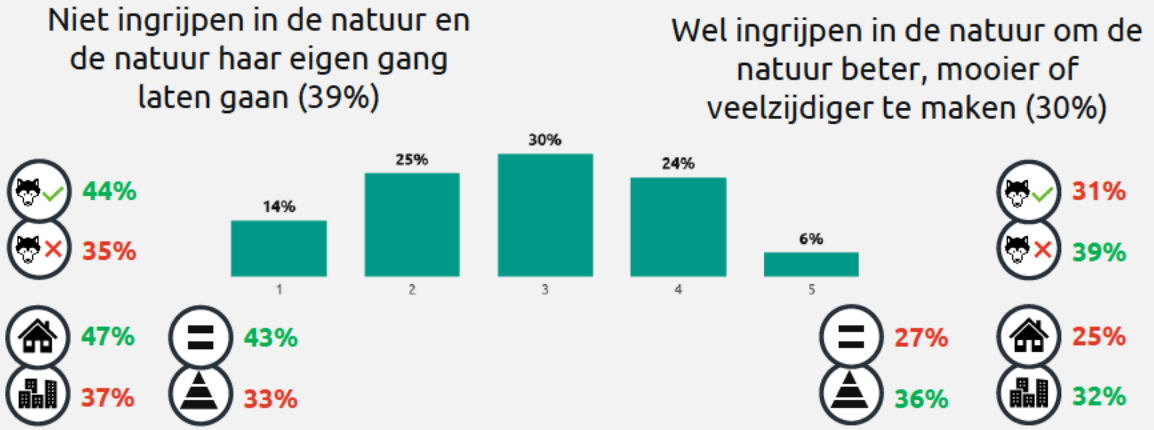
Nederlanders zien voor de overheid een ondersteunende rol bij de terugkeer van de wolf

Geen eenduidig beeld onder Nederlanders hoe we met de Nederlandse natuur om moeten gaan (1/2)

Welke uitspraak sluit het meeste aan bij jouw mening?
Basis: Nederland representatief, n=2.060

Welke uitspraak sluit het meeste aan bij jouw mening?
Basis: Nederland representatief, n=2.060

- Nederlanders zijn zeer verdeeld in hoe ze de Nederlandse natuur waarnemen. Een derde (33%) vindt dat Nederland veel echte natuur heeft, een derde (36%) vindt Nederland een aangelegd park en een derde (31%) heeft geen uitgesproken mening.
  - **Woongebied**: Nederlanders die in wolvengebieden wonen hebben iets sterker de overtuiging dat Nederland veel echte natuur heeft, dan Nederlanders die buiten wolvengebieden wonen.

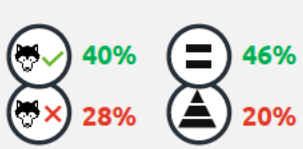
- Deze verdeeldheid zien we ook in de opvatting over ingrijpen in de natuur: vier op de tien (39%) vinden dat men de natuur haar gang moet kunnen gaan. Drie op de tien (30%) vinden dat er wel ingegrepen kan worden in de natuur, zeker als dit de natuur beter, mooier of veelzijdiger maakt.
  - Zowel **woongebied**, **houding** tegenover de terugkeer van de wolf als **waardenoriëntatie** verklaren ten dele de opvatting over ingrijpen in de natuur. Voorstanders van de terugkeer van de wolf, inwoners van wolvengebieden of Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie, vinden vaker dat er niet ingegrepen mag worden in de natuur.

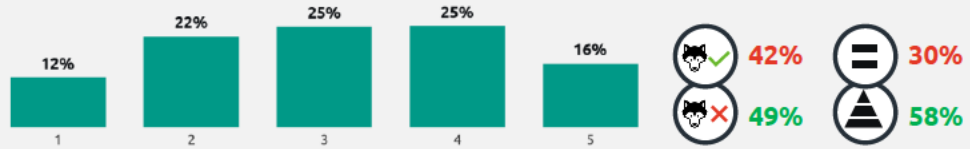
Voorstanders terugkeer wolf, n=1.197
Tegenstanders terugkeer wolf, n=378
Wolvengebied, n=502
Geen wolvengebied, n=1.558
Mutualisme-oriëntatie, n=998
Dominantie-oriëntatie, n=443

Geen eenduidig beeld onder Nederlanders hoe we met de Nederlandse natuur om moeten gaan (2/2)

Welke uitspraak sluit het meeste aan bij jouw mening?
Basis: Nederland representatief, n=2.060

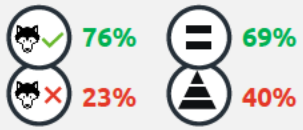
Dieren in het wild bijvoeren als ze anders sterven van de honger (34%)

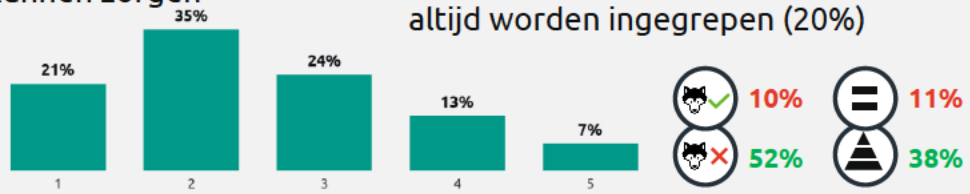

Dieren in het wild hebben geen zorg van mensen nodig (41%)

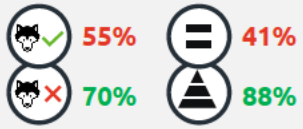
We moeten accepteren dat wilde dieren in Nederland soms voor schade en overlast kunnen zorgen (56%)

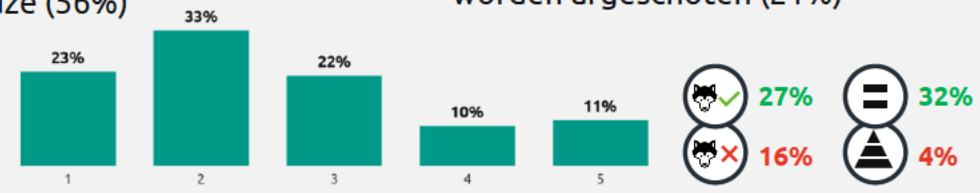

Als er sprake is van schade of overlast door dieren in het wild moet altijd worden ingegrepen (20%)

In sommige gevallen is het afschieten van dieren in het wild de beste keuze (56%)

Dieren in het wild mogen nooit worden afgeschoten (21%)

- Nederlanders verschillen erg in het idee wat het 'juiste' beleid is voor de omgang met wilde dieren. Nederlanders zijn net name verdeeld in de discussie over het bijvoeren van wilde dieren.
- Een kleine meerderheid accepteert overlast en schade door dieren (56%), tegenover 20% die dat niet accepteert en vindt dat er altijd ingegrepen moet worden als dieren voor overlast of schade zorgen.
- Ook vindt een kleine meerderheid dat in sommige gevallen het afschieten van wilde dieren de beste keuze is (57%), tegenover 21% die vindt dat wilde dieren nooit afgeschoten mogen worden.
  - Opvallend is dat voorstanders van de wolf en Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie hand in hand gaan met de opvatting dat de natuur haar gang moet gaan (zie vorige pagina), maar niet als het gaat om dieren die sterven van de honger; dan moeten ze bijgevoerd worden. Wilde dieren moeten gefaciliteerd worden dat ze hun gang kunnen gaan. Bij deze twee groepen is de acceptatie van mogelijk overlast door wilde dieren ook een stuk groter.

Voorstanders terugkeer wolf, n=1.197

Tegenstanders terugkeer wolf, n=378

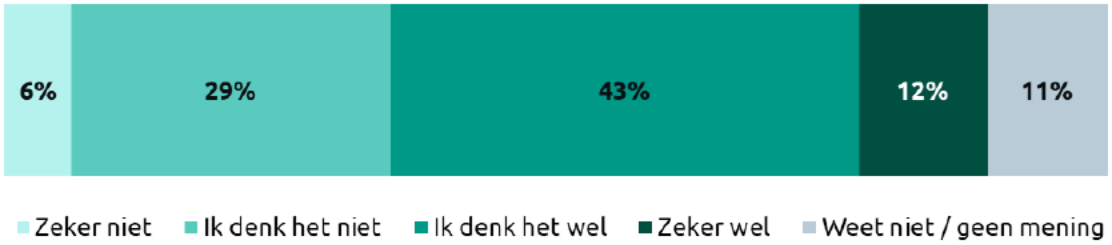
Mutualisme-oriëntatie, n=998

Dominantie-oriëntatie, n=443

Kleine meerderheid denkt dat er voldoende ruimte is voor wolven, mits het aantal enigszins beperkt blijft (1/2)

- Circa de helft van de Nederlanders (54%) denkt dat er genoeg natuur en ruimte is in Nederland voor wolven. 35% denkt van niet.
  - **Houding**: Voorstanders en tegenstanders staan lijnrecht tegenover elkaar als het gaat om ruimte: voorstanders denken vaker dat er ruimte is (72%), terwijl tegenstanders vaker aangeven dat er niet genoeg natuur en ruimte is (75%).
  - **Waardenoriëntatie**: ook tussen de twee waardenoriëntaties zien we verschillen in de ingeschatte ruimte voor wolven. Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie denken vaker dat er genoeg natuur en ruimte is (61%) en Nederlanders met een dominantie-oriëntatie denken vaker dit niet zo is (47%).

Los van of je voor of tegen de terugkeer van de wolf in Nederland bent, is er in Nederland genoeg natuur en ruimte voor wolven?
Basis: Nederland representatief, n=2.060

Kleine meerderheid denkt dat er voldoende ruimte is voor wolven, mits het aantal enigszins beperkt blijft (2/2)

- Weinig Nederlanders verwachten schade en overlast van een enkele wolf. De helft van de Nederlanders verwacht dat enkele roedels voor (veel) schade en overlast kunnen zorgen.
  - **Houding**: ongeacht het aantal wolven, tegenstanders denken veel vaker dat wolven voor schade en overlast kunnen zorgen.
  - **Woongebied**: waar inwoners van wolvengebieden vaker aangeven dat een enkele wolf voor schade en overlast kan zorgen (22% vs. 16%), valt het verschil tussen inwoners van binnen en buiten wolvengebieden weg als men moet beoordelen of enkele roedels voor schade en overlast kunnen zorgen. Beide zijn in gelijke mate overtuigd van de overlast.
  - **Waardenoriëntatie**: ongeacht het aantal wolven, Nederlanders met een dominantie-oriëntatie geven vaker aan dat wolven voor schade en overlast zorgen.
- Over de vraag voor hoeveel wolven Nederland ruimte heeft zijn Nederlanders zeer verdeeld. Voor een kwart van de Nederlanders (27%) is *meer dan* 50 wolven een optie. 44% ziet liever niet meer dan 20 wolven in Nederland leven.

In welke mate denk je dat één enkele wolf of meerdere wolven in Nederland overlast en/of schade zou kunnen veroorzaken? % eens + zeer eens
Basis: Nederland representatief, n=2.060

Ik denk dat één enkele wolf voor veel overlast en/of schade kan zorgen

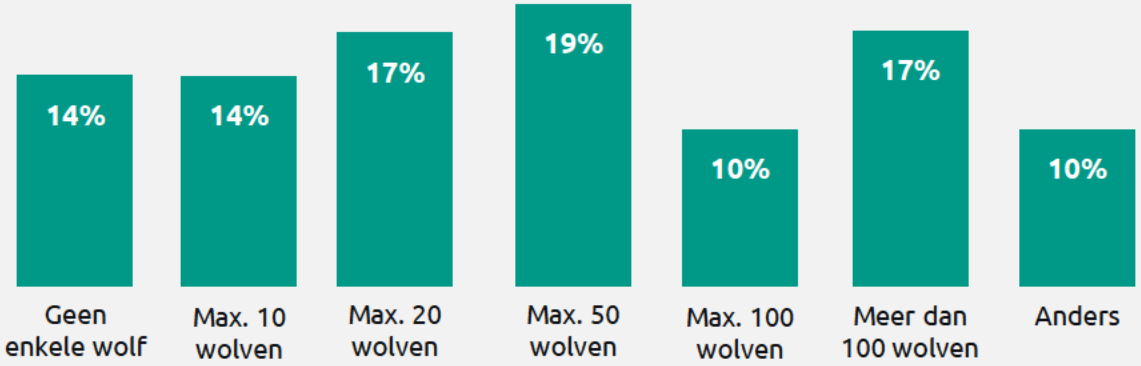
18%

Ik denk dat enkele roedels wolven (rond de 50 wolven) voor veel overlast en/of schade kunnen zorgen

48%

Hoeveel wolven zouden wat jou betreft mogen voorkomen in Nederland?
Basis: Nederland representatief, n=2.060

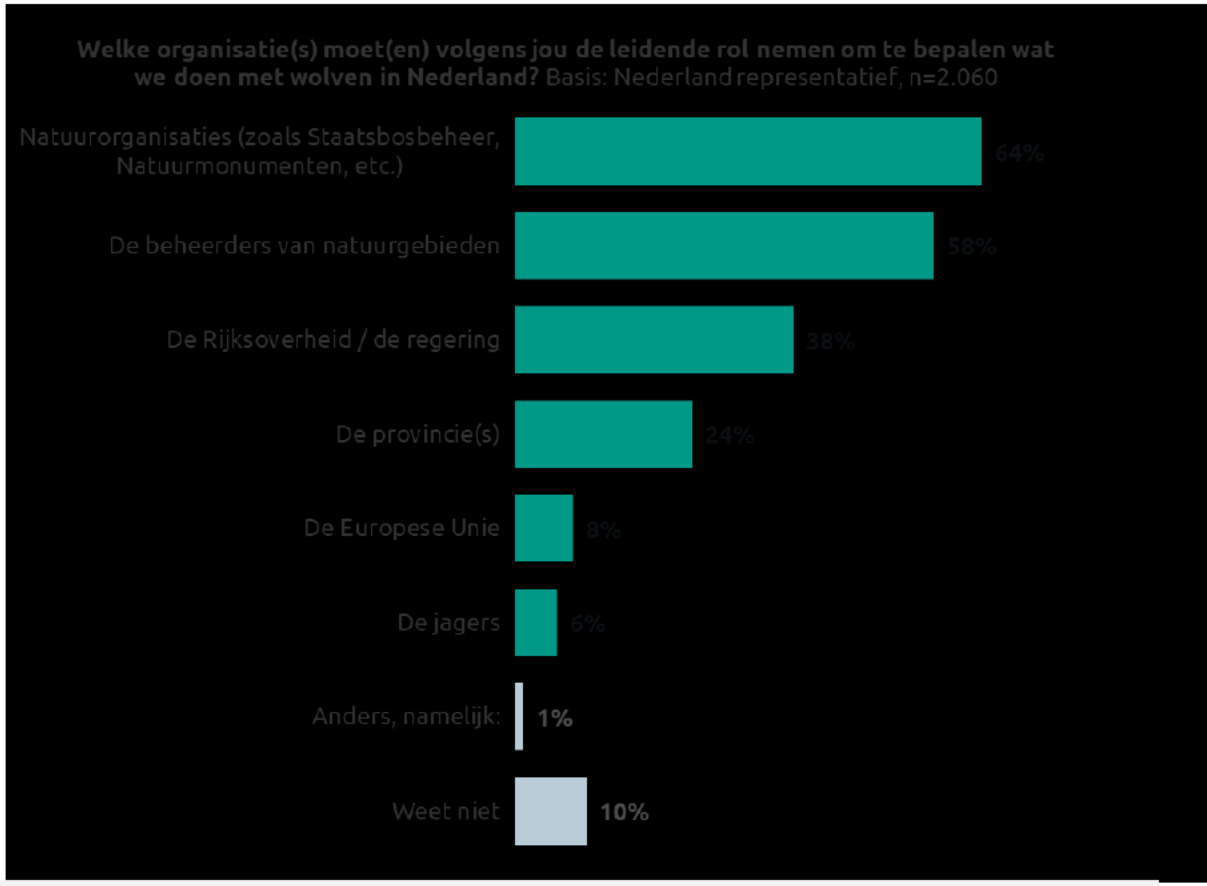

Natuurorganisaties en beheerders van natuurgebieden wordt een leidende rol toebedeeld in wolvenbeleid; de overheid een ondersteunende rol (1/2)

Wie gaat er volgens jou over het beheer van de dieren in de vrije natuur in Nederland, wie bepaalt wat er gebeurt? Basis: Nederland representatief, n=2.060

Welke organisatie(s) moet(en) volgens jou de leidende rol nemen om te bepalen wat we doen met wolven in Nederland? Basis: Nederland representatief, n=2.060

Nederlanders denken vaker dat Staatbosbeheer en beheerders van natuurgebieden bepalen wat er gebeurt in de Nederlandse natuur. Zij vinden ook vaker dat deze organisaties het voortouw moeten nemen in het wolvenbeleid.

Natuurorganisaties en beheerders van natuurgebieden wordt een leidende rol toebedeeld in wolvenbeleid; de overheid een ondersteunende rol (2/2)

- Een ruime meerderheid heeft vertrouwen in de overheid dat zij voldoende oog heeft voor de veiligheid van mensen als het gaat om de aanwezigheid van de wolf (63%). De helft vindt voorlichting belangrijk (50%) en 43% accepteert de kosten door de aanwezigheid van de wolf. Nederlanders zijn meer verdeeld over of de overheid tijd en geld moet steken in het onderwerp wolf: 22% vindt van wel en 34% vindt van niet.
  - **Houding**: voorstanders hebben een hogere mate van vertrouwen in de overheid (72% vs. 42%), accepteren de kosten (63% vs. 22%) en vinden dat de overheid wél tijd en geld moet investeren* (42% vs. 30%). Tegenstanders hebben vaker *geen* vertrouwen in de overheid (20% vs. 6%), accepteren de bijkomende kosten niet (47% vs. 7%) en willen dat de overheid geen tijd en geld investeert (30% vs. 21%).
  - **Woongebied**: inwoners van wolvengebieden geven iets vaker aan *geen* vertrouwen te hebben dat de overheid hun belangen in het vizier heeft (12% vs. 8%) en accepteren minder vaak de kosten door de wolf (19% vs. 15%).
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie vinden het belangrijker om voorlichting te krijgen (55% vs. 47%), accepteren vaker bijkomende kosten (55% vs. 29%) en vinden dat de overheid wél tijd en geld moet investeren* (41% vs. 27%). Nederlanders met een dominantie-oriëntatie geven iets vaker aan *geen* vertrouwen te hebben (12% vs. 8%), vinden voorlichting minder belangrijk te krijgen (19% vs. 12%), accepteert minder vaak de kosten (28% vs. 10%) en vinden vaker dat de overheid geen tijd en geld moet investeren (27% vs. 16%).

*Let op: deze stelling is andersom gesteld, namelijk de mate waarin men *niet* geïnteresseerd is in wolven.

In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande stellingen: Basis: Nederland representatief, n=2.060

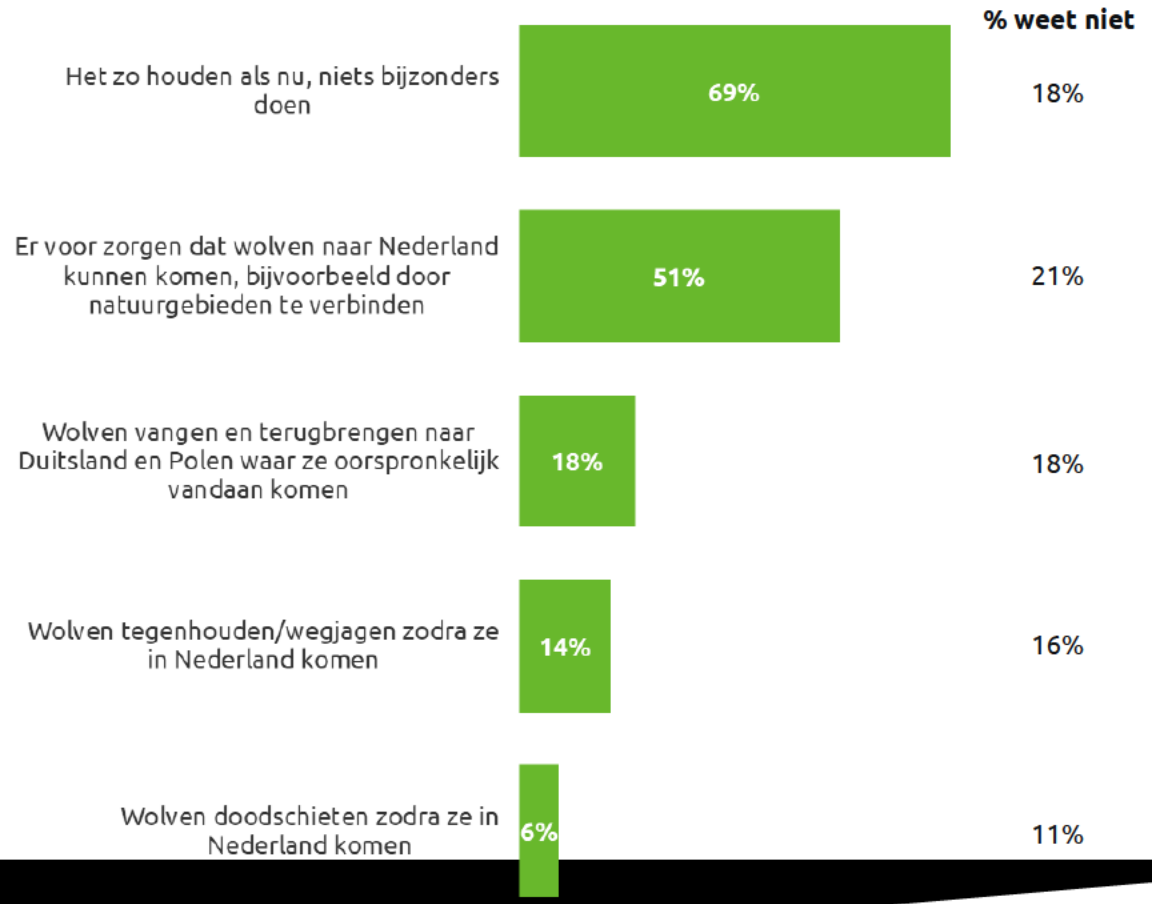

Meeste steun voor het laten zoals het nu is of natuurgebieden verbinden

- Zeven op de tien Nederlanders (69%) zijn van mening dat er niets hoeft te veranderen omtrent de omgang met wolven in Nederland. De helft (51%) wil dat er actief voor gezorgd wordt dat er wolven naar Nederland kunnen komen, bijvoorbeeld door natuurgebieden te verbinden.
  - **Houding**: voorstanders vinden vaker dat er niets hoeft te gebeuren (80% vs. 40%) en dat gebieden verbonden moeten worden (71% vs. 15%).
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie vinden vaker dat er voor gezorgd moet worden dat wolven naar Nederland kunnen komen (63% vs. 35%).

- Er is weinig steun voor het vangen en terugbrengen (18%), het tegenhouden/wegjagen (14%) of doodschieten van wolven (6%).
  - **Houding**: tegenstanders vinden vaker dat de volgende middelen ingezet mogen worden: vangen (61% vs. 4%), tegengehouden (57% vs. 3%) of doodschieten (27% vs. 1%).
  - **Woongebied**: inwoners van wolvengebieden zijn iets vaker voor het tegenhouden van wolven (17% vs. 14%) en het doodschieten (9% vs. 5%).
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een dominantie-oriëntatie zijn vaker voor het vangen van wolven (24% vs. 13%), het tegenhouden (21% vs. 8%) en het doodschieten van wolven (13% vs. 2%).

Wat vind jij dat er moet gebeuren met wolven in Nederland? % Ja
Basis: Nederland representatief, n=2.060

Meeste steun voor vergoeden van schade door de wolf en preventiemaatregelen aan boeren

- De meeste Nederlanders vinden dat boeren (deels) vergoed moeten worden voor geleden schade door de wolf (73%). Hierbij vinden de meeste Nederlanders dat er geen onderscheid gemaakt mag worden tussen boeren (46%). Vier op de tien Nederlanders (38%) vinden juist dat alleen gecompenseerd mag worden als de boer zelf actie heeft ondernomen om zijn vee te beschermen tegen wolven. Ook vinden Nederlanders dat de overheid boeren (deels) tegemoet moet komen in vorm van het betalen van preventiemaatregelen (68%).
  - **Houding**: houding verklaart voor een groot deel voorkeur voor compensatie bij schade en preventiemaatregelen: voorstanders vinden vaker dat de overheid deels of niet moet compenseren bij schade (77% vs. 51% onder tegenstanders), en alleen aan boeren die preventiemaatregelen hebben genomen (46% vs. 27%). Zij vinden ook vaker dat de overheid deze preventiemaatregelen deels of helemaal niet hoeft te betalen aan de boeren (85% vs. 66%).
  - **Woongebied**: inwoners van wolvengebieden, die waarschijnlijk vaker schade zullen ondervinden van de wolf, zijn vaker voor volledige compensatie van schade (34% vs. 25% onder inwoners buiten wolvengebieden) en preventiemaatregelen (22% vs. 17%), voor alle boeren (53% vs. 44%).
  - **Waardenoriëntatie**: Nederlanders met een dominantie-oriëntatie vinden vaker dat de overheid schade (39% vs. 24% onder Nederlanders met een mutualisme-oriëntatie) en preventiemaatregelen (21% vs. 16%) volledig moet vergoeden aan boeren, voor alle boeren (41% vs. 33%).

Stel dat boeren schade hebben door een wolf, wat zou er dan volgens jou moeten gebeuren?

28%	Dan moet de overheid de schade vergoeden, hoe klein of hoe groot deze schade ook is
46%	De overheid moet alleen compenseren als er sprake is van grote schade, en niet bij een enkel dier dat een keer is gegrepen door een wolf
27%	Niets, dit hoort bij het bedrijfsrisico van de boer of de schapenhouder

Welke uitspraak past het beste bij jouw mening wat betreft het compenseren van schade door een wolf:

38%	Alleen boeren die preventiemaatregelen hebben genomen tegen de wolf, hebben recht op vergoeding voor geleden schade door de wolf
46%	Er mag geen onderscheid gemaakt worden tussen boeren. Voor alle boeren moet hetzelfde beleid zijn
16%	Weet niet

Vind je dat de overheid boeren moet betalen om schade te voorkomen, zoals het plaatsen van hekken en dergelijke?

18%	Ja, volledig
50%	Ja, deels
32%	Nee

Zie de bijlage voor de specifieke resultaten, vanaf p 40.

Bijlagen

Bijlage: mate dat dieren in Nederland thuishoren

Horen de volgende dieren volgens jou thuis in Nederland?	
Das	**n = 2060**
Zeker niet	1%
Waarschijnlijk niet	4%
Misschien wel, misschien niet	13%
Waarschijnlijk wel	34%
Zeker wel	43%
Weet niet / geen mening	5%
Otter	
Zeker niet	1%
Waarschijnlijk niet	3%
Misschien wel, misschien niet	11%
Waarschijnlijk wel	33%
Zeker wel	49%
Weet niet / geen mening	4%
Vos	
Zeker niet	2%
Waarschijnlijk niet	4%
Misschien wel, misschien niet	13%
Waarschijnlijk wel	31%
Zeker wel	48%
Weet niet / geen mening	3%

Horen de volgende dieren volgens jou thuis in Nederland?	
Wolf	**n = 2060**
Zeker niet	8%
Waarschijnlijk niet	12%
Misschien wel, misschien niet	23%
Waarschijnlijk wel	32%
Zeker wel	21%
Weet niet / geen mening	4%
Halsbandparkiet	
Zeker niet	12%
Waarschijnlijk niet	18%
Misschien wel, misschien niet	18%
Waarschijnlijk wel	19%
Zeker wel	17%
Weet niet / geen mening	16%
Lynx	
Zeker niet	25%
Waarschijnlijk niet	29%
Misschien wel, misschien niet	19%
Waarschijnlijk wel	10%
Zeker wel	8%
Weet niet / geen mening	8%

Horen de volgende dieren volgens jou thuis in Nederland?	
Wild zwijn	**n = 2060**
Zeker niet	2%
Waarschijnlijk niet	3%
Misschien wel, misschien niet	12%
Waarschijnlijk wel	33%
Zeker wel	47%
Weet niet / geen mening	3%
Gans	
Zeker niet	1%
Waarschijnlijk niet	1%
Misschien wel, misschien niet	9%
Waarschijnlijk wel	27%
Zeker wel	60%
Weet niet / geen mening	3%
Goudjakhals	
Zeker niet	14%
Waarschijnlijk niet	21%
Misschien wel, misschien niet	23%
Waarschijnlijk wel	13%
Zeker wel	9%
Weet niet / geen mening	20%

Bijlage: redenen voor en tegen de terugkeer van de wolf in Nederland

Basis - De wolf is welkom
Waarom vind je dat de wolf welkom is in Nederland?

	2020 (n = 1.197)	2012 (n = 266)
De natuur bepaalt zelf of de wolf hier past	71%	76%
Het is een verrijking voor de Nederlandse natuur	53%	48%
Wolven zorgen voor een natuurlijk evenwicht in de natuur	53%	48%
Omdat de wolf vroeger ook in Nederland voorkwam	52%	41%
Wolven jagen op zwakkere dieren . Hierdoor houden ze de wildstand gezond en in balans*	47%	
Het is een mooi dier	40%	26%
Het is spannend	5%	11%
Wolven zijn goed voor het toerisme in Nederland, het trekt mensen aan	3%	4%
Anders, namelijk:	1%	1%

*Nieuwe antwoordoptie in 2020

Basis - De wolf is niet welkom
Waarom vind je dat de wolf niet welkom is in Nederland?

	2020 (n = 378)	2012 (n = 205)
Er is in Nederland te weinig ruimte voor wolven	46%	51%
Wolven eten schapen, geiten en kippen	42%	55%
Wolven hebben geen natuurlijke vijand in Nederland, daardoor kunnen er te veel wolven komen	41%	46%
Wolven beperken zich niet tot natuurgebieden en komen ook naar de bewoonde wereld, wat voor overlast en gevaarlijke situaties	40%	25%
Mensen zijn bang voor wolven	37%	37%
Wolven kunnen voor overlast zorgen in de leefomgeving, bijvoorbeeld huisdieren aanvallen of vuilniszakken kapot maken	36%	47%
Wolven kosten geld doordat ze schade veroorzaken	28%	26%
Wolven zijn gevaarlijk voor mensen	19%	45%
Het is niet voor niets dat de wolven ooit zijn verdwenen uit Nederland	17%	21%
Wolven horen in door hekken afgeschermde natuurgebieden, die hebben wij niet in Nederland*	15%	
Wolven eten andere wilde dieren en daardoor komen er minder van die andere wilde dieren	10%	17%
Wolven zijn slecht voor het toerisme in Nederland, het schrikt mensen af	9%	16%
Anders, namelijk:	3%	1%

*Nieuwe antwoordoptie in 2020

Bijlage: beeld wolven

In hoeverre ben je het eens of oneens met de volgende stellingen:	
Ik denk dat wolven voorspelbaar gedrag vertonen	**n = 2060**
Zeer oneens	3%
Oneens	15%
Niet eens, niet oneens	30%
Eens	28%
Zeer eens	4%
Weet niet / geen mening	20%
Gemiddeldetoets	3.2
Ik denk dat wolven vieze dieren zijn	
Zeer oneens	24%
Oneens	45%
Niet eens, niet oneens	16%
Eens	4%
Zeer eens	2%
Weet niet / geen mening	9%
Gemiddeldetoets	2.1
Ik denk dat de meeste wolven ongevaarlijk voor mij zijn	
Zeer oneens	3%
Oneens	8%
Niet eens, niet oneens	18%
Eens	44%
Zeer eens	16%
Weet niet / geen mening	12%
Gemiddeldetoets	3.7

In hoeverre ben je het eens of oneens met de volgende stellingen:	
Ik denk dat wolven slimme dieren zijn	**n = 2060**
Zeer oneens	0%
Oneens	1%
Niet eens, niet oneens	10%
Eens	58%
Zeer eens	24%
Weet niet / geen mening	7%
Gemiddeldetoets	4.1
Ik vind wolven nobele dieren	
Zeer oneens	2%
Oneens	8%
Niet eens, niet oneens	33%
Eens	33%
Zeer eens	10%
Weet niet / geen mening	14%
Gemiddeldetoets	3.5
Ik denk dat ik aangevallen zou worden door een wolf als ik te dicht bij de wolf in de buurt kom	
Zeer oneens	6%
Oneens	21%
Niet eens, niet oneens	26%
Eens	27%
Zeer eens	6%
Weet niet / geen mening	14%
Gemiddeldetoets	3.1

In hoeverre ben je het eens of oneens met de volgende stellingen:	
Ik zou niet weten wat ik moet doen als ik een wolf in het wild tegenkom	**n = 2060**
Zeer oneens	4%
Oneens	18%
Niet eens, niet oneens	27%
Eens	34%
Zeer eens	10%
Weet niet / geen mening	6%
Gemiddeldetoets	3.3

Bijlage: verantwoordelijken voor natuurbeleid en wolvenbeleid

Wie gaat er volgens jou over het beheer van de dieren in de vrije natuur in Nederland, wie bepaalt wat er gebeurt?	2020 (n = 2.060)	2012 (n = 601)
Staatsbosbeheer	70%	72%
De beheerders van natuurgebieden	54%	62%
Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (ministerie van LNV)*	39%	41%*
De provincie(s)	29%	33%
De Rijksoverheid / de regering	25%	35%
Natuurmonumenten	24%	32%
De Tweede Kamer	10%	17%
De jagers	10%	26%
De Europese Unie	6%	-
De boeren	6%	13%
Het ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK)*	5%	*
Anders, namelijk	0%	0%
Weet niet	8%	6%

*In 2012 betrof het hier het ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie. Inmiddels is dit ministerie gesplitst in het ministerie van Economische Zaken en Klimaat en het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
Nieuw in 2020 is de antwoordoptie 'Europese Unie'.

Welke organisatie(s) moet(en) volgens jou de leidende rol nemen om te bepalen wat we doen met wolven in Nederland?	2020 (n = 2.060)
Natuurorganisaties (zoals Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, etc.)	64%
De beheerders van natuurgebieden	58%
De Rijksoverheid / de regering	38%
De provincie(s)	24%
De Europese Unie	8%
De jagers	6%
Anders, namelijk	1%
Weet niet	10%

Deze vraag is nieuw in 2020.

Bijlage: beeld wolven

In hoeverre is men het geheel/enigszins eens met de volgende stellingen:		
	2020 (n = 2.060)	2012 (n = 601)
Ik zou graag meer willen weten over in welke gebieden in Nederland de wolf voorkomt of mogelijk kan gaan voorkomen	51%	69%
Ik vind het belangrijk dat ik goed word voorgelicht nu de wolf zich in Nederland heeft gevestigd	51%	73%
Ik zou graag meer willen weten welke gevolgen er kunnen zijn door de komst van wolven in Nederland	48%	64%
Ik zou graag meer willen weten over het gedrag van wolven	47%	55%
Dat de aanwezigheid van wolven in Nederland geld kost, vind ik niet erg	45%	36%
De overheid moet in het onderwerp wolf zo min mogelijk tijd en geld steken	22%	35%
Het onderwerp wolven in Nederland interesseert mij niet	15%	17%

Minder Nederlanders geven aan dat zij meer willen weten over waar de wolf voor komt of gaat komen dan in 2012. Mogelijk is dat omdat in 2012 er sprake was van een mogelijke komst, en men tegenwoordig wel weet waar de wolf voorkomt. De interesse is dus deels verzadigd. Ook de interesse in voorlichting is afgenomen en de interesse in de gevolgen. Dit zou ook verklaard kunnen worden, doordat Nederlanders als worden voorzien in deze behoeften.

Meer Nederlanders geven aan dat ze het niet erg vinden dat de aanwezigheid van wolven in Nederland geld kost dan in 2012. Ook de steun voor het inzetten van middelen als tijd en geld door de overheid voor de wolf groeit onder Nederlanders.

Bijlage: wanneer vergoeden van schade

Stel dat boeren schade hebben door een wolf, wat zou er dan volgens jou moeten gebeuren?	2020 (n = 2.060)	2012 (n = 601)
Dan moet de overheid de schade vergoeden, hoe klein of hoe groot deze schade ook is	28%	19%
De overheid moet alleen compenseren als er sprake is van grote schade, en niet bij een enkel dier dat een keer is gegrepen	46%	46%
Niets, dit hoort bij het bedrijfsrisico van de boer of de schapenhouder	27%	35%

	Stel dat boeren schade hebben door een wolf, wat zou er dan volgens jou moeten gebeuren?			
Welke uitspraak past het beste bij jouw mening wat betreft het compenseren van schade door een wolf:	Dan moet de overheid de schade vergoeden, hoe klein of hoe groot deze schade ook is	De overheid moet alleen compenseren als er sprake is van grote schade, en niet bij een enkel dier dat een keer is gegrepen door een wolf	Niets, dit hoort bij het bedrijfsrisico van de boer of de schapenhouder	**Totaal**
Alleen boeren die preventiemaatregelen hebben genomen tegen de wolf, hebben recht op vergoeding voor geleden schade door de wolf	9%	19%	10%	**38%**
Er mag geen onderscheid gemaakt worden tussen boeren. Voor alle boeren moet hetzelfde beleid zijn.	16%	20%	10%	**46%**
Weet ik niet	3%	6%	7%	**16%**
Totaal	**28%**	**46%**	**27%**	**100%**

Bijlage: vergoeden schade naar uitsplitsingen

Stel dat boeren schade hebben door een wolf, wat zou er dan volgens jou moeten gebeuren?	Houding tegenover terugkeer wolf			Woongebied		Waardenoriëntatie	
	Voorstanders	Neutraal	Tegenstanders	Inwoners buiten wolvengebied	Inwoners binnen wolvengebied	Mutualisme	Dominantie
Dan moet de overheid de schade vergoeden, hoe klein of hoe groot deze schade ook is	23%	23%	49%	25%	34%	24%	39%
De overheid moet alleen compenseren als er sprake is van grote schade, en niet bij een enkel dier dat een keer is gegrepen	49%	46%	36%	45%	47%	47%	41%
Niets, dit hoort bij het bedrijfsrisico van de boer of de schapenhouder	29%	31%	15%	29%	19%	29%	20%
Totaal Ondervraagden	n = 1197	n = 485	n = 378	n = 1558	n = 502	n = 433	n = 998

Welke uitspraak past het beste bij jouw mening wat betreft het compenseren van schade door een wolf:	Houding tegenover terugkeer wolf			Woongebied		Waardenoriëntatie	
	Voorstanders	Neutraal	Tegenstanders	Inwoners buiten wolvengebied	Inwoners binnen wolvengebied	Mutualisme	Dominantie
Alleen boeren die preventiemaatregelen hebben genomen tegen de wolf hebben recht op vergoeding door geleden schade door de wolf	46%	27%	27%	39%	37%	41%	33%
Er mag geen onderscheid gemaakt worden tussen boeren. Voor alle boeren moet hetzelfde beleid zijn.	43%	43%	60%	44%	53%	47%	53%
Weet ik niet	11%	30%	13%	17%	10%	13%	14%
Totaal Ondervraagden	n = 1197	n = 485	n = 378	n = 1558	n = 502	n = 433	n = 998

Bijlage: vergoeden preventiemaatregelen naar uitsplitsingen

Vind je dat de overheid boeren moet betalen om schade te voorkomen, zoals het plaatsen van hekken en dergelijken?							
	Houding tegenover terugkeer wolf			Woongebied		Waardenoriëntatie	
	Voorstanders	Neutraal	Tegenstanders	Inwoners buiten wolvengebied	Inwoners binnen wolvengebied	Mutualisme	Dominantie
Ja volledig	15%	14%	34%	17%	22%	41%	33%
Ja deels	52%	51%	41%	48%	55%	47%	53%
Nee	33%	36%	25%	35%	23%	13%	14%
Totaal Ondervraagden	n = 1197	n = 485	n = 378	n = 1558	n = 502	n = 433	n = 998

Bijlage
Onderzoekstechnische informatie - kwantitatief

Veldwerkperiode

Het veldwerk is uitgevoerd in de periode 23 januari 2020 t/m 31 januari 2020

Methode respondentenselectie & steekproef

- Uit het StemPunt-panel van Motivaction
- Representativiteit voor de kenmerken geslacht, leeftijd, opleiding, regio en Mentality is verkregen door vooraf bij steekproeftrekking rekening te houden met de verdeling van de Nederlandse bevolking op deze kenmerken en door achteraf de resultaten te wegen.

Incentives

De respondenten hebben als dank voor deelname aan het onderzoek punten voor het StemPunt spaarprogramma ontvangen

Weging

- De onderzoeksdata zijn gewogen (zie ook bijlage gewogen en ongewogen data), daarbij fungeerde het Mentality-ijkbestand als herwegingskader. Dit ijkbestand is wat betreft sociodemografische gegevens gewogen naar de Gouden Standaard van het CBS.

Bewaartermijn primaire onderzoeksbestanden

Digitaal beschikbare primaire onderzoeksbestanden worden tenminste 12 maanden na afronden van het onderzoek bewaard. Beeld- en geluidsopnames op cd en niet digitaal beschikbare schriftelijke primaire bestanden zoals ingevulde vragenlijsten, worden tot 12 maanden na afronden van het onderzoek bewaard.

Overige onderzoekstechnische informatie

Overige onderzoekstechnische informatie en een exemplaar van de bij dit onderzoek gehanteerde vragenlijst is op aanvraag beschikbaar voor de opdrachtgever.

Bijlage | Ongewogen en gewogen data

Kenmerken	Ongewogen		Gewogen	
	n	%	n	%
Leeftijd				
18 t/m 24 jaar	123	6,0	226	11,0
25 t/m 34 jaar	168	8,2	324	15,7
35 t/m 44 jaar	260	12,6	350	17,0
45 t/m 54 jaar	413	20,0	411	20,0
55 t/m 64 jaar	461	22,4	333	16,1
65 t/m 80 jaar	635	30,8	415	20,2
Opleidingsniveau				
Hoog (wo/hbo)	608	29,5	552	26,8
Middel (havo/vwo/mbo/mavo)	1.002	48,6	1.057	51,3
Laag (ibo/basisschool/geen opleiding	450	21,8	451	21,9
Geslacht				
Mannen	1.034	50,2	1.006	48,8
Vrouwen	1.026	49,8	1.054	51,2

Kenmerken	Ongewogen		Gewogen	
	n	%	n	%
Regio				
3 grote gemeenten	210	10,2	238	11,6
West	594	28,8	619	30,0
Noord	230	11,2	208	10,1
Oost	422	20,5	413	20,0
Zuid	519	25,2	501	24,3
Randgemeenten	85	4,1	82	4,0
Mentality				
Moderne burgerij	487	23,6	451	21,9
Opwaarts mobielen	252	12,2	326	15,8
Postmaterialisten	247	12,0	206	10,0
Nieuwe conservatieven	214	10,4	172	8,3
Traditionele burgerij	292	14,2	257	12,5
Kosmopolieten	243	11,8	280	13,6
Postmoderne hedonisten	181	8,8	194	9,4
Gemaksgeoriënteerden	144	7,0	175	8,5

Wij verminderen onze footprint

Motivaction is ISO 14001-gecertificeerd

Motivaction gebruikt energiezuinige auto’s

Motivaction gebruikt groene stroom

Motivaction gebruikt uitsluitend papier met een FSC-label

Auteursrecht

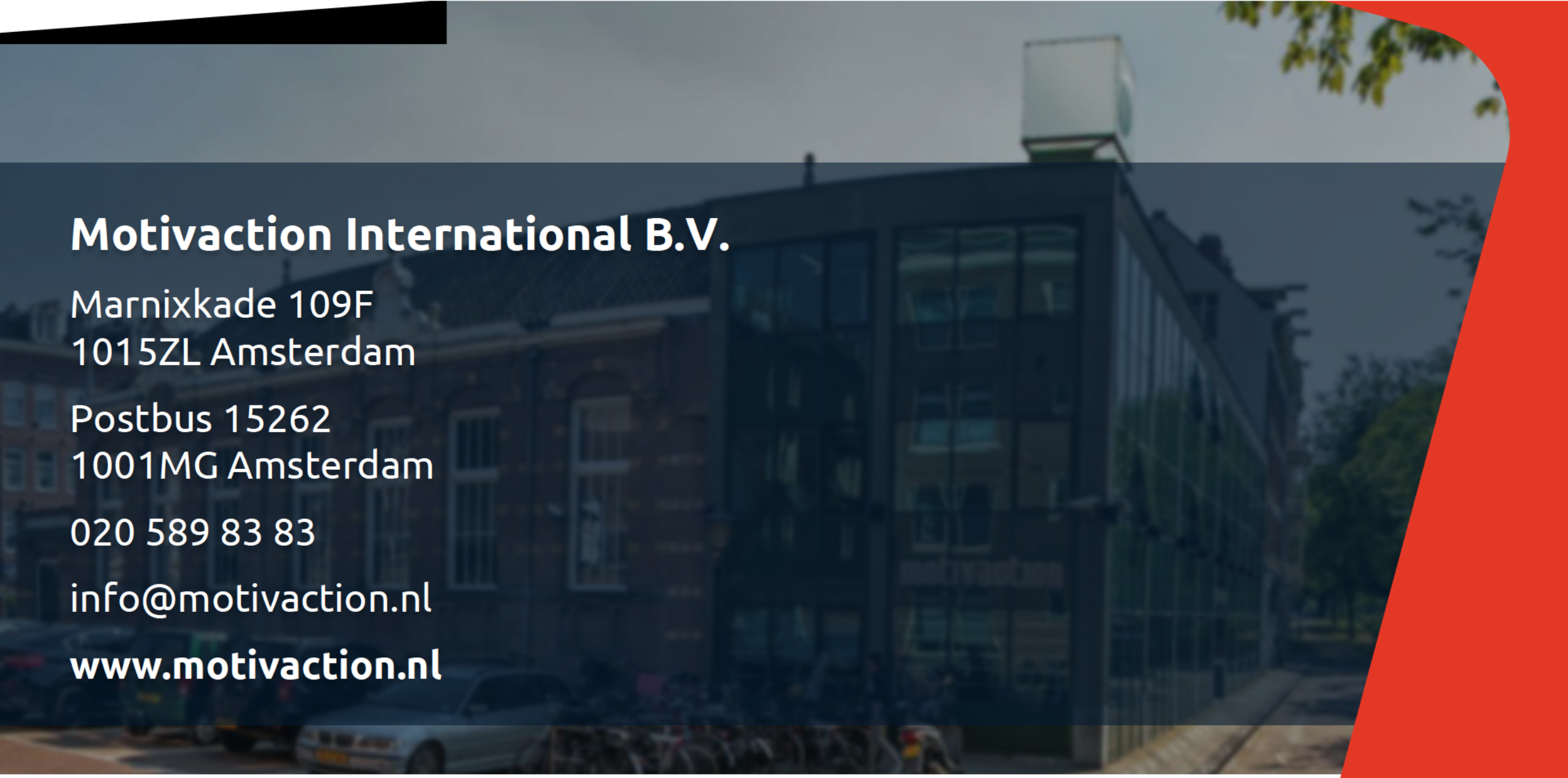
Het auteursrecht op dit rapport ligt bij de opdrachtgever. Voor het vermelden van de naam Motivaction in publicaties op basis van deze rapportage - anders dan integrale publicatie - is echter schriftelijke toestemming vereist van Motivaction International B.V.

Beeldmateriaal

Motivaction heeft datgene gedaan wat redelijkerwijs van ons verwacht kan worden om de rechthebbenden op beeldmateriaal te achterhalen. Mocht u desondanks menen recht te kunnen doen gelden op gebruikt beeldmateriaal, neem dan contact op met Motivaction.

Pers- en publicatiebeleid

Het vermelden van de naam van Motivaction in persberichten en/of andere publicaties over door Motivaction uitgevoerd onderzoek is gebonden aan een aantal voorwaarden, zoals vastgelegd in ons Pers- en publicatiebeleid.

Motivaction International B.V.

Marnixkade 109F
1015ZL Amsterdam

Postbus 15262
1001MG Amsterdam

020 589 83 83

info@motivaction.nl

www.motivaction.nl

Weet wat mensen drijft.

motivaction
insights and strategy

BAC Vitaal Platteland

op 9 juli 2020
Agendapunt 2a

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Datum	25 juni 2020
Portefeuillehouder	(Noord-Holland)
Inlichtingen bij	(IPO-bureau)
Telefoon	06 4816 1345
Onderwerp	Wolf: discussie-notitie

Kern van het onderwerp

Op verzoek van vorige BAC VP worden enkele actuele vraagstukken ten aanzien van de wolf voorgelegd. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar het advies van de 'Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland' *dat verder reikt dan alleen Gelderland.*
De AAC VP adviseert op grote lijnen ten aanzien wat reëel te verwachten is en langs welke lijnen een en ander door de IPO-werkgroep verder uitgewerkt kan worden.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. Instemmen met advies van AAC VP dat vaststellen wat wel en niet geschikt leefgebied voor wolf is (zoals Gebiedscommissie adviseert) geen begaanbare weg is (op grond van (Europeesrechtelijk) juridisch kader;
2. Instemmen met advies van AAC VP dat ook ten aanzien van een, door de LTO voorgestelde, bredere meer landelijke inzet van de gebiedscommissie terughoudendheid betracht dient te worden;
3. Instemmen met advies van AAC VP om met LNV in overleg te treden zoals door de Minister van LNV verzocht;
4. Instemmen met advies van AAC VP om het interprovinciaal wolvenplan aan te vullen met scenario's voor situaties zoals die van de zwervende wolf die onlangs voor onrust zorgde bij Heusden;
5. De IPO-werkgroep natuurwetgeving opdracht te geven de voorgaande punten uit te werken cq voorstellen/adviezen voor te doen en waar nodig van onderbouwing te voorzien;
6. De IPO-werkgroep natuurwetgeving opdracht te geven een voorstel te doen voor beantwoording van de brief van LTO langs bovenstaande lijnen.

Aanleiding/context

De BAC VP heeft op 4 juni 2020 aangegeven in de volgende BAC VP (2 juli 2020) inhoudelijk verder te willen spreken over wolvenproblematiek, naar aanleiding van (op dat moment):

1. Een zwervende wolf die sinds medio mei grote onrust veroorzaakt in de gemeente Heusden (Noord-Brabant) doordat deze grote aantallen schapen doodt;
2. Een brief van LTO (25 mei 2020) aan IPO met het verzoek om het wolvenbeleid te herzien (NB: deze brief is te onderscheiden van een brief van LTO aan GS Noord-Brabant (18 mei 2020) waarin GS verzocht wordt een wolvengebiedscommissie in te stellen zoals bedoeld in het Interprovinciaal Wolvenplan. Er bestaan wel grote overeenkomsten tussen beide brieven van LTO)
3. Op 17 juni 2020 heeft de Minister van LNV het 'Rapport maatschappelijk draagvlak hervestiging wolf in Nederland' aangeboden. Hierin geeft de Minister van LNV aan dat zij met provincies wil spreken over de vraag of huidige instrumentarium nog wel toereikend is en of aanvullende strategie nodig is?

Aanknopingspunten voor discussie
Het advies van de Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland van 6 mei 2020 biedt enkele nuttige aanknopingspunten voor discussie over de voorliggende vraagstukken:

1. Wel of niet aanwijzen leefgebied?
2. Hoe staat de BAC VP tegen overleg met LNV over de vraag of huidige instrumentarium nog wel toereikend is en of aanvullende strategie nodig is?

Daarnaast heeft LTO binnen de gebiedscommissie aangegeven een landelijke commissie te willen voor preventie wolvenschade. Dit leidt tot de vraag:

3. Hoe staat de BAC VP hier tegenover en hoe ziet zij de inrichting hiervan voor zich? Een mogelijkheid zou daartoe kunnen zijn om een afvaardiging uit de provinciale gebiedscommissies een landelijke klankbordgroep te laten vormen;

Deze drie vraagstukken zijn in deze notitie nader uitgewerkt.

Achtergrondinformatie Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland (hierna: de Gebiedscommissie) + preventieplan (advies)

- Naar aanleiding van definitieve vestiging van de wolf op de Veluwe hebben GS van Gelderland in maart 2019 een deel van de Veluwe als wolvengebied aangewezen en is vervolgens de Gebiedscommissie ingesteld, onder voorzitterschap van dhr. Pieter van Geel;
- In mei 2020 heeft de Gebiedscommissie het Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe, Samen naar effectieve preventieve maatregelen (bijlage 2) bekendgemaakt (hierna te noemen: het preventieplan);
- Dit preventieplan bevat een aantal adviezen dat enerzijds ziet op de specifieke Gelderse situatie en anderzijds -met het oog op draagvlak voor preventie- op een ruimere context: 'de *toekomst* waarin vestiging van de wolf in Nederland een feit is en de gevolgen daarvan hanteerbaar moeten worden gemaakt';
- Dit laatste leidt tot een tweetal adviezen waarvan er één tot gevolg kan hebben dat *de discussie over het wolvenbeleid heropend wordt*: in recente Kamervragen wordt dit deel van het preventieplan cq advies aangegrepen/overgenomen om de minister van LNV op te roepen om in overleg te treden met provincies over wolvenbeleid;
- Anderzijds kunnen provincies ook hun voordeel doen met het advies;

- Dit laatste geldt eveneens voor de recente ervaringen in Heusden, die mogelijk ook deels bruikbaar zijn of gemaakt kunnen worden voor vergelijkbare situaties in andere provincies, dan wel beeld geven van waarvoor oplossingen nodig zijn.

Adviezen Gebiedscommissie, ruimer dan Gelderland:

1. Onderzoek naar mogelijkheden aanwijzen gebieden:

   "De commissie adviseert om in relatie tot de escalatieladder die in dit plan is opgenomen nader onderzoek te doen naar de mogelijkheden om gebieden in Nederland aan te wijzen waar de aanwezigheid van wolven ongewenst is en/of die niet geschikt zijn als kansrijk leefgebied van de wolf, bijvoorbeeld omdat er onvoldoende wilde prooidieren in het gebied zijn." (Advies 16, pagina 47)

2. Overleg met rijksoverheid over wolvenbeleid:

   "De commissie adviseert om in landelijk verband in overleg tussen de provincies en de rijksoverheid te komen tot een beleid dat gericht is op de beheersbaarheid van de populatieontwikkeling van wolven in Nederland en de effecten hiervan, waarbij de ecologische draagkracht en het maatschappelijk draagvlak van de ontwikkeling van de wolvenpopulatie worden betrokken. Daarbij past ook een verdere uitwerking en concretisering van de escalatieladder." (Advies 17, pagina 47)

Ad 1. Onderzoek naar mogelijkheden aanwijzen gebieden

- Met het aanwijzen van leefgebied op basis van gewenstheid en geschiktheid zou tegemoet gekomen kunnen worden aan weerstand gebaseerd op beleving dat 'wolf zich overal maar moet kunnen vestigen, ongeacht het aantal slachtoffers dat hij maakt onder landbouwhuisdieren';
- Anderzijds is het aanwijzen van leefgebied op basis van een toets aan de voorkant op gewenstheid en geschiktheid in strijd de Europese Habitatrichtlijn en het met uitgangspunt uit Interprovinciaal wolvenplan dat wolf zelf geschikt leefgebied kiest (onlangs bevestigd door arrest Europees Hof van Justitie) en dat houders van (landbouwhuis)dieren verantwoordelijk zijn voor preventie;
- Dat neemt niet weg dat ook niet-geschikt leefgebied voor de wolf dan een functie houdt als *doorgangsgebied* voor uitwisseling tussen geschikte leefgebieden;
- Bij het uitgangspunt van preventie past dan de focus op het stimuleren van dieren om niet te lang op een in onze ogen ongeschikte plek te blijven (aanpak zoals momenteel in Noord-Brabant gehanteerd). Dit onaantrekkelijk maken kan passief door preventie en mogelijk ook actief door verjaging van de wolf, met dat laatste is nog geen ervaring opgedaan en dit zou dan ook nadere uitwerking vergen (waarbij de recente analyse voor mogelijke vervolgstappen, zoals Noord-Brabant die heeft uitgewerkt, nuttig kunnen zijn);
- Risico van dit advies is dat de uitkomst kan zijn dat het overgrote deel van Nederland als ongeschikt wordt aangemerkt, waardoor de Nederlandse bijdrage aan de instandhouding van de wolf te gering is hetgeen kan leiden tot strijd met Europees recht (Habitatrichtlijn)';
- Bovendien dient zeer voorzichtig te worden omgesprongen met aanwijzen van geschikt of ongeschikt leefgebied vanwege de consequenties die dit kan hebben voor het als (nieuw) Natura2000-gebied aan moeten wijzen. Rijk en provincies dienen hieromtrent zeer voorzichtig te handelen;
- Daarnaast is de praktische uitvoerbaarheid en de juridische houdbaarheid ervan een groot punt van zorg;
- Wel kunnen elementen uit genoemde escalatieladder (zie hieronder) en de recente analyse van Noord-Brabant gebruikt worden voor het ontwikkelen van een aanvullend scenario voor een zwervende, veel onrust veroorzakende wolf, zoals recent in Heusden.

Samengevat:
Volgen van advies van de Gebiedscommissie tav aanwijzen gebieden kan weliswaar positief zijn voor draagvlak maar stuit op grote juridische en praktische bezwaren. Wel kunnen elementen uit het advies (zoals het verjagen van de wolf volgens de escalatieladder) en de recente ervaringen uit Noord-Brabant bruikbaar zijn.

Ad 2. Overleg met rijksoverheid over wolvenbeleid

- Advies impliceert dat aanvullend wolvenbeleid nodig is, in het bijzonder tav:
  - beheersbaarheid van de populatieontwikkeling van wolven in Nederland
  - de effecten hiervan, waarbij dient te worden betrokken;
  - het ecologische draagkracht en het maatschappelijk draagvlak van de ontwikkeling van de wolvenpopulatie;
- Daarbij impliceert het advies dat provincies zonder het rijk niet voldoende tot gedragen wolvenbeleid komen;
- Anderzijds heeft de BAC VP aangegeven meer van LNV te verwachten. Ambtelijk zijn er signalen dat de minister van LNV ook graag gesprek hierover met provincies aan wil gaan;
- Bovendien speelt bij populatiebeheer (cq ingrijpen in de populatie) dat de staat van instandhouding een cruciaal criterium is dat in het geval van de wolf niet op nationaal niveau vastgesteld kan worden. Derhalve is afstemming met de buurlanden nodig waarvoor (zeker ten aanzien van Duitsland) actieve betrokkenheid van het rijk nodig is, temeer omdat een provincie gezien de omvang geen logische gesprekpartner is;
- Ook bij een eventuele aanvulling van de escalatieladder met handelingen waarvoor een ontheffing van GS vereist is, is een rol voor het rijk weggelegd omdat Nederland als Lidstaat verantwoording moet afleggen aan de Europese Commissie over een juiste uitvoering van de Habitatrichtlijn en het toestaan van derogaties. Omdat zwervende wolven op zoek zijn naar een geschikt leefgebied, is afstemming het rijk ook gewenst i.v.m. de mogelijke consequenties vanuit gebiedsbescherming en een mogelijke verplichting op termijn Natura 2000-gebieden aan te wijzen;
- LNV heeft onlangs een meting (enquête) gedaan naar draagvlak voor de wolf en heeft aangegeven al dit najaar al een aanvullend onderzoek te laten uitvoeren om ontwikkelingen en trends in het oog te kunnen houden.[1]
- Overigens blijkt uit dit onderzoek dat het maatschappelijk draagvlak voor de hervestiging van de wolf relatief groot is (57% van de Nederlanders heeft een positieve houding ten aanzien van de hervestiging van de wolf en 65% ziet de wolf als ongevaarlijk).

Samengevat:
Provincies en rijk zijn gebaat bij een goede samenwerking, ieder vanuit eigen rol en verantwoordelijkheid.

Voorstel (voor beide adviezen):
De wolvenwerkgroep (bestaande uit wolvenprovincies[2]) in nauwe afstemming met IPO-werkgroep natuurwetgeving een voorstel laten doen over de bruikbaarheid van deze adviezen en de recente ervaringen in Noord-Brabant en dit agenderen in de BAC VP van 17 september 2020. Vooruit lopend daarop kan het gesprek met LNV alvast *verkennend* gevoerd worden.

[1] Uit Kamerbrief aanbieding draagvlakmeting wolf (bijlage 4) blijkt voornemen LNV tot vervolgonderzoek, alsmede uitkomst al uitgevoerd onderzoek
[2] Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg + BIJ12 + IPO

Ad 3 Landelijke commissie voor preventie wolvenschade

Binnen de Gebiedscommissie Gelderland heeft LTO aangegeven een landelijke commissie te willen voor preventie wolvenschade. Een mogelijkheid zou daartoe kunnen zijn om een afvaardiging uit de provinciale gebiedscommissies een landelijke klankbordgroep te laten vormen.

- Het inrichten van gebiedscommissies volgt uit het interprovinciaal wolvenplan en was een goede keuze omdat de gebiedskenmerken belangrijk zijn voor de haalbaarheid van maatregelen en er bovendien in een gebied betrokkenheid en draagvlak moet ontstaan om preventie te kunnen laten slagen.
- Kenmerkend aan de gebiedscommissies is verder dat hiervoor het *initiatief uit de sector* moet komen, hetgeen in de praktijk ook lukt.
- Dit betekent ook dat het ontstaan van een landelijk platform of een klankbordgroep een initiatief van de sector kan zijn.
- Het nut van een landelijke commissie kan zijn om de regionaal opgedane ervaringen te delen en dit weer ten goede te laten komen aan de regio, een dergelijke commissie zal mogelijk ook de focus willen leggen op advisering aan het ministerie;
- Daar staat tegenover dat een regelmatig gehoord geluid (en kritiek) met betrekking tot de totstandkoming van het huidig Interprovinciaal Wolvenplan is dat partijen zich onvoldoende gehoord voelen;
- Sommige partijen ervaren het als een plan is waarbij grotendeels naar de ervaringen in Duitsland is gekeken, maar verder weinig afstemming over mogelijk was. Voldoende aandacht voor het proces om partijen, vanuit een gezamenlijke verantwoordelijkheid, mee te nemen is daarom minstens zo belangrijk als de inhoud.

Voorstel:
Laat het ontstaan van een landelijke klankbordgroep over aan het initiatief van de sectorpartners. Indien er vanuit de BAC VP de wens bestaat dit gezamenlijk met de sectorpartners op te pakken, dan is het van belang daarbij grote zorgvuldigheid ten aanzien van rollen en verantwoordelijkheid en daarmee gepaard gaande verwachtingen. Dit zal een niet geringe inzet vanuit provincies vergen.

Voorstel beantwoording brief LTO (verzoek herzien wolvenbeleid)

NB: deze brief van 25 mei 2020 is te onderscheiden van de brief van LTO aan GS Noord-Brabant (18 mei 2020) waarin GS verzocht wordt een wolvengebiedscommissie in te stellen zoals bedoeld in het Interprovinciaal Wolvenplan. Er bestaan wel grote overeenkomsten tussen beide brieven van LTO.

Voorgesteld wordt om parallel aan bovenomschreven vervolg ten aanzien van de adviezen van de Gebiedscommissie door de wolvenwerkgroep (in afstemming met IPO-werkgroep natuurwetgeving) een concept-antwoord aan LTO op te stellen, dat geagendeerd kan worden in de BAC VP van 17 september 2020.

Een *alternatief* hiervoor is om de wolvenwerkgroep op kortere termijn een reactie aan LTO (langs bovenomschreven procedurele hoofdlijnen) op te laten stellen en gedeputeerde Pijpelink te mandateren hierover af te stemmen met de portefeuillehouder natuur in de AAC VP (, NH) en IPO-bureau ( ).

Consequenties/Vervolgstappen

Indien de BAC VP akkoord is met bovenomschreven vervolgstappen, dan zal de wolvenwerkgroep:

- een advies opstellen over de adviezen van de Gebiedscommissie, dat geagendeerd zal worden in de BAC VP van 17 september 2020;
- daarop vooruitlopend verkennend in overleg treden met LNV;
- een concept-antwoord aan LTO opstellen, dat ofwel geagendeerd zal worden in de BAC VP van 17 september 2020, ofwel eerder afgestemd wordt met gedeputeerde Pijpelink en door IPO-bureau verzonden;

Daarnaast zal IPO-bureau LTO op de hoogte brengen wanneer reactie te verwachten is.

Bijlagen

1. Advies Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe, van Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland dd 6 mei 2020
2. brief LTO aan IPO (25 mei 2020) met verzoek om wolvenbeleid te herzien
3. kamerbrief draagvlakmeting hervestiging wolf in Nederland
4. rapport maatschappelijk draagvlak hervestiging wolf in NL (bijlage bij kamerbrief)

Escalatieladder	
Activiteit	Toelichting
1. Niet lokken	Door binnen en buiten de bebouwde kommen geen voedingsmiddelen, zoals vleesresten, te deponeren.
2. Effectief gescheiden houden van wolf en vee	Dit geldt voor landbouwhuisdieren als mogelijke prooi. Het gescheiden houden gebeurt door preventieve maatregelen zoals in dit plan omschreven. Het gaat vooral om het vlakdekkend aanbrengen van afrasteringen in een gebied. Hiertoe kan ook behoren het omheinen van natuurgebieden en parken, zoals het nationaal Park De Hoge Veluwe.
3. Ontmoedigen van ongewenst gedrag van de wolf	Dit heeft betrekking op het benaderen door een wolf van zowel landbouwhuisdieren als de mens en de bewoonde wereld. Het gaat hierbij om maatregelen die gebruik maken van het lerend vermogen van de wolf. Ook hier gaat het om afrasteringen en daaraan gekoppeld negatieve prikkels, onder meer door elektriciteit gekoppeld aan afrasteringen.
4. Verjagen van de wolf	Uit de wetgeving volgt dat niet-dodelijke maatregelen benut kunnen worden om een wolf te leren geen ongewenst gedrag te vertonen en hem zo nodig uit een gebied te verjagen, bijvoorbeeld door akoestische methoden (knalgeluiden). Verjagen is ook aan de orde in een gebied waar wolven niet gewenst zijn en/of dat niet geschikt is als leefgebied voor de wolf.
5. Afschot van de wolf	Afschot van een wolf is aan de orde indien effectief verjagen niet mogelijk is en de wolf problematisch gedrag vertoont of indien door het gedrag van de wolf een ongewenste situatie ontstaat die niet zonder afschot kan worden teruggedraaid. Daarvan is bv. sprake als: - de wolf herhaaldelijk door preventieve maatregelen beschermd vee blijft aanvallen; - de wolf daarbij effectief aangebrachte afrastering weet te omzeilen, bijvoorbeeld door op een of andere wijze toch heeft aangeleerd te springen; - de wolf zich vestigt in een gebied met te weinig wilde prooidieren waardoor een grote druk ontstaat op andere voedselbronnen, waaronder landbouwhuisdieren, en het verjagen van de wolf niet lukt; - de wolf zich mengt of dreigt te mengen met honden wat leidt tot ongewenste hybridisatie; - een individuele wolf tam wordt en (herhaaldelijk) de mens gaat opzoeken en daardoor een bedreiging vormt. In een situatie waarbij zich een acuut veiligheidsprobleem voordoet, kan de politie op basis van een besluit van de burgemeester (op grond van de Gemeentewet art 175 en 176) optreden en overgaan tot het doden van een wolf.

3.1 IPO Wolvenwerkgroep 19 01 2021

Onderwerp
Fact finding studie – opdrachtuitvraag

Aanleiding
In 2012 is er door Alterra (WENR) een Factfinding studie uitgevoerd naar de wolf. Inmiddels zijn we meer dan 8 jaar verder en zijn er nieuwe inzichten, onderzoeken en ervaringen (op)gedaan over het leven met de wolf. Daarnaast zijn er vanuit de maatschappij vragen over de wolf en is behoefte aan inzicht. Om die reden willen we de Factfinding studie actualiseren aan de hand van de laatste inzichten.
Op de volgende pagina zijn vragen geformuleerd waar antwoorden op gewenst zijn. Deels overlappen deze met de studie van 2012 (hierbij is een actuele aanvulling van kennis gewenst); deels betreffen het nieuwe vragen. De vragen zijn op de volgende pagina van deze notitie in een 'Offerte-uitvraag-format' van BIJ12 gezet.

Gevraagd aan de IPO Wolvenwerkgroep
Aan de Wolvenwerkgroep wordt gevraagd om een keuze te maken voor wat betreft de onderstaande punten:

1. **Inhoud: zijn de juiste vragen gesteld**
   Er is bij de uitvraag onderscheid gemaakt tussen primaire (urgente) en secundaire (minder urgente) vragen. De vraag is nu: Hebben we met al deze vragen de potentiële risico's aan de kaart gesteld die kunnen optreden bij (her)vestiging van de wolf en die momenteel relevant zijn? Zijn er naast o.a. schade, mens-hond-wolf interactie, invloed landschap/ecosysteem nog meer evt. risico's te bedenken die hieronder niet afdoende benoemd zijn?

   Ja: Bij akkoord dan betreffen dit de vragen waar middels de opdracht-uitvraag (nader) onderzoek naar gedaan gaat worden.
   Nee: Indien de vragenlijst niet compleet is, dan graag concreet aangeven wat aangevuld of wat overbodig is.

2. **Inhoud: wel of niet betrekken sociologische vragen**
   Bij de 'Secundaire vragen' zijn een aantal vragen opgenomen die anders van aard zijn dan de andere vragen (meer sociologisch). Deze vragen kwamen ook deels aan bod in de vorige Factfinding studie. Willen we deze vragen ook beantwoord zien in deze Factfinding studie?

   Ja: Bij akkoord dan betreffen dit de vragen waar middels de opdracht-uitvraag (nader) onderzoek naar gedaan gaat worden.
   Nee: De vragen maken geen onderdeel uit van de uitvraag.

3. **Proces: Enkele of meerdere partijen betrekken**
   Gezien het beschikbare budget (ca. €100.000-125.000) betreft het (via BIJ12) inkooptechnisch een meervoudige onderhandse aanbesteding. Dit betekent dat bij de betreffende omvang van het vraagstuk, aan meerdere partijen gevraagd wordt om een offerte uit te brengen. Het is mogelijk om van deze aanbesteding af te wijken middels een 'Afwijkingsverklaring'.

   Voordelen meervoudig: In feite is het uitzetten bij meerdere partijen de meest zuivere methode van het Inkoop- en aanbestedingsbeleid. Inzicht wordt vergaard in meerdere aanpakmethodes. Er kan dan in eerste instantie aan de hand van het geoffreerde resultaat en in tweede instantie aan de hand van de geoffreerde bedrag een gewogen keuze gemaakt worden.
   Nadelen meervoudig: Het bijkomende proces is wat omvangrijker dan wanneer er voor één partij gekozen wordt. Er kan sprake zijn van een Nota van inlichten er wordt een beoordelingsteam opgesteld die het proces voor meerdere offerte door gaat. Er kan niet onderling met de partijen afgestemd worden; iedere inschrijver moet dezelfde informatie verstrekt krijgen.

Voordelen enkelvoudig: het te doorlopen traject is eenvoudiger, sneller en directer. Er kan aan de hand van de uitvraag in gesprek gegaan worden met de (enige) inschrijver over de mogelijkheden van het uit te werken vraagstuk. Er kan middels enkelvoudig aanbesteden één partij gekozen worden die een autoriteitsrol kan krijgen voor wat betreft wolf-inhoudelijke (onderzoeks)vragen. Zo kan deze partij zich ontwikkelen tot een gezaghebbende partij/partner op het gebied van wolven.

4. Proces: Uitvraag door LNV of BIJ12(/provincies)

Op de volgende pagina is de opdracht-uitvraag in een BIJ12 format gezet. Indien gewenst kan de opdracht-uitvraag ook vanuit LNV uitgezet worden. [Afstemming volgt met LNV].

BIJ12: Als BIJ12 het uitvraagt, vult BIJ12 de beleidsverantwoordelijkheid provincies in.
LNV: als LNV de uitvraag doet is er bij Rijksuniversiteiten/ Rijksinsituten mogelijk sprake van een verlaagd tarief ('LNV-tarief'). Daarnaast is er via deze weg geen sprake van enkelvoudig of meervoudig aanbesteden.

Werkt voor provincies

Datum 24 mei 2019
Ons kenmerk --

BIJ12
Leidseveer 2
3511 SB Utrecht
T: 085 - 486 22 22
F: 085 - 486 22 33
bij12.nl

WENR
t.a.v. xxx

Uw brief van	Uw kenmerk	Ons kenmerk	Datum
--	--	--	Xx januari 2021

Contactpersoon

Bijlage(n)
-

Onderwerp
Offerteaanvraag betreffende Fact Finding studie

Beste xx,

Hierbij stuur ik u een uitnodiging om een offerte in te dienen voor een meervoudige onderhandse Aanbestedingsprocedure. Hieronder kunt u in detail lezen wat de opdracht inhoudt en waaraan u en uw offerte dienen te voldoen. Indien u vragen over deze offerteaanvraag heeft dan kunt u mij bereiken op @bij12.nl.

Wat is BIJ12?
BIJ12 is de uitvoeringsorganisatie voor de 12 provincies en brengt kennis en informatie bijeen over het landelijk gebied en de fysieke leefomgeving in Nederland. Wij zorgen voor uniformiteit in informatievoorziening en de uitvoering van provinciale regelingen. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar onze website: www.bij12.nl.

Inhoud van de opdracht
Scope:
Momenteel hebben meerdere wolven zich officieel in Nederland gevestigd en is er al twee jaar sprake van voortplanting. Daarbij zorgt de terugkeer van de wolf voor maatschappelijke beroering, waarbij het publieke debat sterk gedomineerd kan worden door emoties, variërend van enthousiast tot negatief. Tevens is er sprake van discussie over de getrouwheid van de informatie.
In 2012 werd in opdracht van het Ministerie van EZ, IPO en het Faunafonds door Wageningen Universiteit (Alterra) een rapport uitgewerkt over de wolf (De komst van de wolf (Canis lupus) in Nederland: een 'factfinding study', *Groot Bruinderink et al.,* 2012)**.** Het rapport werd geschreven als voorbereiding op een – toen nog - waarschijnlijke terugkeer van de wolf in Nederland. Deze studie vormde de opmaat voor het maken van het eerste Interprovinciaal Wolvenplan (2019).

Het huidige Interprovinciaal Wolvenplan (2019) voorziet er in dat het plan in 2021 wordt herzien zodat ook na 2021 richting gegeven wordt aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf. Het is van groot belang dat de provincies bij de herziening beslissingen nemen die op feitelijke gegevens zijn gebaseerd. Dit is aanleiding om het factfinding-rapport uit 2012 te actualiseren. De belangrijkste vraag daarbij is wat we hebben geleerd van de eerste jaren waarin er sprake is van gevestigde wolven in Nederland. Inmiddels is er niet alleen ervaring opgedaan met wolven in Nederland maar is de kennis over de wolf in West-Europa enorm gegroeid. Een nieuwe factfinding-study levert een geactualiseerd overzicht van de beste wetenschappelijke kennis van het moment en kan aanbevelingen opleveren om tot co-existentie te komen met een groot roofdier als de wolf in een drukke menselijke leefomgeving als Nederland.
In overleg tussen IPO (PH Natuur) en LNV is overeengekomen om ten aanzien van het maken van een nieuwe fact finding studie wederom samen op te trekken als gemeenschappelijk opdrachtgever.

Resultaten en werkzaamheden:
Het resultaat van deze opdracht omvat waar mogelijk antwoorden op de hieronder aangeduide vragen. Het resultaat moet gebaseerd zijn op feiten aan de hand van onder meer (wetenschappelijk) onderzoek en/of op een veelvoud aan ervaringen. De vragen zijn verschillend van aard en zijn gecategoriseerd naar de volgende indeling 'Verspreiding, voorkomen, herkomst', Gedrag en wolf-mens relatie', 'Schade, monitoring en beheer' en 'Ecologie'. Er is aan de hand van een combinatie van prioriteit en haalbaarheid een onderscheid gemaakt tussen primaire en secundaire vragen. Het kan voorkomen dat niet op alle vragen een antwoord te geven is of het budget hier toereikend voor is. Indien niet op alle vragen een antwoord te geven is dan vragen wij om een onderbouwing waarom hier (op dit moment) nog geen inzicht in gegeven kan worden. Hierbij kan eventueel een perspectief of een advies gegeven worden over hoe en wanneer wel antwoord op de vraag gegeven kan worden. Indien reeds tijdens het offertetraject duidelijk is dat dit aan de orde is, kan dit benoemd worden in de door u op te stellen offerte.

Primaire vragen

1. <u>Verspreiding, voorkomen, herkomst</u>
   - 1.1. Wat is de herkomst van de wolven die in Nederland zijn vastgesteld?
     a. Zijn de wolven in Centraal Europa, het Alpengebied en/of Nederland (deels) illegaal uitgezet?
     b. Indien hier sprake van is wat betekent dit voor de beschermde status van deze individuen en welke beheer is dan aangewezen?
   - 1.2. Is er bij de (genetisch vastgelegde) wolven in Nederland sprake van hybridisatie met honden?
     a. Is dit aan de orde voor wat betreft de wolven in Centraal Europa/ het Alpengebied?
     b. Indien hier sprake van is; wat betekent dit voor de beschermde status van deze individuen en welke beheer is dan aangewezen?
   - 1.3. Zijn er hotspots / corridors in Nederland aan te wijzen die veelvuldig worden benut door dispergerende wolven (vanuit omliggende landen)?
     a. Hoe is het schadebeeld binnen deze hotspots/corridors? Is er tussen de hotspots/corridors een merkbaar verschil te zien? *[In het geactualiseerde Wolvenplan kan aan de hand van de uitkomst van de FF-studie de werkwijze omschreven worden hoe qua preventieve maatregelen omgegaan wordt in deze – dan bekende – hotspots. Dus bijv. dat maatwerk binnen deze hotspots wordt toegepast: uitzoeken welke bedrijven aanwezig zijn en wat dan de beste opties zijn, in gesprek met betrokkenen etc..]*

1.4. Wat is de verwachte ontwikkeling van de wolvenpopulatie in Nederland, eventueel gebaseerd op ervaringen uit het buitenland? *[Bij enkelvoudige aanbesteding: bij uitvraag in gesprek gaan met de specifieke partij over hoe dit het beste binnen de kaders van opdracht opgepakt kan worden; bij meervoudige aanbesteding moet deze vraag op voorhand in deze uitvraag nader gespecificeerd worden of in ieder geval benoemd worden of deze vraag kwalitatief (obv exp. judgement) of kwantitatief beantwoord moet worden.]*

1.5. Waar kunnen wolven in Nederland, aan de hand van de huidige ervaringen en inzichten, waarschijnlijk duurzaam leven?
   a. Voor hoeveel wolven is hier mogelijk plek?

1.6. Is er een uitspraak te doen over welke landschapstypes of habitats in Nederland het meeste aangedaan worden door wolven?
   a. Is de mate van vestiging van de wolf van invloed op deze habitatkeuze?

2. Gedrag en wolf-mens relatie
   2.1. Welk gedrag van wolven onder andere ten opzichte van mensen is als natuurlijk te beschouwen en welk gedrag is afwijkend?
   2.2. Waarom doden wolven vaak meer schapen dan ze opeten (surplus killing)?
   2.3. Aanvallen van wolven op mensen (en honden): welke ervaringen zijn inmiddels elders in Europa opgedaan met de recent sterk uitbreidende populatie wolven? Zijn hierbij verklarende oorzaken te benoemen?
   2.4. Wat zijn de mogelijke gevolgen van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor recreatie, verkeersveiligheid en volksgezondheid?

3. Schade, monitoring en beheer
   3.1. Wat kunnen we leren van het beleid van de ons omringende landen ten aanzien van schadepreventie en tegemoetkomingen?
   3.2. Welke buitenlandse ervaringen zijn er met betrekking tot afschot van wolven en het effect hiervan op het gedrag van de wolvenroedel.
   3.3. Wat is het verwachte effect van het gevoerde faunabeheer op de wolf in Nederland, kijkend naar beschikbaarheid van wilde prooien?

4. Ecologie
   4.1. Dieet: wat eten wolven in Nederland gebaseerd op beschikbare praktijk inzichten (aan de hand van wolvenkeutels, kadavers prooidieren etc.) en literatuuronderzoek?
   4.2. Wolf in het ecosysteem: wat zijn volgens de meest recente inzichten en ervaringen (op basis van literatuur) de effecten van de wolf op het ecosysteem? Bijvoorbeeld voor:
      a. De verwachting van profiterende soorten;
      b. Effecten op hoefdieren;
      c. Verandering landschap (o.a. door aanpassing graasdruk).

Secundaire vragen

1. Welke nieuwe ontwikkelingen zijn er op het vlak van genetische methodieken & uitwisseling van data met andere landen in Europa? In hoeverre bieden deze nieuwe ontwikkelingen een meerwaarde ten op zichtte van de huidige methodieken?
   Sociologische vragen:
2. *Wat zijn de gevoelens en attitudes van burgers en welke afwegingen en emoties spelen hierbij een rol?*

3. *Wat is de achterliggende sociologische oorzaak van het mens-wolfconflict?*
4. *Wat zijn de positieve effecten die mensen beleven bij de wolf?*

Tijdsplanning:
De beoogde overeenkomst wordt aangegaan voor een periode van xx xx 2021, voor bepaalde tijd, en zal van rechtswege eindigen op xx xx 2021.Het resultaat dient uiterlijk 30 juli 2021 in bezit te zijn van BIJ12.

Indienen offerte:
Uw inschrijving dient uiterlijk xx februari 2021, volledig en rechtsgeldig ondertekend digitaal ingediend te worden via: [redacted]@bij12.nl.

Prijsopgave
Voor alle vragen die beschreven staan onder 'Resultaten en werkzaamheden' wordt per vraag een fixed price gevraagd. Door de onderverdeling in prioritaire en secundaire vragen kan aan de hand van de aangegeven kostenpost door de opdrachtgever besloten worden voor welke vraagstellingen wel of niet opdracht verleend wordt.

Knock-out eisen
Inschrijver dient zich aan de volgende knock-out eisen te conformeren:

- U gaat onverkort akkoord met de bij deze offerteaanvraag bijgevoegde algemene inkoopvoorwaarden BIJ12 2018, met uitsluiting van uw voorwaarden.

Indien uw offerte niet aan bovenstaande knock-out eisen voldoet of u bijvoorbeeld een voorbehoud hierop maakt, wordt uw offerte niet in behandeling genomen en als ongeldig terzijde gelegd.

Gunning van de opdracht of afwijzing van de offerte
Uw offerte zal worden beoordeeld op de volgende onderdelen:

- Conformiteit aan de gestelde eisen
- Prijs – kwaliteit verhouding
- Opgegeven tijdspad voor het verrichten van de werkzaamheden
- Wijze van invulling van de gevraagde dienstverlening / plan van aanpak

Wanneer uw offerte niet voldoet aan het gevraagde in deze offerteaanvraag dan zal uw offerte afgewezen worden. U ontvangt daarover dan bericht. Als uw offerte voldoet krijgt u de opdracht gegund. U krijgt dan een overeenkomst toegestuurd. Een overeenkomst komt slechts tot stand nadat u een schriftelijke bevestiging van BIJ12 heeft ontvangen in de vorm van een door BIJ12 opgestelde en ondertekende overeenkomst voor dienstverlening. Mondelinge mededelingen, toezeggingen of afspraken hebben geen rechtskracht tenzij zij schriftelijk zijn bevestigd door BIJ12.

BIJ12 heeft geen verplichting tot gunning en behoudt zich het recht voor de aanbesteding tijdelijk / permanent of gedeeltelijk / in totaliteit te stoppen. Dit kan zich onder meer voordoen indien wij gebreken in uw offerteaanvraag hebben geconstateerd, de kwaliteit van uw aanbieding ondermaats is of omdat een andere ondernemer bezwaar heeft gemaakt tegen de enkelvoudig onderhandse offerteaanvraag voor deze opdracht. U kan zich in een dergelijke situatie niet beroepen op een vergoeding van gemaakte kosten of een andere compensatie aangaande tijd of personele inzet.

Wij zien uw offerte met belangstelling tegemoet.

Met vriendelijke groet,
BIJ12

[redacted]

Deze brief is digitaal vastgesteld, daardoor staat er geen fysieke handtekening in de brief.

AIV BIJ12 2018 voor leveringen en diensten

Deel A. Algemeen deel

De bepalingen van deel A zijn van toepassing zowel op leveringen als op diensten.

Artikel 1 Begripsbepalingen
De hierna volgende begrippen worden in deze algemene inkoopvoorwaarden in de hierna vermelde betekenis gebruikt:

a. opdrachtgever: de Vereniging het Interprovinciaal Overleg, onderdeel BIJ12, uitvoeringsorganisatie van de gezamenlijke provincies, Leidseveer 2 Utrecht, ingeschreven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel onder nummer 27261712 ten deze vertegenwoordigd door mevrouw ir. J.D.C van der Endt MPA, directeur van BIJ12, hierna te noemen: "BIJ12"
b. opdrachtnemer: iedere (rechts)persoon alsmede diens vertegenwoordiger(s), gemachtigde(n) en rechtsverkrijgende(n), die met de opdrachtgever een overeenkomst sluit tot het verrichten van leveringen en/of diensten, waarop deze algemene inkoopvoorwaarden toepasselijk zijn, alsmede zijn werknemers en door hem bij de uitvoering van de overeenkomst ingeschakelde derden;
c. partij(en): de opdrachtgever en/of de opdrachtnemer;
d. overeenkomst: de overeenkomst van opdracht tussen de opdrachtgever en de opdrachtnemer op basis waarvan de opdrachtnemer leveringen en/of diensten verricht voor de opdrachtgever en de opdrachtgever een tegenprestatie voldoet aan de opdrachtnemer;
e. dag: kalenderdag;
f. schriftelijk: door middel van geschreven documenten, fax- of e-mailcommunicatie, alsmede andere door de wet daarmee gelijk gestelde vormen van communicatie;
g. prestatie: het door de opdrachtnemer op basis van een overeenkomst tot stand te brengen resultaat:
h. zaak: roerende zaak, waaronder mede begrepen energie en water:
i. resultaten: alle resultaten van een overeenkomst waaronder begrepen doch niet uitsluitend alle adviezen, ontwerpen, rapporten, rapportages, protocollen, modellen e.d. die een opdrachtnemer in het kader van een overeenkomst voor en in opdracht van de opdrachtgever worden opgesteld, samengesteld of vervaardigd.

Artikel 2 Overeenkomst

1. Afwijkingen van deze algemene inkoopvoorwaarden zijn uitsluitend geldig voor zover ze uitdrukkelijk schriftelijk door de opdrachtgever zijn aanvaard en gelden slechts voor de overeenkomst waarop ze betrekking hebben.
2. Een wijziging van de overeenkomst komt uitsluitend tot stand nadat een partij een voorstel van de andere partij schriftelijk heeft aanvaard.
3. Indien enige bepaling van deze algemene inkoopvoorwaarden nietig is of vernietigd wordt, blijven de overige bepalingen onverkort en volledig van kracht.
4. In geval van toepassing van het derde lid treden partijen in overleg teneinde nieuwe rechtsgeldige bepalingen ter vervanging van de nietige dan wel vernietigde bepalingen overeen te komen, waarbij zoveel mogelijk het doel en de strekking van laatstbedoelde bepalingen in acht worden genomen.
5. In geval van strijdigheid tussen een bepaling in een overeenkomst en een bepaling in deze algemene inkoopvoorwaarden, prevaleert de bepaling uit de overeenkomst.
6. Indien de opdrachtgever tekeningen, modellen, specificaties, instructies, planningen, keuringsvoorschriften en dergelijke voorschrijft, maken deze deel uit van de overeenkomst.

Artikel 3 Meerwerk en minderwerk

1. Indien door aanvullende wensen of door gewijzigde inzichten van de opdrachtgever of door wijziging van wettelijke voorschriften, de prestatie die de opdrachtnemer op grond van de overeenkomst moet verrichten, aantoonbaar wordt verzwaard dan wel uitgebreid, is sprake van meerwerk.
2. Tot meerwerk als bedoeld in het eerste lid worden niet gerekend essentiële werkzaamheden die de opdrachtnemer bij het sluiten van de overeenkomst had behoren te voorzien.
3. Indien de prestatie die de opdrachtnemer op grond van de overeenkomst moet verrichten, aantoonbaar wordt verlicht dan wel verminderd, is sprake van minderwerk.
4. Indien een partij meent dat van meer- en/of minderwerk sprake is, doet zij daarvan tijdig en schriftelijk mededeling aan de andere partij onder opgave van de financiële en andere gevolgen daarvan voor de uitvoering van de overeenkomst.
5. De opdrachtnemer vangt niet aan met de uitvoering van meerwerk dan na een schriftelijke opdracht daartoe van de opdrachtgever.
6. Meerwerk dat niet vooraf schriftelijk is overeengekomen, wordt niet door de opdrachtgever vergoed.
7. De opdrachtnemer zendt een aparte en gespecificeerde nota voor het meer- en/of minderwerk.

Artikel 4 Verplichtingen opdrachtnemer

1. De opdrachtnemer besteedt de uitvoering van de overeenkomst niet in zijn geheel uit aan een derde.
2. De opdrachtnemer besteedt de uitvoering van de overeenkomst niet gedeeltelijk uit aan een derde, tenzij hiermee voorafgaand schriftelijk is ingestemd door de opdrachtgever.
3. De opdrachtnemer vervangt de personen die zijn belast met de uitvoering van de overeenkomst en die in de overeenkomst zijn benoemd, tijdelijk noch definitief, tenzij hiermee vooraf schriftelijk is ingestemd door de opdrachtgever.
4. De opdrachtgever onthoudt haar instemming als bedoeld in de vorige leden niet en verbindt daaraan geen voorwaarden, tenzij dit in het voorkomende geval redelijk kan worden geacht.
5. De opdrachtnemer levert zijn prestatie goed en zorgvuldig, naar beste weten en kunnen op een wijze die aan de overeenkomst beantwoordt en binnen de overeengekomen termijn. De opdrachtnemer maakt daarbij geen inbreuk op intellectuele of industriële eigendomsrechten van derden en leeft alle van toepassing zijnde wettelijke eisen en overige overheidsvoorschriften na.
6. De opdrachtnemer gebruikt de in het kader van de overeenkomst door de opdrachtgever aan de opdrachtnemer verstrekte informatie en documentatie, waaronder tekeningen en modellen, alleen indien en voor zover dat in het kader van de uitvoering van de overeenkomst noodzakelijk is.
7. De informatie en documentatie als bedoeld in het zesde lid, blijft te allen tijde eigendom van de opdrachtgever.
8. Verplichtingen die naar hun aard zijn bestemd om ook na uitvoering van de overeenkomst voort te duren, behouden hun werking ook nadat de overeenkomst is uitgevoerd.

Artikel 5 Geheimhouding en bekendmaking

1. Partijen zijn verplicht alle direct of indirect van de andere partij vertrouwelijk verkregen informatie en (persoons)gegevens vertrouwelijk te behandelen, ook na afloop van de overeenkomst.
2. Partijen maken de informatie en (persoons)gegevens als bedoeld in het eerste lid, niet aan derden openbaar, tenzij hiermee vooraf schriftelijk is ingestemd door de andere partij, of op grond van een wettelijke verplichting of een rechterlijk bevel. Artikel 4, vierde lid, is van overeenkomstige toepassing.
3. De opdrachtnemer maakt in publicaties of reclame-uitingen geen melding van de overeenkomst en de resultaten hiervan en gebruikt de naam en/of het logo van de opdrachtgever niet als referentie, tenzij de opdrachtgever hiermee vooraf schriftelijk heeft ingestemd. Artikel 4, vierde lid, is van overeenkomstige toepassing.

4. In geval van overtreding van de voorgaande leden door de opdrachtnemer, verbeurt de opdrachtnemer aan de opdrachtgever een onmiddellijk opeisbare boete van € 5.000, - per geval.
5. Voor de opeisbaarheid van deze boete(s) is geen ingebrekestelling vereist en deze geldt onverminderd enig ander aan de opdrachtgever toekomend recht, waaronder het recht op volledige schadevergoeding en nakoming.
6. De opdrachtgever kan persberichten en andere openbare mededelingen coördineren.

Artikel 6 Toetsing

1. De opdrachtgever heeft het recht de prestatie te (laten) toetsen.
2. De opdrachtgever kan de toets bedoeld in het eerste lid, zowel voor, tijdens als binnen een redelijke termijn na de levering van de prestatie (laten) uitvoeren.

Artikel 7 Niet-tijdige nakoming

1. De opdrachtnemer meldt een dreigende termijnoverschrijding zo spoedig mogelijk schriftelijk aan de opdrachtgever, waarbij hij de aard van de dreigende termijnoverschrijding, de te treffen maatregelen en de verwachte duur van de vertraging vermeldt.
2. De opdrachtgever bevestigt schriftelijk de ontvangst van de melding als bedoeld in het eerste lid en geeft daarbij aan of zij instemt met de voorgestelde handelwijze. Deze instemming houdt niet in dat opdrachtgever de oorzaak van de dreigende vertraging erkent en laat alle andere rechten of vorderingen die de opdrachtgever op grond van de overeenkomst toekomen, onverlet.

Artikel 8 Tekortkoming in de nakoming

1. Een tekortkoming in de nakoming tengevolge van de volgende omstandigheden is in ieder geval toerekenbaar aan de tekortschietende partij: gebrek aan personeel, ziekte of staking van personeel, verlate levering van zaken, files, liquiditeitsproblemen, toerekenbare tekortkoming in de nakoming van door de opdrachtnemer ingeschakelde derden en andere, voorzienbare omstandigheden waarop de opdrachtnemer had kunnen en moeten anticiperen.
2. De opdrachtgever heeft het recht om voor rekening van en na overleg met de opdrachtnemer herstel of vervanging zelf uit te voeren of door derden te laten uitvoeren, onverminderd de mogelijkheden die de wet biedt en de overige rechten die haar toekomen, in de volgende gevallen:
   a. nakoming is blijvend onmogelijk;
   b. de in een schriftelijke ingebrekestelling gestelde termijn voor nakoming is ongebruikt verlopen;
   c. er is sprake van zodanige spoedeisendheid dat onmiddellijke actie is geboden.

Artikel 9 Aansprakelijkheid

1. Tenzij anders overeengekomen, is de partij die toerekenbaar tekortschiet in de nakoming van haar verplichtingen, tegenover de andere partij aansprakelijk voor de door de andere partij geleden dan wel te lijden schade, met dien verstande dat de aansprakelijkheid per contractsperiode beperkt is tot een bedrag van:
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde kleiner is dan of gelijk aan € 50.000,–: € 150.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen;
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde meer is dan € 50.000,– maar kleiner dan of gelijk aan € 100.000,–: € 300.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen;
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde meer is dan € 100.000,– maar kleiner dan of gelijk aan € 150.000,–: € 500.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen;
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde meer is dan € 150.000,– maar kleiner dan of gelijk aan € 500.000,–: € 1.500.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen;
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde meer is dan € 500.000,–: € 3.000.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen.
2. Samenhangende gebeurtenissen als bedoeld in het eerste lid, worden aangemerkt als één gebeurtenis.
3. De beperking van de aansprakelijkheid als bedoeld in het eerste lid komt te vervallen:
   a. in geval van aanspraken van derden op schadevergoeding voor dood- en letselschade;
   b. indien sprake is van opzet of grove schuld aan de zijde van de tekortschietende partij;
   c. in geval van schending van intellectuele eigendomsrechten als bedoeld in artikel 4, vijfde lid.

   In deze gevallen zijn de bepalingen uit afdeling 6.1.10 BW onverkort van toepassing, wat betekent dat de aansprakelijkheid van partijen niet door deze algemene voorwaarden wordt beperkt maar door de regeling daarvan in de wet.
4. Onder derden als bedoeld in het derde lid, worden mede begrepen volksvertegenwoordigers, bestuurders, werknemers en andere voor de opdrachtgever werkzame personen.
5. Indien een derde de opdrachtgever aansprakelijk stelt voor handelen of nalaten waarvoor de opdrachtnemer aansprakelijk is op grond van het bepaalde in de wet, deze algemene voorwaarden, de overeenkomst en bijbehorende documenten, neemt de opdrachtnemer de behandeling van deze aanspraak op eerste verzoek van de opdrachtgever en voor eigen rekening en risico over en vrijwaart de opdrachtgever terzake, met inachtneming van de leden 1, 2 en 3 van dit artikel.
6. Alle kosten, waaronder begrepen schadevergoeding, boetes en rente, die de opdrachtgever heeft gemaakt in verband met de behandeling van een aanspraak als bedoeld in het vijfde lid, komen voor rekening van de opdrachtnemer.
7. In het geval de belastingdienst of instanties aan wie de uitvoering van de sociale verzekeringswetgeving is opgedragen de rechtsverhouding tussen partijen aanmerken als een fictieve dienstbetrekking, neemt de opdrachtnemer de behandeling van alle aanspraken, waaronder begrepen boetes, rente en kosten, op eerste verzoek van de opdrachtgever en voor eigen rekening en risico over.
8. De opdrachtnemer verklaart dat hij genoegzaam is verzekerd en zich genoegzaam verzekerd zal houden tegen de aansprakelijkheid zoals bedoeld in deze algemene voorwaarden, de overeenkomst en bijbehorende documenten.

Artikel 10 Ontbinding

1. Partijen hebben het recht, onverminderd de mogelijkheden die de wet biedt en de overige rechten die hen toekomen, de overeenkomst tussen partijen buiten rechte te ontbinden, indien de andere partij enige verplichting uit de overeenkomst niet tijdig of niet behoorlijk nakomt en voor zover de tekortkoming vatbaar is voor herstel, nalaat zodanige tekortkoming te herstellen binnen de in een schriftelijke ingebrekestelling gestelde termijn voor nakoming.
2. Onverminderd de mogelijkheden die de wet biedt en de overige rechten die haar toekomen, heeft de opdrachtgever het recht om de overeenkomst tussen partijen direct en zonder ingebrekestelling buiten rechte te ontbinden, indien:
   a. de opdrachtnemer in staat van faillissement of in surséance van betaling verkeert, of op een aanmerkelijk deel van haar vermogen beslag wordt gelegd;
   b. de opdrachtnemer overlijdt of anderszins in de (fysieke) onmogelijkheid komt te verkeren om de overeenkomst uit te voeren;
   c. de bedrijfsvoering van de opdrachtnemer (deels) is stilgelegd, hij zijn activiteiten (deels) heeft gestaakt of overgedragen of hij in liquidatie verkeert;
   d. de zeggenschap over of binnen de onderneming van de opdrachtnemer wijzigt bijvoorbeeld door wijziging van aandeelhouders of wisseling van bestuursleden;
   e. personeelsleden van of personen die werkzaam zijn bij de opdrachtgever, een al dan niet betaalde nevenfunctie bij de opdrachtnemer vervullen of ten tijde van de onderhandelingen hebben vervuld of die belangen hebben bij de opdrachtnemer of bij diens bedrijfsvoering, zonder dat de opdrachtgever daarvan voor de totstandkoming van de overeenkomst in kennis is gesteld;
   f. feiten of omstandigheden in relatie tot het bedrijf of de persoon van de opdrachtnemer bekend worden, die, waren deze bekend geweest vóór het tot stand komen van de overeenkomst, aanleiding zouden zijn geweest om geen overeenkomst met deze opdrachtnemer aan te gaan.
3. De opdrachtnemer is verplicht de opdrachtgever terstond te informeren over het optreden of redelijkerwijs voorzienbaar zijn van een van de omstandigheden als bedoeld in het tweede lid.
4. In geval van ontbinding van de overeenkomst heeft de opdrachtnemer geen recht op enige schadevergoeding.
5. In geval van ontbinding heeft de opdrachtgever het recht om de reeds door de opdrachtnemer geleverde en door de opdrachtgever betaalde prestatie te blijven gebruiken.
6. De opdrachtgever kan afgifte vorderen van hetgeen reeds op basis van de overeenkomst is ontwikkeld of gerealiseerd en van de gegevens die nodig zijn om een en ander te kunnen voltooien en gebruiken, tegen betaling van een corresponderend deel van de overeengekomen tegenprestatie.
7. Partijen kunnen overeenkomen dat de opdrachtnemer de prestatie zodanig afrondt, dat deze voldoet aan hetgeen is overeengekomen dan wel dat deze door een ander kan worden voltooid.

Artikel 11 Prijzen en tarieven

1. Prijzen en tarieven zijn vast voor de duur van de overeenkomst en in euro's en omvatten alle belastingen, maar exclusief btw en betreffen de overeengekomen prestatie, alsmede alle overige kosten, zoals die van training of inwerking van personeel, reis- en verblijf- en voorrijkosten, administratiekosten en de kosten van de verpakking.
2. De in het eerste lid bedoelde prijzen gelden ook voor meer- en minderwerk als bedoeld in artikel 3.

Artikel 12 Betaling

1. Tenzij factureringsmomenten zijn overeengekomen, zendt de opdrachtnemer niet eerder een factuur aan de opdrachtgever dan nadat de prestatie is verricht en geaccepteerd.
2. In een factuur is in ieder geval opgenomen:
   a. opgave van het aantal werkelijk en noodzakelijk bestede uren, alsmede de data waarop een en ander is verricht, of
   b. een korte omschrijving van de verrichte prestatie.
3. De opdrachtgever voldoet binnen dertig dagen na ontvangst en goedkeuring van de desbetreffende factuur de op grond van de overeenkomst verschuldigde bedragen, mits gefactureerd overeenkomstig de factureringsafspraken en na acceptatie van de prestatie en de bijbehorende documentatie.
4. In geval van te late betaling is de opdrachtgever de wettelijke rente verschuldigd.
5. In geval van vooruitbetaling door de opdrachtgever verstrekt de opdrachtnemer op eerste verzoek daartoe en voorafgaand aan de eerste vooruitbetaling, op zijn kosten voldoende zekerheid voor (terug)betaling, voor het geval de opdrachtnemer op enigerlei wijze tekort schiet in de nakoming van zijn verplichtingen waarop de vooruitbetaling ziet.
6. De zekerheid wordt verstrekt door middel van een originele verklaring (bankgarantie "op afroep") van een erkende kredietinstelling ter hoogte van het door de opdrachtgever vooruit te betalen of vooruitbetaalde bedrag, vermeerderd met eventuele rente en kosten, een en ander goed te keuren door de opdrachtgever.
7. Indien is overeengekomen dat betaling volgens nacalculatie plaatsvindt, specificeert de opdrachtnemer de factuur zoals overeengekomen.
8. Betaling door de opdrachtgever houdt op geen enkele wijze afstand van enig recht in.
9. Het is de opdrachtnemer niet toegestaan zijn prestatie te verrekenen met een vordering op de opdrachtgever, uit welken hoofde dan ook verschuldigd.
10. De opdrachtgever heeft het recht de voldoening van een factuur op te schorten in het geval van een dreigende vertraging als bedoeld in artikel 7, eerste lid, of een toerekenbare tekortkoming als bedoeld in artikel 8, eerste lid.
11. Overschrijding van een betalingstermijn door de opdrachtgever of niet-betaling van een factuur op grond van vermoedelijke inhoudelijke onjuistheid daarvan of in geval van ondeugdelijkheid van de prestatie, geeft de opdrachtnemer niet het recht zijn werkzaamheden op te schorten dan wel te beëindigen.
12. De opdrachtgever kan de factuur door een door haar aan te wijzen accountant als bedoeld in artikel 393, eerste lid, van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek op inhoudelijke juistheid laten controleren. De opdrachtnemer verleent de betrokken accountant inzage in boeken en bescheiden en verstrekt hem alle gegevens en informatie die deze verlangt.
13. De controle als bedoeld in het twaalfde lid, is vertrouwelijk en strekt zich niet verder uit dan voor het verifiëren van de facturen is vereist.
14. De accountant brengt zijn rapportage zo spoedig mogelijk aan partijen uit.
15. De kosten van het accountantsonderzoek als bedoeld in de vorige leden, komen voor rekening van de opdrachtgever, tenzij uit het onderzoek van de accountant blijkt dat de factuur niet juist dan wel onvolledig is, in welk geval bedoelde kosten voor rekening van de opdrachtnemer komen.

Artikel 13 Zaken van de opdrachtgever

1. In het geval de opdrachtgever aan de opdrachtnemer zaken, zoals grondstoffen, hulpstoffen, gereedschappen, tekeningen, specificaties en software, ter beschikking heeft gesteld ten behoeve van de uitvoering van de overeenkomst, blijven deze zaken eigendom van de opdrachtgever. Aan de terbeschikkingstelling kunnen voorwaarden worden verbonden.
2. De opdrachtnemer bewaart de ter beschikking gestelde zaken afgescheiden van soortgelijke zaken welke behoren aan hemzelf of aan derden.
3. De opdrachtnemer zal de ter beschikking gestelde zaken merken als eigendom van de opdrachtgever.
4. De opdrachtnemer retourneert al hetgeen hij in het kader van de uitvoering van de overeenkomst van de opdrachtgever onder zich heeft, binnen veertien dagen nadat de overeenkomst is uitgevoerd zonder kosten aan de opdrachtgever.
5. Het is de opdrachtnemer niet toegestaan een kopie van de in het eerste lid bedoelde zaken te bewaren of te gebruiken, anders dan in het kader van zijn archiveringsverplichtingen.

Artikel 14 Arbeidsvoorwaarden en arbeidsdiscriminatie

1. Opdrachtnemer houdt zich bij het verrichten van de werkzaamheden aan de geldende wet- en regelgeving op het gebied van arbeidsvoorwaarden en aan de CAO die op hem en zijn werknemers van toepassing is.
2. Opdrachtnemer legt alle arbeidsvoorwaardelijke afspraken ten behoeve van het verrichten van de werkzaamheden op een inzichtelijke en toegankelijke wijze vast.
3. Opdrachtnemer verschaft desgevraagd en onverwijld aan bevoegde instanties toegang tot deze arbeidsvoorwaardelijke afspraken en werkt mee aan controles, audits of loonvalidatie.
4. Opdrachtnemer verschaft desgevraagd en onverwijld aan opdrachtgever toegang tot de in lid 2 genoemde arbeidsvoorwaardelijke afspraken indien opdrachtgever dit noodzakelijk acht in verband met het voorkomen van of de behandeling van een loonvordering aangaande verrichte arbeid ten behoeve van het verrichten van de werkzaamheden.
5. Opdrachtnemer legt de verplichtingen voortvloeiend uit de vorige leden onverkort op aan alle partijen waarmee hij contracten aangaat ten behoeve van het verrichten van werkzaamheden en bedingt tevens dat deze partijen vervolgens bedoelde verplichtingen onverkort opleggen aan alle partijen met wie zij op hun beurt contracten aangaan ten behoeve van het verrichten van de werkzaamheden.
6. Ter voorkoming van het maken van ongeoorloofd onderscheid, in het bijzonder naar godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, geslacht, ras, nationaliteit, seksuele geaardheid, burgerlijke staat, handicap, chronische ziekte, leeftijd of welke grond dan ook, zullen alleen functierelevante eisen betreffende de uitvoering van de overeenkomst door de opdrachtnemer aan haar personeel en/of onderaannemers kunnen worden gesteld en door de opdrachtgever worden meegewogen.

Artikel 15 Overdracht van rechten en/of verplichtingen

1. Het is partijen niet toegestaan hun rechten en verplichtingen op basis van de overeenkomst zonder voorafgaande schriftelijke instemming van de andere partij geheel of gedeeltelijk over te dragen aan een derde. Aan dit verbod komt goederenrechtelijke werking toe in de zin van artikel 3:83, tweede lid, van het Burgerlijk Wetboek. Artikel 4, vierde lid, is van overeenkomstige toepassing.
2. Het eerste lid geldt niet ten aanzien van het vestigen van een pandrecht.

Artikel 16 Toepasselijk recht en geschillen

1. Op de overeenkomst en alle overeenkomsten die daaruit voortvloeien is uitsluitend Nederlands recht van toepassing.
2. Partijen lossen waar mogelijk hun geschillen op door middel van goed overleg.
3. Indien partijen niet tot een oplossing komen of in spoedeisende gevallen, zullen de geschillen worden voorgelegd aan de aan de bevoegde rechter in het arrondissement Den Haag.

Deel B. Leveringen

De bepalingen van deel B zijn van toepassing op leveringen, naast de bepalingen van deel A.

Artikel 17 Specifieke garanties voor leveringen

1. Een geleverde zaak bezit tenminste de eigenschappen die zijn overeengekomen en welke de opdrachtgever op grond van de overeenkomst mag verwachten.
2. Voor een geleverde zaak geldt een garantietermijn van 24 maanden, tenzij uit wet of jurisprudentie een langere termijn volgt dan wel de opdrachtnemer of de branche van de opdrachtnemer een langere termijn hanteert, in welk geval de langste termijn geldt.
3. De opdrachtnemer herstelt voor eigen rekening alle fouten en gebreken die zich binnen de garantietermijn openbaren en die niet te wijten zijn aan normale slijtage of onoordeelkundig gebruik.
4. De opdrachtnemer garandeert dat gedurende de gebruikelijke levensduur van de geleverde zaak nieuwe onderdelen voorhanden zijn om fouten en gebreken aan deze zaak te kunnen herstellen.

Artikel 18 Aflevering van een zaak

1. Aflevering vindt plaats op de overeengekomen locatie en het overeengekomen tijdstip en geschiedt voor rekening en risico, waaronder transport en verzekeringen, van de opdrachtnemer.
2. De opdrachtnemer overhandigt alle documenten die betrekking hebben op of verband houden met een te leveren zaak, zoals certificaten, paklijsten, gebruiksaanwijzingen (in Nederlandse taal gesteld), uiterlijk ten tijde van de aflevering aan de opdrachtgever of zendt deze, zo mogelijk, op voorhand aan de opdrachtgever.
3. De opdrachtnemer voert alle gebruikte verpakkingsmaterialen voor zijn rekening en risico af en draagt zorg voor een milieuvriendelijke verwerking.

Artikel 19 Risico- en eigendomsovergang

De eigendom en het risico van een zaak gaat pas over op de opdrachtgever zodra de zaak is gemonteerd en/of geïnstalleerd, zich in de feitelijke macht van de opdrachtgever bevindt en na acceptatie van de levering.

Artikel 20 Toepasselijk recht

De toepasselijkheid van het Weens koopverdrag, en van eventuele andere, internationale regelingen inzake koop van roerende zaken, voor zover de werking hiervan door partijen kan worden uitgesloten, is uitgesloten.

Deel C. Diensten

De bepalingen van deel C zijn van toepassing op diensten, naast de bepalingen van deel A.

Artikel 21 Verplichtingen van de opdrachtnemer

1. De opdrachtnemer verricht de dienst met de zorgvuldigheid, deskundigheid en professionaliteit die gebruikelijk is binnen de branche of beroepsgroep van de opdrachtnemer.
2. De opdrachtnemer zet uitsluitend gekwalificeerde personen in voor het uitvoeren van de overeenkomst.
3. Indien nodig, zorgt de opdrachtnemer voor adequate vervanging van de in het tweede lid bedoelde personen.
4. De aan vervanging als bedoeld in het derde lid verbonden meerkosten zijn voor rekening van de opdrachtnemer.
5. De opdrachtnemer zet uitsluitend personen in die in Nederland arbeid mogen verrichten.

Artikel 22 Intellectuele en industriële eigendomsrechten

1. A) Alle intellectuele en industriële eigendomsrechten en databankrechten die zullen ontstaan of kunnen worden uitgeoefend ten aanzien van de resultaten van de overeenkomst berusten in beginsel te allen tijde bij de opdrachtgever.
   B) Dit uitgangspunt geldt niet:
   - inzake rechten op eventueel ten behoeve van de opdracht door de opdrachtnemer ontwikkelde software modellering en de daarvoor gebruikte softwareprogrammatuur,
   - op andere door de opdrachtnemer in het kader van de overeenkomst ontwikkelde kennis en knowhow die ten grondslag ligt aan het aan de opdrachtgever geleverde resultaat.
2. De opdrachtnemer draagt alle intellectuele en industriële rechten die mochten ontstaan ten aanzien van de prestatie – voor zover mogelijk – op het moment van het ontstaan daarvan bij voorbaat en om niet over aan de opdrachtgever, welke overdracht door de opdrachtgever reeds nu voor alsdan wordt aanvaard. Voor zover voor de overdracht van de genoemde rechten op enig moment een nadere akte zou zijn vereist, machtigt de opdrachtnemer de opdrachtgever reeds nu voor alsdan onherroepelijk om zodanige akte op te maken en mede namens de opdrachtnemer te ondertekenen, onverminderd de verplichting van de opdrachtnemer om op eerste verzoek van de opdrachtgever aan de overdracht van deze rechten medewerking te verlenen, zonder daarbij voorwaarden te kunnen stellen.
3. De opdrachtnemer doet met de totstandkoming van de overeenkomst afstand jegens de opdrachtgever van alle eventueel aan hem, opdrachtnemer, toekomende zogenoemde persoonlijkheidsrechten, in de mate als de toepasselijke regelgeving zodanige afstand toelaat. De opdrachtnemer doet, hiertoe gevolmachtigd, ook namens het aan zijn zijde betrokken personeel, afstand jegens de opdrachtgever van alle eventueel aan deze personeelsleden toekomende persoonlijkheidsrechten, in de mate waarin de toepasselijke regelgeving zodanige afstand toelaat.
4. De opdrachtnemer mag de resultaten van de overeenkomst waarop krachtens het eerste lid een eigendomsrecht ten behoeve van de opdrachtgever rust enkel voor zichzelf of ten behoeve van derden gebruiken zolang de belangen van de opdrachtgever hierdoor niet worden geschaad.
5. Indien de intellectuele eigendomsrechten niet berusten bij de opdrachtgever zoals gesteld in lid 1, verleent opdrachtnemer de opdrachtgever door het sluiten van de overeenkomst een

eeuwigdurend gebruiksrecht ten aanzien van de in het eerste lid bedoelde, uitgezonderde rechten.

6. De opdrachtgever geldt als ontwerper in de zin van artikel 6, tweede lid, van de Eenvormige Beneluxwet inzake tekeningen en modellen en heeft bij uitsluiting het recht om een eindproduct dat daarvoor in aanmerking komt te deponeren bij het in artikel 8 van die wet bedoelde bureau, al dan niet door tussenkomst van een nationale dienst.
7. Indien een derde de opdrachtgever aansprakelijk stelt ter zake van (gestelde) inbreuk op intellectuele of industriële eigendomsrechten van die derde, vergelijkbare aanspraken met betrekking tot kennis, ongeoorloofde mededinging en dergelijke daaronder begrepen, waarvoor de opdrachtnemer aansprakelijk is op grond van het bepaalde in deze algemene voorwaarden, de overeenkomst en bijbehorende documenten, neemt de opdrachtnemer de behandeling van deze aanspraak op eerste verzoek van de opdrachtgever en voor eigen rekening en risico over. De opdrachtnemer verplicht zich tot het op zijn kosten treffen van alle maatregelen die kunnen bijdragen tot voorkoming van stagnatie en tot beperking van de te maken extra kosten en/of te lijden schade als gevolg van bedoelde inbreuken.

Bijlage 3.1 Inzet wolven-expertise
Van:

Aanleiding
De tabellen inzake probleemsituaties wolf – mens, wolf – hond en wolf – vee in het huidige Interprovinciaal Wolvenplan (IW) missen concreetheid om stappen te kunnen zetten. T.b.v. van de actualisatie van het IW worden daarom diverse handelingsprotocollen uitgewerkt (zie bijlage 3.2, overzicht van situaties waarvoor een handelingsprotocol dient te worden opgesteld). Elk van deze situaties begint met een waarneming van bepaald gedrag van een wolf in een specifieke situatie (bijv. 'wolf verblijft langdurig in of nabij gebied', 'wolf doodt herhaaldelijk goed beschermd vee en vindt steeds manieren om preventieve maatregelen te overwinnen'.

Bij elk van de in de tabellen beschreven situaties is een inschatting beschreven van de bij die situatie behorende risico's voor mensen, honden of vee en de bijbehorende te overwegen maatregelen. Omdat het IW een globale risico-inschatting beschrijft, biedt dit geen basis om een precieze risico-inschatting te maken waarbij alle bij die specifieke situatie behorende relevante factoren zijn betrokken. Evenmin beschrijft het IW *wie* de risico-inschatting maakt. Een keuze hierover in het IW is nodig om te kunnen verzekeren dat het bevoegd gezag (d.w.z. de burgemeester in geval van een acuut veiligheidsrisico voor mensen en in alle andere gevallen GS) op het *juiste moment* de *juiste maatregelen* kan (laten) uitvoeren of maatregelen terecht achterwege laat.

Om bovenstaande te kunnen verzekeren zijn in het huidig IW twee zaken onvoldoende geregeld, te weten:

- *Documentatie:*
  D.w.z. vastlegging van alle relevante info die nodig is om een precieze risico-inschatting te kunnen maken. T.a.v. de noodzaak van documentatie is in de IPO-wolvenwerkgroep van 15 juni jl. (agendapunt 5, bijlage 5.1) reeds geconcludeerd dat dit noodzakelijk is. Hierbij is echter geen actiepunt geformuleerd.
- *Inzet van wolven-expertise:*
  D.w.z. het ergens beleggen van wolven-expertise om te verzekeren dat in een specifieke situatie, een juiste risico-inschatting wordt gemaakt op basis waarvan het bevoegd gezag de juiste maatregelen kan (laten) uitvoeren.

Voorstel/beslispunten:
1. T.a.v. documentatie:
   a. Eén of meerdere leden van de Wolvenwerkgroep werkt dit actiepunt verder uit, met input van de 'subwerkgroep Handelingsprotocollen';
2. T.a.v. inzet wolven-expertise:
   a. T.b.v. de actualisatie van de IW wordt een adviesrol belegd bij een externe organisatie die beschikt over op wetenschap gebaseerde wolven-expertise, en een internationaal netwerk terzake, die de rol krijgt om vanuit expert-judgement (1) het gedrag van een wolf in specifieke situaties te duiden, (2) op basis hiervan een inschatting te maken van de bij die situatie behorende risico's en (3) het bevoegd gezag hieromtrent te adviseren.
   b. Twee of meerdere leden van de Wolvenwerkgroep werken dit actiepunt verder uit met input van de 'subwerkgroep Handelingsprotocollen'.

IPO Wolvenwerkgroep 21 september 2021, agendapunt 3 Handelingsprotocollen

Aanvullende toelichting:

Provincies hebben niet zonder meer voldoende kennis in huis om de vereiste maatwerkbeoordeling te kunnen maken die nodig is om uitvoering te geven aan het IW.
Tussen de algemene duiding van de in het IW beschreven situaties en de duiding daarvan in een specifieke situatie zit ruimte. Deze ruimte kan niet in algemene zin vooraf ingevuld worden (door bijv. termen als “herhaaldelijk” of “langdurig” te concretiseren). Ingrijpen in de zin van het toestaan van verboden handelingen (vangen, verjagen wolf, etc.) kan alleen op basis van maatwerk, rekening houdend met alle relevante omstandigheden van het geval (zie ook de Juridische Analyse wolf m.b.t. het vereiste deskundigheidsoordeel). Om deze maatwerkbeoordeling te kunnen maken is specifieke kennis en ervaring nodig over het gedrag van wolven in een door mensen gedomineerd cultuurlandschap. Kennis en ervaring die provincies niet zonder meer in huis hebben. Kennis waarvan het gelet op de provinciale rol als bevoegd gezag ook onwenselijk is om die zelf te vervullen (rolscheiding).

Keuze is nodig t.b.v. uitwerking Handelingsprotocollen
Bij elk van de in de tabellen beschreven situaties is een inschatting beschreven van de bij die situatie behorende risico’s voor mensen, honden of vee en zijn tevens de bijbehorende te nemen maatregelen. T.b.v. de uitwerking van Handelingsprotocollen is van belang helder te hebben wie verantwoordelijk is voor een goede documentatie, wie de bij een specifieke situatie behorende risicobeoordeling maakt en wie het bevoegd gezag adviseert over te nemen maatregelen. Zonder keuze hierin, kunnen niet alle Handelingsprotocollen uitgewerkt worden.

Het niet borgen van wolven-expertise vergroot de kans dat wij probleemsituaties niet adequaat oplossen
Voor een aantal probleemsituaties is snel handelen nodig. Dit veronderstelt dat alle rollen vooraf duidelijk en belegd zijn en processen op orde zijn (om discussie hierover tijdens een probleemsituatie te voorkomen). Als dit niet het geval is vergroot dat de kans dat we achter de feiten aanlopen, problemen niet oplossen of vooruit schuiven (dus met kans op herhaling) en dat stakeholders provincies terecht aanspreken op inadequaat handelen.

Aansprakelijkheid provincies
In het IW is beschreven dat de veiligheid van mensen in alle gevallen voorop staat. De inzet van provincies zal daar vanzelfsprekend ook altijd op gericht zijn. Een reële vraag van bestuurders is echter ook, zeker in geval de maatschappelijk teneur, als een specifieke wolf ‘abnormaal’ gedrag vertoont en ‘daarom gevaarlijk’ is, of provincies aansprakelijk gesteld kunnen worden áls een wolf een mens zou aanvallen. In algemene zin zal een provincie niet eenvoudig met succes aansprakelijk gesteld kunnen worden. Anders dan veelal gedacht is het aansprakelijkheidsrisico in een dergelijke situatie echter niet gerelateerd aan het feit dat een wolf een niet-gehouden dier is (waarvoor niemand, en dus ook de provincie niet, aansprakelijk is) of het algemene gegeven dat wolven geen/weinig risico opleveren voor mensen. Het aansprakelijkheidsrisico is wel gerelateerd aan het al dan niet nalaten een vervolg te geven aan kennis die aanwezig is of had moeten zijn over de noodzakelijkheid te monitoren en risico-inschattingen te maken van het gedrag van een wolf die is gesignaleerd, overeenkomstig (de tabellen uit) het IW. Precies dit punt is nu onvoldoende geregeld. Hoe gering de kans ook is, lopen provincies hierdoor het risico om – bovenop het zeer grote maatschappelijke probleem dat zal ontstaan áls een wolf een mens zou aanvallen – daarvoor aansprakelijk gesteld te worden.

Werkt voor provincies

Memo

Van	[redacted]
Afgestemd met	-
Aan	IPO wolven werkgroep
Datum	30 juni 2021
Onderwerp	Fact Finding Study
Bijlage(n)	Concept FFS "De terugkeer van de wolf in Nederland'

Inleiding
Zoals bekend is er aan een samenwerkingsverband (WENR-INBO-SGN) onder leiding van WENR de opdracht gegeven om een Fact Finding Study over de wolf op te stellen. Conform afspraak staat dit vandaag op de agenda. Bijgaand ontvangt u de eerste concept van de rapportage. Ik verzoek u hier vertrouwelijk mee om te gaan omdat dit nog slechts de eerste aanzet is en daarmee nog zeker niet volledig is etc. Maar tegelijkertijd willen we deze vergadering benutten om input te geven voor het vervolg. Omdat de uitspraken en richtingen die nu meegegeven zijn in de rapportage al wel voldoende zijn om hierover in gesprek te gaan. Uiteraard zijn er ook nog zaken die nog niet zijn ingevuld. Al met al voldoende om vandaag hierover te spreken.

Opgemerkt zij dat nog nadere afstemming dient plaats te vinden tussen de Fact Finding Study en de juridische analyse. Daar is en wordt in voorzien.

Gevraagd wordt om:
Aan de hand van de nu voorliggende concept teksten een eerste bespreking in deze werkgroep te voeren, reacties en opmerkingen mee te geven.

Toelichting voorstel
Zie bijlage. Aan de hand van de door ons gestelde adviesvragen is het document vormgegeven.

Proces
Vandaag ligt het eerste concept ter bespreking in deze werkgroep voor. In kleine kring is door de begeleidingsgroep hierover op 30 juni met de opdrachtnemers het concept besproken. Er was geen tijd om een aangepaste versie voor deze werkgroep vergadering te sturen.
Vervolgens zijn zullen opdrachtnemers verder aan de slag gaan, o.a. met de deze vergadering gemaakte opmerkingen.

Dan zal er tussentijds nog overleg plaatsvinden met een begeleidingsgroep op 20 juli. Vanuit de begeleidingsgroep zal hiervoor nog een mailronde worden gedaan om evt. opmerkingen van uw kant ook daarin mee te nemen.

De eindversie zal in de IPO werkgroep van dinsdag 21 september voorliggen om daarna in het LOW van 5 oktober te worden gepresenteerd.

LIFE Wolf NL

Samenwerking voor EU financiering van preventieve maatregelen voor wolf 2022 t/m 2027

Notitie van de Zoogdiervereniging

Datum	8 maart 2021
Projectnummer	2020.044
Projectnaam	LIFE WOLF NL
Memo	SAMENWERKING VOOR EU FINANCIERING VAN PREVENTIEVE MAATREGELEN VOOR WOLF 2022 T/M 2027.
Auteur(s)	
Documentnummer	N2021.005

Geachte leden van de IPO Wolven Werkgroep,

Samenvatting
De Zoogdiervereniging heeft het initiatief genomen om € 4-5 miljoen subsidie bij de Europese Commissie aan te vragen (middels het LIFE-programma) voor het realiseren van preventieve maatregelen om schade door roofdieren te voorkomen en om voorlichting over wolf in Nederland te kunnen geven. Voor de provincies en LNV kan dit een nieuwe bron van financiering vormen voor de nog te nemen preventieve maatregelen.
Vorig jaar is een voor-aanvraag gedaan, die zodanig positief is ontvangen, dat een iets concretere aanvraag zeer waarschijnlijk zal worden gehonoreerd. De Zoogdiervereniging wil dit jaar opnieuw een, verbeterde, voor-aanvraag indienen.
De vooraanvraag betreft een voorstel op hoofdlijnen. De vooraanvraag wordt in juli 2021 aangevraagd voor de periode oktober 2022 - 2027. Daarmee sluit de periode naadloos aan op het later dit jaar te updaten IPO Wolvenplan.

Deze Europese financiering kan worden ingezet voor het meefinancieren van preventie- en communicatiemaatregelen die worden genomen in het kader van het geüpdate IPO Wolvenplan. Wanneer de provincies en het ministerie van LNV zorgen voor de gevraagde deeluitvoering door BIJ12, borging door deelname in de stuurgroep en de benodigde cofinanciering, kan de Zoogdiervereniging de aanvraag indienen. Deze notitie beschrijft welke werkzaamheden vallen onder de LIFE aanvraag, en welke vragen er zijn voor de provincies en LNV om deze subsidie succesvol binnen te kunnen halen voor Nederland.

Aanleiding LIFE Wolf NL-aanvraag
Op dit moment hebben diverse provincies subsidieregelingen openstaan voor preventieve maatregelen waarop grotere of kleinere schaal gebruik van wordt gemaakt door veehouders. Mogelijk gaan meer veehouders gebruik maken van de regelingen op het moment dat ze zij worden voorgelicht, wanneer zij voorbeeldprojecten bij hen in de buurt hebben of wanneer zij zien dat andere boeren gaan meedoen. Ook gaat het aantal boeren dat maatregelen neemt mogelijk toenemen wanneer zij alleen nog schade vergoed krijgen onder de voorwaarde dat preventieve maatregelen zijn getroffen, wat mogelijk geregeld gaat worden in de herziening van het wolvenplan.

Deze mogelijke ontwikkelingen leiden ertoe dat er meer voorlichting en meer geld nodig is voor het voorzien in de preventieve maatregelen. LIFE Wolf NL is een project waarin vele partijen samenwerken om veel meer preventieve maatregelen op een veel grote schaal geregeld te krijgen. Dit is belangrijk om een meer neutrale houding onder agrariërs te krijgen ten opzichte van de wolf en is belangrijk voor de bescherming van de wolf.

Het LIFE Wolf NL-project
Het project bestaat onder andere uit training van boeren, testen van apparatuur, het bepalen van *best practices* in specifieke landschappen en implementatie van preventieve maatregelen. Hieronder vallen *'living livestock-labs'*, met daarin pilots voor kuddebewakingshonden, noodbeschermingskits voor veehouders, educatieve herderstrainingen en publieke betrokkenheid. Verder wordt een landelijk netwerk van vrijwilligers opgezet om preventieve maatregelen te implementeren en het samenleven met de wolf te bevorderen. Zie voor een nadere beschrijving de vooraanvraag van 2020 (in de bijlage). Het project beoogt een brede samenwerking met een groot aantal organisaties. Beoogde partners voor de uitvoering zijn, naast de Zoogdiervereniging: ARK Natuurontwikkeling,

European Wilderness Society, BIJ12, Wolf Fencing Nederland, LTO, VSGN, PKSG, Canine Efficiency, Radboud Universiteit, Wageningen Universiteit en Helicon.

Aanvraag LIFE Wolf NL
Juli 2020 is een vooraanvraag gedaan voor LIFE Wolf NL, waarbij bijna de benodigde punten werden behaald om de financiering te verkrijgen. De belangrijkste evaluatiepunten waren: De grens waarop dit voorstel leidt tot honorering van de financiering wordt bijna behaald, concretiseer de co-financiering, concretiseer wat er wordt geleverd voor de genoemde bedragen en meld bij de Europese Commissie de huidige situatie van wolf (dat de wolf zich heeft gevestigd in Nederland). De oude aanvraag wordt aangepast zodat deze in juli 2021 opnieuw kan worden ingediend.

Vragen ter besluitvorming voor de provincies en LNV

1. *Willen BIJ12, de (wolven) provincies en het Ministerie van LNV een vrijblijvende principeverklaring geven om het voorstel te ondersteunen en te zorgen voor cofinanciering?*

De definitieve begroting is nog niet bekend en zal in de periode tot juli 2021 bepaald moeten worden in overleg met de partners, provincies en LNV. Een voorlopige begroting is in de volgende paragraaf opgenomen. De verwachting is dat het project binnen een range van 4,5 tot 5 miljoen euro zal blijven. De vrijblijvende principeverklaring is voldoende voor de vooraanvraag in juli 2021. Wanneer in het najaar van 2021 de financiering door de EC wordt toegezegd, zal een volledige aanvraag moeten worden geschreven. Dit kan op onderdelen binnen een bandbreedte nog gevolgen hebben voor de financiering.

2. *Welke provincies/LNV/BIJ12 zouden zitting willen nemen in de stuurgroep?*

Een LIFE project kent ook een stuurgroep. De rol van de stuurgroep is het controleren en bijsturen van het project. Wij kunnen ons voorstellen dat van het Ministerie van LNV, BIJ12 en één of twee provincies een medewerker in de stuurgroep zitting neemt, naast verschillende leden vanuit maatschappelijke organisaties.

Voorwaarden van LIFE Wolf NL
1) LIFE financiert 75% van de loonkosten voor aanvragen die gaan over prioritaire habitatrichtlijnsoorten. Het totaal aan te vragen bedrag gaat waarschijnlijk zo'n 4,5 tot 5 mln euro bedragen.

- Van Nederlandse overheden benodigde cofinanciering: 25% van 4,5 tot 5 mln: 1,125-1,25 mln euro

2) LIFE vergoedt niet de externe tarieven. Om een te grote aanvulling tot externe tarieven te voorkomen wordt zoveel mogelijk ingezet op het aannemen van medewerkers op projectbasis, maar er is afstemming nodig met huidige medewerkers om LIFE Wolf aan te laten sluiten op huidige projecten. Daarvoor is financiering nodig voor de aanvulling tot externe tarieven. Door mensen op projectbasis aan te nemen, zal een aanvulling tot die tarieven beperkt kunnen blijven.

- Aanvulling tot extern tarief: 100.000-300.000 euro

3) Verder is financiering nodig van de initiële kosten:

- Vergoeding voor offertekosten: 40.000 – 50.000 euro

4) LIFE maakt het mogelijk vrijwilligersuren op te voeren als cofinanciering. Dit biedt mogelijkheden voor het verkleinen van de benodigde cofinanciering, dit wordt voor juli geconcretiseerd:

- Cofinanciering uit kapitaliseren vrijwilligersuren: 0 – 80.000 euro

De totaal benodigde financiering (cofinanciering, aanvulling extern tarief, vergoeding offertekosten en overige cofinanciering) komt uit op 1,2 tot 1,65 mln euro. Verdeeld over 5 jaar gaat het om een

bedrag van 250.000 tot 330.000 euro per jaar. Dit zijn concept bedragen, excl. BTW, prijspeil 2021. Wanneer 7 provincies en het ministerie van LNV bijdragen, gaat het om 30.000 tot 45.000 euro per overheidsorganisatie per jaar. Deze bedragen zouden kunnen oplopen als de aanvulling tot extern tarief ook geldt voor andere partners, of als het niet mogelijk blijkt medewerkers op projectbasis deze werkzaamheden uit te laten voeren. In een latere fase kan een gedetailleerdere begroting worden gegeven en preciezere bedragen worden vastgesteld.

Conclusie

LIFE Wolf NL betekent een unieke kans voor de betrokken overheden op extra financiering van preventieve maatregelen, begeleidende communicatie en een aantal voorbeeldprojecten. Gezien de voorgeschiedenis en het hoge aantal punten wat het project vorig jaar gekregen heeft, zijn we ervan overtuigd dat het project een grote kans van slagen heeft. Door mee te doen met het LIFE project kan het budget wat de provincies en LNV de komende jaren willen inzetten voor preventieve maatregelen extra veel gaan opleveren. We hopen dan ook op een brede betrokkenheid van provincies en LNV en uiteindelijk een grotere acceptatie van de wolf in Nederland.

Bijlage: Vooraanvraag LIFE Wolf NL 2020

V 25juni 2021 CONCEPT voor opdrachtgever.

De terugkeer van de wolf in Nederland

Een 'factfinding study'

[redacted], xx?xx

1 WENR
2 INBO
3 Senckenberg

Dit onderzoek is uitgevoerd door Wageningen Environmental Research en gesubsidieerd door ~~het m n ster e van Landbouw, Natuur en Voedselkwal te t, n het kader van het Bele dsondersteunend onderzoekthema 'Themanaam' (projectnummer BO 00.00 000 000.00).~~

Wageningen Environmental Research

Wageningen, juli 2021

Gereviewd door:

naam, functie (organisatie)

Akkoord voor publicatie:

naam, teamleider van [team]

Rapport
ISSN 1566-7197

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Primo-Secundo, A., B. Tertio, C. Quarto, 2021. *De terugkeer van de wolf in Nederland; Een 'factfinding study'*. Wageningen, Wageningen Environmental Research, Rapport . ?? blz.; ? fig.; ? tab.; ?? ref.

Referaat NL Nem omnis enis gerces et quos caessed cressul hiliusat pos, poritanduc tus camdientriam lostes vendac omnihilia nos tescii trum hostorio vere fica ingulicur, et adducon Ita num no. Serehendam iu consum nonsus cotam identem hos condacto crehebe factebatiam medeliquit oca nos hae atraedeffrem es facte ad si tem publis occhuit. Locturnit intim isse tractuis Catquon sulvitat. Perunce ssentif erfecul tertuius, mo videffrentem huius curi peret ad C. Gitam rem, compotatus am se nox nonem supio unum pora addum, consus consuli ia talernimo comnes omner inte pra? qua imum imilicut atusquastra desilin guleribut Catuis ces con.

Referaat UK Nem omnis enis gerces et quos caessed cressul hiliusat pos, poritanduc tus camdientriam lostes vendac omnihilia nos tescii trum hostorio vere fica ingulicur, et adducon Ita num no. Serehendam iu consum nonsus cotam identem hos condacto crehebe factebatiam medeliquit oca nos hae atraedeffrem es facte ad si tem publis occhuit. Locturnit intim isse tractuis Catquon sulvitat. Perunce ssentif erfecul tertuius, mo videffrentem huius curi peret ad C. Gitam rem, compotatus am se nox nonem supio unum pora addum, consus consuli ia talernimo comnes omner inte pra? qua imum imilicut atusquastra desilin guleribut Catuis ces con.

Trefwoorden: XXXX

Dit rapport is gratis te downloaden van https://doi.org/10.18174/XXXXX of op www.wur.nl/environmental-research (ga naar 'Wageningen Environmental Research' in de grijze balk onderaan). Wageningen Environmental Research verstrekt *geen* gedrukte exemplaren van rapporten.

© 2021 Wageningen Environmental Research (instituut binnen de rechtspersoon Stichting Wageningen Research), Postbus 47, 6700 AA Wageningen, T 0317 48 07 00, www.wur.nl/environmental-research. Wageningen Environmental Research is onderdeel van Wageningen University & Research.

- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking van deze uitgave is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor commerciële doeleinden en/of geldelijk gewin.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor die gedeelten van deze uitgave waarvan duidelijk is dat de auteursrechten liggen bij derden en/of zijn voorbehouden.

Wageningen Environmental Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen Environmental Research werkt sinds 2003 met een ISO 9001 gecertificeerd kwaliteitsmanagementsysteem.
In 2006 heeft Wageningen Environmental Research een milieuzorgsysteem geïmplementeerd, gecertificeerd volgens de norm ISO 14001.
Wageningen Environmental Research geeft via ISO 26000 invulling aan haar maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Wageningen Environmental Research Rapport | ISSN 1566-7197

Foto omslag: XXXX

Inhoud

Table of Contents

1 Achtergrond en doelstelling 13

1. Inleiding 13
2. Ecologie & Populatiedynamica van wolven 14
3. Territoria en terreingebruik van wolven 18
4. Beleving – waardeorientatie 18

2. Verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht 20

1. 1.1. Wat is de herkomst van de wolven? 20
2. 1.2. Zijn de wolven in Centraal Europa1, het Alpengebied en/of Nederland (deels) illegaal uitgezet? 26
3. 1.3. Is er bij de (genetisch vastgestelde) wolven sprake van hybridisatie met honden? 28
4. 1.4. Zijn er hotspots / corridors in Nederland aan te wijzen die veelvuldig worden benut door dispergerende wolven (vanuit omliggende landen)? 30
5. 1.5. Welke functie vervult Nederland voor de wolf als gekeken wordt naar territoriale vestiging, voortplanting en dispersie ('zwervende' wolven) vanuit andere populatie(s)? 33
6. 1.6. Kan op basis van de huidige inzichten, een uitspraak gedaan worden over de ecologische draagkracht van Nederland voor wolven (in aantallen en aan de hand van bijvoorbeeld geschikte biotopen, voedselaanbod en menselijke beïnvloeding (infrastructuur, steden, verstoring))? 35
7. 1.7. Wat is de verwachte ontwikkeling van de aantallen wolven in Nederland in ruimte en tijd? 38
8. 1.8. Kunnen er uitspraken (en zo ja, welke) gedaan worden over de gemiddelde omvang van een wolventerritorium in Nederland? 40
9. 1.9. Waar in Nederland (geografisch gezien) kunnen wolven waarschijnlijk duurzaam leven (dat wil onder andere zeggen: waar kunnen wolven over meerdere jaren succesvol aanwezig zijn en/of reproduceren)? 42
10. 1.10. Kan in Nederland een levensvatbare, genetisch vitale wolvenpopulatie ontstaan, gezien de ecologische draagkracht van Nederland? 43
11. 1.11. Wanneer verkeren de Europese wolvenpopulaties in een gunstige staat van instandhouding? 44

3. 2. Gedrag en wolf-mens relatie 48

1. 2.1. Welk gedrag van wolven, onder andere ten opzichte van mensen, is als natuurlijk te beschouwen en welk gedrag is afwijkend? 48
2. 2.2. Hoe kan een zgn. 'probleem-wolf' ontstaan? 49
3. 2.3. Waarom doden wolven vaak meer landbouwhuisdieren (zoals schapen) dan ze opeten (surplus killing)? 50
4. 2.4. Aanvallen van wolven op mensen (en honden): welke ervaringen zijn inmiddels elders in Europa opgedaan met de recent sterk uitbreidende populatie wolven? 52

5. 2.5. Wat zijn de mogelijke gevolgen van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor recreatie en verkeersveiligheid? 54

4. 3. Beleid, schade, monitoring en beheer 61

1. 3.1. Wat is het beleid van andere landen als het gaat om het toestaan van derogaties (bijvoorbeeld voor afschot van wolf)? 61
2. 3.2. Welke ervaringen zijn er met betrekking tot afschot van wolven en het effect hiervan op het gedrag van de wolvenroedel? 61
3. 3.3. Wat kunnen we leren van het beleid van andere landen (in ieder geval van de ons omringende landen) ten aanzien van schadepreventie en tegemoetkomingen? 64
4. 3.4. Welke ervaringen zijn er in andere landen (die vergelijkbaar zijn met de Nederlandse situatie) opgedaan voor wat betreft het wolvenbeheer zoals het toepassen van verjagingsmethodes? 66
5. 3.5. Wat is het verwachte effect op de wolf als gevolg van het gevoerde faunabeheer in Nederland, kijkend naar beschikbaarheid van wilde prooien? 66

5. 4. Ecologie 68

1. 4.1. Dieet: wat eten wolven in Nederland gebaseerd op reeds beschikbare praktijk inzichten (aan de hand van wolvenkeutels, kadavers prooidieren etc.) en literatuuronderzoek? 68
2. 4.2. Wolf in het ecosysteem: wat zijn volgens de meest recente inzichten en ervaringen (op basis van literatuur) de effecten van de wolf op het ecosysteem? Wat zijn daarbij de verwachte effecten als naar de Nederlandse ecosystemen wordt gekeken? 69

6. Genetische methodieken en uitwisseling van genetische data – nu en in de toekomst 72

2 Referenties 79

Verantwoording

Rapport: nummer
Projectnummer: projectnummer

Wageningen Environmental Research (WENR) hecht grote waarde aan de kwaliteit van zijn eindproducten. Een review van de rapporten op wetenschappelijke kwaliteit door een referent maakt standaard onderdeel uit van ons kwaliteitsbeleid.

Akkoord Referent die het rapport heeft beoordeeld,

functie: functie

naam: naam

datum: datum

Akkoord teamleider voor de inhoud,

naam: naam

datum: datum

Woord vooraf

Dankwoord

xxx

Samenvatting

Uitwerken eind juli: deugdelijke samenvatting van het rapport op taalniveau C1.
Controle taalniveau zal in augustus geschieden ism opmaak en redactie rapport.

1 Achtergrond en doelstelling

1. Inleiding

In 2012 is door Wageningen Environmental Research (WENR) in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, het Interprovinciaal Overleg (IPO) en BIJ12 de eerste 'Fact Finding studie' m.b.t. de wolf uitgevoerd (Groot Bruinderink et al. 2012). Dit rapport werd geschreven als voorbereiding op de waarschijnlijke terugkeer van de wolf in Nederland. Inmiddels is het negen jaar later, hebben meerdere wolven zich officieel in ons land gevestigd en is zelfs reproductie een feit. Door de groeiende populatie wolven in Europa en het in toenemende mate opduiken van zwervende wolven in Nederland, is er ook in toenemende mate sprake van interacties tussen mens en wolf in ons land. Dergelijke interacties roepen zeer uiteenlopende reacties op in de maatschappij, variërend van enthousiast tot negatief. Probleem daarbij is dat er bij veel mensen nog weinig bekendheid is met de wolf. Reacties en standpunten zijn dan ook niet altijd gebaseerd op kennis of ervaring. Dit wordt versterkt door de aandacht die de wolf krijgt in de (sociale) media, waarbij met regelmaat de betrouwbaarheid van informatie ter discussie wordt gesteld of zelfs onjuiste informatie wordt verspreid. In het Interprovinciaal Wolvenplan (IPO, 2019, https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2019/01/Interprovinciaal-wolvenplan.pdf) zijn de beleidslijnen uitgewerkt voor onze omgang met wolven. In 2021 wordt dit plan herzien. Het IPO geeft aan dat deze herziening gebaseerd moet zijn op feitelijke gegevens.
Het doel van dit project is het bijeenbrengen van de meest recente kennis over wolven in Nederland en omliggende landen, dat de basis kan vormen voor een geactualiseerd Wolvenplan. Deze kennis bestaat uit de nieuwste feiten op basis van lopende monitoring en (wetenschappelijk) onderzoek en kan een bijdrage leveren aan goed onderbouwde beleidskeuzes. zijn kennislacunes in beeld gebracht.

We richten ons primair op informatie die de afgelopen jaren in Nederland is verzameld, waarvan WENR een goed overzicht heeft, maar kijken ook nadrukkelijk naar gegevens en ervaringen in andere landen, vooral Duitsland, België en Frankrijk. Hoewel de Nederlandse situatie anders is dan die in de ons omringende landen, is het wel zeer nuttig om te leren van de ervaringen die daar zijn opgedaan. In dit project is daarom nauw samen gewerkt met het Instituut Natuur- en Bosonderzoek (INBO) in Vlaanderen en het Senckenberg Gesellschaft für Naturforschung (SGN) in Duitsland. Beide onderzoeksinstituten zijn nauw betrokken bij wolvenonderzoek in hun land en beschikken dus over veel feitelijke kennis. Beide zijn partner in het Centraal-Europese Wolf-consortium (CEwolf), waarvan ook WENR deeluitmaakt.

Dit project richt zich op de beantwoording van door het IPO gestelde onderzoeksvragen. Deze vragen zijn ingedeeld in vijf thema's: (1) verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht; (2) gedrag en wolf-mens relatie; (3) beleid, schade, monitoring en beheer; (4) ecologie; (5) genetische methodieken en uitwisseling van data in Europa. Ieder thema omvat meestal meerdere onderzoeksvragen en een onderzoeksvraag kan weer bestaan uit meerdere subvragen. Te samen betreft het 25 onderzoeksvragen met 46 subvragen.

Copy de 25 vragen en sub vragen

- **Methodiek (G1.2)**

Voor de beantwoording van de vragen is gebruik gemaakt van drie methoden:

A: Review van literatuur
Nationale en internationale publicaties zijn geraadpleegd die relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. De focus ligt daarbij primair op wetenschappelijke publicaties – zowel artikelen als onderzoeksrapporten – waarin de bevindingen van monitoring en onderzoek zijn gepresenteerd.

Relevante niet-wetenschappelijke publicaties zijn echter ook in beschouwing genomen, vooral als hieruit aanvullende/nieuwe informatie kan worden verkregen en kan worden vastgesteld dat de informatie betrouwbaar is. Voor een aantal onderzoeksvragen, vooral die samenhangen met beleid, schade en beheer, zijn overheidsdocumenten en websites met relevante informatie gereviewed.

B: Review van gegevensbestanden
Alle beschikbare gegevensbestanden met informatie over de in Nederland waargenomen wolven zijn in het onderzoek betrokken. Dit betreft onder meer de gegevens van waarnemingen van wolven, gegevens over schade aan landbouwhuisdieren en gegevens over afkomst/herkomst van wolven (o.a. genetische data). Daarnaast is gebruik gemaakt van gegevens die door de projectpartners zijn verzameld in lopend onderzoek, maar nog niet zijn gepubliceerd, zoals gegevens van de dispersiebewegingen van wolf Naya, dieetanalyses van Vlaamse wolven en gegevens over hybridisaties.

C: Consultatie van experts
Om specifieke kennis te vergaren en/of nog niet gepubliceerde gegevens te betrekken in de beantwoording van de vragen zijn diverse binnen- en buitenlandse experts geraadpleegd. Dit betreft partners binnen het CEwolf-consortium, maar ook anderen, zoals juridische experts (i.v.m. vragen over de (inter)nationale beschermingsstatus van de wolf en het bereiken van een gunstige status van instandhouding), onderzoekers van andere universitaire instellingen (i.v.m. vragen over dieet, verwachte ontwikkelingen op het gebied van wolf-mens relaties) en deskundigen bij overheden (i.v.m. vragen over beleid, regelgeving en ervaringen op het gebied van preventie, beheer en derogatie).

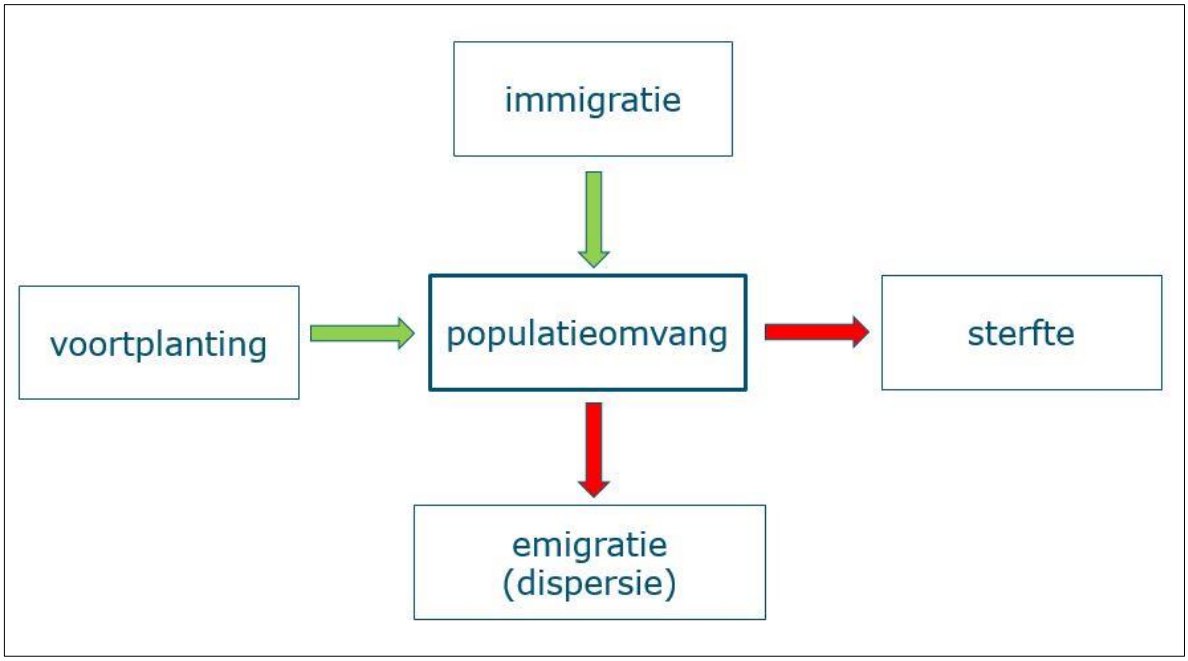
Voor de onderzoeksvragen over nieuwe ontwikkelingen wat betreft genetische methodieken en data uitwisseling met andere landen in Europa (thema 5) is, in aanvulling op bovenstaande acties, ook een online Engelstalige workshop georganiseerd, waarvoor internationale experts zijn uitgenodigd in het werkveld van de wolvengenetica. Dit zijn allereerst de overige partners in het CEwolf-consortium (LUPUS Wildlife Consultancy, Duitsland; Aarhus University & Natural History Museum, Denemarken; Universities of Warsaw and Gdańsk, Polen; Charles University Prague, Tsjechie; University of Veterinary Medicine Vienna, Oostenrijk; University of Liège, Belgie; Administration de la nature et des forêts, Luxemburg)**,** maar ook deskundigen van andere laboratoria in Europa.

Hx Samenvatting van Rapport 2012 (FF1) zodat dit rapport op zich kan staan (wens BIJ12) [basisecologie ea].

Aanvullen met andere aanvullende algemene info (nieuw boven op FFW1) die relevant is voor beantwoording vragen, zoals draagkracht, habitatgeschiktheid, populatiegroeicurve ea.:

2. Ecologie & Populatiedynamica van wolven

De populatiedynamiek van wolven is complex en van vele factoren afhankelijk. Over het algemeen wordt aangenomen dat de beschikbaarheid van voedsel, met name hoefdieren, de belangrijkste factor is (Fuller et al. 2003; . Oftewel, de hoeveelheid voedsel bepaalt de aantallen wolven, ook wel de hoefdier biomassa index genoemd, het totaal aan hoefdieren in een ecosysteem (Engels: ungulate Biomass Index, BMI; Smith et al. 2020b). De omvang en dynamiek van populaties wordt bepaald door factoren als voortplanting, sterfte, immigratie en emigratie (Figuur Populatieomvang). Deze factoren zijn afhankelijk van zowel interne factoren als territorialiteit en onderlinge agressie onder wolven en externe factoren als voedselbeschikbaarheid, klimaat, ziekten etc.

figuur Populatieomvang: De belangrijkste factoren die van invloed zijn op de populatieomvang.

Binnen de Centraal Europese wolvenpopulatie is er door onderzoek een goed beeld van de ontwikkeling van de populatie in aantal en verspreiding (zie oa: Jarausch et al. 2021; Nowak & Myslajek 2017). Over factoren als sterfte en voortplanting is veel minder bekend omdat het in de natuur niet eenvoudig is om dit te onderzoeken. Verkeersslachtoffers zijn relatief eenvoudig vast te stellen, maar natuurlijke sterfte veel minder. Uit intensief onderzoek in Yellowstone National Park waar, in tegenstelling tot in Europa, wolven relatief goed zijn te onderzoeken is duidelijk geworden dat onder natuurlijke omstandigheden ca 40% van de volwassen wolven wordt gedood door andere wolven vanuit het territoriale gedrag (Smith et al 2020b). In hoeverre dat in de Centraal Europese populatie ook speelt is veel minder goed vast te stellen. Waarschijnlijk is in de Centraal Europese populatie de menselijke invloed veel groter op de voortplanting en sterfte door een hoge verkeersintensiteit, illegale vervolging en (hoefdier)beheer. In de omliggende staten buiten het Yellowstone Nationaal Park werd de door mensen veroorzaakte sterfte van wolven geschat op ca 80% (Smith et al 2020b). In Duitsland is vanuit de monitoring duidelijk geworden dat ook hier menselijke factoren van groot belang zijn op de sterfte, met name verkeer (396 van de 523 vastgestelde dode wolven, of te wel 76% verkeerssterfte; figuur x). Echter, natuurlijke factoren en illegale handelingen zijn vrijwel zeker onderbelicht doordat ze minder eenvoudig zijn vast te stellen.

JM: uit de leeftijdsstructuur van wolven, die we kunnen inschatten via de CEwolf monitoring, kunnen we de jaarlijkse sterftekans inschatten. Daaruit blijkt dat de sterfte tot het eerste jaar op circa X% ligt (dicht bij 50% dacht ik), etc. (We kunnen dat ook onrechtstreeks berekenen als we de gemiddelde worpgrootte kennen per roedel, en de totale r-waarde per jaar (1.28) gebruiken. Dan kan je berekenen dat de overleving van geboorte tot adult ligt op circa 0.36, gesteld dat de overleving van adulten per jaar op c. 0.8 ligt.
Duchamp et al. 2017 vermelden een gemiddelde jaarlijkse overleving in Frankrijk bij adulten van 0.78. zie p 34 in https://www.loupfrance.fr/wp-content/uploads/Expertise_Collective_Loup_07_03_2017.pdf

Wanneer de overleving gereduceerd wordt to 66% kan reproductie de sterfte niet meer bijhouden en neemt de populatie af.

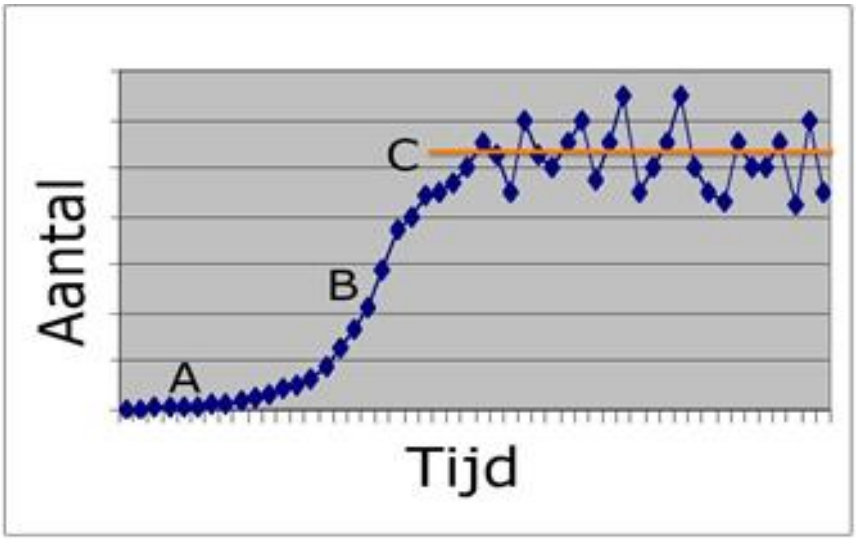

Figuur x: Vastgestelde doodsoorzaken van 523 onderzochte dode wolven in Duitsland tussen 1999-2020 (bron: www.dbb-wolf.de).

Legenda (aantal keer vastgesteld):

- Rood: illegale vervolging, 52x
- Geel: management, 4x
- Groen: natuurlijke doodsoorzaak, 42x
- Lichtgrijs: onduidelijke doodsoorzaak, 29x
- Donkergrijs: verkeer, 396x

Voedselbeschikbaarheid is van groot belang voor de aantallen wolven. Is er veel voedsel, dan kunnen er veel wolven voorkomen. De onderlinge territorialiteit en agressie tussen roedels maakt echter dat er wel een bovengrens is. Zodra de dichtheid van wolven toeneemt gaan negatieve

dichtheidsafhankelijke factoren een rol spelen. Deze factoren spelen een rol bij o.a. de worpgrootte (negatief), overleving van de jongen (negatief), onderlinge agressie (positief) en ziekteverspreiding (positief). Smith et al 2020b melden dat de populatieregulatie bij wolven wordt bepaald door dichtheidsafhankelijke sterfte, veroorzaakt door onderlinge agressie tussen roedels. Vooralsnog is er in Nederland veel ruimte voor wolven aangezien de aantallen nog laag zijn. De populatie zit in Nederland in de fase van groei (fase B in figuur POPCURVE) en wordt vooral bepaald door immigratie, voortplanting en sterfte. Vroeg of laat nemen de aantallen toe en zullen dichtheidsafhankelijke factoren die groei gaan dempen en uiteindelijk zal de populatie gaan schommelen rondom de draagkracht van het ecosysteem (de rode lijn bij C in figuur POPCURVE), een situatie die in de Lausitz-regio in Oost Duitsland inmiddels is bereikt. Ook in Yellowstone NP groeide de populatie in de eerste jaren na herintroductie flink, om vervolgens te stabiliseren (Smith et al, 2020b). De groei van de populatie wolven in Idaho, Wyoming en Montana bedroeg de afgelopen 3 decennia ongeveer 25% per jaar (Wielgus & Peebles, 2014). In Duitsland is de populatie tussen 2000 en 2015 gegroeid van 1 roedel naar 67 roedels en bedroeg de groei van de wolvenpopulatie 36% / jaar (Reinhardt et al. 2019). Inmiddels is het aantal roedels in Duitsland x130+x (xx). De meeste wolven die in Nederland opduiken zijn geboren in de Centraal Europese populatie, met name in Duitsland. Die populatie is nog groeiende en het is dus waarschijnlijk dat er meer immigratie vanuit Duitsland naar Nederland zal komen. Daarnaast kunnen als gevolg van het grote dispersievermogen van wolven en de ontwikkeling van andere subpopulaties in Europa, zoals de Alpiene wolvenpopulatie, ook vanuit andere regio's individuen in Nederland opduiken. Of deze immigranten ook een plek weten te vinden om zich te vestigen zal weer afhangen van de hoeveelheid nog beschikbaar leefgebied.

Figuur POPCURVE: Een schematische weergave van een populatiegroeicurve in de tijd met een beginfase (A), de fase van exponentiele groei (B) en een plateaufase van een dynamisch evenwicht (C).

Nog verder uitwerken als basis om daar de vragen aan te kunnen ophangen (deels knip en plak vanuit de uitwerkingen van vragen):

Voortplanting

Migratie (& dispersie vs vestiging: effect op schade)

3. Territoria en terreingebruik van wolven

Welke typen habitat?

Overleving militair-bos-versnipperd & particulier?

Concept data Naya & gevestigde wolven NL

4. Beleving – waardeorientatie

Waarom wolf zo intensief vervolgd / roept het zoveel angst/weerstand op?

Wat maakt dat er zoveel geruchten zijn over illegale uitzet, hybride, onnatuurlijk gedrag etc?

Wat is maatschappelijk belangrijk: een duurzame coexistentie of een bepaalde lat op het aantal wolven? [Cfr beheer van wolven leidt enkel tot minder wolven wanneer r<1. In de huidige situatie zou dat betekenen jaarlijks afschot van 30%. Mech < > Harber]

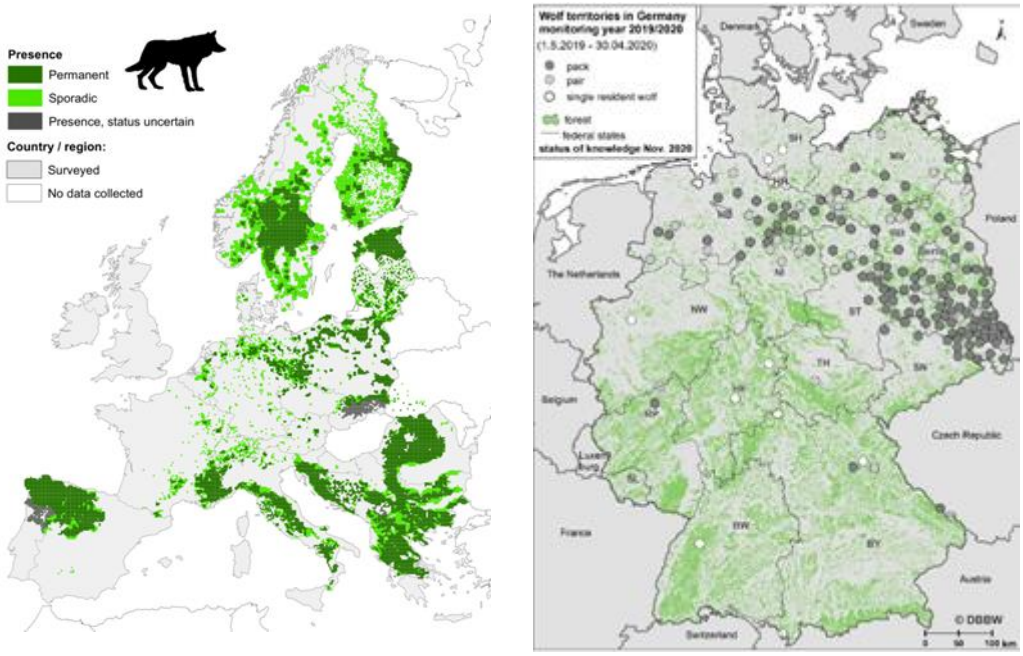
RDA: positie mens > dier verschuift: van heerser naar partner; ism IPCC & IPBES

Wolf als sociale soort. Effect van beheer daarop. Leergedrag & habituering / specialisering op vee ea. Top down forcing in ecosysteem > nuttige & noodzakelijke rol in vitale ecosystemen.

2. Verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht

1. 1.1. Wat is de herkomst van de wolven?

Om de herkomst van wolven in Nederland te bepalen wordt gebruik gemaakt van genetisch onderzoek. Hiervoor wordt materiaal verzameld waarvan de verwachting bestaat dat dit DNA van wolven bevat. Dit betreft keutels, doodvondsten en DNA swaps van bijtwonden van wilde- en landbouwhuisdieren.
Voor elk monster waarin via een soortsbepaling door WENR de aanwezigheid van DNA van een wolf is aangetoond, wordt vervolgens een tweede analyse uitgevoerd, bedoeld om individuele wolven te herkennen. Hierbij per monster een genetisch profiel vastgesteld, dat voor elk individu uniek is (zie H6 voor nadere details over deze methodiek). Een database met alle unieke profielen van wolven die door deelnemers in het CEwolf consortium worden aangetoond, wordt bijgehouden door Senckenberg. Elk individu in deze database krijgt een eigen unieke code toegewezen, bestaande uit GW-volgnummer-geslacht. Zodra in Nederland een onbekend genetisch profiel wordt aangetroffen, wordt dit profiel doorgestuurd naar Senckenberg en wordt daar gecheckt of dit profiel reeds bekend is onder een bepaalde code. Zo ja, dan levert dit informatie op over waar het dier zich eerder bevond. Wordt een bepaald individu na verloop van tijd door een CEwolf partner in een ander land waargenomen, dan wordt dit doorgeven aan de landen waar het dier eerder aanwezig was.
Is een individu niet eerder waargenomen, dan wordt getracht de herkomst van het dier na te gaan. Daarbij wordt allereerst nagegaan of het een individu betreft uit de Centraal-Europese populatie, of uit een andere Europese populatie. In sommige gevallen is tijdens de soortsbepaling al een haplotype aangetroffen dat slechts in één populatie voorkomt, en is er op die manier al uitsluitsel over de populatie van herkomst. Zo niet, dan kan een clusteranalyse worden uitgevoerd met referentieprofielen van de 10 Europese wolvenpopulaties (Figuur XA), om te kijken met welke populatie het individu de grootste genetische overeenkomst vertoond. Betreft dit de Centraal-Europese populatie, dan wordt vervolgens getracht om op basis van de profielen-database een ouderpaar vast te stellen. In veel gevallen kan op deze wijze een roedel van herkomst worden vastgesteld. In sommige gevallen wordt een ouderpaar aangetoond waarvan de vader en moeder eerder tot verschillende roedels behoorden, en kan op die manier indirect het bestaan van een nieuwe roedel worden vastgesteld. In enkele gevallen kan geen ouderpaar worden vastgesteld. Dit is een teken dat een of beide ouders tot dusver nog niet via DNA is aangetoond. Dit kan komen doordat de betreffende wolf relatief weinig sporen achterlaat, maar daarnaast speelt mee dat de monitoringsintensiteit in verschillende Duitse lidstaten sterk verschilt. Bekend is dat daardoor in sommige deelstaten relatief veel individuen ‘onder de radar blijven’ (pers. comm.). Een derde mogelijkheid is dat het een individu betrof dat weliswaar uit de Centraal Europese populatie afkomstig is, maar uit een roedel buiten Duitsland (bijvoorbeeld in Polen), waarvan niet alle individuen n beeld zijn.

Figuur XA: Verspreidingsgebied van de grijze wolf in Europa. Aangepast naar LCIE 2016 om de tot in najaar 2020 gekende situatie in het CEwolf gebied weer te geven.
Figuur XB: verspreiding van wolventerritoria (roedels, paren en individuele wolven) in Duitsland (status per november 2020).

De herkomst van wolven in Nederland

Sinds in maart 2015 voor het eerst in honderden jaren een zekere wolf (GW368m) ons land binnenliep, zijn 34 verschillende wolven in ons land middels DNA-analyse aangetroffen (tot en met april 2021). Op basis van de bovenbeschreven uitwisseling binnen CEwolf, geven we in Tabel X een zo compleet mogelijk overzicht van onze kennis over de herkomst van elk van deze individuen. Vrij recent (in februari en november 2020) doken daarnaast twee individuen op die konden worden herleid tot de wolvenpopulatie in de Frans-Italiaans-Zwitserse Alpen (Figuur XA). Alle overige 32 individuen zijn afkomstig uit de Centraal-Europese populatie. Voor 28 van hen kon een roedel worden geïdentificeerd. In 21 gevallen betrof dit een roedel in Duitsland, waarvan in de meeste gevallen (13x) uit de naburige deelstaat Niedersaksen. Dit is niet onlogisch, aangezien de meeste wolvenroedels in West-Duitsland zich momenteel in deze deelstaat bevinden (Figuur XB). In één geval betrof het een wolf uit een roedel uit Nordrhein Westfalen; in zeven gevallen betrof het een wolf afkomstig uit een roedel in een van de Oost-Duise deelstaten (3x Mecklenburg-Vorpommern, 2x Brandenburg, 2x Saksen). Van het wolvenpaar dat inmiddels op de Veluwe een roedel heeft gevestigd is de teef (GW998f) afkomstig uit Brandenburg en de reu (GW893m) uit Niedersaksen (zie Tabel X). Inmiddels zijn zeven individuen in Nederland aangetoond die in Nederland zijn geboren als nakomelingen van dit ouderpaar. Voor de resterende vier individuen afkomstig uit de Centraal-Europese populatie kon vooralsnog geen roedel van herkomst worden vastgesteld, om een van de in de vorige paragraaf genoemde redenen.

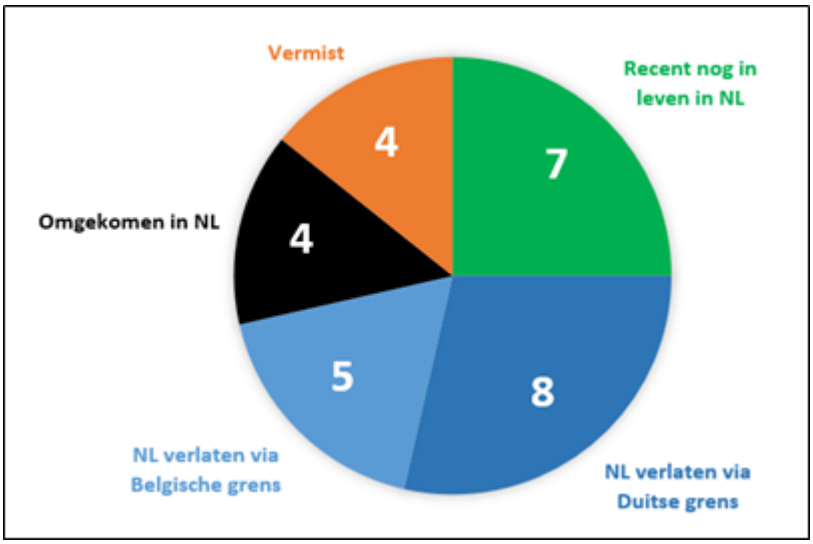
De herkomst van wolven in Europa

Uit historische gegevens blijkt dat de wolf enkele eeuwen geleden in heel Europa voorkwam, maar in de afgelopen eeuwen geleidelijk steeds verder in aantal is afgenomen tot 68% van het oorspronkelijke Europese verpreidingsgebied (Ripple et al. 2014), waarbij de wolf verdween uit grote delen van West-Centraal en Noord-Europa (zie bijvoorbeeld Bouyer 2015 voor een duidelijke kaart van deze geleidelijke achteruitgang). De wolf is echter nooit geheel uit Europa verdwenen. Chapron et al. (2014) bieden een duidelijk beeld van de verspreiding van de wolf in Europa op het dieptepunt van diens populatieomvang, in de jaren 1950-1970. Op dat moment kwamen in de Balkan en de

Roemeense Karpaten nog enkele duizenden wolven voor, enkele honderden, en kleine aantallen waren nog aanwezig in Italië, en langs de oostrand van Polen, de Baltische staten en Finland. Als gevolg van een toegenomen bescherming (met name de Conventie van Bern, 1979) namen sindsdien de aantallen wolven weer toe en begon het verspreidingsgebied op natuurlijke wijze weer steeds verder uit te breiden in noordwestelijk richting. Zo zorgde westwaartse immigratie van wolven vanuit de groeiende populatie in Finland voor de start van een nieuwe populatie op het Scandinavisch Schiereiland (Flagstad et al. 2003). Vanaf de jaren 1990 kwam weer een populatie tot stand in de Frans-Italiaans-Zwitserse Alpen via immigratie vanuit de Italiaanse Apennijnen (Valiere et al. 2003). In Polen begonnen, na de instelling van een strikte beschermde status in 1998, wolven van de Baltische populatie vanuit Oost-Polen weer de Vistula rivier over te steken naar het westelijke deel van het land, en kwam daar een nieuwe populatie tot stand die zich vervolgens uitbreidde naar Oost-Duitsland en Tsjechië (Szewczyk et al. 2019). Deze populatie wordt aangeduid als de Centraal-Europese populatie, en kan genetisch duidelijk worden onderscheiden van de Baltische populatie en de populatie in de Karpaten (Szewczyk et al. 2021). Inmiddels breidt de Centraal-Europese populatie zich steeds verder uit naar het westen, en zijn na West-Duitsland ook Denemarken, Nederland en België bereikt (Jarausch et al. 2021).

Vestiging, nieuwe bestemmingen en (cryptische) sterfte onder waargenomen wolven
Op basis van de huidige monitoringsstrategie, waarbij zowel DNA monsters worden verzameld bij alle schademeldingen waarbij wolf niet kon worden uitgesloten als wel via vrijwilligers die actief op zoek gaan naar sporen in gebieden waar een wolf is gesignaleerd of gevestigd, en deze gegevens worden gecombineerd met eventuele terugmeldingen uit omringende landen via CEWOLF, hebben we op dit moment een redelijk compleet beeld van welke wolven zich nog in ons land bevinden. Wel loopt onze kennis hierover altijd een paar maanden achter, doordat monsters elke drie maanden worden geanalyseerd. Verder is het zelfs bij de Nederlandse monitoringsstrategie goed mogelijk dat een bepaalde wolf een aantal maanden niet wordt waargenomen, en er dan weer een DNA-monster opduikt. In Tabel X hebben we per individu aangegeven wat we weten over waar hij/zij is gebleven, en in Figuur X hebben we dit in een aantal categorieën samengevat. Daarbij onderscheiden we individuen die met zekerheid ons land weer hebben verlaten, individuen die met zekerheid zijn omgekomen in ons land en individuen die met zekerheid recent nog in leven waren in Nederland. Vanwege de kans dat individuen een tijdje gemist worden in de monitoring, hebben we 1 november 2020 als eikpunt genomen (6 maanden voor het einde van het laatste kwartaal waarvoor we individuele genetische profielen beschikbaar hebben). Individuen die na deze datum nog via DNA monsters zijn aangetoond, hebben we gecategoriseerd als "recent nog in leven", tenzij zij sinds die tijd met zekerheid dood zijn aangetroffen (GW1729f). Individuen die de afgelopen zes maanden niet meer zijn waargenomen in ons land, en waarvan eveneens niet bekend is dat ze zijn omgekomen of ons land hebben verlaten, werd gecategoriseerd als 'vermist'. Zes individuen die pas na 1 november 2020 voor het eerst werden gesignaleerd zijn in dit overzicht genegeerd, omdat de monitoringsperiode te kort was om uitspraken te doen over hun recente status.
Op basis van terugmeldingen via CEwolf partners, weten we dat ruim de helft van de wolven die in de periode tot 1 november 2020 ons land zijn binnengelopen (13 van de 24), ons land enige tijd later ook weer heeft verlaten. Dit is een opvallend hoog percentage vergeleken met de situatie in Denemarken, waar tot nu toe geen enkele wolf die het land binnenliep daar vervolgens ook weer vertrok (Sunde et al. 2021). Van vijf wolven weten we dat ze doorliepen naar België (Vlaanderen). Twee daarvan (GW1479f "Noella" en GW979m "August") zijn nog in leven en hebben een roedel gestart nabij Leopoldsburg. Van de overige drie weten we dat ze zijn omgekomen (zie tabel X). De meeste dieren die ons land verlieten keerden terug naar Duitsland (8 individuen). Van GW368m (de 'Wanderwolf' die in 2015 als eerste ons land binnenkwam) is bekend dat hij in Nedersaksen bij een verkeersongeval omkwam. De overige individuen doken op in Nedersaksen of Nordrhein Westfalen.
In Denemarken bleken wel diverse nakomelingen van een daar gevestigde roedel binnen een jaar te zijn vertrokken naar het buitenland (Duitsland). Voor de nakomelingen van de Nederlandse roedel op de Noord Veluwe is dit nog niet middels DNA monsters aangetoond. Wel is het zo dat zowel in 2019 als 2020 sprake op camera meer pups zijn waargenomen dan er met DNA zijn gedetecteerd . Waar deze pups zijn gebleven is onbekend. In de huidige analyse beperken we ons echter tot individubepalingen zoals die op basis van DNA onderzoek zijn vastgesteld.
Van zeven in Nederland waargenomen wolven weten we dat ze recent nog in leven waren in ons land. Naast de gevestigde wolf in de regio van de Grootte Heide in Noord-Brabant, betreft dit zes individuen

op de Veluwe: het ouderpaar van de roedel op de Veluwe (GW998f en GW893m) en twee van hun nakomelingen, de gevestigde wolvin op de midden Veluwe (GW960f) en een mannetje dat sinds enige tijd aanwezig is op de Zuidwestelijke Veluwe (GW1490m). Van vier van de 28 individuen weten we met zekerheid dat ze in Nederland zijn omgekomen, in alle gevallen via een verkeersongeval (NB: de in juni nabij Appelscha doodgereden wolf is daarbij nog niet meegeteld, aangezien diens identiteit op het moment van schrijven nog niet middels DNA is bevestigd).
Vier van de 28 individuen (14%) worden als 'vermist' gecategoriseerd, omdat de laatste waarneming van dit dier in Nederland was en al langer dan 6 maanden geleden is. In tabel X is zichtbaar dat alle vier individuen al ruim twee jaar niet meer zijn gesignaleerd, wat gezien die intensiteit waarmee wordt gemonitord de kans nihiel maakt dat zij nog levend in ons land aanwezig zijn. De vermissing van deze individuen kan meerdere oorzaken hebben. Er bestaat een reeële kans dat het individu ons land weer heeft verlaten en bijvoorbeeld in Duitsland ofwel is overleden ofwel op een andere manier uit het zicht van de genetische monitoring is gebleven, ofwel omdat het individu weinig sporen achterlaat of wel omdat het individu daar vervolgens is overleden. Een andere mogelijkheid is dat het individu in Nederland een natuurlijke of onnatuurlijke dood is gestorven. Over een eventuele doodsoorzaak zijn op basis van onze resultaten geen nadere uitspraken te doen .

Figuur X: Status en bestemming van alle wolven met eerste waarneming in Nederland voor november 2020 (N=28).

Elders in Europa zijn wisselende ervaringen opgedaan met het vaststellen in hoeverre wolven daadwerkelijk 'verdwenen' zijn, en welke oorzaken daaraan ten grondslag liggen. De voor de Nederlandse context meest relevante informatie is beschikbaar uit een recent gepubliceerde analyse voor wolven op het Jutland-schiereiland (Denemarken en de Duitse deelstaat Schleswig-Holstein), waar net als in Nederland een intensieve monitoring plaatsvindt middels DNA van keutels en schadegevallen (Sunde et al. 2021). Daaruit bleek dat van de 35 individuen er 9 met zekerheid waren overleden (waarvan 8 in het verkeer en eentje door illegale afschot) en 14 vermist waren geraakt (40%, een aanzienlijk hoger percentage dan in Nederland en elders in Duitsland). Drie daarvan raakten vermist in Schleswig-Holstein en zijn mogelijk weggetrokken naar andere delen van Duitsland, voor de overige 11 individuen is dit onwaarschijnlijk en is vrijwel zeker sprake van overlijden. Hier wordt gesproken van zogenaamde 'cryptische mortaliteit', aangezien de doodsoorzaak niet bekend is. Het is mogelijk dat dieren op natuurlijke wijze zijn overleden op een rustig plekje waar zij niet snel gevonden zullen worden. Het mortaliteitscijfer is echter opvallend hoger dan bekend uit andere landen, en eigenlijk alleen te verklaren door aan te nemen dat deze dieren slachtoffer zijn geworden van illegale vervolging (Sunde et al. 2021).
Een andere recente studie, op basis van gevestigde (territoriale) wolven, in de Scandinavische populatie (Liberg et al. 2020) liet zien dat daar ruim 42% van de gevestigde wolven na verloop van tijd vermist raakte, en concludeert op basis van een uitgebreide analyse van mogelijke oorzaken dat

het merendeel van deze vermissingen het gevolg moet zijn geweest van illegale vervolging. Ander onderzoek voor 104 gezenderde wolven uit dezelfde populatie (Liberg et al. 2011) liet zien dat gedurende het 11 jaar durende onderzoek 22% van de individuen zeer waarschijnlijk door illegale vervolging om het leven was gekomen (23 individuen, waarvan er 5 bewezen illegaal waren gedood), ruim de helft van het totale aantal sterfgevallen.
Grootschalige zenderstudies, of onderzoek op basis van alleen gevestigde wolven is in grotere populaties met een groot verspreidingsgebied de meest reeële methode om goed zicht te krijgen op het verdwijnen van wolven door emigratie en verschillende doodsoorzaken van wolven. Op deze schaal is het praktisch onhaalbaar om middels genetische monitoring het lot van elke individuele wolf in de gaten te houden en daarmee het percentage dat vermist raakt vast te stellen (laat staan de oorzaken daarvan). Daarvoor zijn datasets gebaseerd op ingestuurde DNA monsters vrijwel per definitie te incompleet. Ervaringen in Duitsland wijzen uit dat wolven soms tot meerdere jaren van de radar verdwijnen en dan weer opduiken (pers. comm.). Dat maakt het lastig om een periode vast te stellen gedurende welke een individu afwezig moet zijn alvorens deze als vermist te kunnen detecteren. Dit heeft onder meer te maken met het feit dat niet in alle deelstaten even intensief wordt gemonitord. Niet alle deelstaten laten bij elk schadegeval DNA monsters onderzoeken, laat staan dat elke deelstaat actief keutels laat bemonsteren. Hoe lastig deze vraagstelling is voor grotere populatie met een aanzienlijk verspreidingsgebied weten we ook uit de jaarlijkse ottermonitoring in Nederland, waar dieren incidenteel na 5 jaar afwezigheid weer opdoken en regelmatig slechts eenmalig werden waargenomen, en om dergelijke redenen standaard wordt gesproken van een minimale populatieomvang (Kuiters et al. 2020). Een simpele check voor de totale individuen-database van CEwolf liet zien dat 46% van alle daarin opgenomen wolven-individuen (tot en met April 2021) slechts op één datum is aangetroffen. Een meerderheid daarvan betrof doodvondsten van dieren die blijkbaar tot die tijd waren gemist; de overige dieren (18% van het totale aantal individuen) werd eenmalig aangetroffen middels DNA sporen en verdween daarna uit beeld.

Sinds	Individu-code	Populatie van herkomst	Geboorteroudel	eerste DNA in NL	laatste DNA in NL	Actuele status
2015	GW368m "Wanderwolf"	Centraal-Europa	Munster (Niedersaksen)	Maart 2015	Maart 2015	NL verlaten; omgekomen in verkeersongeval bij Hannover (D)
2016	GW620f	Centraal-Europa	Ueckermünde (Mecklenburg-Vorpommern)	September 2016	September 2016	Vermist
2017	GW657m	Centraal-Europa	Cuxhaven (Niedersaksen)	Maart 2017	Maart 2017	Omgekomen in verkeersongeval bij Hoogeveen (NL)
	GW843m	Centraal-Europa	Babben-Wamminchen (Brandenburg)	November 2017	November 2017	Omgekomen in verkeersongeval bij Moosterhaar (NL)
	GW680f "Naya"	Centraal-Europa	Lübtheen (Mecklenburg-Vorpommern)	December 2017	December 2017	NL verlaten; gevestigd in Leopoldsburg (B), daar vrijwel zeker gedood
2018	GW955m	Centraal-Europa	Barnstorf (Niedersaksen)	Februari 2018	Februari 2018	Vermist
	GW953m	Centraal-Europa	Onbekend	Februari 2018	April 2018	Vermist
	GW913m "Roger"	Centraal-Europa	Barnstorf (Niedersaksen)	Maart 2018	Maart 2018	NL verlaten; omgekomen in verkeersongeval bij Opoeteren (B)
	GW954f	Centraal-Europa	Schneverdingen (Niedersaksen)	Maart 2018	April 2018	NL verlaten; waarneming in Nordrhein Westfalen (D) in juni 2018
	GW763f	Centraal-Europa	Daubitz (Saksen)	April 2018	April 2018	NL verlaten; waarneming in Nedersaksen (D) in april 2018
	GW998f	Centraal-Europa	Babben-Wamminchen (Brandenburg)	Mei 2018	Oktober 2020*	Gevestigd op de Noord-Veluwe, recent nog aanwezig
	GW979m "August"	Centraal-Europa	Onbekend	Juni 2018	Juli 2018	NL verlaten; gevestigd te Leopoldsburg (B)
	GW1401f	Centraal-Europa	Onbekend	Oktober 2018	Oktober 2018	NL verlaten ; waarneming in Nedersaksen (D) in oktober 2018
	GW960f	Centraal-Europa	Göhrde (Niedersaksen)	Augustus 2018	April 2021	Gevestigd op de Midden Veluwe, recent nog aanwezig
	GW912f	Centraal-Europa	Walle (Niedersaksen)	December 2018	December 2018	NL verlaten; waarnemingen in Nedersaksen (D) sinds februari 2019
2019	GW893m	Centraal-Europa	Eschede/Rheinmetall (Nedersaksen)	Januari 2019	December 2020	Gevestigd op de Noord-Veluwe, recent nog aanwezig
	GW965f	Centraal-Europa	Die Lucie (Niedersaksen)	Februari 2019	Februari 2019	NL verlaten; waarneming in Nordrhein Westfalen (D) in maart 2019
	GW849f "Anka"	Centraal-Europa	Ueckermünde (Mecklenburg-Vorpommern)	Maart 2019	Maart 2019	Vermist
	GW1428m	Centraal-Europa	Noord-Veluwe 2019 (GW998f x GW893m)	Oktober 2019	Januari 2021	Gevestigd op de Noord-Veluwe
	GW1261m	Centraal-Europa	Onbekend	November 2019	Juli 2020	NL verlaten; waarneming in Nedersaksen (D) in mjaar 2020
	GW1479f "Noella"	Centraal-Europa	Gohrmächtiges (Sakse)	December 2019	December 2019	NL verlaten; gevestigd te Leopoldsburg (B)
2020	GW1625m	Frans-Italiaanse alpen	Onbekend	Februari 2020	April 2021	Gevestigd op de Grote Heide, Noord Brabant
	GW1608m	Centraal-Europa	Rodewald (Niedersaksen)	Maart 2020	Maart 2020	NL verlaten; via Belux naar D (Niedersaksen; mjaar 2020)
	GW1626m	Centraal-Europa	Noord-Veluwe 2019 (GW998f x GW893m)	Maart 2020	Maart 2020	Omgekomen in verkeersongeval bij Epe (NL)
	GW1554m "Billy"	Centraal-Europa	Herzlake (Niedersaksen)	April 2020	Mei 2020	NL verlaten; via Belux naar Frankrijk, daar (legaal) geschoten
	GW1729f	Centraal-Europa	Noord-Veluwe 2019 (GW998f x GW893m)	Juni 2020	Maart 2021	Omgekomen in verkeersongeval bij Ede (NL)
	GW1889m	Centraal-Europa	Noord-Veluwe 2019 of 2020 (GW998f x GW893m)	September 2020	Januari 2021	Recent nog aanwezig op Zuid Veluwe
	GW1490m	Centraal-Europa	Rodewald (Niedersaksen)	November 2020	April 2021	Recent nog aanwezig op Zuid Veluwe
	GW1920m	Frans-Italiaanse alpen	Onbekend	November 2020	November 2020	Recent (na 1/11/2020) voor het eerst aangetroffen
2021	GW1964m	Centraal-Europa	N-Veluwe 2019 (GW998f x GW893m)	Januari 2021	April 2021	Recent (na 1/11/2020) voor het eerst aangetroffen
	GW2088m	Centraal-Europa	Noord-Veluwe 2019 (GW998f x GW893m)	Februari 2021	Februari 2021	Recent (na 1/11/2020) voor het eerst aangetroffen
	GW2087m	Centraal-Europa	Noord-Veluwe 2019 (GW998f x GW893m)	Maart 2021	April 2021	Recent (na 1/11/2020) voor het eerst aangetroffen
	GW2089m	Centraal-Europa	Schermbeck (Nordrhein-Westfalen)	April 2021	April 2021	Recent (na 1/11/2020) voor het eerst aangetroffen
	GW2090f	Centraal-Europa	zeer waarschijnlijk Barnstorf (Niedersaksen)	April 2021	April 2021	Recent (na 1/11/2020) voor het eerst aangetroffen

Tabel X: Overzicht van herkomst en actuele status van alle tot dusver (t/m april 2021) in Nederland middels DNA aangetroffen wolven. Kleurcodering status: grijs = met zekerheid in ons land omgekomen, donkergroen = met zekerheid niet in ons land omgekomen (na 1 november 2020 nog in Nederland waargenomen, of met zekerheid vertrokken uit NL), lichtgroen = pas na 1 november 2020 voor het eerst waargenomen, wit = vermist (na 1 november 2020 niet meer in ons land of elders waargenomen). * = laatste bevestiging via DNA (keutelvondst) dateert van 30 oktober 2020, daarna vrijwel zeker nog wel op camera gesignaleerd.

Flagstad O, C.W. Walker, C. Vila, et al. (2003) Two centuries of the Scandinavian wolf population: patterns of genetic variability and migration during an era of dramatic decline. Molecular Ecology 12, 869-880.
Valière N, Fumagalli L, Gielly L, Miquel C, Lequette B, Poulle ML, Weber JM, Arlettaz R, Taberlet P (2003) Long-distance wolf Mamm Res recolonization of France and Switzerland inferred from noninvasive genetic sampling over a period of 10 years. Anim Conserv 6:83–92
Szewczyk, M., Nowak, S., Niedźwiecka, N. et al. 2019. Dynamic range expansion leads to establishment of a new, genetically distinct wolf population in Central Europe. Sci Rep 9, 19003.
Szewczyk M, Nowak C, Hulva P, et al. 2020. Genetic support for the current discrete conservation unit of the Central European wolf population. Wildlife Biology, wlb.00809.
Jarausch A, Harms V, Kluth G, et al. (2021) How the west was won: genetic reconstruction of rapid wolf recolonization into Germany's anthropogenic landscapes. Heredity, https://doi.org/10.1038/s41437-021-00429-6
Chapron G, Kaczensky P, Linnell JDC, et al. (2014) Recovery of large carnivores in Europe's modern human-dominated landscapes. Science, 346: 1517-1519.
Sunde P, Collet C, Nowak C, et al. (2021) Where have all the young wolves gone? Traffic and cryptic mortality create a wolf population sink in Denmark and northernmost Germany. COnservation Letters, e12812.
Liberg O, Chapron G, Wabakken P, et al. (2011) Shoot, shovel and shut up: cryptic poaching slows restoration of a large carnivore in Europe. Proc. Of the Royal Society B, 279, 1730.
Liberg O, Suutarinen J, Akesson M, et al. 2020. Poaching-related disappearance rate of wolves in Sweden was positively related to population size and negatively to legal culling. Biological Conservation 243, 108456.

2. 1.2. Zijn de wolven in Centraal Europa1, het Alpengebied en/of Nederland (deels) illegaal uitgezet?

Samenvattend
Er zijn geen aanwijzingen dat de wolven die nu aanwezig zijn in Centraal-Europa of het Alpengebied afkomstig zijn van illegale uitzettingen. De geruchten van illegale introducties zijn enerzijds toe te schrijven aan een gebrek aan kennis over het gedrag en de ecologie en de verspreiding van wolven in Europa in sommige milieus, waarbij men onderschat welke afstanden zwervende wolven kunnen afleggen en op welke tijdsspannes ze die afstanden kunnen afleggen. De gangbare redenering lijkt doorgaans “het is niet mogelijk dat hier plots wolven opduiken, dus ze moeten wel uitgezet zijn geweest”. Anderzijds zijn er in Frankrijk in de 20e eeuw af en toe wolven uit gevangenschap ontsnapt of al dan niet opzettelijk vrijgelaten, die doorgaans korte tijd later waren afgeschoten (Canteux 2019). Er zijn echter geen aanwijzingen dat deze illegale introducties of ontsnappingen succesvol waren en hebben bijgedragen aan de huidige populatie wolven in Frankrijk. Genetisch zou dit ook opgemerkt worden.

HIERONDER: nog wat sleutelen aan volgorde van paragrafen

Historie van wolven in Frankrijk
Wolven waren in grote delen van Europa verdwenen, met een dieptepunt in de jaren 1960-1970 (REF). De Conventie van Bern in 1979 leidde tot de eerste aanzet tot wettelijke bescherming op Europese schaal in landen waar wolven nog voorkwamen. In 1992 werd dit verder ingebed in de Europese Habitatrichtlijn, waardoor ook in landen waar wolven niet meer voorkwamen, deze soort via de Bijlage IV een beschermde status geniet. Tot 1992 waren wolven officieel verdwenen uit Frankrijk, en waren eventuele zwervende wolven afkomstig uit Italië of Spanje niet beschermd. Er zijn heel wat betrouwbare waarnemingen van wolven in Frankrijk tussen het officiële verdwijnen van wolven in

1934 en de officiële terugkeer in 1992 (zie voor een overzicht Baillon 2016). Daar bevinden zich enkele gevallen die ontegensprekelijk terug te brengen zijn aan ontsnapte dieren (oa 8 Russische wolven die op een filmset ontsnapt waren, of een exemplaar met afgevijlde tanden), maar het merendeel van de betrouwbare waarnemingen (doorgaans geschoten exemplaren) was toe te wijzen aan wilde dieren, al dan niet door experts geïdentificeerd als "Italiaanse wolf" (Canteux 2019).
De huidige populatie wolven is ontegensprekelijk afkomstig uit de Italiaanse populatie. De Italiaanse wolf is een genetisch duidelijk te onderscheiden ondersoort van de grijze wolf, en alle DNA-sporen van wolven die ten tijde van de officiële herkolonisatie van Frankrijk gevonden konden worden, kunnen toegeschreven worden aan deze ondersoort (Valière et al. 2003). Genetisch is deze ondersoort gekarakteriseerd door het haplotype HW22 (een genetisch type volgens de nomenclatuur van Pilot et al. 2006), en in Frankrijk komen ook nu nog nagenoeg uitsluitend wolven van dit type voor (Valière et al. 2003; Dufresnes et al. 2019), hetgeen duidt op een natuurlijke herkolonisatie via Noord-Italië. Het vermoeden van natuurlijke herkolonisatie vanuit Italië werd later ook in een parlementair onderzoek in Frankrijk bevestigd (https://www.assemblee-nationale.fr/12/rap-enq/r0825-t1.asp). Occasioneel wordt een wolf afkomstig uit de Centraal-Europese populatie geregistreerd in Frankrijk, deze zijn dan ook duidelijk te herkennen aan hun haplotypes HW01 en HW02. In Frankrijk heeft men het steevast over "Baltische wolven", aangezien de Centraal-Europese populatie zelf afkomstig is van individuen die vanuit de Baltische delen van Polen eerst het westen van Polen en later het NO van Duitsland hebben geherkoloniseerd (Pilot et al. 2010). Een recent voorbeeld betreft wolf GW1554m, die in 2020 vanuit NW-Duitsland (Herzlake) via Nederland, België en Z-Duitsland naar de Franse Vogezen was gemigreerd (zie h6 eigen data).
Eerder in de 20e eeuw waren al Italiaanse wolven vastgesteld en neergeschoten in verschillende regio's in Frankrijk (Canteux 2019). Bij gebrek aan bescherming konden ze zich echter nooit terug vestigen. De laatste bevestigde neergeschoten wolf in Frankrijk voor zijn officiële bescherming in 1992 was in 1987.
In Italië waren wolven sinds de jaren 1980 aan een voorzichtig herstel bezig, als gevolg van een wettelijke bescherming vanaf de jaren 1970. Omdat zwervende wolven die in Frankrijk opdoken doorgaans pas goed en wel als wolf geïdentificeerd waren nadat ze waren gedood, werden waarnemingen van wolven in Frankrijk door voorstanders van de wolf goed stilgehouden, teneinde hun locaties niet vrij te geven en afschot te riskeren. Afschot was tot en met 1992 legaal, omdat wolven officieel niet meer voorkwamen in Frankrijk en daardoor ook niet beschermd waren volgens de Conventie van Bern. Dat veranderde in 1992 door de Europese Habitatrichtlijn. Kort nadat deze van kracht werd, volgde de officiële bevestiging van de terugkeer van de wolf in het Nationaal Park Mercantour. In de aangrenzende regio in Italië (Cuneo) was de aanwezigheid van wolven al bevestigd in 1991 (vermeld in Canteux 2019). Wolven werden al sinds minstens 1989 waargenomen door parkwachters in de Mercantour, maar deze waarnemingen konden niet officieel bevestigd worden. In 1992 bleek het ineens te gaan om een gevestigd paar met jongen. Deze "plotse" officiële terugkeer wakkerde opnieuw de vermoedens aan van een illegale introductie. Temeer omdat men twijfels had dat wolven spontaan vanuit de Apennijnen tot in de Franse Alpen konden geraken. Later onderzoek met zenders bevestigde echter deze thesis, met een Italiaanse gezenderde wolf die vanuit de Apennijnen tot in de westelijke Alpen was gezworven (Ciucci et al. 2009). Genetisch onderzoek op de Alpiene wolven bevestigde eveneens de afkomst vanuit de Apennijnen (Fabbri et al. 2007). Andere onderzoeken op gezenderde wolven in Europa en Noord-Amerika bevestigen dat wolven zeer grote afstanden kunnen afleggen, met uitschieters boven 10000 km op een periode van circa 20 maanden (Wabakken et al. 2007).

Historie van wolven in Centraal-Europa
Jarausch et al. 2021,
Samenvattend: de geschiedenis van wolven in Duitsland en W-Polen is uitermate goed gekend als gevolg van de genetische monitoring die kort na het stichten van de populatie werd aangevat.

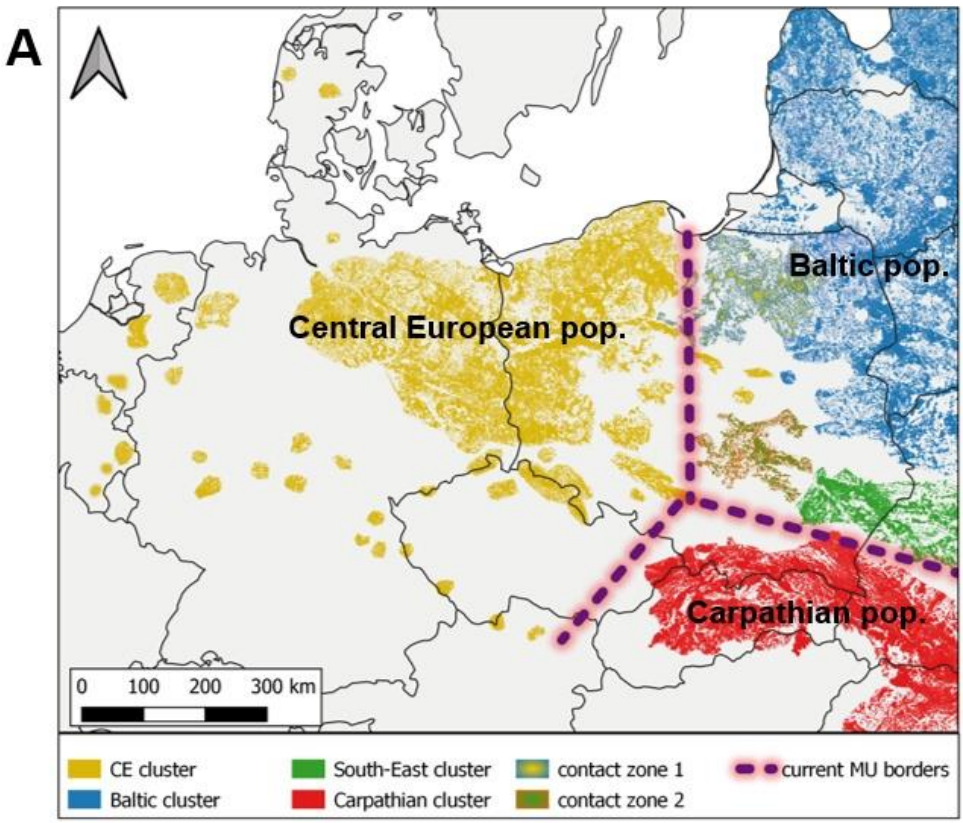
b. Welke aanwijzingen zijn er dat er daarbij sprake is van illegale introductie?
Er zijn waarschijnlijk occasioneel (niet-verifieerbare) illegale pogingen gedaan tot herintroductie van wolven in Frankrijk in de 20e eeuw (voor een overzicht, zie Baillon 2016 en Canteux 2019). Er zijn geen aanwijzingen dat deze succesvol zijn geweest. Voor Duitsland zijn er voor zover we weten geen aanwijzingen van pogingen tot illegale introductie geweest.

Gedurende het najaar van 2020 ontsnapten in Frankrijk zeven Canadese en drie arctische wolven uit het dierenpark 'Alpha' als gevolg van noodweer dat afsluitingen vernielde. Even later ontsnapten nog 4 wolven uit een park in aanbouw (Ecozonia). De meeste dieren werden kort nadien teruggevangen of afgeschoten op overheidsbevel, van drie dieren is men het spoor bijster. De meeste wolven die in gevangenschap worden gehouden zijn ofwel Amerikaanse wolven of Russische wolven. Deze zijn genetisch makkelijk te onderscheiden van de Centraal-Europese en Alpiene populaties. In Duitsland ontsnapten in oktober 2017 in Beieren zes wolven uit een wildpark, die door hun afwijkende haplotype (HW13) eenvoudig gekarakteriseerd werden als uit gevangenschap ontsnapte wolven (DBBW2019). Een ervan werd kort daarna teruggevangen, twee exemplaren werden met ontheffing afgeschoten en de drie andere zijn vermist. In 2019 ontsnapte in Hessen ook uit een wildpark een wolf met HW13, die later stierf in een verkeersongeval (DBBW2020).
Samenvattend zijn er geen aanwijzingen dat de populatie wolven in Frankrijk of Centraal-Europa afkomstig zou zijn van illegale introducties, hoewel er waarschijnlijk wel occasionele pogingen zijn geweest door enkelingen, en er occasioneel dieren die genetisch duidelijk te onderscheiden zijn ontsnappen uit gevangenschap.

c. Indien sprake is van illegale uitzetting: wat betekent dit voor de beschermde status van deze individuen en welk beheer is dan aangewezen?
Ongeacht de herkomst van wolven zijn alle individuen beschermd krachtens de HR. In de huidige situatie in Europa zou de impact van bijkomende illegale uitzettingen (of ontsnappingen) op de genetische samenstelling van populaties verwaarloosbaar zijn, wat niet wegneemt dat het aan te bevelen valt om niet-autochtone wolven die ontsnappen uit gevangenschap weg te vangen of op andere manieren uit te schakelen. Dieren die langdurig in gevangenschap hebben geleefd zijn gehabitueerd aan mensen, en de kans lijkt groter dat zulke exemplaren problematisch gedrag kunnen vertonen naar mensen toe.

3. 1.3. Is er bij de (genetisch vastgestelde) wolven sprake van hybridisatie met honden?

1. Met de term Centraal-Europese wolven verwijzen we naar de huidige populatie wolven verspreid over Polen ten westen van de Vistula-rivier, Duitsland en aangrenzende gebieden in Tsjechië, Oostenrijk, Denemarken, België en Nederland (Figuur X).

Figuur X. De verspreiding van de Centraal-Europese wolvenpopulatie (okergeel) ten opzichte van aangrenzende Baltische populaties en Karpaten-populatie. Enkel regio's met gevestigde wolven of regelmatig voorkomen zijn in beschouwing genomen. De Alpiene populatie (niet getoond op kaart) heeft geïsoleerde uitlopers tot in NO-Frankrijk (Meurthe-Moselle, Vosges) en Zwitserland. Aangepast naar Szewczyk et al. (2021).

A. Wanneer wordt er gesproken over 'hybridisatie' (bijvoorbeeld vanaf welk percentage 'hond-DNA' in het 'wolf-DNA' wordt hiervan gesproken)?

Het is lastig een harde lijn te trekken inzake hybridisatie, aangezien alle Europese wolven sinds mensenheugenis te maken hebben met occasionele hybridisatie met honden sinds de domesticatie van de wolf tot hond en er een onderscheid kan gemaakt worden tussen oude historische hybridisatie, recentere hybridisatie (tientallen generaties geleden) en huidige hybridisatie (1-4 generaties geleden) (Donfrancesco et al. 2019). Alle Europese wolven hebben aldus verspreid over hun genoom enkele percenten DNA dat afkomstig is van honden, die op hun beurt weer afstammen van wolven (Pilot et al. 2018). We spreken hier van historische introgressie. We kunnen dit vergelijken met onszelf: ook het genoom van de hedendaagse mensen (*Homo sapiens*) bestaat voor enkele percenten uit DNA van minstens drie andere mensensoorten, waarbij het aandeel per soort geografisch varieert (Sankararaman et al. 2014; Wolf & Akey 2018). Naast deze historische introgressie is er in sommige wolvenpopulaties ook recentere hybridisatie opgetreden, met name in gebieden waar de wolvenpopulatie gereduceerd is geweest tot zeer lage aantallen in de 20e eeuw, en in contact kwam met grote aantallen verwilderde honden. Dit is het best gedocumenteerd voor de zuidelijke Apennijnen in Italië (Randi et al. 2014; Galaverni et al. 2017; Salvatori et al. 2019), waar sommige wolven tot 20% honden-DNA bevatten. In de noordelijke Apennijnen, de bakermat van de Alpiene wolvenpopulatie is dat veel minder aan de orde geweest, en is het aandeel DNA van honden vergelijkbaar met de rest van Europa (Pilot et al. 2018).

Wat recente hybridisatie betreft (1-4 generaties geleden) kunnen we hybridisatie in verschillende categorieën plaatsen: een 1e generatie hybride (F1) bestaat voor 50% uit DNA van hond en 50% van wolf. Nadien kan dit nageslacht terugkruisen met een wolf (2e generatie terugkruising), waarbij het nageslacht voor 75% wolf is en 25% hond. Een generatie verder is dit nog 12.5%, enzovoort. Er kunnen echter ook kruisingen tussen zulke 1e, 2e en 3e generaties terugkruisingen voorkomen, wat uiteindelijk een kluwen van mogelijke percentages oplevert. Met de huidige technieken kunnen we het

equivalent van een 4e generatie terugkruising (6% hond) relatief eenduidig onderscheiden van een zuivere wolf (Harmoinen et al. 2021).

B. Is hybridisatie aan de orde voor wat betreft de wolven in Nederland?

Van de wolven die ooit in Nederland geregistreerd zijn kennen we de oorsprong nauwlettend via genetische identificatie van elk individu, en toewijzing van het genotype aan de roedel van oorsprong, waarbij ook de ouders gekend zijn. In vele gevallen zijn ook de grootouders gekend en zijn deze ook weer geïdentificeerd als zuivere wolven, en kunnen we aldus een hybride oorsprong ook op deze manier uitsluiten. *bv van GW1554m: Les parents de GW1554m: GW763f (°2015/2016, Daubitz) x GW1111m (°2016 Lehnin) Les parents de GW673f: GW087f (°Nochten entre 2005 et 2010) x GW381m (°2011/2012, Wymiarki Pologne) Les parents de GW1111m: mère non certaine, probablement full sib avec le père GW186m (°2009 Altengrabow) Les parents de GW087f: pas de génotypes individuels, mais issus de deux nichées différentes de Muskauer Heide en 2000/2001 (half sib) Les parents de GW381m ne sont pas connus Les parents de GW186m: GW016f (2006/2007 Neustadt) x Loup Polonais de génotype incomplètement connu*

C. Is hybridisatie aan de orde voor wat betreft de wolven in Centraal Europa/ het Alpengebied?

Hedendaagse hybridisatie tussen wolven en honden wordt op vele plaatsen in Europa intensief opgevolgd, teneinde snel in te grijpen op de samenstelling van de populatie waar mogelijk. In Frankrijk en Zwitserland blijkt hybridisatie marginaal te zijn, met slechts één gedocumenteerd geval van een waarschijnlijke 1e generatie terugkruising (Dufresnes et al. 2019). In Scandinavische wolven is er evenmin bewijs voor hybridisatie (Smeds et al. 2021), en ook in de Centraal-Europese populatie is het belang marginaal, met 2 gevallen op een totaal van >2000 genotypes (Harmoinen et al. 2021). Waar hybriden worden opgemerkt in de Alpiene en Centraal-Europese populatie, worden deze zo snel mogelijk verwijderd uit de populatie (REF BELEID Duitsland?).

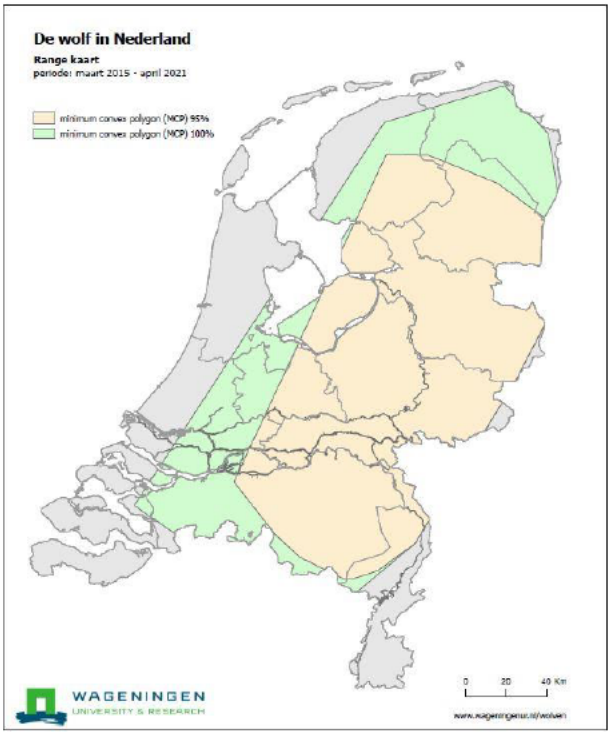
DL: In 2003 een hybride geval in Lausitz: jongen verwijderd / geschoten. Recent 2x in Thuringen: teef paart met hond. Meeste jongen weggevangen. Jaar later paart teef met haar zoon; weer jongen. Beleid is om hybriden weg te halen uit natuur; vangen proberen, maar uiteindelijk schieten.

d. Indien hier sprake van is; wat betekent dit voor de beschermde status van deze individuen en welk beheer is dan aangewezen?

Krachtens de Habitatrichtlijn genieten hybriden van soorten tot in de vierde generatie terugkruising van dezelfde beschermingsstatus als de oudersoort (Trouwborst et al. 2014). Dit betekent dat zelfs honden die nog 6% DNA van wolf bevatten in principe nog steeds als wolven worden beschouwd. De Europese Commissie adviseert echter om hedendaagse hybriden tussen wolven en honden te verwijderen uit de populatie (EC-aanbeveling 173, 2014), en dit is doorgaans ook het gevoerde beleid in de meeste Europese lidstaten. Concreet vereist dit een gerichte ontheffing vanwege de bevoegde overheid tot het verbod op het verstoren of doden van dat specifieke individu.

Sankararaman S, Mallick S, Dannemann M, Prufer K, Kelso J, Paabo S, Patterson N & Reich D (2014) The genomic landscape of Neanderthal ancestry in present-day humans Nature advance online publication 10 1038/nature12961 http://www nature com/nature/journal/vaop/ncurrent/abs/nature12961 html#supplementary-information https://journals plos org/plosgenetics/article?id=10 1371/journal pgen 1007349

4. 1.4. Zijn er hotspots / corridors in Nederland aan te wijzen die veelvuldig worden benut door dispergerende wolven (vanuit omliggende landen)?

Op basis van alle waarnemingen (schade, zicht, uitwerpselen, telemetrie) in de periode 2015-april 2021 is het activiteitsgebied van wolven in Nederland bepaald. Voor het bepalen van het activiteitsgebied is een MCP (Minimum Convex Polygon) geplot rondom 100% en 95% van de waarnemingen. Met de 95% MCP wordt het kerngebied van wolven in Nederland weergegeven omdat uitstapjes (punten die "outliers" vormen) niet worden meegenomen. Voor het bepalen van hotspots (gebieden met veel wolvenactiviteit) zijn waarnemingen binnen 5*5 km hokken gebruikt. Een waarneming in een hok levert 1 punt op, ieder aanliggend hok met waarnemingen levert een extra punt op, waardoor een hok 0-9 punten kan scoren. Deze score is onderverdeeld in 4 klassen: 0, 1-3, 4-6, 7-9 punten. Om te bepalen waar tot op heden corridors liggen zijn alle waarnemingen die aan individuele dieren kunnen worden gelinkt gebruikt. Individuen die minimaal 3 keer zijn waargenomen zijn geplot, waarbij de punten in chronologische volgorde zijn verbonden met een lijn en pijl voor de looprichting.

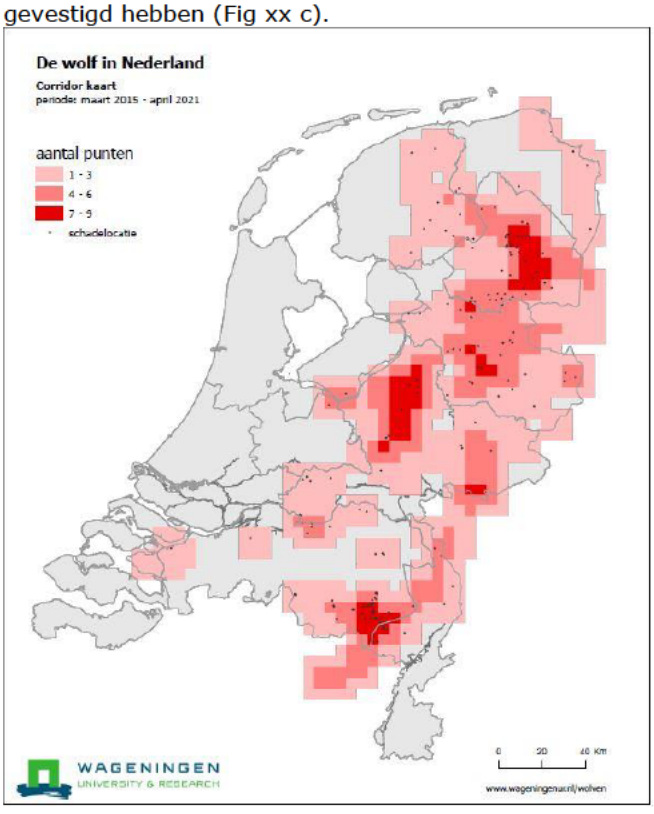
Fig xx. a: Activiteitsgebied (MCP 100 en 95%)

NB:

WOLF 1904 48	[19 038]	20-3-2019	Meerssen	18 14 80	32 03 13	Limburg	Arno Braam	keute l	E1903 48	wolf HW1

Wolf Meerssen mrt2019 zit er niet in; staat niet in de database! Heeft nogal impact op de kaart. In overleg met BIJ12 afstemmen hoe hiermee om te gaan (we kunnen niet alle data checken op volledigheid; uren GIS werk zijn ~ besteed...)

Fig xx a geeft een overzicht van de verspreiding van de wolf in Nederland. Op basis van de 100% polygoon wordt duidelijk dat wolven in een groot deel van Nederland kunnen opduiken. Liefst 74% van het landoppervlak van Nederland ligt in het activiteitsgebied van wolven op basis van de 100% polygoon en 52% van het landoppervlak ligt in de 95% polygoon. Hotspots liggen op dit moment vooral in Drenthe, Noord-Brabant en op de Veluwe waar dieren langere tijd verblijven en/of zich gevestigd hebben (Fig xx c).

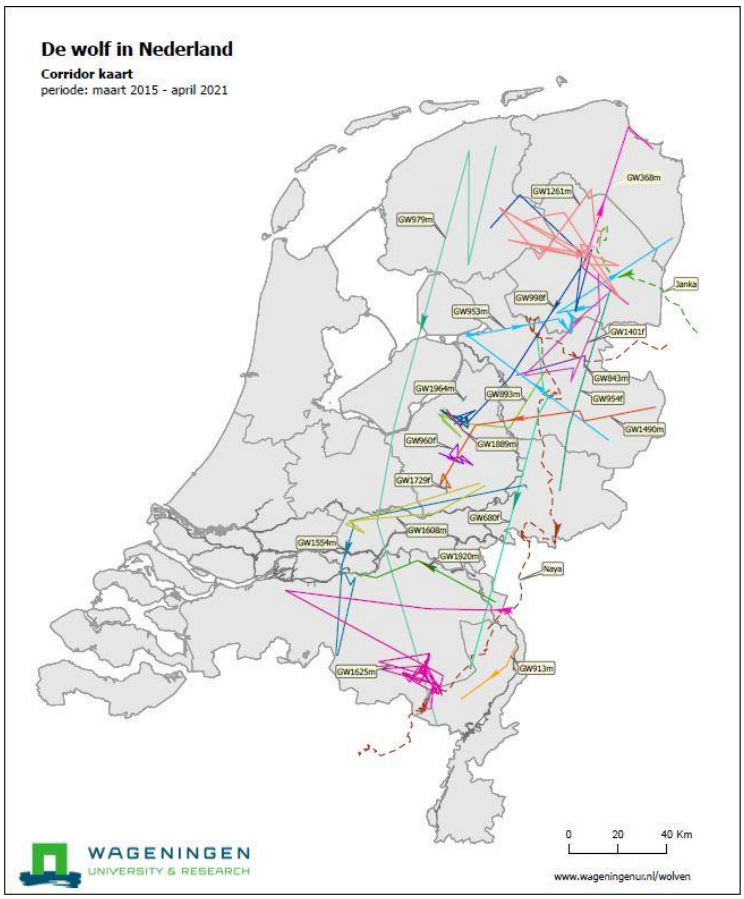

b: Hotspotkaart.

c: Routekaart corridors

d: Habitatgeschiktheidskaart voor Duitsland en de ligging van territoria in 2018-2019 (Kramer-Schadt et al. 2020)

Fig xx c geeft een indicatie van de gebieden die wolven doorkruisen in Nederland en de richting waarin ze zich bewegen. Fig xx d geeft een habitatgeschiktheidskaart en de ligging van territoria van wolven in Duitsland weer. Op basis hiervan lijken er twee routes naar Nederland te verwachten, één zuidelijke via België en Limburg, de andere via een noordelijke route met binnenkomst in Groningen, Drenthe en Overijssel. Aangezien er op dit moment nog nauwelijks territoria zijn in de zuidelijke route in Duitsland is de kans dat dieren via België en Limburg binnen komen op dit moment gering. De grootste aantallen territoria liggen op dit moment in Duitsland in het noordelijk deel. Binnenkomst van wolven in Nederland via de noordelijke route is op dit moment dan ook de meest gebruikte dispersie corridor. Daarnaast zit ook België in de vroege vestigingsfase en zullen wolven vanuit roedels die daar ontstaan de Nederlandse grens kunnen gaan passeren. Een voorbeeld hiervan is een wolf (GW2089m) die in april 2020 werd gesignaleerd in Zeeland. De wolf is Nederland via België binnengekomen en werd gedurende enkele dagen gespot in zowel West-Brabant als Zeeland, daarna is hij weer teruggekeerd naar Vlaanderen (https://publicaties.bij12.nl/tussenrapportage-wolf-15-juni-2021/terugblik-afgelopen-periode/; geraadpleegd 15 juni 2020). Een geringe, maar niet uit te sluiten kans, is dat wolven vanuit het zuiden naar Nederland trekken. Wolf GW1625m heeft zich gevestigd op de Groote Heide in Zuidoost-Brabant, maar is afkomstig uit de Franse alpine populatie.

Schade vs hotspots/////
Fig xx geeft een overzicht van predatie van landbouwhuisdieren (schapen) in relatie tot de ligging van hotspots. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de hotspot kaart mede geplot is op basis van dezelfde data van DNA analyse van bijtwonden bij landbouwhuisdieren, terwijl data gebaseerd op andere bronnen zoals telemetrie en bijtwonden bij wilde hoefdieren in mindere mate voorhanden zijn. Schade aan landbouwhuisdieren vindt op dit moment vooral plaats op locaties waar dispergerende wolven langstrekken. Op de Veluwe, waar zich gevestigde dieren bevinden vindt schade nauwelijks plaats [bron]. Dit geldt echter niet voor de andere gebieden waar wolven zich gedurende langere tijd vestigden (de Groote Heide en Drenthe). Dit verschil kan op twee manieren worden verklaard. Op de Veluwe zijn wolven op dit moment blijkbaar in staat om voldoende wilde (hoef)dieren te bemachtigen, terwijl dit niet het geval is in de andere gebieden met gevestigde dieren. Een review van 119 artikelen over de dieetkeus van wolven door Janeiro-Ottero et al. (2020) wees uit dat wolven vooral wilde hoefdieren eten, zelfs wanneer landbouwhuisdieren in hogere dichtheden aanwezig zijn dan wilde hoefdieren. Dit geldt met name voor de Centraal-Europese en Noord Amerikaanse populatie wolven. Voor gebieden waarin wilde prooidieren schaars zijn, zoals in Griekenland, Italie en het Iberisch schiereiland geldt echter dat landbouwhuisdieren de voornaamste prooi zijn. Hierbij speelt overigens de wijze van houden en de gehouden soort een rol. Grote landbouwhuisdieren (bv. runderen) zijn minder in trek dan kleine (schapen, geiten), kleine kuddes zijn meer in trek dan grote (minder anti-predatorgedrag) en onbeschermde kuddes worden vaker gepredeerd dan beschermde kuddes. Een andere mogelijkheid is dat er verschillen bestaan tussen individuen op basis van het (foerageer)gedrag van de roedel waarin ze geboren zijn [verwijzen naar 3.2 over conditionering, of hier een separate paragraaf aan wijden in de inleiding]. Van Liere et al. (2021) vonden een verband tussen het gedrag van jonge wolven m.b.t. het gebruik van gebieden met menselijke activiteit en de predatie van landbouwhuisdieren, en het

gedrag van de roedel waarin ze geboren zijn. Wolven die opgroeien in een roedel dat vooral landbouwhuisdieren eet zullen dat later zelf ook doen. Dit onderzoek is methodisch discutabel en vanuit CEwolf kon vastgesteld worden dat in een aantal gevallen opgevoerde aanvallen op schapen niet door het bewuste roedel waren verricht.. Onderzoek naar het terreingebruik, de dieetkeuze in combinatie met ouderschapsanalyse in de diverse gebieden waar wolven zich vestigen in Nederland zou hier meer licht op kunnen werpen.

van Liere D., N. Siard, P. Martens & D. Jordan 2021. Conflicts with wolves can originate from their parent packs. Animals 11, 1801. https://doi.org/10.3390/ani11061801

they contacted the authorities in Saxony and we were asked to provide information on GW763f, the only relevant animal to them from Saxony. So we told them, that neither she nor her parent pack killed sheep , in the time span she was with the pack and that the few sheep kills in the area that occured where genetically assigned to a neighbouring pack. But still, that did not bother them in their general approach…

Janeiro-Otero, A., T.M Newsome, L.M. Van Eeden, W.J. Ripple & C.F. Dormann 2020. Grey Wolf (Canis Lupus) Predation on Livestock in Relation to Prey Availability. Biological Conservation 243. https://doi.org/10.1016/j.biocon.2020.108433.

5. 1.5. Welke functie vervult Nederland voor de wolf als gekeken wordt naar territoriale vestiging, voortplanting en dispersie ('zwervende' wolven) vanuit andere populatie(s)?

Vanaf 2015 duikt de wolf op in Nederland, waarbij het aantal waarnemingen jaarlijks toeneemt (Tabel xx).

Tabel xx. Aantal C1 en C2 waarnemingen van wolven in Nederland en het minimaal aantal aangetoonde individuen op basis van DNA analyse vanaf 2015 tot juni(april?) 2021.

	N C1 en C2 waarnemingen	N individuen
2015	6	1
2016	2	1
2017	5	3
2018	78	2
2019	162	5
2020	437	10
~~2021~~	~~275~~	~~8~~

De meeste wolven die in Nederland opduiken zijn dieren op dispersie, die gedurende kortere of langere tijd in Nederland verblijven. Veruit de meeste wolven die In Nederland zijn waargenomen (ca 60%; *check met vraag 1.1*) trekken voor korte tijd door Nederland zonder zich hier te vestigen, zie ook 2.1. Wolven op dispersie kunnen hierbij grote afstanden afleggen. Een voorbeeld hiervan is wolf GW1554m die vanuit Duitsland in de periode van 18 april tot 1 juni 2020 door Nederland trok en via Belgie, Luxemburg en de Duits-Luxemburgse grens in de Franse Vogezen opdook en daar uiteindelijk in september 2020 werd doodgeschoten (zie ook H6 voor een kaartje met zijn waarneemlocaties). Een ander voorbeeld hiervan is de gezenderde wolf Naya (GW680f) die in oktober 2017 vanuit Mecklenburg-Vorpommern (Duitsland) uit haar geboortegebied vertrok, in december 2018 door Nederland trok om in januari 2019 in België op te duiken en daarbij minimaal 1238 km aflegde. Ze vestigde zich daar op een militair oefenterrein nabij Leopoldsburg, waar ze een partner vond en een eigen roedel startte in 2019.

Van alle wolven die in Nederland zijn waargenomen is ca. 19% overleden in het verkeer (n=5), 59% doorgetrokken op dispersie (of dood?) en 22% vestigde zich. Vestiging vond voor het eerst plaats op de Noord-Veluwe in juli 2018 door GW998f. In januari 2019 vestigde GW893m zich bij dit dier, waarmee het eerste Nederlandse roedel een feit is. Overige vestigingen van buitenlandse dieren vonden plaats in augustus 2018 op de midden-Veluwe(GW960f) en in maart 2020 GW1625m op de Groote Heide. GW1261m vestigde zich vanaf juli 2019 voor langere tijd in Drenthe, maar trekt uiteindelijk in juli 2020 weg naar Duitsland waarna hij niet meer is waargenomen.

Voortplanting in Nederland is tot op heden alleen waargenomen bij de roedel op de Noord-Veluwe. Naast waarnemingen met camera's worden in 2019/2020 middels DNA analyse nakomelingen aangetoond. Van deze dieren heeft GW1729f zich sinds juni 2020 gevestigd op de Zuid-Veluwe. In mei 2021 wordt zij doodgereden en blijkt drachtig te zijn. Een andere nakomeling van het Noord-Veluwe roedel (GW1626m) wordt doodgereden bij Epe in maart 2020. In januari 2020 worden 8 wolven waargenomen in het Noord-Veluwe roedel waaronder waarschijnlijk 4 welpen uit 2020 en 2 jaarlingen uit 2019 (https://www.wolveninnederland.nl/nieuws/wolvenfamilie-floreert-op-de-veluwe; geraadpleegd 14 juni 2021).

Conclusie:
De afgelopen jaren fungeert Nederland vooral als doortrekgebied voor wolven. Vestiging verloopt tot op heden mondjesmaat, waarbij vooral solitaire wolven zich vestigen en voortplanting tot op heden alleen plaats vindt op de Veluwe. De Nederlandse populatie bevindt zich in de vestigingsfase, met een kleine, stichtende populatie.

HJ: Uit 1.10 en 1.11 blijkt dat in Nederland geen zelfstandig levensvatbare populatie kan ontstaan. De Nederlandse wolven zullen altijd onderdeel uitmaken van een grensoverschrijdende (meta)populatie. Momenteel vervuld Nederland voor de wolf vooral de rol van potentieel te herkoloniseren leefgebied. Met de toename in aantallen en verspreidingsgebied van de Centraal Europese en Alpine populaties is het waarschijnlijk dat er steeds vaker dispergerende wolven Nederland zullen aandoen. Afhankelijk of deze zwervende wolven een territorium weten te vinden en te overleven zal zo'n wolf zich vestigen of weer verdwijnen. Omgekeerd kunnen ook in Nederland geboren jonge wolven er voor kiezen om in Nederland een territorium te zoeken, of verder weg te trekken en daarbij in het buitenland opduiken. Belangrijke factoren hierbij zijn geschikt leefgebied en sterfte. Indien er nog geschikt leefgebied beschikbaar is, bied dat zwervende wolven een kans om een territorium te stichten. Zodra in Nederland de draagkracht is bereikt (zie figuur x) zal het voor een wolf moelijker worden om een eigen plek in te nemen. De onderlinge concurrentie tussen wolven om territoria, voedsel en paringspartners zal dan tot meer slachtoffers leiden. Daarnaast is de disrpersiefase risicovol (bron?). Wolven hebben dan het ouderlijk roedel verlaten en staan er in die fase alleen voor. Daarnaast doorkruizen ze onbekende leefgebied en komen ze mogelijk vele nieuwe en potentieel gevaarlijke situaties tegen, zoals verkeer en bezette territoria die agressief verdedigd worden tegen indringers.

Vroeg of laat zal een groeiende populatie de draagkracht bereiken: de fase dat het aantal dieren min of meer stabiel is. Hierbij is de sterfte en voortplanting in balans (zie figuur Populatieomvang). Binnen de populatie kunnen er wel regio's zijn waar de netto voortplanting hoger is dan de sterfte. En daarnaast zijn er mogelijk regio's waar de netto sterfte hoger is dan de aanwas. De eerste situatie noemen we een bronpopulatie. Vanuit een bronpopulatie zullen jonge dieren veelal emigreren om een eigen plek te vinden. De tweede situatie noemen we een putpopulatie. In een putpopulatie zullen relatief meer dieren moeten immigreren om de hoge sterfte te compenseren (Fuller et al 2003).[*otter als voorbeeld van bron-put uitwerken?]* Momenteel is de Veluwe een bronpopulatie. Er worden meer wolven geboren dan er sterven. Daarnaast trekken er nog wolven van elders naar de Veluwe. Als om wat voor reden de sterfte toeneemt en niet meer door lokale voortplanting wordt gecompenseerd, dan kan de Veluwe een putpopulatie worden. Om in die hypothetische situatie wolven op de Veluwe te behouden is de populatie afhankelijk van immigratie van omliggende populaties zoals Duitsland.

Samengevat maakt de Nederlandse wolvenpopulatie deel uit van een grensoverschrijdende populatie met onderlinge uitwisseling. Het is niet te voorzien of in Nederland een balans tussen sterfte en voortplanting wordt bereikt, of dat de populatie netto afhankelijk zal blijven van immigratie van wolven uit omliggende landen. Dat er met regelmaat grensoverschrijdende uitwisseling zal zijn van wolven is wel zeker.

6. 1.6. Kan op basis van de huidige inzichten, een uitspraak gedaan worden over de ecologische draagkracht van Nederland voor wolven (in aantallen en aan de hand van bijvoorbeeld geschikte biotopen, voedselaanbod en menselijke beïnvloeding (infrastructuur, steden, verstoring))?

Ecologische draagkracht

Ecologische draagkracht is te definiëren als de maximale grootte van een populatie op basis van het natuurlijk voedselaanbod. Of anders gezegd: het maximum aantal individuen van een soort dat in een gebied kan leven. De draagkracht van een gebied hangt primair samen met de omvang en kwaliteit van het leefgebied voor de soort (Groot Bruinderink et al., 1999). Zo is de draagkracht van een voedselrijk gebied hoger dan die van een voedselarm gebied van vergelijkbare grootte. De draagkracht wordt bepaald door factoren als (1) de aanwezigheid van prooien, met name hoefdieren, (2) de aanwezigheid van parasieten en ziekteverwekkers, (3) de aanwezigheid van andere grote roofdieren - die concurreren om voedsel en ruimte of elkaar juist onderling faciliteren, of (4) het weer (o.a. hoeveelheid neerslag, temperatuur, sneeuwdikte) (Kramer et al., 2017). Onder natuurlijke omstandigheden - dus zonder populatiebeheer – fluctueert de draagkracht (en daarmee de populatieomvang) in de tijd en kan deze hoger liggen in gunstige jaren en weer terug zakken door ziekten, onderlinge concurrentie of voedselschaarste.

JM: Fluctuaties zijn vaak eerder stochastisch, zeker bij hoge r (>2 7) dan krijg je oscillaties door overshooting (cfr Oostvaardersplassen en hoefdieren) Bij de eerder lage r van 1 3 verwacht je stabilisatie op een eerder vast aantal Schommelingen zullen dan eerder toevallig zijn (bij lage N) dan stochastisch

In de figuren Populatieomvang en POPCURVE is het schema van de populatieomvang respectievelijk de populatieontwikkeling weergegeven. Enkele van deze factoren kunnen worden in centraal Europa beïnvloed of bepaald door de mens, zoals de prooidichtheid en antropomorfe sterfte (middels beheerjacht op hoefdieren of wolven), ander zijn niet goed te bepalen zoals het klimaat. Wolven zijn zeer intelligente en flexibele dieren die in uiteenlopende leefgebieden weten te overleven (Reinhardt et al. 2019).

Habitatgeschiktheidsanalyses

Voor een Duitse draagkrachtstudie melden de onderzoekers dat wolven dermate generalisten zijn dat ze in vele typen landschappen wel een plek zouden kunnen vinden (Kramer-Schadt et al, 2020). Hoe zich dat in Nederland gaat ontwikkelen is niet goed te voorspellen. Belangrijke factor daarbij is niet alleen hoeveel wolven het ecosysteem aan kan (draagkracht), maar ook, hoeveel wolven, inclusief hun handelingen, accepteert de Nederlandse maatschappij (draagvlak). De menselijke factor is in een druk bevolkt land als Nederland van groot belang, en op voorhand niet in te schatten.

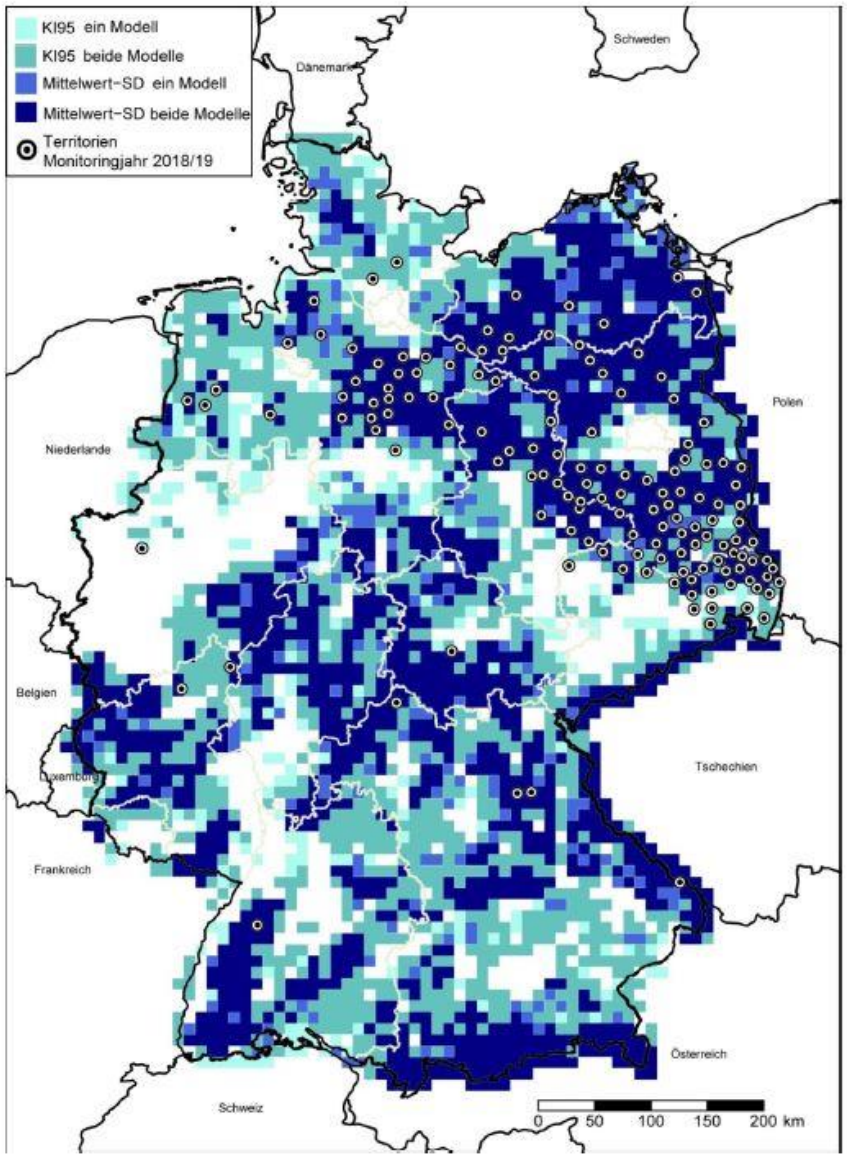

Abb. 11: Konsensuskarte der Habitateignung aus den beiden statistischen Modellen und den beiden Schwellenwerten. Die schwarzen Kreise stellen die DBBW-Territorien für das Monitoringjahr 2018/19 dar (Stand 2018 b), KI: Konfidenzintervall 95%, Mittelwert-SD: Mittelwert minus Standardabweichung.

Op basis van met name voedselbeschikbaarheid en habitatcriteria zijn wel modelanalyses gedaan hoeveel ruimte er voor wolven zou zijn. De meest recente en concrete voor Duitsland is verricht door Kramer-Schadt et al, 2020 "Habitatmodelering en inschatting van potentiele aantallen territoria voor wolven in Duitsland" (vertaalde titel uit het Duits). In dit rapport is ook een samenvatting van andere habitatmodelanalyses opgenomen. Menselijke invloed, variërend van landbouw, wegendichtheid tot menselijke bevolkingsomvang, had in alle studies een negatief effect op wolven. Variabelen als bosoppervlakte en prooidichtheid waren veelal positief voor wolven.

Op basis van onder andere gezenderde wolven werd in het model gerekend met een territorium-oppervlakte van minstens 200km^2. De prooidichtheid in Duitsland is niet overal hetzelfde, maar wel zijn de afschotgegevens hoog in vergelijking met andere Europese landen. De auteurs zijn er dan ook van uitgegaan dat de prooidichtheid voor wolven in Duitsland geen belemmering vormt. Er is in het model met meerdere scenario's gerekend. Tevens is de uitkomst vergeleken met eerdere habitatgeschiktheids analyses (Knauer 2015; Fechter & Storch, 2014). Ten slotte zijn ook de bevestigde verspreidingsgegevens over de modelanalyses gelegd om te kijken of het model ook realistisch is met de praktijk.

Het aantal potentiele territoria voor wolven in Duitsland is in dit model geschat op 700-1400. Deze studie vermeld dat duidelijk is geworden dat grote delen van Duitsland als leefgebied geschikt zijn voor wolven. Ook leefgebieden die voornamelijk uit agrarisch cultuurlandschap bestaan, maar wel enkele veilige dagrustplaatsen als bosjes herbergen, zijn geschikt voor wolven. Voor het beheer geeft het rapport dan ook mee dat er niet alleen met doortrekkende wolven rekening moet worden gehouden, maar ook met vestiging en dus in het bijzonder met de effectieve bescherming van vee.

In Nederland zijn twee studentenanalyses verricht naar de habitatgeschiktheid of draagkracht van Nederland voor wolven. Lelieveld (2012) heeft op basis van met name habitat, bevolkingsdichtheid, wegennetwerk en prooidieren een habitatgeschiktheidsanalyse verricht. Hij komt tot de conclusie dat er ruimte is voor ten minste 16 roedels (vooral op de Veluwe en Noordoost Nederland), maar dat gezien de flexibiliteit van wolven dit vooral moet worden gezien als een bevinding waar wolven zich in eerste instantie zullen gaan vestigen. Potiek et al, 2012 hebben een draagkracht- en populatie dynamische analyse gedaan om het potentieel voor de wolf in Nederland te bepalen. Daarnaast is het effect van fragmentatie (en ecoducten), en het klimaat op die draagkracht bestudeerd. Ze concluderen dat de draagkracht sterk wordt bepaald door de versnippering van het landschap vanwege een verhoogd risico op aanrijdingen. Het veranderende klimaat is als factor minder belangrijk dan de versnippering. Klimaatverandering is gunstig voor wolven omdat de dichtheid aan hoefdieren zou toenemen. Indien in het model rekening wordt gehouden met ecoducten dan is de geschatte draagkracht maximaal 438 wolven. Dit maximale aantal zou alleen bereikt kunnen worden als er met name meer aan ontsnippering gedaan zou worden in Nederland. Met een ander model werd vastgesteld dat het aantal wolven rond de 50 zal stabiliseren in 2100 in Nederland.

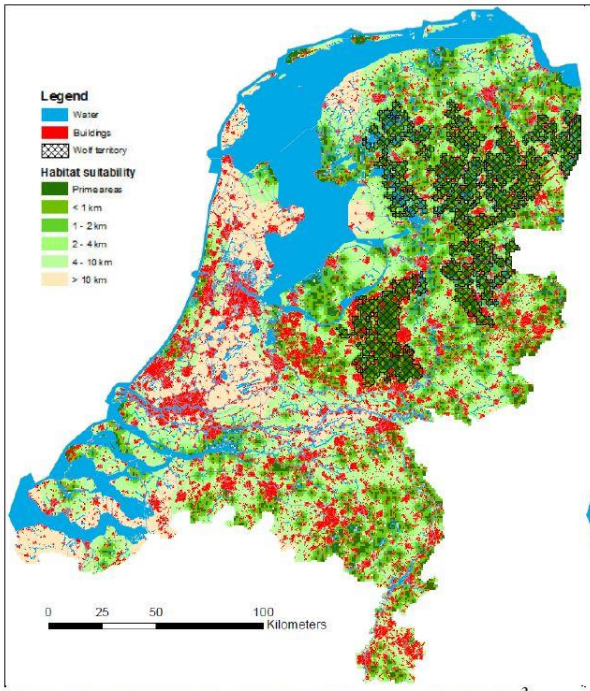

Figure 2 Distribution of potential wolf territories (≥225 km^2), based on prime areas and a one kilometre range

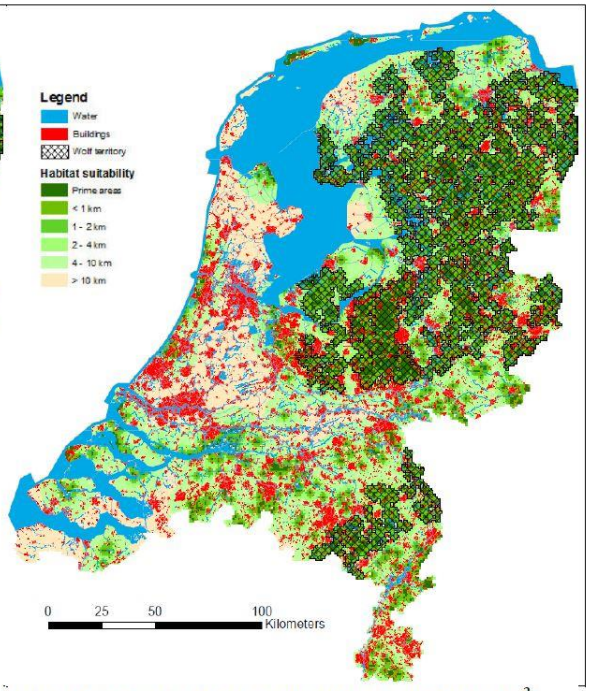

Figure 3 Distribution of potential wolf territories (≥225 km^2), based on prime areas and a two kilometre range

Lelieveld 2012 figuur.

- *Grensoverschrijdend: Vlaanderen verwacht 3 roedels; 1 a 2 grensoverschr. (JM)*

Om een inschatting te maken van de ecologische draagkracht voor wolven in Nederland dient informatie voorhanden te zijn m.b.t. diverse factoren die de draagkracht bepalen zoals de voorkeur voor bepaalde habitattypen en home-range grootte in de Nederlandse situatie. Idealiter wordt de werkwijze van Kramer-Schadt et al (2020) gevolgd waarbij de aannames in een statistisch valide draagkracht model op basis van het daadwerkelijk voorkomen van wolven wordt getoetst. Voor de

validatie van modelinput is het noodzakelijk dat voldoende telemetrie data voorhanden is, waarmee het habitatgebruik en de home range grootte kan worden bepaald. Hierdoor kan in theorie een redelijk betrouwbare uitspraak worden gedaan over de potentieel geschikte habitattypen en de daarmee samenhangende draagkracht. Voor de huidige Duitse populatie constateren Kramer-Schadt et al. dat dit (nog) niet mogelijk is, omdat telemetriedata van Duitse wolven niet alle habitattypen afdekt en extrapolatie op basis van hun huidige model veel onzekerheden met zich mee brengt.

Conclusie:
Omdat informatie over de in Nederland voorkomende wolven omtrent het habitatgebruik, home-range grootte etc. slechts in beperkte mate aanwezig is, is een uitspraak over de draagkracht op dit moment zeer onbetrouwbaar. De modelmatige vingeroefeningen die Potiek et al (2012) en Lelieveld (2012) deden leveren een eerste, zeer ruwe, indicatie van de geschiktheid van Nederland voor wolven, maar zijn niet gebaseerd op informatie die afkomstig is van Nederlandse wolven. Voor een gedegen studie is het noodzakelijk om in Nederland onderzoek te doen naar het terreingebruik van wolven liefst op basis van telemetrie.

7. 1.7. Wat is de verwachte ontwikkeling van de aantallen wolven in Nederland in ruimte en tijd?

Een voorspelling van de populatieontwikkeling van het aantal wolven in Nederland kan op basis van een populatie-dynamisch model worden gemaakt. Hiervoor ontbreekt op dit moment echter de informatie. Om de levensvatbaarheid en populatieontwikkeling van een wolvenpopulatie in beeld te brengen is het uitvoeren van een population viability analysis (PVA) een goede mogelijkheid. Een PVA is een vorm van risicoanalyse waarbij de kans wordt geschat dat een populatie in stand blijft op een termijn van een arbitrair gekozen aantal jaren, gegeven bepaalde eigenschappen van de soort, een bepaalde draagkracht van het leefgebied en een gegeven populatieomvang (Boyce 1992). Voor de PVA zijn als input voor het model gegevens nodig m.b.t. de kans op spontane vestiging, emigratie en de habitatgeschiktheid en draagkracht. Aangezien er in Nederland sprake zal zijn van een grensoverschrijdende (meta) populatie dient daarbij ook voldoende informatie uit aangrenzende landen voorhanden te zijn. Voor een voorspelling dient daarnaast liefst informatie beschikbaar te zijn over aanwas, mortaliteit en migratie voor diverse leeftijdsklassen, inclusief de variatie van deze parameters die door de jaren optreedt (Reed et al. 2003) . Deze informatie is op dit moment niet voorhanden voor de Nederlandse (en buitenlandse) populatie. Een ruimtelijk expliciet model dat de aantallen en verspreiding voorspelt gaat daarbij nog een stap verder en is op dit moment helemaal onmogelijk (zie ook 1.6).
De enige mogelijkheid die op dit moment bestaat om de groei te voorspellen is op basis van een zeer simpel model dat uitgaat van de mogelijke populatiegroei zoals die wordt waargenomen in andere landen. Extrapolatie naar de Nederlandse situatie is daarbij nauwelijks zinvol, omdat de sterftefactoren verschillen (bijvoorbeeld door verkeer, (illegaal) afschot, ziekte, voedselaanbod), de worpgrootte en draagkracht kan verschillen (voedselaanbod) en het onduidelijk is hoeveel emi- en immigratie er te verwachten is. Daarnaast kan er in de vroege vestigingsfase van alles gebeuren waardoor de wolf weer uitsterft in Nederland en het wachten is op hernieuwde vestiging van migranten vanuit buurlanden. Door demografische stochasticiteit (toevalsprocessen met betrekking tot geboorte en sterfte) kan de groei van een populatie ernstig worden belemmerd. De dynamiek in grote populaties wordt bepaald door gemiddelden, in kleine populaties wordt de dynamiek vooral bepaald door het lot van afzonderlijke individuen. Wanneer er bijvoorbeeld twee paren aanwezig zijn en beide wijfjes als verkeersslachtoffer eindigen kan dat het einde van de populatie inluiden.
In Duitsland bedraagt de netto toename van de populatie op dit moment ca 28%/jaar (roedels, gevestigde paren, gevestigde solitaire wolven (Reinhardt et al 2020), na een initiële groei van ca 36% in de periode 2000-2015 (Reinhardt et al, 2019);
https://www.wolfsmonitoring.com/monitoring/verbreitung/; geraadpleegd 14 juni 2021). De populatiegroei lijkt in Duitsland wat af te vlakken, mogelijk omdat regionaal de meeste geschikte

plekken inmiddels bezet zijn. In de VS zou de groei ca. 25%/jaar bedragen (Wielgus & Peebles, 2014). Op basis hiervan kan een eenvoudige exponentiele groei worden geplot (Fig xx). Onbekend is echter hoe groot de (variatie in) draagkracht is en waar de exponentiele groei zou afvlakken. Op basis van de ruwe indicatie uit de studies van Leliveld (2012) en Potiek et al (2012) zou de draagkracht bereikt worden bij respectievelijk ca. 16 en 50 roedels, aantallen die over 4 tot 18 jaar in theorie kunnen worden bereikt in Nederland.

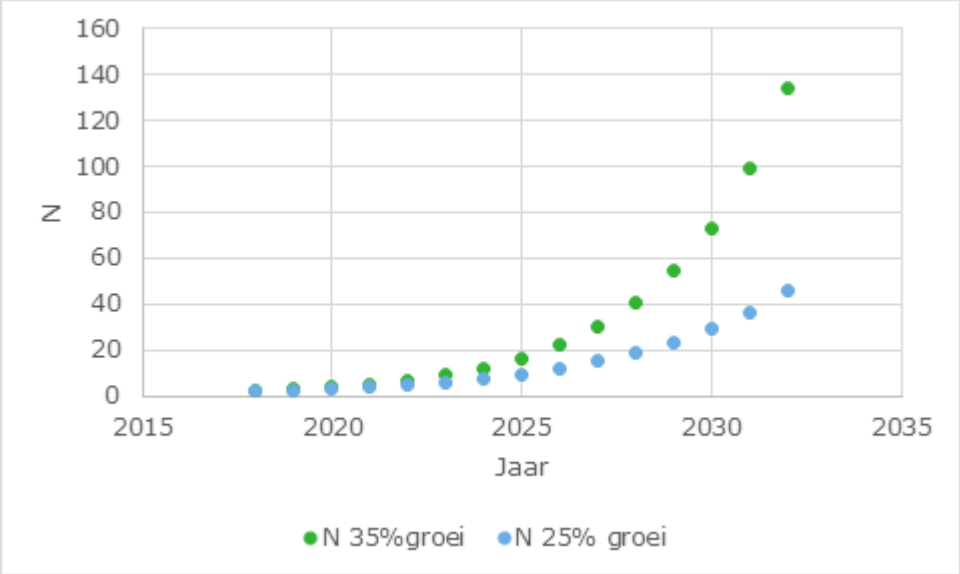

Fig. xx. Theoretische exponentiele groei van de wolvenpopulatie in Nederland (roedels, gevestigde paren, gevestigde solitaire wolven). [*opnemen? Ander type grafiek?}*

Conclusie:
De vraag wat de verwachte ontwikkeling van de aantallen wolven in Nederland in ruimte en tijd zal zijn is op dit moment niet te beantwoorden. Onderzoek en de essentiële informatie die noodzakelijk zijn voor het enigszins nauwkeurig beantwoorden van de vraag is op dit moment niet voorhanden. Indien de draagkracht bereikt zou worden bij ca. 16- 50 roedels kan de populatie in Nederland die aantallen over 4 tot 18 jaar in theorie bereiken.

b. Is er daarbij een uitspraak te doen over het gedrag en het aanpassingsvermogen van de wolf op door mensen dichtbevolkte gebieden? Zo ja, welke?

Wolven zijn zeer intelligente en flexibele dieren die in uiteenlopende leefgebieden weten te overleven (Reinhardt et al. 2019). Voor een Duitse draagkrachtstudie melden de onderzoekers dat wolven dermate generalisten zijn dat ze in vele typen landschappen wel een plek zouden kunnen vinden (Kramer-Schadt et al, 2020). Minder goed voorspelbaar is de rol van de mens en die is dan ook zelden een onderdeel van een draagkrachtmodel (Mech 2017). Hoe is de publieke opinie richting de wolf en hoe zal die zich ontwikkelen indien er vaker conflicten zijn tussen wolf en menselijke waarden als vee, honden en mens. Illegale vervolging kan vervolgens voorkomen dat wolven geschikt leefgebied weten te herkoloniseren (Mech, 2017). Dit onderstreept het belang van het nemen van preventieve maatregelen zodat wolven niet leren dat vee eenvoudig voedsel is en het voorkomen dat wolven habitueren door bijvoorbeeld het lokken van wolven met voer.

Kolonisatie van N & Z Holland & Drenthen 2020; nog uitwerken / samenvatten [Het bos heeft duizend ogen - Over wolven en de noodzaak tot intersoortelijke communicatie' Zoogdier 31-3, 2020; https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=26663] : *Het huidige faunabeheer gaat ervan uit dat een strikte scheiding tussen natuur en cultuurlandschap veel problemen kan oplossen; en voor dieren die uit zichzelf keurig in een natuurgebied blijven werkt dat meestal ook Maar de wolf kleurt bij uitstek buiten de lijntjes Wolven zijn intelligent en flexibel en hebben zoveel ruimte nodig, dat er in het Nederlandse landschap altijd*

overlap zal zijn tussen hun territorium en dat van ons Wolven negeren het onderscheid tussen cultuur en natuur dat voor ons zo belangrijk is Ze claimen een plek in het landschap dat wij tot voor kort als ons eigen exclusieve domein beschouwden

Daarmee confronteert de wolf ons met de vraag in hoeverre we werkelijk bereid zijn plaats te maken voor andere organismen Dat is volgens [redacted] *en* [redacted] *niet alleen een ethische, maar tevens een politieke kwestie; het gaat er niet alleen om dat we wolven beschermen, maar dat we op zoek moeten naar een rechtvaardige verdeling van voordelen en lasten tussen mensen en wolven Wanneer boeren hun schapen consequent beschermen, zodat het voor een wolf dermate omslachtig en risicovol wordt om schapen te pakken dat het oninteressant wordt, zullen wolven leren hun gedrag aan te passen, vooropgesteld natuurlijk dat er genoeg wilde prooidieren zijn om op te jagen De ervaring elders leert dat na een aantal generaties jonge wolven in de cultuur van de volwassen wolven zullen ingroeien, waarin gehouden vee wordt genegeerd In Zwitserland neemt het aantal aanvallen op vee de laatste jaren af, terwijl het aantal wolven nog steeds toeneemt Hetzelfde speelt in de Duitse deelstaat Nedersaksen In Zweden is hetzelfde proces al een paar jaar langer aan de gang en hebben sommige boeren zelfs besloten dat er geen hekken meer nodig zijn; ze durven kennelijk te vertrouwen op de lokale cultuur onder wolven om af te zien van schapenvlees Wel moet worden opgemerkt dat jonge wolven, net als menselijke adolescenten, graag experimenteren en in de verleiding kunnen komen om schapen aan te vallen als zich een gemakkelijke gelegenheid voordoet Het is belangrijk dat jonge wolven, van hun ouders of van ons, leren dat het gemakkelijker en veiliger is om op wilde prooien te jagen en schapen achter het hek met rust te laten, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat elke poging om een schaap aan te vallen resulteert in een onaangename ervaring, zoals een elektrische schok*

Samenleven met grote roofdieren zoals de wolf brengt onvermijdelijk spanningen met zich mee en de noodzaak om afstand te houden van elkaar, ondanks het feit dat we samen het landschap bewonen Vaak zullen we in staat zijn om vreedzaam naast elkaar te leven, soms zal onze relatie uitdagender zijn Tegelijkertijd valt er iets te winnen: onze wereld kan groter en bevredigender worden, wetende dat we in een landschap leven dat groter is dan wij, dat we niet de enigen zijn die het land gebruiken, kennen en begrijpen Hoe het ook zal gaan in de nabije toekomst, wat de voorbeelden van elders laten zien is dat het geen zin heeft om hekken te zien als belichaming van een strikt onderscheid tussen natuur en cultuur Hekken en andere preventiemiddelen moeten worden geïnterpreteerd als communicatiemiddelen die conflicten kunnen helpen vermijden tussen mensen en wilde diergemeenschappen die in parallelle werelden leven, maar hetzelfde landschap delen

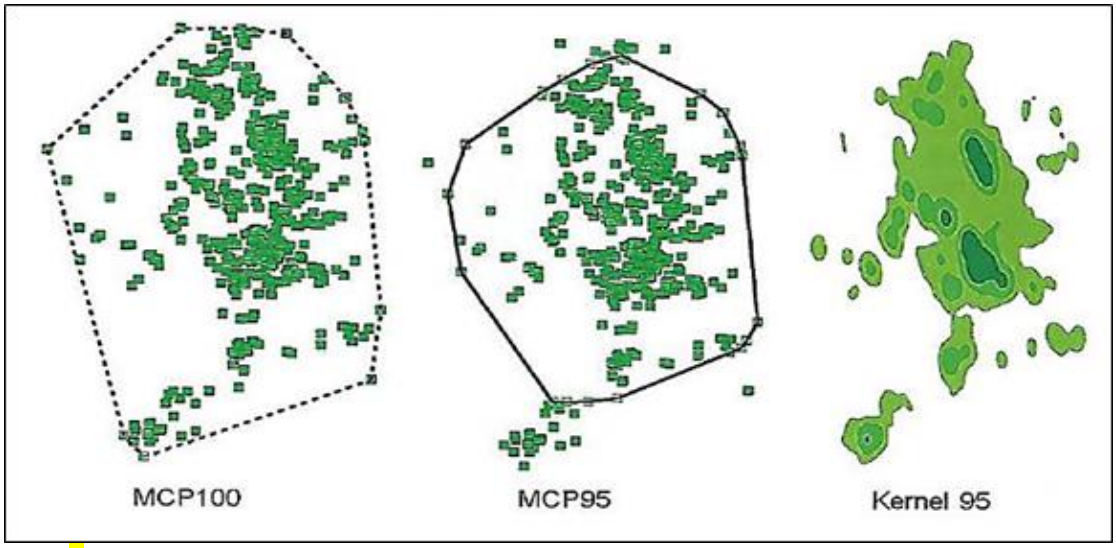
8. 1.8. Kunnen er uitspraken (en zo ja, welke) gedaan worden over de gemiddelde omvang van een wolventerritorium in Nederland?

De regio waarin een wolf actief is hangt van veel aspecten af (Mech & Boitani, 2003; Groot Bruinderink et al, 2012). De omvang van territoria van wolven variëren afhankelijk van het prooidieraanbod, de populatiedichtheid, de tijd van het jaar en met de geografische ligging en het landgebruik (Jedrzejewski et al 2007; Myslajek et al 2018). Wolven zijn zeer territoriaal en claimen en verdedigen een gebied dat voldoende groot is om een roedel te voeden zonder de prooipopulaties te hoeven overbejagen (Mech et al, 2015). Bij een groot voedselaanbod (hoge dichtheid aan hoefdieren) kan een territorium dus kleiner zijn dan in gebieden met een laag voedselaanbod. Tevens is de groepssamenstelling van invloed op de territoriumgrootte. Een gevestigde wolf die alleen is of een paar vormt of uit een roedel met jongen bestaat kan een andere territoriumgrootte nodig hebben. De aanwezigheid van aangrenzende territoria kan door competitie leiden tot een kleiner territorium en ook ander markeergedrag. Wanneer er geen aangrenzende territoria zijn en competitie ontbreekt kan een territorium groter zijn. Ook liggen territoria grenzen niet altijd vast maar kunnen ze jaarlijks schuiven als gevolg van populatiedynamiek, seizoenen, hoefdiermigratie etc. Daarnaast is de methode waarmee de grootte van territoria bepaald wordt van belang. Territoria kunnen worden bepaald met zenderstudies of door sporenonderzoek en genetisch onderzoek aan DNA monsters als keutels waarmee wolven hun territorium afbakenen. De territoriumgrootte die wordt bepaald met GPS-zenders zal verschillen met de grootte die wordt verkregen uit VHF-zenders waarbij dieren "op de

voet" worden gevolgd. De territoriumgrootte van de wolven in Nederland kan op dit moment alleen worden bepaald op basis van sporen, met name keutels, die genetisch onderzocht zijn.

Er is weinig bekend over het precieze markeergedrag in relatie tot de territorium grenzen, helemaal in situaties van een enkel individu zonder naburige roedels. Zub et al. (2003) deden onderzoek aan het markeergedrag met urine van gezenderde wolven. Het meest werd gemarkeerd in het kerngebied (het meest benutte deel van het territorium) en aan de grenzen van het territorium. Markeringen waren niet gelijkmatig verdeeld, maar concentreerden zich op plekken die kwetsbaar waren voor penetratie door naburige roedels en rondom de plek waar ze hun jongen werpen. Barja et al (2005) deden onderzoek naar het markeergedrag van een wolvenpaar dat zich net gevestigd had gedurende de eerst 5 maanden. De grootste trefkans om keutels te vinden was rondom de nestplaats (wolvenhol) en op een pad dat daar naartoe leidde (resp. 16 en 4 keutels/km transect), de kleinste trefkans bestond aan de randen van het territorium (0.01/km transect). Rondom de nestplaats werden de keutels random gedeponeerd, terwijl aan de grens van het territorium op dezelfde specifieke plaatsen werd gemarkeerd.

Uitgangspunt voor de te hanteren homerange grootte is de 100%MCP (minimum convex polygoon). MCP is de maximale home range: dit is een methode waarbij de kleinste polygoon alle punten omsluit zonder interne hoeken. Hierbij worden vrijwel zeker ook gebieden meegenomen die niet worden gebruikt. Een andere veel gebruikte methode is de 95% MCP waarbij de uiterste locaties eruit gefilterd worden wat tot een onderschatting van het oppervlak kan leiden. Kernel 95 is een alternatieve methode die ook intensiteit van benutting van het gebied illustreert. In figuur x is dit nader geïllustreerd

Figuur 1: Enkele methoden om het activiteitsgebied te berekenen (Reinhardt & Kluth 2016).

Tabel 1. Home range grootte (MCP: minimum convex polygoon) van wolven in km^2

Gebied	**Territorium (km^2)**	**Type**	**Bron**
Polen	191 +/- 25	MCP 95%, adult reproductief v	Jedrzejewski et al 2007
	205 +/- 44	MCP 95%, adult niet reproductief v	Jedrzejewski et al 2007
	125 +/- 21	MCP 95%, subadult v	Jedrzejewski et al 2007
	197 +/- 9	MCP 95%, adult reproductieve m	Jedrzejewski et al 2007
	207	MCP 95%, subadult man	Jedrzejewski et al 2007
	232 +/- 15	MCP 100%, alle leeftijden m/v	Jedrzejewski et al 2001
	378 +/- 29	MCP 100%, adult en subadult m	Myslajek et al 2018
	311 +/- 22	MCP 95%, adult en subadult	Myslajek et al 2018

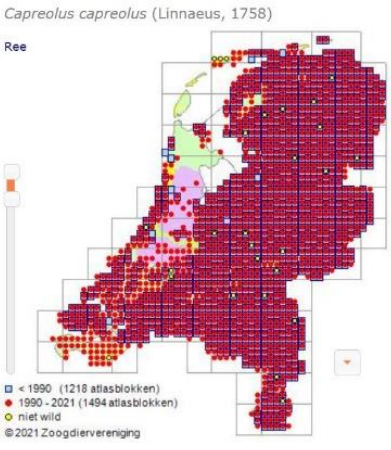
		m	
Duitsland	291 +/- 138	MCP 100%, adult en subadult m/v	Reinhardt & Kluth 2016
	172 +/- 127	MCP 95%, adult en subadult m/v	Reinhardt & Kluth 2016
	328	MCP 100%, adult m/v	Reinhardt & Kluth 2016
	203	MCP 95%, adult m/v	Reinhardt & Kluth 2016
	500	MCP 100%, adult m	Stier et al. 2016
België (wolf Naya)	Ca 250		Pers. Comm Koen van den Berge & Norman Stier

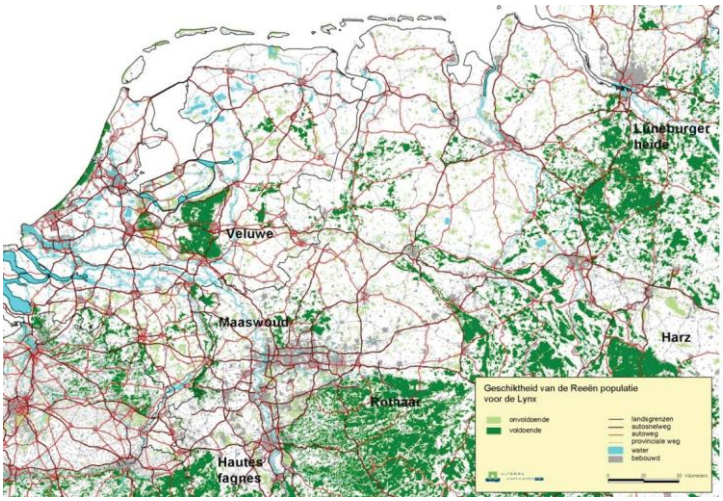
In tabel x zijn enkele territoriumwaarden weergegeven met het type methode en de bron. In Duitsland wordt 200km2 aangehouden als gemiddelde omvang van een wolventerritorium (Fechter & Storch 2014; Kramer-Schadt et al, 2020). Voor het Vlaamse roedel is een territoriumomvang van x vastgesteld en heeft zich dit xxx ontwikkeld xxx) vermeld dat ze 200km2 aanhouden voor een MCP 95, en ongeveer 300km2 voor een MCP100. In de Lausitz is de range van territoria omvang 80-300km2 (MCP95). De territoria kunnen iets kleiner worden als er meer wolvenroedels in een gebied vestigen. Tussen 2009 en 2021 is de MCP95 van 200km2 niet wezenlijk verandert. geeft ook aan de ze verwacht dat de territoria in rurale gebieden groter zal zijn doordat er minder oppervlakte natuur beschikbaar is, maar dat ook hierop uitzonderingen mogelijk zijn door het flexibele gedrag van wolven. Indien de prooidichtheid hoog is kunnen territoria kleiner dan 200km2 zijn.

Conclusie:
De gemiddelde omvang van een wolventerritoria in Nederland zal waarschijnlijk rond de 200km2 liggen. Dit zal mogelijk iets verschillen tussen roedels, paren of individuen, maar dat is vooral afhankelijk van vele factoren als dichtheid van wolven, biomassa hoefdieren en samenstelling van het habitat.

9. 1.9. Waar in Nederland (geografisch gezien) kunnen wolven waarschijnlijk duurzaam leven (dat wil onder andere zeggen: waar kunnen wolven over meerdere jaren succesvol aanwezig zijn en/of reproduceren)?

In h2.6 (1.6) is uitgewerkt welke typen leefgebied geschikt zijn voor wolven, en is gebleken dat wolven dermate habitatgeneralisten zijn dat ze in vele typen landschap wel een plek weten te vinden. Wel is duidelijk dat hoe bosrijker en rustiger een gebied is, hoe hoger de overleving van wolven (lager risico op aanrijdingen en illegale stroperij; zie ook H2.1 (1.1)). In H2.7b (1.7b) is gebleken dat draagvlak van de mens een belangrijke factor is. Ook in de buitenranden van Rome, Berlijn, Koln en Hamburg worden af en toe wolven waargenomen (bron oa internet). Echter, illegale vervolging kan er toe leiden dat voor wolf geschikte gebieden niet gekoloniseerd worden (Mech 2017; Sunde et al 2021).

Figuur x: Geschiktheid van gebieden in Nederland e.o. voor reeën, een belangrijke prooidiersoort voor wolven (Uit FFW1, fig 2).

Gesteld kan worden dat het merendeel van Nederland wellicht geschikt is voor de wolf, met uitzondering van steden en dorpen (hoewel die wel doorkruist zullen worden door zwervende wolven). Grotere eenheden bos- en natuur zijn belangrijk voor wolven als veilige dagrustplaats. In figuur x, ook al opgenomen in FFW1, zijn de geschikte leefgebieden voor Ree en Lynx weergegeven. Het is waarschijnlijk dat wolven die gebieden ook in belangrijke mate zullen benutten. Echter, ze stellen minder hoge eisen aan het leefgebied dan Lynx, dus zullen ze ook daarbuiten voor kunnen gaan komen. Tenslotte is de mens de belangrijkste factor die bepaald waar wolven voor mogen komen. Drenthen (2020) samenvatten: "*Wanneer boeren hun schapen consequent beschermen, zodat het voor een wolf dermate omslachtig en risicovol wordt om schapen te pakken dat het oninteressant wordt, zullen wolven leren hun gedrag aan te passen, vooropgesteld natuurlijk dat er genoeg wilde prooidieren zijn om op te jagen Wel moet worden opgemerkt dat jonge wolven, net als menselijke adolescenten, graag experimenteren en in de verleiding kunnen komen om schapen aan te vallen als zich een gemakkelijke gelegenheid voordoet Het is belangrijk dat jonge wolven, van hun ouders of van ons, leren dat het gemakkelijker en veiliger is om op wilde prooien te jagen en schapen achter het hek met rust te laten, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat elke poging om een schaap aan te vallen resulteert in een onaangename ervaring, zoals een elektrische schok Samenleven met grote roofdieren zoals de wolf brengt onvermijdelijk spanningen met zich mee en de noodzaak om afstand te houden van elkaar, ondanks het feit dat we samen het landschap bewonen Vaak zullen we in staat zijn om vreedzaam naast elkaar te leven, soms zal onze relatie uitdagender zijn Tegelijkertijd valt er iets te winnen: onze wereld kan groter en bevredigender worden, wetende dat we in een landschap leven dat groter is dan wij, dat we niet de enigen zijn die het land gebruiken, kennen en begrijpen Hoe het ook zal gaan in de nabije toekomst, wat de voorbeelden van elders laten zien is dat het geen zin heeft om hekken te zien als belichaming van een strikt onderscheid tussen natuur en cultuur Hekken en andere preventiemiddelen moeten worden geïnterpreteerd als communicatiemiddelen die conflicten kunnen helpen vermijden tussen mensen en wilde diergemeenschappen die in parallelle werelden leven, maar hetzelfde landschap delen*".

10. 1.10. Kan in Nederland een levensvatbare, genetisch vitale wolvenpopulatie ontstaan, gezien de ecologische draagkracht van Nederland?

Samennemen met 1.11: gSVI.

Het concept "vitale populatie" interpreteren we hier als de grootte die nodig is om te spreken van een zogenaamde "favourable conservation status" (Arvela & Evans 2011). Voor behoud van genetische diversiteit van een geïsoleerde populatie wordt een minimale effectieve ("genetische") grootte van de populatie aanbevolen van 500 (Hoban et al. 2020). De effectieve grootte van een populatie N_e houdt er rekening mee dat niet elk individu gelijkmatig bijdraagt aan de volgende generatie, en dat dus ook de genetische diversiteit sneller erodeert dan verwacht op basis van het aantal volwassen individuen, de census grootte N_c. Bij wolven is deze genetische populatiegrootte circa vier maal kleiner (Forslund et al. 2009), waardoor de minimale grootte van een geïsoleerde duurzame populatie wolven omgerekend moet worden naar 2000 volwassen wolven. Omdat wolven pas volwassen zijn op een leeftijd van 2 jaar, en roedels doorgaans bestaan uit één volwassen paar, de jaarlingen van het vorige jaar en de welpen van het huidige jaar, vertaalt dit zich in circa 1000 roedels. Ter vergelijking, de gemiddelde grootte van een roedel bestaat in Europa uit 5 wolven, inclusief de subadulte dieren.
Dit biedt ineens een negatief antwoord op de vraag: "Kan Nederland een op zich staande genetisch vitale populatie wolven herbergen?", gezien de verwachte draagkracht van het huidige Nederlandse landschap voor wolven (cfr supra). De Nederlandse wolven maken echter allen deel uit van de Centraal-Europese populatie, waardoor er geen nood is aan een zelfstandige (geïsoleerde) Nederlandse populatie.

MVP wolven
Laikre et al 2016 onderzocht de genetische randvoorwaarden voor de Fennoscandinavische populatie van wolven. Deze Fennoscandische populatie bestaat uit enkele deelpopulaties die onderling maar matig uitwisselen. Vooral de Zweeds-Noorse deelpopulaties is geïsoleerd en ken een hoge mate van inteelt. Zij vermelden dat het uitgangspunt voor een lange termijn levensvatbare populatie of metapopulatie bereikt is als de inteeltcoefficient voor het hele systeem onder de $\Delta f=001$ blijft (wat overeenkomt met $N_e>500$). Cfr Hoban et al. 2020). Zij komen tot de conclusie dat elke deelpopulatie uit ten minste 500 individuen moet bestaan en dat er per generatie ten minste 5-10 effectieve migranten de lokale subpopulaties moeten bereiken en versterken om genetisch vitaal te blijven.

Conclusie:
Zoals ook uit 1.6 en 1.5 is gebleken is vooralsnog niet te bepalen wat de draagkracht van Nederland zal zijn voor wolven en respectievelijk dat de Nederlandse populatie altijd onderdeel zal uitmaken van een grensoverschrijdende populatie. Het is vooralsnog niet waarschijnlijk dat er in Nederland een wolvenpopulatie zal ontstaan die voldoende groot is om genetisch duurzaam te zijn. Vandaar dat het van belang is dat er voldoende onderlinge uitwisseling mogelijk is tussen de verschillende deelpopulaties van wolven in Centraal- Europa om genetische uitwisseling op peil te houden.

Laikre L., F Olsson, E Jansson, O Hössjer and N Ryman 2016: Metapopulation effective size and conservation genetic goals for the Fennoscandian wolf (*Canis lupus*) population. Heredity 117, 279–289.
Forslund, P. (2009). Modeling growth and inbreeding in the Scandinavian wolf population. Appendix 1:3 of Suggestions for actions to strengthen the genetic status of the wolf population. Swedish Environmental Protection Agency (Naturvårdsverket) report.

11. 1.11. Wanneer verkeren de Europese wolvenpopulaties in een gunstige staat van instandhouding?

A. De CEWolf-populatie kent momenteel zo'n 130 roedels in Duitsland, 2 in de Benelux, 1 in Denemarken, 1 in Oostenrijk, en circa 10 in Tsjechië, en nog eens 150 in W-Polen. Dat brengt het totaal op ongeveer 300 roedels, wat nog een eind verwijderd is van de genetische drempelwaarde van 1000 roedels.
Een gunstige staat van instandhouding (FRP / FCS) behelst echter meer dan enkel het behoud van genetische diversiteit.

Deze genetische criteria (Ne>500, aantal roedels >1000) gelden voor een volledig geïsoleerde populatie. Wanneer meerdere deelpopulaties functioneel verbonden zijn met elkaar (ze wisselen meer dan 1 effectieve migrant per generatie uit) mag je de groottes van deze deelpopulaties samen tellen omdat ze zich gedragen als één genetisch metapopulatie op vlak van doelstellingen voor genetische duurzaamheid (Spieth 1974; Hössjer et al. 2015).
Momenteel is de Centraal-Europese populatie nog steeds functioneel geïsoleerd van andere deelpopulaties van wolf in Europa: er is nog geen regelmatige uitwisseling met de Alpiene populatie (Frankrijk, N-Italië, Zwitserland): er is één voortplanting geweest in de laatste 10 j in Duitsland, waarbij geen verdere vermenging is opgetreden (DBBW 2016?), waardoor deze nog steeds als geïsoleerd moet beschouwd worden. Ook connectie met de populatie uit de Karpaten (ZO-Polen, Slovakije, ...) en het Balticum (O-Polen) is zeer sporadisch (Szewczyck et al. 2021), waardoor we geneigd zijn om de CE-populatie nog steeds als geïsoleerd te beschouwen, en er dus minimaal gestreefd moet worden naar 1000 roedels in de CE-regio. Naarmate de verschillende Europese deelpopulaties al dan niet verder groeien neemt de kans toe dat ze genetisch voldoende verbonden raken met elkaar om te kunnen spreken van een metapopulatie bestaande uit verschillende grote deelpopulaties.
Simulaties op basis van werkelijk habitatgebruik geven aan dat er in Duitsland alleen al ecologische ruimte is (dekking, prooiaanbod, ...) voor 700 tot 1400 roedels (Kramer-Schadt et al. 2020). De populatie neemt er sinds 2000 toe met circa 30% per jaar. Gesteld dat we een logistische (S-vormige) groeicurve hebben en een r-waarde van 1.3, dan kunnen we verwachten dat het plafond van roedels (1100-1400) bereikt wordt tussen 2040 en 2050. Op dat moment is ook de gunstige staat van instandhouding ruimschoots bekomen voor wat betreft genetische criteria. Wat betreft ecologische criteria vermelden Reinhardt et al. (XXX) dat de gunstige staat wordt behaald wanneer wolven voorkomen binnen hun geschikte referentiegebied (op basis van wat we nu als gunstig leefgebied beschouwen). Beschouwen we de schattingen van leefgebiedsgeschiktheid van Kramer-Schadt et al. (2020) als een maatstaf, dan kunnen we verwachten dat omstreeks 2040 het geschikte referentiegebied voor wolven in Duitsland bezet zal zijn (uitgaande van de huidige r-waarde van 1.30), en er kan gesproken worden van een gunstige staat van instandhouding voor Duitsland.
Wat betreft de Alpiene populatie kunnen we stellen dat deze wel functioneel geconnecteerd is met de rest van de Italiaanse populatie. Samen tellen deze circa 2400 wolven (ongeveer 480 roedels; bron: Office Française de la Biodiversité; Boitani & Salvatori 2019). Ook deze waarde is nog steeds lager dan de genetische drempelwaarde van 1000 roedels. In Frankrijk beschouwt het Office Française de la Biodiversité 2500 tot 5000 volwassen wolven als minimale leefbare populatiegrootte (Duchamp et al. 2017). Dit komt redelijk goed overeen met de hierboven vermelde waarden van 1000 roedels op basis van louter genetische criteria. Dit geldt echter voor een geïsoleerde populatie, en er is echter geen duidelijke beeld hoe dit zich verhoudt tot populaties in buurlanden.

Om een duurzaamheid op lange termijn te garanderen is het van belang dat staten onderling duidelijke doelen en verantwoordelijkheden vastleggen om gezamenlijk tot een gunstige staat van instandhouding te komen voor populaties die politieke grenzen overschrijden, waarbij een proportionaliteitsbeginsel ("de breedste schouders dragen de zwaarste lasten") logisch lijkt. Het is essentieel om te beseffen dat wanneer deelpopulaties functioneel verbonden zijn met elkaar, de genetische criteria voor een gunstige staat van instandhouding makkelijker vervuld raken dan wanneer populaties geïsoleerd blijven: je mag dan immers de effectieve grootte van de deelpopulaties optellen bij elkaar om een Ne>500 te bereiken. Europese lidstaten hebben er dus baat bij om de huidige deelpopulaties (Baltische, Centraal-Europese, Alpien-Italiaanse, Karpatische, Dinarische-Balkan, …) ruimtelijk te laten samensmelten en aldus functioneel met elkaar te verbinden. Op deze manier kunnen mits een beperkte toename van de huidige verspreidingsgebieden en populatiegroottes de meeste Europese deelpopulaties voldoen aan de genetische criteria voor duurzaamheid.
VOORBEELD NOORWEGEN –ZWEDEN en uitspraak van het Noorse hooggerechtshof[https://www domstol.no/globalassets/upload/hret/avgjorelser/2021/mars-2021/hr-2021-662-a.pdf] , hetgeen Zweden en Finland dwingt tot stringenter eigen beleid, omdat het niet kan rekenen op de faire verdeling van de lasten door Noorwegen.
Dit neemt niet weg dat elke lidstaat zelf ook nog nationale doelstellingen kan vooropstellen op basis van andere, niet-genetische criteria teneinde te spreken van een gunstige staat van instandhouding (Reinhardt … ?)

Het belang van Nederland in het bereiken van een gunstige staat van instandhouding op Europese schaal moet proportioneel gezien worden aan de hoeveelheid leefgebied die er kan zijn voor deze soort. Daarnaast vormen Nederland en België via Maas en Rijn logische verbindingen tussen de Centraal-Europese populatie en de Italo-Alpiene populatie. Dit wordt ook duidelijk uit de genetische monitoring binnen CEWolf, met de vestiging van een wolf van Italo-Alpiene oorsprong in Z-Nederland, maar ook zien we dat Nederland en België als corridor kunnen fungeren voor kolonisatie van Frankrijk met Centraal-Europese wolven. voor deze soort. Daarnaast vormen Nederland en België via Maas en Rijn logische verbindingen tussen de Centraal-Europese populatie en de Italo-Alpiene populatie. Dit wordt ook duidelijk uit de genetische monitoring binnen CEWolf, met de vestiging van een wolf van Italo-Alpiene oorsprong in Z-Nederland, maar ook zien we dat Nederland en België als corridor kunnen fungeren voor kolonisatie van Frankrijk met Centraal-Europese wolven.

[redacted] geeft aan dat een lidstaat in principe de populatie op eigen grondgebied moet beoordelen. Indien het een grensoverschrijdende populatie betreft, dan mag die alleen als zodanig beschouwd worden als er internationaal formeel concrete afspraken zijn gemaakt over beheer, doelen, aantallen en verdeling. Zolang dat niet formeel internationaal is vastgelegd, geld de nationale situatie als uitgangspunt.

Precieze schattingen van de populatieomvang van wolven zijn lastig. Het is beter en praktischer zich daarbij te richten op het aantal reproducerende roedels. Voor voorbeelden en details over hoe de monitoring in Duitsland en andere Europese landen is opgezet verwijzen we naar Kaczenski et al. (2009), meer in het bijzonder naar het hoofdstuk 5.3: Handboek Monitoring Wolf, pag. 53-65

3. 2. Gedrag en wolf-mens relatie

1. 2.1. Welk gedrag van wolven, onder andere ten opzichte van mensen, is als natuurlijk te beschouwen en welk gedrag is afwijkend?

De vraag welk wolvengedrag natuurlijk dan wel afwijkend is, is eerder een filosofische dan een zuiver wetenschappelijke vraag, want ze hangt af van de definitie van de term 'natuurlijk'. In een denkkader waarin mensen geen deel uitmaken van 'de natuur', leidt alle invloed van mensen op deze natuur tot niet-natuurlijke situaties. In die context is er in Nederland geen 'wilde natuur', enkel nog 'cultuurnatuur', en leidt elke aanpassing van organismen aan een cultuurlandschap tot niet-natuurlijke situaties: de situatie zou zich in volledige afwezigheid van mensen niet voordoen, maar is in deze dan ook eerder hypothetisch. Indien je de mens beschouwt als intrinsiek deel van de natuur, leidt elke interactie tussen mensen en andere soorten wel tot natuurlijke situaties. De vraag is misschien ook helemaal niet relevant. Een wolf kan best zonder actief toedoen van mensen zichzelf een bepaald gedrag eigen maken (wat we dan als 'natuurlijk' kunnen beschouwen doordat de evolutie spontaan is gebeurd), doch het gedrag kan uiterst ongewenst zijn voor mensen. We kunnen de vraag aldus herformuleren als **"welke veranderingen in wolvengedrag kunnen we verwachten als gevolg de aanpassingen van wolven aan een door mensen gedomineerd cultuurlandschap?"**

Ergens stukje over predatoren van wolf. Wolf is een toppredator en heeft zogezegd geen natuurlijke vijanden. Het beeld van een voedselpyramide als basis van ecologische interacties is echter ruimschoots achterhaald (REF), en moet eerdere gezien worden als een web van ecologische interacties. Wolven hebben wel degelijk natuurlijke predatoren: De Euraziatische lynx is een belangrijke predator van welpen die wolvendensiteiten lokaal sterk kan beïnvloeden (Sidorovich et al. 2018), en ook de bruine beer (Ursus arctos) is een predator waar wolven rekening mee moeten houden. Daarnaast zijn prehistorische mensen tienduizenden jaren lang natuurlijke predatoren van wolven geweest, waardoor ze altijd en overal een natuurlijke alertheid aan de dag moeten leggen. Daar waar wolven niet in contact komen met andere grote predatoren, bijvoorbeeld de arctische tundra van N-Canada waar de zogenaamde arctische wolf (Canis lupus arctos) voorkomt, is hun schuwheid naar mensen daarentegen zeer laag (REF). Wolven in Europa zijn daarentegen eeuwenlang vervolgd geweest, en het is aannemelijk dat natuurlijke selectie daardoor heeft geleid tot zeer schuwe, onopvallende en teruggetrokken dieren die confrontaties met mensen mijden (Linnell et al. 2002). Dit is wat we nu als natuurlijk en tegelijk wenselijk gedrag beschouwen. Binnen elke populatie is er echter natuurlijke variatie in kenmerktoestanden: er zullen van nature individuen voorkomen die minder dan gemiddeld schuw zijn, en aan het andere einde zullen ook meer dan gemiddeld schuwe dieren voorkomen. In door mensen gedomineerde cultuurlandschappen is het zo goed als onvermijdelijk dat er natuurlijke selectie optreedt voor individuen die minder schuw zijn: de extreem schuwe individuen zullen dit type landschap mogelijk mijden (Linnell et al. 2021). Zulk minder schuw gedrag is op zich niet problematisch, wanneer het niet gepaard gaat met ongewenst gedrag dat als problematisch kan worden beschouwd (Zie 2.2). In het West-Europese cultuurlandschap is het onvermijdelijk dat wolven gewend raken aan de frequente aanwezigheid van mensen in hun omgeving. De grootschalige versnippering van het landschap door wegen is nergens zo groot als in België en Nederland (Jaeger et al. 2011). De wolven die daar voorkomen zien dagelijks mensen zonder daar noodzakelijk een onmiddellijke vluchtreactie tegenover te plaatsen. Het is voor hen zelfs nodig om mensen grotendeels te negeren, tenzij de afstand zeer kort wordt en de aanwezigheid van mensen als een risico kan worden ervaren. Zo lang ze niet actief mensen opzoeken en benaderen op korte afstand is dit gedrag als volledig normaal te beschouwen. We zien occasioneel ook (vooral zwervende en jonge) wolven die menselijke woongebieden doorkruisen en daarbij mensen ofwel negeren en op een drafje het gebied doorkruisen. Ook dit gedrag is niet abnormaal, en vormt intrinsiek geen risico voor mensen. Het is echter essentieel dat wolven mensen blijven zien als een potentiële predator die wolven in hun omgeving in zekere mate tolereert.

Een belangrijke component van gedrag van dieren is echter aangeleerd ("conditionering van gedrag"), waarbij de juveniele fase een grote invloed heeft op de conditionering (REF zie elders hier). Dit is een periode waarin makkelijk nieuw gedrag verworven wordt. Bovendien zijn jonge wolven die leren op eigen benen te staan zelden al efficiënte jagers, waardoor ze makkelijker geneigd zijn om experimenteel, atypisch gedrag te vertonen in een poging om aan voedsel te geraken. Dit wordt waarschijnlijk versterkt wanneer de ouders vroegtijdig overlijden (verkeer, verwondingen, stroperij, legaal afschot, …). Een analyse van geregistreerde aanvallen van wolven op mensen doorheen de menselijke geschiedenis geeft aan dat (los van hondsdolle individuen) vooral wolven in slechte conditie mensen benaderen (jonge, zieke of schurftige dieren, …), en dat zo'n slechte conditie vaker voorkomt wanneer wolven geconfronteerd worden met een gebrek aan natuurlijke prooien (Linnell et al. 2002). Het is daarbij vermeldenswaardig dat dichtheden van wilde hoefdieren momenteel op een historisch hoogtepunt staan in vele delen van Europa (Apollonio et al. 2010), waarbij ook wilde hoefdieren in toenemende mate voorkomen in cultuurlandschappen (Morellet et al. 2011). Dit maakt dat ook in vele cultuurlandschappen het prooiaanbod geen belemmering vormt voor de vestiging van wolven (Linnell et al. 2021).

Apollonio M, Andersen R & Putman R European ungulates and their management in the 21st century; (2010)

2. 2.2. Hoe kan een zgn. 'probleem-wolf' ontstaan?

Linnell et al. (2002) identificeerden vier manieren die leiden tot ongewenst ('afwijkend') en/of gevaarlijk gedrag bij wolven:
1. Hondsdolheid, dat leidt tot zeer afwijkend agressief gedrag. Dit is een externaliteit die in W-Europa zo goed als volledig uitgesloten is. *CFR advies INBO***.**
2. Habituatie, waarbij wolven hebben geleerd dat mensen helemaal ongevaarlijk zijn. Dit komt vooral voor bij wolven die in hun jeugdfase in rechtstreeks contact zijn gekomen met mensen, bv door voederen, of die deels in gevangenschap hebben geleefd.
3. Provocatie, waarbij een wolf in het nauw gedreven wordt en als enige keuze heeft om aan te vallen
4. Wolven in zeer artificiële landschappen met zeer weinig natuurlijke prooien en die in grote mate afhangen van vee en afval.
We kunnen daar nog 5. verzwakking aan toevoegen, waarbij soms (vooral jonge) wolven mensen benaderen op zoek naar voedsel.

Linnell ea 2021: There is an urgent need to learn more about the behaviour of "bold" or "fearless" wolves and understand at what point a harmless degree of habituation to humans (which is necessary to live in human-dominated landscapes) can lead to potentially dangerous behaviour.

Het IPO heeft het onderwerp probleemsituaties met wolven opgesplitst in wolf-mens, wolf-hond en wolf-vee situaties (tabel 1a, 1b en 1c; IPO 2019). Ze variëren van wolven die bebouwd gebied bezoeken of honden benaderen (ingeschat als normaal gedrag) tot wolven die agressief reageren naar mensen of honden, of herhaald goed beschermd vee aanvallen. Enkele van de situaties zijn gevaarlijk voor mens of hond, maar hoeven niet perse onnatuurlijk te zijn. Het aanvallen van een hond in het territorium van een wolf is natuurlijk gedrag, maar desondanks wel een probleem voor de hond en eigenaar van de hond. Voor de uitwerking van deze vraag gaan wij dan ook uit van probleemsituaties en niet direct probleemwolven.

samennemen met 2.1 en 2.4

3. 2.3. Waarom doden wolven vaak meer landbouwhuisdieren (zoals schapen) dan ze opeten (surplus killing)?

Het excessief doden van prooien wordt wel het kippenrensyndroom of surplus-killing genoemd. Het is bij vele diersoorten vastgesteld, variërend van roofdieren als de wolf tot insecten (Lounibos et al, 2016). Meest bekend is het van de kippenren waarin vele kippen worden gedood, en maar weinig wordt opgegeten. Dat het ook onder natuurlijke omstandigheden kan plaatsvinden is als eerste door Hans Kruuk gepubliceerd (Kruuk, 1972). Kruuk definieert surplus-killing als het doden van een prooi door een roofdier, zonder dat het roofdier, of iemand van zijn sociale groep, er van eten, terwijl de prooi vrijelijk beschikbaar is en normaliter wel zou worden gegeten. Het gaat dus niet zozeer om de aantallen, als wel dat er blijkbaar wel een reflex was om te doden, maar vervolgens niet om te eten. Dit onderscheid is echter niet waterdicht. Er zijn vele situaties waarin roofdieren prooien doden en de prooi slechts zeer gedeeltelijk consumeren. Grizzly's die trekkende zalm vangen eten vaak enkel de eitjes en doden daarbij veel meer prooidieren dan strikt genomen noodzakelijk is voor hun voedselvoorziening. Er is immers geen enkele reden voor zo'n beer om zuinigheid aan de dag te leggen in een situatie van overvloed. Het doden van meerdere dieren in een jachtactie is ook bij andere predatoren niet ongewoon. Vaar worden prooien tijdelijk ergens opgeslagen om op een later moment te consumeren. In een kippenren of schapenwei is dat lastig omdat roofdieren of de prooi niet door het gaas kunnen trekken, of al weer door mensen verstoord worden. Ook wolven keren vaak terug naar plekken waar nog dode prooien liggen, met name in perioden van voedselschaarste en soms maanden later (Mech & Peterson, 2003).
In de natuur komen een aantal zeldzame scenario's voor die volgens Kruuk kunnen resulteren in surplus-killing. De eerste is onnatuurlijke blootstelling, zoals bijvoorbeeld grondbroeddende vogels op een plek waar roofdieren er wel bij kunnen. Dit kan resulteren in situaties waarin een enkel roofdier, bijvoorbeeld een vos of kat, in korte tijd vele dieren kan doden, maar slechts een fractie opeet. Een ander scenario is extreme donkerte waarbij bijvoorbeeld hoefdieren stokstijf blijven staan en dus niet wegrennen als een roofdier hen besluipt. Waarschijnlijk is door selectie en adaptatie het voordeliger gebleken voor hoefdieren om in extreme donkerte niet te bewegen, en dus geen risico op blessures e.a. te lopen. De nadelen van dergelijk gedrag worden vervolgens pijnlijk duidelijk als zich zo'n situatie voordoet, en er wel roofdieren opduiken. Duidelijk is dat surplus-killing zich onder de meeste gangbare omstandigheden niet vaak voordoet, wat niet wegneemt dat surplus-killing een eerder normale reflex is: zuinigheid zit niet ingebakken in de natuur van mens noch dier. Kruuk meld dat normaliter roofdieren na het eten verzadigd zijn en niet direct weer op jacht zullen gaan. Wat maakt dat dat in gevallen van surplus-killing wel het geval is, is niet helemaal duidelijk. Normaal resulteert honger in zoek en jachtgedrag, en als er een prooi is gevangen, in het consumeren van de prooi: zoeken- jagen-doden-eten. Waarschijnlijk kan dit proces verstoord worden als er een groot aantal makkelijke prooien aanwezig zijn die een hernieuwde jachtactie uitlokken voordat met eten is begonnen. Volgens Kruuk zouden roofdieren dus eigenlijk een inhibitie moeten ontwikkeling die hen doet stoppen met jagen en doden als ze zich bewust worden dat nog meer gedode prooien niet geconsumeerd kunnen worden. Surplus-killing is dus een verspilling van prooien, en dat kan ook onvoordelig zijn voor roofdieren indien dat resulteert in het uitsterven van hun voedsel. Omdat dergelijke situaties zich onder natuurlijke omstandigheden nauwelijks voordoen zijn de consequenties op grotere schaal verwaarloosbaar. Op lokale schaal kan het echter wel consequenties hebben, denk aan het verhuizen van kolonies van grondbroedende vogels naar veiligere oorden. Kruuk geeft dan ook aan dat surplus-kills de consequentie zijn van gedragscompromissen in zowel roofdier en prooidier om te kunnen omgaan met verschillende tegengestelde vereisten in hun leefomgeving.

Vee
Het is ongewoon voor wolven om wilde prooien in grote aantallen te doden. Als het zich voordoet is dat onder zeer unieke omstandigheden als extreme sneeuwdikte. Maar surplus-killing van gedomesticeerde dieren die niet hun normale anti-roofdiergedrag kunnen uitoefenen is niet ongewoon (Mech & Peterson, 2003). Dit kan het gevolg zijn van doorfokken waarbij geselecteerd word op gedragskenmerken die handig zijn voor mensen, zoals het temmen of domesticeren, maar die een effectieve reactie op een roofdier beperken. Het kan ook een gevolg zijn van het plaatsen van dieren in een onnatuurlijk leefgebied waardoor dieren niet hun natuurlijke anti roofdiergedrag kunnen

uitoefenen (of die geen roofdieren in hun natuurlijke verspreidingsgebied kennen). Een voorbeeld daarvan zijn berggeiten die normaliter de rotsklif op rennen om aan een roofdier te ontsnappen, maar dat in het vlakke Nederland niet kunnen.
Aangezien vooral schapen en geiten in Nederland niet hun normale anti-roofdiergedrag kunnen vertonen, en vaak in relatief hoge dichtheden op een klein perceel ingeschaard staan, is het risico van surplus-killing bij deze soorten het grootst. Koeien en paarden zijn, helemaal als ze in natuurlijke kuddes worden gehouden, nog redelijk in staat om een aanval van een wolf af te slaan (xxx zie paragraaf ~prooien & jachtgedrag wolf).
Of er een verschil is in de kans dat een bepaald type schapensoort te maken krijgt met surplus killing is niet eenvoudig in te schatten. [redacted], xx van het Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, geeft aan dat de veredeling door fokkerij bij schapenrassen een glijdende schaal is. Er bestaand op hoofdlijnen doorgefokte, gedomesticeerde rassen zoals Texelaars of kruisingsproducten daarvan, en daarnaast niet-doorgefokte, meer primitieve rassen zoals de Nederlandse Heideschapen. Het is te verwachten dat de minder doorgefokte rassen een betere anti-predatorreactie geven zoals het weglopen bij een aanval. Naast de reactie van de dieren speelt echter ook de omstandigheid een rol, zoals aard en grootte van het terrein, grootte en samenstelling van de groep, begrazing binnen een raster of gescheperd, tijdstip van de dag en het seizoen. Schaapherder [redacted] geeft daarnaast aan dat ook de stabiliteit van de kudde van belang is. Indien de samenstelling op hoofdlijnen gelijk blijft is er meer rust in de kudde. Ook factoren als het type hond, de aanwezigheid van een herder en opvang in een nachtkraal zijn van belang. BIJ12 geeft aan dat op dit moment het niet mogelijk is om op basis van het registratiesysteem meer duidelijkheid te verkrijgen op dit onderwerp. Om dit beter te kunnen onderzoeken bevelen wij dan ook aan dat bij schade er door de taxateur meer aandacht is voor het vastleggen van informatie als het type schaap, kudde en gebied en daarnaast dat bijvoorbeeld met cameravallen rond nachtkralen in het buitengebied concreter onderzoek wordt gedaan.

Kruuk, Hans (2009). "Surplus killing by carnivores". *Journal of Zoology*. **166** (2): 233–24
L.P. Lounibos, S. Mahkni, B.W.Alto, B. Kesavaraju (Mar 2008). "Surplus Killing by Predatory Larvae of *Corethrella appendiculata*: Prepupal Timing and Site-Specific Attack on Mosquito Prey". *Journal of Insects Behaviour*. 4. doi:10.1111/j.1469-7998.1972.tb04087.x
Mech, L.D. & R.O Peterson 2003: Wolf-Prey relations. In: Mech & Boitani 2003. [p144]

Vrijwel alle carnivoren, zoals beren, katachtigen en hondachtigen, kunnen aanzienlijk meer prooien doden dan het aantal dat ze nodig hebben voor hun energiebehoefte (surplus killing; Kruuk 1972). Surplus killing wordt mogelijk gemaakt wanneer prooidieren geen vluchtgedrag (kunnen) vertonen. Het niet vertonen van vluchtgedrag komt niet alleen voor bij landbouwhuisdieren die opgesloten zitten in een raster, maar ook bij wilde hoefdieren (Kruuk 1972; Miller et al 1985; DelGiudice 1998). Deze laatste vertonen minder vluchtgedrag wanneer klimatologische omstandigheden (sneeuw) vluchten energetisch ongunstig maken (Kruuk 1972; DelGiudice 1998). Kleine wolvenroedels in Scandinavië kunnen meer dan drie keer zoveel elanden doden dan nodig voor hun energiebehoefte, zelfs als de prooidichtheid laag is (Zimmermann et al 2015). Grote roedels (6-9) wolven vertonen minder surplus killing. Zimmermann et al suggereren dat surplus killing door kleine roedels samenhangt met een optimale foerageerstrategie, waarbij alleen de meest voedzame onderdelen van gemakkelijk toegankelijke prooidieren worden geconsumeerd en de detectiekans door mensen wordt geminimaliseerd.
Afhankelijk van het anti-predatorgedrag van soorten of rassen kan er verschil zijn in de kans op predatie en surplus killing. In Italie vinden bij landbouwhuisdieren aanvallen vooral plaats op schapen en nauwelijks op geiten (Russo et al 2014). Surplus killing werd niet waargenomen bij geiten, maar wel bij schapen waarbij 7-15 voornamelijk volwassen schapen worden gedood.

Refs:
Kruuk, H. 1972. Surplus killing by carnivores. J. Zool. 166(2):233-244.
Zimmerman, B. et al. 2015. Predator-dependent functional response in wolves: from food limitation to surplus killing. Journal of Animal Ecology 84: 102–112.

Claudia Russo, Silvana Mattiello, Carlo Bibbiani, Alessandro Baglini, Paolo Bongi & Claudia Facchini 2014. Impact of Wolf (Canis Lupus) on Animal Husbandry in an Apennine Province, Italian Journal of Animal Science, 13:3, DOI: 10.4081/ijas.2014.3303
DelGiudice, D.G. 1998. Surplus Killing of White-Tailed Deer by Wolves in Northcentral Minnesota, Journal of Mammalogy 79(1): 227–235
Miller, F.L., A. Gunn & E. Broughton 1985. Surplus killing as exemplified by wolf predation on newborn caribou. Can. J. Zool. 63(2): 295-300.

4. 2.4. Aanvallen van wolven op mensen (en honden): welke ervaringen zijn inmiddels elders in Europa opgedaan met de recent sterk uitbreidende populatie wolven?

Het potentiele gevaar van aanvallen van wolven op mensen is een dominant thema in de media en beleving. In Linnell et al, (2021) is uitgewerkt welke aanvallen van wolven op mensen er de afgelopen 18 jaar zijn vastgesteld. Het betreft een vervolg op het eerdere rapport (Linnell et al, 2002) en te samen geven deze rapporten een gedegen overzicht van de feiten en daarnaast aanbevelingen voor vervolgonderzoek. Onderstaand overzicht is dan ook samengevat en afkomstig uit deze twee rapporten.
Historisch is er veel bewijs voor vele aanvallen van wolven op mensen. Er konden drie categorieën van aanvallen worden onderscheiden. Het merendeel betrof aanvallen van wolven met hondsdolheid of rabiës (1). Daarnaast is er een categorie waarbij het gedrag van de wolf wordt omschreven als onderzoekend of verdedigend (2). De meeste bijtincidenten in die categorie betroffen situaties waarin de wolf uit zelfverdediging handelde. Daarnaast werd vastgesteld dat wolven incidenteel een mens ter test bijten om te onderzoeken of mensen eventuele prooien zouden kunnen zijn. De derde categorie betreft concreet aanvallen vanuit jachtgedrag om een prooi te grijpen (3). Dit gedrag werd vooral vastgesteld onder specifieke sociologische en ecologische condities, onder andere in gebieden met weinig wilde prooien en arme kwetsbare menselijke leefgemeenschappen. De aanvallen waren meestal op kinderen gericht. Onder dergelijke omstandigheden foerageren wolven bij gebrek aan natuurlijk voedsel ook op vuilstorten op zoek naar aas, vaak nabij menselijke nederzettingen. Linnell et al 2021 geeft aan dat desondanks slechts een heel klein deel van de wolven daadwerkelijk testen of kinderen een potentiele prooi zouden kunnen zijn. Ook kan het gewonde of verzwakte wolven betreffen die niet meer in staat zijn natuurlijke prooien te pakken en dan op zoek gaan naar eenvoudig voedsel.
Voor Europa is het risico van mensen voor een bijtincident met een wolf aanzienlijk minder geworden aangezien hondsdolheid vrijwel niet meer voorkomt, en helemaal afwezig is in Centraal Europa. Daarnaast omdat de sociologische en ecologische omstandigheden zijn veranderd. De hoefdierdichtheid, de natuurlijke prooi voor wolven, is in Centraal Europa hoog, dus de noodzaak om naar alternatief voedsel te zoeken is er nauwelijks. Daarnaast is de levensstandaard voor mensen sterk verbeterd en komen riskante situaties als het laten hoeden van een kudde schapen door een kind niet meer voor.
Hoewel de dichtheid aan mensen in Europa groot is, en er inmiddels zo'n 15.000 wolven leven is het aantal bijtincidenten met wolven opvallend laag. Linnell et al 2021 vermelden dan ook dat het risico groter is dan nul, maar veel te klein om te kunnen berekenen. De meeste incidenten met wolven doen zich voor in Azië en het Midden Oosten, waar hondsdolheid nog voorkomt en ook lokaal nog armoede heerst onder mensen.
Tabel uit Linnell opnemen?
Voor de periode 2002-2020 werd door literatuurstudie informatie verkregen van 489 menselijke slachtoffers van aanvallen door wolven. Voor Noord-Amerika en Europa is die informatie redelijk betrouwbaar. Voor Azië en het Midden Oosten is de informatie minder eenvoudig te verkrijgen, laat staan te verifiëren. Vaak is er geen onderzoek gedaan of het daadwerkelijk een wolf betrof. In 67 gevallen, waarvan 9x fataal, ging het om een aanval van een wolf. In 380 gevallen, waarvan 14 fataal, ging het om wolven met hondsdolheid. In 42 gevallen, waarvan 3 fataal, ging het om uitgelokt/verdedigend gedrag. Van de 489 slachtoffers betrof het zes keer Noord-Amerika en zeven keer Europa, meestal bijtwonden. In twee gevallen was het fataal, beide in Noord-Amerika. In een

geval betrof het een gewonde wolf. In het andere geval was er geen herleidbare aanleiding waarom de wolf tot de fatale aanval was overgegaan. Alle andere gevallen in Noord Amerika en Europa betroffen situaties waar wolven regelmatig in de nabijheid van mensen werden gezien, nauwelijks schuw waren, en in veel gevallen gewend waren om mens gerelateerd voedsel te vinden of huisdieren te doden. Gewenning aan mensen lijkt dan ook een grote rol te spelen in het risico op een bijtincident en Linnell et al 2021 bevelen dan ook sterk aan om meer aandacht aan het voorkomen van gewenning te geven en onderzoek te doen hoe het ontstaat bij wolven en hoe het kan worden afgeleerd. Meer hierover in H x bold wolf & hazing.

Aanvallen op honden.
Wolven kunnen in honden een concurrent zien die op dezelfde agressieve wijze uit het territorium wordt gejaagd als een vreemde wolf, soms met dodelijke afloop voor de indringer. In Duitsland zijn een aantal probleemsituaties tussen wolf en hond geweest (Bommel et al, 2020). (x) meldt dat in de afgelopen 21 jaar het aantal bevestigde gevallen van een aanval van een wolf op een hond op één hand is te tellen. In twee gevallen ging het om een jachthond die, overigens niet gedurende een jacht, aan de eigenaar ontsnapte, een wildspoor volgde en daarbij op een of meerdere wolven stootte. Deze honden hebben het niet overleeft. In beide gevallen had dit incident plaatst tijdens de voortplantingsperiode, een periode waarin wolven verhoogd agressief zijn naar indringers. In twee andere gevallen ging het om situaties dat honden 's nachts buiten het erf zijn aangevallen en gedood door wolven. In een laatste geval ging het om een voormalige roedelwolf die door een concurrent was verstoten uit zijn roedel. Het dier was gewond, had schurft en was in slechte conditie. Dit dier is een periode frequent gezien door mensen. Het viel uiteindelijk 's nachts een hond die aan de ketting lag aan op een erf. Dit dier is vervolgens op een later moment met vergunning afgeschoten. In Scandinavië (Zweden, Noorwegen en Finland) is de risicobeleving van wolven voor honden veel groter. Liberg et al 2010 vermelden dat in de periode 1995-2005 151 honden door wolven zijn gedood. 80% daarvan betroffen jachthonden. In Finland worden jaarlijks ca 38 jachthonden gedood (Tikkunnen & Kojala, 2020). Daarnaast werden vele honden verwond. Dit is niet alleen een economisch verlies voor de eigenaar, maar veelal ook een emotioneel verlies aangezien er vele uren training in de jager-hond relatie zijn geïnvesteerd (Liberg et al, 2010; Skogen et al, 2017; Tikkunnen & Kojala, 2020). Het risico van een aanval van een wolf op een jachthond gedurende de jacht is in Scandinavië wel groter dan in Nederland. Bij de elandjacht lopen de jachthonden vaak op zeer grote afstand voor de jagers uit, op zoek naar een eland om die met geblaf staande te houden zodat jagers het dier kunnen schieten. Aanvallen op jachthonden gebeurde in over het algemeen in situaties waarbij de jager meer dan 200m van zijn hond verwijderd was (Tikkunnen & Kojala, 2020). Als een jachthond daarbij op een wolf of roedel wolven stuit resulteert dat vaak in een agressieve confrontatie omdat de wolven de hond als een indringer zullen beschouwen. Deze vorm van jacht kennen we in Nederland niet, zodat het risico op een aanval van een wolf op een jachthond ook kleiner zal zijn, helemaal als de hond goed gehoorzaamd of aan de lijn is. In Scandinavie is gezocht naar oplossingen om het risico voor jachthonden te verkleinen. Doordat wetenschappelijk onderzoek in Noorwegen en Zweden is verenigd in het Skandinavian Wolf Research Project, SKANDULV, kan gezamenlijk opgetrokken worden. Doordat er elke winter 10-20 wolven worden voorzien van een zender, kan op afstand worden vastgesteld waar het roedel zich bevindt. Zodoende kan ook aan jagers gecommuniceerd worden of er in een bepaald gebied die dag een verhoogd risico is op het aantreffen van wolven. Dit heeft geresulteerd in een "wolventelefoon" die jagers in deze informatie kan voorzien. Ook in Finland is een dergelijk systeem ontwikkeld. Ook hier werd de informatie van gezenderde wolven gedeeld, in dit geval via een website met data op 5x5km2 niveau. Het aantal aanvallen op honden nam in gebieden met gezenderde wolven af, omdat jagers rekening konden houden met de aanwezigheid van wolven. Het is een kostbaar systeem en kan ook resulteren in het illegaal doden van wolven, maar voor de draagkracht onder met name jagers was deze methode erg belangrijk (Tikkunnen & Kojala, 2020) Ook de wolventelefoon wordt door jagers enorm gewaardeerd (Liberg et al, 2010). In Oost-Europa, met name Wit-Rusland, worden daarnaast frequent waakhonden die aan de ketting liggen gedood door wolven (Jedrzejewski et al, 2010). Voor Nederland zijn geen serieuze incidenten bekent tussen wolven en honden (Bommel et al, 2020).

Vlaanderen: casus [INBO]. Hond uit kennel ontsnapt, daarbuiten door wolf gedood en deels opgegeten.

Slotopmerking: indien hond aan lijn ea... dan risico zeer gering...??

A: Verklarende oorzaken.

- 1: wolf kan niet natuurlijk voedsel vinden, door overbejaging prooi, of ziekte oid
- 2: hondsdolheid
- 3: verdediging van territorium/ in hoek gedreven
- 4: aanval: soms onverklaarbaar, maar vaak habituatie.

Nog specifiek uitwerken? Of meer iets voor bold wolf hoofdstuk/ eind aanbevelingen?

Refs:

Linnell, J.D.C., Løe, J., Okarma, H., Blancos, J.C., Andersone, Z., Valdmann, H., Balciauskas, L., Promberger, C., Brainerd, S., Wabakken, P., Kojola, I., Andersen, R., Liberg, O., Sand, H., Solberg, E.J., Pedersen, H.C., Boitani, L. & Breitenmoser, U. (2002) The fear of wolves: a review of wolf attacks on humans. *Norwegian Institute for Nature Research Oppdragsmelding,* 731, 1-65.

Linnell, J. D. C., Kovtun, E. & Rouart, I. 2021. Wolf attacks on humans: an update for 2002–2020. NINA *Report 1944 Norwegian Institute for Nature Research.*

Liberg. O., A. Aronson, S.M. Brainerd, J. Karlsson, H.C. Pedersen, H. Sand en P. Wabakken, 2010. The Recolonizing Scandinavian Wolf Population: Research and Management in Two Countries. In: Musiani et al, 2010.

Musiani, M., L. Boitani en P.C. Paquet (editors), 2010. The World of Wolves. New Perspectives on ecology, Behaviour and Management. University of Calgary Press, Calgary.

Skogen, Ketil, Olve Krange, and Helene Figari, 2017: WOLF CONFLICTS - A Sociological Study. Berghahn books.

Tikkunen M, Kojola I (2020) Does public information about wolf (*Canis lupus*) movements decrease wolf attacks on hunting dogs (*C. familiaris*)? Nature Conservation 42: 33–49. https://doi.org/10.3897/natureconservation.42.48314

5. 2.5. Wat zijn de mogelijke gevolgen van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor recreatie en verkeersveiligheid?

Uitgangspunt: effect van x op wolf, evt ook omgekeerd indien voor de hand liggend.

Duitsland en Verkeer: zie dbbw.de website. ca 30-35% dood in verkeer. Geen echte database waarin de casussen worden bijgehouden. Dat zit mn bij de federale overheden die niet happig zijn dat te delen. Meeste gevallen op de highway 24 Berlijn-Hamburg (als lijn zichtbaar in overzicht dode wolven). Daarnaast mn slachtoffers op Bundesstrassen (N wegen): geen rasters, hard gereden, door natuurgebieden. Advies op hotspots faunavoorziening creëren, incl geleidend raster. Wolf geen indicatorsoort voor onstnippering, te mobiel. Beter dan Edelhert als doelsoort nemen.

a. Wat zijn de verwachte effecten van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor recreatie en verkeersveiligheid?

Effecten op verkeersveiligheid

Sinds 2015 zijn er vier wolven omgekomen op verkeerswegen in Nederland (tabel 1). Het betrof drie mannelijke dieren en één vrouw. Daarnaast zijn er twee in Nederland waargenomen wolven omgekomen op verkeerswegen in Duitsland en België, nadat zij Nederland weer hadden verlaten (tabel 1).

Tabel 1. In Nederland waargenomen wolven die zijn omgekomen op verkeerswegen in de periode 2015-2021.

Jaar	Maand	Locatie	Wegnummer	Wolf ID	Geslacht
2015	maart	Hannover (D)	E7	GW368m	Man
2017	maart	Hoogeveen	A28	GW657m	Man
2017	november	Kloosterhaar	N36	GW843m	Man
2018	maart	Opoeteren (B)	onbekend	GW913m	Man

2020	maart	Epe	N309	GW1626m	Man
2021	maart	Ede	N224	GW1729f	Vrouw

B: Wat zijn de verwachte effecten van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor recreatie en verkeersveiligheid?

Verwachte effecten op verkeersveiligheid

Wolven hebben een relatief grote kans om slachtoffer te worden in het verkeer. Wolven hebben grote leefgebieden nodig en leggen tijdens dagelijkse bewegingen binnen het leefgebied vaak grote afstanden af. Zo is vastgesteld dat in centraal-Italië wolven gemiddeld 27 km/nacht (17-38 km/nacht) afleggen (Ciucci et al., 1997). De afstanden die wolven tijdens dispersie afleggen, op zoek naar nieuwe leefgebieden, zijn zelfs nog vele malen groter. Onderzoek naar de afgelegde afstanden tijdens dispersie door wolven uit de Centraal-Europese populatie laat het volgende zien:

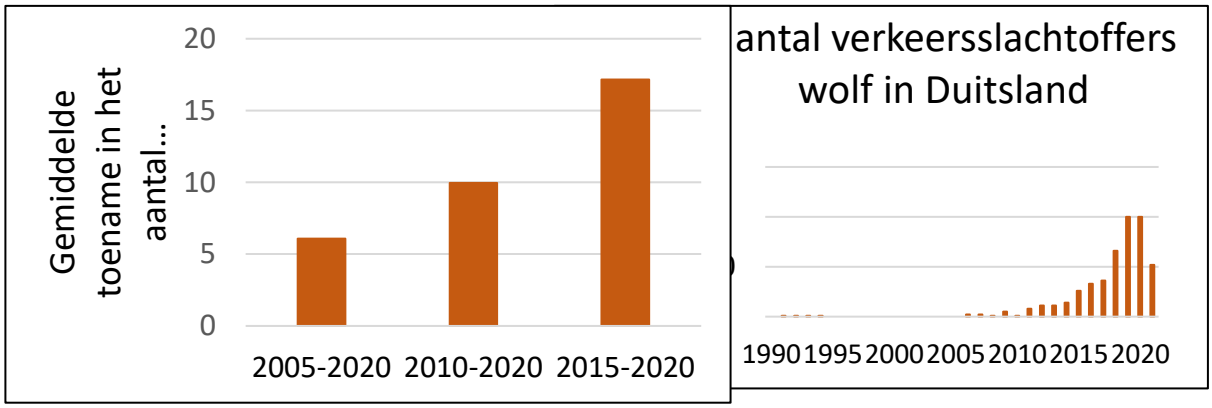
- Van de noordelijke Apenijnen in Italie naar de westelijke Alpen in Frankrijk: minimaal 958 km (Ciucci et al., 2009).
- Van Saksen in Duitsland naar Nationaal Park Thy in Denemarken: minimaal 800 km (Andersen et al., 2015).
- Van het Dinarisch gebergte in Kroatië naar de oostelijke Alpen in Italië: 1.176 km (Ražen et al., 2016).
- Van de Lausitz in Duitsland naar Wit-Rusland: 1.550 km (Reinhardt & Kluth, 2016).
- Van Nationaal Park Abruzzo, Lazio and Molise naar Nationaal Park Majella in Italië: 422 km (Mancinelli & Ciucci, 2018).

Tijdens zowel dagelijkse bewegingen in het leefgebied als dispersiebewegingen moeten frequent (spoor)wegen worden overgestoken, afhankelijk van de afstand die wordt afgelegd en de gebieden die worden doorkruist. In Wisconsin (VS) passeerden wolven regelmatig een vierbaansweg (Kohn et al. 1999). Langs de weg was geen faunakerend raster geïnstalleerd. Het merendeel van de passages (81%) betrof wolven tijdens dispersiebewegingen. Van de 20 wolven die met een zender waren uitgerust, arriveerden er uiteindelijk 13 bij de snelweg; 12 van deze dieren passeerden de weg, sommigen zelfs meerdere keren. Wolf Naya, die op 18 december 2017 Nederland binnenkwam in Drenthe en twee weken later Nederland weer verliet richting België, legde gemiddeld een afstand van 14,1 km per dag af (Jansman et al., in prep.). Tijdens haar tocht door Nederland passeerde zij naar schatting @ wegen, inclusief 7 snelwegen, @ provinciale wegen en 19 spoorwegen.

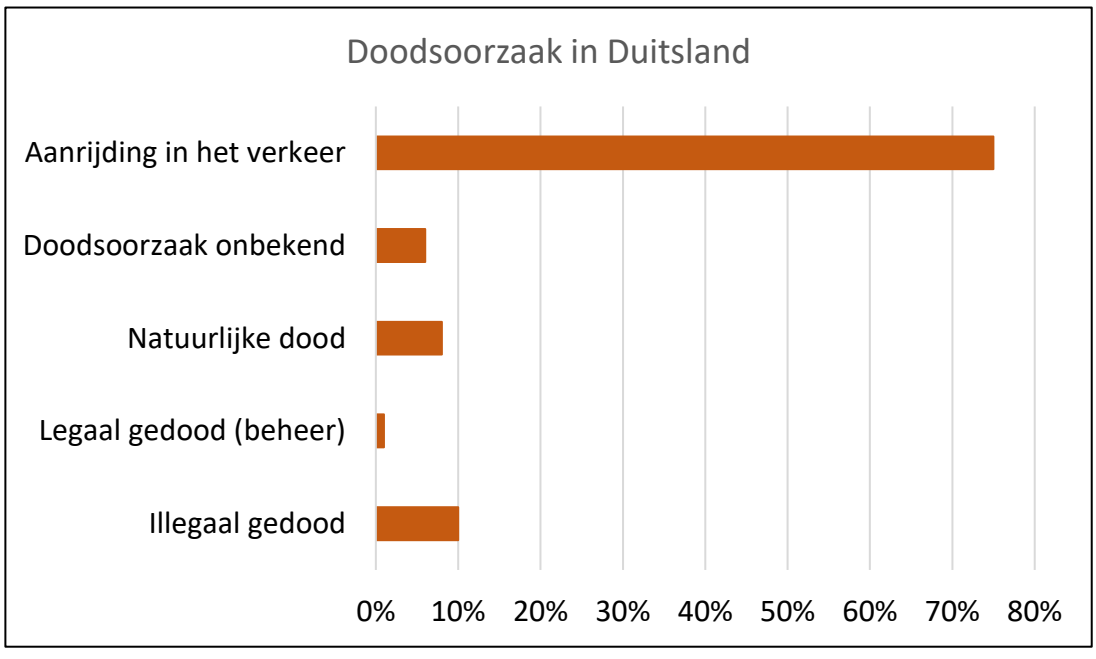
PM: Wegen kunnen wolven aantrekken – karkassen van aangereden dieren, gemakkelijke corridor om zich langs te bewegen

De ontwikkelingen in Duitsland bieden ons enig inzicht in wat Nederland kan verwachten bij een groeiende wolvenpopulatie. Begin jaren negentig van de vorige eeuw zijn de eerste meldingen gedaan van aangereden wolven (figuur 1). Het betrof in alle gevallen meldingen uit het oosten van Duitsland, niet ver van de Poolse dan wel Tsjechische grens (bron: https://data.dbb-wolf.de). In de periode 1995-2005 zijn geen aanrijdingen met wolven gemeld. Vanaf 2006 zijn er in Duitsland ieder jaar meldingen gedaan, waarbij het aantal aanvankelijk geleidelijk toenam om vanaf 2015 sterk te stijgen (figuur 1). De gemiddelde jaarlijkse toename van het aantal geregistreerde aanrijdingen was circa 6 dieren over de periode 2005-2020 (figuur 2). Over de periode 2010-2020 was dit circa 10 dieren. En de laatste vijf jaar (2015-2020) was de gemiddelde jaarlijkse toename circa 17 wolven. Aanrijdingen in het verkeer is hiermee de grootste doodsoorzaak (75%) van wolven in Duitsland (figuur 3). De Duitse wolvenpopulatie is in 2019/2020 geschat op 128 roedels, 35 paren en 10 solitaire dieren. Dit betekent dat er – met een gemiddelde roedelgrootte van 4-6 wolven – in dat jaar circa 600-850 wolven in Duitsland waren. In dat jaar zijn 100 aangereden wolven gemeld, dus circa 12-17% van de populatie.

Figuur 1. Aantal gemelde verkeersslachtoffers van wolven in Duitsland in de periode 1990-2021 (stand t/m 15 juni 2021) (bron: https://data.dbb-wolf.de)

Figuur 2. Gemiddelde toename in het aantal verkeersslachtoffers van wolven per jaar in Duitsland over drie tijdsperioden. (bron: https://data.dbb-wolf.de)

Figuur 3. Procentuele verdeling van het aantal dood gevonden wolven over de verschillende doodsoorzaken in Duitsland. (bron: https://data.dbb-wolf.de)

Hoewel in Nederland een toename van het aantal aanrijdingen dus te verwachten is met een groeiende populatie, zal het absolute aantal verkeersslachtoffers toch relatief beperkt blijven. Uitgaande van het meest positieve scenario wat betreft de draagkracht van Nederland voor wolven (circa 500 dieren; Potiek et al., 2012) en een met Duitsland vergelijkbaar percentage van de populatie dat verkeersslachtoffer wordt, zal het aantal aanrijdingen groeien naar 60-75 dieren per jaar. Vergelijken we dit aantal met bijvoorbeeld het aantal reeën dat jaarlijks als verkeersslachtoffer wordt geregistreerd – in 2016-2017 zijn gemiddeld ruim 6.300 reeën per jaar geregistreerd als slachtoffer (Van der Grift et al., 2019) – dan blijft het effect van aanrijdingen met wolven op de verkeersveiligheid dus relatief beperkt.
Hierbij komt dat in Nederland op veel plekken mitigerende maatregelen zijn genomen om aanrijdingen met fauna op verkeers- en spoorwegen te voorkomen (zie: www.mjpo.nl). Langs veel (spoor)wegen die leefgebieden van edelhert, wild zwijn en damhert doorkruisen, zijn hoge faunarasters geplaatst. Vaak in combinatie met de aanleg van faunapassages, zoals faunatunnels en natuurbruggen. De rasters moeten voorkomen dat de dieren de weg betreden en ze tegelijkertijd naar de faunapassages geleiden. Wolven kunnen profiteren van deze bestaande 'groene infrastructuur'. Onderzoek heeft laten zien dat faunarasters langs verkeerswegen het aantal aanrijdingen kunnen beperken. Op de Trans-Canada Highway in Banff National Park zijn 17 wolven aangereden in de periode 1981-2002. Hiervan vond 82% plaats op de trajecten waar nog geen faunarasters waren geplaatst (Clevenger et al., 2002). Onderzoek heeft ook laten zien dat wolven zowel faunatunnels als natuurbruggen gebruiken (Clevenger & Waltho, 2000; Mysłajek et al., 2020; Plaschke et al., 2021).
Wat ook gunstig is uit oogpunt van verkeersveiligheid is dat wolven de voorkeur geven aan leefgebieden met een (relatief) lage wegendichtheid (Mech, 1988; Fechter & Storch, 2014; Reinhardt et al., 2019) en wegen vermijden bij het kiezen van een plek om hun jongen te werpen (Sazatornil et al. 2016).
PM: indirect effect op verkeersveiligheid door effect op (bewegingen van) hoefdieren

Referenties

Blanco, J.C. & Y. Cortes 2007. Dispersal patterns, social structure and mortality of wolves living in agricultural habitats in Spain. Journal of Zoology 273: 114-124.
Blanco, J.C., Y. Cortes & E. Virgos 2005. Wolf response to two kinds of barriers in an agricultural habitat in Spain. Can. J. Zool. 83: 312–323.
Ciucci, P., W. Reggioni, L. Maiorano & L. Boitani 2009. Long-distance dispersal of a rescued wolf from the Northern Apennines to the Western Alps. Journal of Wildlife Management 73(8): 1300-1306.
Clevenger, A.P. & N. Waltho. 2000. Factors influencing the effectiveness of wildlife underpasses in Banff National Park, Alberta, Canada. Conservation Biology 14(1): 47-56.
Clevenger, A.P., B. Chruszcz, K. Gunson and J. Wierzchowski. 2002. Roads and wildlife in the Canadian Rocky Mountain Parks - Movements, mortality and mitigation. Final report to Parks Canada. Banff, Alberta, Canada.
Fechter, D. & L. Storch 2014. How many wolves (Canis lupus) fit into Germany? The role of assumptions in predictive rule-based habitat models for habitat generalists. PLoS ONE 9(7): e101798.https://doi.org/10.1371/journal.pone.0101798
Kohn, B., Frair, J., Unger, D., Gehring, T., Shelley, D., Anderson, E., and Keenlance, P. 1999. Impacts of a highway expansion project on wolves in northwestern Wisconsin. In Proceedings of the Third International Conference on Wildlife Ecology and Transportation (FL-ER-73-99), Missoula, Montana, 13–16 September 1999. Edited by G. Evink, D. Zeigler, and P. Garrett. Florida Department of Transportation, Tallahassee. pp. 53–65.
Kusak, J., Skrbinšek, A.M., and Huber, D. 2005. Home ranges, movements, and activity of wolves (Canis lupus) in the Dalmatian part of Dinarids, Croatia. Eur. J. Wildl. Res. 51(4): 254–262. doi:10.1007/s10344-005-0111-2.
Mancinelli, S., L. Boitani & P. Ciucci 2018. Determinants of home range size and space use patterns in a protected wolf (Canis lupus) population in the central Apennines, Italy. Can. J. Zool. 96: 828–838.
Mancinelli, S., & P. Ciucci 2018. Beyond home: Preliminary data on wolf extraterritorial forays and dispersal in Central Italy. Mammalian Biology 93: 51–55.
Mech, L.D., Fritts, S.H., Radde, G., Paul, W.J., 1988. Wolf distribution in Minnesota relative to road density. Wildl. Soc. Bull. 16, 85–88.

Merrill, S.B. 2000. Details of Extensive Movements by Minnesota Wolves (Canis Lupus). The American Midland Naturalist 144 (2): 428-433.
Mysłajek, R.W., E. Olkowska, M. Wronka-Tomulewicz & S. Nowak. 2020. Mammal use of wildlife crossing structures along a new motorway in an area recently recolonized by wolves. European Journal of Wildlife Research 66:79. https://doi.org/10.1007/s10344-020-01412-y
Plaschke, M., M. Bhardwaj, H.J. König, E. Wenz, K. Dobiáš & A.T. Ford. 2021. Green bridges in a re-colonizing landscape: Wolves (Canis lupus) in Brandenburg, Germany. Conservation Science and Practice. 2021; e00364. https://doi.org/10.1111/csp2.364
Ražen, N., Brugnoli, A., Castagna, C. et al. 2016. Long-distance dispersal connects Dinaric-Balkan and Alpine grey wolf (Canis lupus) populations. Eur J Wildl Res 62(1): 137-142. https://doi.org/10.1007/s10344-015-0971-
Reinhardt, I. & G. Kluth 2016. Abwanderungs- und Raumnutzungsverhalteen von Wólfen (Canis lupus) in Deutschland. Natur und Landschaft 91(6): 262-271.
Reinhardt, I.,Kluth, G. 2011. Pilotstudie zur Abwanderung und zur Ausbreitung von Wölfen in Deutschland [Pilot study on the dispersal and expansion of wolves in Germany]. Unpublished Final Report, F+E Vorhaben (FKZ 806 86 080). LUPUS. https://www.bfn.de/0304_wolf-woelfe-telemetrie-pdm.html. Accessed////
Sazatornil, V., Rodriguez, A., Klaczek, M., Ahmadi, M., Alvares, F., Arthur, S., et al., 2016. The role of human-related risk in breeding site selection by wolves. Biol. Conserv. 201, 103–110. http://dx.doi.org/10.1016/j.biocon.2016.06.022.

Recreatie:

(pers med.)geeft aan dat er in Duitsland in de media vaak artikelen verschijnen die de angst voor de wolf accentueren. In de praktijk is haar ervaring dat in gebieden met wolven eerder meer recreatie komt, dan dat mensen wegblijven. De wolf is dan eerder een publiekstrekker. Project Live Wolf Alps [https://www.lifewolfalps.eu/en/ *LIFE WolfAlps EU is an international team working to mitigate the impact of wolves on livestock breeding, find a balance between the world of hunting and the presence of predators, counteract poaching, manage wolf-human related issues and disseminate correct information about the species based on scientific data.*
] : lokaal voedsel met een wolf symbooltje > ecotoerisme stimuleren.

Foto van ARK/WIN infobord wolf opnemen (zoals nu her en der op Veluwe staat)?

Varley et al, 2020 meld dat wolven jaarrond het ecotoerisme in NP Yellowstone hebben verhoogd met significante meerwaarde voor de lokale economie. De jaarlijkse economische impact van de herintroductie van de wolf werd in 2005 geschat op 35,5 miljoen dollar. Er werden dat jaar zo'n 2.8 miljoen toeristen geteld. In 2017 was dat al opgelopen naar ruim 4.1 miljoen bezoekers met een jaarlijkse economische meerwaarde van ca 65,5 miljoen dollar. Behalve het observeren van wolven konden de beheerders ook veel educatie over wolven geven op de bekende uitzichtpunten, wat het draagvlak voor wolven ten goede kwam. Negatieve effecten van het wolventoerisme was er ook doordat wolven soms grote stukken moesten omlopen om een weg over te steken omdat toeristen de wolven soms volgden vanaf de weg. Ook werden ten minste 35 wolven in het park doodgereden. Daarnaast werden in incidentele gevallen gehabitueerde wolven vastgesteld, vrijwel zeker als gevolg van het voeren door mensen.
Smith et al 2020c geven aan dat Yellowstone National Park speciaal wolf management kent wat zich richt op 1: het beschermen van holen en rendezvous sites tegen menselijke verstoring (eventueel middels tijdelijke afsluiting van regio's of paden voor publiek, met een buffer van ca 1 km rondom nestholen tot eind juni), 2: voorkomen van het habitueren van wolven, oa middels een strikt verbod tot het voeren van wilde dieren, 3: het voorlichten van bezoekers om veilig wilde dieren waaronder wolven te kunnen observeren en 4: het reguleren van menselijke observatie zodat wolven niet verstoord worden en hun gedrag dus niet kan resulteren in mindere schuwheid. Op hoofdlijnen betekent dit dat men mensen en wolven goed gescheiden probeert te houden. Publiek heeft ten alle tijden een afstand van 100 yards (ca 91 meter) te houden tot wolven, ook als het dier uit zichzelf dichterbij komt.

Nederland

ZV & WIN vragen naar status wolf recreatie (vermijden of aantrekken); lijkt mij nu marginaal met zeer klein groepje mensen wat uit angst niet meer alles durft, versus een klein groepje extreme recreanten die mogelijk zelfs verstorend te werk gaat in de hoop op een waarneming of foto. Zie ook Bommel ea 2020

Ref's:

- Varley N., R. McIntyre & J. Halfpenny 2020: The Wolf Watchers. In: Smith et al, 2020.
- Smith, D.W., D.R. Stahler & D.R. MacNulty (Editor) 2020: Yellowstone Wolves Science and Discovery in the World's First National Park. University of Chicago Press
- Smith, D.W., D.R. Stahler, R. McIntyre, E.E. Stahler & K. A. Cassidy 2020c: Wolves and Humans in Yellowstone. In: Smith et al, 2020.

4. 3. Beleid, schade, monitoring en beheer

1. 3.1. Wat is het beleid van andere landen als het gaat om het toestaan van derogaties (bijvoorbeeld voor afschot van wolf)?

Zie oa Duchamp et al. 2017 voor een overzicht van beleid in Europa tov derogaties.
We beperken ons hier tot landen met een vergelijkbare wettelijke status voor wolven, namelijk EU-lidstaten waar wolf een bijlage-IV-soort is van de HR. De Europese wetgeving laat in alle landen in principe derogaties toe op basis van éénzelfde reeks van grondbeginselen. Deze derogaties zijn enkel toegelaten wanneer ze de gunstige staat van instandhouding niet in gevaar brengen, en andere opties uitgeput zijn.
Het beleid in heel wat landen omtrent toekenning van derogaties wordt huidig juridisch onderzocht in het kader van lopende rechtszaken (Frankrijk, Zweden, Duitsland, ...) of heeft onlangs een uitspraak gekend (Noorwegen).
Uitwerking van deze cases waar gekend.

2. 3.2. Welke ervaringen zijn er met betrekking tot afschot van wolven en het effect hiervan op het gedrag van de wolvenroedel?

Achtergrond/kader
Over het algemeen bestaat een roedel wolven uit de ouders en hun nakomelingen, eventueel van meerdere generaties. De wolf is een eusociale soort, wat betekend dat het een groepsdier is, waarbij de groep bestaat uit meerdere generaties, en waarbij de voortplanting is voorbehouden aan een beperkt aantal individuen, en waarbij alle leden bijdragen aan het grootbrengen van de jongen (Harber 1996). Wolven kennen daarbij ook nog een verlengde afhankelijkheid van de jongen tot 25-30% van hun levensverwachting. Dat vergelijkbaar of zelfs is langer dan in de meeste menselijke gemeenschappen. Te samen met de hoge intelligentie en het gegeven dat roedels familieverbanden betreffen die normaliter meerdere generaties verenigt blijven, vormt de verlengde afhankelijkheid de basis voor belangrijke sociale als wel genetische informatie overdracht tussen generaties (Harber 1996). De ouders, en oudere roedelgenoten vervullen een belangrijke rol voor de jongen. Behalve o.a. het aanvoeren van voedsel en verdediging van het territorium vervullen de ouders een voorbeeldrol, ook wel te scharen onder de gedragscomponenten imprinting of conditionering [bekend van het werk van Konrad Lorenz]. Ervaringen van de ouders, of oudere roedelgenoten, die zij in hun leven hebben opgedaan, en die zij nu in hun gedrag uiten, worden door hun jongen overgenomen (Langenhof & Komdeur, 2018). Dit is onder andere van belang voor het vinden van een eigen territorium, waarbij dieren vaak een leefgebied selecteren dat qua omgevingsprikkels lijkt op de prikkels die ze in het ouderlijk territorium hebben waargenomen (Davis & Stamps, 2004). Het is niet ondenkbaar dat dit gedrag verder gaat dan alleen lanschappelijke kenmerken, maar bijvoorbeeld ook prooiherkenning omvat. Dit is de reden dat er sterk wordt aanbevolen om wolven geen positieve ervaring met menselijk voedsel of vee te laten ontwikkelen, omdat wolven snel die link leggen en zich vervolgens kunnen specialiseren (Van Liere ea 2021). Maar ook omdat wolven dit gedrag eenvoudig aan hun jongen kunnen overdragen en daarmee het conflictpotentieel groter wordt. Daar staat tegenover dat ouders hun jongen ook leren wat wel veilig is, bijvoorbeeld dat schapen achter een degelijk stroomraster geen potentiele prooi zijn. Als deze sociale structuur met intergenerationele kennisoverdracht verstoord wordt, bijvoorbeeld doordat ouders om wat voor reden dan ook verdwijnen en de jongen op zichzelf komen te staan, is het risico groot dat deze onervaren jongen

noodgedwongen voor eenvoudig voedsel gaan (Harber 1996; Imbert et al; 2016). In Nederland zijn dat met name schapen. Ook is de kans groot dat er relatief meer prooi wordt gevangen omdat in stabiele territoria er door ervaringen een balans is tussen vangst en consumptie in de vorm van de roedelomvang of territoriumomvang, terwijl dat in verstoorde populaties minder efficiënt is. Aaseters vormen dan een belangrijke medeconsument, wat betekend dat er sneller weer gejaagd moet worden door de roedel (Harber 1996).
Vv verschil zwerf < > vestiging??

Een van de grootste oorzaken voor conflicten tussen mens en wolf is het doden van vee door wolven. Dit risico op conflict neemt toe als het leefgebied van wolven sterk gemengd is met agrarische percelen waarop vee wordt gehouden. Indien er in een regio frequent aanvallen van wolven op vee zijn, kan een overheid besluiten tot beheer. Dit is met name in de Verenigde Staten onderzocht. Uit de beschikbare artikelen over het verwijderen van wolven in geval van aanvallen op vee blijkt dat er verschillende resultaten worden gevonden met betrekking tot de effectiviteit van deze lethale methode (zie voor een overzicht Grente et al. 2020).

Haber (1996) gaat specifiek in op het effect van wolvenbeheer middels afschot op de sociale organisatie van wolven. Hij stelt dat de bewering dat het jaarlijks verwijderen van 25% of meer van de wolvenpopulatie geen gevolgen voor die populatie hoeft te hebben, niet deugt. Deze aanname is volgens hem onder andere gebaseerd op het idee dat wolven niet in staat zijn zelf hun populatie omvang te limiteren. De sociale organisatie van wolven in roedels en territoria is waarschijnlijk een evolutionaire aanpassing voor zelfregulatie van de populatieomvang. Beheer van wolven door mensen selecteert waarschijnlijk tegen die zelfregulatie doordat de sociale structuur van roedels en territoria wordt aangetast (Harber 1996).

Bradley et al. 2015 hebben het effect van het verwijderen van wolven op vee aanvallen en het herstel van wolven onderzocht in Montana, Idaho en Wyoming. Ze onderzochten drie management methodieken: gedeeltelijke verwijdering van een roedel, volledige verwijdering van een roedel en geen verwijdering. Tussen 1989 en 2008 werden 967 gevallen van predatie van wolven op vee onderzocht, verspreid over 156 vastgestelde wolvenroedels. In 228x betrof het een aanval op schapen, in 711 gevallen ging het om koeien en daarnaast nog aanvallen op ander vee (5x geit, 15x lama en 8x paard). Er werden 967 beheerhandelingen in het onderzoek betrokken: 48x (5%) volledige verwijdering van het roedel, 326x (34%) gedeeltelijke verwijdering van een roedel en 593 (61%) geen verwijdering. Ze concluderen dat het volledig verwijderen van een roedel het risico op een herhaalde aanval van wolven voor vee met 79% deed afnemen in vergelijking met het niet verwijderen van een wolf. Voor gedeeltelijke verwijdering van het roedel betrof dat 29%. De effectiviteit was het hoogst indien de verwijdering binnen zeven dagen na een incident werd uitgevoerd. In het artikel geven ze ook aan dat het niet eenvoudig is om vast te stellen of één wolf of alle wolven in een roedel verantwoordelijk zijn voor de schade. Het doden van vee door wolven zou aangeleerd gedrag zijn en zodoende is het moeilijk de overlast te stoppen indien niet alle individuen van een roedel worden verwijderd. Ook geven ze aan dat illegale vervolging van wolven af zou nemen en de tolerantie voor wolven zou toenemen als de overheid schade veroorzakende wolven verwijderd.

Santiago-Avila et al. 2017 hebben de ook effectiviteit van afschot van wolven op vee in de Verenigde Staten onderzocht. Ze onderscheiden twee typen beheer. De eerste betrof het doden van wolven nabij locaties waar vee was gegrepen door wolven (middels oa klemmen, gif, afschot, afschot vanuit de lucht): lethaal beheer. De tweede betrof het adviseren van vee eigenaren en het toepassen van niet-dodelijke maatregelen, zoals ‘fladry’, of te wel vladderbandlinten, en kuddebewakingshonden: niet-lethaal beheer. Vervolgens werd onderzocht hoelang het duurde voor er weer een incident was tussen wolven en vee na lethaal respectievelijk niet-lethaal beheer, voor de periode 1998-2014. Er werd geen relatie gevonden tussen het aantal gedode wolven en de periode waarop er weer een conflict was, ongeacht de schaal. Ook had het dode van wolven in vergelijking met niet-lethaal beheer geen significant effect op de duur van de periode dat er geen vee-wolf conflict was. Belangrijk daarbij bleek de schaal. Op zeer lokale schaal kan er tijdelijk een positief effect zijn van lethaal beheer, maar op grotere schaal blijkt dat niet het geval, of neemt de schade bij ‘buren’ juist toe. De auteurs stellen dat het doden van roofdieren een effectieve methode lijkt te zijn in de maatschappelijke beleving, maar dat het wolf-vee conflictrisico daarbij op termijn alleen maar lijkt toe te nemen. Dit zou het effect zijn van een soort spill-over effect. Het doden van wolven kan het uiteenvallen van een roedel tot gevolg

hebben, en dat kan er toe leiden dat er meer wolf-vee aanvallen zijn dan voordien het geval door een intact roedel. Tevens stellen ze dat er geen enkele wetenschappelijke publicatie in de Verenigde Staten bestaat die overduidelijk aantoont dat het doden van wolven een effectieve methode is in het voorkomen van wolf-vee conflicten. Ze geven aan dat het onderzoek van Bradley et al 2015 (*hierboven uitgelicht*), naast andere factoren, te kort schiet omdat het teveel op lokale schaal naar effecten is gericht, terwijl in het artikel ook zelf al word vermeld dat is vastgesteld dat na het doden van wolven overlevende roedelwolven zich verspreidden over gebieden buiten het oorspronkelijke territorium. Santiago-Avila et al 2017 bevelen aan om te stoppen met lethaal beheer, en als overheden er toch voor kiezen, de effectiviteit gedegen te laten monitoren en evalueren door een onafhankelijke partij.

--

Oksana Grente, Christophe Duchamp, Sarah Bauduin, Thomas Opitz, Simon Chamaillé-Jammes, et al.. Tirs dérogatoires de loups en France : état des connaissances et des enjeux pour la gestion des attaques aux troupeaux.. Faune Sauvage, Offi ce National de la Chasse et de la Faune Sauvage, 2020. https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02992939
Andere papers geciteerd in Grente et al 2020:
Lennox et al. 2018 https://doi.org/10.1016/j.biocon.2018.05.003
Imbert C, Caniglia R, Fabbri E, Milanesi P, Randi E, Serafini M, Torretta E & Meriggi A (2016) Why do wolves eat livestock?: Factors influencing wolf diet in northern Italy. Biological Conservation 195: 156-168. https://doi.org/10.1016/j.biocon.2016.01.003
Fernández-Gil, A., Naves, J., Ordiz, A., Quevedo, M., Revilla, E. & Delibes, M. 2016. Conflict Misleads Large Carnivore Management and Conservation: Brown Bears and Wolves in Spain. PLoS ONE 11(3): e0151541. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151541
Harper EK, Paul WJ, Mech LD & Weisberg S (2008) Effectiveness of Lethal, Directed Wolf-Depredation Control in Minnesota. Journal of Wildlife Management 72: 778-784.
Kompaniyets, L. & Evans, M.A. 2017. Modeling the relationship between wolf control and cattle depredation. PLoS ONE 12(10): e0187264. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0187264
Lute, M.L., Carter, N.H., López-Bao, J.V. & Linnell, J.D.C. 2018. Conservation professionals agree on challenges to coexisting with large carnivores but not on solutions. Biol. Conserv. 218: 223-232. https://doi.org/10.1016/j.biocon.2017.12.035 Miller, J.R.B., Stoner, K.J., Cejtin, M.R., Meyer, T.K., Middleton, A.D. & Schmitz, O.J. 2016. Effectiveness of contemporary techniques for reducing livestock depredations by large carnivores. Wildl. Soc. Bull.
40: 806-815. https://doi.org/10.1002/wsb.720
Poudyal, N., Baral, N. & Asah, S.T. 2016. Wolf Lethal Control and Livestock Depredations: Counter-Evidence from Respecified Models. PLoS ONE 11(2): e0148743.
https://doi.org/10.1371/journal.pone.0148743
Santiago-Avila, F.J., Cornman, A.M. & Treves, A. 2018. Killing wolves to prevent predation on livestock may protect one farm but harm neighbors. PLoS ONE 13(12): e0189729.
https://doi.org/10.1371/journal.pone.0189729
Wielgus, R.B. & Peebles, K.A. 2014. Effects of Wolf Mortality on Livestock Depredations. PLoS ONE 9(12): e113505. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0113505
Treves, A., Krofel, M., Ohrens, O. & van Eeden, L.M. 2019. Predator control needs a standard of unbiased randomized experiments with crossover design. Front. Ecol. Evol. 7: 462.
https://doi.org/10.3389/fevo.2019.00462

Gente ea 2020: Zeer kort de problemen die er zijn om een effect te zien:
Uit 12 studies die pogen een effect te zien van afschot vinden er 7 een vermindering van predatie, 3 een toename en 2 geen effect. Er is dus geen duidelijke rode draad, en positieve effecten van afschot kunnen louter correlatief zijn en zijn soms niet gelinkt aan het afschot zelf:

1. *Vrijgeven van afschot geeft een verhoogde menselijke aanwezigheid in een gebied, en zorgt voor lokale verstoring van wolven die daardoor hun actieradius verleggen. Er is, lokaal, een effect los van*

het afschot, waarbij het probleem ruimtelijk verplaatst wordt zonder het op te lossen (bv Santiago-Avila et al. 2018).

2. *Afschot in Frankrijk gebeurt vooral aan einde van de begrazingsperiode, wanneer de welpen bijna volgroeid zijn en voedselbehoefte zeer groot is. Kort nadien beëindigt de begrazingsperiode waardoor er minder slachtoffers vallen omdat er minder schapen zijn. Het effect is dan mogelijk louter correlatief.*

In Frankrijk is momenteel een grondig onderzoek aan de gang om uit te maken in welke mate afschot bij een te sterke predatie op vee het gewenste effect ressorteert. Voorlopig kan men nog geen conclusies trekken over het nut van afschot met betrekking tot de reductie van schaden en de effecten op de populatie wolven en haar leefbaarheid.

Samenvatting van factoren waarom het wel/niet werkt? En hoe te monitoring?

Bradley EH, Robinson HS, Bangs EE, Kunkel K, Jimenez MD, Gude JA, et al. Effects of wolf removal on livestock depredation recurrence and wolf recovery in Montana, Idaho, and Wyoming. The Journal of Wildlife Management. 2015; 79(8):1337±46. https://doi.org/10.1002/jwmg.948

Santiago-Avila FJ, Cornman AM, Treves A (2018) Killing wolves to prevent predation on livestock may protect one farm but harm neighbors. PLoS ONE 13(1): e0189729.

Haber GC. 1996 Biological, conservation, and ethical implications of exploiting and controlling wolves. Conserv Biol. 10:1068±81.

Langenhof, M. R., & J. Komdeur 2018: Why and how the early-life environment affects development of coping behaviours. Behavioral Ecology and Sociobiology, Vol. 72, Iss. 3, 1-32. DOI:10.1007/s00265-018-2452-3

Davis, J.M. & J.A. Stamps 2004: The Effect of Natal Experience on Habitat Preferences. TRENDS in Ecology and Evolution Vol.19 No.8.

Imbert, C., Caniglia, R., Fabbri, E., Milanesi, P., Randi, E., Serafini, M., Torretta, E. & Meriggi, A. 2016. Why do wolves eat livestock? Factors influencing wolf diet in northern Italy. Biol. Conserv. 195: 156-168. https://doi.org/10.1016/j.biocon.2016.01.003

3. 3.3. Wat kunnen we leren van het beleid van andere landen (in ieder geval van de ons omringende landen) ten aanzien van schadepreventie en tegemoetkomingen?

In uitwerking

Schaal is van belang: bewakingshonden op grote schaal, elektrische rasters op kleine schaal.
Fladry kan op korte termijn een schrikeffect geven, turbofladry is langdurig efficiënt, maar is duurder (materiaal en personeel).

Schokhalsbanden; amper realiseerbaar
Halsbanden met ultrasoon geluid; niet effectief zie eerder advies INBO (uitwerken)

b. Wat zijn de oorzaken van het wel of niet effectief zijn van dit beleid?

C: Daarbij is het ook gewenst zo mogelijk aandacht te besteden aan het over een grote lengte plaatsen van afrasteringen (dit n.a.v. de discussie over het 'Friese wolven-hek').
Nog uitschrijven:

- Nut en noodzaak van groter dan regulier (nachtkraal) plaatsen van een wolfwerend hek:
- Negatieve effecten op andere fauna (contra ontsnipperingsbeleid)
- Praktische aspecten als hoe voorkom je dat wolf niet, en mens wel er door kan (vele wegen ea)?
- Rendement (wolf loopt er probleemloos omheen, dan hek juist extra contra, doordat ie niet 'terug kan'
- Juridisch:

[redacted] / Nature today Samenvatten*[https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=27763]*: Het bewust afsluiten van substantiële stukken potentieel leefgebied, of het anderszins verhinderen of ontmoedigen van vestiging in bepaalde gebieden, staat op gespannen voet met de internationale verplichtingen van Nederland. Een belangrijk bezwaar vloeit voort uit de regels rond Natura 2000. Voor soorten van Bijlage II van de Habitatrichtlijn, waaronder de wolf, moet de overheid de meest geschikte gebieden selecteren als Natura 2000-gebieden. Het Hof van Justitie van de EU, dat het laatste woord heeft over de juiste uitleg van de Habitatrichtlijn, heeft in zijn rechtspraak herhaaldelijk benadrukt dat het niet aan de lidstaten, maar aan de betreffende soorten zelf is om – door hun eigen terreingebruik en vestigingspatroon – aan te geven wat de meest geschikte gebieden zijn. Het op voorhand aanmerken van bepaalde gebieden als ongeschikt voor de wolf, laat staan het fysiek afsluiten van potentieel leefgebied, staat haaks op deze lijn. Kort gezegd: niet vooraf door mensen opgelegd beleid, maar de wolf zelf moet kunnen bepalen waar hij zich vestigt. Wolven in Nederland staan ook op Bijlage IV van de Habitatrichtlijn. Op grond hiervan is strikte bescherming vereist, inclusief het instellen en handhaven van verbodsbepalingen inzake het doden, vangen en verstoren van wolven. Die verboden zijn vastgelegd in de Wet natuurbescherming. In een recente zaak rond een wolf die zich ophield op een Roemeens erf maakte het EU-Hof nog eens duidelijk dat deze strikte bescherming ook geldt rond bebouwing en in andere zwaar door de mens beïnvloede landschappen. Volgens de Europese Commissie is het instellen van wolvenvrije zones alleen mogelijk in die delen van Europa waar het flexibele regime van Bijlage V geldt in plaats van het strikte beschermingsregime van Bijlage IV. In antwoord op een vraag van Europarlementariërs afgelopen zomer over het instellen van wolvenvrije gebieden in de Alpen was de Commissie wederom stellig: "*Regional wolf-free zones cannot be established under EC law.*"
Hoewel een rapport, gemaakt in opdracht van voorstanders van een Fries wolvenhek, claimt dat het instellen van grote wolvenvrije zones toch juridisch mogelijk zou moeten zijn, verstoort dit de mogelijkheid van de dieren om zelf te bepalen waar ze zich vestigen. Zoals dit rapport van Bout Advocaten terecht aangeeft [*https://boutadvocaten.nl/blog/is-een-wolvenhek-juridisch-toegestaan/*], is niet volstrekt duidelijk of en wanneer het plaatsen van een wolfwerend hek valt onder 'opzettelijk verstoren', zoals dat verboden is op grond van de Wet natuurbescherming en de Habitatrichtlijn. Volgens de Europese Commissie spelen de omvang en ingrijpendheid van een gegeven handeling een rol bij de beoordeling of sprake is van dit juridische begrip 'verstoren'. Zo wordt vrij algemeen aangenomen dat het plaatsen van wolfwerende elektrische hekken rond individuele schaapskuddes niet geldt als dergelijk verboden verstoren.
Het ligt echter voor de hand dat een grootschaliger wolvenwerend hek, zoals bijvoorbeeld voorgesteld in Friesland, wèl valt onder het verbod. En dan is voor het plaatsen van het hek ook een ontheffing vereist. Die mag alleen verleend worden wanneer, onder andere, overtuigend is bewezen dat er geen bevredigende alternatieven bestaan. Als het doel van het wolvenhek het voorkómen van belangrijke schade aan vee is, dan moet dus eerst worden aangetoond dat er geen andere maatregelen bestaan die ditzelfde doel bereiken op een manier die voor de wolf minder ingrijpend is. Dat zal nogal een dobber zijn.
Het plaatsen van wolfwerende rasters om individuele schaapskuddes te beschermen is dus wat anders dan het geheel uitsluiten of afsluiten van grote gebieden. En dan zijn er, afhankelijk van de precieze omstandigheden, nog aanvullende juridische bezwaren denkbaar in verband met de effecten van grootschalige hekken op andere soorten en natuurwaarden dan de wolf. Het lijkt er niet op dat het instellen van wolvenvrije zones in Nederland, al dan niet met bijbehorend hek, de toets van het Europese recht doorstaat.

Lance NJ, Breck SW, Sime C, Callahan P & Shivik JA (2010) Biological, technical, and social aspects of applying electrified fladry for livestock protection from wolves (Canis lupus). Wildlife Research 37: 708-714. 10.1071/wr10022
Musiani M & Visalberghi E (2001) Effectiveness of fladry on wolves in captivity. Wildlife Society Bulletin 29: 91-98.

4. 3.4. Welke ervaringen zijn er in andere landen (die vergelijkbaar zijn met de Nederlandse situatie) opgedaan voor wat betreft het wolvenbeheer zoals het toepassen van verjagingsmethodes?

In uitwerking

Ad d:

- Het valt niet mee om een wolf te zien te krijgen, laat staan te verjagen.
- Indien de ontheffing is beperkt tot een specifieke wolf (bijv. Een wolf die bewezen herhaald goed beschermd vee aanvalt), dan is het niet eenvoudig om die wolf te herkennen (tenzij zijn gedrag zo herkenbaar anders is, zie .
- Indien in bewoonde leefomgeving: hoe de verjaging uit te voeren zonder risico op collateral damage?

5. 3.5. Wat is het verwachte effect op de wolf als gevolg van het gevoerde faunabeheer in Nederland, kijkend naar beschikbaarheid van wilde prooien?

Gedegen uitschrijven:
Voor alsnog beperkt. geeft aan dat de jagdstrecke niet minder is geworden in Lausitz regio. Op een bepaald Mil oefenterrein is een tijdje gestopt met jacht op edelhert, maar naar een paar jaar hervat omdat de vraatschade te hoog werd. Kortom de wolven wisten die populatie niet te dempen. geeft ook aan vooralsnog niet de wolf leidend te laten zijn hierbij. Pas als er signalen zijn dat wolven het qua voedsel lastig hebben, dan beheer van hoefdieren bijstellen. In Oost Duitsland nu als gevolg van AVP beheer, hele stukken bos in rasters gezet; roedels wolven ingesloten. Dan kan er wel een probleemsituatie ontstaan, mede omdat de zwijnen massaal doodgaan en er dus een belangrijke voedselcomponent wegvalt. Aan de andere kant zijn er roedels die zich specialiseren op bijv edelhert. Indien de stand van een hoefdiersoort terug gaat lopen, dan wel overwegen tot bijstellen quotum.

Situatie Groote heide / Drenthe vs Veluwe?

5. 4. Ecologie

Lead: INBO.

1. 4.1. Dieet: wat eten wolven in Nederland gebaseerd op reeds beschikbare praktijk inzichten (aan de hand van wolvenkeutels, kadavers prooidieren etc.) en literatuuronderzoek?

Het dieet van de wolf wordt meestal afgeleid door identificatie van prooiresten in uitwerpselen. Traditioneel gebeurt dit mechanisch, namelijk micro- en macroscopische determinatie van haren en verificatie van tand- en botfragmenten. Recent kan hier ook de genetische analyse aan toegevoegd worden. De Zoogdiervereniging is in samenwerking met de Universiteit Antwerpen en de stichting Leo reeds een onderzoek gestart gebruikmakend van beide methodes. Deze resultaten worden pas eind 2021 verwacht (pers. Med M. La Haye, Zoogdiervereniging). Ook de Rijksuniversiteit van Groningen zal in de nabije toekomst wellicht een eigen studie aanvatten (pers. Med Bjorn Mols, RuG). Naast uitwerpselen zijn in het veld aangetroffen prooiresten en maaganalyses van verkeersslachtoffers twee andere mogelijke informatiebronnen, maar de nog beperkte hoeveelheid data laat voorlopig niet toe een eerste indicatie te geven (tabel prooiresten? Maaganalyses?).

Het momenteel ontbreken van (voldoende) gegevens betekent niet dat er geen idee van het dieet van de wolf in Nederland kan verkregen worden. De wolf is immers een goed bestudeerde soort met betrekking tot zijn voedselecologie. Hieruit blijkt dat het dieet in hoofdzaak wordt bepaald door de combinatie van prooibeschikbaarheid (=welke soorten zijn in welke aantallen aanwezig) en prooikwetsbaarheid (=zijn de prooien gemakkelijk te vangen of niet). Daarnaast kunnen individuele voorkeuren, leerprocessen en de status van de wolf (e.g. zwervende individuen of roedel) de samenstelling verder beïnvloeden. Voor het gematigd klimaatgebied van Europa worden ree, edelhert en everzwijn aangeduid als de belangrijkste prooisoorten, maar ook andere regionaal aanwezige hoefdieren, bijvoorbeeld damhert en moeflon, kunnen een belangrijke voedselbron vormen. Voorts staan haasachtigen op het menu hoewel het belang van deze prooicategorie in het Europese gematigde klimaatgebied eerder klein blijft. In waterrijke gebieden kunnen bevers daarentegen wel een zeer belangrijk deel van het dieet vormen. Wanneer de beschikbaarheid van wilde prooien ontoereikend blijkt, al dan niet tijdelijk, kan predatie van vee worden aangewend als adaptieve tot zelfs dominante foerageerstrategie. Dit fenomeen doet zich voornamelijk voor in welbepaalde voedselarme regio's in Zuid-Europa en Noorwegen, waar vee bovendien vaak vrij graast of zelfs verwilderd is. Indien beide abundant, wordt algemeen een voorkeur voor wilde prooien waargenomen. Aanwezigheid van afdoende beschermingsmaatregelen versterkt en bestendigt deze relatie.

Waar de wolf momenteel gevestigd is in Nederland, kunnen twee situaties onderscheiden worden. In de Veluwe (Gelderland) wordt de prooidiergemeenschap gekenmerkt door een duurzame aanwezigheid van edelhert, everzwijn, ree en damhert. In Noord-Brabant ontbreekt tot op heden een vitale populatie van edelhert en damhert en lokaal wild zwijn. Een benadering voor beide situaties, daarbij rekening houdend met het type landschap, wordt teruggevonden in respectievelijk de Duitse deelstaat Saksen en het noorden van de Vlaamse provincie Limburg, België.

Gedurende 2001-2021 werden in de Saksische deelstaat 8781 uitwerpselen ingezameld en mechanisch geanalyseerd. De resultaten worden uitgedrukt aan de hand van de geconsumeerde biomassa*. Hieruit blijkt dat 94.1% van het dieet bestond uit wilde evenhoevigen (figuur *). Binnen deze categorie was ree veruit de meest gegeten prooisoort (50.9%), gevolgd door wild zwijn (20.3%) en edelhert (13.1%). Op basis van een deelverzameling van de data berekende Wagner et al. (2012) dat ree meer werd geconsumeerd in verhouding tot zijn relatieve aandeel in de evenhoevigengemeenschap (=positieve selectie). Voor wild zwijn en edelhert was dit minder (=negatieve selectie).

Op seizoensbasis werd ree het hele jaar door in hoge mate geconsumeerd zonder daarbij een voorkeur voor juveniele dieren waar te nemen, i.e. het aandeel kitsen in het dieet was ongeveer even groot als het aandeel in de totale reeënpopulatie. In het geval van edelhert werd wel een voorkeur voor kalveren waargenomen leidend tot een licht hogere consumptie van deze prooisoort tijdens de zomerperiode. Wild zwijn werd voornamelijk tijdens het voorjaar in het dieet aangetroffen wanneer biggen massaal in de populatie aanwezig zijn. Bovendien nam het aandeel wild zwijn doorheen de studieperiode duidelijk toe wanneer sprake was van een mastjaar (=een jaar waarin beuken en eiken veel vruchten produceren) gevolgd door een mildere winter, resulterend in een groter reproductiesucces. Voor ree en edelhert bleef de bijdrage eerder stabiel op jaarbasis.
Moeflon werd vooral bij aanvang van de studieperiode als prooi vastgesteld waarna de soort in het wild grotendeels verdween (2001-02: 8.6%, 2001-21: 0.4%). Ook damhert maakte een klein deel van het dieet uit (5.9%), overeenkomstig met het lage aandeel in de wilde evenhoevigengemeenschap. Verder bestond het menu voornamelijk uit haasachtigen (3.2%). In Königsbrücker Heide, één van de geïnventariseerde natuurgebieden, bedroeg de geconsumeerde biomassa van bever 7.2% gedurende 2005-2014 (Holzapfel et al. 2017). In het gehele studiegebied leverde vee, overwegend schaap, slechts een beperkte bijdrage aan het dieet (1.6%). Kleine zoogdieren, vooral woelmuizen, werden af en toe teruggevonden in de uitwerpselen, maar maakten na omzetting tot biomassa slechts een miniem deel van het dieet uit. Voorts werden andere middelgrote zoogdieren zoals muskusrat, vos, kat en wasbeerhond; vogels, vissen en vruchten (meestal appels) sporadisch waargenomen.
** De geconsumeerde biomassa werd berekend volgens de methode van Goszczynski (1974) waarbij de droge massa van uitgespoelde uitwerpselen wordt vermenigvuldigd volgens een bepaalde verteringscoëfficiënt afhankelijk van de geïdentificeerde prooisoort.*
Ook in Vlaanderen werd reeds een eerste dieetanalyse uitgevoerd gebruikmakend van de mechanische methode. De frequentie van voorkomen (FO)** werd berekend op basis van 140 uitwerpselen aangetroffen binnen het wolventerritorium in Limburg. Wilde evenhoevigen werden in 90.0% van de uitwerpselen waargenomen. Ook hier bleek ree jaarrond de frequentste soort (FO=69.3%), gevolgd door everzwijn (FO=22.9%). Net als in Saksen bleek predatie van wild zwijn zich vooral te richten op biggen tijdens het voorjaar. In totaal bleek 59.4% van de wilde zwijnen jonger dan 3-5 maand. Damhert, verwilderd of in gevangenschap, werd in 7.1% van de uitwerpselen geïdentificeerd.
Haasachtigen werden in 13.6% van de onderzochte stalen aangetroffen. Voor vee was dit 12.9% met schaap als belangrijkste vertegenwoordiger (63.2%), gevolgd door geit (32.6%) en eenmaal varken (5.3%). Opmerkelijk is dat tijdens de herfst van 2020 het aandeel vee duidelijk hoger lag (FO=47.1%), in vergelijking met de rest van de studieperiode (FO=8.1%). Ook in Vlaanderen werden kleine zoogdieren, namelijk gewone bosmuis en woelmuizen, met regelmaat teruggevonden en werd een klein aantal middelgrote zoogdieren, namelijk hond (1x) en kat (1x); vogels en vruchten (bessen Am. vogelkers) vastgesteld.
*** Dit is het percentage stalen waarin een bepaalde prooisoort werd aangetroffen op het totaal aantal onderzochte stalen. Deze methode heeft als nadeel dat een groter belang wordt gegeven aan kleinere prooisoorten (bv. haasachtigen en kleine zoogdieren), aangezien de hoeveelheid onverteerbaar materiaal (haren, boten tandfragmenten) per eenheid biomassa relatief toeneemt bij kleinere prooien.*

Figuur x (obv Reinhard et al, 2021)

2. 4.2. Wolf in het ecosysteem: wat zijn volgens de meest recente inzichten en ervaringen (op basis van literatuur) de effecten van de wolf op het ecosysteem? Wat zijn daarbij de verwachte effecten als naar de Nederlandse ecosystemen wordt gekeken?

Uitwerken:
Nederland is niet Yellowstone NP. Effect van mens zal domineren boven die van wolf. Het is waarschijnlijk dat er een effect is van wolf op hoefdieren en ecosysteem, maar dat is nauwelijks te

meten in ons intensief beheerde land (bosbeheer, faunabeheer) ea. Op onnatuurlijke soorten (Moeflon) zal het effect wel meetbaar zijn. Die wordt op natuurlijke wijze uitgeselecteerd. Relatie met Bialowieza / landscape of fear ea.

6. Genetische methodieken en uitwisseling van genetische data – nu en in de toekomst

Huidige werkwijze en genetische methodiek

Genetische analyse op monsters van mogelijke wolven vindt in Nederland op dit moment plaats voor twee verschillende doelstellingen.

Het eerste doel is om bij schade aan landbouwhuisdieren vast te kunnen stellen welk dier de schade heeft veroorzaakt. Dit kan een wolf zijn, maar ook een hond of een vos. Wolven doden hun prooi veelal door een keelbeet. Daarbij laten ze speeksel achter. Het speeksel is een belangrijke bron van DNA waarmee op het laboratorium kan worden vastgesteld of sprake was van een wolf of een ander dier. Wanneer een veehouder bij BIJ12 melding doet van gedode of gewonde landbouwhuisdieren en het vermoeden is dat het om een wolf gaat, worden binnen 24 uur door een taxateur middels enkele DNA monsters afgenomen van speekselresten in en rond bijtwonden (via swabs) en opgestuurd naar Wageningen Environmental Research (WENR) voor een genetische soortsbepaling. Een dergelijke soortsbepaling vindt maandelijks plaats, voor alle monsters die in de voorgaande maand zijn binnengekomen.

Een belangrijk tweede doel van genetisch onderzoek is om te volgen hoe de wolvenpopulatie in Nederland zich ontwikkeld, conform het monitoringsplan Wolf (Klees et al. 2018). Hiervoor wordt de gebruik gemaakt van bijvoorbeeld cameravallen, maar zeker ook DNA-sporenonderzoek. Deze sporen kunnen bijvoorbeeld keutels of haren zijn, of swabs afgenomen bij aangetroffen wilde prooien (o.a. ree, hert, wild zwijn). Deze monsters worden door vrijwilligers, onder coördinatie van het wolvenmeldpunt.

Op deze monsters wordt allereerst eenzelfde soortsbepaling uitgevoerd als hierboven omschreven voor schadegevallen. Op alle monsters waarin DNA van een wolf werd bevestigd, inclusief monsters verzameld bij schadegevallen, wordt vervolgens een vervolganalyse uitgevoerd, gericht op vaststellen van het geslacht en het exacte individu. Deze analyse zoomt in op stukjes van het DNA die samen een profiel vormen dat voor elke individuele wolf uniek is. Van elk geselecteerd monster wordt zo'n DNA-profiel opgesteld. Zo kan achterhaald worden of het om een nieuw individu gaat of een individu dat al eerder is waargenomen. Ook kan worden achterhaald uit welke Europese wolvenpopulatie het individu afkomstig is, en in een groot aantal gevallen kan ook de roedel van herkomst worden vastgesteld. Analyses ten behoeve van monitoring worden een keer per kwartaal uitgevoerd, en gerapporteerd via de kwartaalrapportages uitgebracht door BIJ12.

De methode die momenteel voor Nederlandse monsters door WENR wordt toegepast voor soortsbepaling is gebaseerd op het vaststellen van de DNA sequentie van een gedeelte van de sterk variabele 'control region' van het mitochondriale DNA (Caniglia et al. 2012). Het opstellen van een individueel genetisch profiel (ook wel: genotypering) gebeurt op basis van een vaste set van 13 microsatelliet-merkers gelegen op het nucleaire genoom, plus een sexe-merker gelegen op het Y-chromosoom.

Voor een uitgebreide beschrijving van de gebruikte methodieken verwijzen we naar de website van het CE-wolf consortium (CEWOLF 2021).

Europa-brede inventarisatie van behoeften en kansen voor toekomstige verbetering van methodieken

Tenminste 27 verschillende genetische laboratoria uit 15 verschillende landen zijn momenteel actief betrokken in genetisch onderzoek aan Europese wolvenpopulaties (waarvan 25 reeds genoemd in De Groot et al. 2016; inmiddels tenminste ook INBO en Universiteit van Luik voor wolven in respectievelijk Vlaanderen en Wallonië). De meeste van deze instituten voeren op regelmatige basis soortsbepalingen en individuele genotypering uit op wolvenmonsters, en denken na over manieren om hun werkwijze verder te verbeteren. Om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van kansen om de methodiek zoals in Nederland toegepast verder te verbeteren, was het dan ook waardevol om de

ervaringen en ideeën van deze buitenlandse collega's nader uit te vragen. Binnen de huidige opdracht is zo'n uitvraag in twee stappen uitgevoerd. Allereerst is in juni een digitale enquête toegestuurd aan in totaal 32 onderzoekers van laboratoria uit 17 verschillende landen (waaronder voor elk van de 10 Europese wolvenpopulaties tenminste een betrokken laboratorium). De exacte vragenlijst en een lijst van benaderde onderzoekers is via WENR opvraagbaar. Binnen de noodzakelijkerwijs korte responsperiode werd de enquête beantwoord door 12 onderzoekers uit in totaal 10 verschillende landen. Samen vertegenwoordigen zij onderzoek aan 6 van de 10 wolvenpopulaties (Centraal-Europa, Scandinavië, Karelië, Dinarisch/Balkan, Frans-Italiaans-Zwitserse Alpen en NW Iberia). Vervolgens werd op 11 juni 2021 een digitale workshop georganiseerd, waarvoor dezelfde groep onderzoekers werd uitgenodigd. Hierbij konden 11 deelnemers aanwezig zijn (Bijlage X), waaronder onderzoekers betrokken bij monitoring van wolven in 7 verschillende landen, en eerste of laatste auteurs van overkoepelende onderzoekstudies aan alle Europese wolvenpopulaties (zoals Stronen et al. 2013, Pilot et al. 2010, De Groot et al. 2016) en publicaties van nieuwe genetische methodieken voor Europese wolven (zoals Kraus et al. 2015; Harmoinen et al. 2020). Tijdens deze workshop werden de belangrijkste resultaten van de enquête gepresenteerd en op relevante onderdelen nader bediscussieerd en van context voorzien.

De enquête en workshop had betrekking op 1) behoeften en ontwikkelingen in methodieken voor soortsbepaling, individuele herkenning en detectie van wolf-hond hybriden; en 2) de behoefte aan en meest geschikte methode voor uitwisseling van genetische data. Hieronder worden de belangrijkste conclusies samengevat. Ten behoeve van de leesbaarheid komen hierin niet integraal de resultaten van de enquete terug, echter deze zijn terug te vinden in bijlage X.

<u>Behoeften en randvoorwaarden bij doorontwikkeling van genetische methodieken</u>
Hoewel de huidige methoden met succes worden toegepast, is op een aantal vlakken nog verbetering mogelijk. Dit zijn meteen ook randvoorwaarden waaraan toekomstige methoden zouden moeten voldoen. Belangrijke aandachtspunten zijn:

1. *Toepasbaarheid op non-invasieve monsters*

Genetische monitoring van wolven is voor het overgrote deel (95 tot 100% van de monsters, op basis van de enquete) gebaseerd op zogenaamde non-invasieve monsters: genetische materiaal dat de wolf achterlaat via speeksel op kadavers, keutels, haren, urine, bloeddruppels, etc. Dergelijke monsters bevatten vrijwel per definitie minder DNA, van een lagere kwaliteit, dan een stukje weefsel of bloedmonster van een wolf. Werken met dit type materiaal vraagt om strak gehanteerde protocollen en voldoende replicatie. Bij elke analyse zal een zeker percentage van de monsters uitvallen omdat de DNA kwaliteit onvoldoende was (bijvoorbeeld doordat te laat werd bemonsterd, of de keutel of het kadaver lang in de harde regen of hoge temperaturen heeft gelegen). Bij methodiekontwikkeling is het streven uiteraard om het succespercentage zo hoog mogelijk te laten zijn. Hoe beter een methodiek kan omgaan met monsters van lage kwaliteit, hoe beter deze methode bruikbaar is voor monitoring.

2. *Kosten-efficiëntie versus doorlooptijd van analyses*

Gezien het grote aantal monsters dat wordt verzameld, en de bekostiging van analyses via gemeenschapsgeld, is het van belang de kosten waar mogelijk te drukken. Een belangrijke manier om dat te bereiken is door methoden te gebruiken waarbij een zo groot mogelijk aantal monsters tegelijk kan worden verwerkt. Vaak liggen de kosten per analyserun ongeveer vast, en hoe meer data in één keer kan worden verkregen, hoe goedkoper dus de kosten per monster. Het loont dus om monsters op te sparen, om zo het aantal beschikbare posities per analyserun optimaal op te vullen. Daar tegenover staat de wens om zo snel mogelijk een antwoord beschikbaar te hebben. Daarvoor kan het waardevol zijn om een methodiek beschikbaar te hebben die binnen een zo kort mogelijk tijdsbestek in een antwoord kan voorzien, waarbij de analysekosten per monster van onderschikt belang zijn.
Het blijft dus zoeken naar een balans tussen snelheid en kosten, waarbij de ideale methode afhangt van het aantal ontvangen monsters, de onderzoeksvraag en de urgentie daarvan. Flexibiliteit (schaalbaarheid) van een methode in het aantal monsters dat verwerkt kan worden is uiteraard een voordeel. Maar in veel gevallen lijkt het nuttig om een 'high-throughput' methode te hebben voor periodiek analyse van een groot aantal monsters verzameld binnen een standaard monitoringsstrategie (tegen een zo laag mogelijke prijs per monster, en met idealiter resultaten voor

meerdere onderzoeksvragen tegelijk) en daarnaast een methode die met spoed een heel gerichte vraag kan beantwoorden voor enkele monsters.

3. Mogelijkheid tot uitwisseling en koppeling van data met andere landen

Uitwisseling van genetische wolvendata tussen verschillende landen is met name relevant met betrekking tot de individuele genetische profielen, Onder de bevraagde onderzoekers heerst brede consensus dat het noodzakelijk is om genetische profielen te kunnen uitwisselen en vergelijken met instituten in directe buurlanden. De voornaamste reden is de grote afstand die wolven kunnen afleggen, waarbij zij met grote regelmaat grenzen oversteken. Voor een klein land als Nederland is dit bij uitstek relevant. Zoals ook blijkt uit het overzicht bij onderdeel 2.1., zijn de meeste in Nederland aangetoonde wolven tot nu toe afkomstig uit Duitsland, en de meest individuen keerden na verloop van tijd terug naar Duitsland of liepen door naar België. Dat we deze patronen in beeld hebben weten te brengen is volledig te danken aan de succesvolle manier waarop de methodiek voor het vaststellen van individuele genetische profielen is geharmoniseerd tussen het Duitse Senckenberg, het Nederlandse WENR, het Vlaamse INBO en de Waalse Universiteit van Luik. Dit maakte het mogelijk om profielen verkregen in verschillende landen direct met elkaar te vergelijken en te concluderen dat het om het zelfde dier moest gaan. Doel is hierbij dus vooral om migratiepatronen van zwervende individuen beter in kaart te brengen, en zo beter te kunnen voorspellen hoe aanwezigheid van wolven zich zal ontwikkelen. Op basis van ervaringen uit andere landen lijkt het wel waarschijnlijk dat de haalbaarheid en wenselijkheid om voor elk individu diens exacte roedel van herkomst, migratieroute en plaats van vestiging te bepalen, afneemt naar mate de populatie in omvang toeneemt. In Duitsland lukt het momenteel nog om individuen en roedels grotendeels in kaart te brengen, maar het aantal monsters dat jaarlijks moet worden verwerkt om dit te bereiken neemt met grote snelheid toe (Reinhardt et al. 2021). In Polen is monitoring vooral gericht op het in kaart brengen van het aantal territoria en roedels, en in Zuid-Europese landen is monitoring vooral gericht op de populatieomvang en genetische vitaliteit. Een speciale situatie waarbij uitwisseling tussen twee buurlanden met name relevant blijft is in het geval van een grensoverschrijdend territorium van een gevestigde wolf of roedel. Ondermeer in Tsjechie is hiermee veel ervaring opgedaan, en wordt om die reden nauw samengewerkt met collega's in Duitsland, Polen en Oostenrijk (OWAD 2021). In Nederland is tot nu toe nog geen sprake van grensoverschreidende gevestigde territoria, maar onder andere in het Grenspark Kalmthoutse Heide is niet onwaarschijnlijk dat dit in de toekomst zal plaatsvinden. Eveneens is er brede consensus dat het vaak noodzakelijk is om methoden te harmoniseren met een groter aantal landen, als zij allemaal individuen herbergen die tot dezelfde populatie behoren. Alleen op die manier is het mogelijk om de omvang en vitaliteit van de populatie als geheel te monitoren. Dit was een belangrijke reden voor de oprichting van consortium CEWOLF (CEWOLF 2021), waarin momenteel 11 instituten samenwerken die gezamenlijk het totale leefgebied van de populatie afdekken. Vergelijkbare initiatieven bestaan reeds voor de Alpiene (Wolf Alpine Group), Scandinavische (SKANDULV) en Baltische wolvenpopulatie (BALTWOLF).

Minder overeenstemming bestaat er onder onderzoekers over de noodzaak om methoden geheel te harmoniseren tussen alle landen in Europa, om zo ook resultaten voor wolven uit verschillende populaties te kunnen vergelijken of samenvoegen. Ten behoeve van individuele herkenning van wolven worden momenteel voor verschillende wolvenpopulaties sterk verschillende sets van microsatelliet merkers gehanteerd (De Groot et al. 2016), en overstappen naar een andere merkerset of geheel andere methodiek heeft grote consequenties voor de vergelijkbaarheid ten opzichte van historische data. In de praktijk zou een flink deel van de monsters uit voorgaande jaren opnieuw moeten worden geanalyseerd. Onderzoekers geven aan dit te willen overwegen als hiermee op termijn veel efficientie te winnen is, maar velen zien het niet zitten om dit puur te doen met het oog op uitwisseling met andere landen. De vraag is ook in hoeverre dit noodzakelijk is. Voor academisch onderzoek waarbij patronen op europese schaal worden onderzocht is het efficiënter om een subset van monsters per populatie opnieuw te analyseren volgens dezelfde procedure (zoals bijvoorbeeld werd gedaan door Pilot et al. 2010). Vanuit het oogpunt van management en beleid beperkt de relevantie van harmonisatie zich grotendeels tot het bepalen van de populatie van herkomst. Voor dat doeleinde is een volledige overeenkomst in methodiek echter niet noodzakelijk. Een alternatief is hiervoor om tussen instituten een set van referentiemonsters uit te wisselen, afkomstig van een aantal representatieve individuen van elke populatie. Als elk instituut of consortium deze monsters met haar eigen methode analyseert, zijn deze referentiegegevens goed bruikbaar om middels clusteranalyses

snel na te gaan met welke populatie een nieuw verkregen genetisch profiel de beste aansluiting heeft. Een uitzondering zijn gevallen waarbij een wolf met speciaal gedrag migreert naar een andere populatie. Een voorbeeld hiervan is de 'probleemwolf' [redacted] (GW1554m), die in Nederland in de regio rond Heusden voor een uitzonderlijk aantal schadegevallen zorgde. Middels uitwisseling binnen CEWOLF kon deze wolf worden gevolgd terwijl deze vanuit Duitsland naar Nederland en daarna via Vlaanderen en Wallonie naar het grensgebied van Duitsland en Luxemburg trok (Figuur X). Het vermoeden dat [redacted] vervolgens in Frankrijk was opgedoken kon echter niet simpelweg worden bevestigd door het profiel dat was opgesteld door Franse collega's naast de CEwolf-profielen te leggen, omdat het Franse laboratorium een andere set merkers hanteert. In het geval van [redacted] kon op pragmatische wijze alsnog een bevestiging worden verkregen door een Vlaams monster op te sturen naar Frankrijk, en het daar met de lokale methodiek te heranalyseren. In Frankrijk werd [redacted] uiteindelijk met vergunning doodgeschoten.
Al met al lijkt Europa-brede stroomlijning van methoden alleen realistisch mits het op een relatief efficiënte manier kan worden bereikt. De meeste ondervraagde collega's geven aan wel bereid te zijn de set DNA merkers die ze gebruiken (een dergelijke set wordt ook wel aangeduid als 'panel') uit te breiden om meer overlap met data uit andere landen te bereiken, maar de voordelen van Europa-brede harmonisatie zijn niet groot genoeg om puur om die reden een overstap naar een geheel andere methode de moeite waard te maken.

Figuur X: Locaties en datums van bemonstering van DNA dat met zekerheid afkomstig was van wolf [redacted] (GW1554m; bron: INBO).

<u>Kansrijke toekomstige methoden voor soortsbepaling</u>
Het vaststellen van haplotypen op basis van sequentie-analyse van de 'control region' van het mitochondriale genoom (mtDNA) is veruit de meest toegepaste methode voor soortsbepaling, en wordt naar tevredenheid toegepast vanwege het hoge succespercentage op monsters van beperkte kwaliteit, omdat het een gevestigde en breed geaccepteerde methode betreft (o.a. Pilot et al. 2010), en omdat referentiedata per haplotype (de exacte DNA code) vrij beschikbaar zijn in online databases. Het meest succesvol voor toepassing op speeksel-swabs (Caniglia et al. 2012) is de analyse van een relatief kort fragment van deze 'control region', waarmee haplotypen behorend tot hond, wolf en goudjakhals kunnen worden onderscheiden. Een beperking van dit fragment is dat DNA van vos niet wordt opgepikt. Hiertoe is het gebruik van een tweede (deels overlappend, maar langer) fragment nodig (Fumagalli et al. 1996). In Duitsland worden standaard voor elk monster beide fragmenten geanalyseerd; in Nederland is er vanwege kostenbesparing voor gekozen te focussen op onderscheid tussen hond, wolf en goudjakhals. Daarmee wordt de belangrijkste vraag voor toekenning van een eventuele schadevergoeding reeds beantwoord, namelijk of er bewijs is voor aanwezigheid van wolf. Indien gewenst geeft de vervolganalyse met microsatellieten alsnog uitsluitsel over aanwezigheid van vos. Een tweede beperking is dat het gebruikte mitochondriale genoom alleen via de moederlijn wordt overgeërfd. Op basis van deze methode alleen, is dus niet uit te sluiten dat sprake is van een wolf-hond hybride. Bij verdachte gevallen wordt daartoe een aparte methode ingezet (zie onder). Vanwege

deze beperkingen zou het nuttig kunnen zijn om in de toekomst over te gaan naar een analysemethode waarbij meerdere fragmenten tegelijk worden onderzocht (multi-locus haplotyping), door gebruik te maken van een high-throughput sequencing (HTS) platform. Dit biedt tevens kansen om merkers voor soortsbepaling en voor individuele herkenning te integreren binnen een standaard set van merkers die in één run wordt geanalyseerd op een HTS platform. Op die wijze kan voor een groot aantal monsters tegelijk zoveel mogelijk relevante informatie worden verkregen.
Hoewel zeer efficiënt voor periodieke monitoring, is een nadeel van een dergelijke methode dat deze niet geschikt is voor spoedanalyse van enkele monsters. Een nieuwe methode die in deze gevallen interessant kan zijn richt zich op een gen voor de aanmaak van amylase, een enzym betrokken bij de afbraak van zetmeel. Bekend is dat gedomesticeerde hondenrassen in hun genoom een groter aantal kopiën van dit gen bezitten dan wolven, wat waarschijnlijk een evolutionaire aanpassing betreft aan hun relatief zetmeelrijke dieet (Axelsson et al. 2013). Dit aantal kopieën is vast te stellen via een kwantitatieve PCR-methode (Arendt et al. 2016). Binnen CEwolf wordt deze methode incidenteel toegepast door de Universiteit van Wenen en het Vlaamse INBO. Zij gebruiken daarbij een zogenaamd digital droplet PCR (ddPCR) platform, waarmee relatief goedkoop zowel een klein (tot 8) als groot (tot 96) aantal monsters tegelijk kan worden verwerkt. Bij WENR is deze amylase-methode nog niet operationeel, maar heeft men wel toegang tot en ervaring met hetzelfde type ddPCR-platform (tot nu toe voor detectie van eDNA in watermonsters). Een belangrijk gegeven is wel dat hondenrassen onderling verschillen in het aantal gen-kopiën, waarbij sommige rassen een relatief laag aantal hebben en daarmee lastiger te onderscheiden zijn van wolven. De methode moet daarmee vooral worden beschouwd als een snelle eerste indicatie, en dient als aanvullend te worden gezien ten opzichte van een meer robuuste methode zoals de huidige methode op basis van mtDNA haplotypen.

Kansrijke toekomstige methoden voor individuele herkenning
Het opstellen van genetische profielen voor herkenning van individuele wolven vindt momenteel bij de meeste instituten in Europa plaats via analyse van een beperkt aantal microsatelliet merkers, waarbij de lengtevariatie per microsatelliet-fragment als een piekenpatroon wordt uitgelezen via een capillaire sequencer (ABI). Al enige jaren zijn echter alternatieve methoden in opkomst. Relevant voor toepassing in een monitoringsstrategie zijn met name: 1) de analyse van microsatelliet-merkers via high-throughput sequencing (HTS), en 2) de toepassing van een ander type merker, zogenaamde Single Nucleotide Polymorphisms (SNP's). In beide gevallen kan een aanzienlijk groter aantal merkers tegelijk worden geanalyseerd per monster, wat de hoeveelheid arbeid per monster flink beperkt en daardoor bij grotere monsteraantallen resulteert in een kostenbesparing, en wat minder gevoeligheid geeft voor de incidentele uitval van een merker. Daarnaast zijn de verkregen data van beide methoden veel makkelijker rechtstreeks te vergelijken tussen labs, zonder dat een uitgebreid validatietraject nodig is. Tot slot geldt voor beide methoden dat het exacte platform waarop de analyse wordt uitgevoerd van onderschikt belang is voor het resultaat, zodat harmonisatie tussen labs een stuk makkelijker wordt. Zolang overeenstemming wordt bereikt over het te gebruiken panel van merkers, kan ieder lab voor het genereren van data zelf kiezen welk platform de voorkeur heeft voor het uitlezen daarvan.
Analyse van microsatellieten via HTS wordt door enkele laboratoria (o.a. Universiteit van Lausanne) reeds toegepast voor onderzoek aan wolven, en wordt elders reeds routinematig toegepast voor monitoring van enkele andere carnivoren. Ervaring leert echter dat het meestal niet mogelijk is om hetzelfde panel van merkers te blijven gebruiken dat eerder via capillaire sequencing werd geanalyseerd. Een overstap naar een ander panel is dus een vereiste, en daarmee (voor een doorlopende dataset) ook de heranalyse van historische monsters. Hetzelfde geldt per definitie ook bij overstap op SNP merkers. Voordeel van deze methode is dat de interpretatie van de ruwe data meer straight forward is, doordat maar vier allelvarianten mogelijk zijn per merker (de nucleotiden A,T,G en C) in plaats van een reeks van lengtevarianten. Aan de andere kant maakt deze beperkte variatie het lastiger om gemixte profielen (bijvoorbeeld door vervuiling met vos, of betrokkenheid van meerdere individuen uit een roedel) te herkennen. Voor de Scandinavische wolvenpopulatie is sinds kort een SNP set beschikbaar die, wellicht met enige uitbreiding of aanpassing, ook bruikbaar is voor individuele genotypering in andere wolvenpopulaties.
Een belangrijkste reden dat deze methoden niet al op grote schaal worden toegepast in wolvenmonitoring was tot nu toe de beperkte toepasbaarheid op non-invasieve DNA monsters. Voor SNP merkers zijn in dit verband goede resultaten geboekt met het "microfluidic 96.96 Dynamic Array" platform van de firma Fluidigm (hierna aangeduid als "Fluidigm platform"), dat echter maar in een

beperkt aantal laboratoria (waaronder Senckenberg) beschikbaar is. Door recente innovaties op het gebied van HTS platforms lijkt sinds kort ook sequencing van non-invasieve monsters goed mogelijk (pers. comm. Dr. T. Skrbinzek). De verwachting is dan ook dat amplicon sequencing via HTS in de nabije toekomst het gebruik van Fluidigm voor SNP analyses zal gaan vervangen. Een groot voordeel daarvan zou zijn dat analyse van een gecombineerde set van microsatelliet- en SNP merkers dan binnen handbereik ligt, en zo de voordelen van beide systemen gelijktijdig ingezet kunnen worden. De ontwikkeling en validatie van een dergelijke gecombineerde set merkers zal echter nog wel enkele jaren in beslag nemen.

Kansrijke toekomstige methoden voor het detecteren van wolf-hond hybriden

Onder de binnen deze opdracht bevraagde groep onderzoekers bestaat brede consensus dat het sterk de voorkeur verdient om onderling dezelfde methode te hanteren voor de detectie van wolf-hond hybriden. Dit heeft niet zozeer te maken met de wens tot uitwisseling van gegevens, maar met de wens om de incidentie van het optreden van hybridisatie per land op eenduidige wijze te kunnen rapporteren. Een goede optie hiervoor, die door verschillende labs ofwel al wordt toegepast of sterk wordt overwogen, is een SNP panel dat recent is ontwikkeld door Harmoinen et al. (2020), specifiek voor detectie van wolf-hond hybriden in Europa. Door Senckenberg wordt deze set inmiddels routinematig toegepast met gebruikmaking van het Fluidigm-platform. Door WENR worden momenteel nog primair gebruik gemaakt van de microsatelliet-profielen die reeds beschikbaar zijn voor individuele herkenning, maar worden af en toe monsters van verdachte individuen opgestuurd naar Senckenberg voor nadere verificatie via het SNP panel (bijvoorbeeld indien geen herkomst uit een roedel of ouderpaar bestaande uit zekere wolven kon worden vastgesteld of indien een afwijkend mtDNA haplotype werd aangetroffen). De wens bestaat om deze methode ook in Nederland in de routinematige analyse op te nemen, om zo sneller een volledig sluitend antwoord paraat te hebben. Een eventuele toekomstige overstap op analyse van microsatellieten en/of SNP merkers via HTS, zou de wellicht de kans bieden om naast een set merkers voor soortsbepaling en een set merkers voor individuele herkenning ook deze set merkers voor detectie van hybriden in een enkele analyserun uit te voeren.

Referenties:

OWAD 2021. Website [bezocht: Juni 2021] https://owad.fzp.czu.cz/en/r-13795-news/the-number-of-wolf-packs-has-increased-eighteen-wolf-territo.html

CEWOLF 2021. Website [bezocht: Juni 2021] https://www.senckenberg.de/en/institutes/senckenberg-research-institute-natural-history-museum-frankfurt/division-river-ecology-and-conservation/cewolf-consortium/

Klees D, Van Leeuwen J, Van Norren E. (2019) Monitoringplan Wolf. Rapport BIJ12.

Caniglia R, Fabbri E, Mastrogiuseppe L, Randi E, 2012. Who is who? Identification of livestock predators using forensic genetic approaches. Forensic Science International: Genetics 7, 397–404

Stronen AV, Jędrzejewska B, Pertoldi C, Demontis D, Randi E, Niedziałkowska M, et al. (2013) North-South Differentiation and a Region of High Diversity in European Wolves (Canis lupus). PLoS ONE 8(10): e76454

Pilot, M., Branicki, W., Jędrzejewski, W. et al. 2010. Phylogeographic history of grey wolves in Europe. BMC Evol Biol 10, 104

Kraus RHS, vonHoldt B, Cocchiararo B, Harms V, Bayerl H, Kühn R, Förster DW, Fickel J, Roos C, Nowak C (2015) A single-nucleotide polymorphism-based approach for rapid and cost-effective genetic wolf monitoring in Europe based on non-invasively collected samples. Molecular Ecology Resources 15: 295-305.

Harmoinen J, Von Thaden A, Aspi J. 2020. Reliable Wolf-Dog Hybrid Detection in Europe Using a Reduced SNP Panel Developed for Non-Invasively Collected Samples. Research Square preprint. DOI: 10.21203/rs.3.rs-113866/v1.

Axelsson, E., Ratnakumar, A., Arendt, ML. et al. 2013. The genomic signature of dog domestication reveals adaptation to a starch-rich diet. Nature 495, 360–364.

Arendt, M., Cairns, K., Ballard, J. et al. 2016. Diet adaptation in dog reflects spread of prehistoric agriculture. Heredity 117, 301–306.

2 Referenties

Smith D.W. et al. 2020b: Population Dynamics and Demography. (H6 in: Smith D.W. et al, 2020a: Yellowstone wolves – Science and Discovery in the World's first National Park).

Reinhardt I, Kluth G, Nowak C, et al. Military training areas facilitate the recolonization of wolves in Germany. *Conservation Letters*. 2019;12:e12635. https://doi.org/10.1111/conl.12635

Fuller, T.K., L.D. Mech en J.F. Cochrane, 2003. Wolf Population Dynamics. In: Mech L.D. & L. Boitani 2003.

Mech, L.D. en L. Boitani (editors), 2003: Wolves: behaviour, ecology, and conservation. University of Chicago Press, Chicago.

Lelieveld 2012 (VU; studentenverslag): Room for wolf comeback in the Netherlands

Potiek, G., W.W. Wamelink, R. Jochem and F. van Langevelde, 2012. Potential for Grey wolf Canis lupus in the Netherlands, Effects of habitat fragmentation and climate change on the carrying capacity. Wageningen, Alterra, Alterra Report 2349. 66 pp.; 13 fig.;70 ref.

Stephanie Kramer-Schadt, Moritz Wenzler, Pierre Gras & Felix Knauer 2020: Habitatmodellierung und Abschätzung der potenziellen Anzahl von Wolfsterritorien in Deutschland. BfN-Skripten 556, 2020. DBBW.

Kramer, K., Cornelissen, P., Groot Bruinderink, G.W.T.A., Kuiters, L., Lammertsma, D., Vulink, J.Th., Van Wieren, S.E., Prins, H.H.T. 2017. Effects of weather variability and geese on population dynamics of large herbivores creating opportunities for wood-pasture cycles. A modelling approach: 109-124. In: Cornelissen, P. (ed.) 2017. Large herbivores as a driving force of woodland-grassland cycles: The mutual interactions between the population dynamics of large herbivores and vegetation development in a eutrophic wetland. PhD thesis. Wageningen University, Wageningen.

Groot Bruinderink, G.W.T.A., J.M. Baveco, K. Kramer, A.T. Kuiters, D.R. Lammertsma & S. Wijdeven 1999. Dynamische interacties tussen hoefdieren en vegetatie in de Oostvaardersplassen. IBN-Rapport nr 436, Wageningen.

Scott M. Brainerd, Henrik Andrén, Edward E. Bangs, Elizabeth H. Bradley, Joseph A. Fontaine, Wayne Hall, Yorgos Iliopoulos, Michael D. Jimenez, Elizabeth A. Jozwiak, Olof Liberg, Curt M. Mack, Thomas J. Meier, Carter C. Niemeyer, Hans C. Pedersen, Håkan Sand, Ronald N. Schultz, Douglas W. Smith, Petter Wabakken, and Adrian P. Wydeven "The Effects of Breeder Loss on Wolves," *Journal of Wildlife Management* 72(1), 89-98, (1 January 2008). https://doi.org/10.2193/2006-305

Primo-Secundo, A., B. Tertio, C. Quarto, 2012. Moving forward with forest governance, ETFRN news; issue no. 53. Wageningen: Tropenbos International.

De Graaf, L., 2012. "Communication about medications for better patient transition. Needed: Format for switching." Pharmaceutisch Weekblad no. 147 (8):14-15.

Fernandes, Alvaro A. A., Alasdair J. G. Gray, and Khalid Belhajjame, 2011. Advances in Databases : 28th British National Conference on Databases, BNCOD 28, Manchester, UK, July 12-14, 2011, Revised Selected Papers. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg**. = *voorbeeld tekst***

Bijlage 1

Titel bijlage

Wa
ag
ge
ni
ne
En
vi
ro
nu
me
nu
t
al
Re
se

Wageningen Environmental Research
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T 0317 48 07 00
www.wur.nl/environmental-research

Wageningen Environmental Research
Rapport
ISSN 1566-7197

De missie van Wageningen University & Research is ‘To explore the potential of nature to improve the quality of life’. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6 500 medewerkers (5.500 fte) en 12.500 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

3.2 Juridische analyse wolf - voorstel voor opdrachtverlening

d.d. 12-01-2021 t.b.v. IPO wolvenwerkgroep 190121

Beslispunten voor de werkgroep:

Onderstaand het voorstel voor de juridische uitvraag.

Dit is de invulling van:
Analyse juridisch kader (eerder besluit IPO wolven wg)
Hiervoor dient een opdracht opgesteld te worden [redacted]?) waarin enerzijds een update wordt gegeven van de laatste internationale jurisprudentie en het wettelijk kader dat nu geldt (incl ruimtelijk beleid) en anderzijds heel praktisch aangeeft welke ontheffingen e.d. benodigd zijn voor de uitvoering (denk aan: vangen, verdoven, doden, vervoeren, zenderen e.d.)
Betreft zowel theoretisch overzicht als praktisch toepasbare regelgeving.
-analyse wettelijk/Europeesrechtelijk kader en relevante ontwikkelingen daarin;
-analyse juridische mogelijkheden wel/geen leefgebied/corridors (NB: mogelijkheden lijken zeer beperkt)'
-Duidelijkheid over vergunningsverlening, interpretatie, toepassing regels, vervolgacties, bewijsvoering etc.
-Indien financieel binnen de opdracht mogelijk: parallellen met Goudjakhals

Doel is deze 19 januari te amenderen en in deze werkgroep vergadering vast te stellen.
Daarna zal dit voorstel ook in het landelijk overleg wolf (LOW) besproken gaan worden.

Bent u het inhoudelijk eens met de gestelde vragen?
Zie onderstaande notitie.

Specifiek aandacht gevraagd voor:
1. Willen wij de goudjakhals nu wel of niet laten meenemen. De optie is nu: ja , indien dit financieel kan.
2. Willen wij een rechtsvergelijkend onderzoek tussen Europese landen?? Lijkt nl. grote klus, inperken tot bepaalde landen of weglaten?

Aan wie gaan wij offerte vragen:
Het voorstel is dit via een **enkelvoudige aanbesteding te doen bij [redacted] (Tilburg University).** Hij is dé deskundige op dit gebied. Zie ook zijn vele rechtswetenschappelijke publicaties over het Europese en Nederlandse natuurbeschermingsrecht dat van toepassing is op de wolf.
Als er suggesties zijn voor anderen, dan is dat desgewenst ook mogelijk en doen we het meervoudig uit aan meerdere opdrachtnemers.

Vervolg
Bij **BIJ12 zal een Offerteprocedure** gaan worden doorlopen die wordt voorbereid na besluitvorming in deze werkgroep, ondertussen wachten we de reactie vanuit het LOW af. Daarna kan de aanbestedingsprocedure starten.

Planning:
19 januari IPO wolvenwerkgroep
voorbereiding uitvraag inzetten
4 februari LOW
februari uitvraag opstellen
maart aanbesteding
april-mei-juni
begin juli concept versie
augustus eind versie in IPO wg en LOW

Juridische analyse wolf - voorstel voor opdrachtverlening

Introductie
Over de juridische aspecten m.b.t. de wolf (*Canis lupus)* blijft discussie aanwezig. De wens is om één document te verkrijgen waarin alle vraagstukken (zie hieronder) worden geduid. Dit zou het aantal discussiepunten sterk moeten beperken dan wel moeten gaan voorkomen. Ook al zal er vermoedelijk altijd wel enige ruimte blijken voor juridische interpretatie.

Doel
Duidelijkheid te geven over de juridische status van de wolf in Nederland alsmede duidelijkheid te geven over welke ontheffing-/vergunningsprocedures gevolgd dienen te worden bij de praktische invulling. Daarbij dienen de gevolgen van die juridische status in breder perspectief te worden geduid. M.a.w. wat zijn de gevolgen voor onze beleidsvorming en handelingsmogelijkheden.

De uitvraag is als volgt geformuleerd:

Beoogd eindresultaat:
Een advies(-rapport) én een separate praktische handleiding (mogelijk te dienen als toekomstig bijlage voor een nieuw wolvenplan)

A. **Een beschrijving van het natuurbeschermingsrecht dat in Nederland van toepassing is op de wolf.** D.w.z. de juridische status van de wolf in de context van de Europese en Nederlandse wet- en regelgeving. Inclusief interpretatie/aanbevelingen van de voorwaarden. Het gaat hierbij over de algemene voorwaarden die situatie specifiek dienen te worden toegepast cq. afgewogen.
B. **Een handleiding voor een aantal specifieke situaties** (stappenplan waarin aangegeven staat hoe in juridisch opzicht te handelen in praktische situaties) voor hoe te handelen in praktische situaties. Welke stappen, vergunningen, ontheffingen zijn nodig om bepaalde handelingen uit te mogen voeren. Dit blijft algemeen in het besef dat er altijd sprake is van maatwerk en specifieke omstandigheden, kennis en praktische zaken als draagvlak, uitvoerbaarheid e.d. Dat blijkt pas in de toepasbaarheid van de praktijk.
C. Hetzelfde m.b.t. de **Goudjakhals** (apart te offreren, om dit apart te kunnen besluiten)

Wij verzoek u om twee aparte offertes te maken één gericht op de wolf en aanvullend één gericht op de Goudjakhals. Desgewenst dient u aan te geven waar overlap mogelijk is.

Welke vragen dient het adviesrapport te beantwoorden:
Sub A:

1. **Analyse wettelijk/Europeesrechtelijk, idem m.b.t. nationaal Nederlands,** kader en relevante ontwikkelingen en de meeste recente jurisprudentie daarin meegenomen; Waaruit blijkt wat wel of niet is toegestaan bij het omgaan met wolven d.w.z. de handelingen die hiermee samenhangen. Daarbij dient ook in juridisch opzicht een uitspraak te worden gedaan op welke basis een '**Gunstige staat van instandhouding'** kan worden bepaald.
2. Onderdeel is tevens een **rechtsvergelijkend onderzoek** tussen de verschillende Europese landen, waarbij in ieder geval Duitsland, België, Frankrijk in ogenschouw dienen te worden genomen. Duidelijk dient te zijn op basis waarvan eventuele verschillen in toepassing van Europese wetgeving mogelijk zouden zijn.
3. Analyse juridische mogelijkheden m.b.t. de **ruimtelijke aspecten**. Er dient duidelijkheid gegeven te worden over de (juridische) vraag of de provincies (of andere overheden) bevoegd zijn om gebieden aan te wijzen waar de wolf op voorhand welkom is respectievelijk niet welkom is. Onder welke voorwaarden dit kan en wat de juridische consequenties zijn dient u hierbij duidelijk te maken. Bijvoorbeeld om corridors, (zones waarin vooral zwervende wolven zich verplaatsen),

gebieden als wolf vrije zones of juist als toegestane wolvenverblijfplaats e.d. aan te wijzen. Dat dit vervolgens zou kunnen leiden tot het wel of niet toepassen van financiële regelingen is geen deel van de vraag.

4. Analyse m.b.t**. het beheer van wolven**. Specifiek wat zijn de mogelijkheden ook m.b.t. nemen van **wolfwerende maatregelen** (van verjagen tot weren/voorkomen) en zo ja onder welke voorwaarden. Idem m.b.t. het bewust en gericht **doden** van (afschot) wolven.
5. De analyse in het advies dient tevens antwoord te geven op de volgende specifieke vragen:
6. Voor welke handelingen een ontheffing/vergunning mogelijk is en zo ja onder welke voorwaarden of indien niet mogelijk op basis van welke gronden dit het geval is/zou zijn. Dit kan aan de hand van bepaalde scenario's fictieve situaties onder B. nader worden uitgewerkt.

Het idee is dat dit onderdeel kan volstaan met een samenvattend en concluderend overzicht van bestaande publicaties (actuele literatuurstudie). Uiteraard te voorzien van referenties, jurisprudentie e.d.

Sub B:
In de praktijk van het omgaan met wolven kunnen zich verschillende situaties voordoen waarin actief handelen wenselijk of zelfs geboden is, maar waarbij voorafgaand daaraan betreffende handeling juridisch getoetst moet zijn (zie onder A).

In dit onderdeel willen wij helderheid over: Welke juridische mogelijkheden hebben provincies om in probleemsituaties, een ontheffing op grond van de Wet natuurbescherming te verlenen die is gericht op het verjagen, vangen en verplaatsen of doden van de wolf en welke juridische onderbouwing is hierbij mogelijk gelet op de in de Wet natuurbescherming genoemde eisen? Welke vergunningen of ontheffingen zijn, anders dan een ontheffing o.g.v. de Wet natuurbescherming, nodig voor de genoemde handelingen m.b.t. een wolf.

De wens is om hiervoor een handleiding/stappenplan/draaiboek/stroomschema ? juiste woord?) te hebben waardoor voorafgaand dan wel op het moment dat het zich voordoet adequaat in actie te kunnen komen en tot de juiste toestemmingen te komen om de beoogde handelingen wel/niet mogelijk te maken. Duidelijk moet zijn welke ontheffing/vergunning op basis van welke wetten/regelgevingen benodigd is en wie deze kan of dient aan te vragen en waar deze dient te worden aangevraagd.
Aldus ontstaat een overzicht waarin aangegeven wordt in welke situaties, welke instantie bij welk orgaan vergunning/ontheffing moet aanvragen.

De situaties die wij u vragen uit te werken en waarin wij hierbij minimaal willen voorzien zijn:

1. Het aantreffen van een gewonde wolf en dientengevolge handelingen die gericht zijn op vervoer, behandeling, opvang en het weer loslaten van het dier.
2. Het aantreffen van een dode wolf.
3. Het verjagen van een wolf. Zoals in het Interprovinciale wolvenplan genoemd.
4. Het vangen van een wolf.
5. Het vervoeren van een wolf.
6. Het verdoven van een wolf. etc. zie 1.
7. Het zenderen van een wolf.
8. Het loslaten/uitzetten van een wolf.
9. Het doden van een wolf m.b.v. een geweer.
10. Het omgaan met hybride wolven…?

De wens is om per situatie te komen tot een soort van stroomschema waarin is aangegeven, wanneer, hoe en waar, bij wie (bevoegd gezag e/o instantie) te handelen om in juridisch opzicht zuiver te kunnen opereren in de genoemde situaties.

Mocht u zelf nog andere situaties willen voorstellen , houden wij ons aanbevolen voor suggesties terzake.

Sub C:
Goudjakhals
nu nog even pm. wel of niet meenemen/ kan LNV dit oppakken in kader van hun inzet terzake?

Achtergronden uitvoering
BIJ12 gaat er vanuit dat u beschikt over de benodigde kennis en reeds publicaties hierover heeft gedaan. In eerste instantie denken wij dan ook aan een kortlopende opdracht, gebaseerd op literatuurstudie, verwerking van de laatste jurisprudentie en inzichten. M.a.w. het wiel hoeft hierover niet uitgevonden te worden, veel is bekend, maar aan verandering en nieuwe ervaring onderhevig. Het resultaat mag daarmee een update zijn van bestaande kennis en/of publicaties.

Beschikbare documenten:
Willen wij nog input meegeven? niet zijnde literatuur die in de juridische vakwereld, daarvan wordt geacht dat deze bij opdrachtnemer bekend zijn, maar bijv. wel bij provincies bekend

Bijv.: Onderzoeks memo Fryslân p.m. is er nog meer werk achter de schermen bekend??

Overige eisen:
1. De opdracht dient voor 1 augustus te zijn afgerond.
2. U dient e.e.a. in **PDF en Word versie** op te leveren.
3. De analyse dient over een deugdelijke **samenvatting** te beschikken die ook voor niet juristen begrijpelijk leesbaar is.
4. Wij voorzien minimaal een viertal **overlegmomenten** tussen opdrachtgever en opdrachtnemer. te weten: bij de start, tussentijds over een concept versie en een tweetal eindpresentaties voor enerzijds de IPO werkgroep en anderzijds het Landelijk Overleg Wolf.

Agendapunt 3.2 Stand van zaken LIFE aanvraag

Ter informatie onderstaande mail vanuit de Zoogdiervereniging.

De conclusie over LIFE WOLF NL van mijn belrondje langs de wolvenprovincies en LNV is dat vier overheden overwegend nee zeggen, en vier op zich wel positief zijn, maar nog wel mitsen zien.

Als ik het rondje zo beluister zouden volgens jullie de volgende dingen helpen: Iets meer doorlooptijd nodig. Zorg dat (bijna) alle wolvenprovincies meedoen. Bedenk dat het heel moeilijk uit te leggen is om deze pot geld niet binnen te halen. Hoe geldt dit voor provincies die juist de financiering als knelpunt zien? Het proces van het project moet goed afgestemd zijn op de gebiedscommissies. Ga verder met de informatie die er al ligt (uiteraard). De ene provincie wil graag het procesgeld verminderen, een andere provincie ziet juist geen capaciteit bij eigen ambtenaren. Zijn er mogelijkheden om het Motivaction onderzoek en de communicatieopgave met elkaar te verbinden? Let op wie het gaat uitvoeren, er is een zware trekker nodig.

We hebben daarom besloten om de aanvraag volgend jaar te doen, zodat er wat meer tijd is, mits er steun is van de provincies. Voordeel is dat de actualisatie van het IPO wolvenplan dan ook wat verder is. De uitvoering van het project (en de benodigde budgetten) schuift dan ook door naar oktober 2023. De Zoogdiervereniging vindt het vooral belangrijk dát de aanvraag wordt gedaan, niet per sé dat die door de ZV wordt ingediend. Dus neem de ruimte om te bepalen hoe jullie willen dat dit geld wordt binnengesleept. Er zijn ook mogelijkheden om de totaalomvang van het project iets te verkleinen als er minder provincies meedoen. Wij horen graag voor het eind van het jaar welke overheden er in principe mee willen doen.

[redacted] (mail dd 11/05/21)

Agendapunt 3.6 : Input gevraagd voor Onderzoeksagenda BIJ12 faunazaken 2022-2023

Aan: IPO Wolvenwerkgroep

Van: [redacted]

Datum: 5 mei 2021

Wij willen hierbij de mogelijkheid bieden om onderzoeksonderwerpen aan te dragen voor de BIJ12 onderzoeksagenda 2022-2023.

Wellicht dat deze oproep ook vanuit de IPO wolvenwerkgroep kan worden benut voor onderzoeks voorstellen voor wolf en/of goudjakhals. NB: ik kan mij ook voorstellen dat er 'buitenom' de onderzoeksagenda onderzoek/studie/analyse voorstellen kunnen komen die een eigen financieringstraject kennen. Als het om 'onze' onderwerpen gaat is interne afstemming/prioritering wel zo handig.

BIJ12 hecht in de uitvoeringstaken binnen het faunabeleid veel waarde aan de ontwikkeling en toepassing van kennis via wetenschappelijk onderzoek en het bevorderen van voorlichting. Om de kennis rondom het faunabeheer, met name met betrekking tot het voorkomen en beperken van faunaschade en de gevolgen daarvan te vergroten laat BIJ12 onderzoeken uitvoeren en symposia organiseren. Hierbij hanteert BIJ12 een onderzoeksagenda die in samenspraak met de 12 provincies wordt opgesteld. De onderzoeksagenda voor de periode 2020-2021 is te raadplegen op de website van BIJ12.

Momenteel is de onderzoeksagenda voor de periode 2022-2023 in voorbereiding. De eerste stap hiervoor is het opstellen van een longlist met mogelijke onderzoeksonderwerpen. Wij willen hiervoor graag een beroep doen op jullie specifieke kennis en expertise. Onderzoeksonderwerpen die voor financiering vanuit BIJ12 in aanmerking komen richten zich in eerste instantie op faunaschadeproblematiek. Voor zover er overlap met die problematiek bestaat, kunnen ook onderwerpen die het raakvlak bestrijken met andere gerelateerde onderwerpen, zoals kringlooplandbouw, biodiversiteit, mens-dier interacties, klimaatadaptatie, energietransitie, etc. worden aangedragen. Als jullie onderwerpen of kennisvragen hebben waarvan jullie willen dat BIJ12 daar onderzoek naar uit laat voeren, dan verzoeken wij jullie hierbij deze aan ons kenbaar te maken, gebruikmakend van onderstaand format.

Onderwerpen m.b.t. de wolf (goudjakhals ?) kunnen worden verstuurd naar [redacted]@bij12.nl en [redacted]@bij12.nl Er is geen limiet aan het aantal onderwerpen dat aangedragen kan worden.

Na het samenstellen van de longlist zal BIJ12, samen met de Commissie Onderzoek en de betrokken medewerkers van de provincies een prioritering van onderzoeksonderwerpen maken, op basis waarvan de onderzoeksagenda wordt vastgesteld. Vervolgens worden onderzoeksvragen in de markt gezet, waarbij de geldende inkoopprocedures in acht worden genomen. We vragen in het huidig stadium dus nog niet om uitgewerkte onderzoeksvoorstellen of offertes in te dienen.

- Onderwerpen kunnen worden aangedragen tot en met vrijdag 21 mei.
- Voel u vrij deze mail binnen uw organisatie breder te delen.
- Het is fijn als u het format benut om een suggestie aan te dragen.

Format voorstel onderzoeksagenda BIJ12

Onderwerp:

Context:

Korte probleemomschrijving:

Belangrijkste onderzoeksvra(a)g(en):

Meest relevante wetenschappelijke discipline (bijvoorbeeld: agronomie, dierecologie, gedragswetenschappen, communicatiewetenschappen):

Eventueel in te zetten onderzoeksmethode:

3.6 Voortzetting tegemoetkomingsregeling – discussie notitie d.d. 120121

t.b.v. IPO wolvenwerkgroep 190121

Beslispunten voor de wolven werkgroep:

Onderstaand een voorstel voor de heroverweging van de tegemoetkomingsregeling.
Graag jullie reactie hierop.

De vraag die op een zeker moment beantwoord dient te worden is of en zo ja wijzigingen dienen plaats te vinden in de huidige regeling. **Voor nu gaat het vooral om, om de aanpak van de 'heroverweging' in beeld te brengen.** Inhoudelijk discussie over keuzes volgt later nog wel.

De vraag is ook hoe dit te beoordelen, welke criteria, afweging kunnen daartoe gemaakt worden.

Een specifiek vraag die ik hier wil neerleggen is: Zijn provincies wel of niet verplicht om bij schade veroorzaakt door wolven een tegemoetkoming te verlenen?
Op grond van de Wet natuurbescherming hebben provincies de taak om in voorkomende gevallen tegemoetkomingen in faunaschade te verlenen. Op grond van het Besluit Houders van Dieren zijn dierhouders zelf verantwoordelijk voor het nemen van preventieve matregelen om gehouden dieren te beschermen tegen mogelijke roofdieren.

Vervolg: LOW
Het idee is dat deze notitie doorgaat naar het LOW, in de wetenschap dat dit punt zeker daar toch ook aan de orde gesteld gaat worden.

Het LOW wordt gevraagd op deze notitie te reageren en specifiek aan te geven **waar en waarom er wensen zouden kunnen bestaan** om tot een andere (ruimhartiger) tegemoetkomingsregeling te komen. Daarbij opgemerkt dat dit **inventariserend** is bedoeld. In het kader van het opstellen van een nieuwe wolvenplan zullen hierover later nadere voorstellen volgen en besluitvorming plaatsvinden.

Na bespreking in het LOW komt er een voorstel in de werkgroep terug over hoe dit af te handelen.

met vriendelijke groet,

Mogelijkheden voor eventuele heroverweging tegemoetkomingsregeling

Introductie
Op basis van het Interprovinciale wolvenplan is bepaald dat tot 1 januari 2021 een tegemoetkoming in de schade wordt gegeven voor wolvenschade. Dit om hiermee ervaring op te doen en dierhouders de kans te geven zich voor te bereiden en het maatschappelijk draagvlak te vergroten.
Daarna zal dit beleid opnieuw worden bezien. Bekend is ook dat er wensen zijn hier anders mee om te gaan. *Deze notitie is inventariserend en geeft een aanzet voor de discussie hierover om t.z.t. in het kader van het nieuwe wolvenplan hierover een afgewogen voorstel te doen en besluitvorming te doen plaatsvinden.*

Dat betekent in ieder geval dat op enig moment nader besloten dient te worden over de voortzetting van de huidige tegemoetkomingsregeling. Hiervoor is o.a. nodig:

- In beeld brengen keuzes t.a.v. voortzetting van de schaderegeling zoals in het Interprovinciaal wolvenplan is vastgelegd.
- Daarbij bijvoorbeeld duidelijkheid bieden om mogelijk vanaf 2022 als voorwaarde voor toekennen van schade-uitkering te stellen dat voor dierhouders in aangewezen leefgebied geldt dat de dieren dienen te worden beschermd door genormeerde afrasteringen;
- Overwegen daaraan nadere eisen te stellen;
- Opties in beeld brengen t.a.v. wel of geen vergoeding van andere kostenposten zoals arbeid, vervolgschade e.d.

<u>Afbakening: andere aspecten, géén onderdeel van deze discussie notitie:</u>

- Waardebepaling van de dieren – wordt *apart* bezien
- Tegemoetkoming andere gehouden diersoorten dan schapen– wordt *apart* bezien
- Tegemoetkoming veroorzaakt door andere diersoorten, bijv. Goudjakhals – wordt *apart* bezien
- Vergoedingsregelingen voor preventieve maatregelen – valt hier buiten is een bevoegdheid van de afzonderlijke provincies resp. provinciale gebiedscie's.

Aandachtspunten voor/vragen aan het LOW

Bijv. kunt u aangeven welke andere kosten er, na een wolvenschadegeval aan de orde kunnen zijn, en zo ja waarom en in welke mate (indicatie omvang/berekeningswijze) een tegemoetkoming dient te worden verleend?

1. Welke arbeidskosten zouden dienen te worden vergoed?
2. Welke vervolgschade kan daarbij aan de orde zijn? NB: op dit punt ligt jurisprudentie.
3. Welke overige andere schade zou er kunnen zijn?

Beoordeling en afweging

Het is goed om hierover van gedachten te wisselen en te inventariseren, te verkennen en te beoordelen of er redenen zijn op andere wijze met de tegemoetkoming om te gaan.
Hierbij spelen beleidsmatige, juridische en financiële, argumenten van rechtmatigheid, redelijkheid en tevens inhoudelijke en praktische overwegingen een rol.

Voor alle duidelijkheid, op dit moment is het de fase van inventarisatie van wensen.
Het (beleidsmatige) oordeel hier over volgt later in een voorstel.

Dan kunnen grofweg de volgende opties worden voorgesteld:

Opties:

1. Doorgaan met huidige richtlijn.
2. Stoppen met de tegemoetkoming.
3. Doorgaan met een aangepaste tegemoetkomingsregeling.

Opbouw van deze notitie:

Doel: het in beeld brengen waar het over gaat:

A. huidige uitgangspunten en werkwijze
B. (nieuwe) wensen of mogelijke wijzigingen

<u>A. Huidige tegemoetkomingsregeling op basis van het Interprovinciaal wolvenplan</u>

Dierhouders zijn wettelijk verantwoordelijk voor het nemen van preventieve maatregelen om gehouden dieren te beschermen tegen mogelijke roofdieren.

(Besluit Houders van Dieren paragraaf 2, artikel 1.6 lid 3 "een dier wordt, indien het niet in een gebouw wordt gehouden, bescherming geboden tegen slechte weersomstandigheden, gezondheidsrisico's en zo nodig roofdieren.")

In het **Interprovinciaal wolvenplan** is daarnaast bepaald dat:

- BIJ12 onder voorwaarden een tegemoetkoming kan verlenen voor schade veroorzaakt door in het wild levende dieren aan **bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren**. Schade aan niet bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren is in principe een algemeen maatschappelijk risico dat burgers geacht worden zelf te dragen.
- **In afwijking hierop** is bepaald dat zowel bedrijfsmatig gehouden dieren als **niet-bedrijfsmatig** gehouden dieren in aanmerking komen voor een tegemoetkoming.
- Als algemeen uitgangspunt geldt dat bij de beoordeling van verzoeken om tegemoetkoming, díe schade wordt vergoed die redelijkerwijs niet of niet geheel ten laste van de grondgebruiker behoort te worden gebracht. De wet voorziet in een tegemoetkoming in de geleden schade, maar hieruit kan geen aanspraak op een volledige schadevergoeding/schadeloosstelling worden ontleend. Dit uitgangspunt is bevestigd in jurisprudentie: het moet gaan om directe schade veroorzaakt door een natuurlijk in het wild levende diersoort. Dit houdt in dat vervolgschade en bijkomende schade niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komt.
- Er wordt géén eigen risico berekend én evt. leges (behandelbedrag) worden terugbetaald.
- Preventieve maatregelen zijn niet verplicht gesteld om in aanmerking te komen voor een tegemoetkoming (m.a.w. er wordt niet getoetst aan de eisen uit de FPK BIJ12)
- In afwijking van de algemene uitgangspunten worden ook de kosten van de dierenarts en de kosten van de kadaver ruiming beschouwd als directe schade en vergoed.

Beleidsregels faunaschade
De algemeen geldende **beleidsregels faunaschade** vormen de basis en het vertrekpunt voor tegemoetkomingen in faunaschade.

Richtlijn
De werkwijze m.b.t. de tegemoetkomingen is vastgelegd in de '**Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij**'. Zie: https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2019/10/Richtlijn-voor-de-taxatie-en-prijzen-bij-wolvenschade-in-de-schapenhouderij.pdf

Samengevat:

- Dierhouders zijn wettelijk verantwoordelijk voor het nemen van preventieve maatregelen om gehouden dieren te beschermen tegen mogelijke roofdieren.
- Desalniettemin hebben de provincies, in afwijking hierop, in het Interprovinciaal wolvenplan en de Richtlijn een wijze van tegemoetkomen vastgelegd.
- Op dit moment wordt tegemoetkoming verleend:
  Indien via DNA of anderszins is aangetoond dat wolf 'de dader' is van de schade aan bedrijfsmatige en niet-bedrijfsmatig gehouden (landbouw-)huisdieren dat de volgende zaken uitbetaald kunnen worden:
  - tegemoetkoming voor de waarde van de door wolf gedode dieren, incl.de door de dierenarts geëuthanaseerde dieren.
  - de kosten van de dierenarts
  - de kosten van de afvoer gedode dieren (Rendac)
  - de schade vanwege 'abortus' mits binnen twee weken bewijsbaar.
  - de schade vanwege 'gederfde melkproductie' mits bewijsbaar aangetoond.

Wettelijk kader en uitgangspunten verlenen tegemoetkoming in de faunaschade
Daarbij zij opgemerkt dat BIJ12 alleen de directe schade betaald, dus géén indirecte of zgn. vervolgschade. Dit uitgangspunt is ook door jurisprudentie bevestigd. In het geval van wolvenschade

wordt vooralsnog een uitzondering gemaakt – in afwijking van de geldende tegemoetkomingsregels - voor de kosten van de dierenarts en de Rendac.

Op grond van de Wet natuurbescherming hebben provincies de taak om in voorkomende gevallen tegemoetkomingen in faunaschade te verlenen. Er geldt hiervoor een beoordelingsruimte waarin invulling is gegeven door middel van beleidsregels. Er bestaat geen ongelimiteerd recht op een vergoeding van schade. De benadeelde moet alles in het werk stellen om schade te voorkomen of beperken. Daarbij is het uitgangspunt dat de verantwoordelijkheid tot het voorkomen en beperken van faunaschade bij de aanvrager zelf ligt.
Als de aanvrager de schade kan voorkomen of beperken dan komt de schade niet voor een vergoeding in aanmerking. Pas als schadebestrijding niet in enigerlei vorm is of kan worden toegestaan, zal besloten worden tot het eventueel toekennen van een vergoeding. Verder komt schade die tot het normale bedrijfsrisico behoort niet voor een vergoeding in aanmerking, waarbij geldt dat een zekere mate van schade door in het wild levende dieren voor lief genomen moet worden. Met dit idee als uitgangspunt geven provincies invulling aan de beleidsregels. Voorts stelt verweerder de taxatierichtlijnen vast.
Alleen directe schade komt voor een tegemoetkoming in aanmerking. Directe schade is de schade die rechtstreeks wordt aangericht aan het gewas en het dier zelf. Geen tegemoetkoming wordt dus verleend voor indirecte schade of gevolgschade. In het geval van schade door de wolf is directe schade dus schade aan de schapen of overige vee. Al het overige is indirecte schade. Voor schade veroorzaakt door de wolf zijn hierop enkele uitzonderingen bepaald in de richtlijn. In de richtlijn staat welke andere schades wel in aanmerking komen voor een tegemoetkoming en welke andere schades in ieder geval niet in aanmerking komen voor een tegemoetkoming.

In de richtlijn is verder (niet limitatief) bepaald dat in ieder geval **géén tegemoetkoming** wordt verleend voor:

- herstel van omheiningen of ander zaken (uren en materialen)
- de tijd die de veehouder kwijt is om de schade af te handelen
- scannen t.b.v. drachtbepaling door dierenarts
- overige kosten t.b.v. de schapen (bijv: aankoop, import, aanvoer, quarantaine e.d.
- schade veroorzaakt door losgebroken schapen

Tot op heden is deze werkwijze naar tevredenheid van betrokkenen uitgevoerd. Immers er zijn slechts 10 bezwaren en 1 beroep aan de orde (geweest) (d.d. 120121).

Opgemerkt zij dat ook in het kader van een beroepsprocedure over wolvenschade de eis om indirecte schade te vergoeden door de rechtbank Groningen is afgewezen!

Overzicht van de tegemoetkomingen
Een totaal overzicht van de schadeafhandelingen is te vinden op website
https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/wolf/

In de uitvoering bepaald de onafhankelijke taxateur (in opdracht van BIJ12 werkzaam) de waardebepaling van de dieren en zorgt de dierhouder voor toelevering van de benodigde bewijsstukken (rekeningen e.d.). Daarna vindt bij BIJ12 een tweede beoordeling plaats waarna een besluit wordt opgesteld en uitbetaald.

Hoe nu verder?
Er is bewust gekozen voor een (in tijd begrensde) regeling tot 1 januari 2022 om ervaring met dit (toen nog) nieuwe fenomeen op te doen en aldus bij te dragen aan het draagvlak voor de aanwezigheid van wolven in Nederland door relatief ruimhartig tegemoetkoming te verlenen.

Heroverweging bestaande richtlijn
a) De huidige richtlijn voorziet in een *tijdelijke* tegemoetkoming. De vraag dient gesteld te worden of de provincies hiermee wel of niet door willen gaan.
b) De huidige richtlijn is *ruimer* dan voorzien in de 'standaard' tegemoetkomingen. De vraag dient gesteld te worden of de provincies hiermee wel of niet door willen gaan.
c) De huidige richtlijn kent *geen voorwaarden* m.b.t. aanwezigheid van adequate preventieve maatregelen. De vraag dient gesteld of dit zo dient te blijven.
d) *Gebruikservaringen leren* dat het handig is om (bij voortzetting van de tegemoetkoming):
- een check, evt. actualisatie, te doen op de prijsstelling van de schapen
- andere diersoorten in 'het systeem' toe te voegen
- duidelijker zijn over de omgang met vermiste dieren
- goudjakhals opnemen als soort waarvoor een tegemoetkoming wordt uitbetaald
p.m. uitkomsten evaluatie-> ?

Andere wensen
Bekend is echter dat er vanuit de dierhouders wensen zijn tot meer (vormen van) schadevergoedingen.
Te weten:
1. Vervolgschade waaronder arbeidskosten
2. Schade aan vernielde eigendommen (hekwerken, rasters)
3. anders/overig ?

BAC Vitaal Platteland

op 23 september 2021
Agendapunt 3c

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Datum	2 september 2021
Portefeuillehouder	
Inlichtingen bij	(BIJ12) / (IPO)
Telefoon	06 ( ) / 06)
Onderwerp	Tegemoetkomingsregeling wolf

Kern van het onderwerp

Uit het Interprovinciale wolvenplan volgt dat tot 1 januari 2022 een tegemoetkoming in de schade wordt verstrekt voor wolvenschade. Op dat moment zou dit beleid kunnen worden heroverwogen, in het kader van de actualisering van het Interprovinciaal wolvenplan. Voorgesteld wordt om de huidige tegemoetkomingsregeling wolvenschade voor één jaar voort te zetten en de heroverweging gelijk op te laten lopen met het vaststellen van het nieuwe wolvenplan in 2022.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. Kennisnemen van de huidige tegemoetkomingsregeling wolvenschade respectievelijk de stand van zaken hiervan (zie bijlage 1 en 2);
2. Te besluiten tot voortzetting van de tegemoetkomingsregeling tot 1 januari 2023;
3. Ermee instemmen dat de betreffende provincies hiertoe een GS-besluit voorbereiden;
4. Uitwerking van een eventueel herziene tegemoetkomingregeling te laten plaatsvinden in 2022 en dit na of gelijk met de vaststelling van het nieuwe wolvenplan te laten lopen.

Aanleiding/context

Uit het Interprovinciale wolvenplan volgt dat tot 1 januari 2022 een tegemoetkoming in de schade wordt gegeven voor wolvenschade. Dit is bedoeld om hiermee ervaring op te doen en dierhouders de kans te geven zich voor te bereiden op de komst van de wolf en het maatschappelijk draagvlak te vergroten. Daarna zal dit beleid opnieuw worden bezien. Omdat vaststelling van het nieuwe wolvenplan voorzien is voor 2022 is het noodzakelijk vooruitlopend hierop vast te stellen of de huidige tegemoetkomingsregeling kan worden voortgezet.
In het kader van het nieuwe wolvenplan zal een nader afgewogen voorstel voor een eventueel aangepaste tegemoetkomingsregeling mogelijk zijn.

Het is denkbaar om de huidige tegemoetkomingsregeling anders in te richten. Besluitvorming hierover is echter afhankelijk van de nog te maken beleidsmatige keuzes die bij de vaststelling van een nieuw wolvenplan. De besluitvorming over een nieuw wolvenplan vindt in de loop van 2022 plaats.

Het is daarom verstandig de huidige tegemoetkomingsregeling voort te zetten. Een wijziging vooruitlopend op nieuw beleid is nu nog te vroeg omdat de afwegingen en te maken keuzes nog niet in beeld zijn. Stopzetting of opschorting zal het draagvlak voor de aanwezigheid van de wolf zal aantasten omdat schade aan gehouden dieren niet meer uitgekeerd zou worden maar -voor dierhouders/stakeholders- ongemotiveerd zou vervallen.

De volgende drie opties zijn in beeld:

1. Doorgaan met huidige tegemoetkomingsregeling
2. Stoppen met de tegemoetkomingsregeling
3. Een aangepaste tegemoetkomingsregeling (na vaststelling nieuw wolvenplan).

Voorzetting van de huidige tegemoetkomingsregeling is op dit moment als enige realistische optie te beschouwen.

Consequentie voortzetten huidige tegemoetkomingsregeling
Als de huidige regeling wordt voortgezet, leidt dit op dit moment niet tot beleidswijzigingen. Eventuele herziening van de regeling vindt plaats op basis van en met de vaststelling van een nieuw wolvenplan.

Financiën
Uitgangspunt blijft de huidige regeling. Zoals uit bijlage 1 blijkt vallen de kosten binnen de bestaande interprovinciale financiële afspraken m.b.t. Faunaschade. Buiten de kosten van de tegemoetkoming worden uiteraard ook kosten gemaakt voor ambtelijke inzet en de inhuur van het taxatiebureau. Een en ander valt binnen de begroting van BIJ12 voor tegemoetkomingen faunaschade. NB: vergoeding schade veroorzaakt door wolven is een fractie van het totaal van tegemoetkomingen faunaschade.

Vervolgstappen
In de IPO wolvenwerkgroep zullen opties nader worden verkend en uitgewerkt. Zodanig dat ten tijde van vaststelling van het nieuwe wolvenplan duidelijkheid kan worden gegeven. In het verlengde waarvan een nieuwe tegemoetkomingsregeling kan worden ingevuld.

Op enig moment dient nader besloten te worden over de voortzetting van de huidige tegemoetkomingsregeling. Op dit moment zijn de consequenties van een eventuele wijziging in de huidige tegemoetkomingsregeling nog niet te overzien. In het kader van de actualisering van het Interprovinciaal wolvenplan dienen deze nog nader te worden uitgewerkt. Het in beeld brengen van (andere) opties t.a.v. voortzetting van de huidige schaderegeling is op dit moment niet mogelijk.

Aandachtspunten hierbij kunnen zijn:
- nadere voorwaarden aan de tegemoetkoming te stellen.
- wijzigingen aan te brengen in de kostenposten waarvoor tegemoetkoming mogelijk is.
- wijzigingen aan te brengen in de (categorieën) van diersoorten waarvoor tegemoetkoming is voorzien.

Waar nodig zullen wijzigingen eveneens verwerkt dienen te worden in de door BIJ12 opgestelde ‘Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade’ respectievelijk het taxatieformulier.

Vergoedingsregelingen voor de inzet van preventieve maatregelen vallen hierbuiten. Dit is een bevoegdheid van de afzonderlijke provincies resp. provinciale gebiedscie’s die voor wolvenleefgebieden actief zijn.

Bijlagen
1. Overzicht huidige tegemoetkomingsregeling.
2. Overzicht van de uitvoering tegemoetkomingsregeling.

BIJLAGE 1: Huidige tegemoetkomingsregeling wolvenschade op basis van het Interprovinciaal wolvenplan (2019)

Dierhouders zijn wettelijk verantwoordelijk voor het nemen van preventieve maatregelen om gehouden dieren te beschermen tegen mogelijke roofdieren.
(Besluit Houders van Dieren paragraaf 2, artikel 1.6 lid 3 "een dier wordt, indien het niet in een gebouw wordt gehouden, bescherming geboden tegen slechte weersomstandigheden, gezondheidsrisico's en zo nodig roofdieren.")

In het **Interprovinciaal wolvenplan** is daarnaast bepaald dat:

- BIJ12 onder voorwaarden een tegemoetkoming kan verlenen voor schade veroorzaakt door in het wild levende dieren aan alle **bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren**. Schade aan **niet** bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren is in principe een algemeen maatschappelijk risico dat burgers geacht worden zelf te dragen.
- **In afwijking hierop** is bepaald dat zowel bedrijfsmatig gehouden dieren als **niet-bedrijfsmatig** gehouden **schapen en geiten** in aanmerking komen voor een tegemoetkoming.
- Als algemeen uitgangspunt geldt dat bij de beoordeling van verzoeken om tegemoetkoming, díe schade wordt vergoed die redelijkerwijs niet of niet geheel ten laste van de grondgebruiker behoort te worden gebracht. De wet voorziet in een tegemoetkoming in de geleden schade, maar hieruit kan geen aanspraak op een volledige schadevergoeding/schadeloosstelling worden ontleend. Dit uitgangspunt is bevestigd in jurisprudentie: het moet gaan om **directe schade** veroorzaakt door een natuurlijk in het wild levende diersoort.
- Dit houdt in dat **vervolgschade en bijkomende schade niet** voor een tegemoetkoming in aanmerking komt.
- Er wordt géén eigen risico berekend én evt. leges (behandelbedrag) worden terugbetaald.
- **Preventieve maatregelen zijn niet verplicht** gesteld om in aanmerking te komen voor een tegemoetkoming (m.a.w. er wordt niet getoetst aan de eisen uit de FPK BIJ12)
- **In afwijking van de algemene uitgangspunten** worden ook de kosten van de **dierenarts** en de kosten van de kadaver ruiming beschouwd als **directe schade en vergoed**.

Beleidsregels faunaschade
De algemeen geldende beleidsregels faunaschade vormen de basis en het vertrekpunt voor tegemoetkomingen in faunaschade.

Richtlijn
De werkwijze en uitvoering m.b.t. de tegemoetkomingen en taxaties is vastgelegd in de '**Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij**'. Zie:
https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2019/10/Richtlijn-voor-de-taxatie-en-prijzen-bij-wolvenschade-in-de-schapenhouderij.pdf

Samengevat

- Dierhouders wettelijk verantwoordelijk zijn voor het nemen van preventieve maatregelen om gehouden dieren te beschermen tegen mogelijke roofdieren.
- Desalniettemin hebben de provincies, in afwijking hierop, in het Interprovinciaal wolvenplan en de Richtlijn een wijze van tegemoetkomen vastgelegd.
- Op dit moment wordt tegemoetkoming verleend:
  Indien via DNA of anderszins is aangetoond, respectievelijk aannemelijk is, dat wolf 'de dader' is van de schade aan bedrijfsmatige en niet-bedrijfsmatig gehouden (landbouw-)huisdieren dat de volgende zaken uitbetaald kunnen worden:
  - tegemoetkoming voor de waarde van de door wolf gedode dieren, incl. de door de dierenarts geëuthanaseerde dieren.

- de kosten van de dierenarts
- de kosten van de afvoer gedode dieren (Rendac)
- de schade vanwege 'abortus' mits binnen twee weken bewijsbaar.
- de schade vanwege 'gederfde melkproductie' mits bewijsbaar aangetoond.

Wettelijk kader en uitgangspunten verlenen tegemoetkoming in de faunaschade

Daarbij zij opgemerkt dat BIJ12 alleen de directe schade betaald, dus géén indirecte of zgn. vervolgschade. Dit uitgangspunt is ook door jurisprudentie bevestigd. In het geval van wolvenschade wordt vooralsnog een uitzondering gemaakt – in afwijking van de geldende tegemoetkomingsregels - voor de kosten van de dierenarts en de Rendac.

Op grond van de Wet natuurbescherming hebben provincies tot taak om in voorkomende gevallen tegemoetkomingen in faunaschade te verlenen. Er geldt hiervoor een beoordelingsruimte waarin invulling is gegeven door middel van beleidsregels. Er bestaat geen ongelimiteerd recht op een vergoeding van schade. De benadeelde moet alles in het werk stellen om schade te voorkomen of beperken. Daarbij is het uitgangspunt dat de verantwoordelijkheid tot het voorkomen en beperken van faunaschade bij de aanvrager zelf ligt.

Als de aanvrager de schade kan voorkomen of beperken dan komt de schade niet voor een vergoeding in aanmerking. Pas als schadebestrijding niet in enigerlei vorm is of kan worden toegestaan, zal besloten worden tot het eventueel toekennen van een vergoeding. Verder komt schade die tot het normale bedrijfsrisico behoort niet voor een vergoeding in aanmerking, waarbij geldt dat een zekere mate van schade door in het wild levende dieren voor lief genomen moet worden. Met dit idee als uitgangspunt geven provincies invulling aan de beleidsregels.

Alleen directe schade komt voor een tegemoetkoming in aanmerking. Directe schade is de schade die rechtstreeks wordt aangericht aan het dier (of het gewas) zelf. Geen tegemoetkoming wordt dus verleend voor indirecte schade of gevolgschade. In het geval van schade door de wolf is directe schade dus schade aan de schapen. Al het overige is indirecte schade. Voor schade veroorzaakt door de wolf zijn hierop enkele uitzonderingen bepaald in de richtlijn. In de richtlijn staat welke andere schades wel in aanmerking komen voor een tegemoetkoming en welke andere schades in ieder geval niet in aanmerking komen voor een tegemoetkoming.

In de richtlijn is verder (niet limitatief) bepaald dat in ieder geval **géén tegemoetkoming** wordt verleend voor:

- herstel van omheiningen of ander zaken (uren en materialen)
- de tijd die de veehouder kwijt is om de schade af te handelen
- scannen t.b.v. drachtbepaling door dierenarts
- overige kosten t.b.v. de schapen (bijv: aankoop, import, aanvoer, quarantaine e.d.
- schade veroorzaakt door losgebroken schapen

Uitvoering

Tot op heden is deze werkwijze naar tevredenheid van betrokkenen uitgevoerd. Immers er zijn slechts 11 bezwaren en 1 beroep aan de orde (geweest).
Opgemerkt zij dat ook in het kader van een beroepsprocedure over wolvenschade de eis om indirecte schade te vergoeden door de rechtbank Groningen is afgewezen.

BIJLAGE 2: Overzicht van de uitvoering tegemoetkomingsregeling wolvenschade

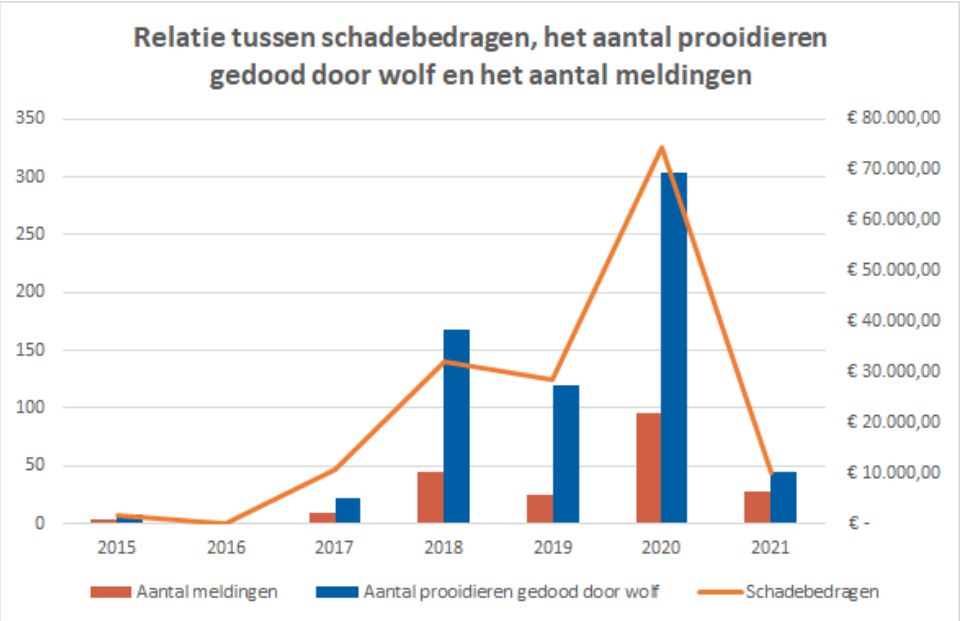
Na een bij BIJ12 binnengekomen melding van mogelijke wolvenschade wordt beoordeeld of er inderdaad sprake is van vermoedelijke wolvenschade. In dat geval wordt opdracht gegeven tot een taxatie/veldopname van de schade.

Daarbij bepaald een onafhankelijke taxateur (in opdracht van BIJ12 werkzaam) de waardebepaling van de dieren en zorgt de dierhouder voor toelevering van de benodigde bewijsstukken (rekeningen e.d.). Daarna vindt bij BIJ12 een tweede beoordeling plaats waarna wordt besloten en bij gebleken wolvenschade uitbetaald.

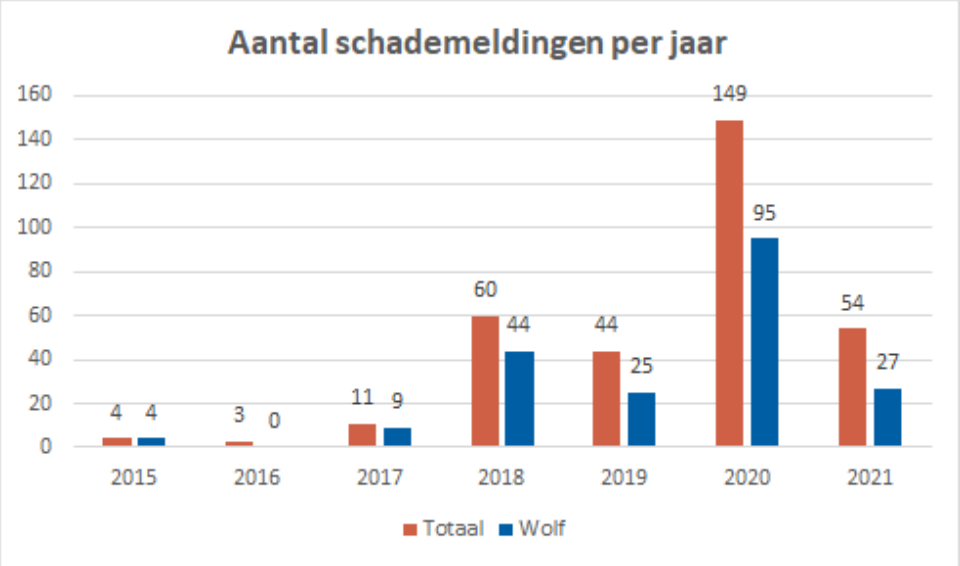
Overzicht van de tegemoetkomingen (d.d. 16-08-21)
Om een beeld te geven van het aantal aanvragen, aantal dieren en de kosten die met deze tegemoetkomingsregeling gemoeid zijn onderstaande overzichten opgesteld.

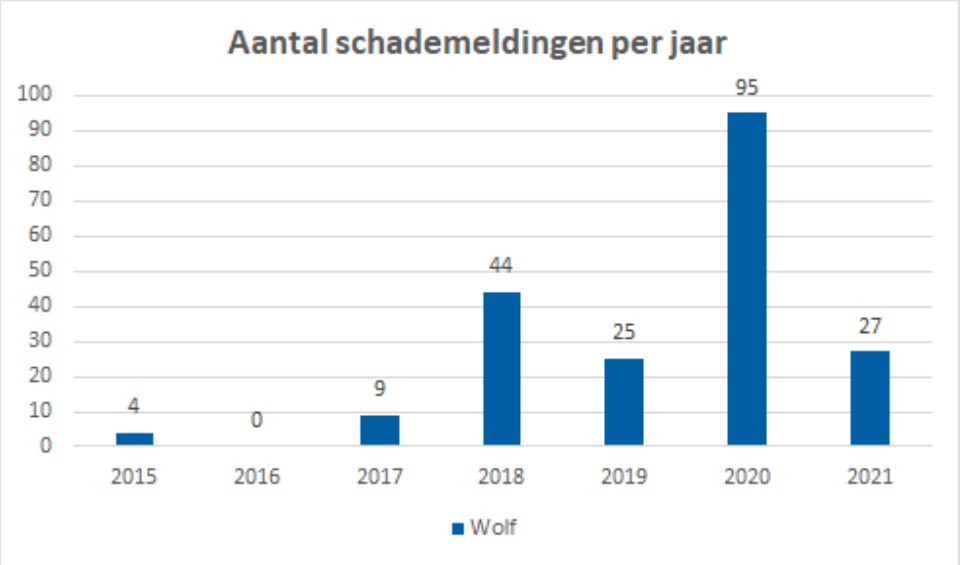
Een actueel overzicht van de schadeafhandelingen is te vinden op website https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/wolf/

De regeling is sinds 2015 actief en heeft geleid tot de onderstaande resultaten in de uitvoering hiervan. Samenvattend komt dit neer op dat het aantal meldingen van schade door wolven toe neemt tot in 2020 95 stuks uitgekeerde tegemoetkomingen. In totaal betrof dit voor het kalenderjaar 2020 € 74.500, -. De (uitvoerings-)kosten hiervan maken onderdeel uit van het faunaschade budget dat de provincies ter beschikking stellen.

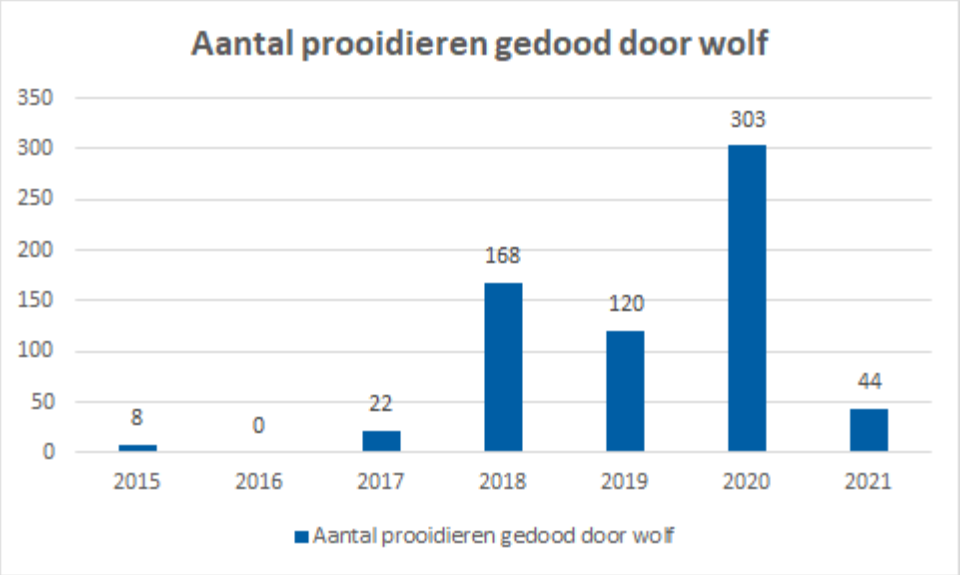
Datum 2 september 2021
Onderwerp Voortzetting tegemoetkomingsregeling wolvenschade.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Drenthe	€ 960,00	€ -	€ -	€ 11.103,00	€ 16.677,40	€ 16.521,85	€ 453,54
Flevoland	€ -	€ -	€ -	€ 445,00	€ -	€ -	€ -
Friesland	€ -	€ -	€ -	€ 5.005,00	€ 2.571,00	€ 1.524,50	€ 3 005,35
Gelderland	€ -	€ -	€ -	€ 1.460,00	€ 2.816,00	€ 12.964,35	€ 1 021,57
Groningen	€ 555,00	€ -	€ 600,00	€ 2.586,00	€ 617,76	€ 279,51	€ -
Limburg	€ -	€ -	€ -	€ 1.812,00	€ -	€ 2.713,05	€ 2.770,51
Noord-Brabant	€ -	€ -	€ 351,00	€ -	€ 540,00	€ 35.256,55	€ 3.701,99
Noord-Holland	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -
Overijssel	€ -	€ -	€ 9.826,00	€ 9.517,00	€ 5.368,00	€ 5.241,11	€ -
Utrecht	€ -	€ -	€ -	€ 255,00	€ -	€ -	€ -
Zeeland	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -
Zuid-Holland	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -
Totaal	€ 1.515,00	€ -	€ 10.777,00	€ 32.183,00	€ 28.590,16	€ 74.500,92	€ 10 952,96

Datum 2 september 2021
Onderwerp Voortzetting tegemoetkomingsregeling wolvenschade.

2015

2016

2017

2018

2019

2020

2021

Uitgekeerde tegemoetkoming per provincie en per jaar

Memo POHO Vervolgtraject Wolf	provincie Drenthe
Gedeputeerde	Henk Jumelet
Afschrift	Jordan Jumelet, [redacted], [redacted]
Datum	2-10-2018
Poho datum	2-10-2018
Opsteller	[redacted] & [redacted]
Afgestemd met	Jordan Jumelet, [redacted]
Onderwerp	Vervolgtraject Wolf
Doel memo	☒Ter discussie ☐Ter informatie ☒Ter besluitvorming
Bijlage	1. Uitstelbrief beantwoording statenvragen 2. Conceptbeantwoording statenvragen 3. Verslag Ronde Tafel
Naar GS	Nee

Advies/Vraag
1. Statenvragen: Keuze te maken tussen beantwoording in december of vlak voor/na de verkiezingen. Wij adviseren beantwoording in december.
2. Statenvragen: In te stemmen met de concept beantwoording statenvragen (bijlage 1).
3. Ronde tafel: De lengte verkorten naar een avond, ten opzichte van de eerder voorstelde hele dag te organiseren tussen 22 oktober en 17 november.
4. Ronde tafel: De gespreksonderwerpen bepalen.

Argumenten
1. Het in procedure brengen van de beantwoording van de statenvragen in december kent de volgende argumenten:
- Als er met de beantwoording van de statenvragen wordt gewacht op vaststelling in de BAC dan zou op zijn vroegst de beantwoording pas plaatsvinden vlak voor of vlak na de verkiezingen in 2019. Het zou wenselijk zijn om de vragen na de bespreking van het wolvenplan in de BAC van 4 en 5 oktober te beantwoorden en in procedure te brengen. Hiermee kunnen de vragen nog in 2018 beantwoord worden. Bovendien kan de uitkomst over de besluitvorming in de BAC van december dan nog worden meegenomen in de mondelinge behandeling.
- De inhoud van de beantwoording verandert niet, ongeacht of er op volledige afronding van de besluitvorming in de BAC wordt gewacht (zie bijlage 2: conceptbeantwoording).

2. Zie bovenstaand.

3. Het verkorten van de ronde tafel bijeenkomst kent de volgende argumenten:
- De afspraak met de Drentse Stakeholders was om in de tweede week van oktober een vervolgbijeenkomst te organiseren, na vaststelling van het interprovinciaal wolvenplan (zie bijlage 3).
- Doordat het wolvenplan op dit moment nog niet is vastgesteld zijn er geen verdere veranderingen om met de stakeholders te bespreken ten opzichte van de vorige vergadering.
- De inhoud van de agenda schuift daarmee van het bespreken van de Drentse invulling van het nationale beleid, naar procestoelichting en hoeft daarmee niet meer een hele dag te beslaan.

4. De gespreksonderwerpen voor de te plannen ronde tafel bijeenkomst zijn een terugblik op het gesprek van de vorige keer en een terugblik op het landelijke proces dat heeft gespeeld.

Risico's
1. Het uitstellen van de statenvragen tot besluitvorming in de BAC zal leiden tot beantwoording van de statenvragen na de statenverkiezingen. Dat is eigenlijk ongewenst.

2. Geen risico's.
3. Stakeholders rekenen op het maken van een "volgende stap" in een komend rondetafelgesprek. Voor het maken van die volgende stap is het noodzakelijk dat de nationale kaders bekend zijn. Het organiseren van een volgende stakeholdersbijeenkomst zonder dat deze kaders bekend zijn kent een serieus risico voor de relatie die de provincie onderhoudt met haar stakeholders op dit dossier.

4. Zie risico 2.

Vervolgstappen (aanpak/uitvoering)
1. Het verzenden van de uitstelbrief (bijlage 1)
2. Na de BACVP van 4/5 oktober het in procedure brengen van de beantwoording statenvragen.
3. Het plannen van een volgend rondetafelgesprek tussen 22 oktober en 17 november.

Aan:
de heer J. Tuin

(i.a.a. de overige Statenleden)

Assen, 2 oktober 2018
Ons kenmerk;
Behandeld door (0592) en (0592)
Onderwerp: Uitstel beantwoording vragen ex artikel 41 Reglement van orde inzake bescherming schapen tegen wolven

Geachte heer J. Tuin,

In uw brief van 19 september 2018 hebt u vragen gesteld over de bescherming van schapen tegen wolven.
Hierbij informeren wij u dat de normale termijn van beantwoording zal worden overschreden, omdat er over dit onderwerp eerst besluitvorming in de BAC; Vitaal Platteland plaats moet vinden voordat de vragen beantwoord kunnen worden.

De brief met de beantwoording van uw vragen kunt u vóór [19 december 2018 / 27 mei 2019] tegemoetzien.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,

, secretaris , voorzitter

Concept beantwoording statenvragen Wolf

Vragen

1. Op welke wijze speelt (de financiering van) het voorkomen van doodgebeten schapen een rol in het overleg over het nieuwe Draaiboek Wolf?

2. Wat is uw visie op het als provincie (deels) subsidiëren van omheiningen of andere preventieve maatregelen ter bescherming van schapen tegen wolven?

3. Bent u bereid op korte termijn financiële middelen beschikbaar te stellen om zelf preventieve maatregelen te treffen wanneer in het genoemde overleg niet tot dat soort maatregelen gekomen wordt?

4. Hoe ziet u op dit gebied de rol van de provincie ten opzichte van Europese programma's en gemeentelijk beleid? Wat is uw visie op cofinanciering door verschillende overheden en schapenhouders?

Antwoorden

1. Hoofdstuk vijf van het interprovinciaal wolvenplan gaat in op de financiering van preventieve maatregelen.

2. De provincie Drenthe sluit aan bij gezamenlijke benadering zoals in het interprovinciaal wolvenplan is omschreven.

3. Zie antwoord twee, wel is er op dit moment uitleen materiaal beschikbaar om op korte termijn een tijdelijke noodoplossing te bieden voor dierhouders die zijn getroffen door een vermoedelijke wolvenaanval.

4. Het staat gemeenten altijd vrij middelen beschikbaar te stellen voor preventieve maatregelen. Inzet van Europese programma's zal nader worden onderzocht.

Voorstel: Ronde Tafel Wolf

Tijdens het DvhN-debat van maandag 16 april 2018 heeft gedeputeerde Henk Jumelet aangekondigd om verder in gesprek te willen gaan over wat ons met elkaar te doen staat nu de wolf zich laat zien in onze provincie. Deze ronde tafel zal plaatsvinden op woensdagavond 23 mei 2018 in het provinciehuis.

Ronde tafel

Waarom: De wolf is een beschermde diersoort en tegelijkertijd is er zorg bij schapenhouders over de schade. De provincie Drenthe wil met betrokkenen kennis delen en in gesprek gaan over een maatregelenpakket qua beschermen én het voorkomen van schade.

Resultaat: Na deze ronde tafel hebben we in beeld welke zorgen en knelpunten er zijn en welke verwachtingen er ten aanzien van de provincie(s) leven. De input die wij deze avond ophalen, kunnen we als bouwstenen aanbieden aan IPO. Daarnaast kunnen we vaststellen wat wij, en partners, nu al zelf kunnen doen.

Deelnemers:

- Henk Jumelet, gedeputeerde provincie Drenthe, portefeuille Natuur en Toekomstgerichte Landbouw
- [redacted] LTO Nederland
- Jan Bloemerts, regiobestuurder LTO Noord, regio Noord
- [redacted] Stichting Behoud Drentse Schaapskudden
- [redacted] schaapskudde Het Stroomdal
- [redacted] Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, [redacted]
- Schapenhouder [redacted] (Tiendeveen, heeft 4 doodgebeten schapen)
- Schapenhouder [redacted] uit Leek (heeft kuddewaakhonden)
- [redacted] Staatsbosbeheer [redacted]
- [redacted] Wageningen University & Research
- [redacted] BIJ12/Faunafonds
- [redacted] provincie Drenthe/ lid IPO werkgroep Lupus.

Wanneer: woensdag 23 mei, 19.30 – 21.30 uur (inloop vanaf 19.00 uur)

Voorstel programma

- Voorzitter Henk Jumelet opent de ronde tafel, heet iedereen welkom en geeft doel en opzet van de avond aan
- Korte voorstelronde:
  Wie zitten er aan tafel (rol/belang) en waar zou hij/zij het vanavond over willen hebben?
- Kennisdeling:
  - [redacted] (werkgroep Lupus): wat komt er op ons af en hoe zijn de rollen en taken in ons land verdeeld?
  - [redacted] (BIJ12/Faunafonds) beleid en procedures + de praktijk: ik heb een dood schaap en dan?
  - [redacted] (WUR): DNA-onderzoek: hoe gaat dat?
- Bespreken:
  - Welke zorgen en knelpunten én verwachtingen ten aanzien van de provincie(s) leven er? Bijvoorbeeld:
    - Provincie/BIJ12/Faunafonds/WUR: wat vindt men van de samenwerking, de rollen, de snelheid van taxatie, de hoogte van het schadebedrag, etc.?
    - Preventieve maatregelen:
      - Wat werkt? Wat werkt niet?
      - Wie betaalt de kosten?
    - Kennisdeling:
      - Hoe zorgen we dat de schapenhouders in Drenthe op een hoger kennisniveau komen? Welke kennisbronnen zijn er al? En willen de partners die ook mee helpen verspreiden?
- Conclusies en afspraken
  - Wat kan/wil de provincie Drenthe zelf doen en wat moet in IPO verband?
  - Zelf: uitleen elektrische rasters, hangende DNA onderzoek?
  - Zelf: digitaal platform op website voor uitwisseling informatie/documenten?
  - Zelf: herhaling enquête schapenhouders (conform ffbp) in 2019 of 2020.
  - Zelf: najaar 2018/voorjaar 2019 bijeenkomst praktische voorlichting schapenhouders? (en/of bezoek met een delegatie aan Duitsland?)
  - IPO: inbreng in discussie nieuw draaiboek m.b.t. vergoeding preventiemateriaal

Wat kunnen/willen partners voor hun rekening nemen? LTO onderzoek naar indirecte schade? Voorlichting schapenhouders? Afsluiting

Aandachtspunten ter voorbereiding:

- *Wat doen we met het signaal van indirecte schade ook vergoeden?* Wordt nu bij geen enkele andere faunaschade vergoed. Nog niet objectief meetbaar, daarmee al gauw in conflict met staatssteun. Ik voorzie in IPO verband lastige discussies met andere provincies waar andere diersoorten (ook) indirecte schade veroorzaken. Sector zelf kan onderzoek (laten) doen naar een systeem om dit meetbaar te maken. Uitkomsten daarvan kunnen de provincies op termijn meewegen in beleid.
- *Welk bestuurlijk standpunt wil Drenthe innemen m.b.t. vergoeding preventie?* Gedeputeerde Limburg heeft al gezegd dat die zich sterk wil maken voor een subsidie voor preventieve maatregelen. Wat wil Drenthe? In Limburg (als enige provincie) wordt preventie al vergoed, bijvoorbeeld raster tegen Wild zwijn bij de Meinweg. Limburg betaald het waterschap ook mee voor beverbeheer enz. Daarom is deze stap voor Limburg niet zo groot om buiten de wettelijke taken mee te willen financieren. Groningen vindt het bestuurlijk een verantwoordelijkheid van de boeren zelf. Kortom, provincies zitten lang niet op 1 lijn. Vanuit Drenthe zou ik een positieve grondhouding adviseren. Er zitten heel veel haken en ogen aan, ook met staatssteun. Dus, vanuit een positieve grondhouding voor cofinanciering bereidheid om samen met andere provincies te kijken wat er haalbaar is.
- *Willen we net als Limburg en in diverse Duitse deelstaten elektrische rasters (preventieve maatregel) uitlenen* aan schapenboer die net doodgebeten schapen heeft, gedurende periode van DNA-onderzoek? Op verschillende plaatsen in Duitsland gebeurt dit ook. Voornaamste effect: positieve houding naar overheid (biedt concrete ondersteuning aan) en gemoedsrust na de eerste schrik.
- *Wil Henk met deze groep ergens heen waar we zien hoe het er in de praktijk aan toegaat?* Welke praktijk? Kuddewaakhonden? Afrasteringen?
- *Willen we een aanbod doen om bijvoorbeeld in het najaar een bijeenkomst over preventieve maatregelen te houden voor alle schapenhouders in Drenthe?* Net als de bijeenkomst die op 18 mei wordt georganiseerd in Nijverdal? Lijkt mij nuttig om te doen. Er komen ook Duitsers naar Nijverdal om over hun ervaringen te vertellen. Die aanpak kan je ook kiezen in plaats van naar het buitenland reizen om daar te kijken.
- *Wat kan de provincie doen om schadeafhandeling proces te versnellen?*
  Zijn de verwachtingen steeds realistisch?
  Hoe snel gaat dat met andere faunaschades? Bij gewassen vindt een eindtaxatie na schademelding vaak pas maanden later plaats. Naar mijn idee gaat het bij wolven juist razendsnel.

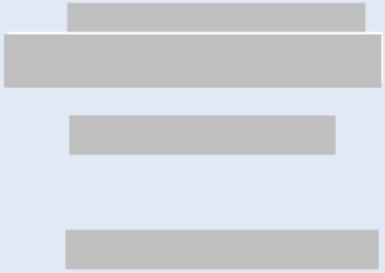
- Welke informatie over het resultaat van 23 mei brengen wij naar buiten? Wordt de pers actief geïnformeerd? Om een 'veilige' gespreksomgeving te borgen wordt geadviseerd om pers op 23 mei niet in de zaal te laten meeluisteren. Er kan wel na afloop worden teruggekoppeld over het resultaat.

provincie Drenthe

- 19.30 uur Welkom, door gedeputeerde Henk Jumelet
  - Voorstelrondje en inventarisatie van bespreekpunten
  - Kennisdeling:
    a) [redacted], Ontwikkelingen bij de wolf in Europa en rol van de provincies
    b) [redacted] (BIJ12/Faunafonds) beleid en procedures + de praktijk: ik heb een dood schaap en dan?
    c) [redacted] (WEnR): DNA-onderzoek: hoe gaat dat?
  - Bespreking
  - Conclusies en afspraken
- 21.30 uur Afsluiting

provincie Drenthe

- Ontwikkelingen bij de wolf in Europa en de rol van de provincie

provincie Drenthe

- Wat zijn de ontwikkelingen in Nederland en Europa ?

- Eeuwenlange vervolging van de wolf.

- Uitgeroeid in een groot deel van West- en Midden-Europa maar altijd aanwezig gebleven in o.a. Spanje/Portugal; Italië; Balkan; Polen; Baltische staten.

- Laatste wolf in Drenthe: september 1772
- Laatste wolf in Nederland: 1897 (Heeze)
- Laatste wolf in Duitsland: 1904

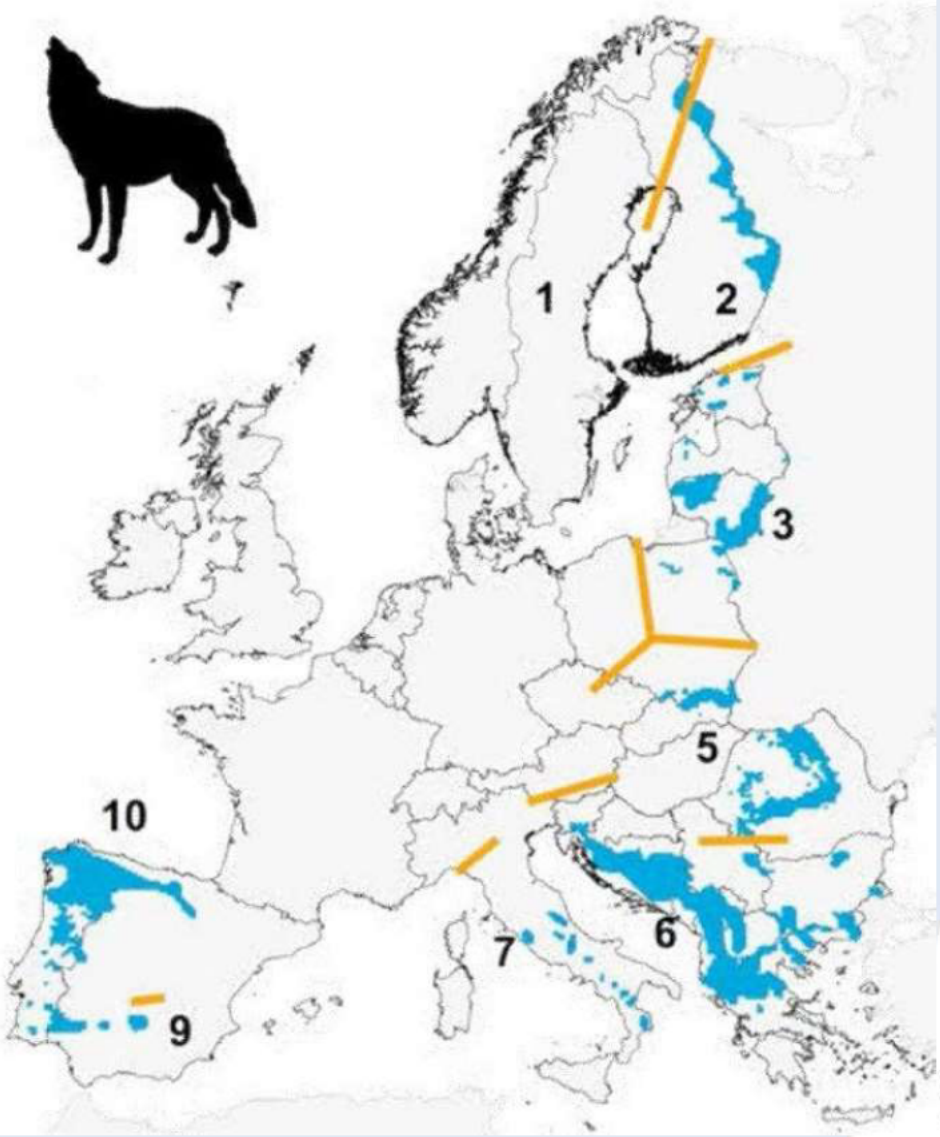
- Herstel door EU-bescherming sinds jaren ’70, door leegloop van het platteland in delen van Europa (rust), sterke toename prooidieren (ree, wild zwijn, herten)

Context: ontwikkelingen rond de wolf

provincie Drenthe

Verbreitung des Wolfes in Europa in den 1950-1970er Jahren

Distribution of wolves in Europe at their lowest extend during the 1950–1970s.

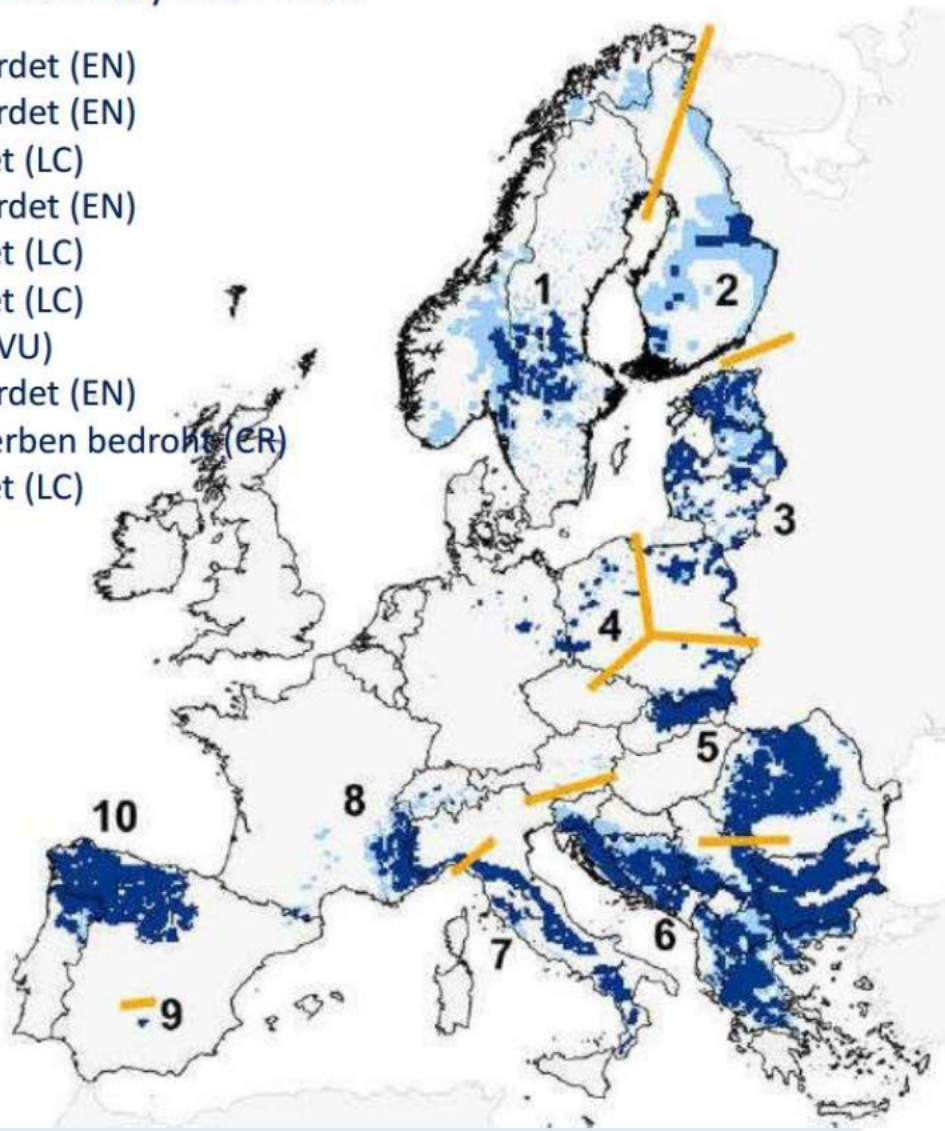
Guillaume Chapron et al. (2014):
Recovery of large carnivores in Europes´s modern human-dominated landscapes.
Science **346, 1517**

provincie Drenthe

Populationseinteilung und Status nach Kaczensky et al. 2013

1 – Scandinavian	stark gefährdet (EN)
2 – Karelian	stark gefährdet (EN)
3 – Baltic	ungefährdet (LC)
4 – Central European Lowland	stark gefährdet (EN)
5 – Carpathian	ungefährdet (LC)
6 – Dinaric-Balkan	ungefährdet (LC)
7 – Italian Peninsula	gefährdet (VU)
8 – Alpine	stark gefährdet (EN)
9 – Sierra Morena	vom Aussterben bedroht (CR)
10 – Iberian	ungefährdet (LC)

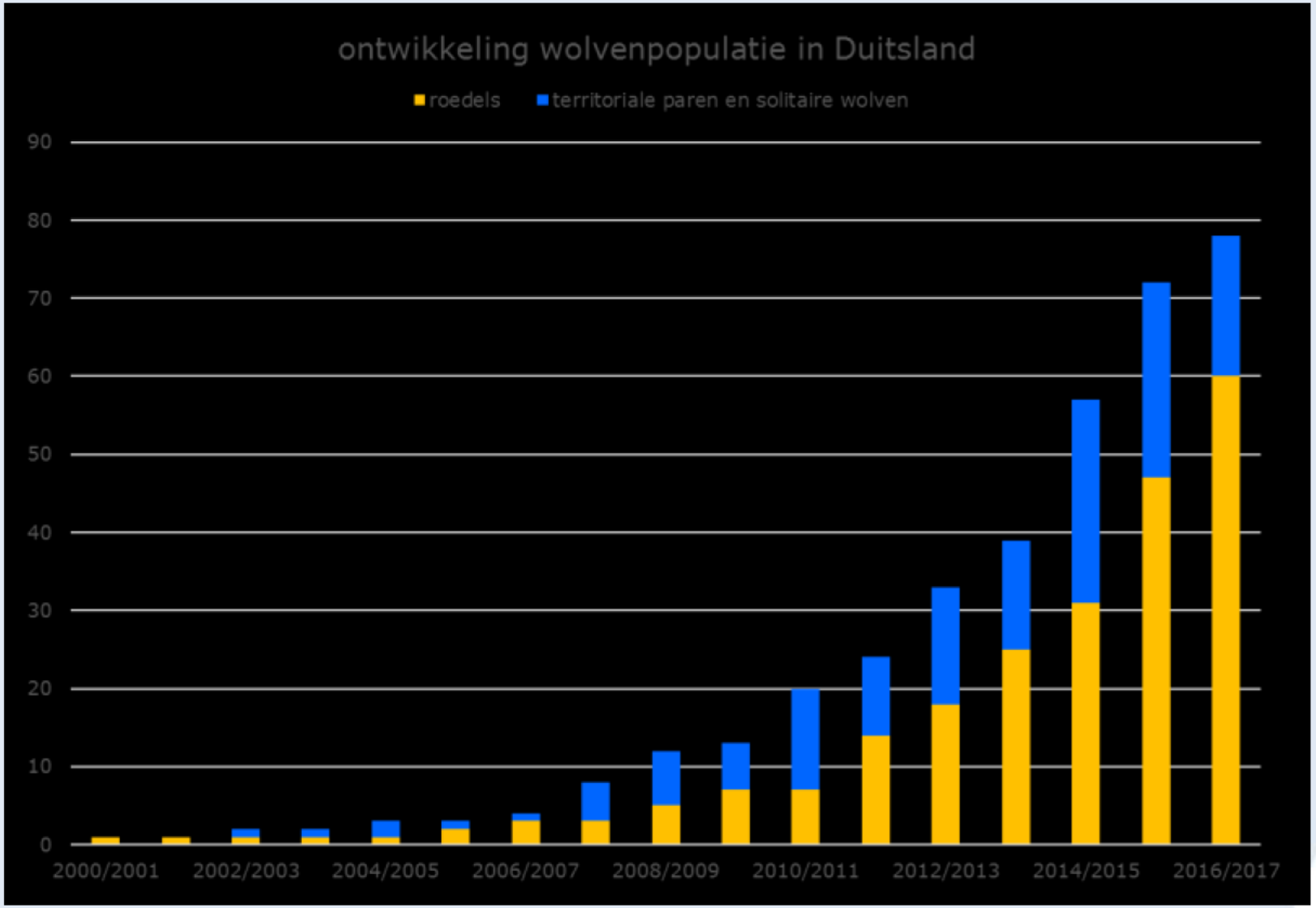
CR = critically endangered
EN = endangered
VU = vulnerable
LC = least concern

Guillaume Chapron et al. (2014):
Recovery of large carnivores in Europes´s modern human-dominated landscapes.
Science **346, 1517**

Context: ontwikkelingen rond de wolf

provincie Drenthe

provincie Drenthe

Entwicklung des Wolfsbestandes in Deutschland (bestätigte Rudel und Paare)

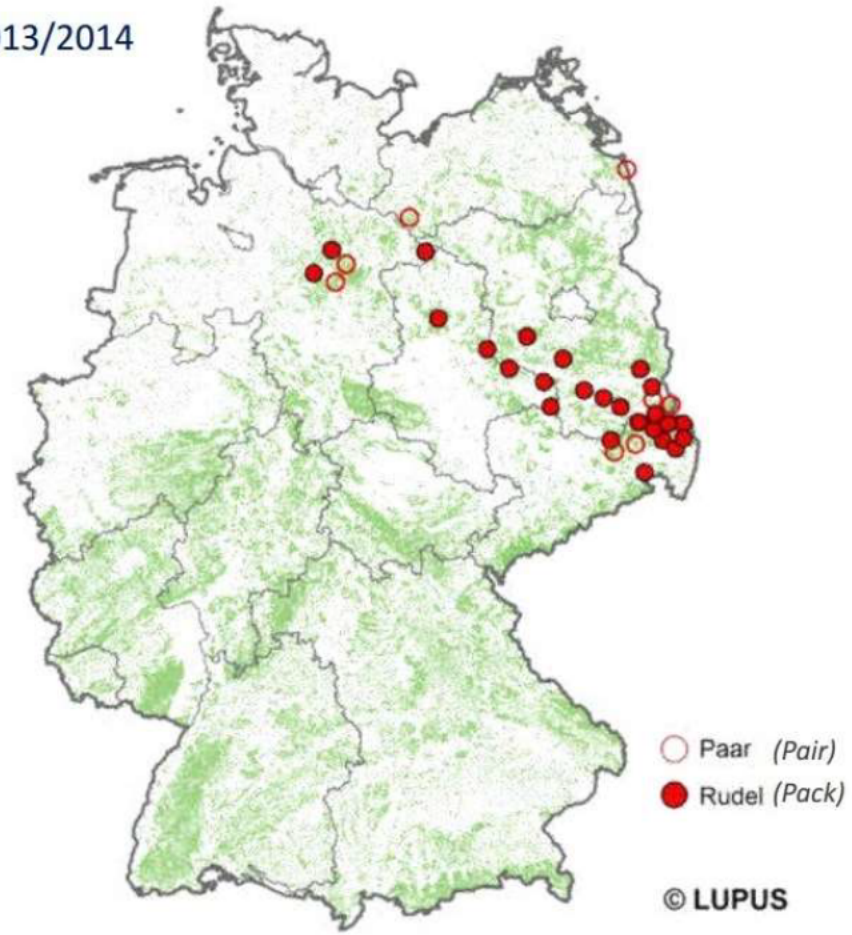
Wolfsverbreitung 2000

provincie Drenthe

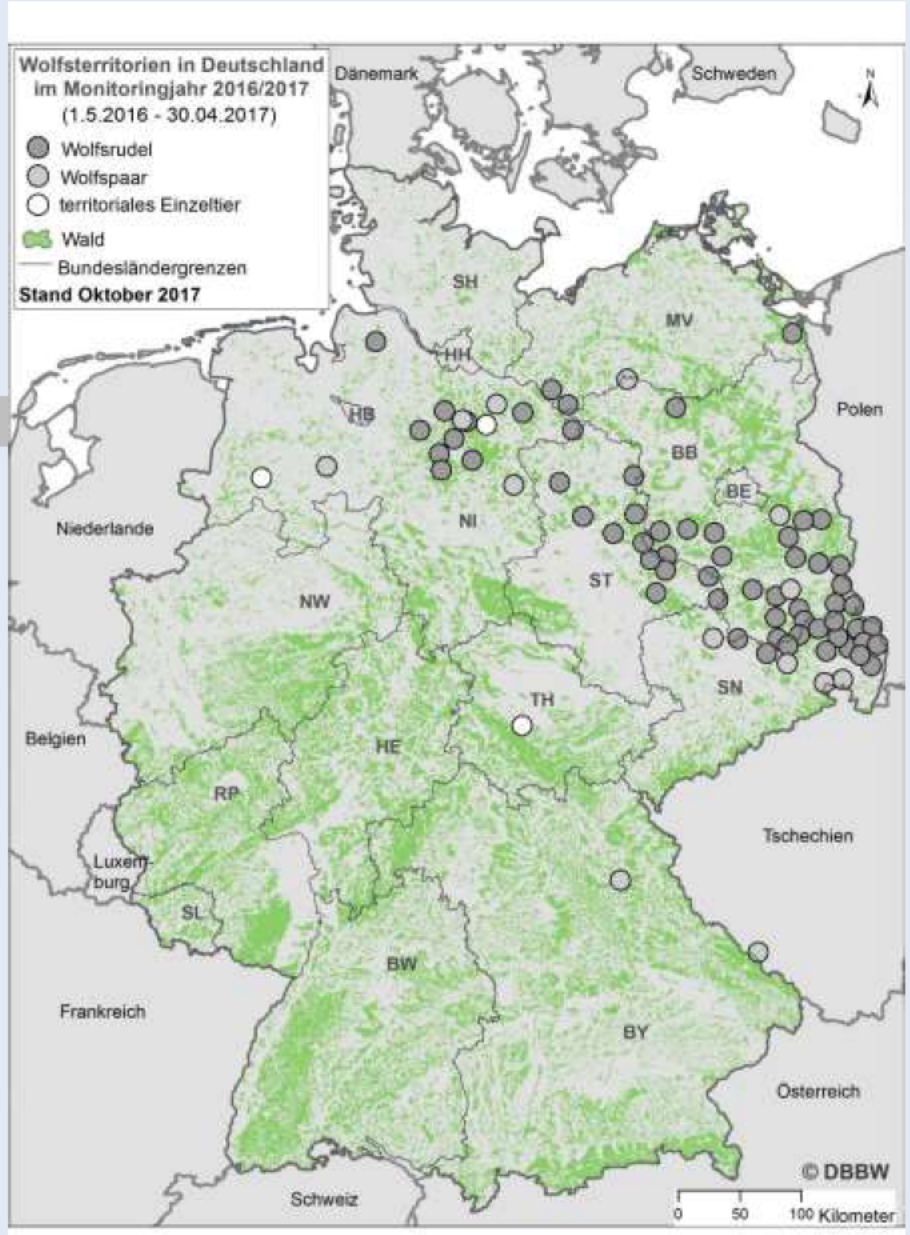
Entwicklung des Wolfsbestandes in Deutschland (bestätigte Rudel und Paare)

Wolfsverbreitung 2013/2014

Context: ontwikkelingen rond de wolf

provincie Drenthe

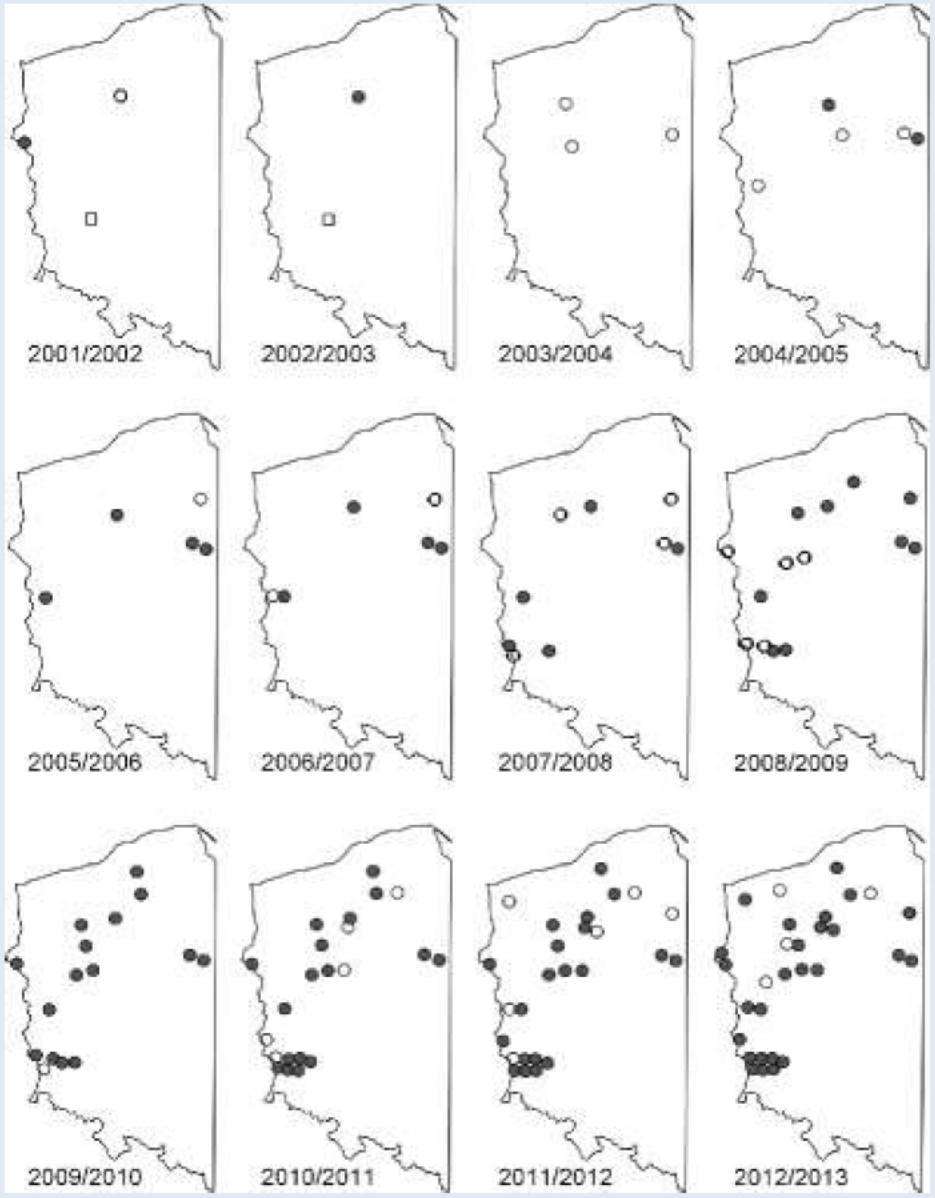

- *60 roedels*
- *16* paren
- *2 solitaire*
- *Model:*

Goede kans op ruim 400 roedels

Context: ontwikkelingen rond de wolf

provincie Drenthe

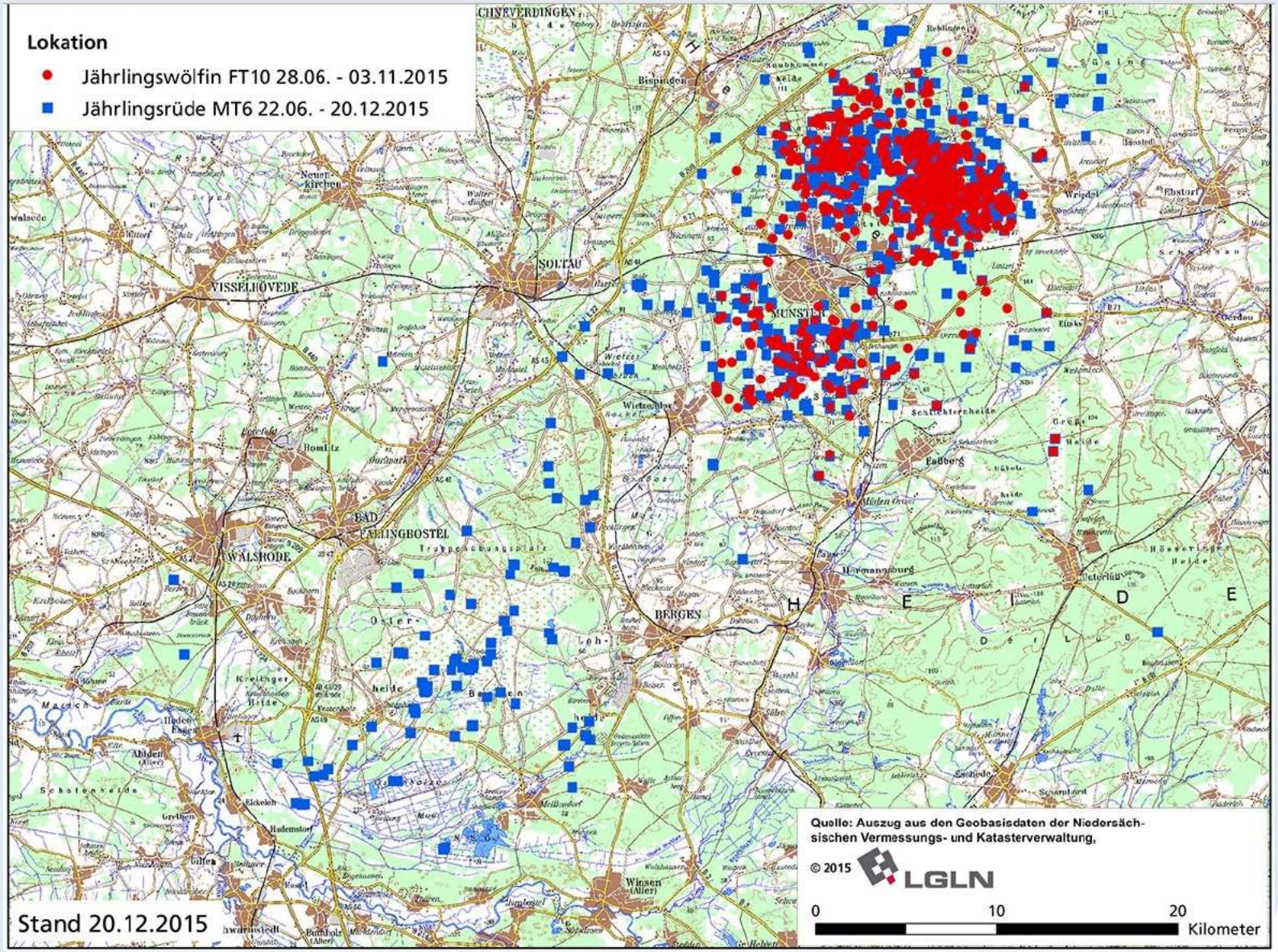

Ontwikkelingen in west-Polen

In 2015-2016
43 roedels en
10 paren

Context: ontwikkelingen rond de wolf

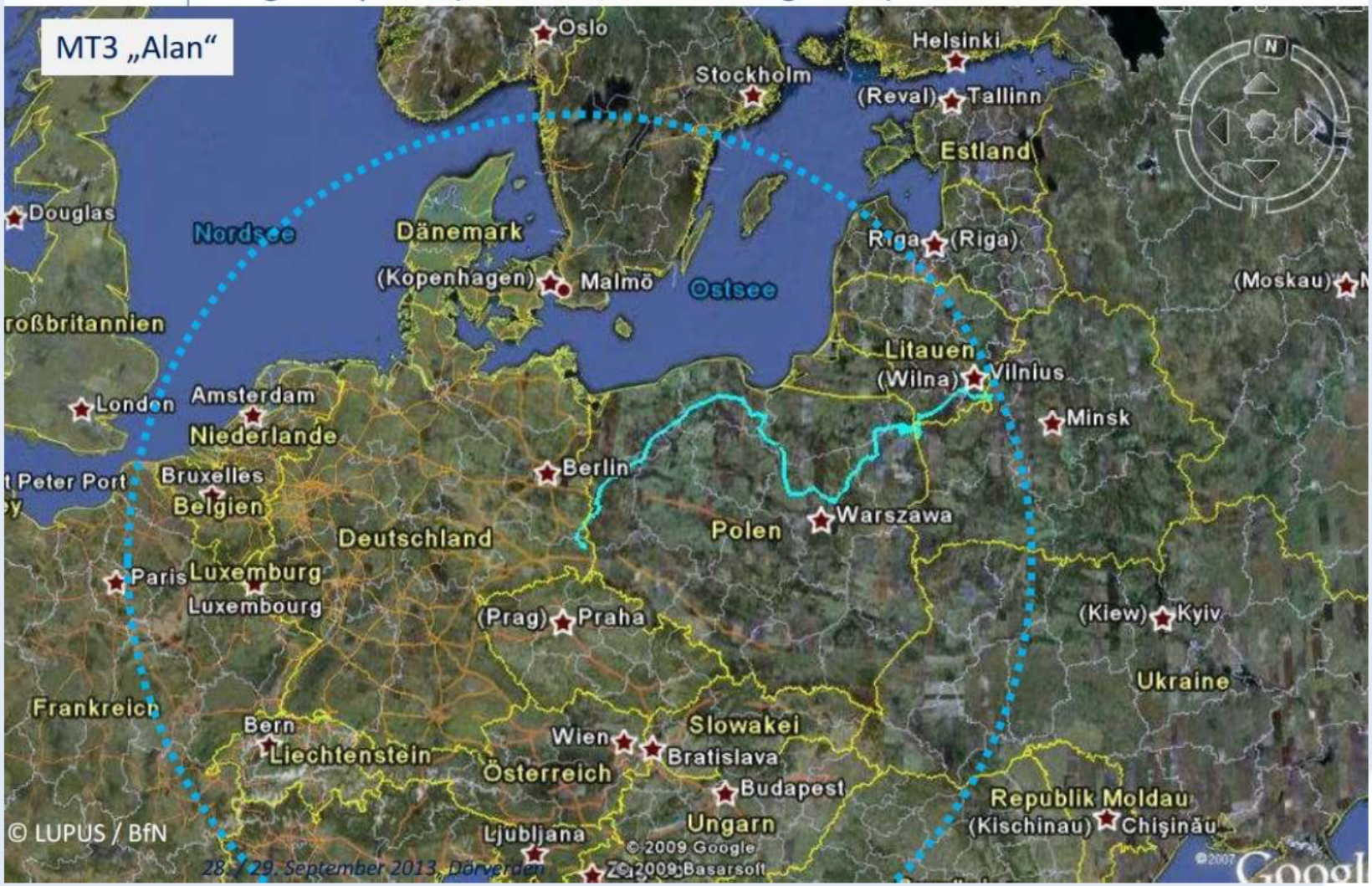
provincie Drenthe

Context: ontwikkelingen rond de wolf

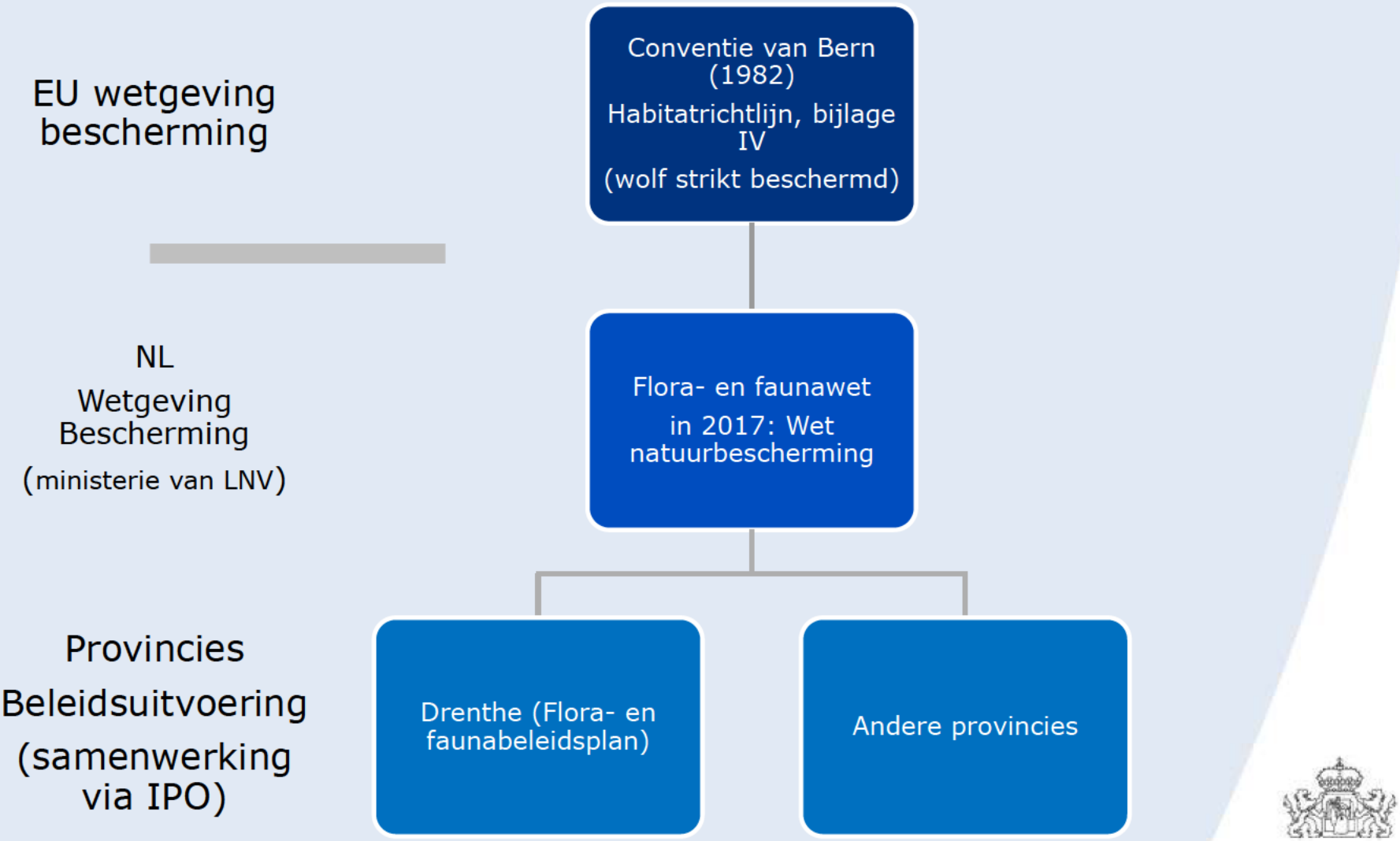
provincie Drenthe

streight Dispersal (>1500 km, 800km streight line)

Context: rol van de provincie

provincie Drenthe

provincie Drenthe

Interprovinciale afstemming (IPO)

Bestuurlijk (BACVP)	Ambtelijke voorbereiding (IPO werkgroep Natuurwetgeving)

Gezamenlijk wolvendraaiboek

Beleidsverantwoordelijk: Provincie	Uitvoering: BIJ12/Faunafonds	Uitvoering: Alterra, Wolven in Nederland

Context: ontwikkelingen rond de wolf

provincie Drenthe

IPO werkgroep natuurwetgeving

- subwerkgroep LUPUS (Gr,Dr,Ut,Lim,Ov,Ffonds)
- Voorbereiden/opstellen wolvendraaiboek in opdracht BACVP

BIJ12/Faunafonds

- Taxaties en uitkering vergoedingen bij faunaschade door beschermde diersoorten
- Opdrachtgever aan WEnR en Wolven in Nederland (WIN)

Alterra, WIN

- WEnR: uitvoeren van secties en DNA onderzoek
- WIN: 1e screening van meldingen en documentatie daarvan

provincie Drenthe

Memo POHO Natuur	provincie Drenthe
Gedeputeerde	Jumelet
Afschrift	VTH-Faunaoverleg / Communicatie
Datum	10-6-2018
Poho datum	18-6-2018
Opsteller	[redacted] & [redacted]
Afgestemd met	VTH A. Venekamp / Communicatie [redacted]
Onderwerp	wolf vervolgacties na de ronde tafel
Doel memo	☐Ter discussie ☐Ter informatie ☒Ter besluitvorming
Bijlage	conclusies ronde tafel
Naar GS	nee

Advies/Vraag
1. Besluiten om de aandachtspunten/conclusies van de ronde tafel (23 mei) samen met de beide presentaties aan de deelnemers te versturen.
2. Insteek bepalen voor vervolg proces draaiboek wolf (ipo landelijk) en vervolg proces in Drenthe.
3. Instemmen om vanuit het budget schadepreventie elektrische rasters en bijbehorende stroomvoorziening aan te schaffen die tijdelijk uitgeleend kunnen worden na een (vermoedelijke) aanval door wolf op vee.
4. Instemmen om vanuit het budget uitvoeringskosten Wet natuurbescherming een aantal extra cameravallen aan te schaffen die ingezet kunnen worden voor monitoring van de wolf op ‘verdachte’ locaties.

Inleiding
Er lopen momenteel drie zaken min of meer parallel die ook onderling interfereren.

a) opstellen/versnellen vervolg landelijke draaiboek wolf
b) proces met stakeholders binnen Drenthe
c) concrete schadegevallen of waarnemingen wolf in Drenthe

Om voldoende rust te kunnen houden op a en b is het van belang dat de provincie op aspect c goed anticipeert. Schapenhouders hebben (nog) veel vertrouwen in de provincie. Dat kan op dit dossier snel omslaan.

Argumenten
1. Van de bijeenkomst op 23 mei is een beknopt verslag gemaakt met de belangrijkste aandachtspunten/conclusies. Vanuit de wens om de juiste en neutrale informatie te delen, is het advies om ook de presentaties aan de deelnemers te sturen.

2. Aangezien Drenthe in de komende jaren vaker te maken zal krijgen met wolven is het belangrijk om in ‘the lead’ te zijn/blijven met betrekking tot het landelijke draaiboek. De noodzaak voor een goede interprovinciale afstemming, en de tijd die dit proces kost, wordt niet door alle Drentse stakeholders gevoeld. Sterker: de roep om los van andere provincies zelf maar aan de slag te gaan wordt steeds luider. Dit is op 23 mei ook al aan de orde geweest. Waar het proces idealiter zou focussen op het landelijke draaiboek en daarna op provinciale uitwerking/detaillering lijkt het nu raadzaam om beide tegelijk op te pakken. Geadviseerd wordt om beide parallel in te vullen. Voor Drenthe moet verder worden nagedacht over het aspect kennisdeling/voorlichting en het benaderen van specifieke doelgroepen die met de wolf te maken (kunnen) krijgen.
Om onderlinge samenwerking tussen Drentse stakeholders te bevorderen kan de provincie ook een dialoog stimuleren tussen bijvoorbeeld terreinbeheerders en schapenhouders. Een Drentse vervolgactiviteit voor de zomervakantie is met de beschikbare capaciteit vanuit Drenthe niet reëel. In

juni zal een planning worden opgesteld voor zowel het landelijke als Drentse proces. Zodra deze duidelijk in de steigers staat zullen de Drentse stakeholders worden geïnformeerd over volgende processtappen.

3. Ervaring in Duitsland leert dat er een grote kans is dat er medio augustus-september weer een piek zal komen van rondzwervende jonge wolven en bijbehorende aanvallen op vee. De grote onrust die dit voorjaar in Groningen (Marum) ontstond door een herhaalde aanval (2 nachten achtereen) bij dezelfde schapenhouder moet in Drenthe worden voorkomen. Hoewel de kans op een dergelijke herhaalde aanval bij rondzwervende wolven erg klein is, is de impact en het gevoel van onveiligheid enorm. Geadviseerd wordt om, net als in de provincie Limburg al het geval is, elektrische rasters aan te schaffen die de provincie aan een getroffen schapenhouder tijdelijk kan uitlenen om herhaling van een aanval op korte termijn te voorkomen. Daarmee profileert de provincie zich richting de schapenhouders als een daadkrachtige, betrouwbare, meedenkende partner. Tijdelijke uitleen van rasters heeft geen gevolgen voor de keuzes die in het ipo draaiboek gemaakt moeten worden. Voorgesteld wordt om in 2018 ervaring op te doen met aanschaf en uitleen van dergelijk materiaal door in totaal voor 5 hectare (1 ha/schapenhouder) euronetten en bijbehorende schrikdraadapparaten aan te schaffen. De totale investering omvat dan circa € 5000,- ten laste van het budget schadepreventie (VTH). Op basis van de ervaring kan in 2019 worden besloten of dit voortzetting verdient.

4. De provincie is (zoals ook vermeld in het draaiboek wolf) vanuit de afspraken in het natuurpact verantwoordelijk voor het bekostigen van onderzoek dat nodig is om de aanwezigheid van wolven te monitoren. Voor rondzwervende dieren is passieve monitoring (verzamelen van losse meldingen en schadegevallen) voldoende. Bij vermoedens van vestiging is nader onderzoek noodzakelijk. De provincie heeft hierin tot op heden gekozen voor een ‘low-profile’ benadering waarbij betrokken terreinbeheerders de monitoring trekken en de provincie een faciliterende rol speelt, o.a. door het beschikbaar stellen van cameravallen. De huidige capaciteit aan camera’s (2 stuks) is voor de komende periode onvoldoende om in alle wolf-verdachte gebieden voldoende zicht te houden op de ontwikkelingen. Geadviseerd wordt om de huidige benadering (met terreinbeheerders in trekkersrol) voort te zetten en als provincie voor dit doel extra camera’s aan te schaffen die beschikbaar kunnen worden gesteld. De aanschaf kan worden begrensd op circa € 5000,- ten laste van uitvoeringskosten Wet natuurbescherming (N&W).

Risico’s
De risico’s voor de wolf zijn vooral politiek-bestuurlijk van aard. Ervaring in het buitenland laat zien dat wolven altijd voorpaginanieuws zijn. De feitelijke schade aan de landbouwsector is in vergelijking met de jaarlijkse faunaschades in ons land marginaal. Consequent vanuit de wettelijke taken communiceren welke verantwoordelijkheden de provincie heeft, en neemt, en naar buiten uitdragen dat wij daarop goed anticiperen lijkt de beste strategie om het vertrouwen in de provinciale overheid te handhaven.

Vervolgstappen (aanpak/uitvoering)
Op korte termijn 1, 3 en 4 uitvoeren. Met betrekking tot punt 2 een planning opstellen en daarover nadere afspraken maken met stakeholders.

Ronde tafel bijeenkomst over de Wolf – 23 mei 2018

Overzicht aandachtspunten

Tijdens het DvhN-debat van maandag 16 april 2018 heeft gedeputeerde Henk Jumelet aangekondigd om verder in gesprek te willen gaan over wat ons met elkaar te doen staat nu de wolf zich laat zien in onze provincie. Op 23 mei organiseerde de provincie Drenthe daarvoor een Ronde tafel bijeenkomst om met elkaar kennis te delen en in gesprek te gaan over een maatregelenpakket qua beschermen én voorkomen van schade.

Deelnemers:

- [redacted] LTO Nederland
- Jan Bloemerts, regiobestuurder LTO Noord, regio Noord
- [redacted] Stichting Behoud Drentse Schaapskudden
- [redacted] schaapskudde Het Stroomdal
- [redacted] Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, [redacted]
- Schapenhouder [redacted] uit Tiendeveen
- Schapenhouder [redacted] uit Leek
- [redacted] Staatsbosbeheer
- [redacted] Wageningen University & Research
- [redacted] BIJ12/Faunafonds
- [redacted] provincie Drenthe & IPO-werkgroep LUPUS
- Henk Jumelet, gedeputeerde provincie Drenthe

Programma:

Na een welkom- en voorstelronde is de avond gestart met het delen van enige kennis over ontwikkelingen van de wolf in Europa, met name in Duitsland, over de werkwijze van BIJ12/Faunafonds bij schademeldingen en tot slot over de werkwijze van het DNA onderzoek.

Vervolgens hebben verschillende schapenhouders uitleg gegeven over hun bedrijfsvoering, indien aan de orde ervaring met honden, wolf, verschillende soorten van preventieve maatregelen en hun visie gegeven op mogelijkheden of onmogelijkheden om vanuit de huidige situatie met de wolf om te gaan.

In grote lijnen bleek dat er geen standaardoplossingen voor elk type bedrijf uit de la getrokken kunnen worden; maatwerk zal nodig zijn. Daarnaast is het aspect van indirecte en vervolgschade ingebracht als punt van aandacht voor het toekomstige beleid.

Dat de wolf komt, dat deze zwaar beschermd is, en dat goed anticiperen noodzakelijk is om conflicten te beperken, is door alle aanwezigen onderkend. Een belangrijk uitgangspunt in verdere samenwerking is open communicatie (geen geheimzinnigheid,

delen van informatie over de wolf, liefst door een voor iedereen "neutrale" partij), goede voorlichting en het samen opbouwen van goede monitoring en statistieken.

Conclusies en aandachtspunten:

De volgende aandachtspunten worden door de provincie als input meegenomen naar het IPO, waar aan de actualisatie van het wolvendraaiboek wordt gewerkt.

- Er is behoefte aan kennis delen met belanghebbenden: over bijvoorbeeld DNA-onderzoeken en afhandeling van schade, waarnemingen, preventieve maatregelen.
- Er is behoefte aan meer en neutralere informatie(voorziening). Bij overheid: BIJ12 of provincie, maar ook dezelfde informatie bij bijvoorbeeld LTO.
- Welke preventieve maatregelen werken? Zijn ze geschikt voor de verschillende soorten schapenhouderij en wat zijn de kosten?
- Kan DNA-onderzoek sneller of kan het soms ook achterwege blijven als het al helemaal duidelijk is en dan direct financieel compenseren?
- Hoe gaan we om met schade? Wens om ook indirecte/vervolgschade, door stress of wondjes en controle daarvan, te vergoeden. En is de huidige vergoeding voldoende?
- Doorgaan met verzamelen van gegevens/statistieken (waar is de wolf gezien, welke preventieve maatregelen waren aanwezig bij wolvenincident?)
- Algemene conclusie: in Drenthe vinden we elkaar en trekken we samen op – niets doen is geen optie. Het overleg is nog niet klaar, we maken een vervolgafspraak.

De presentaties van [redacted] (ontwikkelingen wolf in Europa + rol van de provincies) en [redacted] (DNA-onderzoek: hoe gaat dat?) toevoegen.

BAC Vitaal Platteland

op 17 september 2020
Agendapunt 3a

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Datum	27 augustus 2020
Portefeuillehouder	
Inlichtingen bij	[redacted] (BIJ12) / [redacted] (IPO bureau)
Telefoon	06 [redacted] / 06 [redacted]
Onderwerp	Stand van zaken wolvendossier

Kern van het onderwerp

Vooruitlopend op de BAC VP-vergadering van 22 oktober 2020, waarin het advies van de werkgroep natuurwetgeving / AAC VP voor zal liggen ten aanzien van onder andere de actualisatie Interprovinciaal wolvenplan, wordt de BAC VP nu geïnformeerd over de (tussen)stand van zaken. Daarnaast wordt u verzocht in te stemmen met het opstarten van een landelijk wolvenoverleg.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. instemmen met:
   a. het instellen van een landelijk wolvenoverleg en dit aan betrokken stakeholders als oa LTO te communiceren;
   b. de AAC VP verzoeken nadere voorstellen ten aanzien van taakopvatting, samenstelling en voorzitterschap uit te werken voor de BAC VP-vergadering van 22 oktober;
2. Kennisnemen van de stand van zaken van uitwerking opgaven en vraagstukken inzake het wolvendossier.

NB: na het verzenden van de vergaderstukken voor de BAC VP 17 september 2020 vindt nog de werkgroep natuurwetgeving plaats waar deze geagendeerd is. Eventuele uitkomsten daaruit die voor de BAC VP relevant zijn, zullen op passende wijze met de BAC VP gedeeld worden.

Aanleiding/context

In de BAC VP van 9 juli 2020 is verzocht om:

a. helderheid te verkrijgen inzake het wolvenbeleid in Nedersaksen (in relatie tot het Europees recht en de mogelijkheden in Nederland);
b. een voorstel te doen voor het instellen van een landelijk wolvenoverleg met betrokken stakeholders;
c. het door ontwikkelen van het Interprovinciaal wolvenplan.

Opbouw notitie

Deze notitie bevat de volgende onderdelen:

1. Een voorstel tot het nader uitwerken van een voorstel tot het instellen van een landelijk wolvenoverleg met betrokken stakeholders;
2. De stand van zaken ten aanzien van het onderzoek naar het wolvenbeleid in Nedersaksen, (in relatie tot het Europees recht en de mogelijkheden in Nederland);
3. Vervolgproces ten aanzien van overige relevante deelonderwerpen (bijlage 1):
   - Samenwerking provincies en LNV
   - Aanvullen handelingsperspectief bij incidenten
   - Actualisatie interprovinciaal wolvenplan
   - Internationaal managementplan
   - Communicatie wolvendossier

In de BAC VP 22 oktober 2020 zult u over bovenstaande onderwerpen nader worden geadviseerd door de werkgroep natuurwetgeving/AAC VP aan de hand van concrete voorstellen.

1. Voorstel instellen landelijk wolvenoverleg met betrokken stakeholders

Naar aanleiding van signalen van stakeholders en de opdracht van de BAC VP wordt voorgesteld om een landelijk wolvenoverleg in te stellen. Dit sluit enerzijds aan op de wensen vanuit de stakeholders en anderzijds past dit in de interprovinciale benadering om het ingezette landelijk beleidskader voort te zetten en derhalve te voorzien in overleg op landelijk niveau.

Daarbij is een zorgvuldige duiding en afbakening van het doel van het landelijk overleg van groot belang.

Naar het oordeel van de werkgroep natuurwetgeving dient het landelijk wolvenoverleg bij te dragen aan kennisuitwisseling en een klankbordfunctie te hebben. Het is voor alle partijen van belang het maatschappelijk veld zo veel mogelijk mee te nemen in de verdere ontwikkeling van het interprovinciaal wolvenbeleid. Helder dient te zijn dat besluitvorming bij de (gezamenlijke) provincies (IPO) ligt.

Daarbij is het tevens van belang helder onderscheid te maken tussen de landelijk te voeren discussies en regionale discussies in de provinciale gebiedscommissies (waar aan de orde[1]). Hieraan dient expliciet aandacht besteed te worden in de taakopvatting bij instelling van een dergelijk landelijk wolvenoverleg.

Voorgesteld wordt:

a. in te stemmen met het instellen van een landelijk wolvenoverleg en dit aan betrokken stakeholders te communiceren;
b. nadere voorstellen ten aanzien van taakopvatting, samenstelling en voorzitterschap uit te werken en -voorzien van een advies van de AAC VP- voor besluitvorming voor te leggen in de BAC VP 22 oktober 2020.

Stakeholders die in aanmerking komen voor deelname aan het landelijk wolvenoverleg zijn in ieder geval:

- LTO Nederland (vakgroep schapenhouderij),
- Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders,
- Verenging Gescheperde Schaapskudden,
- Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging,
- Staatsbosbeheer
- Natuurmonumenten
- Federatie Particulier Grondbezit,
- Dierenbescherming,
- Zoogdiervereniging

Voorgesteld wordt om dit overleg aan te vullen met één of meer vertegenwoordigers vanuit de provincies/IPO/BIJ12 en het ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit.

[1] Indien wolvengebied ingesteld na vestiging wolf conform procedure Wolvenplan

2. Stand van zaken vergelijking Wolvenbeleid Nedersaksen

Aanleiding
Voor de zomer kwamen uit buurland Duitsland berichten dat de deelstaat Nedersaksen mogelijkheden tot beheer van de wolf ziet, die naar het oordeel van Nederland juridisch niet verenigbaar zijn met de Europese regelgeving omtrent de wolf. Tegelijkertijd zijn er signalen ontvangen van de Europese Commissie en het Europees Hof van Justitie die een andere kant op lijken te wijzen dan de recente ontwikkelingen in Nedersaksen.

Eerste resultaten
Provincies hechten eraan om ten aanzien van de hierboven geschetste ontwikkelingen zorgvuldig te werk te gaan. Om hierover helderheid te verkrijgen, is contact opgenomen met het ministerie van LNV. Helaas is het door afwezigheid door ziekte en vakanties van betrokkenen nog niet gelukt hierover nu duidelijkheid te verschaffen

Wel zijn door het ministerie van LNV eerste contacten gelegd met Duitsland. Het voorlopige eerste beeld dat daaruit naar voren komt, is dat in Nedersaksen de grenzen van de juridische mogelijkheden worden opgezocht om te komen tot eventueel wolvenbeheer. Dit (voorgenomen) beleid ligt onder vuur en maakt onderdeel uit van lopende juridische procedures zowel bij de nationale rechter als het Europese hof. De uitkomsten hiervan zijn nog onbekend. Op het moment dat meer informatie beschikbaar is wordt dit met u gedeeld.

Vervolg
De verwachting is dat middels de gelegde contacten op korte termijn meer duidelijkheid zal ontstaan ten aanzien van de situatie in Nedersaksen. Uiteraard zal de BAC VP hierover nader geïnformeerd worden.

Vervolgstappen
Indien de BAC VP akkoord is met het nader uitwerken van voorstellen ten aanzien van het instellen van een landelijk wolvenoverleg en draaiboek ‘Handelingsperspectief wolven-incidenten’, zal de werkgroep natuurwetgeving hiermee verder gaan en hiertoe voorstellen doen aan de AAC VP. In de BAC VP 22 oktober 2020 zult u over bovenstaande onderwerpen dan nader worden geadviseerd (cq geïnformeerd) aan de hand van concrete voorstellen.

Bijlage:
1. Vervolgproces overige relevante deelonderwerpen:
    - Samenwerking provincies en LNV
    - Aanvullen handelingsperspectief bij wolvenincidenten
    - Actualisatie interprovinciaal wolvenplan
    - Internationaal managementplan

AAC Vitaal Platteland

op 30 september 2020
Agendapunt 3a

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Datum	16 september 2020
Portefeuillehouder	
Inlichtingen bij	(BIJ12) / (IPO bureau)
Telefoon	06 / 06
Onderwerp	Vervolgproces wolvendossier

Kern van het onderwerp

Op verzoek van de BAC VP 9 juli 2020 worden voorstellen gedaan tot actualisatie (doorontwikkeling) van het Interprovinciaal wolvenplan. Daarnaast worden voorstellen gedaan ter implementatie van het Communicatie-framework Wolf door BIJ12, waaronder de tijdelijke aanstelling van een 'dedicated' communicatieadviseur wolf.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. Instemmen met advies aan de BAC VP, zoals verwoord in bijlage 3, om nu nog niet over te gaan tot actualisatie Interprovinciaal wolvenplan, en eind 2020 met een voorstel te komen voor actualisatie, op basis van een actualisering van de 'fact finding-studie wolf';
2. Instemmen met financiële consequenties instellen landelijke wolvenoverleg;
3. Instemmen met voorstellen mbt het Communicatie wolvendossier door BIJ12 (oa aanstellen tijdelijke communicatieadviseur wolf (0,5 fte voor 1 jaar)

In de bijlagen zijn voornoemde beslispunten uitgewerkt.

Aanleiding/context

In de BAC VP van 9 juli 2020 is oa verzocht om:

a. een voorstel te doen voor het instellen van een landelijk wolvenoverleg;
b. het door ontwikkelen van het Interprovinciaal wolvenplan.

Terugkoppeling BAC VP 17 september 2020

In de BAC VP 17 september 2020 is besloten om voort te bouwen op de provinciale commissies (in oprichting) in Drenthe, Gelderland en Noord-Brabant (deels onder voorzitterschap van Pieter van Geel). Pieter van Geel is hiertoe gepolst door Peter Drenth en heeft aangegeven daartoe beschikbaar te zijn. Voortgang is hierbij een belangrijke overweging voor de BAC VP. Binnen de wolvenwerkgroep hebben genoemde drie provincies een actieve rol om snel een landelijke commissie op te kunnen starten.
Met de leden van de provinciale commissies in genoemde provincies is het voor grootste deel ook in de samenstelling van de landelijke commissie voorzien, waardoor aanvulling beperkt kan zijn. Voorgesteld wordt om in ieder geval LNV deel te laten nemen.

Bijlage 1 bevat het advies aan de BAC VP 17 september 2020 ten aanzien van het instellen landelijke wolvenoverleg. In aanvulling daarop zijn de concept-taakopvatting en de beoogde samenstelling voor het landelijk wolvenoverleg nader in beeld gebracht (bijlage 2: niet verzonden aan BAC VP, wel onderdeel annotatie voorzitter).

Consequenties

Actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan vergt in eerste instantie vooral ambtelijke inzet. Denkbaar is dat een financiële bijdrage nodig is voor aanvullend verkennend onderzoek zoals bijvoorbeeld genoemde fact finding studie wolf.

Indien voorzien wordt dat dit meer zal zijn dan de gebruikelijke inzet van de betreffende werkgroepleden, of andere inzet dan ambtelijke, dan zal dit nader in beeld gebracht worden.

Ten aanzien van het instellen *landelijk wolvenoverleg* wordt geadviseerd te faciliteren middels secretariële ondersteuning, een vergoeding voor de onafhankelijk voorzitter en eventuele vergaderfaciliteiten. Dit vergt een budget van naar schatting €25.000,- en een inzet van minimaal 120 uur ambtelijke ondersteuning, te leveren vanuit BIJ12 of een der provincies.

Ten aanzien van *Communicatie* wolvendossier wordt voorgesteld om voor de periode van één jaar een communicatieadviseur wolf (0,5 fte, schaal 10) aan te stellen en hier in de BIJ12 begroting van 2021 te voorzien. De kosten hiervoor bedragen ongeveer 50.000 euro.

Vervolgstappen
Indien de AAC VP akkoord is met beslispunt 1 zal deze ter besluitvorming worden voorgelegd aan de BAC VP 22 oktober. Indien de BAC VP hierop positief beslist, zal de werkgroep natuurwetgeving (cq de wolvenwerkgroep) met BIJ12 hieraan invulling geven.

Indien de AAC VP akkoord is met beslispunt 2 (en niet van mening is dat dit beslispunt dient te worden voorgelegd aan de BAC VP) dan zal de werkgroep natuurwetgeving (cq de wolvenwerkgroep) hieraan met BIJ12 invulling geven.

Indien de AAC VP van mening is dat beslispunt 2 wel aan de BAC VP dient te worden voorgelegd, zal dit door IPO-bureau worden opgepakt.

Bijlagen (maken deel uit van dit document)

1. Notitie Stand van zaken wolvendossier voor BAC VP 17 september 2020
2. Concept-kader landelijk wolvenoverleg
3. Actualisatie Interprovinciaal wolvenplan;
4. Communicatie wolvendossier BIJ12

AAC Vitaal Platteland

op 11 april 2019
agendapunt 3a

Interprovinciaal Overleg
van en voor provincies

Datum	28 maart 2019
Portefeuillehouder	
Inlichtingen bij	
Telefoon	06
Onderwerp	Verkenning vervolgacties Wolvenplan

Kern van het onderwerp

De IPO-werkgroep Natuurwetgeving heeft geconstateerd dat na goedkeuring van het Wolvenplan vervolgacties resteren die om een (vervolg)opdracht vragen. Na vaststelling vervolgacties door AACVP zal voor volgende AAC VP een plan van aanpak opgesteld worden.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. Vaststellen of onderstaande vervolgacties Wolvenplan compleet zijn.
2. De IPO-werkgroep Natuurwetgeving verzoeken deze acties uit te werken in een concreet plan van aanpak.

Aanleiding/context

Met de vaststelling van het Interprovinciale Wolvenplan ligt de uitwerking van het wolvenbeleid nu in belangrijke mate bij de individuele provincies. Voor een aantal acties blijft een gezamenlijke aanpak echter noodzakelijk.
Met de vaststelling van het Wolvenplan is de huidige opdracht van de BAC VP aan de werkgroep Lupus die het wolvenplan voorbereidde, beëindigd. Gezien de opdrachtgerichte wijze van werken van de AAC VP is het van belang om een nieuwe concrete opdracht te formuleren voor vervolgacties. Daartoe wil de IPO-werkgroep Natuurwetgeving in de volgende AAC VP een voorstel doen voor aanpak, bemensing en kosten.

Vervolgacties (nader toegelicht in bijlage);

Vervolgacties op korte termijn (ca komende half jaar)

a) Uitwerken communicatielijn voor mogelijk incidenten (!!!)
b) Opvanglocatie in geval van aantreffen gewonde wolf (!)
c) Informeren politie, dierenambulances en Stichting Wildaanrijding Nederland (ook structureel/op lange termijn)
d) Afstemmen met Centrale Commissie Dierproeven (loopt)

Vervolgacties op middellange tot lange termijn

e) Opstellen door bestuur gewenst beheerplan (zie ook hieronder) (!!!)
f) Internationale samenwerking (mede in relatie tot beheerplan (!!)
g) Vervolgactie Goudjakhals (voorbereid zijn op vestiging)
h) Aanpassing provinciale beleidsregels faunaschade mbt wolf
i) Actualisatie/verbetering protocollen

Ad e: Uitwerken beheer(plan):
In het IPO Bestuur is het wolvenplan vastgesteld *met de afspraak dat proefondervindelijk gaandeweg het traject wordt bezien of een beheerplan noodzakelijk is en wat daar dan in moet komen. Daar is nu nog geen beeld bij. Afgesproken wordt dat dit via de BAC VP zal lopen*.
Bij het geven van invulling hieraan kan onderscheid gemaakt worden tussen:

- verduidelijking van criteria wanneer er (nu al) sprake kan zijn van ingrijpen;
- internationale afstemming/samenwerking

Wat er voor beheer noodzakelijk zal zijn, hangt af van hoe zwervende en gevestigde wolven zich de komende periode zullen gaan ontwikkelen/gedragen. Relevante ontwikkelingen zijn onder meer:
- Hoe ontwikkelt zich de verhouding zwervende wolven vs gevestigde wolven?
- Blijft het aantal gedode schapen gelijk of neemt dit toe?
- Krijgen we te maken met probleemwolven?

Nu de eerste wolf zich gevestigd heeft en Gelderland het eerste leefgebied heeft vastgesteld en in Gelderland de mogelijkheden van tegemoetkoming in kosten voor preventieve middelen vormgegeven kunnen gaan worden, kan een begin gemaakt worden met het in beeld brengen van relevante bouwstenen voor een beheerplan. In deze fase is nog niet goed te voorspellen wanneer er eerste resultaten opgeleverd kunnen worden. In het op te stellen plan van aanpak zal hier aandacht aan besteed worden.

Om beheer mogelijk te kunnen maken, moet getoetst worden aan EU-Habitatrichtlijn, waarbij de omvang van de populatie centraal staat. Omdat niet gesproken kan worden van een Nederlandse populatie, is de populatie van wolven verspreid over Nederland en naburige landen als Duitsland, België en Denemarken in de afwegingen betrokken worden. Hiertoe is internationale samenwerking even onontbeerlijk als tijdrovend. Zowel om reden van populatie-omvang als daartoe benodigde knowhow uit buurland Duitsland (bijvoorbeeld Sleeswijk-Holstein en in Nedersaksen).

BIJ12
Naast bovenstaande vervolgacties voorziet het wolvenplan in een uitbreiding van de taken voor de BIJ12-teams Faunazaken en Natuurmonitoring. Daarnaast levert het toenemend aantal wolven in Nederland een verzwaring op van de huidige BIJ12-taken.

Momenteel wordt een onderzoek uitgevoerd om de advies- en voorlichtingstaken van BIJ12 op het gebied van faunazaken te (her)formuleren, hierin wordt een verkenning meegenomen naar de randvoorwaarden die BIJ12 nodig heeft om een eventuele verzwaring en uitbreiding van de taken in relatie tot de wolf uit te kunnen (blijven) voeren.

In de volgende AAC VP (6 juni 2019) zal hierover een voorstel worden ingediend. De uitkomsten hiervan kunnen uiteindelijk opgenomen worden in de Programmabegroting 2020 e.v. IPO, onderdeel BIJ12. Tevens wordt hieraan aandacht geschonken in het onderdeel BIJ12 van de IPO Voorjaarsnota 2019.

Bovengenoemde vervolgacties en de acties mbt BIJ12 zullen waar aan de orde zoveel mogelijk gestroomlijnd plaatsvinden. Dit geldt met name voor de vervolgacties communicatie, aanpassing beleidsregels actualisatie/verbetering protocollen (a, h en i).

<u>Vooruitblik op werkwijze en bemensing</u>
Op basis van voornoemde vervolgacties, de daartoe vereiste expertise en de wens om eea gecoördineerd te beleggen, acht de IPO-werkgroep Natuurwetgeving de instelling van een taakgroep vervolgacties als wenselijk. Een dergelijke taakgroep zou moeten bestaan uit vertegenwoordigers van verschillende provincies en BIJ12, waarbij bij voorkeur gebruik gemaakt wordt van bestaande expertise cq expertise opgedaan in het kader van het opstellen van het wolvenplan. Tot de vereiste expertise behoort in ieder geval ook communicatie.

Daarbij zou gezocht worden naar een brede samenstelling: deelnemers uit in ieder geval de provincies Gelderland, Noord-Brabant, Limburg, Overijssel en Drenthe, en met verschillende achtergronden (beleidsvormend en uitvoerend). Te overwegen zou zijn om [redacted] (Drenthe) als trekker te benoemen. Voor een aantal vervolgacties (a, h en i) zou [redacted] (BIJ12) aanspreekpunt kunnen zijn.

Consequenties/vereiste inzet
De onderscheiden vervolgacties vragen naar verwachting een forse inzet/tijdsinspanning, met name ten aanzien van de voor het uitwerken van de mogelijkheden tot het opstellen van een beheerplan vereiste internationale samenwerking. Op basis van de door de AAC VP vastgestelde vervolgacties zal een plan van aanpak inclusief een inschatting van het aantal uren gemaakt worden.

Bijlagen
Uitwerking vervolgacties

Bijlage 1: actualisatie Interprovinciaal Wolvenplan

Uitgangspunt van het Interprovinciaal wolvenplan is dat provincies vanaf januari 2019 drie jaar de tijd nemen om -al dan niet aan de hand van pilots in het geval van lokale vestiging van wolven- ervaring op te doen met het wolvenplan.
Dit betreft enerzijds de gehanteerde afhandeling in tegemoetkoming van de wolvenschade en anderzijds de opgedane overige ervaringen met gevestigde wolven, zwervende wolven en gebiedscommissies.

Hieruit volgt dat januari 2022 een logisch moment is om de balans op te maken ten aanzien van het voorliggende wolvenplan en te beslissen over de wenselijkheid of noodzaak van actualisatie van het wolvenplan. Het is daarom passend om in 2021 eerste conclusies te trekken en voorstellen voor te bereiden ten behoeve van een eventuele actualisatie van het wolvenplan. Vertrekpunt daarbij is en blijft dat provincies gezamenlijk, nu ook met LNV, optrekken zodat er een landelijk eenduidig wolvenbeleid blijft.

Eind dit jaar (2020) zal er daarom een voorstel gedaan worden hoe te komen tot actualisatie/doorontwikkeling van het interprovinciaal wolvenplan. Om in 2021 te kunnen bezien in hoeverre het huidige wolvenplan aanpassing vereist, zullen onderdelen eerst nader moeten worden verkend.

Gezien bovenstaande adviseert de werkgroep natuurwetgeving om het Interprovinciaal wolvenplan niet op dit moment te herzien. Wel is er aanleiding om het wolvenplan op korte termijn aan te vullen ten aanzien van incidenten zoals bij Heusden. Hiertoe is aan de BAC VP 17 september 2020 voorgesteld om op korte termijn -vooruitlopend op bovenomschreven actualisatie- een draaiboek 'Handelingsperspectief wolven-incidenten', nader uit te werken.

Op voornoemde langere termijn is actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan denkbaar ten aanzien van de volgende punten.
Update van de stand van zaken met betrekking tot de wolf in Nederland – de basis hiervoor kan gelegd worden in de fact finding study (in samenwerking met LNV, zie ook hierna).

- Landelijke kaders – opdat provincies dezelfde normen en regelingen blijven hanteren voor vergoedingen voor preventieve maatregelen.
- Voortzetting tegemoetkomingsregeling - keuze over de voortzetting van de schaderegeling die in het Interprovinciaal wolvenplan is vastgelegd. Bijvoorbeeld duidelijkheid bieden om eventueel vanaf 2022 als voorwaarde voor het toekennen van een schade-uitkering aan dierhouders in het aangewezen gebied geldt dat de dieren worden beschermd door afrasteringen die voldoen aan de dan gestelde eisen? Discussie over wel of geen vergoeding van arbeid en vervolgschade
- Managementplan wolf - Het verkennen en bepalen van de mogelijkheden om te komen tot internationaal afgestemd beheer van wolven.
- Waardebepaling overige diersoorten - het lijkt er op dat ook andere diersoorten ten prooi vallen aan de wolf. Het is gewenst hiervoor ook een waardebepaling en/of via een richtlijn te ontwikkelen
- Communicatie - Actualiseren van de communicatieparagraaf

Ad Fact finding studie wolf
Ten behoeve van bovenstaande acht de werkgroep natuurwetgeving het nodig te komen tot een update van de stand van zaken m.b.t. de wolf in Nederland, met daarbij aandacht voor maatschappelijke vragen in relatie tot de actuele kennis. Concreet wordt voorgesteld om –in samenwerking met LNV, want voortouw tot bevorderen van wetenschappelijk onderzoek - te komen tot een actualisering van de 'fact-finding studie wolf 'uit 2011.

Hiermee kan tegelijkertijd tegemoet gekomen worden aan de wens om de ruimtelijke verspreiding van de wolf in Nederland in beeld te brengen, waarmee inzicht ontstaat in corridors, leefgebieden en dergelijke. Een voorstel hiertoe zal worden uitgewerkt en later dit jaar aan de AAC/BAC VP worden voorgelegd.

Consequenties
Actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan vergt in eerste instantie vooral ambtelijke inzet. Denkbaar is dat een financiële bijdrage nodig is voor aanvullend verkennend onderzoek zoals bijvoorbeeld genoemde fact finding studie wolf.
Indien voorzien wordt dat dit meer zal zijn dan de gebruikelijke inzet van de betreffende werkgroepleden, of andere inzet dan ambtelijke, dan zal dit nader in beeld gebracht worden.

Commentaar [ ]: Actualiseren extra kosten mail van

Concept Notitie IPO Wolvenwerkgroep: Handelingsperspectief voor zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt zoals de wolf in Heusden

Samenvatting

Stakeholders, met name uit de hoek van dierhouders, vragen provincies om een landelijke (gelijke) aanpak ten aanzien van vraagstukken inzake zwervende wolven. Provincies willen hier ook gezamenlijk in optrekken.
Zowel voor gevestigde als zwervende wolven is en blijft uitgangspunt de toepassing van preventieve maatregelen. Maar ten aanzien van zwervende (en daarmee onvoorspelbare) wolven is het in geval van een probleemsituatie (zoals in Heusden het geval was) niet redelijk om de verantwoordelijkheid hiervoor enkel bij de veehouders te leggen. Dat doet geen recht aan de positie van de veehouders, het gegeven dat de schade niet voorzienbaar was en zou het draagvlak voor de wolf onnodig ondermijnen.
Daarom is nodig dat provincies en gebiedspartners de veehouders ondersteunen in hun verantwoordelijkheid. In de praktijk is gebleken dat het (pro-actief) toepassen van preventieve maatregelen dermate goed werkt, dat daardoor een vervolgaanpak (zoals verjagen et cetera) niet nodig is.
Het gegeven dat een dergelijke vervolgaanpak om juridische en praktische redenen ook niet mogelijk is, althans niet op korte termijn, maakt dat een proactieve werkwijze van provincies (communicatie, regie en beschikbaar stellen van nood-sets preventie maatregelen) bij uitstek het handelingsperspectief voor provincies vormen.
Geadviseerd wordt vooral van deze werkwijze gebruik te maken en terughoudend te zijn ten aanzien van mogelijkheden of meer flexibiliteit die in internationale context verkend worden.

Kernboodschap:
Met een proactieve werkwijze op het gebied van communicatie, regie en beschikbaar stellen van nood-sets preventie maatregelen kunnen provincies voorkomen dat provincies hun toevlucht moeten zoeken in maatregelen die praktisch niet uitvoerbaar en juridisch niet houdbaar zijn.

1. Inleiding

Dat wolven landbouwhuisdieren doden is niet nieuw. Ook niet in Nederland. Nieuw was wel een situatie zoals die van de zwervende wolf in Heusden.

Het huidig wolvenplan bevat de uitgangspunten voor het omgaan met probleemsituaties waarin een wolf landbouwhuisdieren doodt. Op probleemsituaties zoals in Heusden is het wolvenplan echter onvoldoende toegesneden.

Omdat een vergelijkbare situatie zich kan herhalen, is het aan te bevelen het Interprovinciaal Wolvenplan aan te vullen met een aantal uitgangspunten en concrete stappen voor het snel en effectief mogelijk oplossen van dit type probleemsituaties. In deze notitie wordt hiervoor een voorstel gedaan.

Dit voorstel is voor een belangrijk deel gebaseerd op de ervaringen in de provincie Noord-Brabant en is bedoeld als voorlopige aanvulling op het huidig Interprovinciaal Wolvenplan en ter overbrugging naar de integrale actualisatie van het Interprovinciaal Wolvenplan begin 2022.

Korte beschrijving situatie in Heusden (Noord-Brabant): 15 mei – 1 juni 2020
In Hedikhuizen, gemeente Heusden, doodt een zwervende wolf medio mei binnen enkele dagen 50 schapen. De aanvallen vonden plaats in een klein poldergebied met veel onbeschermde schapen en weinig wilde prooidieren. Het grote aantal gedode schapen, de frequentie, en de vele (vermeende) waarnemingen van de wolf veroorzaken grote onrust onder de houders van landbouwhuisdieren en een sterk gevoel van onveiligheid onder inwoners in het gebied.

De media-aandacht was enorm. Uitspraken dat de wolf vanwege aanwezige barrières (rivier, kanaal en twee rijkswegen) het gebied moeilijk zou kunnen verlaten, versterkten de onrust onder dierhouders en het gevoel van onveiligheid onder inwoners. Partijen namen hun standpunten in: dierhouders moesten hun schapen niet als 'snacks' aanbieden versus de 'terror wolf' moest weg uit het gebied, de provincie moest ingrijpen. Co-existentie met de wolf leek non-existent.

Provincie Noord-Brabant, gemeente, ZLTO en Zoogdiervereniging en andere betrokken partijen werkten aan een gezamenlijke aanpak met als belangrijkste uitgangspunt het beschermen van landbouwhuisdieren tegen de zwervende wolf in de verwachting dat de wolf daardoor verder zou trekken. Hoewel de dierhouders primair verantwoordelijk zijn voor de bescherming van hun dieren, hielpen provincie, gemeente, ZLTO en Zoogdiervereniging met de juiste informatie, adviezen en ondersteuning. Afspraak was dat als de wolf twee weken geen onbeschermd vee had aangevallen, maar nog wel aanwezig was in het gebied – wat onwaarschijnlijk zou zijn - provincie en gebiedspartners binnen de wettelijke kaders naar een volgende stap zouden kijken. De wolf verliet het gebied op 1 juni, na in twee weken 60 schapen gedood te hebben in het gebied.

Context en reikwijdte

2.1. Context

2.1.1. Huidig Interprovinciaal Wolvenplan

In het Interprovinciaal Wolvenplan wordt voor situaties waarin een zwervende wolf onbeschermd vee doodt, geen onderscheid gemaakt in de omvang of frequentie van schade die een zwervende wolf veroorzaakt. In alle gevallen is de in het wolvenplan opgenomen escalatieladder beschreven maatregel het toepassen van preventieve maatregelen. Uitgangspunt in het Interprovinciaal Wolvenplan is dat een dierhouder hiervoor zelf de verantwoordelijkheid draagt, vanuit de wettelijke verplichting van dierhouders om gehouden dieren zo nodig tegen roofdieren te beschermen[1]. Wat betreft de rol van de provincie is in het wolvenplan aangegeven dat provincies ervoor *kunnen* kiezen tijdelijke preventieve middelen uit te lenen om de kans op een herhalingsaanval op korte termijn te verkleinen.

2.1.2. Meldingen wolvenschade periode 2015 – heden

Hoewel wolvenschade maatschappelijk ongewenst is, veroorzaken de meeste zwervende wolven geen omvangrijke schade in de zin van grote aantallen gedode dieren of veelvuldige aanvallen. Uit de DNA-analyses en data met faunaschade van BIJ12 blijkt het merendeel van zwervende wolven relatief kort door Nederland te trekken (variërend van

[1] Artikel 1.6, derde lid van het Besluit houders van dieren: "*Een dier wordt, indien het niet in een gebouw wordt gehouden, bescherming geboden tegen slechte weersomstandigheden, gezondheidsrisico's en zo nodig roofdieren*".

enkele dagen tot enkele weken). Bij de aanvallen die gaandeweg de zwerftocht op onbeschermde landbouwhuisdieren worden uitgevoerd, betreft het in verreweg de meeste gevallen één tot enkele dieren (veelal schapen) die daarbij worden gedood of verwond.

Van de meer dan 20 zwervende wolven die sinds 2015 in Nederland aanwezig zijn geweest zijn er drie wolven die opvallen vanwege de omvang van de faunaschade. Zo heeft GW998f in de zomermaanden van 2018 in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel in totaal 65 schapen gedood. In het najaar van dat jaar vestigde deze wolvin zich op de Veluwe en ging over op natuurlijke prooi. De tweede wolf, GW1261m, heeft gedurende zijn omzwervingen tussen november 2019 en juli 2020 in de noordelijke provincies in totaal 100 schapen gedood. In beide gevallen kan de schade evenwel gerelateerd worden aan de lengte van de zwerfperiode in Nederland en de omvang van het gebied dat is doorkruist.
Echt uitzonderlijk is het derde geval, dat van GW1554m: 'de wolf in Heusden'. Deze wolf doodde tussen medio april en eind mei 2020 in totaal 91 schapen in Gelderland en Noord-Brabant. Hiervan zijn 60 schapen gedood in Heusden waarvan 50 in de eerste dagen. De wolf in Heusden viel op vanwege het grote aantal gedode schapen in een zeer korte periode in een klein gebied.

2.2. Reikwijdte

Deze notitie heeft betrekking op een probleemsituatie zoals in Heusden, namelijk een zwervende wolf die in een korte periode, in een klein gebied (dus zonder verder te trekken) bovenmatige schade veroorzaakt (groot aantal schapen doodt). Dat wil zeggen een situatie waarin:

1. Een zwervende wolf:
    a. Zich bevindt in een gebied waarvan o.b.v. de gebiedskenmerken en de beschikbare kennis over de wolf de inschatting gemaakt wordt dat het gebied niet geschikt is voor een wolf om lang te verblijven;
    b. in korte tijd veel onbeschermde landbouwhuisdieren heeft gedood.
2. Er omstandigheden zijn – anders dan enkel de aanwezigheid van onbeschermde landbouwhuisdieren - die mogelijk vertragend werken voor de doortrek van de wolf naar een geschikt territorium.

Als sprake is van een situatie waarin er omstandigheden zijn zoals omschreven onder 2, is de kans op het ontstaan van een probleemsituatie waarin een wolf *bovenmatige* schade veroorzaakt erg groot. In deze situaties is een aanvulling op het wolvenplan wenselijk (zie paragraaf 3). Vanwege de grote afstanden die een zwervende wolf in korte tijd kan afleggen, is het niet te voorspellen waar een wolf opduikt en waar schade kan optreden. Echter, op het moment dat een zwervende wolf opduikt in een gebied met bijzondere gebiedskenmerken, zoals in Heusden het geval was, is (grote) schade wèl verklaarbaar. Met het oog op het voorkomen van specialisatie door de wolf op schapen en het voorkomen van grotere schade en maatschappelijk onrust, is snel en adequaat handelen van daarom belang.

Toelichting:
Bijzonder aan de situatie in Heusden was dat de wolf, na het oversteken van de Maas, terecht was gekomen in een klein gebied met veel onbeschermde schapen, weinig wilde prooidieren en omringd door barrières (rijkswegen ten oosten en zuiden, een kanaal ten westen en rivier ten noorden).

De enkele aanwezigheid van barrières om het gebied betekende niet dat de wolf het gebied niet zou kunnen verlaten. Het betekende wel dat de wolf niet *eenvoudig* het gebied zou kunnen verlaten. Wel eenvoudig beschikbaar waren, vanuit het perspectief van de wolf, de onbeschermde schapen als prooidieren.

De aanwezigheid van barrières om het gebied en de voor de wolf eenvoudig beschikbare schapen, vergrootte de kans op herhalingsaanvallen aanzienlijk en daarmee het risico dat de wolf gewend zou raken aan schapen als prooidier en de schade nog verder zou toenemen.

3. Voorstel voor voorlopige aanvulling op Interprovinciaal Wolvenplan

Anders dan hierboven onder 2.1 is aangegeven, is in het wolvenplan geen specifieke rol voor de provincie beschreven voor probleemsituaties zoals onder 2.2 bedoeld. Evenmin is een specifieke aanpak beschreven. Vanwege de maatschappelijke wens om zoveel mogelijk te voorkomen dat een zwervende wolf schapen doodt én het belang om te voorkomen dat een zwervende wolf zich specialiseert in het doden van onbeschermde landbouwhuisdieren, is dit wel aan te bevelen. Ook vanuit het perspectief om de wolf te beschermen is een gezamenlijke aanpak wenselijk, namelijk het behouden van draagvlak voor de aanwezigheid van wolven in Nederland en het bevorderen dat de wolf een geschikt territorium vindt. Het draagvlak en het bevorderen dat een wolf een geschikt territorium vindt, is een belang dat het individuele belang van veehouder overstijgt, wat pleit voor een gezamenlijke aanpak.

In aanvulling op de uitgangspunten in het huidig wolvenplan, worden de volgende uitgangspunten voorgesteld:

1. **Provincie:**
    a. **Neemt regie en initieert overleg met gebiedspartners**
    b. **Communiceert dat noodsets (wolvenwerende nachtkralen) beschikbaar zijn ter voorkoming van een herhalingsaanval**
    c. **Geeft opdracht voor het uitvoeren van lokale monitoring van de wolf en versnelde DNA-analyses**

In gevallen waarin een zwervende wolf bovenmatige schade en bijbehorende onrust veroorzaakt, spelen veel partijen een rol, m.n. provincie, gemeente, eigenaren van landbouwhuisdieren (vakgroep schapenhouderij) en de Zoogdiervereniging. Verbinding tussen partijen ontstaat niet vanzelf. Het is daarom cruciaal dat de provincie snel de regie neemt en een overleg initieert met gebiedspartners. Doel van het overleg is om de focus te verleggen van (tegengestelde) standpunten, naar een wederzijds begrip en gezamenlijk belang om samen te werken. Dit schept de noodzakelijke basis om te komen tot een gezamenlijke aanpak, waarin elk partij – vanuit een eigen rol – kan bijdragen aan een oplossing. Daarnaast is het doel van het overleg om relevante feiten over de betreffende wolf en de situatie in het gebied met elkaar te delen zodat miscommunicatie als gevolg van een stroom aan informatie voorkomen wordt.

Vooruitlopend op het overleg is het tevens van belang dat de provincie direct communiceert dat het van belang is vee te beschermen tegen de wolf en dat de provincie eigenaren van landbouwhuisdieren, hoewel zij zelf primair verantwoordelijk zijn voor de bescherming van hun dieren - praktische hulp biedt en noodsets (wolfwerende nachtkralen) beschikbaar heeft ter uitleen. Ter voorbereiding op een probleemsituatie is het daarom belangrijk dat een provincie altijd noodsets beschikbaar heeft zodat deze ook direct ingezet kunnen worden in een gebied.

In een probleemsituatie zoals in Heusden is het wenselijk dat zo snel mogelijk wordt vastgesteld of een wolf de schade heeft veroorzaakt en dat de provincie ter vaststelling daarvan opdracht geeft tot het uitvoeren van versnelde DNA-analyses. Aanbeveling hierbij is om na te gaan of de methodiek die in België wordt ingezet door het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO) ook hier geschikt is. In België worden in bepaalde gevallen DNA-analyses uitgevoerd waarbij de aanwezigheid van een specifiek gen (Amy2B-gen) wordt geanalyseerd. De resultaten van deze analyse kunnen met een grote zekerheid bevestigen ofwel uitsluiten of het om een wolf gaat. De analyse is binnen 24 uur beschikbaar, aanzienlijk sneller dan een versnelde DNA-analyse in Nederland. Deze snelheid is m.n. gewenst als nog onvoldoende zeker is of landbouwdieren door een wolf zijn gedood.

2. Provincie en gebiedspartners:
   - **a. komen tot een gezamenlijk aanpak voor het gebied met als uitgangspunt dat landbouwhuisdieren beschermd moeten worden tegen de wolf**
   - **b. dragen de aanpak gezamenlijk uit**
   - **c. helpen de eigenaren van landbouwhuisdieren, ieder vanuit een rol**
   - **d. beoordelen of de aanpak het gewenste effect heeft**
   - **e. komen tot een gezamenlijke vervolgaanpak (indien nog sprake is van een probleemsituatie)**

Ter voorkoming van een (herhalings)aanval van de wolf op landbouwhuisdieren is en blijft de inzet van preventieve maatregelen het belangrijkste uitgangspunt, conform het Interprovinciaal Wolvenplan. De effectiviteit van wolfwerende rasters en andere in de FaunaschadePreventieKit beschreven maatregelen om wolvenschade te voorkomen zijn op basis van onderzoek aangetoond. Aangetoond is dus dat het nemen van preventieve maatregelen effectief is om landbouwhuisdieren tegen de wolf te beschermen en een probleemsituatie tussen wolf en vee op te lossen.
Het draagvlak onder eigenaren van landbouwhuisdieren om hun dieren te beschermen is echter niet vanzelfsprekend. Dit wordt ervaren als de omgekeerde wereld omdat niet de schapen, maar de wolf het probleem veroorzaakt. Om tot een effectieve bescherming van de landbouwhuisdieren te komen, is het nodig dat alle gebiedspartners het belang en de urgentie van preventie actief communiceren en de eigenaren van landbouwhuisdieren hierin praktische ondersteuning bieden. Naast het beschikbaar stellen van noodsets, gaat het bijvoorbeeld om het geven van voorlichting en het mobiliseren van vrijwilligers die kunnen helpen bij het plaatsen van wolfwerende rasters. Gezamenlijk kernboodschap van provincie en gebiedspartners is dat als het gebied onaantrekkelijk wordt voor de wolf, de wolf uit het gebied zal vertrekken.

- Vertrekt de wolf niet uit het gebied en valt deze opnieuw onbeschermd vee aan, dan is geen sprake van een nieuwe probleemsituatie en blijft de gezamenlijk aanpak om het vee te beschermen tegen de wolf.

- Valt de wolf goed beschermd vee aan, dan is sprake van een nieuwe probleemsituatie waarvoor in het huidige wolvenplan een escalatieladder is opgenomen (indien mogelijk: preventie verbeteren, anders wolf verjagen, wolf doden).

Als de wolf geen landbouwhuisdieren meer aanvalt resteert monitoring van de wolf om vast te stellen of de wolf nog in het gebied aanwezig is, of is vertrokken. Is de wolf vertrokken, dan is geen sprake meer van een probleemsituatie, maar is het goed alert te zijn of deze probleemsituatie zich niet verplaatst naar een ander gebied. Als blijkt dat de wolf geen landbouwhuisdieren meer doodt, maar wél in het gebied aanwezig blijft, dan kan nader onderzoek nodig zijn naar de mogelijke reden hiervan. Dit is relevant omdat de toepassing van preventieve maatregelen noodzakelijk blijft, ondanks de eerdere verwachting dat door die toepassing de wolf uit zichzelf het gebied zou verlaten. Relevant is daarom of er een andere reden is voor de wolf om te blijven en of deze reden aanleiding is om een vervolgstap te onderzoeken, waaronder bijvoorbeeld het verjagen van de wolf.

4. Vervolgstappen: (on)mogelijkheden van verjagen, vangen op doden van de wolf

Bij probleemsituaties zoals in Heusden kan door partijen aangedrongen worden op het actief verwijderen van de wolf uit het gebied. Mogelijkheden hiertoe zijn er echter niet, ofwel nagenoeg uitgesloten. Het verjagen, vangen of doden van een wolf in een probleemsituatie zoals in Heusden is juridisch niet toegestaan en bovendien veelal praktisch niet uitvoervaar. Dit betekent niet alleen dat het inzetten op het toepassen van preventieve maatregelen een *effectieve* manier is om de probleemsituatie op te lossen, maar ook de enige manier is. Het is in elk geval een eerste noodzakelijk stap om een vervolgstap te kunnen onderzoeken.

4.1 Juridisch kader op hoofdlijnen

De wolf is strikt beschermd op grond van het Verdrag van Bern, de Habitatrichtlijn en de Wet natuurbescherming. Uitgangspunt is dat het verboden is een wolf opzettelijk te verstoren of een wolf te vangen of doden. Deze verbodsbepalingen gelden altijd en overal. Dus ook als een wolf zich in bebouwd gebied of cultuurlandschap bevindt. Dit is recent bevestigd door het Europees Hof.
Dit betekent niet dat probleemsituaties die een wolf veroorzaakt geaccepteerd moeten worden. Uitzonderingen zijn mogelijk indien daarbij aan een aantal voorwaarden is voldaan.

Voorwaarden voor het verlenen van een ontheffing (verstoren, vangen of doden van een wolf):

1. De handeling is nodig ter bescherming van één of meerdere van de limitatief in de wet genoemde belangen en is aantoonbaar geschikt om dat belang te dienen *(hierna: vereiste van wettelijk belang)*;
2. Aantoonbaar is dat het belang niet op een andere bevredigende manier te bereiken is, die geen of minder inbreuk maakt op de bescherming van de wolf *(hierna: alternatievenvereiste)*;
3. Het verstoren, vangen of doden doet geen afbreuk aan het bereiken of handhaven van een gunstige staat van instandhouding van de populatie(s) van wolven in hun natuurlijk verspreidingsgebied *(hierna: vereiste van gunstige staat van instandhouding)*.

Bovenstaande voorwaarden zijn cumulatief. Het Europees Hof, die het laatste woord heeft over de juiste uitleg van de Habitatrichtlijn, heeft in verschillende uitspraken duidelijk gemaakt dat elk van de voorwaarden eerder strikt dan ruimhartig toegepast moeten worden. De eisen die het Europees Hof stelt aan de onderbouwing zijn daarom stevig. De onderbouwing moet gebaseerd zijn op de best beschikbare wetenschappelijke informatie. Als er twijfel is of aan een (of meerdere) voorwaarden voldaan is, geldt het voorzorgsbeginsel en kan een ontheffing niet rechtmatig verleend worden.

Vereiste van wettelijk belang

Het voorkomen van ernstige schade aan landbouw, is o.g.v. de Habitatrichtlijn een gerechtvaardigd belang om een wolf te verjagen, vangen of doden. In een probleemsituatie waarin sprake is van bovenmatige schade, kan daarom aan het eerste vereiste worden voldaan.
Als de wolf geen schade meer veroorzaakt, maar wel aanwezig blijft in het gebied, kan het in theorie zinvol en mogelijk zijn om de wolf te verjagen, *in het belang van de wolf zelf*. Dit is echter alleen mogelijk als goed onderbouwd kan worden dat het gebied niet geschikt is voor de wolf om lang te verblijven én dat de wolf er zelf niet in slaagt in het gebied te verlaten vanwege moeilijk te nemen barrières.
Omdat wolven evenwel een groot vermogen hebben om zich aan een verschillende (cultuur)landschappen aan te passen en daarbij het vermogen hebben om barrières te passeren (zoals ook in Heusden is gebleken), zal een onderbouwing hiervoor bij de bestuursrechter vrijwel zeker geen stand houden. Een scenario waarin een wolf, die geen schade veroorzaakt, verjaagd wordt in het belang van de wolf zelf is in theorie denkbaar. Maar gelet op de gedegen onderbouwing die hiervoor vereist is, is dit echter vrijwel zeker geen begaanbare route voor het rechtmatig verlenen van een ontheffing. Het onaantrekkelijk maken van het rustgebied van de wolf is mogelijk wel een begaanbare weg.

Alternatievenvereiste

Er is een alternatief voor het verjagen, vangen of doden van een wolf, namelijk voorkomen dat een wolf onbeschermde landbouwhuisdieren doodt. Dit is mogelijk door preventieve maatregelen zodanig toe te passen dat de wolf geen landbouwhuisdieren meer kan doden. Er zijn voldoende bewezen effectieve maatregelen onderzocht en beschikbaar waardoor niet kan worden voldaan aan het alternatievenvereiste. Het verjagen, vangen of doden van een wolf is daarom niet toegestaan. Dat het toepassen van preventieve maatregelen ongemak of kosten met zich meebrengt, is geen reden om het als onbevredigend af te doen en daarom geen grondslag om rechtmatig ontheffing te kunnen verlenen.

Vereiste van gunstige staat van instandhouding

Hoewel er juridisch nog enige onduidelijkheid lijkt over de schaal waarop de staat van instandhouding beoordeeld moet worden (op niveau van de lidstaat of op niveau van de populatie die zich bij wolven uitstrekt over meerdere lidstaten) staat vast dat dit binnen Nederland niet aan de orde is. Zowel op niveau van de lidstaat als op niveau van de populatie wordt namelijk (nog) niet aan het vereiste voldaan. De staat van instandhouding in Nederland is op dit moment ongunstig. Vanwege de beperkte omvang kan Nederland geen zodanige populatie huisvesten dat enkel daarmee een gunstige staat van instandhouding wordt bereikt. Zodra op internationaal populatieniveau een goede staat van instandhouding is bereikt en duidelijk is welk aandeel Nederland daarin heeft, kan een uitspraak worden gedaan over de mogelijkheid tot ingrijpen. Het aandeel van Nederland kan alleen samen met andere lidstaten worden bepaald en daarvoor is een internationaal

wolvenmanagementplan nodig. Voor de beoordeling op het niveau van de (grensoverschrijdende) populatie is daarom een internationaal wolvenmanagementplan nodig waarin de lidstaten, die een populatie wolven delen, nauwkeuring maatregelen hebben vastgelegd die een gunstige staat van instandhouding garanderen. Een dergelijk plan is er nog niet.

Om tot een dergelijk plan te komen is (het initiatief tot) internationale samenwerking nodig met lidstaten die een populatie wolven delen. Voor de populatie van wolven waarvan Nederland (deels) binnen de populatiegrenzen ligt, zijn dat in ieder geval België, Duitsland, Denemarken en Polen. De minister van LNV is in de positie om voortouw te nemen tot het initiatief om te komen tot een dergelijk internationaal wolvenmanagementplan en heeft zich ook bereid getoond daartoe stappen te nemen. In overleg met LNV dient bezien te worden welke voorbereidende stappen provincies daartoe nog te zetten hebben. Die nog te nemen stappen zullen onderdeel zijn van de actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan, en zullen naar verwachting samenlopen met zaken als de voorziene fact-finding-study en (de daarbij behorende) juridische studie.

De Europese Commissie, die toeziet op een correcte uitvoering van de verplichtingen van de Habitatrichtlijn, is minder geneigd inbreukprocedures te starten tegen lidstaten waar de staat van instandhouding gunstig is, ook als de betreffende lidstaat het minder nauw neemt met het alternatievenvereiste. Hoe meer wolven, hoe meer flexibiliteit. En hoe steviger een wolvenmanagementplan, hoe meer flexibiliteit er is voor het verlenen van ontheffingen waar dat wenselijk is, zelfs in situaties waarin de staat van instandhouding nog niet gunstig is. Nederland heeft deze flexibiliteit om de hierboven genoemde redenen (nog) niet waardoor het verwijderen van wolven vooralsnog alleen mogelijk lijkt voor zeer uitzonderlijke situaties waarin een wolf een direct gevaar vormt voor de veiligheid van mensen.

4.3 Vergelijking met Frankrijk

Eind oktober zijn in enkele regionale media berichten verschenen dat ‘de wolf van Heusden’ eind september in Frankrijk zou zijn doodgeschoten, met toestemming van de Franse lokale autoriteiten. Dit roept de vraag waarom dat in Frankrijk wel kan terwijl in deze notitie is aangegeven dat dit in Nederland niet kan.

Op basis van welke precieze overwegingen de Franse autoriteit toestemming heeft gegeven voor het doden van deze specifieke wolf, is nog onvoldoende bekend (en wordt nog nader uitgezocht). Wel kan het hiernavolgende aangegeven worden over het beleidskader op basis waarvan in Frankrijk toestemming wordt verleend voor het doden van wolven.

In Frankrijk is op nationaal niveau een omvangrijk actieplan vastgesteld waarin een balans is gezocht tussen bescherming van de wolf en bescherming van vee. In dit plan is aangegeven welke populatieomvang nodig is om een gunstige staat van instandhouding te behouden. In tegenstelling tot Nederland telt Frankrijk een populatie van ca. 500 wolven. Omdat de populatieomvang in Frankrijk groter is dan nodig om een gunstige staat van instandhouding te behouden, wordt afschot toegestaan. De ministers stellen op basis van een advies van de nationale raad voor de bescherming van natuur een quotum vast van het aantal wolven waarvoor de lokale autoriteiten toestemming mogen geven voor het doden van wolven. Voor het verlenen van ontheffingen hebben de ministers in een besluit de kaders vastgesteld. Deze vereisten komen overeen met de vereisten die volgen uit de Habitatrichtlijn, waaronder het uitgangspunt dat preventieve maatregelen genomen moeten worden om vee tegen de

wolf te beschermen. Als het nemen van preventieve maatregelen in een specifiek geval om technisch-economische reden niet mogelijk is, kan hiervan afgeweken worden.

5. Vervolg

Indien de BAC VP zich kan vinden in de uitgangpunten in dit voorstel, dan is de voorgestelde vervolgstap agendering in het Landelijk Overleg Wolf (beoogd begin februari 2021). Daarbij zal het Landelijk Overleg Wolf uitgenodigd worden om aanvullingen op deze voorlopige aanpak te doen dan wel zaken waar mogelijk en wenselijk te concretiseren.

Vervolgens zullen deze uitgangspunten, na verwerking van opmerkingen uit het Landelijk Overleg Wolf ter definitieve vaststelling aan de BAC VP voorgelegd worden. Door deze uitgangspunten vast te stellen, committeren provincies zich hieraan, in ieder geval als voorlopige aanpak ter overbrugging naar de integrale actualisatie van het wolvenplan, waarin deze (en andere) aanvullingen zullen worden opgenomen.

Ten aanzien van de internationale context wordt in overleg met LNV bezien welke stappen daarvoor nodig zijn. Naar verwachting kunnen deze stappen grotendeels samenlopen met de voorziene actualisering van het Interprovinciaal Wolvenplan en de daarbij behorende fact-finding-study en juridische studie.

BAC Vitaal Platteland

op 17 september 2020
Agendapunt 3a

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Datum	27 augustus 2020
Portefeuillehouder	
Inlichtingen bij	[redacted] (BIJ12) / [redacted] (IPO bureau)
Telefoon	06 [redacted]) / 06 [redacted])
Onderwerp	Stand van zaken wolvendossier

Kern van het onderwerp

Vooruitlopend op de BAC VP-vergadering van 22 oktober 2020, waarin het advies van de werkgroep natuurwetgeving / AAC VP voor zal liggen ten aanzien van onder andere de actualisatie Interprovinciaal wolvenplan, wordt de BAC VP nu geïnformeerd over de (tussen)stand van zaken. Daarnaast wordt u verzocht in te stemmen met het opstarten van een landelijk wolvenoverleg.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. instemmen met:
   a. het instellen van een landelijk wolvenoverleg en dit aan betrokken stakeholders als oa LTO te communiceren;
   b. de AAC VP verzoeken nadere voorstellen ten aanzien van taakopvatting, samenstelling en voorzitterschap uit te werken voor de BAC VP-vergadering van 22 oktober;
2. Kennisnemen van de stand van zaken van uitwerking opgaven en vraagstukken inzake het wolvendossier.

NB: na het verzenden van de vergaderstukken voor de BAC VP 17 september 2020 vindt nog de werkgroep natuurwetgeving plaats waar deze geagendeerd is. Eventuele uitkomsten daaruit die voor de BAC VP relevant zijn, zullen op passende wijze met de BAC VP gedeeld worden.

Aanleiding/context

In de BAC VP van 9 juli 2020 is verzocht om:

a. helderheid te verkrijgen inzake het wolvenbeleid in Nedersaksen (in relatie tot het Europees recht en de mogelijkheden in Nederland);
b. een voorstel te doen voor het instellen van een landelijk wolvenoverleg met betrokken stakeholders;
c. het door ontwikkelen van het Interprovinciaal wolvenplan.

Opbouw notitie

Deze notitie bevat de volgende onderdelen:

1. Een voorstel tot het nader uitwerken van een voorstel tot het instellen van een landelijk wolvenoverleg met betrokken stakeholders;
2. De stand van zaken ten aanzien van het onderzoek naar het wolvenbeleid in Nedersaksen, (in relatie tot het Europees recht en de mogelijkheden in Nederland);
3. Vervolgproces ten aanzien van overige relevante deelonderwerpen (bijlage 1):
   - Samenwerking provincies en LNV
   - Aanvullen handelingsperspectief bij incidenten
   - Actualisatie interprovinciaal wolvenplan
   - Internationaal managementplan
   - Communicatie wolvendossier

In de BAC VP 22 oktober 2020 zult u over bovenstaande onderwerpen nader worden geadviseerd door de werkgroep natuurwetgeving/AAC VP aan de hand van concrete voorstellen.

1. Voorstel instellen landelijk wolvenoverleg met betrokken stakeholders

Naar aanleiding van signalen van stakeholders en de opdracht van de BAC VP wordt voorgesteld om een landelijk wolvenoverleg in te stellen. Dit sluit enerzijds aan op de wensen vanuit de stakeholders en anderzijds past dit in de interprovinciale benadering om het ingezette landelijk beleidskader voort te zetten en derhalve te voorzien in overleg op landelijk niveau.

Daarbij is een zorgvuldige duiding en afbakening van het doel van het landelijk overleg van groot belang.

Naar het oordeel van de werkgroep natuurwetgeving dient het landelijk wolvenoverleg bij te dragen aan kennisuitwisseling en een klankbordfunctie te hebben. Het is voor alle partijen van belang het maatschappelijk veld zo veel mogelijk mee te nemen in de verdere ontwikkeling van het interprovinciaal wolvenbeleid. Helder dient te zijn dat besluitvorming bij de (gezamenlijke) provincies (IPO) ligt.

Daarbij is het tevens van belang helder onderscheid te maken tussen de landelijk te voeren discussies en regionale discussies in de provinciale gebiedscommissies (waar aan de orde[1]). Hieraan dient expliciet aandacht besteed te worden in de taakopvatting bij instelling van een dergelijk landelijk wolvenoverleg.

Voorgesteld wordt:

a. in te stemmen met het instellen van een landelijk wolvenoverleg en dit aan betrokken stakeholders te communiceren;
b. nadere voorstellen ten aanzien van taakopvatting, samenstelling en voorzitterschap uit te werken en -voorzien van een advies van de AAC VP- voor besluitvorming voor te leggen in de BAC VP 22 oktober 2020.

Stakeholders die in aanmerking komen voor deelname aan het landelijk wolvenoverleg zijn in ieder geval:

- LTO Nederland (vakgroep schapenhouderij),
- Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders,
- Verenging Gescheperde Schaapskudden,
- Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging,
- Staatsbosbeheer
- Natuurmonumenten
- Federatie Particulier Grondbezit,
- Dierenbescherming,
- Zoogdiervereniging

Voorgesteld wordt om dit overleg aan te vullen met één of meer vertegenwoordigers vanuit de provincies/IPO/BIJ12 en het ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit.

[1] Indien wolvengebied ingesteld na vestiging wolf conform procedure Wolvenplan

2. Stand van zaken vergelijking Wolvenbeleid Nedersaksen

Aanleiding
Voor de zomer kwamen uit buurland Duitsland berichten dat de deelstaat Nedersaksen mogelijkheden tot beheer van de wolf ziet, die naar het oordeel van Nederland juridisch niet verenigbaar zijn met de Europese regelgeving omtrent de wolf. Tegelijkertijd zijn er signalen ontvangen van de Europese Commissie en het Europees Hof van Justitie die een andere kant op lijken te wijzen dan de recente ontwikkelingen in Nedersaksen.

Eerste resultaten
Provincies hechten eraan om ten aanzien van de hierboven geschetste ontwikkelingen zorgvuldig te werk te gaan. Om hierover helderheid te verkrijgen, is contact opgenomen met het ministerie van LNV. Helaas is het door afwezigheid door ziekte en vakanties van betrokkenen nog niet gelukt hierover nu duidelijkheid te verschaffen

Wel zijn door het ministerie van LNV eerste contacten gelegd met Duitsland. Het voorlopige eerste beeld dat daaruit naar voren komt, is dat in Nedersaksen de grenzen van de juridische mogelijkheden worden opgezocht om te komen tot eventueel wolvenbeheer. Dit (voorgenomen) beleid ligt onder vuur en maakt onderdeel uit van lopende juridische procedures zowel bij de nationale rechter als het Europese hof. De uitkomsten hiervan zijn nog onbekend. Op het moment dat meer informatie beschikbaar is wordt dit met u gedeeld.

Vervolg
De verwachting is dat middels de gelegde contacten op korte termijn meer duidelijkheid zal ontstaan ten aanzien van de situatie in Nedersaksen. Uiteraard zal de BAC VP hierover nader geïnformeerd worden.

Vervolgstappen
Indien de BAC VP akkoord is met het nader uitwerken van voorstellen ten aanzien van het instellen van een landelijk wolvenoverleg en draaiboek ‘Handelingsperspectief wolven-incidenten’, zal de werkgroep natuurwetgeving hiermee verder gaan en hiertoe voorstellen doen aan de AAC VP. In de BAC VP 22 oktober 2020 zult u over bovenstaande onderwerpen dan nader worden geadviseerd (cq geïnformeerd) aan de hand van concrete voorstellen.

Bijlage:
1. Vervolgproces overige relevante deelonderwerpen:
    - Samenwerking provincies en LNV
    - Aanvullen handelingsperspectief bij wolvenincidenten
    - Actualisatie interprovinciaal wolvenplan
    - Internationaal managementplan

Bijlage 1: uitwerking vervolgacties

Vervolgacties op korte termijn (ca komende half jaar)
a) Uitwerken communicatielijn voor mogelijk incidenten (!!!)
b) Opvanglocatie in geval van aantreffen gewonde wolf (!)
c) Informeren politie, dierenambulances en Stichting Wildaanrijding Nederland (ook structureel/op lange termijn)
d) Afstemmen met Centrale Commissie Dierproeven (loopt)

Vervolgacties op middellange tot lange termijn
e) Opstellen door bestuur gewenst beheerplan (zie ook hieronder) (!!!)
f) Internationale samenwerking (mede in relatie tot beheerplan (!!)
g) Vervolgactie Goudjakhals (voorbereid zijn op vestiging)
h) Aanpassing provinciale beleidsregels faunaschade mbt wolf
i) Actualisatie/verbetering protocollen

Toelichting:

Ad a:
Na vaststelling van het Wolvenplan in het Bestuur is de communicatie hieromtrent geëvalueerd. Daarbij is vastgesteld dat de communicatie in hoofdlijnen goed verlopen is. Evenwel is ook vastgesteld dat zich de komende periode incidenten voor kunnen gaan doen die we weliswaar niet verwachten maar ook niet uit te sluiten zijn. Te denken valt daarbij oa aan:
- grootschalige schade aan gehouden dieren door een gevestigde wolf;
- een wolf (zwervend of gevestigd) die een huisdier (hond) aanvalt;
- een wolf (zwervend of gevestigd) die een mens aanvalt;

Ad b:
Als gevolg van een toenemend aantal wolven in Nederland is het denkbaar dat er zich aanrijdingen met wolven voor zullen gaan doen. Daarbij is het scenario reëel dat beslist moet worden wat te doen met een aangetroffen gewonde wolf. In sommige gevallen zal de gewonde wolf gedood moeten worden omdat herstel niet reëel is maar in andere gevallen zal gezocht moeten worden naar een opvanglocatie waar de wolf kan herstellen. Het doden van een gewonde wolf die zou kunnen herstellen, leidt naar verwachting tot negatieve media-aandacht.
Een dergelijke opvanglocatie is momenteel niet voor handen. Wel komt Dierenpark Hoenderdaell (Anna Paulowna, NH) mogelijk ik aanmerking. Evenwel is nadere onderzoek naar geschiktheid aan de orde: kwalitatief en tav Kwaliteitsprotocol Opvang. Daarnaast staat nog de vraag open wie bevoegd gezag is voor de vereiste ontheffing(en): Rijk of Provincies?

Ad c en d:
Betreft acties van beperkte omvang en van informerende en/of afstemmende aard. Afstemming met Centrale Commissie Dierproeven vindt al plaats. Overige acties (politie, dierenambulances en Stichting Wildaanrijding Nederland) zullen ook op langere termijn aan de orde blijven indien daar aanleiding toe is

Ad e:
In het IPO Bestuur is het wolvenplan vastgesteld *met de afspraak dat proefondervindelijk gaandeweg het traject wordt bezien of een beheerplan noodzakelijk is en wat daar dan in moet komen. Daar is nu nog geen beeld bij. Afgesproken wordt dat dit via de BAC VP zal lopen*. Bij het geven van invulling hieraan kan onderscheid gemaakt worden tussen:

- verduidelijking van criteria wanneer er (nu al) sprake kan zijn van ingrijpen;
- internationale afstemming/samenwerking

Wat er voor beheer noodzakelijk zal zijn, hangt af van hoe zwervende en gevestigde wolven zich de komende periode zullen gaan ontwikkelen/gedragen. Relevante ontwikkelingen zijn onder meer:

- Hoe ontwikkelt zich de verhouding zwervende wolven vs gevestigde wolven?
- Blijft het aantal gedode schapen gelijk of neemt dit toe?
- Krijgen we te maken met probleemwolven?

Nu de eerste wolf zich gevestigd heeft en Gelderland het eerste leefgebied heeft vastgesteld en in Gelderland de mogelijkheden van tegemoetkoming in kosten voor preventieve middelen vormgegeven kunnen gaan worden, kan een begin gemaakt worden met het in beeld brengen van relevante bouwstenen voor een beheerplan. In deze fase is nog niet goed te voorspellen wanneer er eerste resultaten opgeleverd kunnen worden. In het op te stellen plan van aanpak zal hier aandacht aan besteed worden.

Om beheer mogelijk te kunnen maken, moet getoetst worden aan EU-Habistatrichtlijn, waarbij de omvang van de populatie centraal staat. Omdat niet gesproken kan worden van een Nederlandse populatie, is de populatie van wolven verspreid over Nederland en naburige landen als Duitsland, België en Denemarken in de afwegingen betrokken worden. Hiertoe is internationale samenwerking even onontbeerlijk als tijdrovend. Zowel om reden van populatie-omvang als daartoe benodigde knowhow uit buurland Duitsland (bijvoorbeeld Sleeswijk-Holstein en in Nedersaksen).

Ad f:

- gerelateerd aan/zie ook onder e
- Potentiële effecten grensroedels Duitsland en België op Nederland;
- Verkennen/voorbereiden contacten provincies (en gemeenten) grensgebied;
- Relevante Databases Midden-Europees vs Zuid-Europees;

Ad g:
Relevant is dat vestiging van de Goudjakhals mogelijk binnen 5 jaar te verwachten is. Aan LNV is verzocht om goudjakhals als beschermd ogv art. 3.1o Wnb aan te merken maar informeel heeft LNV aangegeven hier geen mogelijkheden toe te zien. De argumenten van LNV zijn nog niet formeel binnen. Te overwegen valt om WEnR te vragen een verkennend rapport op te stellen.

Ad h:
Maakt onderdeel uit van reeds ingezette Aanpassing provinciale beleidsregels faunaschade.

Ad i:
Betreft onder meer verwerking van bovenstaande vervolgacties.

Bijlage 2: concept-kader profielschets voorzitter, taakopvatting en beoogde samenstelling voor landelijk wolvenoverleg

concept-profielschets voorzitter landelijk wolvenoverleg:

Inhoudelijke vereisten:

- een procesbegeleider die het geheel op de weg houdt en zich met name richt op de begeleiding van tijdigheid, compleetheid en juistheid van alle relevante processen, documenten en besluitvormingstrajecten.
- beschikt over een ruime bestuurlijke ervaring, bij voorkeur in de publiekrechtelijke wereld.
- goed kan luisteren en pas conclusies zal trekken en samenvattingen zal maken nadat alle meningen van de bestuurders tot uitdrukking gekomen en gewogen zijn.
- in staat is om volgens consensusmodel bruggen te slaan tussen de verschillende belangen en bestuursgeledingen.
- daartoe beschikt over het vermogen om inventief, creatief en soms improviserend te komen tot breed gedragen besluiten.
- beschikt over een sterk communicatief vermogen, niet alleen in woord en geschrift, maar vooral ook in intermenselijke relaties.

Praktisch:

- hij/zij ten minste elk kwartaal een dagdeel (ochtend, middag of avond) beschikbaar moet zijn.
- hij/zij bestuurlijk niet (meer) betrokken is bij een van de stakeholders (Een lidmaatschap van een organisatie van een der geledingen is geen probleem)
- het een pré is als hij/zij over goede contacten beschikt bij o.a. de provincie en voorts een ruim netwerk kent met andere maatschappelijke organisaties, die op een of andere manier te maken hebben met de fauna in het buitengebied.

Concept taakopvatting landelijk wolvenoverleg:

Betrekken stakeholders bij actualisering Interprovinciale wolvenplan, met daarbij expliciete aandacht voor:
- uitwerken handelingsperpectief bij incidenten (zoals ‘wolf bij Heusden’)
- uitwerking bouwstenen voor overige scenario’s
- Fact finding studie wolf
- Interprovinciaal wolvenplan 2.0

Insteek is overleg/afstemming: provincies vragen landelijk wolvenoverleg niet om advies, maar het staat landelijk wolvenoverleg natuurlijk vrij om tot advies aan provincies te komen. Vooraf zal gecommuniceerd worden dat provincies zelf afwegingen maken.

Duidelijke scheiding tussen/geen overlap landelijk wolvenoverleg versus provinciale gebiedscommissies:

- Provinciale gebiedscommissies zijn gericht op gebiedsgerichte preventie (uitwerken schadepreventieplan, procesbegeleiding bij uitwerking), conform Interprovinciaal Wolvenplan;
- Landelijk wolvenoverleg is gericht op provincie-overschrijdende zaken zoals hoe omgaan met incidenten en updaten Interprovinciaal Wolvenplan (2022)

Beoogde samenstelling landelijk wolvenoverleg:

- LTO Nederland (vakgroep schapenhouderij)
- Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders
- Vereniging Gescheperde Schaapskudden
- Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging
- Staatsbosbeheer
- Natuurmonumenten
- Federatie Particulier Grondbezit
- Dierenbescherming
- Zoogdiervereniging
- NoWolvesNL
- Wolf Fencing
- WENR (Wageningen Universiteit)

Voor alle deelnemers/stakeholders geldt dat ze uitganspunten van overleg moeten onderschrijven ('in overleg verder komen') en dus elkaars standpunten respecteren (kan aandachtspunt zijn bij 'wat meer radicaal georiënteerde communicerende stakeholders')
Tevens nemen (uiteraard) provincies en LNV deel aan landelijk wolvenoverleg.

Toelichting:
Voor de zomer hebben stakeholders uit de hoek van voornamelijk dierhouders[1] verzocht om een landelijke wolvencommissie, gebaseerd op de ervaringen in Gelderland en resterende vraagstukken. Stakeholders vrezen versplintering van kennis rond preventie van wolvenschade en achten (twaalf) verschillende preventieplannen niet werkbaar, met name niet voor begrazingsbedrijven, die meerdere provincies actief zijn.

Een landelijke overlegvorm sluit bovendien aan bij het uitgangspunt van provincies om ten aanzien van de wolf als gezamenlijke provincies op te willen trekken en beleid te ontwikkelen. Het Interprovinciaal wolvenplan is daarvan het resultaat.

Met het instellen van een landelijk wolvenoverleg wordt recht gedaan aan de maatschappelijke betrokkenheid zoals verwoord onder behoefte stakeholders en de rol van de provincies en Rijk om enerzijds om gezamenlijk beleid te voeren en de regie te houden en anderzijds maatschappelijke betrokkenheid te waarborgen.

Vanuit de provincies is er regie op het proces, maar willen we ook alle stakeholders betrekken bij de besluitvorming. Het is vanuit overwegingen van draagvlak, betrokkenheid en communicatie nuttig om via een dergelijk landelijk overleg een klankbord te hebben bij betrokkenen. Daarmee kan lopende het beleidsproces worden meegedacht en geadviseerd. Ook kunnen signalen vanuit de stakeholders snel worden opgepakt.

[1] o.a. LTO Nederland (vakgroep schapenhouderij), Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders (KSG), Vereniging Gescheperde Schaapskudden Nederland (VGSN), Federatie Particulier Grondbezit en Natuurmonumenten, brief aan IPO 6 juli 2020

Werkt voor provincies

Memo

Van [redacted] **- coördinator wolf**

Afgestemd met [redacted]

Aan [redacted]

C.c. -

Datum 7 oktober 2020

Onderwerp **Opstart landelijk overleg wolven**

Bijlage(n)

STARTNOTITIE LANDELIJK OVERLEG WOLVEN – CONCEPT -

Toelichting vooraf

Voor de zomer hebben stakeholders uit de hoek van voornamelijk dierhouders[1] verzocht om een landelijke wolvencommissie, gebaseerd op de ervaringen in Gelderland en gericht op de resterende vraagstukken t.a.v. het wolvenbeleid. Stakeholders vrezen versplintering van kennis rond preventie van wolvenschade en achten (twaalf) verschillende preventieplannen niet werkbaar, met name niet voor begrazingsbedrijven, die meerdere provincies actief zijn.

Een landelijke overlegvorm sluit bovendien aan bij het uitgangspunt van provincies om ten aanzien van de wolf als gezamenlijke provincies op te willen trekken en beleid te ontwikkelen. Het Interprovinciaal wolvenplan is daarvan het resultaat.

Met het instellen van een landelijk wolvenoverleg wordt recht gedaan aan de maatschappelijke betrokkenheid zoals verwoord onder behoefte stakeholders en de rol van de provincies en Rijk om enerzijds om gezamenlijk beleid te voeren en de regie te houden en anderzijds maatschappelijke betrokkenheid te waarborgen.

Vanuit de provincies is er regie op het proces, maar willen we ook alle stakeholders betrekken bij de besluitvorming. Het is vanuit overwegingen van draagvlak, betrokkenheid en communicatie nuttig om via een dergelijk landelijk overleg een klankbord te hebben bij betrokkenen. Daarmee kan lopende het beleidsproces worden

[1] o.a. LTO Nederland (vakgroep schapenhouderij), Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders (KSG), Vereniging Gescheperde Schaapskudden Nederland (VGSN), Federatie Particulier Grondbezit en Natuurmonumenten, brief aan IPO 6 juli 2020

meegedacht en geadviseerd. Ook kunnen signalen vanuit de stakeholders snel worden opgepakt.

Naar aanleiding van bovenstaande is in de BAC VP (17/09/20) is besloten om een landelijk wolvenoverleg in te stellen.

1. Voorstel landelijk wolvenoverleg met betrokken stakeholders

Onderstaand wordt ingegaan op het voorzitterschap, de taakopvatting en de samenstelling van het landelijk wolvenoverleg. Dit als informatie vooraf. Deze punten zullen t.z.t. in een eerste startbijeenkomst nader worden toegelicht en besproken.

Voorzitterschap

Daarbij heeft de BAC VP besloten voort te bouwen op de provinciale wolven commissies (Gelderland, Noord-Brabant en Drenthe). Dhr. Pieter van Geel is voorzitter van twee van deze provinciale overleggen. Mede daarom is het voorstel hem ook als voorzitter van het landelijk wolvenoverleg te benoemen.

Voortgang is belangrijk: binnen de wolvenwerkgroep hebben genoemde drie provincies een actieve rol om voortbouwend op hun provinciale commissies snel een landelijke commissie is op te starten. Met de leden van de provinciale commissies in genoemde provincies is het voor grootste deel ook in de (personele en organisatorische) samenstelling van de landelijke commissie te voorzien, waardoor aanvulling beperkt kan zijn. Voorgesteld wordt om in ieder geval het ministerie LNV deel te laten nemen.

Taakopvatting landelijk wolven overleg (LOW)

Een zorgvuldige duiding en afbakening van het doel van het landelijk overleg van groot belang. *(NB: dit in overleg met de voorzitter nog nader af te stemmen)*

- Het landelijk wolvenoverleg dient bij te dragen aan kennisuitwisseling en een klankbordfunctie te hebben. Het is voor alle partijen van belang het maatschappelijk veld zo veel mogelijk mee te nemen in de verdere ontwikkeling van het interprovinciaal wolvenbeleid.
- De gedeelde opvattingen van de maatschappelijke organisaties worden benut bij de invulling van het wolvenbeleid. Helder dient te zijn dat besluitvorming bij de (gezamenlijke) provincies (IPO BAC VP) ligt.
- Het is een landelijk wolvenoverleg waar provincies/IPO/BIJ12 en LNV wel bij aanwezig zijn maar in faciliterende rol bijv. door invulling van de secretariaatsrol, informatieverstrekking e.d. Partijen zijn in overleg bijeen maar niet in overleg met de overheden.
- Daarbij is het tevens van belang helder onderscheid te maken tussen de landelijk te voeren discussies en regionale discussies in de provinciale gebiedscommissies (waar aan de orde[2]). De rolverdeling is dat de provinciale commissies zich uiteraard met provinciale aspecten bezig houden. Het landelijk overleg zal zich kunnen uitspreken over (inter-)nationale/interprovinciale aspecten (zie onderstaand kader).

[2] Indien wolvengebied ingesteld na vestiging wolf conform procedure Wolvenplan

(inter-)nationale/interprovinciale aspecten wolvenbeleid:

Actualisering Interprovinciale wolvenplan (Interprovinciaal wolvenplan 2.0):
- Uitwerken handelingsperpectief bij incidenten (zoals 'wolf bij Heusden')
- Uitwerking bouwstenen (draaiboeken) voor overige wolvenincident scenario's
- Fact-finding studie wolf

Gerelateerde ontwikkelingen:
- tegemoetkomingen in de schade en monitoring m.b.t. de wolf.
- communicatie over de wolf.
- internationaal managementplan.

Beoogde samenstelling landelijk wolvenoverleg:
Stakeholders die in aanmerking komen voor deelname aan het landelijk wolvenoverleg zijn in ieder geval:
- LTO Nederland (vakgroep schapenhouderij),
- Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders,
- Verenging Gescheperde Schaapskudden,
- Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging,
- Staatsbosbeheer
- Natuurmonumenten
- Federatie Particulier Grondbezit,
- Dierenbescherming,
- Wolf Fencing
- Zoogdiervereniging
- WENR (Wageningen Universiteit)

Dit overleg wordt gefaciliteerd vanuit de provincies/IPO/BIJ12 en het ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit. Hetgeen betekent dat ook vertegenwoordigers vanuit deze overheden aan het overleg zullen deelnemen.

Voor alle deelnemers/stakeholders geldt dat ze uitgangspunten van overleg moeten onderschrijven ('in overleg verder komen') en dus elkaars standpunten respecteren. Van de deelnemers wordt verwacht dat zij bestuurlijk of uitvoerend betrokken zijn bij het wolvenbeleid. We gaan daarbij uit van maximaal één persoon per organisatie.

BIJ12 zal vanuit het team Faunazaken de secretaris rol vervullen, IPO, en LNV provincies, nemen eveneens deel aan het landelijk wolvenoverleg.

Startoverleg
Zodra nader vooroverleg met de voorzitter heeft plaatsgevonden en betrokken partijen hun vertegenwoordigers hebben voorgedragen, zal een eerste bijeenkomst van het landelijk wolvenoverleg worden ingepland. Dit moet nog komend kwartaal, bij voorkeur medio november, plaatsvinden.

Praktische zaken
De voorzitter zal een vergoeding voor zijn inzet ontvangen, de deelnemers ontvangen een reiskostenvergoeding. Uitgegaan wordt van ca. 3-4 per jaar bijeen te komen.
De provincies d.t.v. IPO/BIJ12 faciliteren die overleg.

Bijlage 3: actualisatie Interprovinciaal Wolvenplan

Uitgangspunt van het Interprovinciaal wolvenplan is dat provincies vanaf januari 2019 drie jaar de tijd nemen om -al dan niet aan de hand van pilots in het geval van lokale vestiging van wolven- ervaring op te doen met het wolvenplan.
Dit betreft enerzijds de gehanteerde afhandeling in tegemoetkoming van de wolvenschade en anderzijds de opgedane overige ervaringen met gevestigde wolven, zwervende wolven en gebiedscommissies.
Hieruit volgt dat dat januari 2022 een logisch moment is om de balans op te maken ten aanzien van het voorliggende wolvenplan en te beslissen over de wenselijkheid/noodzaak van actualisatie van het wolvenplan. Het is daarom passend om in 2021 eerste conclusies te trekken en voorstellen voor te bereiden ten behoeve van een eventuele actualisatie van het wolvenplan. Vertrekpunt daarbij is en blijft dat provincies gezamenlijk, nu ook met LNV, optrekken zodat er een landelijk eenduidig wolvenbeleid blijft.
Eind dit jaar (2020) zal er daarom een voorstel gedaan worden hoe te komen tot actualisatie/doorontwikkeling van het interprovinciaal wolvenplan. Om in 2021 te kunnen bezien in hoeverre het huidige wolvenplan aanpassing vereist, zullen onderdelen eerst nader moeten worden verkend.

Gezien bovenstaande adviseert de werkgroep natuurwetgeving om het Interprovinciaal wolvenplan niet op dit moment te herzien. Wel is er aanleiding om het wolvenplan op korte termijn aan te vullen ten aanzien van incidenten zoals bij Heusden. Hiertoe is aan de BAC VP 17 september 2020 voorgesteld om op korte termijn -vooruitlopend op bovenomschreven actualisatie- een draaiboek 'Handelingsperspectief wolven-incidenten', nader uit te werken. Zie daartoe notitie 'Stand van zaken wolvendossier' tbv BAC VP 17 september 2020.

Op voornoemde langere termijn is actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan denkbaar ten aanzien van de volgende punten.
Update van de stand van zaken met betrekking tot de wolf in Nederland – de basis hiervoor kan gelegd worden in de fact finding study (in samenwerking met LNV, zie ook hierna).

- Landelijke kaders – opdat provincies dezelfde normen en regelingen blijven hanteren voor vergoedingen voor preventieve maatregelen.
- Voortzetting tegemoetkomingsregeling - keuze over de voortzetting van de schaderegeling die in het Interprovinciaal wolvenplan is vastgelegd. Bijvoorbeeld duidelijkheid bieden om eventueel vanaf 2022 als voorwaarde voor het toekennen van een schade-uitkering aan dierhouders in het aangewezen gebied geldt dat de dieren worden beschermd door afrasteringen die voldoen aan de dan gestelde eisen? Discussie over wel of geen vergoeding van arbeid en vervolgschade
- Managementplan wolf - Het verkennen en bepalen van de mogelijkheden om te komen tot internationaal afgestemd beheer van wolven.
- Waardebepaling overige diersoorten - het lijkt er op dat ook andere diersoorten ten prooi vallen aan de wolf. Het is gewenst hiervoor ook een waardebepaling en/of via een richtlijn te ontwikkelen
- Communicatie - Actualiseren van de communicatieparagraaf

Ad Fact finding studie wolf
Ten behoeve van bovenstaande acht de werkgroep natuurwetgeving het nodig te komen tot een update van de stand van zaken m.b.t. de wolf in Nederland, met daarbij aandacht voor maatschappelijke vragen in relatie tot de actuele kennis. Concreet wordt voorgesteld om –in samenwerking met LNV, want voortouw tot bevorderen van wetenschappelijk onderzoek - te komen tot een actualisering van de 'fact-finding studie wolf 'uit 2011.
Hiermee kan tegelijkertijd tegemoet gekomen worden aan de wens om de ruimtelijke verspreiding van de wolf in Nederland in beeld te brengen, waarmee inzicht ontstaat in

corridors, leefgebieden en dergelijke. Een voorstel hiertoe zal worden uitgewerkt en later dit jaar aan de AAC/BAC VP worden voorgelegd.

Consequenties
Actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan vergt in eerste instantie vooral ambtelijke inzet. Denkbaar is dat een financiële bijdrage nodig is voor aanvullend verkennend onderzoek zoals bijvoorbeeld genoemde fact finding studie wolf.
Indien voorzien wordt dat dit meer zal zijn dan de gebruikelijke inzet van de betreffende werkgroepleden, of andere inzet dan ambtelijke, dan zal dit nader in beeld gebracht worden.

Bijlage 4: Communicatie wolvendossier BIJ12 / Communicatieframework Wolf

Naar aanleiding van eerder gevoerde discussies in de AAC VP (25 juni 2020) over het Communicatie-framework Wolf worden de volgende voorstellen worden gedaan:

A. Besluiten tot tijdelijke aanstelling (1 jaar) van een communicatieadviseur wolf (0,5 fte, schaal 10), dit na 9 maanden te evalueren en hierin in de BIJ12 begroting van 2021 te voorzien. De kosten hiervoor bedragen ongeveer 50.000 euro.
B. Besluiten tot een definiëring van wat onder 'publiekscommunicatie' m.b.t. wolvendossier wordt verstaan. Samenvattend is het voorstel dat BIJ12, namens de provincies, waardenvrij, neutraal en feitelijke informatie gaat verstrekken. Het gaat om publiekscommunicatie die met name gericht is op algemene informatie over de wolf zelf en specifiek over de 'omgang van mens met wolf' en gericht op het bevorderen van passend menselijk gedrag vanuit een realistisch beeld.

A. Tijdelijke Communicatieadviseur wolf

Het IPO Wolvenplan uit 2019 bevatte één pagina over communicatie. Dit is aan een herziening toe. Daarbij kunnen we putten uit vier jaar communicatie-ervaring op dit thema.

Na vier jaar communiceren over de wolf concluderen betrokken partijen dat een duidelijke rolverdeling tussen bevoegde gezagen, BIJ12 en stakeholders Wolven[1] gewenst is. Afstemming tussen die partijen over communicatie over de wolf bleek geen overbodige luxe.

In dit kader is een communicatieframework opgesteld. Dit communicatieframework is een voorstel om toe te werken naar een gezamenlijk en gecoördineerde, gestroomlijnde communicatieaanpak.

Het doel is om goed voorbereid te zijn in de communicatie over de wolf. Op inhoud én op handelen. Het plan schetst op hoofdlijnen wat er nu is afgesproken over communicatie en afstemming en informeert u over nog uit te werken onderdelen. Uit te werken onderdelen betreffen het maken van samenwerkingsafspraken, opstellen handelingsprotocollen, uitwerken woordvoeringslijnen.

Een evaluatie van de noodzaak tot vervolg voor de werkzaamheden volgt na een jaar.

Uiteindelijk biedt dit mogelijkheden tot de noodzakelijke uitbreiding communicatie en voorlichting rondom de wolf voor een bredere doelgroep.

De kosten van deze extra inzet zal BIJ12 in 2020 opvangen binnen de begroting. Voor 2021 neemt BIJ12 de kosten op in de VJN 2021. Een evaluatie van de noodzaak tot vervolg van de inzet voor de werkzaamheden volgt binnen een jaar.

B. Publiekscommunicatie wolven

Onderstaand wordt aangegeven wat onder publieksvoorlichting (ihkv de wolf) wordt verstaan en voorgesteld dat dit tot het takenpakket van BIJ12 zal behoren.
Mede op verzoek vanuit de IPO werkgroep d.d. 2 juli jl. is de vraag voorgelegd om het onderdeel "publiekscommunicatie wolf" nader uit te werken. Aanleiding is het feit dat BIJ12 door 'het publiek' hier wel op wordt aangesproken en dit onontkoombaar is. Alternatief zou zijn niet in te gaan op 'publieksvragen' en/of door te verwijzen naar bijvoorbeeld de afzonderlijke provincies of andere organisaties. In doelgerichte algemene publiekcommunicatie is conform het wolvenplan niet of nauwelijks door BIJ12 voorzien.

[1] Dit zijn de terreinbeherende organisaties, soortenorganisaties en andere organisaties binnen het samenwerkingsverband Wolven in Nederland

Het voorstel is dat BIJ12, namens de provincies, waardenvrij, neutraal en feitelijke informatie gaat verstrekken. Algemene publiekscommunicatie die met name gericht is op algemene informatie over de wolf zelf en specifiek over de 'omgang van mens met wolf' en gericht op het bevorderen van passend menselijk gedrag vanuit een realistisch beeld.

Daar is zo blijkt uit onderzoek ook vraag naar, het is vaak algemeen geldende informatie, die voor heel Nederland/alle Nederlanders geldt.

De vorm waarin kan nog nader ingevuld worden. Te denken valt aan:

- een Q&A lijst/ veel gestelde vragen en antwoorden
- uitbreiding van de informatie op de webpagina www.bij12.nl/wolf
- een downloadbare brochure
- een infographic
- een voorlichtingsvideo
- inzet social media
- een invulformulier waarop vragen gesteld kunnen worden.

Door het inzetten van bepaalde communicatiemiddelen wordt verwacht dat de inspanning om aparte telefoontjes, mails e.d. te beantwoorden tot een minimum wordt beperkt. Daarnaast helpt een uitbreiding van de nieuw, vastgelegde informatie structureel bij de beantwoording van telefoontjes en mails die alsnog binnenkomen. Daarbij zij aangetekend dat nu niet in te schatten valt hoe vaak dit aan de orde zal zijn. De verwachting is gerechtvaardigd dat dit toeneemt naarmate BIJ12 zich meer als 'Wolvenloket' manifesteert.

Vanaf 2021 neemt BIJ12 de kosten op in de VJN 2021.

<u>Wat kan er onder publieksvoorlichting worden verstaan?</u>
In het Interprovinciale wolvenplan wordt onderscheid gemaakt in communicatie in relatie tot de huidige BIJ12 wolven-taken gerelateerde onderwerpen (monitoring, preventieve middelen, wolvenschade). Hierin is voorzien en met name gericht op direct betrokkenen als dierhouders (helpdesk) en informatie geeft op pers- en media vragen. Bijv. via onze website en tussentijdse nieuwsbrieven en rapportages.
Daarnaast verzorgen de afzonderlijke provincies communicatie over de eigen lokale situaties, waarbij BIJ12 deze informatie verder deelt via de website en social media.

Algemene publiekscommunicatie: Het doel is zo goed en duidelijk mogelijk te communiceren over het onderwerp wolf in de brede zin van het woord. Hier wordt communicatie gevoerd vanuit een breed maatschappelijke kader met aandacht voor ecologische aspecten. Dit type communicatie heeft een algemeen karakter, is *regulier,* kan worden voorbereid, met medewerking van deskundigen uit het wolvennetwerk en komt onder meer uit de informatiebehoefte vanuit het brede publiek dat binnenkomt bij BIJ12.

<u>Onderzoek LNV naar draagvlak wolf</u>
In doelgerichte algemene publiekcommunicatie is niet of nauwelijks door BIJ12 voorzien. Maar zoals ook blijkt uit het Motivaction 'Maatschappelijk draagvlak onderzoek', dat in opdracht van LNV is uitgevoerd, is er blijkbaar wel vraag naar die informatie. Ruim een derde van de Nederlanders wil meer informatie over de wolven met name hoe wolven reageren op mensen en wat je moet doen als je een wolf tegenkomt.
Er is relatief veel interesse naar de (toekomstige) gevolgen van het samenleven met de wolf.
Nederlanders verwachten daarbij ook ondersteuning vanuit de overheden. De rol van de provincies is daarbij relatief onbekend.

Enige aanbevelingen hieruit zijn:

- Inzetten op het verhogen van het controle gevoel om zorgen van angst weg te nemen en tegelijkertijd laten realiseren dat de wolf een wild roofdier is.
- Wegnemen van foute aannames over het gedrag van wolven als deze dichtbij mensen leeft.
- Duidelijkheid geven over de provinciale verantwoordelijkheid voor het wolvenbeleid.

Wat doet BIJ12:

- BIJ12 doet aan low profile publieksvoorlichting en dan alleen over schadeafhandeling, preventieve middelen en monitoring via de website en kwartaal- en jaarrapportages.
- Bieden van algemene informatie over de wolf, de ecologie, verspreiding, gedrag, leefwijze etc. Dit sluit ook aan op de taken die BIJ12 hierin al heeft.
- Bieden van algemene informatie gericht om het gedrag/de omgang van mensen met wolven. Bijv. over het menselijke gedrag bij een ontmoeting met de wolf. Wat moet ik doen of juist niet, hoe ga je daar mee om, wat zijn de risico's etc.
- Het via (online) BIJ12-kanalen delen van online publicaties van samenwerkingspartners zoals provincies, de Zoogdiervereniging, Wolven in Nederland, Wolf-Fencing en in mindere mate ook de media.
- Het laten maken van professionele beelden van de wolf en thema's en onderwerpen rondom de wolf zoals preventie, ter ondersteuning van onze berichtgeving.
- Bieden van algemene informatie bij incidentele specifieke beleidsmatige/uitvoeringstechnische situaties. Bijv. een bijdrage leveren aan een (bewoners-)bijeenkomst in een wolvengebied waar zich een probleem voordoet (crises communicatie).
- Faciliteren van algemene publieksvoorlichting aan derden (bijv. een tentoonstelling of film).

Wat doet BIJ12 niet:

- Zelf organiseren van (algemene publieke) wolven excursies of lezingen.
- Opleiden en ondersteunen van vrijwilligers.
- Optreden in discussieprogramma's/ talkshows op radio of televisie.
- Spreekbeurtmateriaal, kleurplaten e.d.

Consequenties

Vanaf 2021 neemt BIJ12 de kosten op in de VJN 2021.

Vervolgstappen

Na besluitvorming zal BIJ12 namens de afdeling communicatie over gaan tot en werven van een tijdelijke communicatie medewerker.

Werkt voor provincies

Memo

Van	
Afgestemd met	IPO wolvenwerkgroep
Aan	IPO Werkgroep Natuurwetgeving
C.c.	-
Datum	11 november 2020
Onderwerp	Uitwerking Actualisatie Interprovinciaal Wolvenplan, (inclusief begroting)
Bijlage(n)	

Kern van het onderwerp

Doel is om begin 2022 een geactualiseerd Interprovinciaal wolvenplan vast te kunnen stellen. Deze notitie bevat een uitwerking van de daartoe benodigde acties (stappen en/of bouwstenen), inclusief een raming van kosten.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. Kennis nemen van uitgewerkte acties (stappen/bouwstenen) nodig voor actualisering Interprovinciaal wolvenplan;
2. Instemmen met daartoe benodigde begroting

Interprovinciaal wolvenplan

Doel is dat begin 2022 een geactualiseerde versie van het wolvenplan wordt vastgesteld. Het plan zal door de actualisatie beter aansluiten bij huidige ontwikkelingen, nieuwe kennis, inzichten en maatschappelijke wensen. Dat betekent dat in 2021 de balans op wordt gemaakt m.b.t. het huidige Interprovinciale wolvenplan.
Het plan biedt landelijke kaders voor een interprovinciaal wolvenbeleid o.a. beschrijving van de wolf, de wettelijke bescherming, de inzet van preventieve maatregelen, de afhandeling van schade en probleemsituaties , monitoring en communicatie.

Aanpak actualisatie

Het actualiseren van het Interprovinciaal Wolvenplan kent een aantal acties (stappen/bouwstenen), te onderscheiden naar korte termijn (2020), langere termijn (2021) en tenslotte de afronding/eindfase in 2022. De acties voor 2021 zijn in deze notitie nader uitgewerkt.

Korte termijn (2020):

- Aanvulling tav handelingsperspectief voor wolven die bovenmatige schade veroorzaken, zoals eerder dit jaar de wolf bij Heusden. Beschrijving van scenario over hoe te handelen bij wolven die bovenmatige schade veroorzaken.
  De notitie *aanvulling* is parallel geagendeerd aan deze notitie *uitwerking actualisatie* in de BAC VP 17 december 2020. Deze aanvulling loopt d*erhalve vooruit op de actualisatie op langere termijn.*
- Start Landelijk Overleg Wolf, wordt betrokken bij volgende stappen

Langere termijn (2021)

- Actualisering fact finding-study wolf;
- Balans opmaken van eerste ervaringen met gevestigde wolven;
- Internationaal soortmanagementplan wolf;
- Mogelijkheid meenemen Goudjakhals in actualisatie;
- Uitwerking draaiboek handelingsperspectief voor scenario's *andere dan wolven die bovenmatige schade veroorzaken*;
- Voortzetting tegemoetkomingsregeling;
- Waardebepaling overige diersoorten;
- Communicatie;
- Overige vervolgacties wolf (nav vaststellen Interprovinciaal wolvenplan)

Eindfase (begin 2022)

- Begin 2022 (3 jaar na vaststellen in 2019) balans opmaken welke aspecten van wolvenplan actualisatie behoeven.

Uitwerking acties langere termijn (2021)

Ad Actualisering fact finding-study wolf;

De actualisering Interprovinciaal wolvenplan is onder te verdelen in juridische en niet juridische thema's:

- Verspreiding, voorkomen, herkomst
- Gedrag
- Ecologie
- Schade, monitoring en beheer
- Juridisch

Deze thema's zijn uitgewerkt in bijlage A (onderdeel van dit document)

Ad Balans opmaken van eerste ervaringen met gevestigde wolven, met daarbij aandacht voor oa:

- vastgestelde leefgebieden
- gebiedscommissies;

NB: het opmaken van de balans tav de eerste ervaringen met gevestigde wolven is feitelijk een vorm van evaluatie van (onderdelen van) de ingezette beleidslijn (als gevolg van vaststellen Interprovinciaal wolvenplan begin 2019). Niet uitgesloten is dat beschouwing van de ervaringen van de eerst paar jaar leidt tot (behoefte aan) heroverweging van de beleidslijn en mogelijk zelfs tot nadere besluitvorming hierover.
Dergelijke beleidskeuzes zullen pas dan bij vaststelling van het Interprovinciaal wolvenplan 2.0 aan de orde zijn. Op dit moment is het nog te vroeg om hierover al besluiten te kunnen nemen.

Ad Internationaal soortmanagementplan wolf:

- Verkennen en bepalen van de mogelijkheden om te komen tot internationaal afgestemd beheer van wolven. Het bepalen van de juridische mogelijkheden om te komen tot het beheer van wolven, inclusief eventuele bouwstenen voor een internationaal soortmanagementplan.
- Concreet: In overleg met LNV in beeld brengen welke stappen provincies te zetten hebben om (met LNV) een start te kunnen maken met initiatief richting buurlanden ten behoeve van Internationaal soortmanagementplan wolf (naar verwachting zal dit deels overlappen met actualisering fact finding-study wolf;

Ad Mogelijkheid meenemen Goudjakhals in actualisatie:

- Na enkele eerdere waarnemingen van de Goudjakhals in Nederland lijkt deze soort (in zekere zin te beschouwen als het 'kleinere broertje van de wolf') nu ook voor het eerst schapen gedood te hebben;
- Omdat de Goudjakhals zich tot op zekere hoogte identiek gedraagt aan de wolf, ligt een vergelijkbare behandeling voor de hand;
- Gezien de (grote) overeenkomsten met de wolf lijkt een volledig apart Goudjakhals teveel van het goede (geen efficiënte besteding van middelen);
- Efficiënter is om te bezien of en in hoeverre de goudjakhals 'mee kan liften' op het geactualiseerde wolvenplan (eventueel met een eigen hoofdstuk oid);
- Middels de juridische analyse (onderdeel fact finding study) worden de mogelijkheden van bovenstaande opties snel in beeld gebracht;
- Relevant hierbij zijn ook de andere goudjakhals notities die in deze vergadering ter informatie aan de orde komen.

Ad Uitwerking draaiboek handelingsperspectief voor scenario's *andere dan wolven die bovenmatige schade veroorzaken*

- Te denken valt aan scenario's als bijvoorbeeld: wolf valt hond aan;
- Deze scenario's zijn geïdentificeerd in het huidige wolvenplan en behoeven nadere uitwerking (hoe om te gaan met incidenten?);
- Voor het belangrijkste scenario's (wolven die bovenmatige schade veroorzaken) wordt reeds voorzien in een Aanvulling tav handelingsperspectief (zoals hierboven onder actie korte termijn geschetst: geagendeerd in BAC VP op 17 december 2020).

Ad Voortzetting tegemoetkomingsregeling:

- In beeld brengen keuzes tav voortzetting van de schaderegeling zoals in het Interprovinciaal wolvenplan is vastgelegd
- Daarbij bijvoorbeeld duidelijkheid bieden om mogelijk vanaf 2022 als voorwaarde voor toekennen van schade-uitkering te stellen dat voor dierhouders in aangewezen gebied geldt dat de dieren dienen te worden beschermd door afrasteringen;
- Overwegen daaraan eisen te stellen;
- Opties in beeld brengen tav wel of geen vergoeding van arbeid en vervolgschade

Ad Waardebepaling overige diersoorten

- Ook andere diersoorten dan schapen vallen ten prooi aan de wolf. Het is gewenst hiervoor (en geactualiseerd voor de schapen) ook een waardebepaling en/of richtlijn te ontwikkelen.

Ad Communicatie

- Actualiseren van de communicatieparagraaf
- invulling van de beoogde extra communicatie inzet.

Ad overige vervolgacties wolf (nav vaststellen Interprovinciaal wolvenplan)
Dit betreft een aantal praktische zaken als:

- Aanpassing provinciale beleidsregels faunaschade mbt wolf
- Opvanglocatie gewonde wolf (+ ontheffing)
- Informeren politie, dierenambulances en St. Wildaanrijding ed.
- Contacten met Centrale Commissie Dierproeven.

b. Landelijke kaders: opdat provincies hetzelfde beleid, dezelfde normen en regelingen blijven hanteren voor vergoedingen voor preventieve maatregelen. De samenwerking met LNV verwoorden. Aan de orde kan dan komen: invulling/heroverweging/bevestiging huidige uitgangspunten.

Uitvoering van bovenstaande acties leidt tot de volgende (kennis)documenten:

- **Fact finding study:** met betrekking tot de stand van zaken wolvenkennis.
- **Analyse Juridisch kader:** zowel theoretisch overzicht als praktisch toepasbare regelgeving.
- **Uitwerking draaiboek handelingsperspectief:** aan de hand van de tabellen uit het huidige wolvenplan nadere invulling geven aan de handelingen bij incidenten.
- **Advies waardering faunaschade:** een update van de waardebepaling schapen en een aanvulling met overige diersoorten.

Consequenties

Actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan vergt niet alleen veel ambtelijke inzet. De beoogde kennisdocumenten brengen kosten met zich mee.

Financiële gevolgen

Financiële dekking is nodig voor aanvullend verkennend onderzoek. Bovenstaande leidt tot een begroting van hiervoor te maken kosten in totaal betreft dit € 197.500. Dit is exclusief lopende kostenposten zoals monitoring, schadetaxatie e.d.

Onderdeel	**Begroot bedrag**	
Fact-finding study	€ 62.500,=	+ € 62.500,= 50% bijdrage Ministerie LNV extern uitzetten van onderzoek
Analyse juridisch kader	€ 30.000,=	extern uitzetten van onderzoek
Advies waardering faunaschade	€ 30.000,=	extern uitzetten van onderzoek
Actualisering Wolvenplan	€ 50.000,=	Bijdrage extra inhuur capaciteit BIJ12 om deze activiteit uit te voeren
Inzet communicatiemedewerker	€ 25.000,=	Conform besluit AAC VP 30-9-2020 extra inhuur voor 1 jaar door BIJ12
Landelijk Overleg Wolf	€ 25.000,=	Bijdrage voor organiseren, vacatiegelden en secretariat BIJ12
Totaal t.b.v. actualisatie	**€ 222.500,=**	

Procesmatige aanpak

- De werkzaamheden worden begeleid vanuit de IPO Wolvenwerkgroep.
- Het Landelijk Overleg Wolf (LOW) wordt betrokken in dit proces.
- Voorzien is in regelmatige voortgangsrapportage aan het IPO.

Datum 11 november 2020
Onderwerp Uitwerking Actualisatie Interprovinciaal Wolvenplan

Bijlage A: uitwerking thema's fact finding study

Verspreiding, voorkomen, herkomst

- Zijn er hotspots / corridors die veelvuldiger worden benut door dispergerende wolven (vanuit omliggende landen)? Deze vraag is van belang omdat overwogen kan worden om in deze gebieden uit te gaan van een hogere mate van voorzienbaarheid van schade door wolven. De beantwoording vraagt onder meer een ruimtelijke analyse.
- Wat is de ontwikkeling van de wolvenpopulatie in omliggende landen en wat zijn de verwachtingen voor Nederland?
- Waar kunnen wolven in NL waarschijnlijk goed leven en voor hoeveel wolven is er mogelijk plek?
- Zijn de wolven in Centraal Europa (deels) illegaal uitgezet of is er sprake van hybridisatie? Deze vraag is van belang omdat hierover veelvuldig berichten opduiken in (sociale) media.

Gedrag

- Welk gedrag van wolven is als natuurlijk te beschouwen en welk gedrag is afwijkend?
- Waarom doden wolven vaak meer schapen dan ze opeten (surplus killing)?
- Aanvallen van wolven op mensen (en honden): welke ervaringen zijn elders in Europa opgedaan met de recent sterk uitbreidende populatie wolven?
- Wat is daarvoor de achterliggende sociologische oorzaak van het mens-wolfconflict?
- Co-existentie & beleving (vanuit de filosofie, ethiek & sociologie): Wat zijn de positieve effecten die mensen beleven bij de wolf?
- Wat zijn de mogelijke gevolgen voor recreatie, verkeersveiligheid en volksgezondheid van de vestiging van de wolf in Nederland?

Ecologie

- Dieet: wat eten wolven in Nederland?
- Wolf in het ecosysteem: wat zijn de effecten van de wolf op het ecosysteem?

Schade, monitoring en beheer

- Wat kunnen we leren van het beleid van de ons omringende landen ten aanzien van schadepreventie en tegemoetkomingen?
- Welke buitenlandse ervaringen zijn er mbt afschot van wolven en het effect hiervan op het gedrag de wolvenroedel.
- Faunabeheer: vraagt de komst van de wolf aanpassingen in het faunabeheer van de provincies, kijkend naar de beschikbaarheid van wilde prooien?
- Voor de monitoring van de wolf zelf is er recent een monitoringsplan opgesteld, maar welke andere aspecten dienen te worden gemonitord? Bijvoorbeeld: de effecten van de wolf op ecosystemen.

Juridisch o.a.:

- analyse wettelijk/Europeesrechtelijk kader en relevante ontwikkelingen daarin;
- analyse juridische mogelijkheden wel/geen leefgebied/corridors (NB: mogelijkheden lijken zeer beperkt)'
- Parallellen met Goudjakhals (zie ook hierna)

BAC Vitaal Platteland

op 29 oktober 2020
Agendapunt 3b

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Datum	7 oktober 2020
Portefeuillehouder	
Inlichtingen bij	(BIJ12) / (IPO bureau)
Telefoon	06 / 06
Onderwerp	Vervolgproces wolvendossier

Kern van het onderwerp
Voorstel tot actualisatie/doorontwikkeling van het Interprovinciaal wolvenplan.

Voorstel/gevraagd besluit:
Instemmen met voorstel tot actualisatie Interprovinciaal wolvenplan langs de volgende tijdlijn (en onder voorbehoud van financiering):

- Eind 2020 voorstel van werkgroep tot actualisatie wolvenplan (inclusief begroting), op basis van een actualisering van 'fact finding-studie wolf';
- In 2021 eerste conclusies en voorbereiding voorstellen ten behoeve van eventuele actualisatie van wolvenplan;
- Begin 2022 (3 jaar na vaststellen in 2019) balans opmaken ten aanzien van voorliggende wolvenplan en beslissen over wenselijkheid/noodzaak van actualisatie.

Aanleiding/context
In de BAC VP van 9 juli 2020 is o.a. verzocht om:

a. een voorstel te doen voor het instellen van een landelijk wolvenoverleg;
b. het actualiseren/doorontwikkelen van het Interprovinciaal wolvenplan.

In de BAC VP 17 september 2020 is besloten om voort te bouwen op de provinciale commissies (in oprichting) in Drenthe, Gelderland en Noord-Brabant (deels onder voorzitterschap van Pieter van Geel). De wolvenwerkgroep zet momenteel stappen om zo snel mogelijk de landelijke commissie op te starten, met daarbinnen een actieve rol voor de drie genoemde provincies. Ter informatie bijgevoegd bijlage 2: startnotitie landelijk overleg wolf.

In bijlage 1 is de actualisatie/doorontwikkeling van het interprovinciaal wolvenplan uitgewerkt.

Ter informatie: Aan het einde van deze notitie wordt ingegaan op de onduidelijkheid die voor de zomer ontstond naar aanleiding van berichten dat er in Nedersaksen mogelijkheden zouden worden gecreëerd voor het instellen van wolf-vrije zones, terwijl dat volgens onze juristen niet verenigbaar is met het Europees juridisch kader.

Kern van de zaak is dat de berichtgeving over de vermeende mogelijkheden van wolf-vrije zones die in Nedersaksen gecreëerd zouden worden, het product is van een *te ruime en onjuiste interpretatie* door een journalist van een verordening omtrent de wolf die zich momenteel in de ontwerpfase bevindt.
Daardoor is *feitelijk onjuiste berichtgeving* ontstaan die blijkbaar niet is gerectificeerd door de Duitse/Nedersaksische overheid. Ondanks dat hier sprake is van een misverstand, heeft een en ander de kritische aandacht van de Europese Commissie.

Consequenties

Actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan vergt in eerste instantie vooral ambtelijke inzet. Daarnaast is een belangrijke rol weggelegd voor een fact finding studie wolf. Dit betreft een actualisatie van het onderzoek door WENR in 2012, waarvoor rijk en provincies destijds gemeenschappelijk opdrachtgever waren en de aanzet tot het eerste wolvendraaiboek heeft gevormd.

In ambtelijk overleg tussen IPO (PH Natuur) en LNV is overeengekomen om ten aanzien van deze fact finding studie wederom samen op te trekken als gemeenschappelijk opdrachtgever. Dit leidt tav de fact finding studie tot een benodigde financiering van naar verwachting € 75.000 á € 125.000.

Daarnaast worden kosten voorzien voor onder meer het secretariaat van het landelijk overleg wolf (€ 25.000) en mogelijk extern juridisch advies. In de BAC VP eind december zal hiervoor een begroting opgesteld worden plus een advies tav de financiering ervan. Naar verwachting zal het de mogelijkheid om eea te financieren uit de begroting van BIJ12 net gaan overstijgen. Overigens vallen de kosten voor (extra) wolvencommunicatie door BIJ12 wel binnen de communicatie-begroting van BIJ12.

Indien voorzien wordt dat actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan zal leiden tot meer dan de gebruikelijke inzet van de betreffende werkgroepleden, of andere inzet dan ambtelijke, dan zal dit hierbij nader in beeld gebracht worden.

Vervolgstappen

Indien de BAC VP akkoord is met het hierboven geschetste voorstel tot actualisatie Interprovinciaal wolvenplan, zal de werkgroep natuurwetgeving (cq de wolvenwerkgroep) hieraan met BIJ12 invulling geven. Beoogd wordt om in de BAC VP op 17 december 2020 een nader voorstel voor te leggen hoe te komen tot actualisatie/doorontwikkeling interprovinciaal wolvenplan

Bijlage:

1. Actualisatie Interprovinciaal wolvenplan;
2. Startnotitie landelijk overleg wolf

Uitleg LNV omtrent vermeende mogelijkheden wolf-vrije zones in Nedersaksen

Wettelijk kader in Duitsland

- In de Bondsrepubliek Duitsland is de bescherming van in het wild levende dieren vastgelegd in de nationale natuurbeschermingswet, de Bundesnaturschutzgesetz.
- In maart dit jaar is deze wet aangevuld met (oa) een paragraaf “omgang met de wolf” (paragraaf 45a);
- Per deelstaat wordt nationale natuurbeschermingswet geïmplementeerd in een (‘deelstatelijke’) uitvoeringswet;

Uitwerking in deelstaat Nedersaksen

- De Duitse deelstaat Nedersaksen werkt momenteel aan de uitwerking van genoemde paragraaf "omgang met de wolf". Hiervoor is het ministerie van Milieu penvoerder en wordt gewerkt aan een "Wolvenverordening" voor Nedersaksen. Doel is om deze Wolvenverordening in 2020 inwerking te laten treden;
- De stand van zaken van deze wolvenverordening in wording is dat deze zich in de *inspraakfase van de ontwerpfase* bevindt. Inmiddels zijn er vele reacties van maatschappelijke organisaties en stakeholders ontvangen, die momenteel worden verwerkt;

Inhoud nieuwe Wolvenverordening (in ontwerp)

- In de Wolvenverordening worden richtlijnen gegeven voor het beoordelen van aanvragen tot afschotvergunning ('Gute Fachliche Praxis'). Conform het Europees juridisch kader kan een dergelijke vergunning slechts onder zeer strenge voorwaarden verleend worden;
- Ongewijzigd blijft het absolute afschotverbod voor wolvinnen met welpen en mag door afschot de aanwezigheid van de soort in Nedersaksen niet in gevaar komen;
- Nieuw in het ontwerp is een regeling voor een procedure waarbij er een afschotvergunning is verleend, maar waarbij per ongeluk de verkeerde wolf is afgeschoten.

Verwarring over wolfvrije zones

- Ook nieuw in het ontwerp is dat er nadrukkelijker gekeken zal worden naar gebieden waar het vee niet simpelweg binnen een omheining kan worden gehouden. Dit geldt bijvoorbeeld op de heide met schaapskuddes en dijken met schaapskudde;
- *Dit gaat evenwel niet zo ver dat gesproken kan worden van een regionale aanpak waarbij sprake zou zijn van het instellen van "wolfvrije-zones"*;
- Dit laatste is het product van een te ruime en daarmee onjuiste interpretatie van de ontwerp-verordening door een journalist (zonder hoor en wederhoor te plegen bij is het ministerie van Milieu van Nedersaksen, wiens berichtgeving door een aantal media is overgenomen;
- Blijkbaar is bij het ministerie van Milieu van Nedersaksen niet de behoefte gevoeld om deze incorrecte berichtgeving te rectificeren.

Europese Commissie

- Overigens heeft inmiddels de Europese Commissie aangegeven het niet op voorhand eens te zijn met deze nieuwe Duitse aanpak, meer in het bijzonder de eerder genoemde aanvulling met paragraaf 45a van de nationale natuurbeschermingswet.
- Dit is onderwerp van nader onderzoek dat zelfs zou kunnen leiden tot een inbreukprocedure. Wanneer de Commissie met haar oordeel komt, is op dit moment nog niet bekend.

Bijlage 1: actualisatie Interprovinciaal Wolvenplan

Uitgangspunt van het Interprovinciaal wolvenplan is dat provincies vanaf januari 2019 drie jaar de tijd nemen om -al dan niet aan de hand van pilots in het geval van lokale vestiging van wolven- ervaring op te doen met het wolvenplan.
Dit betreft enerzijds de gehanteerde afhandeling in tegemoetkoming van de wolvenschade en anderzijds de opgedane overige ervaringen met gevestigde wolven, zwervende wolven en gebiedscommissies.

Hieruit volgt dat januari 2022 een logisch moment is om de balans op te maken ten aanzien van het voorliggende wolvenplan en te beslissen over de wenselijkheid of noodzaak van actualisatie van het wolvenplan. Het is daarom passend om in 2021 eerste conclusies te trekken en voorstellen voor te bereiden ten behoeve van een eventuele actualisatie van het wolvenplan. Vertrekpunt daarbij is en blijft dat provincies gezamenlijk, nu ook met LNV, optrekken zodat er een landelijk eenduidig wolvenbeleid blijft.

Eind dit jaar (2020) zal er daarom een voorstel gedaan worden hoe te komen tot actualisatie/doorontwikkeling van het interprovinciaal wolvenplan. Om in 2021 te kunnen bezien in hoeverre het huidige wolvenplan aanpassing vereist, zullen onderdelen eerst nader moeten worden verkend.

Gezien bovenstaande adviseert de werkgroep natuurwetgeving om het Interprovinciaal wolvenplan niet op dit moment te herzien. Wel is er aanleiding om het wolvenplan op korte termijn aan te vullen ten aanzien van incidenten zoals bij Heusden. Hiertoe is aan de BAC VP 17 september 2020 voorgesteld om op korte termijn -vooruitlopend op bovenomschreven actualisatie- een draaiboek 'Handelingsperspectief wolven-incidenten', nader uit te werken.

Op voornoemde langere termijn is actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan denkbaar ten aanzien van de volgende punten.
Update van de stand van zaken met betrekking tot de wolf in Nederland – de basis hiervoor kan gelegd worden in de fact finding study (in samenwerking met LNV, zie ook hierna).

- Landelijke kaders – opdat provincies dezelfde normen en regelingen blijven hanteren voor vergoedingen voor preventieve maatregelen.
- Voortzetting tegemoetkomingsregeling - keuze over de voortzetting van de schaderegeling die in het Interprovinciaal wolvenplan is vastgelegd. Bijvoorbeeld duidelijkheid bieden om eventueel vanaf 2022 als voorwaarde voor het toekennen van een schade-uitkering aan dierhouders in het aangewezen gebied geldt dat de dieren worden beschermd door afrasteringen die voldoen aan de dan gestelde eisen? Discussie over wel of geen vergoeding van arbeid en vervolgschade
- Managementplan wolf - Het verkennen en bepalen van de mogelijkheden om te komen tot internationaal afgestemd beheer van wolven.
- Waardebepaling overige diersoorten - het lijkt er op dat ook andere diersoorten ten prooi vallen aan de wolf. Het is gewenst hiervoor ook een waardebepaling en/of via een richtlijn te ontwikkelen
- Communicatie - Actualiseren van de communicatieparagraaf

Ad Fact finding studie wolf
Ten behoeve van bovenstaande acht de werkgroep natuurwetgeving het nodig te komen tot een update van de stand van zaken m.b.t. de wolf in Nederland, met daarbij aandacht voor maatschappelijke vragen in relatie tot de actuele kennis. Concreet wordt voorgesteld om –in samenwerking met LNV, want voortouw tot bevorderen van wetenschappelijk onderzoek - te komen tot een actualisering van de 'fact-finding studie wolf 'uit 2011.

Hiermee kan tegelijkertijd tegemoet gekomen worden aan de wens om de ruimtelijke verspreiding van de wolf in Nederland in beeld te brengen, waarmee inzicht ontstaat in corridors, leefgebieden en dergelijke. Een voorstel hiertoe zal worden uitgewerkt en later dit jaar aan de AAC/BAC VP worden voorgelegd.

Consequenties
Actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan vergt in eerste instantie vooral ambtelijke inzet. Denkbaar is dat een financiële bijdrage nodig is voor aanvullend verkennend onderzoek zoals bijvoorbeeld genoemde fact finding studie wolf.
Indien voorzien wordt dat dit meer zal zijn dan de gebruikelijke inzet van de betreffende werkgroepleden, of andere inzet dan ambtelijke, dan zal dit nader in beeld gebracht worden.

Commentaar Actualiseren extra kosten mail van

Werkt voor provincies

Memo

Van [redacted] **- coördinator wolf**

Afgestemd met [redacted]

Aan [redacted]

C.c. -

Datum 7 oktober 2020

Onderwerp **Opstart landelijk overleg wolven**

Bijlage(n)

STARTNOTITIE LANDELIJK OVERLEG WOLVEN – CONCEPT -

Toelichting vooraf

Voor de zomer hebben stakeholders uit de hoek van voornamelijk dierhouders[1] verzocht om een landelijke wolvencommissie, gebaseerd op de ervaringen in Gelderland en gericht op de resterende vraagstukken t.a.v. het wolvenbeleid. Stakeholders vrezen versplintering van kennis rond preventie van wolvenschade en achten (twaalf) verschillende preventieplannen niet werkbaar, met name niet voor begrazingsbedrijven, die meerdere provincies actief zijn.

Een landelijke overlegvorm sluit bovendien aan bij het uitgangspunt van provincies om ten aanzien van de wolf als gezamenlijke provincies op te willen trekken en beleid te ontwikkelen. Het Interprovinciaal wolvenplan is daarvan het resultaat.

Met het instellen van een landelijk wolvenoverleg wordt recht gedaan aan de maatschappelijke betrokkenheid zoals verwoord onder behoefte stakeholders en de rol van de provincies en Rijk om enerzijds om gezamenlijk beleid te voeren en de regie te houden en anderzijds maatschappelijke betrokkenheid te waarborgen.

Vanuit de provincies is er regie op het proces, maar willen we ook alle stakeholders betrekken bij de besluitvorming. Het is vanuit overwegingen van draagvlak, betrokkenheid en communicatie nuttig om via een dergelijk landelijk overleg een klankbord te hebben bij betrokkenen. Daarmee kan lopende het beleidsproces worden

[1] o.a. LTO Nederland (vakgroep schapenhouderij), Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders (KSG), Vereniging Gescheperde Schaapskudden Nederland (VGSN), Federatie Particulier Grondbezit en Natuurmonumenten, brief aan IPO 6 juli 2020

meegedacht en geadviseerd. Ook kunnen signalen vanuit de stakeholders snel worden opgepakt.

Naar aanleiding van bovenstaande is in de BAC VP (17/09/20) is besloten om een landelijk wolvenoverleg in te stellen.

1. Voorstel landelijk wolvenoverleg met betrokken stakeholders

Onderstaand wordt ingegaan op het voorzitterschap, de taakopvatting en de samenstelling van het landelijk wolvenoverleg. Dit als informatie vooraf. Deze punten zullen t.z.t. in een eerste startbijeenkomst nader worden toegelicht en besproken.

Voorzitterschap

Daarbij heeft de BAC VP besloten voort te bouwen op de provinciale wolven commissies (Gelderland, Noord-Brabant en Drenthe). Dhr. Pieter van Geel is voorzitter van twee van deze provinciale overleggen. Mede daarom is het voorstel hem ook als voorzitter van het landelijk wolvenoverleg te benoemen.

Voortgang is belangrijk: binnen de wolvenwerkgroep hebben genoemde drie provincies een actieve rol om voortbouwend op hun provinciale commissies snel een landelijke commissie is op te starten. Met de leden van de provinciale commissies in genoemde provincies is het voor grootste deel ook in de (personele en organisatorische) samenstelling van de landelijke commissie te voorzien, waardoor aanvulling beperkt kan zijn. Voorgesteld wordt om in ieder geval het ministerie LNV deel te laten nemen.

Taakopvatting landelijk wolven overleg (LOW)

Een zorgvuldige duiding en afbakening van het doel van het landelijk overleg van groot belang. *(NB: dit in overleg met de voorzitter nog nader af te stemmen)*

- Het landelijk wolvenoverleg dient bij te dragen aan kennisuitwisseling en een klankbordfunctie te hebben. Het is voor alle partijen van belang het maatschappelijk veld zo veel mogelijk mee te nemen in de verdere ontwikkeling van het interprovinciaal wolvenbeleid.
- De gedeelde opvattingen van de maatschappelijke organisaties worden benut bij de invulling van het wolvenbeleid. Helder dient te zijn dat besluitvorming bij de (gezamenlijke) provincies (IPO BAC VP) ligt.
- Het is een landelijk wolvenoverleg waar provincies/IPO/BIJ12 en LNV wel bij aanwezig zijn maar in faciliterende rol bijv. door invulling van de secretariaatsrol, informatieverstrekking e.d. Partijen zijn in overleg bijeen maar niet in overleg met de overheden.
- Daarbij is het tevens van belang helder onderscheid te maken tussen de landelijk te voeren discussies en regionale discussies in de provinciale gebiedscommissies (waar aan de orde[2]). De rolverdeling is dat de provinciale commissies zich uiteraard met provinciale aspecten bezig houden. Het landelijk overleg zal zich kunnen uitspreken over (inter-)nationale/interprovinciale aspecten (zie onderstaand kader).

[2] Indien wolvengebied ingesteld na vestiging wolf conform procedure Wolvenplan

(inter-)nationale/interprovinciale aspecten wolvenbeleid:

Actualisering Interprovinciale wolvenplan (Interprovinciaal wolvenplan 2.0):
- Uitwerken handelingsperpectief bij incidenten (zoals 'wolf bij Heusden')
- Uitwerking bouwstenen (draaiboeken) voor overige wolvenincident scenario's
- Fact-finding studie wolf

Gerelateerde ontwikkelingen:
- tegemoetkomingen in de schade en monitoring m.b.t. de wolf.
- communicatie over de wolf.
- internationaal managementplan.

Beoogde samenstelling landelijk wolvenoverleg:
Stakeholders die in aanmerking komen voor deelname aan het landelijk wolvenoverleg zijn in ieder geval:
- LTO Nederland (vakgroep schapenhouderij),
- Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders,
- Verenging Gescheperde Schaapskudden,
- Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging,
- Staatsbosbeheer
- Natuurmonumenten
- Federatie Particulier Grondbezit,
- Dierenbescherming,
- Wolf Fencing
- Zoogdiervereniging
- WENR (Wageningen Universiteit)

Dit overleg wordt gefaciliteerd vanuit de provincies/IPO/BIJ12 en het ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit. Hetgeen betekent dat ook vertegenwoordigers vanuit deze overheden aan het overleg zullen deelnemen.

Voor alle deelnemers/stakeholders geldt dat ze uitgangspunten van overleg moeten onderschrijven ('in overleg verder komen') en dus elkaars standpunten respecteren. Van de deelnemers wordt verwacht dat zij bestuurlijk of uitvoerend betrokken zijn bij het wolvenbeleid. We gaan daarbij uit van maximaal één persoon per organisatie.

BIJ12 zal vanuit het team Faunazaken de secretaris rol vervullen, IPO, en LNV provincies, nemen eveneens deel aan het landelijk wolvenoverleg.

Startoverleg
Zodra nader vooroverleg met de voorzitter heeft plaatsgevonden en betrokken partijen hun vertegenwoordigers hebben voorgedragen, zal een eerste bijeenkomst van het landelijk wolvenoverleg worden ingepland. Dit moet nog komend kwartaal, bij voorkeur medio november, plaatsvinden.

Praktische zaken
De voorzitter zal een vergoeding voor zijn inzet ontvangen, de deelnemers ontvangen een reiskostenvergoeding. Uitgegaan wordt van ca. 3-4 per jaar bijeen te komen.
De provincies d.t.v. IPO/BIJ12 faciliteren die overleg.

BAC Vitaal Platteland

op 11 maart 2021
Agendapunt 3b

Datum	17 februari 2021
Portefeuillehouder	
Inlichtingen bij	(IPO bureau)
Telefoon	06
Onderwerp	Vaststellen notities tbv actualisatie Interprovinciaal Wolvenplan

Kern van het onderwerp

Ter aanvulling en actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan zijn de notities handelingsperspectief voor zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt (zoals de wolf in Heusden) en uitwerking actualisatie (inclusief begroting), voorgelegd aan het Landelijk Overleg Wolf. Nu daaruit geen wezenlijke opmerkingen gekomen zijn, kunnen beide notities definitief vastgesteld worden.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. Vaststellen van notitie Handelingsperspectief voor zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt (zoals de wolf in Heusden), bijlage 1 alsmede van notitie uitwerking actualisering wolvenplan, inclusief daartoe benodigde begroting, bijlage 2);

Aanleiding en Landelijk Overleg Wolf

In de BAC VP van 17 december 2020 is ingestemd met het voorleggen van beide voornoemde notities aan het Landelijk Overleg Wolf, teneinde het Landelijk Overleg Wolf nadrukkelijk te betrekken bij de actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan.
Dat is onlangs gebeurd en heeft geleid tot één opmerking (van LTO). Verzocht werd om in de notitie Handelingsperspectief voor zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt toe te voegen dat ook rechtsvergelijking met Duitsland van belang is. Daarin was inmiddels al in voorzien doordat in de Juridische analyse wolf (uitwerking notitie uitwerking actualisering wolvenplan) opgenomen is dat "Onderdeel tevens is een rechtsvergelijkend onderzoek tussen de verschillende Europese landen, waarbij in ieder geval Duitsland, België, Frankrijk in ogenschouw dienen te worden genomen. Duidelijk dient te zijn op basis waarvan eventuele verschillen in toepassing van Europese wetgeving mogelijk zouden zijn."

Consequenties

Handelingsperspectief zwervende wolf bovenmatige schade

Indien de BAC VP deze notitie vast stelt, committeren provincies zich aan het geschetste handelingsperspectief in toekomstige vergelijkbare (onverhoopte gevallen), in ieder geval als voorlopige aanpak ter overbrugging naar de integrale actualisatie van het wolvenplan, waarin deze (en andere) aanvullingen zullen worden opgenomen.

Actualisatie/doorontwikkeling wolvenplan

Actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan vergt grosso mode enerzijds ambtelijke inzet en anderzijds een fact finding studie wolf. De coördinatie van actualisatie wolvenplan (en overige gerelateerde vervolgacties) is belegd bij BIJ12. Dekking voor de actualisatie wordt door BIJ12 voorgelegd via de voorjaarsnota. De notitie actualisatie bevat hiervoor een begroting (totaal € 222.500 voor 2021), die reeds eerder met u gedeeld is.

Vervolgstappen en betrokkenheid Landelijk Overleg Wolf
Na vaststellen van beide notities en de voorjaarsnota kan kan de actualisatie definitief formeel van start. Uiteraard zijn daarvoor al de nodige voorbereidingen getroffen, vooruitlopend op voorleggen aan Landelijk Overleg Wolf en definitieve vaststelling door BAC VP, zoals eerder aangegeven.

Onderdeel van de actualisatie is het verder uitdiepen van het (Europeesrechtelijk) kader dat de mogelijkheden van ingrijpen bij incidenten met wolven, zoals voornoemde bovenmatige schade. Daarnaast zullen ook voor anderen denkbare (in bestaande wolvenplan geïdentificeerde) incidenten (zoals bijvoorbeeld: wolf valt hond aan) de komende periode handelingsperspectieven uitgewerkt worden, waarmee het geactualiseerde wolvenplan aangevuld zal worden.

Bijlagen:

1. notitie Handelingsperspectief zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt
2. notitie Uitwerking Actualisatie wolvenplan

Concept Notitie IPO Wolvenwerkgroep: Handelingsperspectief voor zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt zoals de wolf in Heusden

Samenvatting

Stakeholders, met name uit de hoek van dierhouders, vragen provincies om een landelijke (gelijke) aanpak ten aanzien van vraagstukken inzake zwervende wolven. Provincies willen hier ook gezamenlijk in optrekken.
Zowel voor gevestigde als zwervende wolven is en blijft uitgangspunt de toepassing van preventieve maatregelen. Maar ten aanzien van zwervende (en daarmee onvoorspelbare) wolven is het in geval van een probleemsituatie (zoals in Heusden het geval was) niet redelijk om de verantwoordelijkheid hiervoor enkel bij de veehouders te leggen. Dat doet geen recht aan de positie van de veehouders, het gegeven dat de schade niet voorzienbaar was en zou het draagvlak voor de wolf onnodig ondermijnen.
Daarom is nodig dat provincies en gebiedspartners de veehouders ondersteunen in hun verantwoordelijkheid. In de praktijk is gebleken dat het (pro-actief) toepassen van preventieve maatregelen dermate goed werkt, dat daardoor een vervolgaanpak (zoals verjagen et cetera) niet nodig is.
Het gegeven dat een dergelijke vervolgaanpak om juridische en praktische redenen ook niet mogelijk is, althans niet op korte termijn, maakt dat een proactieve werkwijze van provincies (communicatie, regie en beschikbaar stellen van nood-sets preventie maatregelen) bij uitstek het handelingsperspectief voor provincies vormen.
Geadviseerd wordt vooral van deze werkwijze gebruik te maken en terughoudend te zijn ten aanzien van mogelijkheden of meer flexibiliteit die in internationale context verkend worden.

Kernboodschap:
Met een proactieve werkwijze op het gebied van communicatie, regie en beschikbaar stellen van nood-sets preventie maatregelen kunnen provincies voorkomen dat provincies hun toevlucht moeten zoeken in maatregelen die praktisch niet uitvoerbaar en juridisch niet houdbaar zijn.

1. Inleiding

Dat wolven landbouwhuisdieren doden is niet nieuw. Ook niet in Nederland. Nieuw was wel een situatie zoals die van de zwervende wolf in Heusden.

Het huidig wolvenplan bevat de uitgangspunten voor het omgaan met probleemsituaties waarin een wolf landbouwhuisdieren doodt. Op probleemsituaties zoals in Heusden is het wolvenplan echter onvoldoende toegesneden.

Omdat een vergelijkbare situatie zich kan herhalen, is het aan te bevelen het Interprovinciaal Wolvenplan aan te vullen met een aantal uitgangspunten en concrete stappen voor het snel en effectief mogelijk oplossen van dit type probleemsituaties. In deze notitie wordt hiervoor een voorstel gedaan.

Dit voorstel is voor een belangrijk deel gebaseerd op de ervaringen in de provincie Noord-Brabant en is bedoeld als voorlopige aanvulling op het huidig Interprovinciaal Wolvenplan en ter overbrugging naar de integrale actualisatie van het Interprovinciaal Wolvenplan begin 2022.

Korte beschrijving situatie in Heusden (Noord-Brabant): 15 mei – 1 juni 2020
In Hedikhuizen, gemeente Heusden, doodt een zwervende wolf medio mei binnen enkele dagen 50 schapen. De aanvallen vonden plaats in een klein poldergebied met veel onbeschermde schapen en weinig wilde prooidieren. Het grote aantal gedode schapen, de frequentie, en de vele (vermeende) waarnemingen van de wolf veroorzaken grote onrust onder de houders van landbouwhuisdieren en een sterk gevoel van onveiligheid onder inwoners in het gebied.

De media-aandacht was enorm. Uitspraken dat de wolf vanwege aanwezige barrières (rivier, kanaal en twee rijkswegen) het gebied moeilijk zou kunnen verlaten, versterkten de onrust onder dierhouders en het gevoel van onveiligheid onder inwoners. Partijen namen hun standpunten in: dierhouders moesten hun schapen niet als 'snacks' aanbieden versus de 'terror wolf' moest weg uit het gebied, de provincie moest ingrijpen. Co-existentie met de wolf leek non-existent.

Provincie Noord-Brabant, gemeente, ZLTO en Zoogdiervereniging en andere betrokken partijen werkten aan een gezamenlijke aanpak met als belangrijkste uitgangspunt het beschermen van landbouwhuisdieren tegen de zwervende wolf in de verwachting dat de wolf daardoor verder zou trekken. Hoewel de dierhouders primair verantwoordelijk zijn voor de bescherming van hun dieren, hielpen provincie, gemeente, ZLTO en Zoogdiervereniging met de juiste informatie, adviezen en ondersteuning. Afspraak was dat als de wolf twee weken geen onbeschermd vee had aangevallen, maar nog wel aanwezig was in het gebied – wat onwaarschijnlijk zou zijn - provincie en gebiedspartners binnen de wettelijke kaders naar een volgende stap zouden kijken. De wolf verliet het gebied op 1 juni, na in twee weken 60 schapen gedood te hebben in het gebied.

Context en reikwijdte

2.1. Context

2.1.1. Huidig Interprovinciaal Wolvenplan

In het Interprovinciaal Wolvenplan wordt voor situaties waarin een zwervende wolf onbeschermd vee doodt, geen onderscheid gemaakt in de omvang of frequentie van schade die een zwervende wolf veroorzaakt. In alle gevallen is de in het wolvenplan opgenomen escalatieladder beschreven maatregel het toepassen van preventieve maatregelen. Uitgangspunt in het Interprovinciaal Wolvenplan is dat een dierhouder hiervoor zelf de verantwoordelijkheid draagt, vanuit de wettelijke verplichting van dierhouders om gehouden dieren zo nodig tegen roofdieren te beschermen[1]. Wat betreft de rol van de provincie is in het wolvenplan aangegeven dat provincies ervoor *kunnen* kiezen tijdelijke preventieve middelen uit te lenen om de kans op een herhalingsaanval op korte termijn te verkleinen.

2.1.2. Meldingen wolvenschade periode 2015 – heden

Hoewel wolvenschade maatschappelijk ongewenst is, veroorzaken de meeste zwervende wolven geen omvangrijke schade in de zin van grote aantallen gedode dieren of veelvuldige aanvallen. Uit de DNA-analyses en data met faunaschade van BIJ12 blijkt het merendeel van zwervende wolven relatief kort door Nederland te trekken (variërend van

[1] Artikel 1.6, derde lid van het Besluit houders van dieren: "*Een dier wordt, indien het niet in een gebouw wordt gehouden, bescherming geboden tegen slechte weersomstandigheden, gezondheidsrisico's en zo nodig roofdieren*".

enkele dagen tot enkele weken). Bij de aanvallen die gaandeweg de zwerftocht op onbeschermde landbouwhuisdieren worden uitgevoerd, betreft het in verreweg de meeste gevallen één tot enkele dieren (veelal schapen) die daarbij worden gedood of verwond.

Van de meer dan 20 zwervende wolven die sinds 2015 in Nederland aanwezig zijn geweest zijn er drie wolven die opvallen vanwege de omvang van de faunaschade. Zo heeft GW998f in de zomermaanden van 2018 in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel in totaal 65 schapen gedood. In het najaar van dat jaar vestigde deze wolvin zich op de Veluwe en ging over op natuurlijke prooi. De tweede wolf, GW1261m, heeft gedurende zijn omzwervingen tussen november 2019 en juli 2020 in de noordelijke provincies in totaal 100 schapen gedood. In beide gevallen kan de schade evenwel gerelateerd worden aan de lengte van de zwerfperiode in Nederland en de omvang van het gebied dat is doorkruist.
Echt uitzonderlijk is het derde geval, dat van GW1554m: 'de wolf in Heusden'. Deze wolf doodde tussen medio april en eind mei 2020 in totaal 91 schapen in Gelderland en Noord-Brabant. Hiervan zijn 60 schapen gedood in Heusden waarvan 50 in de eerste dagen. De wolf in Heusden viel op vanwege het grote aantal gedode schapen in een zeer korte periode in een klein gebied.

2.2. Reikwijdte

Deze notitie heeft betrekking op een probleemsituatie zoals in Heusden, namelijk een zwervende wolf die in een korte periode, in een klein gebied (dus zonder verder te trekken) bovenmatige schade veroorzaakt (groot aantal schapen doodt). Dat wil zeggen een situatie waarin:

1. Een zwervende wolf:
    a. Zich bevindt in een gebied waarvan o.b.v. de gebiedskenmerken en de beschikbare kennis over de wolf de inschatting gemaakt wordt dat het gebied niet geschikt is voor een wolf om lang te verblijven;
    b. in korte tijd veel onbeschermde landbouwhuisdieren heeft gedood.
2. Er omstandigheden zijn – anders dan enkel de aanwezigheid van onbeschermde landbouwhuisdieren - die mogelijk vertragend werken voor de doortrek van de wolf naar een geschikt territorium.

Als sprake is van een situatie waarin er omstandigheden zijn zoals omschreven onder 2, is de kans op het ontstaan van een probleemsituatie waarin een wolf *bovenmatige* schade veroorzaakt erg groot. In deze situaties is een aanvulling op het wolvenplan wenselijk (zie paragraaf 3). Vanwege de grote afstanden die een zwervende wolf in korte tijd kan afleggen, is het niet te voorspellen waar een wolf opduikt en waar schade kan optreden. Echter, op het moment dat een zwervende wolf opduikt in een gebied met bijzondere gebiedskenmerken, zoals in Heusden het geval was, is (grote) schade wèl verklaarbaar. Met het oog op het voorkomen van specialisatie door de wolf op schapen en het voorkomen van grotere schade en maatschappelijk onrust, is snel en adequaat handelen van daarom belang.

Toelichting:
Bijzonder aan de situatie in Heusden was dat de wolf, na het oversteken van de Maas, terecht was gekomen in een klein gebied met veel onbeschermde schapen, weinig wilde prooidieren en omringd door barrières (rijkswegen ten oosten en zuiden, een kanaal ten westen en rivier ten noorden).

De enkele aanwezigheid van barrières om het gebied betekende niet dat de wolf het gebied niet zou kunnen verlaten. Het betekende wel dat de wolf niet *eenvoudig* het gebied zou kunnen verlaten. Wel eenvoudig beschikbaar waren, vanuit het perspectief van de wolf, de onbeschermde schapen als prooidieren.

De aanwezigheid van barrières om het gebied en de voor de wolf eenvoudig beschikbare schapen, vergrootte de kans op herhalingsaanvallen aanzienlijk en daarmee het risico dat de wolf gewend zou raken aan schapen als prooidier en de schade nog verder zou toenemen.

3. Voorstel voor voorlopige aanvulling op Interprovinciaal Wolvenplan

Anders dan hierboven onder 2.1 is aangegeven, is in het wolvenplan geen specifieke rol voor de provincie beschreven voor probleemsituaties zoals onder 2.2 bedoeld. Evenmin is een specifieke aanpak beschreven. Vanwege de maatschappelijke wens om zoveel mogelijk te voorkomen dat een zwervende wolf schapen doodt én het belang om te voorkomen dat een zwervende wolf zich specialiseert in het doden van onbeschermde landbouwhuisdieren, is dit wel aan te bevelen. Ook vanuit het perspectief om de wolf te beschermen is een gezamenlijke aanpak wenselijk, namelijk het behouden van draagvlak voor de aanwezigheid van wolven in Nederland en het bevorderen dat de wolf een geschikt territorium vindt. Het draagvlak en het bevorderen dat een wolf een geschikt territorium vindt, is een belang dat het individuele belang van veehouder overstijgt, wat pleit voor een gezamenlijke aanpak.

In aanvulling op de uitgangspunten in het huidig wolvenplan, worden de volgende uitgangspunten voorgesteld:

1. **Provincie:**
    a. **Neemt regie en initieert overleg met gebiedspartners**
    b. **Communiceert dat noodsets (wolvenwerende nachtkralen) beschikbaar zijn ter voorkoming van een herhalingsaanval**
    c. **Geeft opdracht voor het uitvoeren van lokale monitoring van de wolf en versnelde DNA-analyses**

In gevallen waarin een zwervende wolf bovenmatige schade en bijbehorende onrust veroorzaakt, spelen veel partijen een rol, m.n. provincie, gemeente, eigenaren van landbouwhuisdieren (vakgroep schapenhouderij) en de Zoogdiervereniging. Verbinding tussen partijen ontstaat niet vanzelf. Het is daarom cruciaal dat de provincie snel de regie neemt en een overleg initieert met gebiedspartners. Doel van het overleg is om de focus te verleggen van (tegengestelde) standpunten, naar een wederzijds begrip en gezamenlijk belang om samen te werken. Dit schept de noodzakelijke basis om te komen tot een gezamenlijke aanpak, waarin elk partij – vanuit een eigen rol – kan bijdragen aan een oplossing. Daarnaast is het doel van het overleg om relevante feiten over de betreffende wolf en de situatie in het gebied met elkaar te delen zodat miscommunicatie als gevolg van een stroom aan informatie voorkomen wordt.

Vooruitlopend op het overleg is het tevens van belang dat de provincie direct communiceert dat het van belang is vee te beschermen tegen de wolf en dat de provincie eigenaren van landbouwhuisdieren, hoewel zij zelf primair verantwoordelijk zijn voor de bescherming van hun dieren - praktische hulp biedt en noodsets (wolfwerende nachtkralen) beschikbaar heeft ter uitleen. Ter voorbereiding op een probleemsituatie is het daarom belangrijk dat een provincie altijd noodsets beschikbaar heeft zodat deze ook direct ingezet kunnen worden in een gebied.

In een probleemsituatie zoals in Heusden is het wenselijk dat zo snel mogelijk wordt vastgesteld of een wolf de schade heeft veroorzaakt en dat de provincie ter vaststelling daarvan opdracht geeft tot het uitvoeren van versnelde DNA-analyses. Aanbeveling hierbij is om na te gaan of de methodiek die in België wordt ingezet door het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO) ook hier geschikt is. In België worden in bepaalde gevallen DNA-analyses uitgevoerd waarbij de aanwezigheid van een specifiek gen (Amy2B-gen) wordt geanalyseerd. De resultaten van deze analyse kunnen met een grote zekerheid bevestigen ofwel uitsluiten of het om een wolf gaat. De analyse is binnen 24 uur beschikbaar, aanzienlijk sneller dan een versnelde DNA-analyse in Nederland. Deze snelheid is m.n. gewenst als nog onvoldoende zeker is of landbouwdieren door een wolf zijn gedood.

2. Provincie en gebiedspartners:
   - **a. komen tot een gezamenlijk aanpak voor het gebied met als uitgangspunt dat landbouwhuisdieren beschermd moeten worden tegen de wolf**
   - **b. dragen de aanpak gezamenlijk uit**
   - **c. helpen de eigenaren van landbouwhuisdieren, ieder vanuit een rol**
   - **d. beoordelen of de aanpak het gewenste effect heeft**
   - **e. komen tot een gezamenlijke vervolgaanpak (indien nog sprake is van een probleemsituatie)**

Ter voorkoming van een (herhalings)aanval van de wolf op landbouwhuisdieren is en blijft de inzet van preventieve maatregelen het belangrijkste uitgangspunt, conform het Interprovinciaal Wolvenplan. De effectiviteit van wolfwerende rasters en andere in de FaunaschadePreventieKit beschreven maatregelen om wolvenschade te voorkomen zijn op basis van onderzoek aangetoond. Aangetoond is dus dat het nemen van preventieve maatregelen effectief is om landbouwhuisdieren tegen de wolf te beschermen en een probleemsituatie tussen wolf en vee op te lossen.
Het draagvlak onder eigenaren van landbouwhuisdieren om hun dieren te beschermen is echter niet vanzelfsprekend. Dit wordt ervaren als de omgekeerde wereld omdat niet de schapen, maar de wolf het probleem veroorzaakt. Om tot een effectieve bescherming van de landbouwhuisdieren te komen, is het nodig dat alle gebiedspartners het belang en de urgentie van preventie actief communiceren en de eigenaren van landbouwhuisdieren hierin praktische ondersteuning bieden. Naast het beschikbaar stellen van noodsets, gaat het bijvoorbeeld om het geven van voorlichting en het mobiliseren van vrijwilligers die kunnen helpen bij het plaatsen van wolfwerende rasters. Gezamenlijk kernboodschap van provincie en gebiedspartners is dat als het gebied onaantrekkelijk wordt voor de wolf, de wolf uit het gebied zal vertrekken.

- Vertrekt de wolf niet uit het gebied en valt deze opnieuw onbeschermd vee aan, dan is geen sprake van een nieuwe probleemsituatie en blijft de gezamenlijk aanpak om het vee te beschermen tegen de wolf.

- Valt de wolf goed beschermd vee aan, dan is sprake van een nieuwe probleemsituatie waarvoor in het huidige wolvenplan een escalatieladder is opgenomen (indien mogelijk: preventie verbeteren, anders wolf verjagen, wolf doden).

Als de wolf geen landbouwhuisdieren meer aanvalt resteert monitoring van de wolf om vast te stellen of de wolf nog in het gebied aanwezig is, of is vertrokken. Is de wolf vertrokken, dan is geen sprake meer van een probleemsituatie, maar is het goed alert te zijn of deze probleemsituatie zich niet verplaatst naar een ander gebied. Als blijkt dat de wolf geen landbouwhuisdieren meer doodt, maar wél in het gebied aanwezig blijft, dan kan nader onderzoek nodig zijn naar de mogelijke reden hiervan. Dit is relevant omdat de toepassing van preventieve maatregelen noodzakelijk blijft, ondanks de eerdere verwachting dat door die toepassing de wolf uit zichzelf het gebied zou verlaten. Relevant is daarom of er een andere reden is voor de wolf om te blijven en of deze reden aanleiding is om een vervolgstap te onderzoeken, waaronder bijvoorbeeld het verjagen van de wolf.

4. Vervolgstappen: (on)mogelijkheden van verjagen, vangen op doden van de wolf

Bij probleemsituaties zoals in Heusden kan door partijen aangedrongen worden op het actief verwijderen van de wolf uit het gebied. Mogelijkheden hiertoe zijn er echter niet, ofwel nagenoeg uitgesloten. Het verjagen, vangen of doden van een wolf in een probleemsituatie zoals in Heusden is juridisch niet toegestaan en bovendien veelal praktisch niet uitvoervaar. Dit betekent niet alleen dat het inzetten op het toepassen van preventieve maatregelen een *effectieve* manier is om de probleemsituatie op te lossen, maar ook de enige manier is. Het is in elk geval een eerste noodzakelijk stap om een vervolgstap te kunnen onderzoeken.

4.1 Juridisch kader op hoofdlijnen

De wolf is strikt beschermd op grond van het Verdrag van Bern, de Habitatrichtlijn en de Wet natuurbescherming. Uitgangspunt is dat het verboden is een wolf opzettelijk te verstoren of een wolf te vangen of doden. Deze verbodsbepalingen gelden altijd en overal. Dus ook als een wolf zich in bebouwd gebied of cultuurlandschap bevindt. Dit is recent bevestigd door het Europees Hof.
Dit betekent niet dat probleemsituaties die een wolf veroorzaakt geaccepteerd moeten worden. Uitzonderingen zijn mogelijk indien daarbij aan een aantal voorwaarden is voldaan.

Voorwaarden voor het verlenen van een ontheffing (verstoren, vangen of doden van een wolf):

1. De handeling is nodig ter bescherming van één of meerdere van de limitatief in de wet genoemde belangen en is aantoonbaar geschikt om dat belang te dienen *(hierna: vereiste van wettelijk belang)*;
2. Aantoonbaar is dat het belang niet op een andere bevredigende manier te bereiken is, die geen of minder inbreuk maakt op de bescherming van de wolf *(hierna: alternatievenvereiste)*;
3. Het verstoren, vangen of doden doet geen afbreuk aan het bereiken of handhaven van een gunstige staat van instandhouding van de populatie(s) van wolven in hun natuurlijk verspreidingsgebied *(hierna: vereiste van gunstige staat van instandhouding)*.

Bovenstaande voorwaarden zijn cumulatief. Het Europees Hof, die het laatste woord heeft over de juiste uitleg van de Habitatrichtlijn, heeft in verschillende uitspraken duidelijk gemaakt dat elk van de voorwaarden eerder strikt dan ruimhartig toegepast moeten worden. De eisen die het Europees Hof stelt aan de onderbouwing zijn daarom stevig. De onderbouwing moet gebaseerd zijn op de best beschikbare wetenschappelijke informatie. Als er twijfel is of aan een (of meerdere) voorwaarden voldaan is, geldt het voorzorgsbeginsel en kan een ontheffing niet rechtmatig verleend worden.

Vereiste van wettelijk belang

Het voorkomen van ernstige schade aan landbouw, is o.g.v. de Habitatrichtlijn een gerechtvaardigd belang om een wolf te verjagen, vangen of doden. In een probleemsituatie waarin sprake is van bovenmatige schade, kan daarom aan het eerste vereiste worden voldaan.
Als de wolf geen schade meer veroorzaakt, maar wel aanwezig blijft in het gebied, kan het in theorie zinvol en mogelijk zijn om de wolf te verjagen, *in het belang van de wolf zelf*. Dit is echter alleen mogelijk als goed onderbouwd kan worden dat het gebied niet geschikt is voor de wolf om lang te verblijven én dat de wolf er zelf niet in slaagt in het gebied te verlaten vanwege moeilijk te nemen barrières.
Omdat wolven evenwel een groot vermogen hebben om zich aan een verschillende (cultuur)landschappen aan te passen en daarbij het vermogen hebben om barrières te passeren (zoals ook in Heusden is gebleken), zal een onderbouwing hiervoor bij de bestuursrechter vrijwel zeker geen stand houden. Een scenario waarin een wolf, die geen schade veroorzaakt, verjaagd wordt in het belang van de wolf zelf is in theorie denkbaar. Maar gelet op de gedegen onderbouwing die hiervoor vereist is, is dit echter vrijwel zeker geen begaanbare route voor het rechtmatig verlenen van een ontheffing. Het onaantrekkelijk maken van het rustgebied van de wolf is mogelijk wel een begaanbare weg.

Alternatievenvereiste

Er is een alternatief voor het verjagen, vangen of doden van een wolf, namelijk voorkomen dat een wolf onbeschermde landbouwhuisdieren doodt. Dit is mogelijk door preventieve maatregelen zodanig toe te passen dat de wolf geen landbouwhuisdieren meer kan doden. Er zijn voldoende bewezen effectieve maatregelen onderzocht en beschikbaar waardoor niet kan worden voldaan aan het alternatievenvereiste. Het verjagen, vangen of doden van een wolf is daarom niet toegestaan. Dat het toepassen van preventieve maatregelen ongemak of kosten met zich meebrengt, is geen reden om het als onbevredigend af te doen en daarom geen grondslag om rechtmatig ontheffing te kunnen verlenen.

Vereiste van gunstige staat van instandhouding

Hoewel er juridisch nog enige onduidelijkheid lijkt over de schaal waarop de staat van instandhouding beoordeeld moet worden (op niveau van de lidstaat of op niveau van de populatie die zich bij wolven uitstrekt over meerdere lidstaten) staat vast dat dit binnen Nederland niet aan de orde is. Zowel op niveau van de lidstaat als op niveau van de populatie wordt namelijk (nog) niet aan het vereiste voldaan. De staat van instandhouding in Nederland is op dit moment ongunstig. Vanwege de beperkte omvang kan Nederland geen zodanige populatie huisvesten dat enkel daarmee een gunstige staat van instandhouding wordt bereikt. Zodra op internationaal populatieniveau een goede staat van instandhouding is bereikt en duidelijk is welk aandeel Nederland daarin heeft, kan een uitspraak worden gedaan over de mogelijkheid tot ingrijpen. Het aandeel van Nederland kan alleen samen met andere lidstaten worden bepaald en daarvoor is een internationaal

wolvenmanagementplan nodig. Voor de beoordeling op het niveau van de (grensoverschrijdende) populatie is daarom een internationaal wolvenmanagementplan nodig waarin de lidstaten, die een populatie wolven delen, nauwkeuring maatregelen hebben vastgelegd die een gunstige staat van instandhouding garanderen. Een dergelijk plan is er nog niet.

Om tot een dergelijk plan te komen is (het initiatief tot) internationale samenwerking nodig met lidstaten die een populatie wolven delen. Voor de populatie van wolven waarvan Nederland (deels) binnen de populatiegrenzen ligt, zijn dat in ieder geval België, Duitsland, Denemarken en Polen. De minister van LNV is in de positie om voortouw te nemen tot het initiatief om te komen tot een dergelijk internationaal wolvenmanagementplan en heeft zich ook bereid getoond daartoe stappen te nemen. In overleg met LNV dient bezien te worden welke voorbereidende stappen provincies daartoe nog te zetten hebben. Die nog te nemen stappen zullen onderdeel zijn van de actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan, en zullen naar verwachting samenlopen met zaken als de voorziene fact-finding-study en (de daarbij behorende) juridische studie.

De Europese Commissie, die toeziet op een correcte uitvoering van de verplichtingen van de Habitatrichtlijn, is minder geneigd inbreukprocedures te starten tegen lidstaten waar de staat van instandhouding gunstig is, ook als de betreffende lidstaat het minder nauw neemt met het alternatievenvereiste. Hoe meer wolven, hoe meer flexibiliteit. En hoe steviger een wolvenmanagementplan, hoe meer flexibiliteit er is voor het verlenen van ontheffingen waar dat wenselijk is, zelfs in situaties waarin de staat van instandhouding nog niet gunstig is. Nederland heeft deze flexibiliteit om de hierboven genoemde redenen (nog) niet waardoor het verwijderen van wolven vooralsnog alleen mogelijk lijkt voor zeer uitzonderlijke situaties waarin een wolf een direct gevaar vormt voor de veiligheid van mensen.

4.3 Vergelijking met Frankrijk

Eind oktober zijn in enkele regionale media berichten verschenen dat ‘de wolf van Heusden’ eind september in Frankrijk zou zijn doodgeschoten, met toestemming van de Franse lokale autoriteiten. Dit roept de vraag waarom dat in Frankrijk wel kan terwijl in deze notitie is aangegeven dat dit in Nederland niet kan.

Op basis van welke precieze overwegingen de Franse autoriteit toestemming heeft gegeven voor het doden van deze specifieke wolf, is nog onvoldoende bekend (en wordt nog nader uitgezocht). Wel kan het hiernavolgende aangegeven worden over het beleidskader op basis waarvan in Frankrijk toestemming wordt verleend voor het doden van wolven.

In Frankrijk is op nationaal niveau een omvangrijk actieplan vastgesteld waarin een balans is gezocht tussen bescherming van de wolf en bescherming van vee. In dit plan is aangegeven welke populatieomvang nodig is om een gunstige staat van instandhouding te behouden. In tegenstelling tot Nederland telt Frankrijk een populatie van ca. 500 wolven. Omdat de populatieomvang in Frankrijk groter is dan nodig om een gunstige staat van instandhouding te behouden, wordt afschot toegestaan. De ministers stellen op basis van een advies van de nationale raad voor de bescherming van natuur een quotum vast van het aantal wolven waarvoor de lokale autoriteiten toestemming mogen geven voor het doden van wolven. Voor het verlenen van ontheffingen hebben de ministers in een besluit de kaders vastgesteld. Deze vereisten komen overeen met de vereisten die volgen uit de Habitatrichtlijn, waaronder het uitgangspunt dat preventieve maatregelen genomen moeten worden om vee tegen de

wolf te beschermen. Als het nemen van preventieve maatregelen in een specifiek geval om technisch-economische reden niet mogelijk is, kan hiervan afgeweken worden.

5. Vervolg

Indien de BAC VP zich kan vinden in de uitgangpunten in dit voorstel, dan is de voorgestelde vervolgstap agendering in het Landelijk Overleg Wolf (beoogd begin februari 2021). Daarbij zal het Landelijk Overleg Wolf uitgenodigd worden om aanvullingen op deze voorlopige aanpak te doen dan wel zaken waar mogelijk en wenselijk te concretiseren.

Vervolgens zullen deze uitgangspunten, na verwerking van opmerkingen uit het Landelijk Overleg Wolf ter definitieve vaststelling aan de BAC VP voorgelegd worden. Door deze uitgangspunten vast te stellen, committeren provincies zich hieraan, in ieder geval als voorlopige aanpak ter overbrugging naar de integrale actualisatie van het wolvenplan, waarin deze (en andere) aanvullingen zullen worden opgenomen.

Ten aanzien van de internationale context wordt in overleg met LNV bezien welke stappen daarvoor nodig zijn. Naar verwachting kunnen deze stappen grotendeels samenlopen met de voorziene actualisering van het Interprovinciaal Wolvenplan en de daarbij behorende fact-finding-study en juridische studie.

Werkt voor provincies

Memo

Van	
Afgestemd met	IPO wolvenwerkgroep
Aan	IPO Werkgroep Natuurwetgeving
C.c.	-
Datum	11 november 2020
Onderwerp	Uitwerking Actualisatie Interprovinciaal Wolvenplan, (inclusief begroting)
Bijlage(n)	

Kern van het onderwerp

Doel is om begin 2022 een geactualiseerd Interprovinciaal wolvenplan vast te kunnen stellen. Deze notitie bevat een uitwerking van de daartoe benodigde acties (stappen en/of bouwstenen), inclusief een raming van kosten.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. Kennis nemen van uitgewerkte acties (stappen/bouwstenen) nodig voor actualisering Interprovinciaal wolvenplan;
2. Instemmen met daartoe benodigde begroting

Interprovinciaal wolvenplan

Doel is dat begin 2022 een geactualiseerde versie van het wolvenplan wordt vastgesteld. Het plan zal door de actualisatie beter aansluiten bij huidige ontwikkelingen, nieuwe kennis, inzichten en maatschappelijke wensen. Dat betekent dat in 2021 de balans op wordt gemaakt m.b.t. het huidige Interprovinciale wolvenplan.
Het plan biedt landelijke kaders voor een interprovinciaal wolvenbeleid o.a. beschrijving van de wolf, de wettelijke bescherming, de inzet van preventieve maatregelen, de afhandeling van schade en probleemsituaties , monitoring en communicatie.

Aanpak actualisatie

Het actualiseren van het Interprovinciaal Wolvenplan kent een aantal acties (stappen/bouwstenen), te onderscheiden naar korte termijn (2020), langere termijn (2021) en tenslotte de afronding/eindfase in 2022. De acties voor 2021 zijn in deze notitie nader uitgewerkt.

Korte termijn (2020):

- Aanvulling tav handelingsperspectief voor wolven die bovenmatige schade veroorzaken, zoals eerder dit jaar de wolf bij Heusden. Beschrijving van scenario over hoe te handelen bij wolven die bovenmatige schade veroorzaken.
  De notitie *aanvulling* is parallel geagendeerd aan deze notitie *uitwerking actualisatie* in de BAC VP 17 december 2020. Deze aanvulling loopt d*erhalve vooruit op de actualisatie op langere termijn.*
- Start Landelijk Overleg Wolf, wordt betrokken bij volgende stappen

Langere termijn (2021)

- Actualisering fact finding-study wolf;
- Balans opmaken van eerste ervaringen met gevestigde wolven;
- Internationaal soortmanagementplan wolf;
- Mogelijkheid meenemen Goudjakhals in actualisatie;
- Uitwerking draaiboek handelingsperspectief voor scenario's *andere dan wolven die bovenmatige schade veroorzaken*;
- Voortzetting tegemoetkomingsregeling;
- Waardebepaling overige diersoorten;
- Communicatie;
- Overige vervolgacties wolf (nav vaststellen Interprovinciaal wolvenplan)

Eindfase (begin 2022)

- Begin 2022 (3 jaar na vaststellen in 2019) balans opmaken welke aspecten van wolvenplan actualisatie behoeven.

Uitwerking acties langere termijn (2021)

Ad Actualisering fact finding-study wolf;

De actualisering Interprovinciaal wolvenplan is onder te verdelen in juridische en niet juridische thema's:

- Verspreiding, voorkomen, herkomst
- Gedrag
- Ecologie
- Schade, monitoring en beheer
- Juridisch

Deze thema's zijn uitgewerkt in bijlage A (onderdeel van dit document)

Ad Balans opmaken van eerste ervaringen met gevestigde wolven, met daarbij aandacht voor oa:

- vastgestelde leefgebieden
- gebiedscommissies;

NB: het opmaken van de balans tav de eerste ervaringen met gevestigde wolven is feitelijk een vorm van evaluatie van (onderdelen van) de ingezette beleidslijn (als gevolg van vaststellen Interprovinciaal wolvenplan begin 2019). Niet uitgesloten is dat beschouwing van de ervaringen van de eerst paar jaar leidt tot (behoefte aan) heroverweging van de beleidslijn en mogelijk zelfs tot nadere besluitvorming hierover.
Dergelijke beleidskeuzes zullen pas dan bij vaststelling van het Interprovinciaal wolvenplan 2.0 aan de orde zijn. Op dit moment is het nog te vroeg om hierover al besluiten te kunnen nemen.

Ad Internationaal soortmanagementplan wolf:

- Verkennen en bepalen van de mogelijkheden om te komen tot internationaal afgestemd beheer van wolven. Het bepalen van de juridische mogelijkheden om te komen tot het beheer van wolven, inclusief eventuele bouwstenen voor een internationaal soortmanagementplan.
- Concreet: In overleg met LNV in beeld brengen welke stappen provincies te zetten hebben om (met LNV) een start te kunnen maken met initiatief richting buurlanden ten behoeve van Internationaal soortmanagementplan wolf (naar verwachting zal dit deels overlappen met actualisering fact finding-study wolf;

Ad Mogelijkheid meenemen Goudjakhals in actualisatie:

- Na enkele eerdere waarnemingen van de Goudjakhals in Nederland lijkt deze soort (in zekere zin te beschouwen als het 'kleinere broertje van de wolf') nu ook voor het eerst schapen gedood te hebben;
- Omdat de Goudjakhals zich tot op zekere hoogte identiek gedraagt aan de wolf, ligt een vergelijkbare behandeling voor de hand;
- Gezien de (grote) overeenkomsten met de wolf lijkt een volledig apart Goudjakhals teveel van het goede (geen efficiënte besteding van middelen);
- Efficiënter is om te bezien of en in hoeverre de goudjakhals 'mee kan liften' op het geactualiseerde wolvenplan (eventueel met een eigen hoofdstuk oid);
- Middels de juridische analyse (onderdeel fact finding study) worden de mogelijkheden van bovenstaande opties snel in beeld gebracht;
- Relevant hierbij zijn ook de andere goudjakhals notities die in deze vergadering ter informatie aan de orde komen.

Ad Uitwerking draaiboek handelingsperspectief voor scenario's *andere dan wolven die bovenmatige schade veroorzaken*

- Te denken valt aan scenario's als bijvoorbeeld: wolf valt hond aan;
- Deze scenario's zijn geïdentificeerd in het huidige wolvenplan en behoeven nadere uitwerking (hoe om te gaan met incidenten?);
- Voor het belangrijkste scenario's (wolven die bovenmatige schade veroorzaken) wordt reeds voorzien in een Aanvulling tav handelingsperspectief (zoals hierboven onder actie korte termijn geschetst: geagendeerd in BAC VP op 17 december 2020).

Ad Voortzetting tegemoetkomingsregeling:

- In beeld brengen keuzes tav voortzetting van de schaderegeling zoals in het Interprovinciaal wolvenplan is vastgelegd
- Daarbij bijvoorbeeld duidelijkheid bieden om mogelijk vanaf 2022 als voorwaarde voor toekennen van schade-uitkering te stellen dat voor dierhouders in aangewezen gebied geldt dat de dieren dienen te worden beschermd door afrasteringen;
- Overwegen daaraan eisen te stellen;
- Opties in beeld brengen tav wel of geen vergoeding van arbeid en vervolgschade

Ad Waardebepaling overige diersoorten

- Ook andere diersoorten dan schapen vallen ten prooi aan de wolf. Het is gewenst hiervoor (en geactualiseerd voor de schapen) ook een waardebepaling en/of richtlijn te ontwikkelen.

Ad Communicatie

- Actualiseren van de communicatieparagraaf
- invulling van de beoogde extra communicatie inzet.

Ad overige vervolgacties wolf (nav vaststellen Interprovinciaal wolvenplan)
Dit betreft een aantal praktische zaken als:

- Aanpassing provinciale beleidsregels faunaschade mbt wolf
- Opvanglocatie gewonde wolf (+ ontheffing)
- Informeren politie, dierenambulances en St. Wildaanrijding ed.
- Contacten met Centrale Commissie Dierproeven.

b. Landelijke kaders: opdat provincies hetzelfde beleid, dezelfde normen en regelingen blijven hanteren voor vergoedingen voor preventieve maatregelen. De samenwerking met LNV verwoorden. Aan de orde kan dan komen: invulling/heroverweging/bevestiging huidige uitgangspunten.

Uitvoering van bovenstaande acties leidt tot de volgende (kennis)documenten:

- **Fact finding study:** met betrekking tot de stand van zaken wolvenkennis.
- **Analyse Juridisch kader:** zowel theoretisch overzicht als praktisch toepasbare regelgeving.
- **Uitwerking draaiboek handelingsperspectief:** aan de hand van de tabellen uit het huidige wolvenplan nadere invulling geven aan de handelingen bij incidenten.
- **Advies waardering faunaschade:** een update van de waardebepaling schapen en een aanvulling met overige diersoorten.

Consequenties

Actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan vergt niet alleen veel ambtelijke inzet. De beoogde kennisdocumenten brengen kosten met zich mee.

Financiële gevolgen

Financiële dekking is nodig voor aanvullend verkennend onderzoek. Bovenstaande leidt tot een begroting van hiervoor te maken kosten in totaal betreft dit € 197.500. Dit is exclusief lopende kostenposten zoals monitoring, schadetaxatie e.d.

Onderdeel	**Begroot bedrag**	
Fact-finding study	€ 62.500,=	+ € 62.500,= 50% bijdrage Ministerie LNV extern uitzetten van onderzoek
Analyse juridisch kader	€ 30.000,=	extern uitzetten van onderzoek
Advies waardering faunaschade	€ 30.000,=	extern uitzetten van onderzoek
Actualisering Wolvenplan	€ 50.000,=	Bijdrage extra inhuur capaciteit BIJ12 om deze activiteit uit te voeren
Inzet communicatiemedewerker	€ 25.000,=	Conform besluit AAC VP 30-9-2020 extra inhuur voor 1 jaar door BIJ12
Landelijk Overleg Wolf	€ 25.000,=	Bijdrage voor organiseren, vacatiegelden en secretariat BIJ12
Totaal t.b.v. actualisatie	**€ 222.500,=**	

Procesmatige aanpak

- De werkzaamheden worden begeleid vanuit de IPO Wolvenwerkgroep.
- Het Landelijk Overleg Wolf (LOW) wordt betrokken in dit proces.
- Voorzien is in regelmatige voortgangsrapportage aan het IPO.

Datum 11 november 2020
Onderwerp Uitwerking Actualisatie Interprovinciaal Wolvenplan

Bijlage A: uitwerking thema's fact finding study

Verspreiding, voorkomen, herkomst

- Zijn er hotspots / corridors die veelvuldiger worden benut door dispergerende wolven (vanuit omliggende landen)? Deze vraag is van belang omdat overwogen kan worden om in deze gebieden uit te gaan van een hogere mate van voorzienbaarheid van schade door wolven. De beantwoording vraagt onder meer een ruimtelijke analyse.
- Wat is de ontwikkeling van de wolvenpopulatie in omliggende landen en wat zijn de verwachtingen voor Nederland?
- Waar kunnen wolven in NL waarschijnlijk goed leven en voor hoeveel wolven is er mogelijk plek?
- Zijn de wolven in Centraal Europa (deels) illegaal uitgezet of is er sprake van hybridisatie? Deze vraag is van belang omdat hierover veelvuldig berichten opduiken in (sociale) media.

Gedrag

- Welk gedrag van wolven is als natuurlijk te beschouwen en welk gedrag is afwijkend?
- Waarom doden wolven vaak meer schapen dan ze opeten (surplus killing)?
- Aanvallen van wolven op mensen (en honden): welke ervaringen zijn elders in Europa opgedaan met de recent sterk uitbreidende populatie wolven?
- Wat is daarvoor de achterliggende sociologische oorzaak van het mens-wolfconflict?
- Co-existentie & beleving (vanuit de filosofie, ethiek & sociologie): Wat zijn de positieve effecten die mensen beleven bij de wolf?
- Wat zijn de mogelijke gevolgen voor recreatie, verkeersveiligheid en volksgezondheid van de vestiging van de wolf in Nederland?

Ecologie

- Dieet: wat eten wolven in Nederland?
- Wolf in het ecosysteem: wat zijn de effecten van de wolf op het ecosysteem?

Schade, monitoring en beheer

- Wat kunnen we leren van het beleid van de ons omringende landen ten aanzien van schadepreventie en tegemoetkomingen?
- Welke buitenlandse ervaringen zijn er mbt afschot van wolven en het effect hiervan op het gedrag de wolvenroedel.
- Faunabeheer: vraagt de komst van de wolf aanpassingen in het faunabeheer van de provincies, kijkend naar de beschikbaarheid van wilde prooien?
- Voor de monitoring van de wolf zelf is er recent een monitoringsplan opgesteld, maar welke andere aspecten dienen te worden gemonitord? Bijvoorbeeld: de effecten van de wolf op ecosystemen.

Juridisch o.a.:

- analyse wettelijk/Europeesrechtelijk kader en relevante ontwikkelingen daarin;
- analyse juridische mogelijkheden wel/geen leefgebied/corridors (NB: mogelijkheden lijken zeer beperkt)'
- Parallellen met Goudjakhals (zie ook hierna)

CONCEPT Deel A.

Analyse van de bestaande Internationaalrechtelijke en Europeesrechtelijke verplichtingen ten aanzien van de bescherming van de wolf.

Het vertrekpunt voor dit deel van het advies wordt gevormd door het rapport 'Wolvenplan voor Nederland: naar een gedegen juridische basis. Een juridisch onderzoek ter ondersteuning van de opstelling van een Nederlands wolvenplan'(hierna Trouwborst & Bastmeijer).[1] Dit deel zal bestaan uit een actualisering van en – waar nodig - een aanvulling op dit rapport vanaf 2013. Het gaat daarbij om de volgende hoofdstukken:

In par. 1 wordt ingegaan op het hoofdstuk 'Soortenbescherming: de strikte bescherming van de wolf'. In deze par. zal extra verdieping plaatsvinden ten aanzien van het thema 'gunstige staat van instandhouding'. Par. 2 gaat in op het hoofdstuk 'Gebiedenbescherming: Natura2000 en de wolf'. Hier wordt gekeken naar de meest recente inzichten en verplichtingen die voortvloeien uit toepassing van de Europese verplichtingen ten aanzien van gebiedsbescherming, zoals die blijken uit Commissierichtlijnen, beleid en jurisprudentie. In de derde par. staat het hoofdstuk 'Actieve beschermingsmaatregelen' centraal. In dit onderdeel zal worden ingegaan op de laatste inzichten over de verplichtingen ten aanzien van het treffen van actieve soortenbeschermingsmaatregelen, waarbij ook zal worden bekeken in hoeverre het voldoen aan deze verplichtingen mogelijkheden tot het beperken / wegvangen en doden kan faciliteren. Par. 4 gaat in op het hoofdstuk 'Go & no go' -gebieden voor de wolf. Ten slotte komt in par. 5 het hoofdstuk 'Internationale samenwerking – 'population level management' aan de orde. De actualisering van het rapport Trouwborst & Bastmeijer vormt – samen met het rechtsvergelijkend onderzoek - de basis voor het overzicht met bouwstenen voor een handleiding.

1. Soortenbeschermingsregime

1.1 Internationaal recht

In het rapport Trouwborst & Bastmeijer is het internationaalrechtelijk kader beschreven dat van belang is voor de bescherming van de wolf. Van de in het rapport genoemde internationale verdragen is met name het Verdrag van Bern van belang. Evenals de hierna te bespreken Habitatrichtlijn ziet dit verdrag op de instandhouding van de Europese wilde flora en fauna en hun leefgebieden. De wolf is opgenomen in Bijlage II van het Verdrag van Bern, en is daarmee een zogenaamde strik beschermde soort. Voor de uitleg van het Verdrag zijn aanbevelingen van het Permanent Comité van belang en het Actieplan uit 2000. Verwezen wordt naar p. 7/8 van het Trouwborst & Bastmeijer waarin een overzicht van de relevante documenten is opgenomen. Na het verschijnen van dat rapport zijn geen nieuwe aanbevelingen verschenen die van belang zijn in het licht van het beschermingsregime voor de wolf. De documenten zijn niet juridisch bindend, maar geven richtsnoeren voor de uitleg van de verdragsbepalingen.

[1] A. Trouwborst, C.J. Bastmeijer, m m.v. Ch.W. Backes, juli 2013.

Het verdrag van Bern heeft bepalende invloed gehad op de totstandkoming en de inhoud van de Habitatrichtlijn. De Habitatrichtlijn dient er dan ook onder andere toe om binnen de EU te kunnen voldoen aan de uit het verdrag voortvloeiende verplichtingen. Een aantal bepalingen uit de Habitatrichtlijn dienen, waar nodig, dan ook in overeenstemming met het Verdrag van Bern te worden geïnterpreteerd. Uiteindelijk zal vooral het Hof van Justitie bij zijn jurisprudentie over de Habitatrichtlijn moeten aangeven welke betekenis in dit verband het Verdrag van Bern toekomt. Heel expliciet komt dit niet terug in jurisprudentie van het Hof. Voorbeelden waarin de betekenis van het Verdrag van Bern in de jurisprudentie van het Hof nader verduidelijkt wordt zijn er vooralsnog niet. Wel wordt er in conclusies van de AG incidenteel verwezen naar het verdrag Zie bijvoorbeeld de conclusie van A-G Kokott van 20 januari 2011 waarin wordt opgemerkt: 'Bepalingen van afgeleid recht van de Unie moeten zo veel mogelijk in overeenstemming met de volkenrechtelijke verplichtingen van de Unie wor den uitgelegd. Dat geldt met name voor de bepalingen van de habitatrichtlijn met betrekking tot de hamster. Zij behoren de verplichting tot bescherming van zijn habitats krachtens art. 4 van het Verdrag van Bern zo veel mogelijk te verwezenlijken, hoewel de Unie aan dat aspect van het Verdrag van Bern in het geval van de hamster alleen uitdrukkelijk uitvoering heeft gegeven wat de voortplantings- en rustplaatsen betreft.[2] En van recenter datum de conclusie van Advocaat-Generaal (AG) Saugmandsgaard, waarin hij ter ondersteuning van zijn standpunt verwijst naar een resolutie inzake de reikwijdte van enkele bepalingen van het Verdrag van Bern. De AG merkt op dat aangezien de habitatrichtlijn grotendeels op dit verdrag is afgestemd het Hof zich bij de uitlegging van deze richtlijn laten leiden door deze resolutie en in het bijzonder de bijlage erbij.[3]

De doorwerking van de verdragsbepalingen die zien op de bescherming van krijgt gestalte via de verplichtingen uit de Habitatrichtlijn en de Omgevingswet en de daarop gebaseerde uitvoeringsregelgeving. Allereerst wordt hieronder ingegaan op de Habitatrichtlijn.

1.2 Europees recht

1.2.1 Bescherming wolf

De wolf is – voor zover van belang voor Nederland -opgenomen in Bijlage IV van de Habitatrichtlijn (Hrl). Het beschermingsregime voor Habitatrichtlijnsoorten die zijn opgenomen op Bijlage IV Hrl, is opgenomen in art. 12 Hrl en art. 16 Hrl. Het beschermingsregime voor Habitatrichtlijnsoorten, is geïmplementeerd in art. 3.5 e.v. Wet natuurbescherming (Wnb). Onder de Omgevingswet zal implementatie van de verbodsbepalingen plaatsvinden in het Bal, in art. 11.46 e.v. De basis voor deze uitvoeringsregeling is – voorzover hier van belang – opgenomen in art. 5.1 Omgevingswet. Art. 12 Hrl verplicht de lidstaten ertoe om de nodige maatregelen te treffen voor de instelling van een systeem van strikte bescherming van de in bijlage IV vermelde diersoorten in hun natuurlijke verspreidingsgebied.

De reikwijdte van het beschermingsregime wordt derhalve allereerst bepaald door de betekenis van *'natuurlijk verspreidingsgebied'*. Vervolgens wordt de reikwijdte van het beschermingsregime nader bepaald door het stelsel van verbodsbepalingen dat door de

[2] C-383/09, ECLI:EU:C:2011:23
[3] Conclusie AG Saugmandsgaard ØE (Finse wolven II), 8 mei 2019, C-674/17, ECLI:EU:C:2019:394.

lidstaten in uitvoering van art. 12 Hrl moet worden verankerd in nationale regelgeving. Deze verbodsbepalingen hebben betrekking op:
a) het opzettelijk vangen of doden van *in het wild levende* specimens van Bijlage IV-soorten;
b) het opzettelijk verstoren van die soorten, vooral tijdens de perioden van voortplanting, afhankelijkheid van de jongen, overwintering en trek;
c) het opzettelijk vernielen of rapen van eieren *in de natuur*;
d) de beschadiging of de vernieling van de *voortplantings- of rustplaatsen*.

'Natuurlijk verspreidingsgebied', 'in het wild levend' en 'in de natuur'
De cursief gedrukte bewoordingen uit art 12 Hrl impliceren dat er sprake is van een geografische begrenzing van het beschermingsregime. De richtlijn bevat geen definities aan de hand waarvan de reikwijdte van het beschermingsregime nader kan worden geduid. Voor de uitleg is primair de jurisprudentie van het Hof van Justitie van belang. In een arrest van 11 juni 2020 heeft het Hof duidelijkheid gegeven over een aantal elementen uit de Habitatrichtlijnbepalingen die de reikwijdte van het beschermingsregime afbakenen.[4] Het arrest is gewezen naar aanleiding van prejudiciële vragen van de Roemeense rechter. De procedure die aanleiding gaf tot de prejudiciële vragen had betrekking op het verdoven en vangen van een wolf die in een Roemeens dorp was aangetroffen. Deze wolf hield zich enige dagen op het terrein van een lokale bewoner op en at en speelde samen met de honden van deze bewoner. De bedoeling was om de wolf naar een berenreservaat over te brengen, dat ook over een omheind verblijf beschikt waar wolven leven die uit dierentuinen zonder vergunning zijn gered. De wolf is echter tijdens het transport ontsnapt en heeft zijn toevlucht gezocht in de plaatselijke bossen. Uit het arrest blijkt dat er geen toestemming is gevraagd om de wolf te vangen en vervoeren. De verwijzende rechter heeft aan het Hof de vraag voorgelegd in hoeverre het opzettelijk vangen of doden van een in het wild levende wolf geoorloofd is wanneer geen afwijking is toegestaan op grond van art. 16 Hrl en deze dieren worden aangetroffen in door de mens bewoond gebied of aan de rand daarvan. Meer specifiek ging het daarbij om de uitleg die moet worden gegeven aan de begrippen 'natuurlijk verspreidingsgebied', 'in het wild levend' en 'in de natuur' in art. 12, eerste lid Hrl.

Allereerst merkt het Hof op dat het beschermingsregime geen beperking kent naar de plaats, de ruimte of de habitat waar een specimen op een bepaald moment wordt aangetroffen. Ook wijst het Hof er op dat 'habitat van een soort' als bedoeld in art. 1, onder f Hrl geen vast en onveranderlijk afgebakend territorium betreft. Dat is anders in het gebiedsbeschermings-regime van de Hrl dat wel een geografische afbakening kent. Art. 4, eerste lid Hrl maakt duidelijk dat voor diersoorten met een zeer groot territorium deze gebieden overeen komen met de plaatsen, binnen het natuurlijke verspreidingsgebied van die soorten, die de fysische en biologische elementen vertonen welke voor hun leven en voortplanting essentieel zijn. Op deze bepaling wordt later in dit advies nog teruggekomen. De gebieden als bedoeld in art. 4 Hrl worden niet afgebakend met het doel de habitat van beschermde soorten – die een uitgestrekt territorium kunnen bezetten – volledig te omsluiten. Daarmee is – aldus het Hof - voor beschermde diersoorten die (zoals de wolf) uitgestrekte gebieden bezetten, het begrip 'natuurlijk verspreidingsgebied' breder dan de geografische ruimte die de fysieke en biologische elementen vertoont die voor hun leven en voortplanting essentieel zijn. Dit gebied komt overeen met de geografische ruimte waar de betrokken soort zich van nature ophoudt of

[4] HvJ 11 juni 2020 (Roemeense wolf), C-88/19, ECLI:EU:C:2020:458.

verspreidt. Het Hof concludeert dan ook dat de door art. 12, eerste lid Hrl geboden bescherming geen beperkingen of grenzen kent en dat dus niet kan worden aangenomen dat een in het wild levend specimen van een beschermde diersoort dat in de buurt van of binnen door de mens bewoonde gebieden wordt aangetroffen, door dergelijke gebieden trekt of zich voedt met door de mens gecreëerde hulpbronnen, een dier is dat zijn 'natuurlijke verspreidingsgebied' heeft verlaten, of dat dit gebied geen menselijke nederzettingen of door de mens tot stand gebrachte elementen kan omvatten. Deze conclusie wordt ook ondersteund door het Guidance document. Daarin wordt bij de uitleg van 'natuurlijk verspreidingsgebied' verwezen naar een dynamisch concept, dat niet precies samenvalt met de daadwerkelijk bezette gebieden of het grondgebied waar een habitat, een soort of een ondersoort permanent aanwezig is. Het Hof verwijst verder – in navolging van de AG - naar het Verdrag van Bonn.[5] Het Verdrag van Bonn geeft in art. 1, eerste lid, onder f) een definitie van het begrip 'verspreidingsgebied'. Dit begrip ziet op alle land- en wateromvattende gebieden waarbinnen een trekkende soort leeft of tijdelijk verblijft of waardoor zij trekt of waarover zij vliegt op een bepaald moment op de gebruikelijke trekroute. Het Hof wijst er op dat de definitie van het begrip 'verspreidingsgebied' van een soort dus slaat op de door deze soort doorkruiste gebieden van om het even welke aard.

Het Hof voegt aan deze overwegingen nog toe dat het gebruik van de woorden 'in het wild levend' en 'in de natuur' in art. 12, eerste lid onder a) en onder c) Hrl niets afdoet aan de conclusies. De strikte bescherming van beschermde diersoorten als bedoeld in art. 12 Hrl is niet alleen van toepassing op bepaalde plaatsen, maar geldt voor alle in de natuur of in het wild levende specimens van beschermde diersoorten die een rol vervullen in natuurlijke ecosystemen. Verder is de 'beperking' tot in het wild levend en in de natuur niet opgenomen in sub b en sub d van art. 12, eerste lid Hrl. Deze verbodsbepalingen zijn dan ook van toepassing op alle specimens van beschermde diersoorten, ongeacht de plaats waar zij zich ophouden. Het Hof stelt vast dat het vangen en, a fortiori, het doden van een exemplaar van deze soorten op zijn minst als verstoring moet worden beschouwd. Verderop in het advies wordt daar nog nader op ingegaan. In haar conclusie in een Zweedse zaak (zie hierna) merkt AG Kokott op dat het verstoringsverbod van art. 12, eerste lid 1, onder b Hrl moet worden beperkt tot handelingen die zeer waarschijnlijk afbreuk doen aan de staat van instandhouding van de beschermde soorten, met name op plaatsen die voor deze soorten van speciale betekenis zijn of waar zij zouden worden belemmerd bij de voortplanting, het grootbrengen van de jongen, de overwintering en de trek.[6]

Het Hof gaat derhalve uit van een ruime uitleg van 'natuurlijk verspreidingsgebied'. Daarin volgt het Hof de AG, die in haar conclusie aangaf dat het gaat om het gebied waar de betrokken soort zich in het kader van haar natuurlijk gedrag ophoudt respectievelijk uitbreidt.[7] Deze ruime uitleg is niet slechts relevant vanwege de geografische werking van art. 12 Hrl, maar ook omdat het natuurlijk verspreidingsgebied onderdeel uitmaakt van de (gunstige) staat van instandhouding. De gevolgen voor de staat van instandhouding zijn onderdeel van de toets of uitzonderingen op het verbod ex art. 12, eerste lid Hrl kunnen worden toegestaan.

[5] Verdrag inzake de bescherming van trekkende wilde diersoorten, dat op 23 juni 1979 te Bonn is ondertekend en namens de Gemeenschap is gesloten bij besluit 82/461/EEG van de Raad van 24 juni 1982, Pb. 1982, L 210, blz. 10.
[6] Conclusie AG Kokott 10 september 2020, C-473/19 en C-474/19, ECLI:EU:C:2020:699.
[7] Overweging 37 Conclusie AG Kokott 13 februari 2020, Zaak C-88/19, ECLI:EU:C:2020:93.

In de conclusie gaat de AG tevens in op de relatie met het Verdrag van Bern. Uit art. 6, onder a) van het verdrag volgt dat elke vorm van opzettelijk vangen (en doden) van wolven moet worden verboden. Ruimtelijke grenzen worden niet gesteld. Zij wijst verder op de in de Hrl gehanteerde regelingstechniek om de bescherming geografisch af te bakenen:

> "Zoals de aantekening voor de wolf in bijlage IV, onder a), laat zien, worden de van bescherming uitgezonderde gebieden, zoals bepaalde delen van lidstaten – Griekenland benoorden de 39e breedtegraad, Spanje benoorden de Duero en het rendierbeschermingsgebied in Finland –, duidelijk genoemd."

De AG voegt aan haar beschouwingen derhalve ook een a contrario redenering toe. Uit Bijlage IV volgt dat de Europese wetgever in sommige gevallen gebieden van het beschermingsregime heeft willen uitsluiten. Als dat niet het geval is, geldt er op voorhand dan ook geen geografische beperking.

'Voortplantings- of rustplaatsen'

Ook over de uitleg van 'voortplanting- of rustplaatsen' heeft het Hof van Justitie in de afgelopen jaren belangrijke arresten gewezen. In een arrest van 2 juli 2020 boog het Hof zich over de vraag of art. 12, eerste lid 1, onder d Hrl aldus moet worden uitgelegd dat het begrip 'rustplaatsen' in deze bepaling ook ziet op rustplaatsen die niet meer worden bewoond door een van de in bijlage IV Hrl genoemde beschermde diersoorten, in dit concrete geval de veldhamster. Onder verwijzing naar het arrest van 10 januari 2006[8] wijst het Hof er op dat door het in art. 12, eerste lid, onder d Hrl gestelde verbod niet te beperken tot opzettelijke handelingen, anders dan het geval is voor de handelingen onder a tot en met c, van deze bepaling, de Uniewetgever zijn wil te kennen heeft gegeven, de voortplantings- of rustplaatsen een verhoogde bescherming te bieden tegen handelingen die beschadiging of vernieling ervan veroorzaken. Het Hof verwijst naar het Guidance document[9] waarin de Commissie heeft uiteengezet dat rustplaatsen, gedefinieerd als voor het bestaan van een dier of groep van dieren essentiële zones wanneer ze niet-actief zijn, moeten worden beschermd, zelfs wanneer deze niet worden gebruikt maar er redelijkerwijs een grote kans bestaat dat de betrokken soort daar naar terugkeert. Het Hof concludeert dan ook dat uit de context van art. 12, eerste lid, onder d Hrl volgt dat rustplaatsen die niet meer worden ingenomen door een beschermde diersoort, niet mogen worden beschadigd of vernield wanneer de kans voldoende groot is dat deze soort zal terugkeren naar die plaatsen.[10] Het Hof heeft zich nog niet uitgesproken over de vraag of bij (her)vestiging van een soort ook betekenis moet toekomen aan de bescherming van potentiele verblijfplaatsen.

De door art. 12, eerste lid onder d Hrl beoogde bescherming is niet afhankelijk van de staat van instandhouding van de soort. Het Hof heeft dienaangaande overwogen deze bepaling zich verzet tegen een nationale praktijk volgens welke in het geval waarin beschadiging, vernieling of achteruitgang – direct of indirect, afzonderlijk of cumulatief – tot gevolg heeft dat de continue ecologische functie van de natuurlijke habitat van de betrokken soort in een bepaald

[8] HvJ 10 januari 2006 (Cie/Duitsland), C-98/03, ECLI:EU:C:2006:3.
[9] Europese Commissie, Guidance document on the strict protection of animal species of Community interest under the Habitats Directive 92/43/EEC, februari 2007, p. 11
[10] HvJ 2 juli 2020 (Veldhamster), C-477/19, ECLI:EU:C:2020:517.

gebied ondanks voorzorgsmaatregelen verloren gaat, het verbod waarin deze bepaling voorziet alleen wordt toegepast indien de staat van instandhouding van de betrokken soort dreigt te verslechteren.[11]

In een uitspraak van 12 november 2014 gaat de ABRvS in op de uitleg van art. 11 Ffw in relatie tot art. 12, eerste lid, aanhef en sub d, Hrl. Voor de uitleg van laatstgenoemde bepaling verwijst de Afdeling naar het Guidance document waarin is beschreven dat die bepaling is gericht op het waarborgen van de ecologische functionaliteit van broed- en rustplaatsen, dat wil zeggen het verzekeren dat deze plaatsen een diersoort alle elementen blijven bieden die nodig zijn om succesvol te kunnen broeden of rusten. Andere gebieden van de habitat van een diersoort, zoals foerageergebieden, worden niet beschermd door art. 12, eerste lid, aanhef en sub d, Hrl, tenzij deze samenvallen met broed- of rustplaatsen. Voorts adviseert de EC in het Guidance document om voor diersoorten die in een groter gebied activiteiten ontplooien, de definitie van rustplaats te beperken tot een plaats die duidelijk is afgebakend. Als voorbeeld hiervan worden de slaapplaatsen van vleermuizen genoemd. Ten slotte wordt art. 12, eerste lid, aanhef en sub d, Hrl volgens het Guidance document niet overtreden indien maatregelen worden genomen die de blijvende ecologische functionaliteit van een broed- of rustplaats garanderen. Hierbij is van belang dat de ecologische functionaliteit op geen enkel moment, ook niet tijdelijk, in het geding komt. Ook het Guidance document neemt als insteek dat een foerageergebied of vaste vliegroute niet wordt gerekend tot een vaste rust- of verblijfplaats, tenzij deze als zodanig samenvalt met een vaste rust- of verblijfplaats. In Nederland is sinds 2009 staande jurisprudentie dat foerageergebieden die samenvallen met (vaste) rust- en verblijfplaatsen onder de bescherming van de rust- en voortplantingsplaats vallen.[12]

Uit de rechtspraak kan ook worden afgeleid dat als voldoende is onderbouwd dat er rond een vaste rust- en verblijfplaats onvoldoende geschikt foerageergebied voor een soort overblijft, ook het bedreigde foerageergebied onder de bescherming van de rust- en verblijfplaats valt. Dit valt ook af te leiden uit Europese rechtspraak.[13] Het Hof van Justitie is van mening dat het systeem van strikte bescherming van soorten ingevolge de Hrl impliceert dat maatregelen moeten worden getroffen om de verslechtering of vernieling van voortplantingsplaatsen of rustplaatsen van de in bijlage IV, onderdeel A, Hrl. Uit het arrest Commissie tegen Frankrijk over de bescherming van de korenwolf kan worden afgeleid dat deze verplichting onder omstandigheden ook bescherming van het leefgebied rond de beschermde rust- en voortplantingsplaats kan omvatten. Naar onze mening moet deze uitleg van het Hof wel worden beschouwd in de context van de betreffende beschermde soort. Bij een soort als de wolf is de bescherming van een volledig foerageergebied in de hiervoor genoemde zijn, niet goed voorstelbaar. Het jachtgebied van een wolf is zodanig omvangrijk dat een zinvolle uitleg van deze verplichting zou kunnen uitgaan van het instellen van een rustgebied (toegangsbeperking) rond de voortplantingsplek. Voorts is helder dat enkel een stelsel van

[11] HvJ 4 maart 2021 (prejudiciële vragen Zweden-heikikker), zaken C-473/19 en C-474/19, ECLI:EU:C:2021:166.
[12] ABRvS 25 februari 2009, ECLI:NL:RVS:2009:BH3985, ABRvS 20 januari 2010, ECLI:NL:RVS:2010:BK9909; ABRvS 19 januari 2011, ECLI:NL:RVS:2011:BP1323 en recenter ABRvS 1 juli 2015, ECLI:NL:RVS:2015:2081; ABRvS 12 november 2014, ECLI:NL:RVS:2014:4024.
[13] HvJ 11 januari 2007(Cie/Ierland), C-183/05, ECLI:EU:C:2007:14, HvJ 16 maart 2006 (Cie/Griekenland), C-518/04, ECLI:EU:C:2006:183; HvJ 30 januari 2002 (Cie/Griekenland), C-103/00, ECLI:EU:C:2002:60 en HvJ 9 juni 2011 (Cie/Frankrijk), C-383/09, ECLI:EU:C:2011:369.

‘passieve soortenbescherming’ (neerleggen van strikte verboden in wetgeving) onvoldoende wordt geacht door het Hof van Justitie om een stelsel van strikte bescherming van Habitatrichtlijnsoorten te garanderen: lidstaten zullen de nodige concrete en specifieke beschermingsmaatregelen moeten nemen, inclusief het vaststellen van coherente en preventieve maatregelen (actieve soortenbescherming: bijv. het vaststellen van soortenbeschermingsplannen met daarin gerichte beheermaatregelen).

Opzettelijke verstoring

De Commissie gaat in haar Guidance document in op het verbod op verstoringen zoals opgenomen in art. 12, eerste lid, sub b, Hrl. Verstoringen moeten per soort worden beoordeeld in het licht van de intensiteit, duur en frequentie van herhaling van de verstoring. De Commissie geeft tevens aan dat bij de verstoring moet worden beoordeeld wat het effect op de staat van instandhouding van de soort kan zijn. Juist een verstoring gedurende een kwetsbare periode kan daarom een extra negatief effect hebben en aan een in beginsel niet verboden incidentele verstoring een extra mee te wegen element toevoegen.[14] De Europese Commissie stelt in de draft herziening van het Guidance document dat sporadische verstoringen zonder waarschijnlijke negatieve gevolgen voor de plaatselijke populatie, zoals bijvoorbeeld het wegjagen van een wolf uit een schapenverblijf om schade te voorkomen, niet behoeven te worden beschouwd als verstoring in de zin van art. 12 Hrl. Herhaaldelijke verstoring van individuele dieren kan echter leiden tot belangrijke gevolgen voor de plaatselijke populatie. Dit betekent dat steeds per geval moet worden beoordeeld of een opzettelijke verstoring als schadelijk moet worden beschouwd, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de betrokken soort en de omstandigheden van het geval.[15] Uit jurisprudentie van de ABRvS volgt verder dat niet iedere handeling die tot gevolg heeft dat een beschermde diersoort zich moet aanpassen aan de veranderde omgeving, betekent dat sprake is van opzettelijke verontrusting.[16] Sporadische verstoringen zonder waarschijnlijke negatieve invloed vallen daarmee niet onder de reikwijdte van deze bepaling.[17]

Individu versus populatie

Het doel van de beschermingsregimes is, zoals hierna nog nader aan de orde zal komen, het bereiken en behouden van een goede staat van instandhouding van soorten. Het middel waarmee dat moet worden bereikt, is echter de bescherming van individuele exemplaren en hun voortplantings-, rust- en verblijfplaatsen. De bescherming krijgt dan ook gestalte in een stelsel van verbodsbepalingen waarin handelingen ten aanzien van individuen en hun verblijfplaats worden verboden.[18] Het Hof heeft ook bevestigd dat het systeem van strikte bescherming (in dat geval ging het om art. 12, eerste lid, onder d Hrl) geldt ongeacht het specimen van een soort.[19]

[14] Guidance document, p. 38.
[15] Draft Version of the Guidance document on the strict protection of species 2019, p. 26.
[16] ABRvS 12 mei 2004, ECLI:NL:RVS:2004:AO9200, ABRvS 9 december 2009, ECLI:NL:RVS:2009:BK5846, ABRvS 7 november 2012, ECLI:NL:RVS:2012:BY2464. Zie ook: Guidance document, p. 38.
[17] Kamerstukken II, 2014/15, 33 348, nr. 18, p. 20
[18] Ch. Backes, L. Boerema, A. Freriks, M. Kaajan, Natuurbeschermingsrecht, Sdu 2017, p. 207.
[19] HvJ 17 april 2018 (Cie/ Polen), C-441/17, ECLI:EU:C:2018:255.

Vestiging op eigen kracht
Het in art. 12 Hrl opgenomen beschermingsregime ziet ook op exemplaren van een beschermde soort die op eigen kracht naar gebieden trekken. In het Guidance document merkt de EC daarover het volgende op:

> "When a species or habitat spreads on its own to a new area/territory (…) this territory has to be considered part of the natural range".[20]

Hybriden
In het rapport Trouwborst & Bastmeijer is ingegaan op de status van kruisingen tussen wolf en hond – de zogenaamde hybriden. De Habitatrichtlijn, maar ook het Verdrag van Bern gaan niet in op de vraag of ook hybriden onder het beschermingsregime vallen. Ook in de Wnb en de Omgevingswet wordt – anders dan onder de Flora- en faunawet - geen aandacht besteed aan de status van hybriden. In draft-Guidance wordt lidstaten geadviseerd een keuze te maken: "*De beheersinstanties moeten ervoor zorgen dat hybriden duidelijk en ondubbelzinnig onder hun nationale wetgeving vallen, hetzij als wilde dieren, hetzij als huisdieren*."
Er wordt wel gewezen op de kans dat er groot risico is dat hybriden en wolven worden verwisseld en ten onrechte geschoten, of gestroopt. Geadviseerd wordt hybriden te beschermen als wolven.[21]

1.2.2 Uitzonderingen
Op grond van art. 16, eerste lid Hrl kan – binnen strikte randvoorwaarden - toestemming worden gegeven om af te wijken van de in art. 12 Hrl opgenomen verbodsbepalingen. Dit beschermingsregime is in de nationale wetgeving opgenomen in art. 3.8 Wnb. Onder de Omgevingswet is in artikel 8.74k Bkl het beoordelingskader voor omgevingsvergunningen voor flora- en fauna-activiteiten opgenomen dat betrekking heeft op dieren (niet zijnde vogels) en planten van soorten die zijn genoemd in bijlage IV Hrl., bijlage I of II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn. Het gaat om de activiteiten die zijn aangewezen in het Bal ter omzetting van de op grond van de art. 12 en 13 Hrl te verbieden schadelijke handelingen. De grondslag is art. 5.18 van de Omgevingswet. Het kader als weergegeven in het eerste lid van art. 8.74k Bkl is direct overgenomen uit artikel 16 Hrl en is nu nog neergelegd in de art. 3.8, vierde lid, en 3.9, tweede lid, van de Wet natuurbescherming.
Om uitzondering op de verbodsbepalingen te kunnen toestaan moet aan een aantal cumulatieve voorwaarden worden voldaan:

a. de uitzondering is nodig:
    1. in het belang van de bescherming van de wilde flora en fauna en van de instandhouding van de natuurlijke habitats;
    2. ter voorkoming van ernstige schade aan met name de gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden en wateren en andere vormen van eigendom;
    3. in het belang van de volksgezondheid en de openbare veiligheid of om andere dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociale of economische aard, en voor het milieu wezenlijke gunstige effecten;

[20] Guidance document, p. 11.
[21] Draft Version of the Guidance document on the strict protection of species, November 2019.

4. ten behoeve van onderzoek en onderwijs, repopulatie en herintroductie van deze soorten, alsmede voor de daartoe benodigde kweek, met inbegrip van de kunstmatige vermeerdering van planten;
5. ten einde het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt, door de bevoegde nationale instanties vastgesteld aantal van bepaalde specimens van de in bijlage IV genoemde soorten te vangen, te plukken of in bezit te hebben.er bestaat geen andere bevredigende oplossing.

b. er bestaat geen andere bevredigende oplossing;
c. er wordt geen afbreuk gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

De EC geeft in het Guidance document in zijn algemeenheid aan dat de toets strenger zal zijn naarmate de impact van een uitzondering op een soort/populatie ernstiger is.[22]

Voor alle hiervoor genoemde uitzonderingsmogelijkheden geldt dat derogatie maatwerk is. Uit jurisprudentie van het Hof van Justitie volgt dat het gaat om een uitzonderingsregeling die strikt moet worden uitgelegd. Een autoriteit die het besluit neemt moet voor elke afwijking bewijzen dat aan de gestelde voorwaarden is voldaan. Elke ingreep die de beschermde soorten raakt wordt slechts toegestaan op basis van besluiten die steunen op een nauwkeurige en treffende motivering die verwijst naar de in de richtlijn genoemde redenen, voorwaarden en vereisten.[23] Een uitzondering moet dus een concrete en gerichte toepassing vinden, teneinde tegemoet te komen aan nauwkeurige vereisten en specifieke situaties. Zoals hiervoor al is opgemerkt, worden meer eisen gesteld aan de onderbouwing van een uitzondering naarmate de inbreuk verderstrekkende gevolgen heeft voor (de populatie van) een soort. Onderstaand wordt ingegaan op relevante elementen uit de voorwaarden waaraan moet worden voldaan om een uitzondering toe te staan.

a) Wettelijk belang

De aanwezigheid van een wettelijk belang is de eerste randvoorwaarde waaraan moet worden voldaan om toestemming te kunnen verlenen voor een afwijking van een verbodsbepaling. Het is van belang om op te merken dat de belangen veelal zien op situaties die qua aard, omvang en locatie zeer verschillend kunnen zijn. De genoemde belangen vragen daarom ieder afzonderlijk om een specifieke onderbouwing. Voor de twee eerstgenoemde ontheffingsgronden is het niet voldoende dat er schade is opgetreden of zich een conflictsituatie heeft voorgedaan. Aangetoond moet worden dat de openbare veiligheid c.q. het belang van de wilde flora en fauna in het geding is. Tot nu toe heeft de jurisprudentie over openbare veiligheid met name betrekking op situaties waarin de veiligheid van personen (niet enkel van een individu) in gevaar wordt gebracht of risico's ontstaan voor de veiligheid van de omgeving, bijvoorbeeld doordat de kans op calamiteiten toeneemt. In de draft-Guidance wordt op p. 55 opgemerkt:

[22] Guidance document, p. 53.
[23] HvJ 8 juni 2006, C-60/05, ECLI:EU:C:2006:378; HvJ 7 maart 1996, C-118/94, ECLI:EU:C:1996:86.

> (3-37) The "overriding" character of the public interest should be thoroughly examined by the competent authority on a case-by-case basis, and be appropriately balanced with the overall public interest of achieving the Directive's objectives. It seems reasonable to consider that, as it happens for the use of derogations under Article 16.1(b), the use of derogations under Article 16.1(c) in the interest of public health or public safety does not require damages to human health or safety to be sustained before the adoption of derogation measures. However, for using this derogation, Member States must be in a position to demonstrate with strong and robust evidence a link between the derogation and the alleged objectives of overriding public interest.

In het gebiedsbeschermingsregime heeft het Hof reeds in de Leybucht zaak over een uitzondering onder verwijzing naar 'openbare veiligheid'geoordeeld dat "*the grounds justifying such a reduction must correspond to a general interest which is superior to the general interest represented by the ecological objective of the directive*."[24] In de huidige context rondom de wolf lenen deze uitzonderingsgronden zich niet voor een generieke toepassing. Zie ook het rapport van Trouwborst & Bastmeijer.

Bij de beoordeling of sprake is van ernstige schade geldt als vertrekpunt dat sprake moet zijn van een concrete dreiging van het optreden van schade.[25] Of in de woorden van AG Kokott: "*Er hoeft evenwel niet te worden gewacht tot er schade ontstaat wanneer op basis van de beste wetenschappelijke gegevens die beschikbaar zijn, moet worden aangenomen dat er een voldoende risico bestaat op een voldoende ernstige schade*".[26] Het bevoegd gezag heeft beoordelingsruimte ten aanzien van de vraag of aan dat criterium is voldaan. Hoewel de schade zich nog niet hoeft te hebben voorgedaan, moet een besluit waarbij een uitzondering wordt toegestaan wel steunen op een nauwkeurige en treffende motivering. Uit jurisprudentie van het Hof volgt dat de afwijkingsgrond er niet toe strekt dreigende schade van geringe omvang te voorkomen.[27] In nationale jurisprudentie is zichtbaar dat steeds hogere eisen worden gesteld aan de vraag of aan het criterium 'ernstige schade' is voldaan.

De meest concrete onderbouwing van optredende schade is een getalsmatige onderbouwing van de schade en de relatie tot de schadeveroorzakende populatie(s). Als die cijfermatige onderbouwing er niet is, kan worden onderzocht of er ervaringsgegevens zijn in andere gebieden, in een vergelijkbare situatie. Daarbij kan worden uitgegaan van de getaxeerde schade. Informatie die daarbij van belang is, betreft de verspreiding van de schadeveroorzakende soort, de periode, en de locatie waar de schade optreedt. Ook andere variabelen kunnen van invloed zijn op de hoogte van de schade. Onderzoek naar en motivering van de betekenis van deze variabelen is van belang. De jurisprudentie over de jaren heen laat zien dat steeds meer belang wordt gehecht aan inzicht in de betekenis van verschillende variabelen die van invloed zijn op omvang van de schade.Opgemerkt wordt dat de jurisprudentie hoofdzakelijk betrekking heeft op beheer en schadebestrijding bij vogels. Enkele algemene noties uit deze jurisprudentie zijn echter ook hier van belang. Van belang is ook dat de enkele gelijktijdige toename van de populatie van een schadesoort en de omvang van de schade niet zonder meer betekent dat er een oorzakelijke relatie bestaat. Ook andere

[24] HvJ 28 februari 1991, C-57/89, ECLI:EU:C:1991:89.
[25] HvJ 11 juni 2020 (Roemeense wolf), C-88/19, ECLI:EU:C:2020:458
[26] Conclusie AG Kokott 13 februari 2020, Zaak C-88/19, ECLI:EU:C:2020:93.
[27] HvJ 8 juli 1987, C-247/85, ECLI:EU:C:1987:339.

variabelen kunnen van invloed zijn op de hoogte van de schade. Dit vraagt om een toegespitste motivering wat de betekenis is van deze variabelen.[28] Uit de jurisprudentie blijkt ook dat een ontheffing zich dient te beperken tot die specifieke situaties waarvoor op grond van de schadehistorie aannemelijk is gemaakt dat ten aanzien daarvan belangrijke schade is aangericht of dreigt te worden aangericht.[29] Zoals de periode en de locatie waar de schade optreedt.[30] De schadehistorie zal wel nader moeten worden gespecificeerd. Zo is het enkele gegeven dat een schadeveroorzakende diersoort en schadegevoelige locaties in een gebied voorkomen, niet voldoende voor de conclusie dat zich belangrijke schade voordoet.[31] Bij het bepalen van de reikwijdte van een ontheffing kan ook van belang zijn dat bestrijding in een groter gebied nodig is, om verplaatsing van het probleem te voorkomen. Aandachtspunt blijft dat de beoordeling casuïstisch is.

In jurisprudentie over de wolf speelt ook het criterium 'het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt, door de bevoegde nationale instanties vastgesteld aantal van bepaalde specimens', een rol. In het arrest inzake de beheersjacht op wolven in Finland heeft het Hof aangegeven aan welke randvoorwaarden een beroep op art. 16, eerste lid, onder e Hrl dient te voldoen**:**

- de met die afwijkingen nagestreefde doelstelling moet duidelijk en nauwkeurig zijn onderbouwd en aangetoond dient te worden dat de afwijkingen geschikt zijn om die doelstelling te bereiken;
- aangetoond moet worden dat de doelstelling die zij nastreven niet kan worden bereikt door een andere bevredigende oplossing;
- het moet vast staan dat de afwijkingen geen schade zullen toebrengen aan het behoud, in een gunstige staat van instandhouding, van de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied
- de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soort en de impact die de beoogde afwijking daarop kan hebben dient te worden beoordeeld, op het niveau van het grondgebied van die lidstaat of, in voorkomend geval, op het niveau van de betrokken biogeografische regio wanneer de grenzen van die lidstaat verscheidene biogeografische regio's bestrijken, of indien het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dit vereist en, voor zover mogelijk, op grensoverschrijdend niveau, en
- er moet worden voldaan aan de voorwaarden dat op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt en vastgesteld aantal van bepaalde specimens van de in bijlage IV bij de richtlijn genoemde soorten wordt gevangen onder strikt gecontroleerde omstandigheden, van welke voorwaarden de naleving moet worden vastgesteld, met name met betrekking tot de populatie, de staat van instandhouding en de biologische kenmerken.[32]

---

[28] ABRvS 17 oktober 2018, ECLI:NL:RVS:2018:3366; ABRvS 18 oktober 2017, ECLI:NL:RVS:2017:2824.
[29] Zie reeds ABRvS 28 maart 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA1688, ABRvS 17 oktober 2018, ECLI:NL:RVS:2018:3366. Voldoende onderbouwing : ABRvS 22 november 2017, ECLI:NL:RVS:2017:3209.
[30] Rb. Den Haag (vzr.) 22 november 2019, ECLI:NL:RBDHA:2018:13809. Zie voor een voorbeeld waarin de motivering ontoereikend werd geacht: Rb. Noord-Holland (vzr.) 30 november 2017, ECLI:NL:RBNHO:2017:10195.
[31] ABRvS 18 oktober 2017, ECLI:NL:RVS:2017:2824; ABRvS 15 mei 2019, ECLI:NL:RVS:2019:1535.
[32] HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.

b) Geen andere bevredigende oplossing

Om toestemming te kunnen verlenen voor een inbreuk op de verbodsbepalingen zal moeten worden onderbouwd dat er geen andere bevredigende oplossingen zijn om tegemoet te komen aan de wettelijke belangen. In het Guidance document wordt dienaangaande opgemerkt:

> "(35) In conformity with the principle of subsidiarity, it rests with the competent national authorities to make the necessary comparisons and evaluate those alternative solutions. Nevertheless, this discretionary power is subject to several constraints.
>
> (36) Based on the case law of the Court on derogations under Article 9 of Directive 79/409/EEC, especially in Case C-10/96, an analysis of whether there is "no other satisfactory alternative" can be considered as having three parts: What is the problem or specific situation that needs to be addressed? Are there any other solutions? If so, will these resolve the problem or specific situation for which the derogation is sought?[33] The following remarks are based on the case law of the Court on Article 9 of the Birds Directive and apply the approach adopted by the Court to Article 16."
>
> (37) The analysis of whether "there is no other satisfactory alternative" presumes that a specific problem or situation exists and needs to be tackled. The competent national authorities are called upon to solve this problem or situation by choosing, among the possible alternatives, the most appropriate that will ensure the best protection of the species while solving the problem/situation. To ensure the strict protection of species, these alternatives must be assessed with regard to the prohibitions listed in Article 12. They could involve alternative locations (or routes), different development scales or designs, or alternative activities, processes or methods.
>
> (38) In any case, recourse to Article 16 derogations must be a last resort. The essential common characteristic of any derogation system is that it has to yield to other requirements laid down in the Directive in the interest of conservation.
>
> (39) The same strict approach applies to the interpretation of the term "satisfactory". Given the exceptional nature of the derogation regime and the duty of Member States under Article 10 of the EC Treaty to facilitate the achievement of the tasks of the Community, a derogation would only be justified on the basis of an objective demonstration that there is no other satisfactory solution. According to the Advocate General in case C-10/96, this term "may be interpreted as meaning a solution which resolves the particular problem facing the national authorities, and which at the same time respects as far as possible the prohibitions laid down in the Directive; a derogation may only be allowed where no other solution which does not involve setting aside these prohibitions can be adopted."
>
> (40) As regards the factors for evaluating the existence of another satisfactory solution, it is recognised that this is a matter for the national courts. The appraisal of whether an alternative is satisfactory or not, in a given situation, must be founded on objectively verifiable factors, such as scientific and technical considerations. In addition, the solution finally selected, even if it involves a derogation, must be objectively limited to the extent necessary to resolve the specific problem or situation.

[33] Zie ook: Europese Commissie, Gidsdocument voor de jacht in het kader van Richtlijn 79/409/EEG van de Raad inzake het behoud van de vogelstand, februari 2008, p. 49.

> (41) Evidently, the requirement to consider seriously other alternatives is of primary importance. The discretionary power of Member States is limited, and where another solution exists, any arguments that it is not "satisfactory" will need to be convincing. Moreover, it should be stressed that another solution cannot be deemed unsatisfactory merely because it would cause greater inconvenience to or compel a change in behaviour by the beneficiaries of the derogation.
>
> (42) The judgment in Case C-182/02 illustrates the strict approach adopted by the Court for derogations under the Birds Directive. In order to determine whether or not a satisfactory solution existed, the Court assessed the "need" and "purpose" of the derogation. This judgment confirms the importance of demonstrating that there are compelling reasons to justify a derogation (onderstreping auteurs)."

AG Kokott plaatst art. 16, eerste lid Hrl in de haar conclusie in zaak C-342/05in de sleutel van het evenredigheidsbeginsel. De AG wijst er op dat volgens dit beginsel de vastgestelde handelingen niet buiten de grenzen mogen treden van hetgeen geschikt en noodzakelijk is voor de verwezenlijking van de rechtmatige doelstellingen van de betrokken regeling, met dien verstande dat, wanneer een keuze tussen meerdere geschikte maatregelen mogelijk is, die maatregel moet worden gekozen die de minste belasting met zich brengt, en de veroorzaakte nadelen niet onevenredig mogen zijn aan het nagestreefde doel. Dat betekent volgens de AG ook dat om te beginnen het doel van de maatregel moet worden bepaald. Dit doel kan een maatregel slechts rechtvaardigen wanneer het minstens valt onder één van de uitzonderingsgronden, dat wil zeggen wanneer de maatregel geschikt is om een van de aldaar genoemde doelstellingen te bereiken. Zelfs wanneer dit het geval is, mag de maatregel niet worden uitgevoerd wanneer het doel ervan kan worden bereikt met minder ingrijpende middelen, dus via een andere bevredigende oplossing in de zin van artikel 16, lid 1, Hrl. Een andere oplossing is niet alleen bevredigend wanneer hierdoor de doelstellingen van de uitzondering even goed zouden kunnen worden bereikt, maar ook wanneer de nadelen van de uitzondering buiten verhouding staan tot de nagestreefde doelstellingen en de andere oplossing wel evenredig is. Dit vormt de sluitsteen van de evenredigheidsbeoordeling, de zogenaamde geschiktheid of redelijkheid stricto sensu, aldus de conclusie van de AG.[34] De ABRvS sluit zich hierbij aan. De Afdeling geeft – in de procedure over de Gedragscode Stroomversnelling aan dat art. 16, eerste lid Hrl vereist dat de minister in een geval als dit nauwkeurig en toereikend motiveert dat er geen alternatieve maatregel bestaat waarmee de nagestreefde doelstelling op een bevredigende manier kan worden bereikt die geen of een geringere overtreding van de verbodsbepalingen betekent.[35]

Voor het alternatievenonderzoek is een heldere doelstelling dus relevant. Dit is een motiveringsvraagstuk waarvoor inzicht in alternatieve oplossingsrichtingen, ervaring met de toepassingen van deze middelen, en inzicht in de effectiviteit van de gewenste aanpak noodzakelijk is. Naarmate de maatregelen ingrijpender zijn voor de beschermde soort, zal meer worden gevraagd van de motivering dat deze vergaande maatregelen ook noodzakelijk zijn om het beoogde doel te bereiken, en geen andere reële alternatieven voorhanden zijn.

[34] Conclusie AG Kokott, C-342/05, ECLI:EU:C:2006:752. Zie ook: Draft Guidance p. 60 e.v..
[35] ABRvS 21 april 2021, ECLI:NL:RVS:2021:853

Bij de vraag naar reële alternatieven zijn de kosten van maatregelen op zichzelf geen doorslaggevend criterium. Dit volgt uit jurisprudentie over art. 6, vierde lid Hrl, op grond waarvan - evenals op basis van art. 16 Hrl - een onderzoek naar andere bevredigende oplossing moet worden verricht. In een arrest van 14 januari 2016[36] overwoog het Hof dat de in die procedure door de verwijzende rechter aangehaalde kosten van maatregelen die in aanmerking kunnen worden genomen in het kader van het onderzoek van de alternatieven, niet even belangrijk zijn als de door de Hrl nagestreefde doelstelling van instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna. Het Hof concludeert dat niet kan worden aanvaard dat louter de economische kosten verbonden aan dergelijke maatregelen beslissend kunnen zijn voor de keuze van alternatieve oplossingen op grond van deze bepaling.
De kosten kunnen echter wel een onderdeel vormen van de proportionaliteitstoets.

Het is verder van belang in te gaan op de vraag in hoeverre het onderzoek naar alternatieven en de aanwezigheid van een belang als bedoeld in de richtlijn elkaar beïnvloeden, maar ook of in de weging de zwaarte van de inbreuk een rol mag spelen. In een arrest uit 2007 overwoog het Hof dat het onderzoek naar eventuele dwingende redenen van groot openbaar belang en het onderzoek naar het bestaan van minder schadelijke alternatieven vereisen dat deze belangen worden afgewogen tegen de aantasting van het gebied door het onderzochte plan of project.[37] In een uitspraak uit 2015 oordeelde de ABRvS dat uit deze uitspraak van het Hof volgt dat de beoordeling van eventuele dwingende redenen van groot openbaar belang en het onderzoek naar het bestaan van minder schadelijke alternatieven vereisen dat deze belangen worden afgewogen tegen de aantasting van het gebied door het onderzochte plan of project. De ABRvS oordeelde dat, nu art. 16, eerste lid Hrl voor de soortenbescherming vergelijkbare begrippen kent als art. 6, vierde lid Hrl ter regeling van de gebiedsbescherming, voor de uitleg en toepassing van de begrippen uit artikel 16 aansluiting wordt gezocht bij dit arrest.[38] Dat betekent dat bij de beoordeling van het aangevoerde belang en bij het alternatievenonderzoek de ernst van de ingreep meeweegt.

AG Kokott is in de conclusie in de procedure over het wegvangen van een wolf uit een dorp in Roemenië strikt als het gaat om het alternatieven onderzoek:

> "Wat een „andere bevredigende oplossing" betreft, zou vooral moeten worden gedacht aan het wegnemen van prikkels voor de wolf, bijvoorbeeld voer of loslopende honden(27), wat geen afwijking krachtens artikel 16 van de habitatrichtlijn zou vereisen en dus de voorkeur zou verdienen.(28) Alleen wanneer de wolf desondanks de nabijheid van de mens blijft zoeken, komt de zogenaamde „afschrikking" in aanmerking, waarbij het dier wordt verjaagd onder bijvoorbeeld beschieting met rubberkogels. De doeltreffendheid van dergelijke methoden is evenwel onzeker."[39]

c) Populaties, natuurlijk verspreidingsgebied, gunstige staat van instandhouding
De derde randvoorwaarde bepaalt dat geen afbreuk wordt gedaan aan het streven de '*populaties*' van de betrokken soort in hun '*natuurlijke verspreidingsgebied'* in een '*gunstige*

[36] C-399/14, ECLI:EU:C:2016:10.
[37] HvJ 20 september 2007, C-304/05, ECLI:EU:C:2007:532.
[38] ABRvS 18 februari 2015, ECLI:NL:RVS:2015:438, ABRvS 26 oktober 2016, ECLI:NL:RVS:2016:2788.
[39] Conclusie van AG Kokott 13 februari 2020, Zaak C-88/19, ECLI:EU:C:2020:93.

staat van instandhouding' te laten voortbestaan. Op het natuurlijk verspreidingsgebied is hiervoor reeds ingegaan. Onderstaand wordt op de beide andere elementen ingegaan.

Populaties
Art. 16 Hrl stelt als voorwaarde voor het kunnen afwijken van de verboden zoals genoemd in art. 12 e.v. dat de afwijking 'geen afbreuk doet aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan'. De vraag is daarbij onder andere wat 'de populaties in hun natuurlijk verspreidingsgebied' betekent. Voor het antwoord daarop is mede van belang art. 9 Verdrag van Bern, waarin is bepaald dat afwijkingen van de verbodsbepalingen uit art. 4 e.v. van dat verdrag slechts mogen indien de afwijkingen onder andere 'geen aantasting met zich brengen van het voortbestaan van de desbetreffende populatie'. Een 'populatie in zijn natuurlijk verspreidingsgebied' is dus de desbetreffende populatie, dus de populatie in het aan de orde zijnde gebied.[40]

In het Guidance document wordt benadrukt dat het enerzijds gaat om de staat van instandhouding in de desbetreffende biogeografische regio binnen een lidstaat of zelfs grensoverschrijdend. Het uiteindelijke doel van de richtlijn is immers om de strikt te beschermen soorten in hun natuurlijke verspreidingsgebied in de desbetreffende biogeografische regio's in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan. Anderzijds zal moeten worden gekeken naar de desbetreffende (plaatselijke) populatie. Een ontheffing of vrijstelling is, aldus de EC, alleen mogelijk indien de ontheffing geen afbreuk doet aan de gunstige staat van instandhouding van zowel de soort in haar biogeografisch verspreidingsgebied, als van de desbetreffende lokale populatie. In het Guidance document wordt daaromtrent gesteld:

> "The conservation status of a species within the relevant biogeographic region within a Member State should be important information to be used when considering a derogation. However, an appropriate assessment of the impact of a specific derogation will in many cases, if not most, have to be at a lower level than the biogeographic region in order be meaningful in ecological terms. A useful level in this regard could be the (local) population. The wording of Article 16, which points to "populations of the species concerned", confirms this interpretation. The approach of course needs to be adapted to the species in question: the killing of individuals of a wide-ranging large carnivore will need to be evaluated at population level (transboundary where applicable), while the impact of the destruction of a breeding site in a rather fragmented amphibian habitat may be better evaluated on site or at meta-population level. It should be kept in mind that, according to established case law, derogations must be applied appropriately in order to deal with precise requirements and specific situations. It follows that assessments at lower levels are normally essential, since the derogations have to deal with specific problems and provide suitable solutions. Such an assessment at a lower level would then have to be seen in relation to the situation on a larger scale (e.g. biogeographic or national), for a complete picture of the situation."[41]

[40] Ch. Backes, L. Boerema, A. Freriks, M. Kaajan, Natuurbeschermingsrecht, Sdu 2017, p. 209 e.v.
[41] Guidance document, p. 61.

Het schaalniveau waarop de bescherming van de wolf moet worden beoordeeld is inmiddels ook in twee uitspraken van het Hof aan de orde gekomen. In het arrest over de beheersjacht op wolven in Finland oordeelde het Hof:

> "Zoals de advocaat-generaal in de punten 79 tot en met 82 van zijn conclusie in wezen heeft opgemerkt, moet de bevoegde nationale autoriteit, wanneer zij oordeelt over het al dan niet toestaan van een afwijking op grond van genoemd artikel 16, lid 1, met name op nationaal niveau of, in voorkomend geval, op het niveau van de beoogde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken, of nog wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau, eerst en vooral vaststellen wat de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soorten is en, vervolgens, wat de geografische en demografische impact is die de beoogde afwijkingen daarop kunnen hebben.
>
> 59 Zoals de advocaat-generaal in punt 83 van zijn conclusie heeft opgemerkt, is het bovendien over het algemeen noodzakelijk de impact van een afwijking te beoordelen op het niveau van het grondgebied van een plaatselijke populatie om vast te stellen wat het effect ervan is op de staat van instandhouding van de betrokken populatie op grotere schaal. Aangezien een dergelijke afwijking overeenkomstig de in punt 41 van het onderhavige arrest geformuleerde overwegingen moet beantwoorden aan nauwkeurige vereisten en aan specifieke situaties, zullen de gevolgen van een dergelijke afwijking immers over het algemeen het meest rechtstreeks merkbaar zijn in het lokale gebied waarop die afwijking betrekking heeft. Zoals blijkt uit de stukken waarover het Hof beschikt, hangt de staat van instandhouding van een populatie op nationaal of biogeografisch niveau ook af van het cumulatieve effect van de verschillende afwijkingen die van invloed zijn op lokale gebieden.
>
> 60 In tegenstelling tot wat het wildcentrum stelt, mag daarentegen bij die beoordeling geen rekening worden gehouden met het deel van het natuurlijke verspreidingsgebied van de betrokken populatie dat zich uitstrekt tot bepaalde delen van het grondgebied van een derde land, dat niet gebonden is aan de verplichtingen inzake strikte bescherming van soorten die voor de Unie van belang zijn.
>
> 61 Daarom kan een dergelijke afwijking niet worden vastgesteld zonder een beoordeling van de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soort en van de mogelijke gevolgen van de beoogde afwijking voor die soort op lokaal niveau en op het niveau van het grondgebied van die lidstaat of, in voorkomend geval, op het niveau van de beoogde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken, of ook wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau."[42]

Daarnaast kan verwezen worden naar de conclusie van AG Kokott in een door Zweden aanhangig gemaakte prejudiciële procedure. Kokott merkt daarin op:

> "109. Dienaangaande is het nuttig om de recente vaststellingen in het tweede arrest inzake de bescherming van de wolf in Finland in ogenschouw te nemen. Hierbij stond de staat van instandhouding van de betrokken soort bij het toestaan van een afwijking

[42] Zie HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.

overeenkomstig artikel 16 van de habitatrichtlijn ter beoordeling. Indien de vaststellingen in die zaak worden toegepast op de toetsing van een aantasting, moet deze toetsing worden gebaseerd op criteria die het behoud van de dynamiek en de sociale stabiliteit van de beoogde soort op lange termijn waarborgen.

110. Daarbij moet worden gekeken naar zowel het gebied van de lidstaat als de betreffende biogeografische regio, om eerst en vooral vast te stellen wat de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soorten is en, vervolgens, wat de geografische en demografische impact is die de verstoringen daarop kunnen hebben.

111. In dit verband is het over het algemeen noodzakelijk om de impact van een aantasting te beoordelen op het niveau van het gebied van een plaatselijke populatie om vast te stellen wat het effect ervan is op de staat van instandhouding van de betrokken populatie op grotere schaal. Bovendien hangt de staat van instandhouding van een populatie op nationaal of biogeografisch niveau ook af van het cumulatieve effect van de verschillende verstoringen die van invloed zijn op lokale gebieden.

112. Voor zover het bij de toepassing van de verboden in artikel 5 van de vogelrichtlijn en artikel 12, lid 1, van de habitatrichtlijn aankomt op de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soort, moet deze dus worden beoordeeld op het niveau van het grondgebied van die lidstaat dan wel, in voorkomend geval, op het niveau van een bepaalde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken of wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau."[43]

Van belang is verder dat de effecten op de populatie moeten worden bezien in relatie tot het natuurlijk verspreidingsgebied:

"(62) According to Article 16(1), derogations must not be "*detrimental to the maintenance of the populations of the species concerned at a favourable conservation status in their natural range*". The implementation of this provision should include a two-step assessment: firstly, determination of the conservation status of the populations of a species in its natural range within the Member State concerned (and possibly beyond national boundaries if the populations are shared with neighbouring countries) and, secondly, evaluation of the impact of the derogation on the population or populations concerned. The assessment is thus at two levels: the level of "natural range" and the level of "population".[44]"

Gunstige staat van instandhouding

Art. 1 Hrl geeft een definitie wat moet worden verstaan onder een gunstige staat van instandhouding: "*het effect van de som van de invloeden die op de betrokken soort inwerken en op lange termijn een verandering kunnen bewerkstelligen in de verspreiding en de grootte van de populaties van die soort op het in art. 2 bedoelde grondgebied*". De 'staat van instandhouding' wordt als 'gunstig' beschouwd wanneer uit populatiedynamische gegevens blijkt dat de betrokken soort nog steeds een levensvatbare component is van de natuurlijke habitat waarin hij voorkomt, en dat vermoedelijk op lange termijn zal blijven, en het

[43] Conclusie AG Kokott 10 september 2020, Gevoegde zaken C-473/19 en C-474/19, ECLI:EU:C:2020:699.
[44] Guidance document, p. 60.

natuurlijke verspreidingsgebied van die soort niet kleiner wordt of binnen afzienbare tijd lijkt te zullen worden, en er een voldoende grote habitat bestaat en waarschijnlijk zal blijven bestaan om de populaties van die soort op lange termijn in stand te houden.

De Hrl kent geen concrete bepalingen over referentiewaarden voor het vaststellen van de (gunstige) staat van instandhouding. Parameters komen wel aan de orde in het kader van de rapportageverplichtingen waarin de Hrl voorziet. De rapportageverplichting in art. 17 Hrl is globaal geformuleerd, maar nader uitgewerkt in richtsnoeren.[45] De vier parameters voor de bepaling van de 'staat van instandhouding' zijn: verspreidingsgebied, populatie, leefgebied (oppervlakte van habitat, geschiktheid van habitat voor soorten, structuur en functies van habitats) en toekomstperspectief. Dit laatste element is in het bijzonder ook bij erpopulatie van belang, omdat de beoordeling van de staat van instandhouding niet alleen een momentopname betreft, maar ook vraagt om een beoordeling van de ontwikkeling van de staat van instandhouding als gevolg van de uitzondering op een verbod en andere voor de soort relevante ontwikkelingen. In het Guidance document wordt dit als volgt beschreven:

> "It is also clear that the application of a proportional approach to derogations is only possible within a clear and well-developed framework of species conservation measures. Again (as with protection measures), the conservation status of a species (at biogeographic and population level) is the core concept for a flexible and proportional approach to the use of derogations. It is therefore important not only to consider the present conservation status, but also to examine how it is developing."[46]

In een arrest over de Finse wolvenjacht uit 2007 heeft het Hof overwogen dat het toestaan van uitzonderingen op de verbodsbepalingen in geval van een ongunstige staat van instandhouding van een soort bij wijze van uitzondering mogelijk is wanneer naar behoren is vastgesteld dat zij de ongunstige staat van instandhouding van deze populaties niet kunnen verslechteren of niet kunnen verhinderen dat deze in een gunstige staat van instandhouding worden hersteld. Het Hof wees er op dat niet kan worden uitgesloten dat het doden van een beperkt aantal dieren geen invloed heeft op het doel van art. 16, eerste lid Hrl, de wolvenpopulatie in haar natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan. Een dergelijke afwijking zou in dat geval neutraal zijn voor de betrokken soort."[47]

In recentere jurisprudentie scherpt het Hof dit oordeel aan en wijst er op dat er weliswaar een mogelijkheid is om afwijkingen toe te staan in geval van een niet-gunstige staat van instandhouding, maar dat deze afwijkingen slechts in uitzonderlijke omstandigheden mogen worden toegestaan en dat een dergelijke toekenning ook moet worden beoordeeld in het licht van het voorzorgsbeginsel.[48] AG Saugmandsgaard stelt daaromtrent dat het beginsel inhoudt dat de lidstaat een afwijking niet mag toestaan of uitvoeren indien het onderzoek van de best beschikbare wetenschappelijke gegevens een substantiële onzekerheid laat bestaan over de

[45] Meest recente versie van deze richtsnoeren: DG Environment. 2017. Reporting under Article 17 of the Habitats Directive: Explanatory notes and guidelines for the period 2013-2018 (last updated:05.07.2018*)*
[46] Guidance document, p. 62.
[47] HvJ 14 juni 2007 (Finse wolven-arrest I), C-342/05, ECLI:EU:C:2007:341
[48] Zie HvJEU 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.

vraag of deze afwijking al dan niet afbreuk zal doen aan het streven de populaties van de betrokken soort in een gunstige staat van instandhouding te behouden of te herstellen.[49]

In een arrest van 23 april 2020 (inzake uitleg van de Vogelrichtlijn) overwoog het Hof dat het feit dat de populatie van een bepaalde soort een dalende trend vertoont, op zich niet dient als bewijs dat die populatie zich in een onbevredigende staat van instandhouding bevindt. Wanneer aanvullende gegevens er echter niet op wijzen dat de situatie om andere redenen toch als gunstig moet worden beschouwd, kan op grond van een dergelijke omstandigheid niet worden gesteld dat de populatie op een „bevredigend niveau" wordt gehandhaafd**.**[50]

Het is ten slotte belangrijk om op te merken dat in recente jurisprudentie aan de orde komt dat ook cumulatieve effecten van belang zijn bij de beoordeling van de effecten op de staat van instandhouding. In een arrest van 10 oktober 2019[51] overwoog het Hof:

> "Zoals blijkt uit de stukken waarover het Hof beschikt, hangt de staat van instandhouding van een populatie op nationaal of biogeografisch niveau ook af van het cumulatieve effect van de verschillende afwijkingen die van invloed zijn op lokale gebieden. Daarom kan een dergelijke afwijking niet worden vastgesteld zonder een beoordeling van de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soort en van de mogelijke gevolgen van de beoogde afwijking voor die soort op lokaal niveau en op het niveau van het grondgebied van die lidstaat of, in voorkomend geval, op het niveau van de beoogde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken, of ook wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau."

2. Gebiedsbescherming

Indien een diersoort wordt vermeld op Bijlage II van de Hrl heeft dit tot gevolg dat, indien deze soort in een gebied in meer dan onbeduidende mate voorkomt, met inachtneming van de criteria in Bijlage III van de richtlijn beschermde gebieden moeten worden aangewezen, in Nederland Natura 2000-gebieden genoemd. Art. 4, eerste lid Hrl maakt duidelijk dat voor diersoorten met een zeer groot territorium deze gebieden overeen komen met de plaatsen, binnen het natuurlijke verspreidingsgebied van die soorten, die de fysische en biologische elementen vertonen welke voor hun leven en voortplanting essentieel zijn.

Op dit moment zijn er in Nederland geen Natura 2000-gebieden aangewezen voor de wolf c.q. is in bestaande aanwijzingsbesluiten niet alsnog een instandhouigsdoelstelling opgenomen voor de wolf. Uit jurisprudentie van het Hof van Justitie volgt dat steeds opnieuw moet worden getoetst aan de meest recente wetenschappelijke inzichten en indien nodig tot aanpassing (van de begrenzing) van reeds aangewezen gebieden dient te worden overgegaan.[52]

Trouwborst & Bastmeijer adresseren een aantal relevante vragen rondom het aanwijzen van Natura 2000-gebieden voor de wolf c.q. het formuleren van instandhoudingsdoelstellingen

[49] Conclusie AG Saugmandsgaard ØE (Finse wolven II) 8 mei 2019, C-674/17, ECLI:EU:C:2019:394.
[50] HvJ 23 april 2020 (Cie/Finland-eidereend), C-217/19. ECLI:EU:C:2020:291.
[51] HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.
[52] HvJ 23 maart 2006 (Cie/Oostenrijk), C-209/04, ECLI:EU:C:2006:195.

voor bestaande Natura 2000-gebieden ter bescherming van de wolf. De beschrijving in het rapport is naar onze mening nog steeds actueel. Op twee punten willen wij echter nader ingaan.

Allereerst verwijzen Trouwborst & Bastmeijer naar het door Nederland gehanteerde criterium dat een soort minimaal tien aaneengesloten jaren in Nederland aanwezig moet zijn. Deze periode gaat lopen vanaf moment dat een soort zich voor het eerst heeft voortgeplant. Ook moet de soort zich binnen de periode van tien jaar regelmatig hebben voortgeplant. Wij hebben iet kunnen achterhalen waar dit criterium op is gebaseerd.

Verder stellen Trouwborst & Bastmeijer vraagtekens bij de formele status van de referentielijst. De lijst wordt echter beschouwd als een belangrijk handvat voor de EU-lidstaten bij de aanwijzing van Natura 2000-gebieden. Op de website van EIONET wordt hierover het volgende opgemerkt:

> "Annexes I and II of the Habitats Directive (EEC/92/43) list habitats and species for which Special Areas of Conservation (SAC) must be designated as part of the Natura 2000 network. As the Annexes cover all the EU, 'Reference Lists' have been developed which list the habitats and species in a given Biogeographical region and indicating for which habitats and species the Member States in the region have an obligation to designate SAC.
>
> Importantly, Reference Lists are not species check-lists in the sense of listing all species of Community Interest recorded in each Member State. Reference Lists do not include those irregular or vagrant species for which the designation of protected areas is not an appropriate conservation method in a particular Member State.
>
> The Reference Lists are updated annually based on information reported by the Member States. Below are the Reference lists for the biogeographical regions. The Reference list of habitat types and species of the Atlantic Region includes protected habitat types (Habitats Directive Annex I) and species (Habitats Directive Annex II) present in this bio-geographical region by Member State. These are all habitat types and species for which the Member States have to propose Natura 2000 sites. The Reference Lists derive from the conclusions of bio-geographical seminars and are updated when new scientific information becomes available."[53]

Er wordt dus vanuit gegaan dat de jaarlijkse update van de referentielijst aangeeft of een lidstaat mogelijk gebieden voor soort moet aanwijzen. Op de meest recente lijst wordt Nederland nog niet genoemd voor wat betreft de wolf.[54]

3. Actieve beschermingsmaatregelen

In dit onderdeel zal worden ingegaan op de laatste inzichten over de verplichtingen ten aanzien van het treffen van actieve soortenbeschermingsmaatregelen, waarbij ook zal worden bekeken in hoeverre het voldoen aan deze verplichtingen mogelijkheden tot het

[53] https://www.eionet.europa.eu/etcs/etc-bd/activities/building-the-natura-2000-network#autotoc-item-autotoc-3
[54] Terrestrial Atlantic Region.pdf

rechtvaardigen van het maken van uitzonderingen op de strikte bescherming kan faciliteren.
In aanvulling en ter verbijzondering op datgene wat Trouwborst & Bastmeijer in hun rapport hebben besproken, is inmiddels nadrukkelijker in het wettelijk kader en handreikingen vastgelegd dat actieve beschermingsmaatregelen onderdeel dienen te vormen van een volledige implementatie van de uit de Hrl voortvloeiende verplichtingen voor soortenbescherming.

3.1 Wettelijk kader

Volgens vaste rechtspraak van het Hof van Justitie vormen de art. 12, 13 en 16 van de Hrl een samenhangend geheel van bepalingen ter bescherming van de populaties van de betrokken soorten en vormen de art. 12 tot en met 14 en 15 van de richtlijn een samenhangend geheel van bepalingen die de lidstaten verplichten strikte beschermingsregelingen in te stellen voor de betrokken dier- en plantensoorten. Die maatregelen moeten in overeenstemming zijn met de algemene doelstelling van de richtlijn, namelijk het waarborgen van de biodiversiteit en het in een gunstige toestand behouden of herstellen van natuurlijke habitats en soorten van communautair belang.
De verplichtingen tot het treffen van actieve soortenbeschermingsmaatregelen uit de Hrl zijn opgenomen in de Wnb (m.n. art. 1.12) en de Omgevingswet (art. 2.18, eerste lid, onderdeel g, onder 1°, Ow, en art. 3.57 Bkl). De bedoelde maatregelen moeten worden getroffen door de provincies en zijn onderling zodanig afgestemd dat door de provincies tezamen de doelstellingen voor geheel Nederland kunnen worden bereikt.[55]

Onder andere ter invulling van de verplichtingen tot actieve soortenbescherming van de wolf[56], een soort die zich niet in een gunstige staat van instandhouding bevindt en in de Hrl is aangewezen als ‘prioritaire soort’, is in 2019 een (interprovinciaal) wolvenplan vastgesteld.[57] Als dit plan een belangrijke rol moet (gaan) spelen als soortenbeschermingsplan, waarmee ook afwijkingen van de strikte bescherming zouden kunnen worden gemotiveerd, dan zal dit plan aan een aantal eisen moeten voldoen.
De navolgende beschrijving en inventarisatie is gebaseerd op rechtspraak van het Hof (bindend) en hiervoor reeds aangehaalde draft Guidance document. Dit laatstgenoemde document is geen juridisch bindend document heeft geen strikt juridische status. De uitleg in dit document is echter goed navolgbaar en veelal ook gebaseerd op de geldende rechtspraak van het Hof van Justitie.

3.2 Draft Guidance document 2019[58]

De EC stelt in haar Draft Guidance document dat een soortenbeschermingsplan een beschrijving moet omvatten van hetgeen de lidstaat verstaat onder een gunstige staat van instandhouding van een soort, waarbij in ieder geval moet worden voldaan aan de eisen als bedoeld in art. 1 en onder i Hrl. De door de lidstaten genomen of te nemen maatregelen moeten geschikt zijn om het doel te bereiken, namelijk het behoud of herstel van de staat van instandhouding van een soort. Dit houdt in dat de te nemen maatregelen moeten worden vastgesteld op grond van de bijzondere omstandigheden en

[55] Art. 3.57 lid 2 Bkl.
[56] Zie: art. 1.12 lid 1 en onder b. Wnb
[57] IPO 2019, Interprovinciaal wolvenplan, IPO, Den Haag.
[58] Draft Version of the Guidance document on the strict protection of species, November 2019.

situaties en rekening houdend met het specifieke karakter van elke soort. Zo kunnen bijvoorbeeld de kenmerken van een soort, zoals de bestaande (ongunstige) staat van instandhouding, specifiekere of intensievere beschermingsmaatregelen rechtvaardigen.

3.3 Jurisprudentie Hof van Justitie

Eenzelfde redeneerlijn volgt uit jurisprudentie van het Hof. Het systeem van strikte bescherming moet worden aangepast aan de behoeften en de staat van instandhouding van de betreffende soort.[59] Deze benadering is bevestigd door het arrest van het Hof van 10 oktober 2019. Om aan de vereisten van art. 16 Hrl te voldoen, "*moeten de lidstaten niet alleen een alomvattend wetgevingskader vaststellen, maar ook concrete en specifieke beschermingsmaatregelen uitvoeren. Evenzo veronderstelt het systeem van strikte bescherming de vaststelling van samenhangende en gecoördineerde maatregelen van preventieve aard. Een dergelijk systeem van strikte bescherming moet het dus mogelijk maken het opzettelijk vangen of doden in het wild en de aantasting of vernieling van voortplantings- of rustplaatsen van de in bijlage IV, punt a), van de habitatrichtlijn genoemde diersoorten daadwerkelijk te voorkomen*" (punt 27).[60]
Een dergelijke aanpak is ook gebaseerd op art. 191 VWEU, volgens hetwelk "*in het beleid van de Unie op milieugebied naar een hoog niveau van bescherming wordt gestreefd*", en berust op het voorzorgsbeginsel en op het beginsel van preventief handelen. Preventieve maatregelen anticiperen op de bedreigingen en risico's waarmee een soort kan worden geconfronteerd en zijn met name van belang om de aantasting of vernieling van voortplantings- of rustplaatsen van soorten van bijlage IV, letter a), te voorkomen (art. 12, eerste lid, onder d Hrl).

3.4 Actieve maatregelen voor de wolf binnen Natura2000

In dit verband komt ook belang toe aan de plaatsing van de wolf op bijlage II van de Hrl. Het is voorstelbaar dat voor een adequate bescherming van de verblijfplaatsen en de functionele leefomgeving van de wolf in de situatie dat deze zich gevestigd heeft, dit bestendigd wordt door danwel het toevoegen van een instandhoudingsdoelstelling aan een bestaand Natura 2000 gebied, danwel de aanwijzing van een vestigingsgebied als Natura 2000-gebied. Zie hiervoor onder 2. Het na aanwijzing van het betreffende gebied als Natura 2000 gebied verplicht op te stellen beheerplan Natura 2000 (verplicht programma onder de Omgevingswet) kan ook dienen als kader voor het treffen van actieve soortbeschermingsmaatregelen. Het beheerplan zou kunnen en moeten aansluiten bij andere mogelijk nationaal of internationaal op te stellen beschermingsplannen voor de wolf, waarbij de specifieke functie van het aangewezen gebied voor de soort expliciet wordt benoemd en de ten behoeve van de wolf te treffen instandhoudingsmaatregelen worden benoemd. Die instandhoudingsmaatregelen zijn uiteraard mede afhankelijk van de door de minister vast te stellen instandhoudingsdoelstelling ten aanzien van de wolf.

3.5 Actieve maatregelen buiten Natura 2000

Buiten Natura 2000-gebieden kunnen preventieve maatregelen en andere actieve soortenbeschermingsmaatregelen worden ingebed in een provinciaal of landelijk

[59] HvJ 9 juni 2011 (Korenwolf Frankrijk) C-383/09, ECLI:EU:C:2011:369.
[60] HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.

soortenbeschermingsplan. Dat biedt ook mogelijkheden om de verbodsbepalingen van artikel 12 Hrl 'in het veld' handen en voeten te geven. Dit kunnen bijvoorbeeld voorlichtingscampagnes zijn, of beschermingsmaatregelen om relevante economische activiteiten die een effect kunnen hebben op de wolf (bijv. landbouw, bosbouw, recreatie) te reguleren. Hierbij kan worden gedacht aan onder andere opleiding, gedragscodes, richtsnoeren, of de aanpassing van bosbouw- of landbouwplannen of actieve preventie van te verwachten verstoringen (bijv. beperking van de toegang tot voortplantingsplaatsen).

De provinciale of nationale beschermingsplannen, waarin bovengenoemde maatregelen gedetailleerd worden uiteengezet voor lokale populaties zouden moeten aansluiten op de internationale managementplannen (zie ook hieronder bij Allesomvattende actie/beheerplannen voor de wolf). Gezien de aard van de problematiek van de wolf en zijn grote verspreidingsgebied ligt een overkoepelende landelijke aanpak van de soortenbescherming voor de hand.

3.6 De rol van soortenbeschermingsplannen

Een manier om te zorgen voor een passend gebruik van de mogelijkheden voor het toestaan van afwijkingen van de strikte bescherming van de wolf kan ook volgens de EC worden beargumenteerd door middel van het van kracht zijn van "instandhoudings-plannen voor soorten". Ook al zijn deze plannen geen verplichting op grond van de Hrl, ze zijn gericht op de instandhouding van een soort op lange termijn en bevatten maatregelen die hoofdzakelijk betrekking hebben op de levensvatbaarheid van de populatie, het natuurlijke verspreidingsgebied en de habitats van de soort. [61] Ze kunnen ook belangrijk zijn voor de onderbouwing van het toestaan van uitzonderingen op het beschermingsregime in individuele gevallen. Op voorwaarde dat dergelijke afwijkingen per geval worden beoordeeld, zou het plan de basis kunnen vormen voor het geven van toestemming voor het vangen of eventueel doden van individuen van de soort, of activiteiten die leiden tot de vernietiging van voortplantingsgebieden (b.v. ruimtelijke ontwikkelingen). Voorwaarde is dat kan worden gegarandeerd dat dit geen gevolgen heeft voor de gunstige staat van instandhouding, of de mogelijkheid om die te kunnen bereiken.[62] In dit verband dient ook te worden benadrukt dat, overeenkomstig het al genoemde voorzorgsbeginsel gebaseerd op art. 191 VWEU, de lidstaat, indien het onderzoek van de beste beschikbare wetenschappelijke gegevens onzekerheid laat bestaan over de vraag of een afwijking van het beschermingskader al dan niet schadelijk is voor de instandhouding of het herstel van de populaties van een met uitsterven bedreigde soort in een gunstige staat van instandhouding, zich van deze afwijking dient te onthouden.[63]

Ook moet voor het toestaan van afwijkingen van het strikte beschermingskader worden voldaan aan de andere voorwaarden van art. 16 Hrl. Een soortenbeschermingsplan zou een geschikt kader kunnen zijn voor het beschrijven van situaties waarin gebruik kan worden gemaakt van afwijkingen van het beschermingskader.

---

[61] Het treffen van actieve beschermingsmaatregelen is wel verplicht, maar een planmatige aanpak voor het treffen van die maatregelen niet.
[62] HvJ 14 juni 2007 (Finse wolven-arrest I), C-342/05 ECLI:EU:C:2007:341, r.o. 29.
[63] Idem, r.o. 66.

3.7 Eisen aan het soortenbeschermingsplan als onderbouwing voor uitzonderingen (derogaties)

Met het oog op de vaststelling van een passend kader voor het gebruik van uitzonderingen moet een soortenbeschermingsplan gebaseerd zijn op degelijke en geactualiseerde informatie over de populatietoestand en -tendensen van de soort, een visie op wat een 'gunstige staat van instandhouding' is, en een degelijke en alomvattende beoordeling van alle relevante bedreigingen en belastende factoren, met inbegrip van natuurlijke sterfte en alle andere factoren die leiden tot sterfte, waaronder ook het illegaal doden (stroperij) en het bij toeval vangen en doden (verkeersslachtoffers). Op basis van de beste bestaande informatie en deugdelijke wetenschappelijke beoordelingen en monitoringsystemen kan het soortenbeschermingsplan dan een samenhangende reeks maatregelen vaststellen, die effectief moeten worden uitgevoerd en gemonitord om ervoor te zorgen dat de gunstige staat van instandhouding van de betrokken populatie wordt bereikt, of gehandhaafd. Alleen onder deze omstandigheden zouden soortenbeschermingsplannen een goed alomvattend kader voor het gebruik van afwijkingen kunnen vormen, dat kan bijdragen tot de vereenvoudiging van de procedure voor de toekenning van elke specifieke afwijking, op voorwaarde dat er een efficiënt systeem is om te beoordelen dat dat aan alle drie de voorwaarden van art. 16 Hrl wordt voldaan.

Ook volgens het Hof kan een soortenbeschermingsplan een basis vormen voor het verlenen van toestemming voor vangen of doden van exemplaren van een soort, onder strikt gecontroleerde omstandigheden. Dit lijkt mogelijk mits - gezien de voorwaarden waaronder beheer wordt toegestaan en onder toepassing van de beste beschikbare wetenschappelijke gegevens - geen onzekerheid bestaat over de vraag of een dergelijke afwijking al dan niet schadelijk is voor de instandhouding, of het herstel van de staat van instandhouding. Dat betekent dat kwalitatief en kwantitatief beperkingen moeten worden gesteld, nageleefd en de naleving gemonitord. Het plan moet zijn gebaseerd op basis van uiterst nauwkeurige wetenschappelijke gegevens op het gebied van geografie, klimaat, milieu en biologie, alsmede op basis van gegevens waaruit kan worden opgemaakt wat de situatie is op het vlak van voortplanting en de totale jaarlijkse natuurlijke sterfte van de betrokken soort.[64]

3.8 Allesomvattende actie-/beheerplannen voor wolven[65]

Volgens de Europese Commissie zou de beste aanpak voor de autoriteiten van de lidstaten erin bestaan de maatregelen op de juiste schaal te combineren, met gebruikmaking van alle beschikbare instrumenten en financieringsbronnen, in het kader van een omvattend en consistent instandhoudings- en beheersplan voor wolven. In een dergelijk plan (idealiter een grensoverschrijdend plan tussen de lidstaten met dezelfde wolvenpopulatie) zouden alle relevante bedreigingen, conflicten, kansen en behoeften met betrekking tot de wolf in de betrokken lidstaat aan bod komen. Een dergelijk plan zou het best kunnen garanderen dat een gunstige staat van instandhouding voor de wolf

[64] Zie naar analogie arresten van 8 juni 2006 (WWF Italia e.a.) C-60/05, ECLI:EU:C:2006:378, r.o. 25 en 29, en 21 juni 2018 (Commissie/Malta) C-557/15, ECLI:EU:C:2018:477, r.o. 62.
[65] Gebaseerd op Draft Version of the Guidance document on the strict protection of species, November 2019, Annex III, The Implementation of Article 12 of Habitats Directive - The Wolf example.

in zijn hele verspreidingsgebied wordt bereikt en gehandhaafd, en tegelijkertijd, binnen de door de richtlijn gestelde grenzen, de nodige flexibiliteit bij het beheer bieden en de acceptatie van de wolf door het publiek (de zogenaamde "maatschappelijke draagkracht") handhaven of verbeteren.

Een passend en alomvattend instandhoudings- en beheersplan voor de wolf kan een goed algemeen kader bieden voor de toepassing van alle nodige instrumenten en maatregelen, met inbegrip van het mogelijke gebruik van afwijkingen. Wanneer dergelijke plannen naar behoren worden uitgevoerd, met aantoonbare resultaten inzake het bevorderen van de gunstige staat van instandhouding, biedt artikel 16 van de Habitatrichtlijn de mogelijkheid tot de nodige flexibiliteit door het gebruik van afwijkingen.

Afwijkingen van de strikte bescherming van de wolf kunnen gemakkelijker worden gerechtvaardigd indien in een lidstaat een alomvattend geheel van passende, doeltreffende en controleerbare maatregelen wordt vastgesteld en naar behoren ten uitvoer wordt gelegd om een doeltreffende bescherming te garanderen en de gunstige staat van instandhouding van de soort te bereiken. Dit betekent bijvoorbeeld dat:

- er een passend plan voor de wolf bestaat, dat volledig en correct wordt uitgevoerd en waarop goed toezicht wordt gehouden, en dat erop gericht is de gunstige staat van instandhouding te garanderen en sociaal-economische conflicten aan te pakken;
- het plan is gebaseerd op de beste beschikbare wetenschappelijke gegevens en op een degelijk monitoringsysteem van de wolvenpopulatie;
- alle nodige preventie- en compensatiemaatregelen worden uitgevoerd;
- er passende maatregelen worden genomen om stroperij doeltreffend te bestrijden (zoals criminalisering, handhaving en bewustmaking) en om elke andere door de mens veroorzaakte mortaliteitsfactor aan te pakken;
- alle andere bedreigingen voor de instandhouding van de wolf in het betrokken gebied met succes worden aangepakt (bv. hybridisatie);
- de andere oorzaken van de sterfte van grazend vee (bv. loslopende honden) naar worden behoren aangepakt;
- de doelstellingen en voorwaarden voor de afwijkingen duidelijk zijn vastgesteld, met solide bewijsmateriaal gestaafd en in overeenstemming met de relevante wetgeving, en zij per geval worden beoordeeld en vastgesteld;
- de beoogde afwijking niet nadelig is voor de staat van instandhouding van de populatie.

4. ‘Go & no go’-gebieden voor de wolf;

In dit deel van het advies zal worden beoordeeld of er aanleiding is om de analyse van Trouwborst & Bastmeijer vanuit Europees / internationaalrechtelijk perspectief aan te vullen c.q. te wijzigen. In aanvulling op dit onderdeel zal worden ingegaan op de vraag of het mogelijk is, en zo ja onder welke voorwaarden, om go & no go-gebieden aan te wijzen en wat de juridische consequenties daarvan zijn. Bijvoorbeeld gaat het daarbij om het op voorhand aanwijzen van corridors (zones waarin vooral zwervende wolven zich verplaatsen), en het op voorhand aanwijzen van gebieden als wolvenleefgebied, of verblijfplaats.

4.1 Wettelijk kader

Het doel van de Hrl is het handhaven of bereiken van een 'gunstige staat van instandhouding' voor de soorten en de typen natuurlijke habitats om bij te dragen tot de instandhouding van de biodiversiteit in Europa. De maatregelen die de EU-lidstaten uit hoofde van de richtlijn moeten nemen, zijn gericht op het in een gunstige staat van instandhouding behouden of herstellen van natuurlijke habitats en in het wild levende dier- en plantensoorten van communautair belang.[66] De staat van instandhouding van een soort wordt gunstig geacht te zijn wanneer, onder andere, de soort 'zich op lange termijn handhaaft als een levensvatbare component van zijn natuurlijke habitat' en 'er een voldoende grote habitat is en waarschijnlijk zal blijven bestaan habitat om de populaties op lange termijn in stand te houden'.[67] Zie ook hoofdstuk A.1. De staat van instandhouding van de wolf verschilt per land. In sommige landen verkeert de wolf in een gunstige staat van instandhouding. In andere landen is dit (nog) niet het geval. De tot op heden in Nederland waargenomen wolven zijn afkomstig van de Pools-Duitse laaglandpopulatie. Deze populatie verkeert nog niet in een gunstige staat van instandhouding.

De wolf is een van de 'soorten van communautair belang' die onder de eerder in dit advies besproken verplichtingen valt:

- De wolf is voor Nederland als prioritaire soort opgenomen in bijlage II Hrl waardoor voor deze soort speciale beschermingszones moeten worden aangewezen en beschermd, als onderdeel van het Natura 2000-netwerk.
- Verder is de wolf voor wat betreft de soortenbescherming opgenomen op bijlage IV Hrl als soort die strikt moeten worden beschermd.

Verder volgt een ruime bescherming van het leefgebied van de wolf uit artikel 4, lid 1, van de Bern Conventie waarbij de EU (mede) partij is en dat partijen gebiedt om de leefmilieus van, met name, de soorten in bijlage I en bijlage II van de Conventie te beschermen. Ingevolge deze bepaling dienen partijen de leefmilieus van de diersoorten genoemd in bijlage II van de Conventie te beschermen. Indien de leefmilieus van de soorten niet voldoende binnen het kader van het Natura 2000-regime beschermd kunnen worden, zal artikel 12 Hrl ruim dienen te worden uitgelegd, wil de EU ook voldoen aan haar internationale verplichtingen ingevolge de Conventie (zie hiervoor in hoofdstuk A.1). Daarbij kan ook het regime ter bescherming van het Natuurnetwerk Nederland eventueel dienen voor de verdragsconforme noodzakelijke bescherming van de leefmilieus van betrokken soorten.[68]

De staat van instandhouding van de wolf is momenteel ongunstig, op feitelijk alle aspecten waarop dit vanuit de Hrl moet worden beoordeeld.[69] Voor de wolf is verder in dit verband relevant dat Nederland te klein is om ook op de langere termijn een populatie wolven te huisvesten die op zichzelf groot genoeg is om een gunstige staat

[66] Art. 2, tweede lid Hrl.
[67] Art. 1 en onder i Hrl.
[68] Zijlmans in noot bij HvJ van 9 juni 2011 (Franse Korenwolf) C-383/09, ECLI:EU:C:2011:369, *Jur*. 2011, p. I-04869, JM 2011, 98.
[69] Id.

van instandhouding te bereiken. Dit gegeven is al geruime tijd geleden door de EC onderkend, waarbij is aanbevolen dat lidstaten tot gezamenlijke managementplannen komen op het niveau van grensoverschrijdende deelpopulaties. [70]

4.2 Inperken van migratie- of vestigingsmogelijkheden van de wolf in algemene zin
Zoals ook al beschreven en uitvoerig gemotiveerd in Trouwborst & Bastmeijer is inperking van de mogelijkheden tot migratie van de wolf in beginsel in strijd met de uitgangspunten dat – kort gezegd – de soort bepaalt wat zijn leefgebied zal zijn. Het is niet de mens die hier leidend is, maar de soort. Daarbij is mede van belang dat de wolf over een groot potentieel leefgebied beschikt, flexibel is naar de aard van de leefgebiedskeuze en over een grote actieradius beschikt. Zo lang de wolf niet in een gunstige staat van instandhouding is, lijkt inperking van de migratiemogelijkheden voor wat betreft de mogelijkheid van gebiedskeuze en vestiging niet acceptabel. Dit betekent naar ons oordeel overigens niet dat er geen beperkingen kunnen worden gesteld aan trekgedrag, of het faciliteren van bepaalde routes door het gericht treffen van begunstigende maatregelen, naast het treffen van beperkende maatregelen. Dit zou dan echter gemotiveerd moeten worden vanuit de wens om toe te werken naar een gunstige staat van instandhouding. Denk aan het uitrasteren van snelwegen, of provinciale wegen om verkeersslachtoffers te voorkomen en het daarbij tegelijkertijd inrichten van wildviaducten, of andere voorzieningen die een veilige passage van een weg kunnen borgen.

4.3 Beperken van de toegang tot, of zonering van grote gebieden
Het op voorhand afsluiten of afschermen van grote gebieden, of landsdelen, met als achterliggend doel het beschermen van vee is naar ons oordeel in strijd met de uitgangspunten en de doelstellingen van de Hrl. Hierbij kan verwezen worden naar Trouwborst & Bastmeijer voor zover het gaat om de verplichtingen ten aanzien van gebiedsbescherming.

In dit verband kan aanvullend worden verwezen naar de art. 3 lid 3 Hrl, in relatie tot art. 10 Hrl. Deze bepalingen roepen de lidstaat op om de ecologische coherentie van Natura 2000 te vergroten door het handhaven en in voorkomend geval ontwikkelen van landschapselementen die van primair belang zijn voor de wilde flora en fauna. Het gaat daarbij om elementen die door hun lineaire en continue structuur (zoals waterlopen met hun oevers of traditionele systemen van terreinbegrenzing) of hun verbindingsfunctie (zoals vijvers of bosjes) essentieel zijn voor de migratie, de geografische verdeling en de genetische uitwisseling van wilde soorten. Het op voorhand afschermen en ontoegankelijk maken van gebieden lijkt in strijd met deze bepalingen, of in ieder geval de intentie die hier uit spreekt.

Actieve soortenbeschermingsmaatregelen zijn gericht op het stimuleren van de staat van instandhouding van soorten. De naleving van de richtlijn verplicht de lidstaten niet alleen tot het vaststellen van een volledig rechtskader, maar ook tot het treffen van concrete en specifieke beschermingsmaatregelen.[71] Het zorgen voor voldoende

[70] Interprovinciaal wolvenplan, IPO, 2019.
[71] HvJ van 2 juli 2020 (Weense korenwolf) C-477/19, ECLI:EU:C:2020:517, r.o. 20.

verbindingszones en passende landschapselementen die bijdragen aan migratie en genetische uitwisseling past binnen deze verplichting tot het treffen van beschermingsmaatregelen. In dat verband kan worden gesteld dat de ook de belangrijkste Verdragen voor soortenbescherming op mondiaal en Europees niveau de noodzaak benadrukken om fragmentatie van leefgebieden te voorkomen en te verhelpen en te zorgen voor adequate connectiviteit tussen leefgebieden.[72]
De maatregelen die de EU-lidstaten uit hoofde van de habitatrichtlijn moeten nemen, zijn gericht op het in een gunstige staat van instandhouding *behouden of herstellen* van natuurlijke habitats en in het wild levende dier- en plantensoorten van communautair belang. Het op voorhand afschermen van in potentie geschikte leefgebieden, zonder dat een soort al in een gunstige staat van instandhouding in de lidstaat is, lijkt ons in strijd met deze opgave. Art. 4 VWEU verplicht de lidstaten vanuit het loyaliteitsvereiste tot uitvoering van de Europese richtlijnen als afgeleid recht van de Unie. Dit resulteert in de verplichting krachtens het Gemeenschapsrecht voor Nederland om de Hrl effectief uit te voeren.

In het in hoofdstuk A.1 besproken arrest Roemeense wolf kwam reeds aan de orde dat naar de mening van het Hof het vangen en, a fortiori, het doden van een exemplaar van een wolf op zijn minst als verstoring moet worden beschouwd. Dat roept de vraag op hoe de beperking van het leefgebied in het licht van de richtlijnverplichtingen moet worden geduid. Strikt genomen verbiedt de Hrl deze inperking niet. De verbodsbepalingen uit de richtlijn zijn niet toegesneden op de bescherming van het leefgebied in het passieve beschermingsregime. Bij het toestaan van een uitzondering op het beschermingsregime speelt het leefgebied een rol bij de beoordeling van de staat van instandhouding, aangezien de omvang van het leefgebied in dat kader van belang is, of kan. Een beperking van het leefgebied is ook minder op de plaats in een besluit over een individuele ingreep. Voor een dergelijke maatregelen is een afweging in een ruimer verband op zijn plaats, en daarmee past deze afweging beter in het actieve soortenbeschermingsregime.[73]

De vraag is hoe breed of smal het verbod op opzettelijk verstoren moet worden opgevat. In de Duitse tekst van de Habitatrichtlijn is het verbod als volgt omschreven:
- jede absichtliche Störung dieser Arten, insbesondere während der Fortpflanzungs-, Aufzucht-, Überwinterungs- und Wanderungszeiten.
In de Engelse tekst van de Habitatrichtlijn is het verbod neergelegd als:
- the deliberate disturbance of these species, particularly during the period of breeding, rearing, hibernation and migration.

Uit deze raadpleging volgt geen andere interpretatie of een nuancering van het verbod op de wijze waarop wij het verbod tot ‘opzettelijk verstoren’ in onze nationale wetgeving hebben opgenomen. Daaruit volgt dat het verbod op opzettelijk verstoren

[72] A. Trouwborst, Countering fragmentation of habitats under international wildlife regimes. In: Bowman MJ, Davies PGG, Goodwin EJ, editors. Research handbook on biodiversity and law. Cheltenham: Edward Elgar Publishers; 2016. p. 219–244.
[73] Zie over beperking van leefgebied: A. Trouwborst, Wolves not welcome? Zoning for large varnivore conservation and management under the Bern Convention and the EU Habitats Directive, RECIEL 2018; 27. P. 306-319.

naar ons oordeel niet direct kan zien op een maatregel als het plaatsen van een hek. Het oprekken van het verstoringsverbod tot dergelijke maatregelen is in zijn algemeenheid bezien ongewenst, omdat het verstoringsverbod moet zien op handelingen die op voorhand kenbaar zouden moeten zijn voor een ieder. Daarom moet worden aangenomen dat er geen omgevingsvergunningplicht geldt voor de activiteit van het oprichten van een hekwerk voor het afschermen van grote gebieden als potentieel leefgebied.

Dit neemt niet weg dat er ruimte is voor twijfel, nu door het HvJ in ieder geval geen uitspraak is gedaan over deze materie. Onder de Flora- en faunawet (Ffw) zijn uitspraken gedaan over de interpretatie van een verstoringsverbod door het oprichten van hekwerken, die wel wijzen in de richting van een mogelijke ontheffingplicht. De ABRvS oordeelde in 2006 dat bij de beoordeling van de gevolgen van plaatsing van een hekwerk voor soorten met name moeten worden bezien of het hekwerk een significante barrière zal vormen. Dit zou strijdig zijn met de Ffw.[74] De rechtbank Arnhem oordeelde in 2012 dat een weigering om een hekwerk te verwijderen mogelijk strijdig is met art. 10 en 11 van de Ffw. Uit de jurisprudentie van de ABRvS zou volgens de rechtbank volgen, dat de art. 10 en 11 Ffw niet verplichten tot herstel, maar een verbod inhouden van bepaalde handelingen. Dat verwijdering van een aanwezig hekwerk niet op grond van de Ffw kan worden bewerkstelligd laat dan ook onverlet dat het terugplaatsen van een hek, nadat het gebied weer een natuurlijke inrichting heeft gekregen en toegankelijk is voor de das, mogelijk wel verboden is op grond van de Ffw.[75] Het lijkt er echter op dat deze jurisprudentie steeds zag op situaties waarin bestaand leefgebied door het oprichten van een hekwerk ontoegankelijk werd, hetgeen feitelijk afwijkt van de situatie van het op voorhand afschermen van potentiële leefgebieden voor de wolf.

Nu ons is gevraagd om een interpretatie in het licht van de Omgevingswet is wel relevant dat onder deze wet sprake zal zijn van een aangescherpte en - naast een mogelijke vergunningplicht als zelfstandige norm geldende - specifieke zorgplicht.[76] Er zal een specifieke zorgplicht gelden voor zowel Natura 2000-gebieden, soortenbescherming en voor houtopstanden. Zo komt er een specifieke zorgplicht voor degene die een flora- en fauna-activiteit verricht. Een flora- en fauna-activiteit wordt in de Omgevingswet omschreven als: activiteit met mogelijke gevolgen voor van nature in het wild levende dieren of planten.[77] Het plaatsen van een hekwerk ter afscherming van grote gebieden voor soorten kan naar ons oordeel als een flora- en fauna-activiteit worden aangemerkt.

De specifieke zorgplicht voor soorten is vastgelegd in art. 11.27 van het Bal. Het eerste lid van dit artikel roept degene die een activiteit uitvoert op tot het voorkomen, beperken of ongedaan maken van mogelijke negatieve gevolgen ten gevolge van flora- en fauna-activiteiten. Als negatieve gevolgen voor deze belangen niet kunnen worden

[74] ABRvS 8 november 2006, ECLI:NL:RVS:2006:AZ1739
[75] Rechtbank Arnhem 26 september 2012, ECLI:NL:RBARN:2012:BX9377
[76] Zie ook: L. Boerema, "Zorgplicht, maar dan anders: de specifieke zorgplicht voor natuur in de Omgevingswet", NBR 2020/8.
[77] Bijlage 1 bij de Omgevingswet, op basis van Artikel 1.1 (begripsbepalingen) lid 1: De bijlage bij deze wet bevat begripsbepalingen voor de toepassing van deze wet en de daarop berustende bepalingen.

voorkomen, dan roept ze op om de activiteit niet uit te voeren. Van de initiatiefnemer wordt verwacht dat hij zich inspant om zelf te beoordelen of zijn handelen nadelige gevolgen heeft en ook hoe hij die gevolgen redelijkerwijs kan voorkomen of beperken.

Voor flora- en fauna-activiteiten houdt deze plicht in ieder geval in dat:
a. voorafgaand aan het verrichten van de activiteit wordt nagegaan of er aanwijzingen zijn van de aanwezigheid op de locatie waar de activiteit wordt verricht of in de directe nabijheid van die locatie van:
1°.van nature in Nederland in het wild levende vogels van soorten, genoemd in bijlage I bij de vogelrichtlijn, en niet in die bijlage genoemde, geregeld in Nederland voorkomende trekvogelsoorten als bedoeld in artikel 4, tweede lid, van die richtlijn;
2°.van nature in Nederland in het wild levende dieren of planten van soorten, genoemd in de bijlagen II, IV en V bij de habitatrichtlijn;
3°.dieren of planten van soorten, genoemd in bijlage IX of in de rode lijsten, bedoeld in artikel 2.19, vierde lid, onder a, onder 4°, van de wet; en
4°.voor die soorten belangrijke leefgebieden of natuurlijke habitats;
b. als deze aanwijzingen er zijn: wordt vastgesteld of op voorhand op grond van objectieve gegevens nadelige gevolgen kunnen worden uitgesloten voor dieren van die soorten, hun nesten, hun voortplantingsplaatsen, hun rustplaatsen en hun eieren, of voor planten van die soorten;
c. als die gevolgen niet kunnen worden uitgesloten: wordt nagegaan welke gevolgen de activiteit kan hebben voor dieren van die soorten, hun nesten, hun voortplantingsplaatsen, hun rustplaatsen en hun eieren, of voor planten van die soorten;
d. alle passende preventieve maatregelen worden getroffen om die nadelige gevolgen te voorkomen;
e. tijdens en na het verrichten van de activiteit wordt nagegaan of de getroffen maatregelen de beoogde effecten hebben; en
f. het verrichten van de activiteit wordt gestaakt als de nadelige gevolgen toch niet worden voorkomen, of, als staken van de activiteit redelijkerwijs niet meer mogelijk is, passende herstelmaatregelen worden getroffen.

Naar ons oordeel is deze zorgplicht bepaling wel aan de orde, gezien de gevolgen die het opwerpen van een hekwerk als barrière kan hebben voor meerdere soorten en geeft de Omgevingswet ook mogelijkheden om deze zorgplicht desnoods nader in te kleuren door het opnemen van maatwerkregels in de provinciale Omgevingsverordening, of maatwerkvoorschriften.[78]

4.4 Zonering en de verhouding tot de verplichting tot het aanwijzen van Natura 2000-gebieden voor de soort

Zoals eerder besproken (zie hoofdstuk A.2) zijn de lidstaten niet gehouden om alle gebieden te selecteren waar de betrokken soort voorkomt, maar die gebieden die als leefgebied het meest geschikt lijken op basis van hun specifieke kenmerken. Voor ‘soorten met een zeer groot territorium’ moeten de gebieden worden geselecteerd ‘die de fysische en biologische elementen vertonen welke voor hun hun leven en

[78] Art. 11.29 en 11.31 Bal.

voortplanting essentieel zijn'.[79] Dit brengt met zich mee dat de soort dergelijke gebieden moet kunnen bereiken en de geschiktheid als leefgebied kunnen 'testen'. Bij de formele selectie en aanmelding van leefgebieden door de lidstaat mogen uitsluitend ecologische criteria een rol spelen.[80] Daarmee is de keuze van het geschikte leefgebied primair aan de dieren, niet aan de lidstaten. Het op voorhand beperken van de toegankelijkheid voor de wolf van bepaalde delen van een land binnen het potentiële verspreidingsgebied van deze soort is hiermee in strijd. Dit is vooral problematisch in situaties waar de soort bezig is zich te vestigen in een land of een regio, aangezien de dieren de kans moeten krijgen om te laten zien welke gebieden zij zelf het meest geschikt achten.[81] Het spreekt voor zich dat deze situatie zich in ons land voordoet. Vanuit dit perspectief moet zonering als instrument om de toegang tot grote gebieden te blokkeren dan ook worden ontraden.

4.5 Op voorhand aanwijzen van corridors (zones waarin vooral zwervende wolven zich verplaatsen) en het op voorhand aanwijzen van gebieden als wolvenleefgebied, of verblijfplaatsen.

Het aanwijzen van wolvencorridors als zones waarbinnen migratie bij voorkeur zou moeten plaatsvinden is mogelijk als instrument om het trekgedrag van wolven zo veel mogelijk te sturen vanuit een oogpunt van het toewerken naar een gunstige staat van instandhouding. Er kan worden geprobeerd om wolven te 'sturen' in hun trekgedrag door gebieden zodanig in te richten (en te beheren) dat daar een in beginsel geschikt wolvenbiotoop heerst. De inrichting zou kunnen aansluiten bij pogingen om habitatversnippering aan te pakken en, bijvoorbeeld, mitigerende maatregelen kunnen omvatten, die kunnen worden doorgevoerd bij het doorkruisen van belangrijke vervoersinfrastructuur. Een zekere vorm van geleiding van wolven via hekwerken, of andere barrières zouden wij op voorhand niet onmogelijk achten, als de mogelijkheden van migratie van de wolf om geschikt leefgebied te bereiken daarmee wordt gefaciliteerd en door de mens veroorzaakte sterfte daarmee kan worden beperkt.

Hetzelfde geldt voor de mogelijkheid om geschikte leefgebieden voor de wolf aan te wijzen, bijvoorbeeld door te proberen het landschap zo aantrekkelijk mogelijk te maken als wolvenhabitat. De wolf zal zijn leefgebied zelf kiezen, maar het staat de provincies vrij om, bijvoorbeeld in aansluiting op het realiseren van het Natuurnetwerk Nederland, ook gebieden te identificeren als leefgebied voor de wolf. Het beperken van versnippering van habitat en het voorkomen of beperken van verstoring en aantasting van leefgebied door diverse activiteiten (aanleg windturbineparken, industrieterreinen, infrastructuur, recreatie) is een bekend fenomeen in heel Europa, zowel in gebieden waar de wolf een ongunstige staat van instandhouding heeft, als in gebieden (delen van Italië bijvoorbeeld) waar dat wel het geval is. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van de leefgebiedenbenadering, die zich richt op groepen van soorten in hun leefgebieden (habitat), waarmee een breder doel wordt nagestreefd dan bescherming van individuele soorten. Maatregelen die voor één bedreigde soort worden genomen, kunnen ook ten

[79] Art. 4, eerste lid Hrl.
[80] Ch. Backes, L. Boerema, A. Freriks, M. Kaajan, Natuurbeschermingsrecht, Sdu 2017, p. 79.
[81] A. Trouwborst, "Wolves not welcome? Zoning for large carnivore conservation and management under the Bern Convention and EU Habitats Directive" RECIEL 2018

goede komen aan andere soorten.

In het rapport 'Key actions for large carnivore populations in Europe´ zijn diverse acties opgenomen om relatief belangrijke leefgebieden en verbindingszones voor wolven te identificeren en te beschermen.[82] Er wordt gezocht naar een procedure om bij besluitvorming over de toelating van menselijke activiteiten (bijvoorbeeld via het instrument Milieu Effect Rapportage) de mogelijke gevolgen voor dergelijke belangrijke gebieden beter in beeld te krijgen, om er ook rekening mee te kunnen houden. Ook mitigerende maatregelen moeten meer algemeen onderdeel worden van dergelijke afwegingen.[83]

4.6 Instrument programma

Een actieve leefgebiedenbenadering voor de wolf zou kunnen worden vormgegeven binnen een provinciaal programma in de zin van de Omgevingswet. Het programma kan worden gezien als een uitwerking van provinciaal natuurbeleid door de er in opgenomen concrete maatregelen. De maatregelen in het programma dienen als doel te hebben het bereiken van een of meer doelstellingen voor de fysieke leefomgeving.[84] Natuur en soorten zijn onderdeel van de fysieke leefomgeving. Bestuursorganen kunnen ook samen een programma opstellen. Provincies kunnen dit dus eventueel gezamenlijk doen.[85] Het programma geldt dan voor al die bestuursorganen.

Bij de totstandkoming van programma's is participatie van groot belang.[86] In het vaststellingsbesluit van het programma moet daarom worden aangegeven hoe burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en bestuursorganen bij de voorbereiding zijn betrokken en wat de resultaten daarvan zijn.[87] De vorm en wijze waarop deze participatie wordt ingericht is echter niet wettelijk geregeld. Wel dient inspraak en voorbereiding conform afdeling 3.4 Awb plaats te vinden.[88] Er kunnen zienswijzen worden ingediend door een ieder.[89]

Het programma bindt alleen het vaststellende bestuursorgaan (of vaststellende bestuursorganen) bij de uitoefening van zijn bevoegdheden. Hierdoor staat in beginsel geen beroep open tegen het besluit tot vaststelling van het programma.[90] In het geval dat een of meer onderdelen van een programma een rechtstreekse bevoegdheid geeft voor het uitvoeren van activiteiten dan heeft het programma specifieke rechtsgevolgen, waardoor tegen een dergelijk onderdeel van het programma wel beroep openstaat.[91]

---

[82] Boitani, l. et al, Key actions for Large Carnivore populations in Europe (2015), Istituto Ecologia Applicata, Rome under contract no. 07.0307/2013/654446/SER/B3 "Support to the European Commission's policy on large carnivores under the Habitat Directive - Phase Two", with contributions from the Large Carnivore Initiative for Europe (SSC/IUCN).
[83] Idem, p. 11.
[84] Art. 3.5 Ow.
[85] Kamerstukken II 2013/14, 33962, nr. 3, p. 118.
[86] Kamerstukken II 2013/14, 33962, nr. 3, p. 219.
[87] Art. 10.8 van het Omgevingsbesluit.
[88] Art. 16.22 jo. 16.27 Ow.
[89] Art. 16.23 Ow.
[90] Kamerstukken II 2013/14, 33962, nr. 3, p. 115 en 298.
[91] bijvoorbeeld indien in het programma vrijstelling van een omgevingsvergunningplicht voor een flora- en fauna-activiteit wordt gegeven.

5. Internationale samenwerking – 'population level management'

Tenslotte gaan wij in op hoofdstuk 5 van het rapport Trouwborst & Bastmeijer inzake de internationale samenwerking. Sinds het verschijnen van het rapportzijn er enkele relevante ontwikkelingen geweest. Deze komen hieronder aan de orde.

Uit rechtspraak volgt dat de staat van instandhouding van de populaties en de gevolgen die uitzonderingen op het beschermingsregime voor die populaties kunnen hebben, beoordeeld moeten worden op het niveau van het grondgebied van de lidstaat of, in voorkomend geval, van de betrokken biogeografische regio wanneer de grenzen van die lidstaat door verschillende biogeografische regio's lopen (zie hoofdstuk A.1). Dit is ook logisch omdat de staat van instandhouding van een populatie op nationaal of biogeografisch niveau afhangt van de cumulatieve effecten van de verschillende afwijkingen die van invloed zijn op lokale gebieden en van andere oorzaken van sterfte, mede als gevolg van het ingrijpen van de mens in populaties.[92]

De Guidelines van de EU voor het beheer van grote carnivoren erkennen dat binnen de meeste lidstaten zelf geen gunstige staat van instandhouding kan worden bereikt. In de woorden van de EC is het moeilijk, zo niet onmogelijk, voor één lidstaat om zijn grote carnivoren conform de eisen van de Hrl te beheren en te beschermen zonder gecoördineerde acties met de buurlanden.[93]

Dit betekent dat voor wolvenbeheer op grond van de Guidelines uit een grensoverschrijdend beheerplan moet blijken wat onder een gunstige staat van instandhouding van de betrokken populatie wordt verstaan, en wordt aangegeven welke maatregelen door elk deelnemend land moeten worden ondernomen om deze staat van instandhouding te bereiken of te behouden.[94] Met betrekking tot sterfte in de populatie, met inbegrip van afwijkingen van de strikte bescherming, moet in het grensoverschrijdend beheersplan de invloed van de sterfte op populatieniveau worden vastgesteld. De effecten van sterfte moeten worden uitgewisseld tussen alle landen die de populatie delen, en de gevolgen ervan voor de staat van instandhouding moet worden geëvalueerd. Op die manier worden de effecten van de cumulatieve sterfte op de populatie gemonitord.

Het Hof stelt dienaangaande dat de bevoegde nationale autoriteit, wanneer zij oordeelt over het al dan niet toestaan van een afwijking op grond van genoemd art. 16, eerste lid, met name op nationaal niveau of, in voorkomend geval, op het niveau van de beoogde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken, of nog wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau, eerst en vooral vaststellen wat de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soorten

[92] Conclusie AG Saugmansgaard (Finse wolven II) d.d. 8 mei 2019, in zaak C-674/17.
[93] J. Linell e.a. Guidelines for population level management plans for large carnivores, rapport in opdracht van de Europese Commissie, juli 2008.
[94] Id.

is en, vervolgens, wat de geografische en demografische impact is die de beoogde afwijkingen daarop kunnen hebben.[95]

Dit is feitelijk alleen mogelijk via een beoordeling op grond van een binnen het leefgebied van de populatie afgestemd beheerplan. Het moet ervoor worden gehouden dat uit het arrest van het Hof volgt dat internationaal populatiemanagement een randvoorwaarde is voor het beheer van de populaties wolven, zowel voor wat betreft actief, als passief beheer. Het is immers alleen mogelijk aan de eisen die het Hof stelt te voldoen als de staat van instandhouding binnen het gehele leefgebied van de relevante populatie wordt beoordeeld en gemonitord en bij een toetsing in het kader van een derogatie wordt betrokken.

[95] HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven -arrest II), zaak C- 674/17, ECLI:EU:C:2019:851

Agendapunt 4.1 : Transboundary Wolf meeting 2021

Transboundary Wolf meeting 2021
Op 20 mei a.s. is er, voor de derde keer, een internationale wolven bijeenkomst georganiseerd op initiatief van Moritz Kloze e.a.
Naast Duitsland, België en Nederland zullen nu ook Luxemburg en Frankrijk aansluiten.

Doel van deze bijeenkomst is uitwisseling te hebben over 'stand van zaken wolf' in de betreffende landen. Dat kan in een middagdeel slechts kort en m.b.v. enkele sheets.
Over onze inbreng hebben we nog geen afstemming gehad. Het lijkt goed daarom in dit overleg hier even bij stil te staan.

Presentatie NL
Mijn voorstel is dat vanuit BIj12 een korte presentatie wordt gemaakt met:

- monitoring: verspreiding/populatieontwikkeling wolf afgelopen jaren
- schadeafhandeling: aantal, bedrag etc over de Jaren; inzet preventieve middelen
- beleid: nieuw wolvenplan, handelinsgprotocol, gebiedscie's, LOW e.d.

(als het mee zit is er een concept ter vergadering beschikbaar)

Vraag 1: *zijn er provincies die hiervoor specifiek input willen leveren?*
Vraag 2: *ZIjn er discussiepunten die wij vanuit Nederland willen agenderen.*

Memorandum of Understanding (zie bijlage 4.2)
Tevens wordt de suggestie opnieuw/nogmaals geagendeerd om te komen tot een 'Memorandum of Understanding' (MoU)/ Zie bijlage , dat is de versie die de vorige keer voor lag, waarna er m.i. niet veel mee is gedaan.

Doel van de MoU is vooral onderlinge grensoverschrijdende samenwerking en afstemming te bereiken.
De keuze is o.m. of wij dit praktisch ambtelijk kunnen regelen of dat hiervoor een MoU nodig is.

Vraag 3: *Wat willen wij hiermee? Is hiervoor in Nederland belangstelling? Moet er wel een MoU komen? Meerwaarde? Zo ja moet dit bestuurlijk worden geregeld met provincies en LNV.*

Vlaanderen
is natuur

Transboundary wolfmeeting

Status 2020

Status of the wolf population

- # Packs, distribution, reproduction,..

Status damages caused by wolves

- # livestock damages caused by wolves
- # EUR spent on compensation
- species of livestock affected

Status prevention

- # EUR spent for preventive measures
- Prevention measures: new approaches or projects?

Wolf management update

- Policy developments
- Wolf management plans
- New protocols or subsidy regulations?
- …

Discussion points

- Other items to be discussed virtually or physically

Deel B:

CONCEPT Rechtsvergelijking Wolf (Fr, D, B)

Inleiding

In dit eerste rapport wordt een beperkt rechtsvergelijkend onderzoek uitgevoerd enkel gericht op

- Duitsland, en dan de situatie in de deelstaten Niedersachsen, Nordrhein Westfalen en Brandenburg;
- België, de situatie in Vlaanderen en
- Frankrijk.

De uitwerking van het rechtsvergelijkend onderzoek betreft een beschrijving op hoofdlijnen. Dat wil zeggen dat enkel de federale regelgeving en eventueel de gedelegeerde regelgeving wordt beschreven en welke personen of organisaties hierbij betrokken zijn. Binnen het kader van dit onderzoek kunnen geen individuele besluiten worden besproken of de volledige jurisprudentie van een land worden behandeld.

Aanpak

Het rechtsvergelijkend onderzoek richt zich op de volgende (deel)vragen:

- Op welke wijze is het Europese recht in de lidstaat geïmplementeerd in wet of regelgeving
- welke instantie is bevoegd is voor de actieve en passieve soortenbescherming, voortvloeiend uit de Habitatrichtlijn.
- Op welke wijze wordt vorm gegeven aan de Europeesrechtelijke verplichting tot het treffen van maatregelen om de soort in een gunstige staat van instandhouding te brengen, of te houden.
    - Hierbij ook ingaan op de rol van Natura2000 en of ook voor de wolf specifieke gebieden zijn aangewezen, zodat er een instandhoudingsdoelstelling geldt.

Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het onderzoek op de volgende wijze uitgevoerd;

Fase 1: Desktop/bronnenonderzoek

Voor de eerste conceptversie is enkel gebruik gemaakt van desktopresearch naar op internet beschikbare relevante bronnen. Via algemene zoekopdrachten is via internet gezocht naar formele besluiten van de betreffende en verantwoordelijke overheden, voor zover deze betrekking hebben op de wolf en de vertaling van het Europeesrechtelijke kader in nationale of regionale regelgeving.

Voor de te gebruiken bronnen is op voorhand gekozen om zo veel als mogelijk enkel bronnen te gebruiken die direct of indirect zijn gerelateerd aan de betreffende verantwoordelijke overheidsorganisatie(s), te weten de gepubliceerde wet- en regelgeving, maar ook beleidsstukken en aan besluiten ten grondslag liggende onderzoeken. Dit laatste van door de overheid aangewezen adviesorganisaties.

Fase 2: Interviews landenspecialisten

Deze fase wordt na bespreking van het eerste concept uitgevoerd. Deze stap wordt ook alleen uitgevoerd als bepaalde onderdelen uit fase 1 nadere uitleg of invulling behoeven. Per land (of voor Duitsland, per Bundesland/Deelstaat) wordt een vertegenwoordiger van één of meer overheidsorganisaties benaderd voor een (digitaal of persoonlijk) interview. Dit interview vindt/vond plaats aan de hand van een vast vragenformulier.

Voorbehoud op resultaten/verantwoording gebruik bronnen
Dit hoofdstuk bestaat uit een overzicht van juridische status van de wolf in een aantal Europese landen. Zoals hiervoor al gesteld betreft het een overzicht op hoofdlijnen, de landelijke wetgeving of gedelegeerde wetgeving. Binnen het korte tijdsbestek dat wordt gegeven om dit rapport te schrijven is een volledige en systematische rechtsvergelijking in volledig detail onmogelijk.
Individuele besluiten die gericht zijn op het wegnemen van één of meer wolven zijn niet beoordeeld. Ook is in deze rechtsvergelijking slechts beperkt gekeken naar de inhoud van de in veel landen voorgeschreven wolvenplannen of de wijze waarop de uitvoering in praktische zin is georganiseerd.

Bij het bestuderen van een aantal bronnen of literatuur, gepresenteerd door niet direct aan de overheden gelieerde organisaties of stakeholders is ons gebleken dat de schrijvers hiervan bedoeld of onbedoeld conclusies of bevindingen te koppelen gericht op een bevestiging zijn van de eigen ideeën of standpunten in deze gevoelige materie. We beseffen dat wij deze 'valkuil' wellicht ook niet altijd kunnen ontlopen. Maar door vooral bij de formele basisinformatie te blijven wordt voor deze rechtsvergelijking getracht zo objectief en zuiver mogelijk de juridische situatie weer te geven zonder hieraan een oordeel te verbinden.

Voor de te gebruiken bronnen is dan ook op voorhand gekozen om zo veel als mogelijk enkel bronnen te gebruiken die direct of indirect zijn gerelateerd aan de betreffende verantwoordelijke overheidsorganisatie(s).

Verder is gekozen voor gebruik van publicaties die te vinden zijn op het EU-platform voor grote carnivoren van de EG en het 'Large Carnivore Initiative for Europe;
https://ec.europa.eu/environment/nature/conservation/species/carnivores/index_en.htm
https://www.lcie.org/Publications

Enkel daar waar deze informatie niet voldoende toegankelijk bleek is teruggevallen op informatie van andere – niet direct aan de bevoegde overheden gekoppelde - organisatie's zoals NGO's of initiatieven van wolvenliefhebbers/belangenorganisaties of op eigen titel fungerende juristen(organisaties).

AANDACHTSPUNTEN
Bij dit onderdeel van ons onderzoek willen wij graag op voorhand een aantal punten aangeven die ons in het bijzonder zijn opgevallen.

1. Internationaal soortenbeschermingsplan wolf
Uit deze rechtsvergelijking volgt uit de bestudeerde documenten dat bij alle beoordeelde landen in meer of mindere mate de behoefte wordt gevoeld voor een internationaal soortenbeschermingsplan wolf. Dit plan zou zich dan moeten uitstrekken op niveau van (genetisch) herkenbare en terugleidbare populatiesamenstelling en diens actuele leefgebieden. Voor Nederland zou het dan gaan om de Pools-Duitse laaglandpopulatie en ook op dat niveau handvatten moeten gaan bieden voor het bepalen van de gunstige staat van instandhouding. Dit sluit ook aan bij de in onderdeel A al gememoreerde aanbeveling van de EC waarbij lidstaten worden opgeroepen om te komen tot gezamenlijke managementplannen komen op het niveau van grensoverschrijdende populaties[1].
In het Wolfmanagementplan van de deelstaat Brandenburg wordt de landelijke overheid opgeroepen om samen met buurlanden te komen tot een nationaal beheerplan dat rechtszekere actiemogelijkheden biedt vanaf het moment dat er voor de wolf een gunstige staat van instandhouding is bereikt. Hoewel hier niet gesproken wordt over een grensoverschrijdend soortbeschermingsplan, maar gedoeld wordt op een nationaal plan, in afstemming met buurlanden, lijkt deze vraag ook gericht op hetzelfde doel, namelijk een op grensoverschrijdend niveau komen tot een concreet plan waarin ook op voldoende hoog aggregatieniveau meer duidelijkheid komt over wat moet worden verstaan onder de gunstige staat van instandhouding.

[1] Interprovinciaal wolvenplan, IPO, 2019.

2. Vrijstelling verjagen

Vooral uit de rechtsvergelijking met Duitsland volgt dat twee van de beoordeelde deelstaten via hun 'wolven'verordening inzetten op een vrijstelling voor het verjagen van een wolf op het moment dat deze wolf actief mensen benadert of vee benadert (zie hieronder de beschrijvingen bij de Brandenburgse en Niedersachsische Wolfsverordeningen). In deze verordeningen wordt opgenomen dat een ieder wolven mag verjagen op het moment dat een wolf mensen of vee benadert of wanneer deze zich in bewoond gebied ophoudt. Verjagen mag alleen op zodanige manier dat de wolf niet gewond kan raken. Het naar de wolven gooien van voorwerpen of dergelijke is toegestaan. Het gebruik van voorwerpen of middelen om de wolf verwondingen toe te brengen valt uiteraard niet onder de vrijstelling. Het is ook niet toegestaan om wolven gericht op te sporen met het oogpunt ze daarna te verjagen. Een dergelijke vorm van verjaging wordt niet beschouwd als verstoring als bedoeld in de wet en waarop de Habitatrichtlijn doelt.

3. Afwijking voorwaarden CITES verordening in relatie tot Hybride wolven

Het aantreffen van hybriden wolf-hond blijft ook bij de buurlanden een punt van aandacht. Vooral in Duitsland speelt deze zorg. Te meer daar tot voor kort voor het bepalen van de beschermingsstatus van hybride wolven de uitleg van de CITES verordening moest worden gevolgd. In deze verordening is bepaald is dat "Hybride dieren waarbij één of meer exemplaren van een soort uit Bijlage A of B in de vier voorgaande generaties in een rechte lijn voorkomen, als zuivere soorten onder de regeling vallen, ook als de betreffende hybride soort niet uitdrukkelijk in de Bijlagen is vermeld". Dit houdt in dat ook aangetroffen hybride wolven eenzelfde beschermingsstatus genieten als de genetisch zuivere wolven.
Begin 2020 is daartoe de Federale natuurbeschermingswet aangepast. Met deze wetswijziging wordt gevolg gegeven aan een al oudere aanbeveling nr. 173 (2014) van de Conventie van Bern[2], waarin de ondertekenaars van de Conventie van Bern is gevraagd te zorgen voor een - door de staat gecontroleerde - verwijdering van bewezen wolf-hond-hybriden uit wilde wolvenpopulaties. Met de toevoeging van paragraaf 45a onder (3) in de Federale natuurbeschermingswet is nu de verplichting opgelegd om in het wild voorkomende wolf hybriden door de bevoegde instantie van de deelstaten moeten worden verwijderd. En dat voor deze activiteit de verboden om in het wild levende dieren en met name de bijzonder of strikt beschermde dieren te achtervolgen, te vangen, te verwonden of te doden niet van toepassing zijn.

4. Nooddoding, of directe zelfverdediging

Zowel in Frankrijk als in Duitsland worden bepaalde handelingen mogelijk gemaakt in geval van acute situaties. In de beoordeelde Duitse deelstaten zien we dat deze deelstaten in hun (wolven)verordeningen regelingen treffen in geval er een gewonde wolf wordt aangetroffen. Afhankelijk van de mate van verwondingen gelden verschillende procedures. Maar in geval er een wolf wordt aangetroffen die zodanig verwond of verzwakt is dat er een hoge mate van zekerheid bestaat dat verzorging niet zal kunnen leiden tot herstel, worden mogelijkheden geboden om het dier zo snel mogelijk en zonder verder onnodig lijden te doden (nooddoding). Daarbij spelen met name politie, dierenartsen en ook – veelal onder aanwijzing van politie – jachtaktehouders een belangrijke rol.
Een andere vorm van acuut optreden bestaat bij directe dreiging door een agressieve wolf richting mensen. Ook in Duitsland wordt gezocht naar meer rechtszekerheid in geval deze situatie optreedt. Tot nu toe blijft het bij een behoefte tot snel optreden (door het bevoegd gezag aangewezen en aangestelde personen) waarbij eerst wordt geprobeerd de wolf met gummikogels etc. blijvend te verjagen. Pas wanneer het agressieve gedrag volhoudt wordt toestemming (ontheffing gegeven om de wolf te doden). Dat dit bij echt acute situaties geen soelaas zal bieden wordt erkend, maar stuit op juridische onzekerheid. Voor Frankrijk wordt in het rapport van de Zoogdiervereniging[3] een melding

---

[2] Recommendation n° 173 (2014) on hybridisation between wild grey wolves (canis lupus) and domestic dogs (canis lupus familiaris); Convention on the Conservation of European wildlife and Natural habitats, Standing Committee 34th meeting strasbourg, 2-5 december 2014.

[3] Bommel, F. van, D. Klees, M. La Haye & J. Thissen (2020). Analyse probleemsituaties wolf. Rapport 2020.16 V2. De Zoogdiervereniging, Nijmegen.

gedaan van een directe dreiging van een wolf waarbij de lokale gendarme het dier heeft doodgeschoten. Deze zaak kwam voor de rechter, maar deze bepaalde dat het hier ging om om een geval van gerechtvaardigde verdediging. Bij optreden in acute situaties bij direct gevaar voor mensen blijft er onzekerheid onder welke voorwaarden direct kan, of mag worden opgetreden. Een zorgpunt juist bij grote predatoren.

5. NATURA 2000 EN GEBIEDSBESCHERMENDE MAATREGELEN

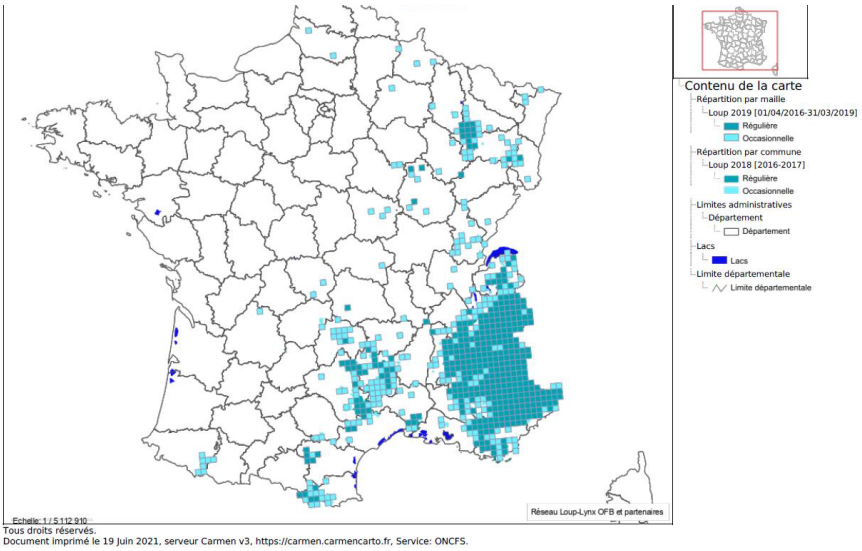
In de landen waar de wolf al langer voorkomt (Duitsland/Frankrijk) wordt erkend en is ook vastgelegd dat voor soorten die in de Habitatrichtlijn voor dit land op bijlage II worden vermeld, er een verplichting bestaat tot het aanwijzen van Speciale beschermingszones. En dat er de nodige instandhoudingsmaatregelen worden getroffen die beantwoorden aan de ecologische vereisten van de soorten (bijlage II) die in deze gebieden voorkomen. Toch blijkt uit deze rechtsvergelijking vooralsnog dat de uitvoering van deze verplichtingen uit de Habitatrichtlijn nog maar mondjesmaat worden toegepast. Het is niet duidelijk waar deze terughoudendheid vandaan komt.

FRANKRIJK

1. Beschrijving Europeesrechtelijke juridische status van de wolf binnen Frankrijk

De wolf is voor Frankrijk een soort van Annex II en Annex IV van de Habitatrichtlijn. Het beschermingsregime vanuit de Habitatrichtlijn is overgenomen in nationale wetgeving.

Frankrijk heeft al met de aanwezigheid van wolven te maken sinds 1992. De wolf verscheen voor het eerst in de zuidelijke alpen vanwege de uitbreiding van de Italiaanse populatie. Hierna hebben wolven zich via de Alpen richting de Pyreneeën en het Centraal Massief verspreid. Vanaf ca. 2011 breidt de Franse populatie zich ook in Noordelijke richting uit. Het voorkomen van de wolf concentreert zich echter nog steeds in het zuidoostelijke deel van Frankrijk (zie figuur 1). zie verder:https://www.loupfrance.fr/suivi-du-loup/situation-du-loup-en-france/)

Figuur 1 Bron: Office Francais de la Biodiversité; https://carmen.carmencarto.fr/38/Loup.map

De discussies omtrent de juridische status van de wolf en de maatschappelijke vraag om schade door wolven te kunnen bestrijden heeft door de jaren heen regelmatig geleid tot aanvullende of kader stellende ministeriele besluiten, maar ook aanpassing van de nationale wetgeving. De bevoegdheid tot beslissingen voor uitvoering van soortbeschermingsmaatregelen of derogatie van verboden is neergelegd bij de prefecten van de Franse departementen. De Nationale regering blijkt door de herhaaldelijk geconstateerde knelpunten rond beheer en bescherming wolven regelmatig bereid de lagere overheden te faciliteren door gedetailleerde en pro actieve kader stellende besluitvorming. Bijvoorbeeld om maatregelen die uit het wolvenplan volgen te voorzien van juridische onderbouwing en kaders in landelijke wetgeving.

2. Implementatie van Europees recht in nationale wet- of regelgeving in Frankrijk

Nationaal recht

De bepalingen die voortvloeien uit de Cités-conventie, het verdrag van Bern en de Habitatrichtlijn inzake het treffen van beschermingsmaatregelen van de wolf als strikt beschermde soort zijn voor Frankrijk omgezet in nationaal recht via de artikelen L. 411-1, L. 411-2 en R. 411-1 tot 14 van de

Code de L'Environment en het besluit van 23 april 2007 tot vaststelling van de lijst van beschermde landzoogdieren en de voorzieningen voor hun bescherming.

De artikelen L. 411-1 en L. 411-2 betreffen de formele legislatieve overname van de eisen die voortvloeien uit de voornoemde internationale verdragen en richtlijnen in de Code de L'Environment, "Partie législative", boek IV -Natuurlijk erfgoed, Hoofdstuk I, afdeling 1, Instandhouding van gebieden van geologisch belang, natuurlijke habitats, dier- of plantensoorten en hun habitats[4].

Regels op basis van de hiervoor beschreven wettelijke bepalingen zijn in de Code de L'Environment terug te vinden in het "Partie réglementaire, boek IV, Hoofdstuk I, sectie 1; en wel in twee te onderscheiden subsecties:

- subsectie 1: Mesures de protection des espèces animales non domestiques et végétales non cultivées (Articles R411-1 à R411-5[5]), bevattende regels gericht op procedurele aspecten met betrekking tot besluitvorming rond beschermingsmaatregelen van strikt beschermde soorten.
- subsectie 2: Dérogations aux mesures de protection des espèces animales non domestiques et végétales non cultivées (Articles R411-6 à R411-14[6]), bevattende regels omtrent procedurele elementen rond te nemen derogatiebesluiten, inclusief bevoegdheidsverdelingen.
-

Ministerieel besluit plaatsing wolf op lijst strikt beschermde diersoorten

Op grond van het bepaalde in de Code de L'Environment, en met name de artikelen L. 411-1, L. 412-1 en R. 411-1 - R. 412-7 is de wolf bij ministerieel besluit (Arrêté du 23 avril 2007 fixant la liste des mammifères terrestres protégés sur l'ensemble du territoire et les modalités de leur protection[7]) geplaatst op de landelijke lijst van (strikt) beschermde soorten. Voor de soorten op deze lijst geldt dat het 'landelijk en te allen tijde', verboden is deze te doden, te verwonden, onder zich te hebben (dood of levend) etc. zoals bepaald in de artikelen L. 411-1, L. 412-1 en R. 411-1 - R. 412-7 hierboven. In artikel 2 van dit besluit wordt verder uitgewerkt hoe de bescherming van het leefgebied van de soorten is vormgegeven. Dit middels het verbod op vernietiging, wijziging of degradatie van locaties van voortplantings- en rustgebieden voor deze dieren. Dit verbod richt zich op het veranderen of vernielen van fysieke of biologische elementen die noodzakelijk worden geacht voor de voortplanting of de rust van de soort in kwestie, zolang ze dat zijn en ook daadwerkelijk gebruikt of bruikbaar zijn tijdens opeenvolgende voortplantings- of rustcycli van die soort en voor zover de bedoelde vernietiging, wijziging of degradatie leidt tot afbreuk aan de kwaliteit van de biologische cycli.

DELEGATIE

Wie/welke instantie is bevoegd voor besluitvorming c.q. verantwoording in relatie tot 'actieve' of 'passieve' soortbeschermingsmaatregelen, zoals deze voortvloeien uit de Habitatrichtlijn.

Voor de bescherming van de wolf (en uiteraard andere wettelijk beschermde soorten of habitats) is de bevoegdheid tot het nemen van beslissingen neergelegd bij de Prefecten van de Franse departementen. Departementen zijn een derde bestuurslaag in Frankrijk, vergelijkbaar met de provincies in Nederland. De Departementsprefect heeft - als resultante van decentralisatie – met name taken en verantwoordelijkheden in relatie tot ruimtelijke ordening, openbare orde, veiligheid alsmede milieuzaken in portefeuille.

De prefecten zijn bevoegd gezag voor het handhaven van de hiervoor beschreven verbodsbepalingen, maar ook voor het al dan niet afgeven van toestemmingen (vrijstellingen of ontheffingen) voor maatregelen tegen wolven of voor de aantasting van hun leefgebieden.

---

[4] https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074220/LEGISCTA000006176521/#LEGISCTA000033035415

[5] https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074220/LEGISCTA000006188786/#LEGISCTA000031793266

[6] https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074220/LEGISCTA000006188788/#LEGISCTA000031793264

[7] https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000649682/

Hoewel alle prefecturen gelijke bevoegdheden hebben is er op grond van de landelijke wet onder hen een 'Primus Inter Pares' aangewezen, de prefect van de regio Auvergne-Rhône-Alpes. De prefect van de genoemde regio Auvergne-Rhône-Alpes heeft een coördinerende rol bij de uitvoering van het beheer van wolven in geheel Frankrijk, ook buiten zijn eigen regio. Deze Prefect is aangewezen en verantwoordelijk voor het opstellen van het Nationaal wolvenplan[8] en is ook de partij die jaarlijks het exacte aantal wolven vaststelt dat in het gehele land kan of mag worden geschoten in het belang van de bescherming van vee.

Op basis van de besluiten van de Prefect departement Auvergne-Rhöne-Alpes, hebben vervolgens de prefecten van de andere departementen, voor hun eigen grondgebied de bevoegdheid om ontheffingen te verlenen voor afschot van wolven, maar ook het naleven van de beschermingsvoorwaarden zoals deze uit de landelijke wet voortvloeien.

De prefecten van de departementen zijn ook de verantwoordelijke partij die voorstellen doen naar de nationale overheid voor het instellen van Natura 2000-gebieden en voor het vaststellen van instandhoudingsdoelen van aangewezen gebieden en de uitvoering van het beoogde beheer organiseren.

3. Juridisch kader binnen Frankrijk op grond waarvan binnen dit land maatregelen getroffen worden om de wolf in een gunstige staat van instandhouding te brengen, of te houden.

Het juridisch kader omtrent de bescherming van de wolf en de implementatie van de Habitatrichtlijn in nationale wetgeving is hierboven al beschreven.

Op basis van bovenstaand wettelijk kader wordt - voor de wolf specifiek – ten behoeve van het bereiken van de gunstige staat van instandhouding ingezet op een gedetailleerde monitoring van de populatieontwikkeling (zowel in Frankrijk zelf, maar ook in een grensoverschrijdend project verenigd in de Loup Alpin Group, bestaande uit biologen en genetici uit Frankrijk, Italië, Zwitserland, Duitsland, Slovenië en Oostenrijk). De grensoverschrijdende wolvenpopulatie is onderworpen aan een gestandaardiseerde monitoring tussen de betrokken landen. Daarbij geldt voor Frankrijk dat de Franse wolvenpopulatie een uitbreiding betreft van de al langer bestaande Italiaanse populatie. Uit dit onderzoek volgt onder meer dat de genetische samenstelling van de huidige populatie wolven er een stuk gunstiger voor staat dan de Scandinavische populatie. Ook de nog steeds voortschrijdende uitbreiding van de wolvenpopulatie in Frankrijk wordt gezien als een relevante indicator voor de verbeterende staat van instandhouding van de populatie.

Specifiek: Wat is de rol van Natura 2000 netwerk hierin en zijn voor de wolf specifieke gebieden zijn aangewezen, zodat voor deze gebieden een instandhoudingsdoelstelling geldt.

Het blijkt voor deze analyse lastig om zicht te krijgen of en hoe voor de wolf instandhoudingsdoelstellingen zijn geformuleerd in de doelstellingenbesluiten (Document d'objectifs of DOCOB[9]) van Natura 2000-gebieden. Dit omdat de aanwijzing van Natura 2000-gebieden en ook de hiervoor genoemde doelstellingenbesluiten versnipperd of slechts ten dele worden gepubliceerd op internet. Slechts in een enkel geval (situatie 21 juni 2021) kon in een Document d'objectifs een vermelding worden gevonden van het voorkomen van wolvenpopulaties in of nabij het betreffende gebied[10].
Een volledig overzicht van vermeldingen of concrete doelstellingen kan niet worden verkregen. Dit is mogelijk het gevolg van de in Frankrijk gehanteerde procedure voor aanwijzing van Natura 2000-gebieden.
Hoewel Natura 2000 gebieden door de landelijk verantwoordelijke minister worden aangewezen, gebeurt dit op advies en voorzet van de Prefect van het betreffende departement. Het is ook de

[8] Ministère de la Transition Écologique et Solidaire & Ministère de l'Agriculture et de l'Alimentation (2018) Plan national d'actions 2018-2023 sur le loup et les activités d'élevage *(ook Engelstalige versie beschikbaar).*
[9] Een Document d'objectifs of DOCOB is een doelendocument van een Frans Natura 2000-gebied
[10] Voorbeeld: Document d'objectifs du site Natura 2000 "LES ARAVIS" FR8201701 (ZSC) et FR8212023 (ZPS)

Prefect die na aanwijzing het doelendocument (Document d'objectifs) opstelt en vaststelt. De uitvoering van maatregelen vindt plaats via contractuele afspraken met een veelvoud aan partijen. Door deze versnipperde aanpak per departement, én omdat het in Frankrijk mogelijk is om het formuleren van doelen alsmede afspraken over uitvoering Natura 2000 ook te integreren met andersoortige planstructuren en uitvoering, ingeval van overlap met nationaal beschermde gebieden (waaronder Nationale Parken en Nationale Reservaten) is het praktisch niet mogelijk om hier een goed en volledig overzicht te verkrijgen van specifiek voor de wolf aangewezen gebieden, eventuele doelstellingen voor de wolf alsmede welke concrete maatregelen zijn vastgelegd in contracten. Underwood (2014[11]) vermeldt al dat ten tijde van het opstellen van het rapport al meer dan 12,000 management contracten waren afgesloten met boeren en meer dan 1,090 contracten met andere beheerders. Dergelijke contracten hebben ook een beperkte duur.

Specifiek: Indien aan de orde in Frankrijk; worden ook buiten Natura 2000-gebieden actieve maatregelen genomen voor behoud of herstel van de soort in een gunstige staat van instandhouding.

Uit de analyse volgt dat men in Frankrijk, evenals Duitsland, het overkoepelende doel van de Habitatrichtlijn formuleert als 'het bereiken en behouden van een gunstige staat van instandhouding voor alle habitats en soorten van Europees belang. Voor zover gebied beschermende maatregelen ten behoeve van het leefgebied van wolven worden nagestreefd, gaat het in Frankrijk primair om de wettelijk opgenomen beschermingsmaatregelen die gelden in de Nationale natuurreservaten die zijn opgericht om onder meer het behoud van de wilde fauna en Nationale parken. Voor deze gebieden gelden in het algemeen al strikte maatregelen die verstoring van fauna moeten uitsluiten, inclusief een ruim jacht of schadebestrijdingsverbod, maar ook beperkingen voor andere verstorende maatregelen waarvan alleen kan worden afgeweken als dit in wet- of regelgeving mogelijk wordt gemaakt en dan nog met instemming van de directeur/verantwoordelijke van het betreffende nationaal beschermde gebied (park of reservaat).

Actieve maatregelen voor behoud of herstel van de soort in een gunstige staat van instandhouding lijken zich in Frankrijk te beperken tot een strikte toepassing van het verbod op het doden, verstoren etc. van wolven of hun voortplantings- en rustgebieden, zonder dat nog extra maatregelen specifiek voor de wolf worden gecreëerd in de vorm van optimalisatie van leefgebieden[12]. Uit de biodiversiteits aanpak van Frankrijk volgt dat met name de gebiedsbeschermende maatregelen zich richten op het leggen van een beschermende schil over en rondom de nationale parken en bepaalde nationale reservaten waarbij deze maatregelen ten gunste moeten komen voor een breed pakket aan soorten en niet specifiek voor één bepaalde soort.

Daar er nog steeds sprake is van een uitbreiding van een gezonde wolvenpopulatie binnen Frankrijk voorziet men in Frankrijk dat op termijn de gunstige staat van instandhouding van de wolvenpopulatie zal worden bereikt.

Voor de bescherming van vee tegen aanvallen van wolven, en specifiek ook voor de bescherming van de zogenaamde pastorale veehouderijen in berggebieden, wordt het op basis van de nationale wetgeving mogelijk gemaakt om onder specifieke en gedetailleerde voorwaarden af te wijken van het verbod op verstoren, vangen of doden van wolven. Deze derogatie is mogelijk op grond van de afweging dat dit afschot niet tot gevolg heeft dat dit het behalen van de gunstige staat van instandhouding op langere termijn zal verhinderen. Wat onder een gunstige staat van instandhouding van de wolf wordt verstaan is vooral terug te vinden in de adviezen en wetenschappelijke documenten rond het tot stand komen van het huidige wolvenplan en ook uitgevoerde evaluatie van de in 2019 in gang gezette proefperiode[13] voor toepassing van bestrijdingmaatregelen wolf. Op de vraag wat te

[11] Underwood, E., Ashcroft, R., Kettunen, M., McConville, A.J. and Tucker, G.M. (2014) Protected area approaches in the EU. Institute for European Environmental Policy, London/Brussels.

[12] Er wordt in de Code de L'Environment voor de wolf maar één uitzondering benoemd waarvoor derogatie mogelijk is, namelijk in het belang van de bescherming van gehouden vee of veehouderijen.

13 Arrêté du 26 juillet 2019 portant expérimentation de diverses dispositions en matière de dérogations aux interdictions de destruction pouvant être accordées par les préfets concernant le loup (Canis lupus); De tekst van dit ministerieel besluit werd begin 2019 opgesteld conform de afspraken die zijn gemaakt ten behoeve van de goedkeuring van het wolvenplan 2019-2023.

beschouwen als een gunstige staat van instandhouding van de wolf, wordt aangesloten bij de algemeen gangbare ecologische inschattingen voor een wolvenpopulatie, welke tussen de 2500 en 5000 individuen zou moeten liggen. Ondanks het gegeven dat de staat van instandhouding van de wolf in Frankrijk nog niet is bereikt wordt het hiervoor beschreven mogelijkheid van afschot afgewogen ten opzichte van een ander uitgangspunt, namelijk de MVP (Minimum Viable Population).

Ook deze eenheid is gebaseerd op een wetenschappelijk advies van het Office National de la Chasse et de la Faune Sauvage en beschreven in het expertisedocument uit 2017 over de toekomst van de wolvenpopulatie in Frankrijk[14] "De lidstaten moeten ernaar streven de ECF (état de conservation favorable) te bereiken voor populaties die geheel of gedeeltelijk binnen de nationale grenzen liggen, en er wordt in de richtlijn niet gespecificeerd dat de ECF op supranationaal niveau kan worden beoordeeld. De richtlijn vermeldt evenmin uitdrukkelijk hoe lang een populatie een levensvatbaar onderdeel van haar natuurlijke habitat moet blijven, maar in de preambule wordt de zeer lange termijn gesuggereerd. De populatie moet dus genetische diversiteit behouden om haar evolutionaire potentieel te behouden en uitsterven te voorkomen. Zo heeft het HJEU in zaak C-383/09, Europese Commissie/Franse Republiek, de levensvatbaarheid op lange termijn van de hamsterpopulaties in de Elzas vastgesteld door te verklaren dat "geen enkele populatie van deze soort in de Elzas de voor haar geldende minimale levensvatbare populatiedrempel (=MVP) bereikt, die op 1500 exemplaren wordt geraamd".

Voor wolven wordt uitgegaan van een MVP van minimaal 500 dieren. Indien een populatie bestaat uit 500 dieren of meer dan bestaat voldoende zekerheid dat de populatie in staat is om op langere termijn te overleven. Deze MVP is als uitgangspunt gekozen voor het toestaan van het jaarlijks vast te stellen maximaal te doden wolven in Frankrijk. Vanaf het moment dat er op basis van jaarlijkse tellingen is vastgesteld dat binnen Frankrijk 500 of meer wolven leven wordt dit beschouwd als een effectieve populatiegrootte om een demografisch levensvatbare populatie in stand te houden. In de collectieve expertise van 2017 verwachtten de wetenschappers twee groeiscenario's: ofwel exponentiële groei, in de orde van +12% per jaar, of langzame groei, in de orde van 5% per jaar. In het ONCFS/MNHN-memo van 2019[15] wordt vermeld dat in Frankrijk gezien de laatste schattingen van de populatieomvang dat in 2019 nog sprake is van een exponentiële groei van de populatie, en dat beperkt afschot met een jaarlijks vast te stellen maximum het niet verhindert dat de populatie kan blijven groeien, maar dat er wel sprake zal zijn van een 'stabiele, lage-groei populatie'.

4. Beschrijving juridisch kader op welke wijze de toetsing van de vereisten genoemd in artikel 16 van de Habitatrichtlijn plaatsvinden.

Hiervoor is reeds beschreven dat het juridisch kader met betrekking tot artikel 16 Hr in de Code de L'Environment is overgenomen. Uit het artikel L427-6 valt op te maken dat voor de wolf geen afwijking wordt voorgestaan van de verbodsbepalingen, anders dan de in de laatste alinea van artikel L427-6 is beschreven situatie, namelijk in geval van belangrijke schade aan vee: *Voor de toepassing van dit artikel op wolven is de noodzaak vastgesteld wanneer een aanval op vee is bewezen, ongeacht of deze is veroorzaakt door één dier of door een roedel, en de landbouwer recht geeft op schadeloosstelling. In dat geval geeft de prefect onmiddellijk aan elke betrokken fokker of herder een vergunning af voor afschot van de wolf. Geldig over een periode van zes maanden.*

De evaluatie is opgenomen in het document: Plan National d'Action pour le loup et les activités d'élevage, Rapport d'évaluation 19/05/2013. De resultaten van deze evaluatie zijn gebruikt voor de beide kaderdecreten als beschreven onder punt 4.

[14] Duchamp C, Chapron G, Gimenez O, Robert A, Sarrazin F, Beudels-Jamar R, Le Maho Y, 2017. Expertise collective scientifique sur la viabilité et le devenir de la population de loups en France à long terme sous la coordination ONCFS-MNHN de : Guinot-Ghestem M, Haffner P, Marboutin E, Rousset G, Savoure-Soubelet A, Siblet JP, Trudelle L (par or. alph.).

[15] http://www.auvergne-rhone-alpes.developpement-durable.gouv.fr/IMG/pdf/20190205-reponse-saisine-tirs-oups-oncfs-mnhn.pdf

In de kaderbesluiten van 23 oktober 2020 stellen de Ministers vast dat bij toestaan van doden door de prefecten, buiten gebieden waarvan al op voorhand – eveneens bij apart besluit - is vastgesteld dat hier preventieve beschermingsmaatregelen van (vrij grazend) vee niet mogelijk is, dit enkel kan indien eerst andere preventieve maatregelen zijn ingezet.

5. In welke gevallen wordt gekozen voor ingrijpen door middel van doden;

Uitwerking van artikel L427-6 en de mogelijkheid tot derogatie van de eerder al benoemde verbodsartikelen soortbescherming voor de wolf (en zoals al benoemd, enkel in geval van het belang van belangrijke schade aan vee) vindt getrapt plaats, in delegatie door de prefecten van de betrokken departementen;

Allereerst is er een op landelijk niveau genomen (ministerieel) besluit (kaderdecreet) waarin gedetailleerd staat beschreven onder welke voorwaarden en in welke situaties de prefecten toestemming kunnen geven voor afschot. Dit kaderdecreet bestaat uit twee aparte besluiten:

1. Welke type (vorm en uitvoering) van afschot of verjaging kan worden toegestaan. Dit ter bescherming van vee.

Besluit van de ministers van Ecologische Transitie en Landbouw en Voedselvoorziening d.d. 23 oktober 2020 (Arrêté du 23 octobre 2020 fixant les conditions et limites dans lesquelles des dérogations aux interdictions de destruction peuvent être accordées par les préfets concernant le loup (Canis lupus))[16].
Dit besluit stelt de voorwaarden en limieten vast waaronder de prefecten vrijstellingen kunnen verlenen van het verbod op het doden van wolven (Canis lupus), ter bescherming van gedomesticeerde kuddes, om het ontstaan van aanzienlijke schade te voorkomen.

Het besluit gaat in op een viertal hoofdelementen:

- Opzettelijk verjagen of verschrikken van wolven: een specifiek omschreven vrijstellingsregeling voor veehouders/herders in geval zich wolven in de nabijheid van vee of kuddes bevinden.
- Defensief afschot bij aanvallen van wolf op vee
  Defensief afschot is onder te verdelen in twee vormen. Eenvoudig defensief afschot (a.) en versterkt defensief afschot (b.); Hiertoe geeft de prefect bij specifiek omschreven besluit – na afweging dat er reeds beschermende maatregelen genomen zijn – en er geen andere bevredigende oplossing aanwezig is – toestemming om in bepaald omschreven gebieden defensief afschot te laten plaatsvinden. Het versterkt defensief afschot wordt pas toegestaan (eveneens via apart besluit) wanneer het eenvoudig defensief afschot niet tot resultaat heeft geleid dat de aanvallen op een kudde of vee zijn gestopt.
- Georganiseerd afschot/bejagen waarbij wolven in een bepaald gebied actief worden opgespoord (Tirs de prélèvement); Wanneer defensief afschot zoals beschreven onder 2 niet tot beoogd resultaat leidt kan de prefect apart toestemming (ontheffing) verlenen voor Tirs de prélèvement; Dit zijn verzwaarde bestrijdingsacties gericht op het actief opsporen en doden van wolven in een bepaald gebied.
- Toepassing van defensief afschot en actief opsporen en afschot van wolven in gebieden die apart zijn aangewezen als gebieden waar preventieve beschermingsmaatregelen van (vrij grazend) vee niet mogelijk is. Het gaat hier om gebieden die apart zijn aangewezen en beschreven op grond van besluit van 28 november 2019[17]. De prefectcoördinator van het nationaal actieplan voor de wolf neemt het besluit voor aanwijzing van de gebieden waarin de uitvoering van maatregelen ter bescherming van kuddes tegen predatie door wolven niet kan worden gegarandeerd. In deze gebieden kunnen de in de vorige hoofdstukken beschreven maatregelen toegelaten worden zonder dat er verplichting bestaat om preventieve

[16] https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/texte_jo/JORFTEXT000042472061
[17] 28 novembre 2019 relatif à l'opération de protection de l'environnement dans les espaces ruraux portant sur laprotection des troupeaux contre la predation
https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000039447048

beschermingsmaatregelen toe te passen, onder een aantal (in dit kaderdecreet) beschreven voorwaarden.

Besluit van de ministers van Ecologische Transitie en Landbouw en Voedselvoorziening d.d. 23 oktober 2020 (Arrêté du 23 octobre 2020 fixant le nombre maximum de spécimens de loups (Canis lupus) dont la destruction pourra être autorisée chaque année)[18]*.*
In dit besluit is vastgelegd dat jaarlijks maximaal 19% (= 17 + 2%) van de in de winter daarvoor vastgestelde populatieomvang mag worden weggenomen.

Wie is bevoegd deze keuze te maken

Binnen de kaders van de voornoemde kaderdecreten, én binnen het door de Prefect van het departement Auvergne-Rhône-Alpes – jaarlijks bepaalde maximaal toegestaan afschot. Dit laatste gebeurt door middel van een jaarlijks te nemen besluit (Note Techique), gebaseerd op de voorwaarden uit het kaderdecreet. In dit besluit wordt een maximum vastgesteld voor het legaal doden van wolven binnen geheel Frankrijk, waarbij de prefect de afweging maakt dat met dit maximale mogelijke afschot (het behalen van) de gunstige staat van instandhouding in geding kan komen.

Indien aan de orde en er wordt besloten tot doden: wie voert de handeling uit (organisatie/personen).

Ook hier wordt verwezen naar de voornoemde kaderdecreten waarin is omschreven welke personen of aangewezen ambtenaren het afschot mogen uitvoeren. Er zijn verschillende personen of groepen van personen die bepaalde maatregelen mogen uitvoeren:

Ad 1: verschrikken/verjagen kan worden uitgevoerd door eigenaren of bewakers van kudden of door een of meer gemachtigde personen, op voorwaarde dat ze in het bezit zijn van een geldige jachtakte. Het verschrikken kan ook worden uitgevoerd door een louveterie-luitenant[19] handelend in opdracht van de prefect van het departement.

Ad 2: Eenvoudig defensief afschot kan plaatsvinden door personen die in een register van de prefect zijn ingeschreven en in die zijn als gemachtigde zijn aangewezen, deze personen moeten in het bezit zijn van een geldige jachtakte. Versterkt defensief afschot vindt plaats onder begeleiding van een gemachtigde OFB functionaris of een luitenant van de Louveterie. Bij de acties kunnen tegelijkertijd meerdere jagers worden ingezet. Jagers moeten een opleiding hebben gevolgd bij de OFB alsmede uiteraard in bezit van een geldige jachtakte.

Ad 3 De bejagingsoperaties worden uitgevoerd door elke bevoegde persoon die door de Prefect zijn opgenomen in een register, op voorwaarde dat deze personen in het bezit zijn van een geldige jachtakte én een opleiding hebben gevolgd bij de OFB. Daarnaast kunnen de officieren van de OFB, louveterie-luitenants of beëdigde particuliere jachtopzichter gemachtigd worden.

EXTRA; Omgang met hybride wolven

Het Franse wolvenplan vermeldt een in 2017 door het ONCFS uitgevoerd laboratorium onderzoek om zicht te krijgen in de mate van hybridisatie van wolven binnen de Franse populatie. Uit de analyse volgde dat van de 155 onderzochte monsters er 143 verschillende dieren konden worden vastgesteld, waarvan er 13 werden geïdentificeerd als honden. Van de 130 overgebleven individuen volgde uit

[18] https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000042472114

[19] Luitenants van de Louvetterie (wolvenjagers) zijn personen die op grond van artikel R427-1 Code de L'Environment zijn aangesteld om, onder toezicht van de departementale directie, de uitvoering te verzekeren van de door de prefect afgekondigde collectieve maatregelen als bedoeld in de artikelen L 427-6 en L. 427-7, evenals de opdrachten die hun door de prefectuur kunnen worden toevertrouwd voor afschot van dieren die schade kunnen veroorzaken en de repressie van stroperij. Deze functies is op vrijwillige basis. Voor de wolf dragen de luitenants van Louveterie, onder controle van de Prefectuur, bij aan specifieke operaties en maatregelen ten behoeve van schadebestrijding en/of beheer van deze strikt beschermde soort.

analyses 120 wolven zonder (genetische) afwijkingen, allen behorend tot de Italiaanse stampopulatie. 2 dieren bleken genetische kenmerken te hebben die overeenkomen met hybriden van de eerste generatie. 8 dieren hadden genetische kenmerken die overeenkomen met een minder recente hybridisatie.
Op basis van deze analyses, wordt geconstateerd dat 1,5% van de dieren kenmerken heeft van recente hybridisatie (1e generatie) 6% maakt deel uit van een vroegere hybridisatie. Het overige deel van de populatie, d.w.z. 92,5% van de 130 geanalyseerde individuen, betreft niet-gehybridiseerde wolven.
Ter vergelijking wordt verwezen naar studies in andere Europese landen zijn uitgevoerd. Hieruit komt een resultaat die ligt tussen 2 tot 10% hybridisatie. De enige uitzondering is het goed afgegrensde gebied van de Apennijnen in Italië waar sprake is van een aanzienlijk hoger percentage vanwege een significante aanwezigheid van zwerfhonden.

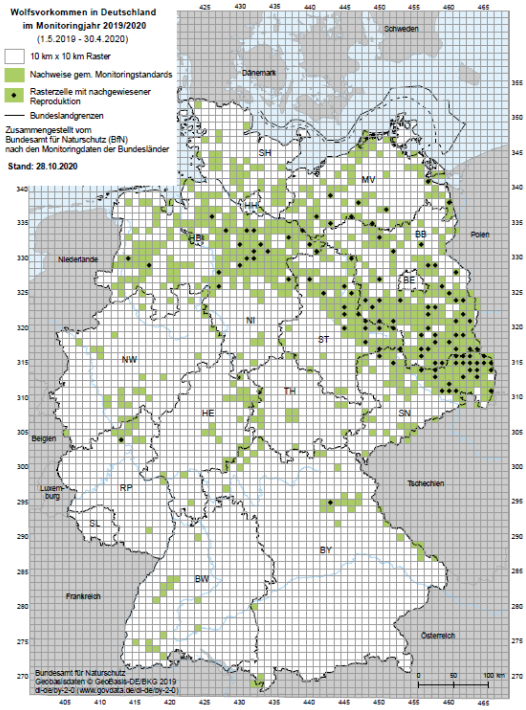
Ondanks (of mede juist vanwege) bovenstaande beschreven onderzoek volgt uit de onderzochte documenten niet dat voor wolven met hybride genen in Frankrijk een uitzondering wordt gemaakt op het strikte beschermingsniveau.

DUITSLAND

1. Beschrijving Europeesrechtelijke juridische status van de wolf binnen Duitsland

De wolf is voor Duitsland een soort van Annex II en Annex IV van de Habitatrichtlijn. Het beschermingsregime vanuit de Habitatrichtlijn is overgenomen in nationale wetgeving.

Wolven zijn rond de jaren negentig over de Poolse grens weer naar Duitsland gekomen. Eerste vestiging was in het Lausitz gebied, een regio in de deelstaat Sachsen ten zuidoosten van Berlijn. De eerste roedels werden waargenomen in het aldaar gelegen militair oefenterrein. Hierna heeft de 'Lausitz-populatie' zich flink kunnen uitbreiden en ook verder in – voornamelijk – noordwestelijke richting uitgebreid. Het belangrijkste voorkomen en verspreiding van de wolf is te vinden in de deelstaten Sachsen, Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen-Anhalt, Thüringen en Niedersachsen, zie figuur 1.

Figuur 2 voorkomen en verspreiding wolf Duitsland, Bron: Bundesambt für Naturschutz

In Duitsland is de wolf op grond van de nationale Natuurbeschermingswet, het Bundesnaturschutzgesetz (BNatschG) (§ 7 Abs. 2 Nr.14 BNatschG) als strikt beschermde soort aangemerkt. De aantastings verboden van artikel 44 BNatschG hangen samen met de strikte bescherming, die direct is afgeleid uit de Habitatrichtlijn. Op grond van deze wet is het verboden om wolven te vangen, te verwonden of te doden of om ze te storen op een manier die het voortbestaan van de "lokale populatie" in gevaar brengt. De term "lokale populatie" is een in Duitsland gehanteerde 'juridische term' waarmee een territoriale eenheid, bijvoorbeeld een wolvenfamilie (roedel) of een paar wolven wordt aangeduid.

Als onderdeel van de implementatie van de Habitatrichtlijn heeft Duitsland ongeveer 4.600 speciale beschermde gebieden (species areas of conservation, SACs) volgens Art 4. Habitatrichtlijn aangewezen. Dit komt overeen met ongeveer 9,3% van het landoppervlak. Voor 32 Natura 2000-gebieden met een omvang tussen 52 ha en 13.732 ha in Saksen en Brandenburg is de wolf aangewezen als beschermd[20].

Nota bene: De wetenschappelijke dienst van de Duitse Bundestag is in 2018 tot de conclusie gekomen dat het aanwijzen van wolfsvrije zones in strijd is met de Habitatrichtlijn en een derogatie op grond van artikel 16 van de Habitatrichtlijn zou vereisen, ook in situaties waarin een constante wolvenpopulatie voorkomt, zoals in de oostelijke deelstaten. Maatregelen kunnen alleen in individuele gevallen worden genomen, indien er geen redelijke alternatieven zijn en de staat van instandhouding niet in negatieve zin beïnvloedt wordt. "Wolfvrije zones" zijn, aldus de wetenschappelijke dienst van de Duitse Bundestag, dus reeds in strijd met de eisen van de Habitatrichtlijn, nog los van de nationale en deelstaatregelingen.[21]

[20] Bericht des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit zur Lebensweise, zum Status und zum Management des Wolfes (*Canis lupus*) in Deutschland, Deutscher Bundestag, Ausschuss für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit, zum Fachgespräg am 4.11.15 (28.10.2015)

[21] Wissenschaftliche Dienste Deutscher Bundestag, Vereinbarkeit der Ausweisung „wolfsfreier Zonen" mit dem Naturschutzrecht, 25 oktober 2018, Aktenzeichen: WD 7 - 3000 - 225/18.

2. Implementatie van Europees recht in nationale wet- of regelgeving in Duitsland

Nationaal recht
De bescherming van de wolf in Duitsland is geregeld via het Bundesnaturschutzgesetz, Gesetz zur Neuregelung des Rechts des Naturschutzes und der Landschaftspflege (BNatSchG).

Aanwijzing als strikt beschermde soort
De wijze waarop de wolf als strikt beschermde diersoort wordt ingedeeld is te vinden in de paragraaf 7 (Begripsbepalingen: § 7 Abs. 2 Nr.13 und 14 BNatSchG).

Onder nummer 13 wordt allereerst geformuleerd welke soorten worden beschouwd als *bijzonder beschermde soorten*, hieronder vallen (samengevat) alle soorten die vermeld zijn in bijlage A of bijlage B van Verordening (EG) nr. 338/97 (CITES), de dier- en plantensoorten vermeld in bijlage IV van Richtlijn 92/43/EEG, alle Europese vogelsoorten en dier- en plantensoorten die zijn vermeld in een verordening op grond van § 54 Absatz 1 artikel 54, eerste lid.

Onder nummer 14 wordt een deel van de soorten die eerst onder .13 als bijzonder beschermde soorten zijn benoemd, daarbovenop aangemerkt als *strikt beschermde soorten* (streng geschützte Arten). Strikt beschermd zijn de eerder benoemde 'bijzonder beschermde soorten', die zijn opgenomen in:
a) Bijlage A van Verordening (EG) nr. 338/97,
b) Bijlage IV van Richtlijn 92/43/EEG, en/of
c) Een verordening op grond van artikel 54, tweede lid BNatSchG.
De strikt beschermde soorten zijn derhalve een subset zijn van de bijzonder beschermde soorten.

Noot: Bij recente wetswijziging welke op 13 maart 2020 van kracht is geworden is in het BNatSchG de paragraaf 45a 'Umgang mit dem Wolf' toegevoegd. De reden van deze toevoeging wordt uitgewerkt in een verklaring (14 februari 2020) op de website van de Bundesregierung[22] , hieronder – samengevat– weergegeven:

"Het doel van de wetswijziging is de soortbescherming van wolven de borgen alsmede de bescherming van schapen en andere kuddedieren te waarborgen en veehouders te ondersteunen. Het belangrijkste doel van de wet het creëren van rechtszekerheid over wanneer een vergunning/ontheffing kan worden verleend om wolven te doden.

De praktijk leert dat de vorige regeling te vaag was. Het was vaak onduidelijk welke wolf de kuddedieren precies heeft gedood. Daarnaast is het tot nu toe niet gelukt om zonder meer meerdere dieren uit een roedel te halen. Hier worden nu de voorwaarden verlaagd en wordt geregeld welke personen bevoegd zijn om op wolven te jagen. Bij ernstige schade veroorzaakt door de wolf kan het dier bijvoorbeeld worden gedood. Tot nu toe gebruikte de wet de term 'aanzienlijke schade'.

Via de wetswijziging is het nu ook verboden om wolven te voeren. Dit om te voorkomen dat wolven te veel aan mensen gaan wennen. Aangezien de veiligheid van de mensen de hoogste prioriteit heeft, heeft de federale regering tot dit verbod besloten.

Bundesartenschutzverordnung
Een ander deel van de Habitatrichtlijn, en dan de beperkingen in het gebruik van vang- en dodingsmiddelen zijn terug te vinden in de (landelijke) Bundesartenschutzverordnung[23]. In Hoofdstuk 1 (§ 4) zijn verboden opgenomen voor het gebruik van bepaalde handelingen of middelen met

[22] https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/neue-regeln-fuer-woelfe-1613622
[23] https://www.gesetze-im-internet.de/bartschv_2005/BJNR025810005.html

betrekking tot in het wild levende soorten van de categorie bijzonder beschermde soorten' (waaronder in dit geval ook de strikt beschermde soort wolf valt). Hieronder vallen onder meer gebruik van strikken, kunstmatige lichtbronnen, met gebruik van voertuigen, vaartuigen etc.

DELEGATIE

Wie/welke instantie is bevoegd voor besluitvorming c.q. verantwoording in relatie tot 'actieve' of 'passieve' soortbeschermingsmaatregelen, zoals deze voortvloeien uit de Habitatrichtlijn.

De op grond van het Landsrecht aangewezen functionarissen (De zogenaamde Naturschützbehörden) zijn het bevoegd gezag om toestemming te geven om af te wijken van de verboden als opgenomen in § 44 BNatSchG i.c.m. § 45 Abs. 7. Nr. 1 - Nr. 5. De wet staat toe om in individuele gevallen, zoals bijvoorbeeld het belang van de openbare gezondheid of openbare veiligheid, op aanvraag ontheffing te verlenen van de verbodsbepalingen.
Dit geldt ook voor het geven van toestemming om af te wijken van de verboden op gebruik van bepaalde vang of dodingsmiddelen als beschreven in de Bundesartenschutzverordnung.

De gespecialiseerde en handhavingsautoriteiten van de deelstaten (de Naturschutzbehörden) zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van wolvenbeschermingsmaatregelen en ook de besluitvorming rond derogatie.
Echter in enkele deelstaten zijn deze taken weer doorgedelegeerd naar de Untere Naturschutzbehörden van de binnen deze deelstaat gelegen districten (Kreise).

Verder zijn deze 'Behörden' op basis van § 38 Allgemeine Vorschriften für den Arten-, Lebensstätten- und Biotopschutz verantwoordelijk voor:

- De zorg voor 'effectieve en gecoördineerde preventieve beschermingsmaatregelen';
- Het opzetten van 'soortondersteuningsprogramma's';
- Het treffen van nodige maatregelen ter voorkoming dat 'niet opzettelijke dodingen' tot gevolg hebben dat hierdoor significant nadelig effect op de strikt beschermde soorten optreden;
- Het noodzakelijke onderzoek en het noodzakelijke wetenschappelijke werk in de zin van artikel 18 van de Richtlijn 92/43/EEG en artikel 10 van Richtlijn 2009/147/EG.

Elke deelstaat heeft op grond van bovenstaande het beschermingsregime van de wolf, passend binnen de kaders van het BNatSchG, in eigen wet- en regelgeving doorgevoerd. Op de website van het 'Dokumentations- und Beratungsstelle des Bundes zum Thema Wolf[24]', een door de Bundesregierung in het leven geroepen informatiesite is per deelstaat de vigerende verordeningen, wolvenplannen en eventuele andere regels te vinden, inclusief doorverwijzingen naar de binnen elke deelstaat ook voorhanden zijnde informatieve websites over de wolf.

De Duitse wetgeving maakt het mogelijk om door middel van een 'algemeinverfugung' – een algemene regeling op grond van art. 106 lid 2 Landesverwaltungsgesetz (LVwG) een uitzondering te maken op de soortenbeschermingsbepalingen. Een aantal van de Duitse deelstaten hebben er voor gekozen een aparte wolfsverordening vast te stellen op grond waarvan bepaalde handelingen (afschrikken én/of wegnemen (doden)), onder in de verordening opgenomen voorwaarden en beperkingen, onder aanwijzing van de Naturschutzbehörde of ander bevoegd gezag (zoals Politie in noodsituaties) kunnen worden uitgevoerd, en dat het verjagen van wolven in enkele specifieke situaties ook vrijgesteld kan zijn.

Samengevat komt uit de voornoemde paragrafen dat de bevoegdheid tot besluitvorming bij de deelstaten is neergelegd bij de Naturschutzbehörde van de deelstaat (of in enkele staten gedelegeerd aan de Naturschutzbehörde van de Kreise). De deelstaatregeringen kunnen een Verordening vaststellen waarbij op aanwijzing van de behörde bepaalde maatregelen mogelijk worden gemaakt. Daarnaast (of in plaats van de Verordening) kunnen individuele besluiten tot wegname van één of enkele wolven – via een zogenaamde 'Ausnahmegenehmigung' worden genomen. Daarbij volgt uit zowel de BNatSchG, alsook daar waar de deelstaten zelf iets in landswetgeving of verordening hebben

[24] https://www.dbb-wolf.de/

geregeld, dat de Naturschutzbehörde bij besluitvorming ook altijd een afweging moet maken wat de gevolgen zijn voor het al dan niet bereiken van de gunstige staat van instandhouding.

3. Juridisch kader binnen Duitsland op grond waarvan binnen dit land maatregelen getroffen worden om de wolf in een gunstige staat van instandhouding te brengen, of te houden.

De wijze waarop de (gunstige) staat van instandhouding wordt beoordeeld is uitgebreid vastgelegd in een uitgebreide berichtgeving aan de Bundestag in 2015[25]. Daarin wordt verwezen naar Linnell et al. 2008[26] en wordt in de hoofdstukken 4 en 5 beschreven dat de aanpak en beoordeling zoals opgenomen in deze Guideline in Duitsland onverkort wordt toegepast. Daarbij wordt vastgesteld dat:

- De huidige aanwezige wolvenpopulatie in Duitsland vanuit genetisch oogpunt te classificeren als een zelfstandig te onderscheiden populatie, te weten een 'Midden-Europese laagland wolvenpopulatie', afstammend uit de Lausitz regio.
- De gunstige staat van instandhouding en daarmee het doel van artikel 2 van de Habitatrichtlijn voor deze wolvenpopulatie nog niet wordt bereikt;
- Als gevolg hiervan is er vooralsnog geen reden is om voor de wolf in Duitsland een verandering door te voeren in de huidige (strikt) beschermde status.

Onder het kopje 'Delegatie' hierboven is al beschreven dat het aan de Naturschutzbehörden van de deelstaten is om maatregelen te treffen voor preventieve beschermingsmaatregelen of soortondersteuningsprogramma's.
De aanpak verschilt per deelstaat, zie ook de te herkennen verschillen in aanpak in de hierna beschreven deelstaten Brandenburg, Niedersachsen en Nordrhein-Westfalen.

Specifiek: Wat is de rol van Natura 2000 netwerk hierin en zijn voor de wolf specifieke gebieden zijn aangewezen, zodat voor deze gebieden een instandhoudingsdoelstelling geldt.

Voor deze rechtsvergelijking bleek het niet mogelijk om zicht te krijgen in welke deelstaten en/of welke Natura 2000 gebieden specifieke instandhoudingsdoelen voor de wolf zijn vastgesteld. Uit de eerder al aangehaalde berichtgeving aan de Bundestag in 2015[27] valt op te maken dat voor 32 Natura 2000-gebieden in Saksen en Brandenburg de wolf aangewezen als beschermde soort. Meer gedetailleerde informatie kan (nog) niet worden gevonden. Dit heeft vooral te maken met de wijze waarop in Duitsland Natura 2000-gebieden worden aangewezen en op welke manier de informatie over aanwijzingsbesluiten en beheerplannen gepubliceerd worden. Dit is vrij gecompliceerd en de verantwoording daarvoor ligt hoofdzakelijk bij de deelstaten zelf en voor delen op lager niveau, waaronder de Kreise. Verder is het aanwijzingssysteem in veel gevallen gekoppeld aan andere gebiedsbeschermende maatregelen en volgt (soms ten dele) de aanwijzingen van

Specifiek: Indien aan de orde in Duitsland; worden ook buiten Natura 2000-gebieden actieve maatregelen genomen voor behoud of herstel van de soort in een gunstige staat van instandhouding.

Naast de uitwerking van de verplichtingen uit de Habitatrichtlijn in nationale wetgeving (verboden, kaders voor derogatie en rapportage) wordt vooral ingezet op het zoveel mogelijk voorkomen van conflicten mens-dier. En daar waar conflicten optreden bij het aanvallen van huisdieren door wolven, eerst in te zetten op preventie, vergoeding van schade en zo veel mogelijk niet letale verstoring van (probleem) wolven. Verdere actieve actie is het inzetten op een uitgebreide monitoring van het voorkomen en de staat van instandhouding van – in dit geval – de wolf.

---

[25] Bericht des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit zur Lebensweise, zum Status und zum Management des Wolfes (*Canis lupus*) in Deutschland, Deutscher Bundestag, Ausschuss für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit, zum Fachgespräg am 4.11.15 (28.10.2015).
[26] Linnell J., V. Salvatori & L. Boitani (2008). Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission (contract 070501/2005/424162/MAR/B2).
[27] Bericht des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit zur Lebensweise, zum Status und zum Management des Wolfes (*Canis lupus*) in Deutschland, Deutscher Bundestag, Ausschuss für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit, zum Fachgespräg am 4.11.15 (28.10.2015).

Voor dit laatste heeft de Rijksoverheid een R&D project ondersteund dat is uitgevoerd door het Bundesamt für Naturschutz "Grundlagen für Managementkonzepte für die Rückkehr von Großraubtieren – Rahmenplan Wolf" Onderdeel van dit project is een uitgebreid 'masterplan[28]' voor de wijze waarop monitoring van de wolf (en lynx en bruine beer) zal worden opgezet en uitgevoerd. Meest informatieve ingang tot het ontsluiten van deze info is de website https://www.dbb-wolf.de/.

Zie verder de verschillen en overeenkomsten in aanpak voor wat betreft de deelstaten Brandenburg, Niedersachsen en Nordrhein-Westfalen.

4. Beschrijving juridisch kader op welke wijze de toetsing van de vereisten genoemd in artikel 16 van de Habitatrichtlijn plaatsvinden.

Deze voorwaarden zijn overgenomen in het BNatSchG, en wel specifiek §45 Abs. 7. Via de delegatie van bevoegdheden (zie hiervoor) zijn de Naturschutzbehörden van de Deelstaten, respectievelijk de Untere Naturschutzbehörden van de Kreise, degenen die in geval van een strikt beschermde soort als de wolf per individuele situatie via een 'artenschutzrechtlichen Prüfung' deze afweging maakt, waarbij het belang voortvloeit uit de wet, maar ook uit wat in de Deelstaatverordening is vastgelegd. Tevens en uiteraard moet ook door de Behörde worden vastgelegd en aangetoond dat er geen alternatieven bestaan en dat de wegname of verstoring geen nadelige gevolgen heeft voor de gunstige staat van de (lokale) populatie[29]. De daadwerkelijke Artenschutzrechtliche Ausnahmegenehmigung – in geval van vangen of doden - zal op deze Prüfung zijn gebaseerd en zo mogelijk ook een weergave van deze Prüfung bevatten.

5. In welke gevallen wordt gekozen voor ingrijpen door middel van doden;

Wie is bevoegd deze keuze te maken

Zie hiervoor onder 'Delegatie'. Bevoegd zijn de Naturschutzbehörden van de deelstaten of – in sommige deelstaten – de 'Untere' Naturschutzbehörden.

Indien aan de orde en er wordt besloten tot doden: wie voert de handeling uit (organisatie/personen).

Dit is aan het bevoegd gezag om te bepalen. In het recent toegevoegde paragraaf 45a in het BNatSchG is wel de wens te lezen dat in geval van een besluit tot doden, hiervoor de betreffende jachtgerechtigde personen in te schakelen. Maar de Naturschutzbehörde kan hiervan afwijken als deze gerechtigden het werk niet kunnen of willen uitvoeren. In dat geval heeft de Naturschutzbehörde wel informatieplicht naar de gerechtigden om hen te informeren over de (wijze van) uitvoering afschot in hun gebieden.

EXTRA; Omgang met hybride wolven

Met de wijziging van de BNatSchG van begin 2020 waarbij de paragraaf 45a 'Umgang mit dem Wolf' aan de wet is toegevoegd, is onder (3) een regeling getroffen waarbij de Behörde van de deelstaten de taak krijgt om zorg te dragen dat Hybriden tussen wolf en hond uit de vrije natuur worden weggenomen. Voor deze situaties geldt dan dat de verboden van paragraaf 44 artikel 1 onder 1 niet van toepassing worden geacht. Met deze wetswijziging wordt een voorziening getroffen waarbij de tot dan toe gehanteerde uitleg over de beschermingsstatus van hybride wolven kan worden gepasseerd.

---

[28] Petra Kaczensky Gesa Kluth Felix Knauer Georg Rauer Ilka Reinhardt Ulrich Wotschikowsky, Monitoring von Großraubtieren in Deutschland Projektteam „Grundlagen für Managementkonzepte für die Rückkehr von Großraubtieren – Rahmenplan Wolf", Bundesambt fur Naturschutz; BfN – Skripten 251 2009

[29] Uit deze voorlopige analyse is af te leiden dat derogatie op verstoringsverbod moet worden afgewogen naar de effecten op de lokale populatie. Maar dat het doden van wolven (daarnaast) moet worden afgewogen op de effecten op de gehele wolvenpopulatie;

De beschermingsstatus van hybride wolven volgt de uitleg van de CITES verordening, waarin bepaald is dat "Hybride dieren waarbij één of meer exemplaren van een soort uit Bijlage A of B in de vier voorgaande generaties in een rechte lijn voorkomen, als zuivere soorten onder de regeling vallen, ook als de betreffende hybride soort niet uitdrukkelijk in de Bijlagen is vermeld".

Met de wetswijziging wordt gevolg gegeven aan de aanbeveling nr. 173 (2014) van de Conventie van Bern[30]. Al in 2014 worden de ondertekenaars van de Conventie van Bern, waartoe ook Duitsland behoort, gevraagd te zorgen voor de - door de staat gecontroleerde - verwijdering van bewezen wolf-hond-hybriden uit wilde wolvenpopulaties.

Voor de goede orde moet wel vermeld worden dat de aanpak in Duitsland primair gericht is op het voorkomen van hybridisatie, onder meer door maatregelen gericht op het niet onaangelijnd toestaan van honden in natuurgebieden en actief verwijderen van zwervende of stropende honden.

De wetswijziging houdt niet in dat hybride wolven zonder meer gevangen of geschoten mogen of kunnen worden. Ook nu geldt dat hiervoor een aparte ontheffing moet worden afgegeven door de betreffende Naturschutzbehörde. Verder betekent deze wetswijziging niet dat nu alle deelstaten ook daadwerkelijk met afschot van hybriden aan de slag gaan. Hiervoor zullen de deelstaten in veel gevallen zelf ook de eigen wet- en regelgeving (veelal de geldende verordeningen) moeten aanpassen. Dat is nog niet in alle gevallen gebeurd[31].

Deelstaat Brandenburg

De hierna behandelde documenten en informatie zijn afkomstig van de informatiewebsite van de Brandenburgse overheid;
https://lfu.brandenburg.de/lfu/de/aufgaben/natur/tiere-und-pflanzen/saeugetiere/woelfe-in-brandenburg/
https://mluk.brandenburg.de/mluk/de/service/rechtsvorschriften/natur/

In Brandenburg vond in 2007 in het uiterste zuidoosten een eerste territoriale vestiging van een wolvenpaar plaats. In 2009 werden in Brandenburg voor het eerst (na meer dan een eeuw afwezigheid) een eerste nest wolvenpups grootgebracht. Sindsdien is de populatie binnen deze deelstaat fors gegroeid en heeft de wolf zich verder over het land verspreid.
Voor het monitoringjaar 2019/2020 werden in Duitsland 128 wolvenroedels, 35 paren en 10 sedentaire individuen geteld. Het zwaartepunt van de verspreiding omvat de deelstaten Brandenburg (47 roedels), gevolgd door Sachsen (28 roedels) en Niedersachsen (23 roedels).

Wetgeving deelstaat

Brandenburgisches Ausführungsgesetz zum Bundesnaturschutzgesetz (Brandenburgisches Naturschutzausführungsgesetz - BbgNatSchAG) vom 21. Januar 2013

Verordening

Verordnung über die Zulassung von Ausnahmen von den Schutzvorschriften für den Wolf (Brandenburgische Wolfsverordnung - BbgWolfV) vom 26. Januar 2018

In deze verordening worden een aantal mogelijkheden geschapen voor afwijking van de verboden zoals opgenomen in de landelijke natuurbeschermingswet, of een verdere precisiering van wat wel of

[30] Recommendation n° 173 (2014) on hybridisation between wild grey wolves (canis lupus) and domestic dogs (canis lupus familiaris); Convention on the Conservation of European wildlife and Natural habitats, Standing Committee 34th meeting strasbourg, 2-5 december 2014.

[31] Wissenschaftliche Dienste Deutsches Bundestag; Bundesländerspezifische Regelungen zum Wolf – Sachstand - 22. Juni 2020

niet onder de genoemde verboden valt, hoe de bescherming van de wolf is vormgegeven en het treffen van maatregelen ter voorkoming of ter bestrijding van schade aangericht door de wolf:

Afwijkend of agressief gedrag richting mensen (belang: Volksgezondheid/veiligheid)

- Verjaging (Verscheuchen) van wolven is vrijgesteld wanneer een wolf mensen of vee benadert of wanneer deze zich in bewoond gebied bevindt. Dit wordt niet beschouwd als verstoring als bedoeld in paragraaf 44, lid 1 onder 1. Verjagen mag alleen op zodanige manier dat de wolf niet gewond kan raken. Het naar de wolven gooien van voorwerpen of dergelijke is toegestaan. Het is niet toegestaan om wolven gericht op te sporen met het oogpunt ze daarna te verjagen.
- Afschrikken (Vergrämung) van wolven met opvallend gedrag: In het belang van de volksgezondheid is het door de Naturschutzbehörde – op grond van deze verordening - aangewezen (bevoegde) personen (zie paragraaf 7 van de Verordening) toegestaan wolven met opvallend gedrag gericht te benaderen en af te schrikken. Dit kan pas als:
  - een bevoegd persoon / Behörde heeft bevestigd dat er sprake is van opvallend gedrag.

  Alle daartoe geschikte methoden en apparaten zijn toegestaan, inclusief rubberen kogels, waarschuwings- of alarmschoten, kunstmatige lichtbronnen, spiegels of andere verlichtings- of verblindingsapparaten, evenals akoestische, elektrische of elektronische apparaten, op voorwaarde dat de wolven hierdoor niet gewond raken. Het gaat dan om verwondingen die verder gaan dan kleine huidwonden of hematomen.

  Wanneer de Naturschutzbehörde dit nodig acht, mogen de in § 7 van de Verordening door hem aangewezen personen ook wolven met opvallend gedrag, vangen met vallen of ze door middel van verdoving uit de natuur halen met gebruik van tele-injectie-apparatuur om deze te voorzien van een zender of anderszins te markeren en vervolgens bij hun vrijlating af te schrikken.

- Het doden van wolven met gedrag, problematisch of agressief voor mensen kan door de Naturschutzbehörde worden toegestaan in het belang van de volksgezondheid. Voor de mens problematisch gedrag is aan de orde als het afschrikken van een wolf met opvallend gedrag, naar het oordeel van de Naturschutzbehörde niet mogelijk is of dit afschrikken niet het gewenste effect heeft.
  Als afschot niet mogelijk is, mogen deze wolven worden gevangen of verdoofd met een verdovingsgeweer of andere tele-injectie-apparaten en uit de natuur worden gehaald. Het doden vindt dan plaats door een dierenarts of een andere bevoegd persoon.

In het belang van de menselijke gezondheid mogen wolven die *agressief* zijn ten aanzien van mensen worden afgeschoten door personen die daartoe bevoegd zijn op grond van §7, zelfs zonder voorafgaande pogingen tot afschrikken.

Aanvallen op landbouwhuisdieren (belang: belangrijke schade aan vee)

Om de dreiging van belangrijke landbouwschade af te wenden, is het volgens paragraaf 7 bevoegde personen toegestaan wolven te benaderen en te doden met een daartoe geschikt vuurwapen. Wel pas na specifieke aanwijzing en opdracht van de Naturschutzbehörde[32]. Indien dit niet mogelijk blijkt is het ook toegestaan de wolf weg te vangen of te verdoven en vervolgens uit de natuur weg te halen. Het doden in het laatste geval gebeurt ook dan door een dierenarts, eveneens op aanwijzing van de behörde.

De voorgaande maatregel is alleen toegestaan als een of meer wolven herhaaldelijk vee hebben die beschermd waren volgens de in de bijlage bij de Verordening beschreven "Redelijke maatregelen ter bescherming van grazende dierenpopulaties tegen aanvallen van wolven", en vee hebben gedood of verwond.

[32] "Daartoe zijn alleen geschikte personen gerechtigd die door de Behörde zijn aangewezen om de respectieve maatregelen uit te voeren, nadat is nagegaan of in het individuele geval aan de vereisten van deze verordening is voldaan. Samen met de opdracht zal de gespecialiseerde instantie de precieze tijds- en plaatselijke omstandigheden voor de uitvoering van de maatregelen specificeren.

Indien aanvallen op overeenkomstig lid 2 beschermd vee niet op een andere manier kunnen worden beëindigd, is het toegestaan de gehele roedel te verwijderen of te doden.

Overige inhoudelijke paragrafen
§ 5 en 6 ziet onder meer in de wijze waarop wolf-hond hybriden uit de natuur moeten worden verwijderd en wie daartoe opdracht kan krijgen om dit uit te voeren.
§ 7 regelt de wijze van aanstelling van personen, bevoegd tot het nemen van maatregelen conform de §§ 2 tot en met 5 en de voorwaarden waaraan deze personen dienen te voldoen.
§ 8 regelt een aantal voorwaarden omtrent informatieplicht vanuit de Naturschutzbehörde richting andere (lokale) overheden en/of betrokken belanghebbenden. Ook regelt deze paragraaf dat de Naturschutzbehörde in geval van ingrepen verantwoordelijk blijft om er voor te zorgen dat er geen verslechtering van de staat van instandhouding optreedt.
§ 9 voorziet in het doden van ernstig gewonde wolven door dierenartsen, politie of jachtaktehouders, inclusief zogenaamde nood-doding van wolven waarvoor uitstel in het belang van dierenwelzijn (zwaar gewonde dieren) niet acceptabel wordt geacht.
§10 bepaalt dat gedode wolven dienen te worden afgestaan aan de Naturschutzbehörde ten behoeve van onderzoek.

Wolfsmanagementplan Brandenburg 2019

Voor deze rechtsvergelijking wordt enkel het onderdeel actief beheer kort toegelicht; Voor de overige onderdelen kan worden verwezen naar de inhoud van het plan zelf. De beschrijvingen variëren van algemeen (wensen en doelen) tot soms meer concreet en met een hogere mate van detaillering rond de wijze van afwegingen en te maken keuze's. In het algemeen richt het plan zich niet op het beheer van de wolvenpopulaties zelf (Dus een soortmanagementplan, gericht op actief of passief beheer van de betreffende diersoort), maar als een plan om mens-wolf conflicten te verzachten en welke maatregelen daarvoor in brede zin worden uitgewerkt. Dit laatste varieert aan de ene kant van het spectrum in de vorm van maatregelen die houders van dieren moeten nemen om hun bezit te beschermen tot het andere deel van het spectrum middels het in het uiterste geval wegnemen van wolven die problemen blijven veroorzaken. Voor dit laatste; zie verder de Brandenburgse Wolfsverordening.

Actief beheer[33]
In het plan richt de deelstaat Brandenburg zich met betrekking tot het onderdeel actief beheer tot de federale regering om samen met buurlanden te komen tot een nationaal beheerplan dat rechtszekere actiemogelijkheden biedt, vanaf het moment dat er voor de wolf een gunstige staat van instandhouding is bereikt. Een nog steeds toenemend aantal wolven en verdere verspreiding zal leiden tot meer conflictsituaties. Ook dan moet het mogelijk zijn om op juridisch passende en rechtszekere manier te reageren.

[33] Onder actief beheer wordt hier verstaan 'een verbeterde en vereenvoudigde aanpak van wolven in geval de Gunstige Staat van Instandouding is of wordt bereikt.

Deelstaat Niedersachsen

De hierna behandelde documenten en informatie zijn afkomstig van de informatiewebsite van de overheid Niedersachsen;
https://www.nlwkn.niedersachsen.de/wolfsburo/der_wolf_in_niedersachsen_wolfsportal/der-wolf-in-niedersachsen-162117.html
https://www.nlwkn.niedersachsen.de/wolfsburo/das-wolfsbuero-im-nlwkn-134954.html
https://www.wolfsmonitoring.com/

Voor het monitoringjaar 2019/2020 werden in Duitsland 128 wolvenroedels, 35 paren en 10 sedentaire individuen geteld. Het zwaartepunt van de verspreiding omvat de deelstaten Brandenburg (47 roedels), gevolgd door Sachsen (28 roedels) en Niedersachsen (23 roedels).

Op de website van de deelstaat Niedersachsen (der wolf in Niedersachsen) zijn kort een aantal beleidsuitgangspunten opgenomen. Uitgangspunt blijft de strikte bescherming van de wolf, maar ingrepen kunnen nodig zijn ter bescherming van mensen, vee en ander binnen rasters gehouden dieren. Wolfmanagement in Nedersaksen streeft naar het vermijden van mogelijke conflicten in het samenleven van mensen en om wolven te vermijden of te voorkomen. Bij het afwegen van beslissingen moeten de geldende internationale en nationale wettelijke voorschriften in acht worden genomen. Om bij wolvenbeheer tot een goed onderbouwde besluitvorming te komen zal een uitgebreide beoordeling van de specifieke situatie, het gedrag van het betreffende dier door middel van een doelgerichte observatie en monitoring nodig zijn.

Wetgeving deelstaat

Niedersächsischen Ausführungsgesetzes zum Bundesnaturschutzgesetz vom 19. Februar 2010.

Verordening

Niedersächsische Wolfsverordnung (NWolfVO) Vom 20. November 2020[34]

In deze verordening worden een aantal mogelijkheden geschapen voor afwijking van de verboden zoals opgenomen in de BNatSchG, of een verdere precisiering van wat wel of niet onder de genoemde verboden valt inzake de bescherming van de wolf en het treffen van maatregelen ter voorkoming of ter bestrijding van schade aangericht door de wolf.

Zie ook onder "Brandenburg" en de daar vastgestelde wolfsverordening. De Verordening van Niedersachsen is van een latere datum (2020) en bevat wellicht daarom nog meer detailleringen en toelichting daarop dan de – oudere- Brandenburgse Verordening.

Min of meer gelijk aan de Brandenburgse Wolfsverordening geeft ook de Niedersachsische verordening een vrijstelling om wolven, op het moment dat deze mensen of vee benaderen, te mogen verjagen. Op zodanige wijze dat hierdoor de wolf niet kan worden verwond.

Op aanwijzing van de bevoegde Naturschutzbehörde mogen speciaal aangewezen personen, wolven afschrikken (Vergrämen) met een breed scala aan middelen, waaronder gebruik van rubberen kogels etc. Dit alleen in geval het gaat om wolven met opvallend gedrag die mensen tot op 30 meter benaderen of binnen bebouwde kommen bevinden, en wanneer – in geval van aanvallen op vee én/of gehouden andere dieren in een omheind gebied (Gehege) – dit vee of dieren aantoonbaar voldoende beschermd is (eisen in bijlage bij de Verordening). Inzet bij vergrämen is om de betreffende wolf eerst te vangen en te zenderen en zo te volgen hoe de werking is van het afschrikken. Maar ook wanneer vangen niet mogelijk blijkt blijft het mogelijk om op aanwijzing van de Behörde bepaalde personen en middelen toe te passen.

34 https://www.umwelt.niedersachsen.de/startseite/themen_im_fokus/der_wolf_in_niedersachsen/niedersaechsische-wolfsverordnung-195016.html

In het belang van veiligheid/volksgezondheid, maar ook enkele gronden van groot openbaar belang, mogen – eveneens weer op aanwijzing van de Naturschutzbehörde – en wanneer de vorige stap (Vergrämung) geen of onvoldoende effect heeft – wolven die daadwerkelijk een bedreiging vormen worden gedood door bepaalde aangewezen personen. Deze categorie bestaat uit jachtaktehouders (zo mogelijk de jachtaktehouders met jachtrechten in het betreffende gebied) of – wanneer de dieren worden gevangen of verdoofd of ge-euthanaseerd – aangewezen dierenartsen.

Voor al bovenstaande maatregelen is het de bevoegde Oberste Naturschutzbehörde om bij aanwijzingen altijd een afweging te maken of deze maatregel nadelige gevolgen kan hebben voor het bereiken van de gunstige staat van instandhouding van de wolf.

De verordening regelt ook op welke wijze aangereden en ernstig gewonde wolven – uit welzijnsoogpunt – mogen worden gedood. Dit is afhankelijk van de situatie, en de verantwoording ligt meestal bij een dierenarts. Maar in bijzondere gevallen (nooddoding) is het ook de jachtaktehouder toegestaan om een inschatting te maken of een aangereden wolf op eigen kracht niet meer kan herstellen en vervolgens het dier uit zijn lijden te verlossen.

Verder regelt de verordening de meldingsplichten, onder welke voorwaarden wolven mogen worden gezenderd, maar ook een regeling die het verhinderen van de uitvoering van maatregelen op grond van deze verordening strafbaar stelt.

Wolvenplan: Der Wolf in Niedersachsen, Grundsätze und Maßnahmen im Umgang mit dem Wolf 2010

Al in 2010 heeft de Staat Niedersachsen een plan gepresenteerd over te nemen maatregelen rond de omgang met de wolf. In de hierboven beoordeelde websites komt echter geen directe verwijzing meer voor naar dit plan. Ook de Verordening uit 2020 meldt niet dat er een relatie ligt met het plan. Vermoedelijk is dit plan inmiddels niet meer voldoende actueel. Daarom wordt in deze rechtsvergelijking ook geen verdere uitwerking van dit plan gegeven.

Deelstaat Nordrhein-Westfalen

De hierna behandelde documenten en informatie zijn afkomstig van de informatiewebsite van de overheid Nordrhein-Westfalen;

https://wolf.nrw/wolf/de/aktuelles

Op de website van de deelstaat wordt aangegeven dat de deelstaatregering zich intensief voorbereidt op de vestiging van de wolf in Nordrhein-Westfalen. In Nordrhein-Westfalen zijn nog geen officiële vestigingen van wolfsroedels vastgesteld. Waarnemingen beperken zich tot individuele wolven. Er is bij de Landesumweltamt (LANUV NRW) een werkgroep "Wolf in NRW" opgericht. Deze werkgroep richt zich op het zo vroeg mogelijk signaleren en mitigeren van wolf-mens conflicten. Voor het reguleren van compensatiebetalingen en de bevordering van preventieve maatregelen door veehouders is een "Förderrichtlinien Wolf" afgekondigd.

Wetgeving deelstaat

Gesetz zum Schutz der Natur in Nordrhein-Westfalen (Landesnaturschutzgesetz – LNatSchG NRW)[35]

Verordening

Nordrhein-Westfalen heeft (nog) geen aparte wolvenverordening vastgesteld.

Förderrichtlinie[36]-Aanwijzing Wolfsgebiete

Förderrichtlinien Wolf vom 03. Februar 2017 (geändert am 06.03.2019 und am 17.03.2020)

Het doel van deze 'tegemoetkomings-richtlijn' is om schade door de wolf te voorkomen of te verminderen, respectievelijk te mitigeren en zo de acceptatie van de herkolonisatie van Nordrhein-Westfalen door de wolf te vergroten. Voor dit doel kent de deelstaat voordelen en subsidies toe om de economische lasten die gepaard gaan met de terugkeer van de wolf te voorkomen of te verminderen.

Onderdeel van deze richtlijn, in paragraaf 3.4.1 benoemd, is het aanwijzen van zogenaamde 'wolfsgebiete'. Een wolfsgebiet wordt aangewezen wanneer er sprake is van een permanente vestiging van enkele territoriale wolven, paren of wolvenroedel. Het gaat dan om een signalering van wolven die over een periode van zes maanden meerdere keren in het betreffende gebied zijn gedetecteerd. De vaststelling gebeurt door de LANUV op basis van de bestuurlijke grenzen van de wijken en stadsdelen. De kaart met de huidige afbakening wordt gepubliceerd op de LANUV-website.
Op de betreffende website, https://wolf.nrw/wolf/de/management/foerderung (opgeroepen 12 juni 2021) worden de volgende wolfsgebiete bekend gemaakt:
Wolfsgebiet Senne
Wolfsgebiet Eifel-Hohes Venn
Wolfsgebiet Oberibergisches Land
En een apart benoemde Pufferzone (bufferzone) Stegskopf

De Richtlijn, en dus ook de aanwijzing van de betreffende wolfsgebiete, is bedoeld om onderscheid te maken tussen rechten op vergoedingen of ondersteuning van veehouders en houders van dieren binnen rasters (gehege) in gebieden waar een vestiging van wolven is vastgesteld en de daarbuiten gelegen gebieden waar enkel een zwervende wolf voorkomt. Zo kunnen houders van schapen en geiten en exploitanten van wildgehegen binnen een officieel gedefinieerd wolvengebied, een bufferzone of een vermoedelijk wolvengebied, financiering krijgen voor de aanschaf van elektrische

[35] https://recht.nrw.de/lmi/owa/br_text_anzeigen?v_id=1120050120105539311

[36] Dergelijke besluiten zijn er ook in Brandenburg en Niedersachsen. Deze zijn eerder niet vermeld daar vergoedingenregelingen niet vallen onder deze rechtsvergelijking. Voor NRW wordt deze wel vermeld, maar vooral om de achtergrond te verduidelijken van de in NRW aangewezen Wolfsgebiete.

omheiningen en de wolfbestendige optimalisatie van bestaande hekken en accessoires om hun kuddes te beschermen tegen aanvallen.

Wolvenplan: Wolfsmanagementplan für NRW

Wolfsmanagementplan für NRW; Handlungsleitfaden für das Auftauchen einzelner Wölfe Landesamt für Natur, Umwelt und Verbraucherschutz Nordrhein-Westfalen - Recklinghausen 2016

Dit wolvenplan is ook niet te beschouwen als een beschermings- of beheersplan gericht op de wolf. Zoals al uit de titel van het plan blijkt richt dit wolvenplan zich enkel op situaties waar nog geen sprake is van een vestiging. De eerste vijf hoofdstukken zijn vooral beschrijvingen van de algemene status van de wolf en de wettelijke en organisatiestructuur die rondom de bescherming van de wolf in het algemeen speelt.
Ook hoofdstuk 6 (monitoring) gaat niet veel verder dan een algemene beschrijving van procedurele elementen, inhoudelijk wordt op het doel van monitoring niet ingegaan. Hetzelfde geldt voor een drietal beschreven uitzonderingsgevallen (uitbraak van een (in een gehege) gehouden wolf, aantreffen van een gewonde wolf en het aantreffen van een Wolf-/Hond hybride). Helaas staat ook hier niet welke inhoudelijke acties genomen zullen worden. Het plan volstaat met een algemene beschrijving en de eindconclusie dat bij het optreden van de gebeurtenis het LANUV de verdere uitvoering over zal nemen.
Hoofdstuk 7. 'Wölfe mit auffälligem Verhalten' geeft een beschrijving welk gedrag van een wolf als opvallend moet worden beschouwd. Verder dan een schema met daarin aangegeven in welke situatie een bepaald gedrag al dan niet zou moeten leiden tot een vervolgactie in de vorm van negatief konditioneren, uiterste geval 'wegnemen' etc, komt het plan niet.
Hoofdstuk 8 gaat in op het recht op schadevergoeding door personen die schade leiden door de wolf, en met name dierhouders. Ook hier gaat het plan niet verder dan een algemene beschrijving (zie verder onder kopje 'Förderrichtlinie'). Hoofdstuk 9 bevat gelijksoortige algemene beschrijvingen over preventiemaatregelen en waar schapenhouders bijvoorbeeld schapen beveiligingssets kunnen inlenen.
Hoofdstuk 10 beschrijft de wijze waarop de deelstaat openbaarheid van informatie nastreeft.

BELGIË-VLAANDEREN

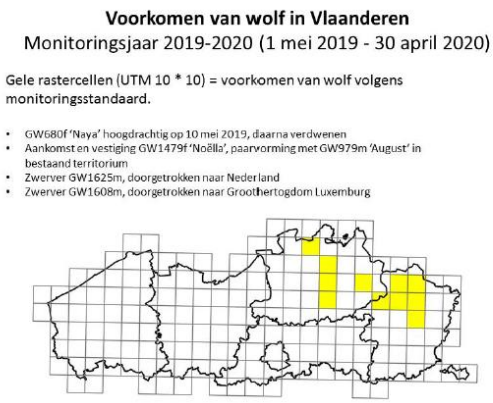
Beschrijving Europeesrechtelijke juridische status van de wolf binnen België-Vlaanderen

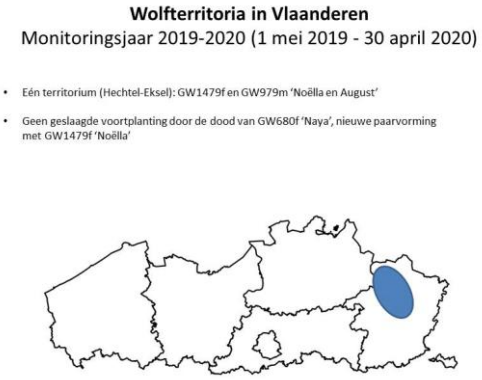
Recht Vlaams Gewest

De wolf is voor België-Vlaanderen een soort van Annex II en Annex IV van de Habitatrichtlijn. Het beschermingsregime vanuit de Habitatrichtlijn is overgenomen in nationale wetgeving (zie verder 2).

Vlaanderen heeft met de aanwezigheid van wolven te maken sinds begin 2018 toen een wolvin (Naya), afkomstig uit Mecklenburg-Vorpommern via de Duits-Nederlandse grens Nederland doorkruiste en de grens tussen de het Nederlandse en het Belgische Limburg overstak. Sindsdien beperkt de aanwezigheid van de wolf in Vlaanderen tot waarneming van enkele zwervende dieren en een tweetal geregistreerde paarvormingen. In het voorjaar van 2020 is er sprake van een bevestigde voortplanting van wolven in Vlaanderen.

Het voorkomen van de wolf in Vlaanderen blijft vooralsnog beperkt tot de meest Oostelijk gelegen gebiedsdelen, zie de onderstaande kaartbeelden (Bron: downloads kaarten pdf voorkomen wolf en wolfterritoria Agentschap Natuur & Bos).

2. Implementatie van Europees recht in nationale wet- of regelgeving in Vlaanderen

De Habitatrichtlijn vereist verdere omzetting in het nationale recht van de lidstaten. De voorwaarden uit de Habitatrichtlijn inzake het treffen van beschermingsmaatregelen van de wolf als strikt beschermde soort zijn voor Vlaanderen omgezet in nationaal recht via het 'Decreet betreffende het natuurbehoud en het natuurlijk milieu'[37] (hierna 'het Natuurdecreet'). In dit decreet wordt de Vlaamse regering bevoegd om maatregelen te nemen ter bescherming van (o.a.) populaties van soorten of ondersoorten van organismen in stand te houden, te herstellen of te ontwikkelen en maatregelen te nemen ten behoeve van de instandhouding van populaties van soorten of ondersoorten van organismen. De Vlaamse regering stelt daarbij nadere regels vast inzake de maatregelen en de procedure.

Voor bescherming van soorten op basis van het Natuurdecreet is het "besluit van de Vlaamse Regering van 15 mei 2009 met betrekking tot soortenbescherming en soortenbeheer" (hierna: Het Soortenbesluit) van toepassing. In het Soortenbesluit wordt bepaald welke soorten dieren en planten beschermd zijn in het Vlaamse Gewest (artikel 9), en welke wettelijke gevolgen verbonden zijn aan die beschermde status (artikel 10-18). In de eerste plaats worden een reeks handelingen vermeld die verboden zijn ten aanzien van beschermde soorten. Bij wijziging van 7 juni 2016 van het

[37] https://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1005915.html

Soortenbesluit[3] is de bescherming van de wolf formeel vastgelegd als beschermde soort op grond van artikel 9 van dit besluit[38].

Voor de wolf gelden de verbodsbepalingen van artikel 10. Hierin zijn de verbodsbepalingen opgenomen ten aanzien van specimens van beschermde diersoorten:

1. het verbod op opzettelijk doden;
2. het verbod op opzettelijk vangen;
3. het verbod op opzettelijk en betekenisvol verstoren, in het bijzonder tijdens de perioden van de voortplanting, de afhankelijkheid van de jongen, de overwintering en tijdens de trek.

Artikel 14 van het Soortenbesluit bevat verbodsbepalingen gericht op de bescherming van voortplantingsplaatsen of rustplaatsen. Het verbod op het vernielen, beschadigen of wegnemen van voorplantingsplaatsen of rustplaatsen geldt voor een beschermde soort als de wolf zowel voor opzettelijk als *onopzettelijk* handelen dat leidt tot genoemde aantasting van voortplantings- of rustplaatsen.

Het Natuurdecreet[5] voorziet dat schade die wordt veroorzaakt door diersoorten die beschermd zijn, onder bepaalde voorwaarden door de Vlaamse overheid kan worden vergoed. De betreffende procedures worden verder geregeld door het Soortenschadebesluit6 Voor de schade die door wolven wordt aangericht, kan de getroffene een beroep doen op de daarvoor voorziene vergoedingsregeling[39].

DELEGATIE

Wie/welke instantie is bevoegd voor besluitvorming c.q. verantwoording in relatie tot 'actieve' of 'passieve' soortbeschermingsmaatregelen, zoals deze voortvloeien uit de Habitatrichtlijn.

De bevoegdheid tot het nemen van beslissingen tot afwijking van de wettelijke verboden toegekend aan het Agentschap Natuur & Bos. Dit agentschap is ook de partij die initiatieven neemt voor het opstellen van soortenbeschermingsprogramma's. Echter deze worden door de Minister vastgesteld.

Actieve soortbescherming;

Het Soortenbesluit van 15 mei 2009 bevat in artikel 24-27 de wettelijke basis voor het nemen van maatregelen inzake soortenbehoud. In het Soortenbesluit, artikel 26, wordt de mogelijkheid geschapen om voor bepaalde soorten een soortenbeschermingsprogramma op te stellen. Een dergelijk programma wordt opgemaakt door of in opdracht van het agentschap Natuur & Bos. In artikel 26 wordt beschreven waaraan een dergelijk programma minimaal aan dient te voldoen. De bevoegde minister stelt een dergelijk soortenbeschermingsprogramma vast, daarbij rekening houdend met de vereisten op economisch, sociaal en cultureel gebied, en met relevante regionale en lokale bijzonderheden.

Als het soortenbeschermingsprogramma afwijkingen bevat van de verbodsbepalingen vermeld in afdeling 2,onderafdeling 1 tot en met 4, moet de beslissing over het programma de elementen bevatten, vermeld in artikel 22.

Er is op dit moment voor de wolf (nog) geen soortenbeschermingsprogramma vastgesteld. In een brief van de MINARaad aan de Minister van 15 mei 2020[40] wordt wel gesuggereerd of de opmaak van een dergelijk programma niet een meer aangewezen instrument zou zijn dan het wolvenplan, wat in feite geen juridische status heeft.

---

[38] Bijlage I bij het Soortenbesluit bevat de lijst van soorten waarop de beschermingsbepalingen van toepassing zijn. De soorten van bijlage IV van de Habitatrichtlijn die voorkomen -of kunnen voorkomen- in Vlaanderen, zijn in bijlage I bij het Soortenbesluit opgenomen (als categorie 3).

[39] https://www.natuurenbos.be/beleid-wetgeving/natuurgebruik/jacht/wat-bij-schade/schadevergoeding

[40] https://emis.vito.be/sites/emis/files/articles/91/2020/20-005%20briefadvies%20inzake%20wolf.pdf

Passieve soortbescherming is in het soortenbesluit geregeld in artikel 19. Daarbij is het Agentschap Natuur & Bos benoemd als partij die op basis van een aanvraag, specifieke handelingen kan toestaan die afwijken van de verbodsbepalingen.

3. Juridisch kader binnen België-Vlaanderen op grond waarvan binnen dit land maatregelen getroffen worden om de wolf in een gunstige staat van instandhouding te brengen, of te houden.

Het juridisch kader voor het treffen van maatregelen om de wolf in een gunstige staat van instandhouding te brengen of te houden is reeds beschreven onder punt 1 en 2, waarbij de Vlaamse regering bevoegd op grond van het Natuurdecreet maatregelen te treffen om populaties van soorten of ondersoorten van organismen in stand te houden, te herstellen of te ontwikkelen en maatregelen te nemen ten behoeve van de instandhouding van populaties van soorten ev. Op basis van het Soortenbesluit kan Vlaanderen overgaan tot het opstellen en vaststellen van een soortenbeschermingsplan voor de wolf.

Vast staat dat de wolf in België en/of Vlaanderen zich niet in een Gunstige Staat van Instandhouding bevindt. Bij de laatste rapportage aan de EU in 2019 gold dat voor drie soorten (Wolf, Lynx en Tweekleurige vleermuis) geen beoordeling kon worden gedaan omdat ze pas recent werden waargenomen in Vlaanderen en er nog niet voldoende kennis over is om een beoordeling te maken voor elke van deze criteria (De staat van instandhouding van de soorten wordt bepaald door de actuele toestand en trend van het verspreidingsareaal (range), de populatie, het leefgebied van de soort en de toekomstperspectieven)[41]. Gezien de huidige situatie van voorkomen van de wolf in Vlaanderen is hier geen significante verandering gekomen.

Specifiek: Wat is de rol van Natura 2000 netwerk hierin en zijn voor de wolf specifieke gebieden zijn aangewezen, zodat voor deze gebieden een instandhoudingsdoelstelling geldt.

Tot op heden zijn in Vlaanderen nog geen Natura 2000-gebieden aangewezen voor de wolf of instandhoudingsdoelen geformuleerd.

Het Wolvenplan Vlaanderen 2018[42] geeft in paragraaf 7.3 (Gebiedsbescherming[43]) inzicht welke gedachtenlijn in Vlaanderen gevolgd wordt;
"Aangezien de wolf (naast op Bijlage IV) ook staat opgelijst op Bijlage II van de Habitatrichtlijn, moeten bij een terugkeer niet alleen individuele wolven worden beschermd, maar tevens hun leefomgeving. Dergelijke bescherming verloopt via de aanduiding van speciale beschermingszones, die samen het Natura 2000-netwerk vormen. In de Vlaamse wetgeving zijn concrete criteria voor de afbakening van een speciale beschermingszone opgenomen in het Natuurdecreet. De afbakening gebeurt op voorstel van het INBO, waarbij dient aangetoond dat aan deze criteria beantwoord wordt. Indien dat het geval is, dienen ook instandhoudingsdoelen voor de soort vastgesteld. Dergelijke instandhoudingsdoelen kunnen ook worden vastgelegd voor bestaande speciale beschermingszones. Een cruciale vraag hierbij is evenwel vanaf wanneer vestiging moet leiden tot de aanduiding van speciale beschermingszones. Op basis van de criteria van de Habitatrichtlijn is het niet nodig om over te gaan tot de aanwijzing van nieuwe, speciale beschermingszones wegens de loutere aanwezigheid van enkele jonge, zwervende wolven.
Daartegenover staat dat het gebiedsbeschermingsrecht duidelijk geldend is, indien zich een of meerdere wolvenroedels effectief zouden vestigen (Schoukens & Dubrulle 2017). Naar de analyse van laatstgenoemde auteurs zou een gebiedsaanwijzing (of opname in de instandhoudingsdoelen van bestaande gebieden) ten laatste

[41] De Knijf G. et al. (2019). Staat van instandhouding (status en trends) van de soorten van de Habitatrichtlijn. Algemene resultaten - rapportageperiode 2013-2018. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2019 (6). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel. DOI: doi.org/10.21436/inbor.15968946
[42] https://www.vlaanderen.be/publicaties/wolvenplan-vlaanderen
[43] Everaert J., Gorissen D., Van Den Berge K., Gouwy J., Mergeay J., Geeraerts C., Van Herzele A., Vanwanseele M.-L., D'hondt B. & Driesen K. (2018). Wolvenplan Vlaanderen. Versie 7 augustus 2018. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel. doi.org/10.21436/inbor.15109973

moeten gerealiseerd worden vanaf de eerste natuurlijke voortplanting van de wolf of de vestiging van een territoriaal paar".

Specifiek: Indien aan de orde in België-Vlaanderen; worden ook buiten Natura 2000-gebieden actieve maatregelen genomen voor behoud of herstel van de soort in een gunstige staat van instandhouding.

Voor zover kan worden nagegaan worden in Vlaanderen nog geen specifieke maatregelen genomen in de zin van acties soortenbeleid. Het in 2020 door de Minister (Agentschap Natuur & Bos) ingestelde tijdelijke jachtverbod[44], naast enkele andere maatregelen ter voorkoming van verstoring, in het kerngebied van het wolventerritorium gelegen in de militaire domeinen van Leopoldsburg en Oudbergen-Helchteren en domeinbos Pijnven. Dit jachtverbod, lag in een gebied van enkele 100 hectaren rondom de locatie waar het eerste wolvennest in Vlaanderen werd vastgesteld om verstoring van het nest te voorkomen. Het jachtverbod is weer opgeheven zodra de welpen voldoende groot zijn en de voortplantingsplaats verlaten hebben.

4. Beschrijving juridisch kader op welke wijze de toetsing van de vereisten genoemd in artikel 16 van de Habitatrichtlijn plaatsvinden.

Hiervoor is reeds beschreven dat het juridisch kader met betrekking tot artikel 16 Hr in het Natuurdecreet is overgenomen. In Hoofdstuk VII bijzondere bepalingen, artikel 56 is aangegeven dat de Vlaamse regering of haar gemachtigde (Agentschap Natuur & Bos) kan afwijken van de verbodsbepalingen van dit decreet of zijn uitvoeringsbepalingen:
1° ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek verricht door wetenschappelijke instellingen en universiteiten;
2° ten behoeve van het natuurbeheer, de natuureducatie in het belang van de bescherming van de natuur en van de instandhouding van de habitats;
3° ten behoeve van de volksgezondheid of de openbare veiligheid;
4° ter voorkoming van belangrijke schade aan cultuurgewassen, vee en huisdieren, bossen en visserij;
5° ten behoeve van het onderwijs en de repopulatie.

Wanneer wordt afgeweken van een bepaling voortvloeiend uit een internationaal verdrag, overeenkomst of akte, bedoeld in artikel 7, moet bovendien voldaan worden aan de door dat verdrag, die overeenkomst of akte opgelegde voorwaarden.
<…> Onverminderd de bepalingen van het tweede, derde en vierde lid, mogen de afwijkingen bedoeld in het eerste lid uitsluitend worden toegestaan wanneer er geen bevredigende alternatieven bestaan en voor zover zij soorten van bijlage III van dit decreet betreffen, zij geen afbreuk doen aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan. Het Agentschap voor Natuur en Bos meldt deze afwijking en de motivering ervan aan de Europese Commissie.

De uitwerking van het bepaalde in het Natuurdecreet is terug te vinden in het Soortenbesluit, artikel 20:
§ 1. Met betrekking tot de beschermde soorten kunnen er specifieke afwijkingen verleend worden van de bepalingen in onderafdeling 1 tot en met 4 om een of meer van de volgende redenen :
1° in het belang van de volksgezondheid of de openbare veiligheid;
2° in het kader van dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociale en economische aard, en voor het milieu gunstige effecten;
3° in het belang van de veiligheid van het luchtverkeer;
4° ter voorkoming van belangrijke schade aan gewassen, vee, bossen, visserij of wateren of aan andere goederen in eigendom of gebruik;
5° ter bescherming van de wilde fauna of flora, of ter instandhouding van de natuurlijke habitats;
6° voor doeleinden in verband met onderzoek of onderwijs, repopulatie of herintroductie, alsook voor de daartoe benodigde kweek;

[44] https://www.natuurenbos.be/pers-nieuws/nieuws/jachtverbod-wolvengebied-verlengd-tot-na-de-zomer

7° om het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt en vastgesteld aantal van bepaalde specimens te vangen, te plukken of in bezit te hebben.
<..>
§ 4. Afwijkingen op grond van dit artikel kunnen alleen maar toegestaan worden als de volgende voorwaarden zijn vervuld :
1° er mag geen andere bevredigende oplossing bestaan;
2° de afwijking mag geen afbreuk doen aan het streefdoel om de populaties van de soort in kwestie in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan, op lokaal niveau of op Vlaams niveau.

Voor zover bekend zijn er door het Agentschap Natuur & Bos tot op heden geen ontheffingen verleend voor het (on)opzettelijk verstoren of het vangen of doden van wolven.

5. In welke gevallen wordt gekozen voor ingrijpen door middel van doden;

https://www.natuurenbos.be/pers-nieuws/nieuws/demir-keurt-wolvenprotocol-goed

In Vlaanderen is op dit moment nog geen sprake van besluitvorming gericht op het doden van wolven. Wel is zeer recent een wolvenprotocol[45] opgesteld. Op basis van voorliggend protocol[46],[47] kan er in bepaalde situaties een afwijking verleend worden voor specifieke handelingen die afwijken van de verbodsbepalingen van artikel 19 van het Soortenbesluit. De procedures en verantwoordelijkheden zullen worden vastgelegd in een Ministerieel Besluit, zodat er onmiddellijk actie ondernomen kan worden in geval van probleemsituaties.

Wie is bevoegd deze keuze te maken

Uit het Wolvenprotocol: "*Via Ministerieel Besluit wordt bepaald wie de verantwoordelijkheid heeft om een toelating tot afwijking goed te keuren[48]. Het doden van een wolf zal slechts in zeer uitzonderlijke gevallen toegelaten worden en moet steeds gepaard gaan met de nodige ontheffingen. Nadat geen enkele preventieve of werende maatregel nog succes kent om het probleemgedrag van de wolf te veranderen of te wijzigen kan Natuur en Bos samen met INBO besluiten om de wolf te doden".*

Indien aan de orde en er wordt besloten tot doden: wie voert de handeling uit (organisatie/personen).

Uit het Wolvenprotocol: "*Het doden van de wolf kan enkel uitgevoerd worden door aangestelden van Natuur en Bos door middel van afschot of euthanasie door een dierenarts na het vangen van het dier".*

Wolvenplan Vlaanderen

Vlaanderen beschikt sinds 2018 over een wolvenplan[49]. Dit wolvenplan heeft tot doel om voorbereid te zijn op de gevolgen van de nieuwe aanwezigheid van de wolf in Vlaanderen en de confrontaties die kunnen optreden in de vorm van (onder meer) schade. Via het wolvenplan wordt beoogd het samenleven met de wolf maximaal organiseren en mogelijk maken. Het plan bestaat uit een deel met algemene beschrijvingen van de wolf, ecologie en verspreiding van de wolf, met duiding van het juridisch kader en wetgeving, en maatschappelijke analyse. Het tweede 'actie'gerichte deel (hoofdstukken 9-14) bevat voorstellen rond communicatie, vaststelling en beoordeling van mogelijke waarnemingen en schadegevallen, schadepreventie en -vergoeding, noodzakelijk wetenschappelijk onderzoek, alsook bescherming en instandhouding. Het plan is niet te beschouwen als een managementplan voor de wolf als soort, maar – evenals de plannen in Nederland en andere

[45] Interventieprotocol-probleemsituaties-Wolf Vlaanderen 2021
[46] https://www.natuurenbos.be/sites/default/files/inserted-files/interventieprotocol-probleemsituaties-wolf.pdf
[47] https://www.natuurenbos.be/sites/default/files/inserted-files/bijlage1-interventieprotocol-probleemsituaties-wolf.pdf
[48] Interventieprotocol-probleemsituaties-Wolf Vlaanderen 2021
[49] Everaert J., Gorissen D., Van Den Berge K., Gouwy J., Mergeay J., Geeraerts C., Van Herzele A., Vanwanseele M.-L., D'hondt B. & Driesen K. (2018). Wolvenplan Vlaanderen. Versie 7 augustus 2018. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel. doi.org/10.21436/inbor.15109973

beoordeelde landen, eerder een plan gericht op het voorkomen of oplossen van mens-wolf conflicten, zonder ook hier heel concreet te worden.
Het plan heeft ook geen juridische status. Voor deze rechtsvergelijking wordt dan ook volstaan met deze vermelding en een verwijzing naar het al eerder aangehaalde briefadvies van de MINAraad van 15 mei 2020[50], waarin de raad constateert dat het wolvenplan geen duidelijke juridische status heeft en daarbij de minister vraagt om na te gaan of de opmaak van een soortenbeschermingsprogramma voor wolf, in de zin van art. 24 e.v. van het Soortenbesluit, niet een meer aangewezen instrument zou kunnen zijn.

EXTRA; Omgang met hybride wolven

Met betrekking tot hybridisatie van de wolvenpopulatie in België en de eventuele aanpak is nog weinig bepaald.
Voor maatregelen of aanpak wordt verwezen naar het hiervoor al benoemde wolvenprotocol. Op pagina 5 wordt over hybriden enkel het volgende gesteld; "Bewezen hybriden worden verwijderd uit de natuur. Enkel INBO is, als lid van het Central European Wolf Consortium, bevoegd om hierover te oordelen na kwalificatie van het individu".
Ook het Belgische wolvenplan besteedt aandacht aan het probleem van hybridisatie. Daarbij wordt in dit plan vooral een beschrijving gegeven van het ontstaan van het probleem van hybridisatie in het algemeen zonder specifiek naar de Vlaamse situatie te verwijzen. Voor maatregelen komt het plan niet verder dan algemene maatregelen waaronder het verwijderen van zwervende honden en aanlijngebod van honden.

[50] https://emis.vito.be/sites/emis/files/articles/91/2020/20-005%20briefadvies%20inzake%20wolf.pdf

Memorandum of Understanding for Cooperation in Transboundary Wolf Management
between the below mentioned parties regarding the territories of Germany (in particular Lower Saxony, North Rhein-Westphalia, Rhineland-Palatinate) of the Netherlands (in particular provinces Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Limburg and Noord-Brabant) and of Belgium (in particular Flanders and Wallonia)

Over the last 20 years wolves have been making a remarkable comeback to Western Europe. After being extinct in many countries for over 150 years, they are returning to more and more countries due to stricter European Nature protection laws. Over the past years' wolves have repeatedly moved from Germany to the Netherlands, Belgium and other neighbouring countries where they are starting to settle. As shis shows that wolves do not consider national borders, there is a need for better transboundary cooperation between countries and provinces in wolf management.

The parties involved:
1. Lower Saxony, North Rhein-Westphalia and Rhineland-Palatinate
2. provinces Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Limburg and Noord-Brabant
3. Flanders and Wallonia

therefore agree as follows.

The parties involved will make an effort that the agreements of this Memorandum of Understanding as state below will be adopted by the governments of Lower Saxony, North Rhein-Westphalia, Rhineland-Palatinate, provincie Groningen, provincie Drenthe, provincie Overijssel, provincie Gelderland, provincie Limburg, provincie Noord-Brabant, Flanders, Wallonia.

Monitoring

We observe:

- Wolves from the Central European and Alpine populations are in a phase of territorial expansion. Roaming young wolves exploring new areas frequently cross the borders of the territories of the parties involved.
- It is possible, if not likely, that wolves will establish transboundary territories in the nearby future.
- For the purpose of monitoring wolves and livestock damage prevention and other developments regarding the wolf population, exchange of information between the parties involved on a regular base would be most helpful.

We agree:

- The use of (essentially) the same monitoring methods and standards (e.g. SCALP criteria) to determine where wolves occur.
- Exchange data on wolf occurrence within 25 kilometres from the borders on a half yearly basis including date, location, type of observation and if obtained genetic information and/or samples.
- The exchanged data will not be made public without prior consent of the parties involved.

- In case there are indications for a newly establishing territory within 25 kilometres of the border, this information will be exchanged as soon as reasonably possible to e.g. determine if both sides of the border are within such a territory.
- Exchange genetic data and/or samples on the presence of individual wolves following the CE-Wolf agreement and Wolf Alpine Group.
- In case of a transboundary wolf territory the parties involved will consult each other to agree on the status of that territory for their national monitoring and to harmonize reporting after Article 17 of the Council Directive 92/43/EEC = EU Habitats Directive
- If a transboundary territory is confirmed, the parties involved will inform each other about communication made by the governments and if possible align the communication.
- If the establishment of a new transboundary territory is based on monitoring evidence from several states, the parties involved will make an effort to achieve agreement on communication measures.
- If possible parties involved will inform each other about radio collared wolves crossing borders.

Wolves showing problematic behaviour

We observe:

- Individual wolves may show behaviour that is not acceptable from the human point of view (e.g. aggression towards people, repeated attacks on well protected livestock).
- For the acceptance of the wolf as a species, governments can take legal measures to discourage problematic behaviour of such wolves or even allow lethal measures.
- In case a wolf with problematic behaviour occurs on different sides of the border, it is of importance that practical measures are harmonized on both sides.

We agree:

- As soon as reasonably possible the parties involved will exchange information on wolves showing problematic behaviour within 25 kilometres from the border.
- If such a wolf/ such wolfs is/ are known or expected to occur on a transboundary scale, the parties involved will consult each other about measures to be taken towards that individual wolf when possible.
- The parties involved will strive to align their communication towards the public about these measures.

Regarding organisation of this cooperation we agree:

- Each party will name a focal point or a contact person.
- There will be annual meetings that will be hosted by a different partner every year.
- This MoU will be carefully revised and modified/ updated if needed at these meetings.

Date and place

Organisations and signatures

Onderdeel C:

CONCEPT Bouwstenen voor handelingsprotocollen

In dit onderdeel zal worden uitgewerkt welke juridische mogelijkheden provincies hebben om in nader omschreven probleemsituaties een omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit op grond van de Omgevingswet te verlenen gericht op het verjagen, vangen en verplaatsen of doden van de wolf. De mogelijkheden van het toepassen van vang- en dodingsmiddelen zal daarbij worden omschreven. Hierbij zal ook aandacht worden besteed aan de mogelijkheden van de toepassing van andere toestemmingsinstrumenten, als een vrijstelling via een omgevingsverordening, of programma.

De volgende situaties zullen kort worden beschreven:

1. Het opzettelijk verstoren van een wolf, zoals omschreven in (situaties in) het Interprovinciale wolvenplan.
2. Het vangen van een wolf.
3. Het vangen, vervoeren, diergeneeskundig behandelen, opvangen en weer uitzetten van een gewonde wolf
4. Het uitzetten van een wolf
5. Vervoer van een levende wolf
6. Het bezitten (onder zich hebben) van een wolf
7. Het zenderen en monitoren van een (risico)wolf
8. Het doden van een wolf
9. Bezit en het vervoer van een dode wolf, of producten van de wolf

2. De verbodsbepalingen uit het Besluit Activiteiten leefomgeving en de derogatiemogelijkheden uit het Besluit Kwaliteit Leefomgeving (bijlage)

In een bijlage bij dit onderdeel zijn de bepalingen opgenomen waaruit de omgevingsvergunningplicht en de mogelijkheden tot derogatie zijn opgenomen. Daar waar bepalingen uit aanvullende wet- en regelgeving relevant zijn, zal dat in de betreffende paragrafen worden aangegeven.

1. Het opzettelijk verstoren van de wolf in situaties als omschreven in het Interprovinciaal wolvenplan, zoals ingeval van het herhaaldelijk doden van goed beschermd vee na het treffen van preventieve maatregelen.

De basis van het verbod op het verstoren ligt vast in art. 12 lid 1 en onder b) van de Habitatrichtlijn als het opzettelijk verstoren van die soorten, vooral tijdens de perioden van voortplanting, afhankelijkheid van de jongen, overwintering en trek.

AG Kokott concludeert in de Roemeense wolvenzaak dat het verbod op het verstoren krachtens artikel 12, lid 1, onder b), ruim moet worden uitgelegd, aangezien volgens deze bepaling het opzettelijk verstoren van de strikt beschermde soorten zonder enige ruimtelijke beperking moet worden verboden. Het vangen en al helemaal het doden van een specimen van deze soorten zou echter altijd op zijn minst ook als verstoren moeten worden beschouwd.[1]

[1] AG Kokott in conclusie d.d. 13 februari 2020, zaak C-88/19 (Roemeense wolf)

Dit laat onverlet dat het verstoringsverbod voor een effectieve toepassing ervan genuanceerd moet worden toegepast, zoals hieronder zal worden toegelicht.

A) Incidenteel verjagen

Volgens de Europese Commissie spelen de omvang en ingrijpendheid van een gegeven handeling een rol bij de beoordeling of sprake is van dit juridische begrip ,,verstoren". De intensiteit, de duur en de frequentie van de herhaling van verstoringen zijn belangrijke parameters bij de beoordeling van het effect ervan op een soort. Volgens de Europese Commissie in haar gidsdocument is er wel ruimte voor nuancering van de toepassing van dit verbod overeenkomstig het evenredigheidsbeginsel. De Europese Commissie stelt in haar Concept Guidance dat sporadische verstoringen zonder waarschijnlijke negatieve gevolgen voor de plaatselijke populatie, zoals bijvoorbeeld het wegjagen van een wolf uit een schapenverblijf om schade te voorkomen, niet behoeven te worden beschouwd als verstoring in de zin van artikel 12.[2] Dit kan overigens niet op deze wijze in de tekst van de richtlijn worden gelezen, waardoor niet zeker is of het Hof deze uitleg zou volgen. Herhaaldelijke verstoring van individuele dieren kan echter leiden tot belangrijke gevolgen voor de plaatselijke populatie. Dit betekent dat steeds per geval moet worden beoordeeld of een opzettelijke verstoring als schadelijk moet worden beschouwd, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de betrokken soort en de omstandigheden van het geval.[3] Sporadische verstoringen zonder waarschijnlijke negatieve invloed vallen daarmee niet onder de reikwijdte van deze bepaling.[4]

Uit jurisprudentie van de ABRvS volgt verder dat niet iedere handeling die tot gevolg heeft dat een beschermde diersoort zich moet aanpassen aan de veranderde omgeving, betekent dat sprake is van opzettelijke verontrusting.[5] Deze norm laat ruimte voor interpretatie en kan ook zo worden uitgelegd dat het oprichten van een hekwerk rond een schapenverblijf inhoudt dat de wolf zich aan dit element in zijn leefomgeving zal moeten aanpassen.

Conclusie: Eén en ander leidt tot de conclusie dat het afschermen van vee door het plaatsen van hekwerk niet kan worden gezien als opzettelijke verstoring van een soort, evenmin als het wegjagen van een wolf bij een kudde in een incidenteel geval. In die gevallen behoeft geen omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit wegens opzettelijke verstoring te worden aangevraagd, of verleend. Ten behoeve van de rechtszekerheid zou kunnen worden overwogen om dit ook zo op te nemen in provinciaal beleid.

B) Actief verjagen

Van een opzettelijke verstoring is vooral sprake, indien deze gezien de omvang of de slechte staat van instandhouding van de populatie, mede gezien het aantal door de verstoring verjaagde individuen, de populatie van de soort negatief zou kunnen beïnvloeden. Gedurende de vestiging van de soort kan een verstoring daarom een groter negatief gevolg hebben, omdat juist in deze fase de gevoeligheid voor verontrusting groter is, net als verstoring gedurende de in art. 12 van de Habitatrichtlijn genoemde perioden (voortplanting, afhankelijkheid van de jongen, overwintering, trek). De Europese Commissie stelt dat herhaaldelijke verstoring van individuele dieren kan leiden tot belangrijke gevolgen voor de plaatselijke populatie. Dit betekent dat steeds per geval moet worden

[2] Guidance document on the strict protection of species of Community interest under the Habitats Directive, draft version, November 2019, p.26.
[3] id.
[4] Kamerstukken II, 2014/15, 33 348, nr. 18, p. 20
[5] ABRvS 12 mei 2004, ECLI:NL:RVS:2004:AO9200, *MenR* 2004, 69 (m nt. C.J. Bastmeijer), *JM* 2004, 83 (m nt. Van der Meijden); ABRvS 9 december 2009, ECLI:NL:RVS:2009:BK5846; ABRvS 7 november 2012, ECLI:NL:RVS:2012:BY2464. Zie ook: Guidance 2007, p. 38.

beoordeeld of een opzettelijke verstoring als schadelijk moet worden beschouwd, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de betrokken soort en de omstandigheden, zoals hierboven uiteengezet.[6]

Het Hof van Justitie bevestigt dat met opzettelijk verstoren elk handelen is bedoeld waarbij men wist of er vanuit kon gaan dat het handelen een verstoring tot gevolg zou kunnen hebben en men hier toch mee doorgaat (zogenaamde 'voorwaardelijke opzet'). Niet noodzakelijk is dat de verstoring van de soorten doel van het handelen is.[7] Aanvullend heeft het Hof van Justitie er op gewezen dat aangetoond moet worden dat de desbetreffende personen en instanties wisten of er vanuit gingen dat hun handelen hoogstwaarschijnlijk een verstoring van beschermde soorten tot gevolg zou hebben om het verwijt te kunnen maken dat in strijd met art. 12 Habitatrichtlijn is gehandeld.[8]

Uit een uitspraak uit 2005 van de ABRvS blijkt dat het aantal exemplaren van een beschermde inheemse soort dat in een bepaald geval wordt verstoord, voor de vaststelling van de overtreding van het verbod op verstoring niet relevant is, ook niet indien er geen afbreuk wordt gedaan aan de staat van instandhouding van de soort.[9]

Conclusie: Dit leidt tot de conclusie dat het actief verjagen van een wolf met gebruik van middelen die verder gaan dan het afschermen van het terrein of de locatie waar vee wordt gehouden moet worden gezien als een opzettelijke verstoring in de zin van art. 12 van de Habitatrichtlijn, die geldt als een omgevingsvergunning-plichtige flora- en fauna-activiteit op grond van art. 11.46 van het Bal. Nu het geven van toestemming voor verjagen een in individuele gevallen af te wegen beoordeling vergt ligt het niet voor de hand voor het actief verstoren een vrijstelling op te nemen in een provinciale omgevingsverordening.

C) Verjagen als preventieve maatregel voor vangen, of doden

Verwijzend naar het eerste onderdeel van dit onderzoek ('update' van de rapportage van Trouwborst & Bastmeijer) is van belang dat een flora- en fauna-activiteit voor het vangen of doden van een wolf een analyse vereist waaruit volgt dat een minder ingrijpende maatregel (verjagen, of vangen en weer uitzetten) geen reële optie is. Daarbij speelt de motivering van het doel van de ingreep een belangrijke rol. Naarmate de voorgestelde maatregelen ingrijpender zijn voor de beschermde soort, zal meer worden gevraagd van de motivering dat deze vergaande maatregelen ook noodzakelijk zijn om het beoogde doel te bereiken, en er geen andere reële alternatieven voorhanden zijn.

Als vertrekpunt voor een alternatievenonderzoek is dus een heldere doelstelling relevant. Dit is een motiveringsvraagstuk waarvoor inzicht in alternatieve oplossingsrichtingen, ervaring met de toepassingen van deze middelen, en inzicht in de effectiviteit van de gewenste aanpak noodzakelijk is. De Europese Commissie beschouwt een uitzondering op een verbodsbepaling van art. 12 Habitatrichtlijn op zichzelf reeds als een 'last resort'. In dat verband kan verjagen als relevante alternatieve oplossing voor vangen of doden een rol spelen indien vangen, of doden wordt overwogen. Daarvoor zal dan actief toestemming moeten worden verleend, mogelijk aanvullend op vangen en/of doden.

In het kader van het toestaan van vangen of doden zal, met name gelet op de beste pertinente wetenschappelijke en technische kennis en in het licht van de omstandigheden van de specifieke aan

[6] Guidance document on the strict protection of species of Community interest under the Habitats Directive, draft version, November 2019, p.26.
[7] HvJ EG (Cie vs. Griekenland) 30 januari 2002, C-103/00, ECLI:EU:C:2002:60, *Jur*. 2002, p. I-01147.
[8] HvJ EG (Cie vs. Spanje) 18 mei 2006, C-221/04, ECLI:EU:C:2006:329, *Jur*. 2006, p. I-4515.
[9] ABRvS 20 april 2005, ECLI:NL:RVS:2005:AT4210, *JM* 2005, 74 (m nt. Van der Meijden).

de orde zijnde situatie, moeten worden aangetoond dat er geen andere bevredigende oplossing (zoals verjagen) bestaat aan de hand waarvan het nagestreefde doel kan worden bereikt, met inachtneming van de in de habitatrichtlijn opgenomen verbodsbepalingen.[10]

D) Overwegingen bij afwegingen voor toestemmingverlening opzettelijk verstoren

In artikel 8.74k van het Bkl is het beoordelingskader voor omgevingsvergunningen voor flora- en fauna-activiteiten opgenomen dat betrekking heeft op dieren (niet zijnde vogels) en planten van soorten die zijn genoemd in bijlage IV bij de habitatrichtlijn, bijlage I of II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn. Het gaat om de activiteiten die zijn aangewezen in het Bal ter omzetting van de op grond van de artikelen 12 en 13 van de Habitatrichtlijn te verbieden schadelijke handelingen, waaronder opzettelijke verstoring. Het kader als weergegeven in het eerste lid van artikel 8.74k Bkl is direct overgenomen uit artikel 16 van de habitatrichtlijn en was voorheen neergelegd in de artikelen 3.8, vierde lid, en 3.9, tweede lid, van de Wet natuurbescherming. De grondslag is artikel 5.18 van de Omgevingswet.

1) Andere bevredigende oplossing

Het verstoren mag niet worden uitgevoerd wanneer het doel ervan kan worden bereikt met minder ingrijpende middelen, dus via een andere bevredigende oplossing in de zin van artikel 16, lid 1, Hrl. Een andere oplossing is niet alleen bevredigend wanneer hierdoor de doelstellingen van de uitzondering even goed zouden kunnen worden bereikt, maar ook wanneer de nadelen van de uitzondering buiten verhouding staan tot de nagestreefde doelstellingen en de andere oplossing wel evenredig is. Dit betekent dat een oplossing met preventieve maatregelen, als aangepast hekwerk en schrikdraad geen passende oplossing voor het probleem is gebleken. De oplossing die wordt gekozen moet de beste bescherming van de betrokken soort gegeven de doelstelling van de derogatie verzekeren.

2) Een passend wettelijk belang

Opzettelijk verstoren is alleen toegestaan bij voldoende wettelijk belang. Daarbij geldt dat voor de afwijking ‘voorkomen van ernstige schade aan met name gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden, wateren of andere vormen van eigendom’ van de algemene beschermingsregeling schade van een zekere omvang vereist is. Andere rechtvaardigingsgronden hebben veelal betrekking op grotere (openbare) of publieke belangen, als het belang van de openbare veiligheid of de volksgezondheid. Dit betekent dat alleen publieke belangen kunnen worden afgewogen tegen de instandhoudingsdoelstellingen van de verbodsbepalingen. Belangen die enkel een bedrijf of individuen dienen, zijn niet als «groot openbaar belang» aan te merken. In de tweede plaats moet het openbare belang van groter gewicht zijn dan de belangen die door de habitatrichtlijn worden beschermd. Er moet een zorgvuldige afweging van het belang van soortenbescherming tegen het openbare belang plaatsvinden. Publieke belangen die alleen voordelen voor de korte termijn opleveren zullen niet voldoende kunnen opwegen tegen het langetermijnbelang van soortenbescherming.[11]

[10] HvJEU 10 oktober 2019 (prejudiciële vragen Finland-wolf), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851, r.o. 51.
[11] Stb 2021, 22, p.360.

Veiligheid van (individuele) personen lijkt overigens wel issue waarop een voorziening kan worden getroffen via een wetenschappelijk gefundeerde richtlijn, of handelingsprotocol, aldus een arrest van het HvJ, mits daarbij het afwegingskader van de richtlijn wordt betrokken[12]:

> "Bij de vaststelling van de in casu toe te passen sanctie wegens niet-nakoming van de verplichtingen van artikel 12, lid 1, onder a), en artikel 16, lid 1, van de habitatrichtlijn, is het verder relevant, zoals de advocaat-generaal in punt 69 van haar conclusie opmerkt, dat het op basis van de nationale wetgeving niet mogelijk was om binnen een korte termijn gepast te reageren op het gedrag van de in het hoofdgeding aan de orde zijnde wolf en aldus de risico's vroegtijdig tot een minimum te beperken. Evenmin blijkt dat het nationale rechtskader in dat opzicht een wetenschappelijk gefundeerde regeling of wetenschappelijk gefundeerde richtsnoeren bevat."

De ontheffingsgrondslag 'openbare veiligheid en volksgezondheid' mag volgens AG Kokott in haar conclusie in de zaak van de Roemeense wolf in principe ook worden opgevoerd bij een dreigende situatie voor een enkel gezin.[13]

Overige belangen zijn besproken in het algemene deel van dit onderzoek.

3) Geen afbreuk aan het streven de gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan

Daarnaast geldt als voorwaarde dat het opzettelijk verstoren geen afbreuk doet aan het streven om de populatie van de betrokken soort in zijn natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan. Nu de wolf in Nederland (nog) niet in een gunstige staat van instandhouding is vergt een afwijking waarbij actieve verstoring wordt toegestaan dat deze afwijking slechts in uitzonderlijke omstandigheden mag worden toegestaan en dat een dergelijke toekenning ook moet worden beoordeeld in het licht van het voorzorgsbeginsel.[14] AG Saugmandsgaard stelt daaromtrent dat het beginsel inhoudt dat de lidstaat een afwijking niet mag toestaan of uitvoeren indien het onderzoek van de best beschikbare wetenschappelijke gegevens een substantiële onzekerheid laat bestaan over de vraag of deze afwijking al dan niet afbreuk zal doen aan het streven de populaties van de betrokken soort in een gunstige staat van instandhouding te behouden of te herstellen.[15]

<u>E) Afweging middelen en methoden verjagen</u>

Op grond van art. 8.74r Bkl moeten aan de omgevingsvergunning voorschriften worden verbonden aan te gebruiken middelen. Hierbij speelt een rol dat bij de bepaling van de middelen die worden ingezet voor de verstoring steeds moet worden gekeken naar de proportionaliteit van de in te zetten middelen, zowel ten aanzien van effecten op de te verjagen soort zelf, als op andere (beschermde) soorten. Daarbij dient ook acht te worden geslagen op mogelijke effecten op dierenwelzijn. Op grond van art. 2.1 van de Wet dieren is het verboden om zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van het dier te benadelen. Deze bepaling is ook van toepassing op andere dan gehouden dieren.[16]

<u>F) Overige regels / eisen</u>

[12] HvJ EU11 juni 2020 (Roemeense wolf), C-88/19, ECLI:EU:C:2020:458, punt 60.
[13] Conclusie AG Kokott, van 13 februari 2020, C-88/19, punt 62.
[14] Zie HvJ EU 10 oktober 2019 (prejudiciële vragen Finland-wolf), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.
[15] Conclusie AG H. Saugmandsgaard ØE 8 mei 2019, C-674/17, ECLI:EU:C:2019:394.
[16] Art. 2.1 lid 7 Wet dieren.

Afhankelijk van de ruimtelijke uitstraling van gekozen verjagingsmiddelen (b.v. negatieve conditionering) zal mogelijk ook geluidhinder, of lichthinder ontstaan voor de bredere omgeving. Mogelijk spelen hier omgevingsvergunningplichten op grond van bijvoorbeeld het omgevingsplan, of een vergunningplicht op grond van de APV.

G) Hybride wolf

Afhankelijk van de keuze van Nederland over de wettelijke bescherming van de hybride wolf in Nederland zal het bovenstaande al dan niet één op één van toepassing zijn op hybride wolven. Als de hybride wolf niet wordt gezien als beschermde soort dan zal het opzettelijk verstoren in ieder geval moeten worden beoordeeld in het licht van de specifieke zorgplicht voor in het wild levende dieren. De afweging zou dan kunnen zijn dat vooral op proportionele wijze wordt verstoord.[17] De specifieke zorgplicht is in het eerste deel van dit onderzoek nader toegelicht.

2. Het vangen van een wolf

Op grond van art. 11.46 van het Bal geldt een verbod om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten met betrekking tot het in hun natuurlijk verspreidingsgebied opzettelijk vangen van in het wild levende dieren van soorten, genoemd in bijlage IV, onder a, bij de habitatrichtlijn, bijlage II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn. Deze bepaling is gebaseerd op artikel 16 lid 1 van de Habitatrichtlijn.

A. Doel van het vangen

Van belang is om vast te stellen met welk doel een wolf moet worden gevangen. Indien het uiteindelijke doel is om een wolf te doden, dan is het doel van het vangen gericht op het doden. Het begrip „vangst" in de zin van artikel 16, lid 1, van de habitatrichtlijn moet volgens het HvJ dan als zodanig worden opgevat dat het zowel ziet op het vangen als op het doden van specimens van de betrokken soorten, zodat die bepaling in beginsel als grondslag kan dienen voor het vaststellen van afwijkingen die met name tot doel hebben om het doden van specimens van de in bijlage IV, punt a), bij deze richtlijn bedoelde soorten toe te staan, mits bepaalde daarin gestelde specifieke voorwaarden worden vervuld.[18] In andere gevallen zal het vangen veelal worden gemotiveerd in het licht van een al dan niet snel weer vrijlaten van het dier in zijn natuurlijke leefomgeving.

1. Vangen voor zenderen

Indien een wolf wordt gevangen bijvoorbeeld om hem te zenderen om hem te kunnen volgen dan is het vangen van de wolf gericht op het zo snel mogelijk weer vrijlaten in de natuurlijke omgeving. Het vangen van de wolf is dan een omgevingsvergunningplichtige activiteit terwijl het weer vrijlaten kan worden gezien als een er uit voortvloeiende handeling, waarvoor geen toestemming vereist is, als dit op dezelfde locatie of de directe nabijheid ervan gebeurt. Voor de goede orde wordt erop gewezen dat in het Bal een specifieke grond is opgenomen waarop toestemmingverlening voor onderzoek kan worden gegeven, gebaseerd op art. 16 eerste lid en onder d. van de Habitatrichtlijn: ten behoeve van onderzoek en onderwijs, repopulatie en herintroductie van deze soorten, alsmede voor de daartoe benodigde kweek, met inbegrip van de kunstmatige vermeerdering van planten.

Toestemming is alleen vereist voor handelingen in strijd met de verbodsbepalingen. Daarbij moet ook het doel van die handelingen en het doel van de verbodsbepalingen in acht worden genomen.

[17] Zie art. 11.27 Bal.

[18] Arrest van het Europese Hof van Justitie van 10 oktober 2019, zaak C-674/17 (Finse Wolvenarrest II), ECLI:EU:C:2019:851

Uit de memorie van toelichting op de Wet natuurbescherming volgt dat wanneer, bijvoorbeeld, een mus een winkel is binnengevlogen, wordt gevangen en vrijwel onmiddellijk daarop wordt vrijgelaten, is geen sprake van vangen in de zin van de Vogelrichtlijn. De mus wordt niet blijvend of voor langere tijd aan de natuur onttrokken, maar van zijn ongewilde gevangenschap in de voor hem niet natuurlijke omgeving van de winkel bevrijd. Een ander voorbeeld is het oppakken van amfibieën om deze over de weg te zetten tijdens de voorjaarstrek, ter voorkoming van het overrijden door weggebruikers. Voor het vangen van een dier in dergelijke situaties behoeft dan ook geen toestemming te worden aangevraagd.[19] Wij zijn van oordeel dat in het geval van het vangen van een wolf voor het bevestigen van een zender aan die wolf wel een toestemming moet worden aangevraagd en verleend, omdat in het verlengde van het vangen ook handelingen met de wolf moeten worden verricht, zoals verdoven en bevestigen van de zender. Er is daarmee ook een belang om vast te leggen met welk middel het dier mag worden gevangen. Verder gaan wij uit van een vereiste van aanvullende toestemming op grond van de Wet op de dierproeven (zie: Zenderen en moitoren wolf). Wellicht ten overvloede vermelden wij dat het voorschrijven of toepassen van een verdoving, of bedwelming een diergeneeskundige handeling is.[20]

2. Vangen ‘probleemwolf’ (en vervoer en weer uitzetten in de zin van vrijlaten)

Als een wolf wordt gevangen met het oog op het oplossen van een probleem door het veroorzaken van schade of met het oog op de openbare veiligheid dan moet worden afgewogen of het uiteindelijke doel niet is het doden, of dat wordt gestreefd naar verplaatsing en het uitzetten van het dier. De toestemming dient dan ook veelal meer te omvatten dan alleen het opzettelijk vangen en tevens te zien op vervoer en het uitzetten. Voor een dergelijke toestemming is mogelijk afstemming vereist met een ander bevoegd gezag. Dan zal via artikel 2.2 van de Ow afstemming en samenwerking met het andere bevoegde gezag moeten worden gezocht. Het lijkt zinvol om alle activiteiten gecoördineerd aan te vragen en om gebruik te maken van de mogelijkheid die artikel 2.2 lid 2 Ow biedt dat bestuursorganen hun taken en bevoegdheden gezamenlijk kunnen uitoefenen. Daarbij wordt niet voorzien in een overdracht van taken of bevoegdheden.

B. Verboden vangmiddelen

Artikel 11.48 Bal verbiedt het zonder omgevingsvergunning toepassen van niet-selectieve vangmiddelen die de plaatselijke verdwijning of ernstige verstoring van de rust van populaties van soorten tot gevolg kunnen hebben. De bepalingen vormen de implementatie van artikel 15 van de Habitatrichtlijn op grond waarvan de lidstaten het gebruik van niet-selectieve middelen voor het aan de natuur onttrekken, vangen of doden van dieren van soorten van communautair belang moeten verbieden. Het verbod ziet op het gebruik van niet-selectieve vangmiddelen, vangmiddelen waarmee een groot aantal dieren van één of meer soortgroepen gevangen kunnen worden, waarbij niet van tevoren kan worden bepaald hoeveel dieren er gevangen zullen worden en van welke soort, welke leeftijd, welk geslacht en welke omvang zij zullen zijn. Tot deze middelen behoren in ieder geval de in bijlage VI bij de habitatrichtlijn genoemde middelen.

Bijlage VI, onder a, van de habitatrichtlijn noemt als verboden niet-selectieve middelen voor zoogdieren: blindgemaakte of verminkte levende dieren die als lokdieren worden gebruikt, bandrecorders, elektrische en elektronische apparaten waarmee dieren kunnen worden gedood of bewusteloos gemaakt, kunstmatige lichtbronnen, spiegels en andere verblindende voorwerpen, apparaten om vangstplaatsen te verlichten, zoekers met een elektronische beeldversterker of

[19] Kamerstukken II, 2011/12, 33 348, nr. 3, p. 262.
[20] Art. 1.1 Wet dieren.

beeldomkeerder voor het schieten in het donker, explosieven, netten die qua werking en gebruik niet-selectief zijn, vallen die qua werking en gebruik niet-selectief zijn, kruisbogen, vergif en giftig of verdovend lokaas, uitgassen of uitroken, en automatische of semi-automatische wapens waarvan de houder meer dan twee patronen kan bevatten. Als verboden niet selectieve middelen voor vissen worden genoemd: vergif en explosieven. Artikel 15 habitatrichtlijn in samenhang met bijlage VI, onder b, van de habitatrichtlijn wijst als verboden middelen ook elke vorm van vangen of doden vanuit luchtvaartuigen of rijdende motorvoertuigen aan. Verder geldt in Europa een verbod op het toepassen van een wildklem.[21]

C. Beoordelingsregels vangmiddelen

Artikel 8.74k, eerste lid, Bkl geeft de beoordelingsregels weer voor een omgevingsvergunning voor het toepassen van deze vangmiddelen. Dit betreft de voorwaarde voor vergunningverlening, dat er geen andere bevredigende oplossing mogelijk is, dat er een passend wettelijk belang is en dat er geen afbreuk wordt gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soorten in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

D. Instructieregel vangmiddelen

Op grond van art. 8.74r Bkl moeten aan de omgevingsvergunning voorschriften worden verbonden aan te gebruiken middelen. Het is essentieel dat àls het vangen of doden van dieren bij wijze van uitzondering wordt toegestaan, steeds door het bevoegd gezag zorgvuldig wordt afgewogen welk middel onder de gegeven omstandigheden daarvoor het best kan worden ingezet. Er moet een zodanig middel worden gekozen, dat onnodig lijden van de betrokken dieren wordt voorkomen (artikel 11.28 van het Bal) en een selectieve, gerichte inzet is verzekerd, waarbij onbedoelde slachtoffers van andere soorten, of van dezelfde soort worden voorkomen. In voorkomend geval kunnen daarbij nadere eisen worden gesteld over de wijze waarop en de voorwaarden waaronder het middel kan worden gebruikt.[22]

In de uitzonderingsgevallen waarin op grond van de wet het vangen of doden van dieren is toegestaan, geldt op grond van artikel 11.28 van het Bal dat te allen tijde onnodig lijden van dieren moet worden voorkomen. Deze norm geldt als zodanig bij de uitvoering van het vangen of doden zelf. Bij de keuze van het middel of de methode voor het vangen of doden en eventuele voorschriften, of bij het stellen van regels over de toepassing daarvan, zal steeds moeten worden gekozen voor het middel of de methode en voor de toepassing daarvan die het meest effectief is, en die in de gegeven omstandigheden uit een oogpunt van dierenwelzijn het minst belastend is.[23] Naast artikel 11.28 van het Bal geldt ook het algemene verbod op dierenmishandeling van artikel 2.1, eerste lid, van de Wet dieren.

E. Hybride wolven

Afhankelijk van de keuze van Nederland over de wettelijke bescherming van de hybride wolf in Nederland zal het bovenstaande al dan niet één op één van toepassing zijn op hybride wolven. Als de hybride wolf niet wordt gezien als beschermde soort dan zal het opzettelijk vangen moeten worden

[21] Verordening (EEG) nr. 3254/91 van de Raad van de Europese Gemeenschappen van 4 november 1991 houdende een verbod op het gebruik van de wildklem in de Gemeenschap en op het binnenbrengen in de Gemeenschap van pelzen en produkten die vervaardigd zijn van bepaalde in het wild levende diersoorten uit landen waar gebruik wordt gemaakt van de wildklem of andere vangmethoden die niet stroken met de internationale normen voor humane vangst met behulp van vallen (PbEG L 308).
[22] Stb. 2021, 22, p. 369.
[23] Stb. 2021, 22, p. 233.

beoordeeld in het licht van de specifieke zorgplicht voor in het wild levende dieren. De afweging zou dan kunnen zijn dat het vangen op een wijze plaatsvindt die zo min mogelijk schade aan het dier berokkent en het welzijn zo min mogelijk aantast.[24]

3. Het vangen, vervoeren, behandelen, opvangen en weer uitzetten van een gewonde wolf

Het verbod op opzettelijk vangen van dieren zonder omgevingsvergunning, zoals bedoeld in art. 11.46 van het Bal ziet in beginsel op alle situaties, nu uit de begripsdefinities bij de Omgevingswet blijkt dat onder het begrip 'dieren', dieren worden bedoeld in alle (levens)stadia.[25] Dit betekent dat het vangen van een gewonde wolf in beginsel omgevingsvergunningplichtig is, tenzij sprake is van een vrijstelling van deze vergunningplicht.

Aanvullend geldt echter nog het volgende: Op grond van artikel 2.1 van de Wet dieren moet eenieder hulpbehoevende dieren de nodige zorg verlenen. Dit geldt ook een gewonde wolf. In het zesde lid van artikel 2.1 Wet dieren is bepaald dat dit artikel ook geldt voor dieren die niet worden gehouden. Dit betekent dat ook de verplichting om een hulpbehoevend dier de nodige zorg te verlenen van toepassing is op in het wild levende dieren. Wat de «nodige zorg» inhoudt kan bij in het wild levende dieren en gehouden dieren echter verschillen.[26] De verplichting om zorg te verlenen aan een dier dat hulp behoeft is van belang, waar deze ook ziet op in het wild levende dieren en kan als zodanig een rechtvaardigingsgrond (of een reden om vergunning te verlenen in het belang van de bescherming van de fauna) bieden om handelingen te verrichten die normaliter ingevolge de wet (het Bal) verboden zouden zijn, bijvoorbeeld omdat zij het dier verstoren.[27] Verder kan worden gewezen op artikel 42 van het Wetboek van Strafrecht, waarin is geregeld dat niemand strafbaar is voor een feit dat is begaan ter uitvoering van een wettelijk voorschrift.

A) Het vangen, onder zich hebben en vervoeren van een gewonde wolf

In § 4.7.2 (Flora- en fauna activiteiten: aanwijzing vergunningvrije gevallen soorten habitatrichtlijn) van de Omgevingsregeling is een vrijstelling onder voorwaarden opgenomen voor het zonder omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit onder zich hebben van o.a. soorten, genoemd in bijlage IV bij de Habitatrichtlijn.

Op grond van artikel 4.26 van de Omgevingsregeling geldt een vrijstelling van het verbod om zonder omgevingsvergunning een gewond of ziek dier te vangen of onder zich te hebben. Deze vrijstelling geldt indien deze flora- en fauna-activiteiten worden verricht voor het vangen of onder zich hebben van zieke of gewonde dieren voor vervoer in een motorvoertuig dat is ingericht en bestemd om te worden gebruikt voor het vervoer van zieke of gewonde dieren.
Deze vrijstelling geldt alleen als het zieke of gewonde dier binnen twaalf uur wordt overgedragen aan personen of instanties die zijn gerechtigd uit het wild afkomstige dieren onder zich te hebben voor opvang en verzorging, krachtens:
a. een omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit; en
b. artikel 2.2, eerste lid, van de Wet dieren.

[24] Zie art. 11.27 Bal.
[25] Definitie Omgevingswet: dieren: in elk geval dieren in al hun ontwikkelingsstadia, levend of dood, delen van dieren, uit deze dieren verkregen producten, of andere zaken voor zover uit een begeleidend document, de verpakking, een merk of etiket, of uit andere omstandigheden blijkt dat het gaat om delen van dieren of daaruit verkregen producten, met uitzondering van eieren.
[26] Kamerstukken II, 2007/08, 31 389, nr. 3
[27] Kamerstukken II, 2011/12, 33 348, nr. 3, p. 33.

Bovengenoemde vrijstelling geldt dus alleen bij transport van een dier naar een opvangcentrum in bezit van een omgevingsvergunning voor het onder zich hebben van beschermde soorten.

Voor het vervoer van een wolf geldt in beginsel een verplichting om over een certificaat te beschikken op grond van de Basisverordening CITES.[28] Voor een uitgebreidere toelichting verwijzen wij naar onderdeel 5, het Vervoer van wolven. Van belang is dat een CITES-certificaat niet vereist is voor spoedvervoer van een gewonde wolf naar een dierenarts, op voorwaarde dat het dier na behandeling weer op dezelfde plek wordt vrijgelaten. Indien aan dat laatste niet kan worden voldaan is contact met de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland vereist (RVO).

B) Opvangcentra wilde dieren

Voor het opvangen van soorten die beschermd worden op grond van bijlage IV van de Habitatrichtlijn Zoals al aangegeven bieden de *Beleidsregels kwaliteit opvang diersoorten* het toetsingskader voor ontheffing verlening voor het opvangen en verzorgen van – samengevat- beschermde soorten.[29] Nu met de overgang naar de Omgevingswet geen inhoudelijke wijzigingen van het natuurbeleid zijn beoogd, moet er van worden uitgegaan dat deze ook na inwerkingtreding van de Omgevingswet zullen gelden.[30] Ten aanzien van de categorieën gevallen waarin gedeputeerde staten van de provincies bevoegd gezag zijn, is het in beginsel aan hen om eigen beleidsregels vast te stellen. Zij hebben evenwel bij de inwerkingtreding van de Wnb aangegeven voornemens te zijn de inhoud van het protocol in de bijlage bij de beleidsregels te willen toepassen bij het verlenen van ontheffingen voor de opvang van dieren.[31]
Daarnaast geldt dit beleidskader voor de ontheffingen op grond van de Wet dieren, voor het houden van soorten die niet zijn opgenomen in bijlage 1 van de Regeling houders van dieren. Het protocol in de bijlage bij de beleidsregels bevat de kwaliteitseisen waaraan de opvangcentra dienen te voldoen. Het protocol geeft mede invulling aan de vrijstellingen, bedoeld in artikel 2.3 in samenhang met bijlage 2, onderdelen d, e en f, van de Regeling houders van dieren.
Verder gelden eisen vanuit het CITES-Verdrag. Artikel 9 van de Basisverordening-CITES stelt regels over de zorg voor levende dieren die op de bijlagen zijn opgenomen.[32] Indien een specimen behoort tot een soort die is opgenomen op bijlage A (zoals de wolf), is voorafgaande toestemming vereist vanuit de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland.

C) Behandelen van een gewonde wolf

Voor de opvang van gewonde in het wild levende dieren zijn er opvangcentra die over een ontheffing op grond van de Wnb beschikken. Bij de beoordeling van de ontheffing voor een opvang worden de Beleidsregels kwaliteit opvang diersoorten gehanteerd. Bij deze Beleidsregels is een Protocol gevoegd, waaruit concrete eisen voor de opvang van dieren voortvloeien. Op grond van dit *Protocol opvang niet aangewezen diersoorten en beschermde diersoorten* geldt dat het bij de opvang binnengebrachte gewonde dier door een vakbekwaam persoon en zo nodig een dierenarts moet worden beoordeeld. Op grond van dit protocol wordt ernaar gestreefd dat de veterinaire zorg binnen

[28] Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061.
[29] Stcrt. 2016, nr. 69148.
[30] *Kamerstukken II*, 2017/18, 34 958, 3, p. 7.
[31] Stcrt. 2016, nr. 69148.
[32] [32] Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061

het opvangcentrum zoveel mogelijk bij één vaste dierenarts berust. In het beleid van het opvangcentrum wordt in ieder geval rekening gehouden met op welke wijze de toegang tot veterinaire zorg is verzekerd en hoe het beoordelingsonderzoek van het dier bij binnenkomst in het opvangcentrum plaatsvindt.

Voor behandeling van een gewonde wolf op locatie geldt dat diergeneeskundige handelingen steeds moeten worden uitgevoerd door iemand die bevoegd is tot het beroepsmatig verrichten van diergeneeskundige handelingen in de zin van artikel 2.9 van de Wet dieren. Hierbij geldt in het bijzonder dat de toepassing van een diergeneesmiddel teneinde een dier te verdoven of bedwelmen uitsluitend mogen worden uitgevoerd onder leiding van en in directe aanwezigheid van een dierenarts.[33]

D) Opvang gewonde wolf

Het streven binnen het protocol is om tot een structurele oplossing voor het opgevangen dier te komen, waarbij er bij voorkeur naar wordt gestreefd het dier in vrijheid te stellen in Nederland, indien sprake is van opvang van een uit de vrije natuur afkomstig beschermde inheemse diersoort.[34] De opvang maakt daartoe zelf beleid. Binnen de opvang wordt gestreefd naar een zo goed mogelijke opvang, afgestemd op de eisen van het dier, onder begeleiding van ervaren krachten en een dierenarts. Indien voor het dier geen andere structurele oplossing kan worden gevonden, mag het dier worden gedood. Voor de eisen waaraan de opvang moet voldoen verwijzen wij naar de inhoud van het protocol.

E) Uitzetten van het herstelde dier

Het protocol bevat eisen aan het beleid van een opvangcentrum voor het uitzetten van dieren, zowel in Nederland als in het buitenland. Het uitzetbeleid is een wezenlijk en onlosmakelijk onderdeel van de werkwijze van een opvangcentrum. Artikel 23 van het Protocol regelt het in vrijheid stellen van dieren behorende tot uit de natuur afkomstige beschermde inheemse diersoorten. Indien mogelijk wordt het beschermde inheemse dier op de plaats waar het is aangetroffen behandeld en direct losgelaten. Het in vrijheid stellen na opvang van dieren gebeurt alleen op een plek waar de soort al van nature voorkomt. Het in vrijheid stellen vindt plaats op de vindplaats, of, indien dit niet mogelijk is, in een geschikt natuurlijk habitat nabij de vindplaats.

Relevant kan zijn dat het protocol en de toestemming van het opvangcentrum dat mede hierop gebaseerd is mogelijk te kort schiet indien moet worden besloten de wolf op een andere locatie uit te zetten dan nabij de vindplaats. Dan ligt het voor de hand om voor het uitzetten apart een omgevingsvergunning voor een flora- en faunactiviteit te verlenen. Zie daarvoor ook hieronder, punt 4.

F. Hybride wolven

Gezien het feit dat hybridiseren voor de populatie wolven ongewenst is zou met name de laatste stap van het protocol (uitzetten) strijdig zijn met de uitgangspunten van de habitatrichtlijn, het

[33] Art. 3.2 Besluit diergeneeskundigen.
[34] Art. 22 Protocol opvang dieren

streven naar een gunstige staat van instandhouding van soorten. Er kan binnen het protocol ook een andere structurele oplossing worden gekozen en nagestreefd bij opvang van een hybride wolf.

4. Het uitzetten van een wolf

Op grond van artikel 11.61 Bal (aanwijzing vergunningplichtige activiteit en vergunningvrije gevallen: uitzetten van dieren of eieren van dieren) is het verboden om zonder omgevingsvergunning dieren of eieren van dieren uit te zetten. Op grond van art. 8.74n Bkl (beoordelingsregels flora- en fauna-activiteit: uitzetten van dieren of eieren van dieren) wordt de omgevingsvergunning alleen verleend als:
a. is voldaan aan artikel 8.74l, eerste lid, onder a en b (geen andere bevredigende oplossing en een passend wettelijk belang); en
b. het uitzetten van de dieren of eieren van dieren geen afbreuk doet aan het streven de inheemse flora en fauna in het natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

Het begrip 'uitzetten van dieren of eieren van dieren' is niet in de Omgevingswet gedefinieerd. In artikel 11.68 van het Bal wordt het uitzetten van dieren of van eieren van dieren aangewezen als omgevingsvergunningplichtige flora- en fauna-activiteit. Het verbod is van toepassing op alle soorten dieren, zowel diersoorten die niet of niet meer van nature in Nederland voorkomen – exoten en uitgestorven soorten – als soorten die wel van nature in Nederland voorkomen.
Op de herintroductie van diersoorten – het uitzetten van dieren die van nature in Nederland voorkomen of zijn voorgekomen, met als doel een zelfstandige duurzame populatie te bevorderen of deze opnieuw te stichten – is de beleidslijn herintroducties van dieren van toepassing.[35] Wij gaan er van uit dat er geen sprake is van een herintroductie van de wolf bij het vangen en vervolgens weer uitzetten van de gevangen wolf.

A) Afweging bij toestemmingverlening voor uitzetten

Gedeputeerde staten zijn op grond van artikel 4.6, aanhef en onder e, van het Omgevingsbesluit over het algemeen bevoegd gezag voor het verlenen van de omgevingsvergunning voor het uitzetten van dieren. Hierbij is van belang dat het bevoegd gezag voor het vergunnen van de activiteit 'uitzetten' mogelijk een ander bevoegd gezag (College van GS) is dan het bevoegd gezag voor het 'vangen' en 'onder zich hebben'. Dit betekent dat voor een dergelijke toestemming mogelijk afstemming vereist is met een ander bevoegd gezag, of bevoegde gezagen. Dan zal via artikel 2.2 van de Ow afstemming en samenwerking met het andere bevoegde gezag moeten worden gezocht. Het lijkt zinvol om alle activiteiten gecoördineerd aan te vragen en om gebruik te maken van de mogelijkheid die artikel 2.2 lid 2 Ow biedt dat bestuursorganen hun taken en bevoegdheden gezamenlijk kunnen uitoefenen.

Het beoordelingskader voor de omgevingsvergunning voor het uitzetten van de wolf sluit aan bij het beoordelingskader van artikel 16 van de habitatrichtlijn voor afwijking van verboden handelingen met betrekking tot in bijlage IV bij de habitatrichtlijn genoemde strikt beschermde dier- en plantensoorten, met dien verstande dat bij het uitzetten van dieren de gevolgen voor alle inheemse flora en fauna in het natuurlijke verspreidingsgebied relevant zijn.

Aansluiting bij artikel 16 van de habitatrichtlijn betekent dat het uitzetten van de dieren of eieren alleen aan de orde kan zijn als er geen andere bevredigende oplossing is en sprake is van een in dat artikel genoemde rechtvaardigingsgrond. Behalve aan het in standhouden van de soort waarvan de dieren of eieren worden uitgezet, kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het uitzetten van dieren in

[35] *Kamerstukken II* 2007/08, 31 200 XIV, nr. 215. De beleidslijn is opgenomen als bijlage bij dat kamerstuk

het kader van beheer van natuurgebieden (zoals grote grazers), of het uitzetten van dieren of eieren van dieren die predator zijn van organismen die schade aan de land- of tuinbouw veroorzaken.[36]

Bij het uitzetten dient in beginsel rekening te worden gehouden met de belangen van de beheerder c.q. eigenaar van de gronden waarop het dier wordt uitgezet, naast de mogelijke effecten op beschermde natuurwaarden, of andere belangen. Hoewel de wolf een dusdanig omvangrijk leefgebied heeft dat niet kan worden verwacht dat het dier zich in de nabijheid van de uitzetlocatie zal blijven ophouden, is het van belang wel zorgvuldig de locatie te kiezen en vast te leggen waar het dier wordt vrijgelaten. Daarbij kan dan ook rekening worden gehouden met het ter plaatse voorhanden zijn van voldoende beschermingsmaatregelen voor, bijvoorbeeld, vee.

B) Natura2000

Er wordt op gewezen dat als het uitzetten van dieren ook significante gevolgen kan hebben voor een Natura 2000-gebied, ook een omgevingsvergunning voor een Natura 2000-activiteit is vereist, waarvoor de reguliere bevoegdheidsverdeling voor Natura 2000-activiteiten geldt. Veelal zullen daarvoor gedeputeerde staten van de provincie bevoegd gezag zijn.[37]

C) Hybride wolven

Gezien het feit dat hybridiseren voor de populatie wolven ongewenst is zou uitzetten strijdig zijn met de uitgangspunten van de habitatrichtlijn, het streven naar een gunstige staat van instandhouding van soorten. Het uitzetten van een hybride wolf moet daarom worden voorkomen. Ook zou het strijdig zijn met de aanbeveling 173 (2014) van de Conventie van Bern on hybridisation between wild grey wolves (canis lupus) and domestic dogs (canis lupus familiaris); Convention on the Conservation of European wildlife and Natural habitats, Standing Committee 34th meeting Strasbourg.

5. Vervoer van een levende wolf

Artikel 11.47 van het Bal verbiedt het om zonder omgevingsvergunning een strikt beschermde soort te verkopen, vervoeren voor verkoop, verhandelen, ruilen of te koop of te ruil aanbieden en het om een andere reden dan verkoop onder zich hebben of vervoeren van dieren of planten als bedoeld in deze bepaling. De habitatrichtlijn verplicht de lidstaten tot het verbieden van het in bezit hebben, vervoeren, verhandelen of ruilen en het te koop of in ruil aanbieden van aan de natuur onttrokken specimens van de in bijlage IV, onderdelen A en B, genoemde dier- en plantensoorten (artikelen 12, tweede lid, en 13, eerste lid, aanhef en onder b). Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen commercieel en niet-commercieel bezit. In artikel 8.74k van het Bkl is het beoordelingskader voor omgevingsvergunningen voor flora- en fauna-activiteiten opgenomen dat betrekking heeft op de omgevingsvergunning voor het vervoeren en bezitten van strikt beschermde dieren.

CITES

De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. Dat verdrag heeft tot doel te voorkomen dat de handel in planten en dieren een bedreiging vormt voor het in stand houden van de soort in het wild. Het verdrag is op het niveau van de Europese Unie

[36] Stbl. 2021, 22, p. 362.
[37] Stbl. 2021, 22, p. 362 ev

uitgewerkt in de zogenaamde CITES-basisverordening[38] en in de CITES-uitvoeringsverordening[39]. De wolf is geplaatst op bijlage A bij de CITES-basisverordening. Voor het binnenbrengen uit en de uitvoer naar landen buiten de Europese Unie zijn vergunningen noodzakelijk; voor het vervoer binnen de Europese Unie zijn certificaten voorgeschreven, waaronder ook het vervoer van een wolf (dood of levend) binnen Nederland.[40] Certificaten kunnen worden aangevraagd bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO).

Vervoeren impliceert bezit

Het gaat bij «bezit» – zoals blijkt uit de tekst van de habitatrichtlijn – om alle vormen van feitelijk houderschap van dieren of planten van de strikt beschermde soorten, ongeacht of daarbij sprake is van een commercieel oogmerk, dus ook het bezit tijdens het vervoer. Dit betekent dat de toestemming voor vervoer van de wolf tevens moet zien op het tijdelijk bezit van de wolf.[41]

Vervoer en vervoermiddelen

De regels voor diertransport zijn Europa-breed vastgesteld in de Verordening (EG) Nr. 1/2005 (Transportverordening).[42] Deze verordening is niet van toepassing op het vervoer van dieren dat geen verband houdt met een economische bedrijvigheid, en ook niet op het rechtstreekse vervoer van dieren van of naar diergeneeskundige praktijken en klinieken dat door de dierenarts is voorgeschreven.

Dierenwelzijn

Vanzelfsprekend moeten normen rond dierenwelzijn in acht worden genomen tijdens het transport. Indien een dier wordt verdoofd voor het transport, dan geldt het dier immers ook als 'hulpbehoevend dier' waarop de zorgplicht uit de Wet dieren onverkort van kracht is.

Hybride wolven

Hybriden kunnen uitdrukkelijk in de bijlagen worden opgenomen, doch uitsluitend indien zij in de vrije natuur onderscheidbare, stabiele populaties vormen. Op hybride dieren die in de laatste vier vooroudergeneraties van de lijn één of meer specimens van enige in bijlage A of B opgenomen soort tellen, zijn de bepalingen van de CITES-verordening van toepassing alsof zij tot die soort zelf behoorden, zelfs indien de betrokken hybride niet uitdrukkelijk in de bijlage(n) is opgenomen.[43]

6. Bezit van een wolf

Op grond van artikel 11.47 van het Bal beslissen gedeputeerde staten op aanvragen om een omgevingsvergunning voor het niet commerciële bezit van een wolf, tenzij het gaat om dieren of

[38] Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061.
[39] Verordening (EG) nr. 865/2006 van de Commissie van 6 mei 2006, houdende uitvoeringsbepalingen van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer (PbEU 2006, L 166).
[40] Zie: art. 9 CITES-Basisverordening.
[41] Stb. 2021, 22, p. 260.
[42] Verordening (EG) Nr. 1/2005 van de Raad van 22 december 2004 inzake de bescherming van dieren tijdens het vervoer en daarmee samenhangende activiteiten en tot wijziging van de Richtlijnen 64/432/EEG en 93/119/EG en van Verordening (EG) nr. 1255/97.
[43] Verordening (EU) nr. 101/2012 van de commissie van 6 februari 2012 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer.

planten die vanuit andere landen Nederland worden binnengebracht. Het bevoegd gezag ligt dan bij de minister van LNV.

CITES

De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. Dat verdrag heeft tot doel te voorkomen dat de handel in planten en dieren een bedreiging vormt voor het in stand houden van de soort in het wild. Het verdrag is op het niveau van de Europese Unie uitgewerkt in de zogenaamde CITES-basisverordening[44] en in de CITES-uitvoeringsverordening[45]. De wolf is (grotendeels) geplaatst op bijlage A bij de CITES-basisverordening.[46] In bijlage A staan soorten die met uitsterven bedreigd worden. Commerciële handel met deze soorten is in principe verboden. De soort staat niet op bijlage X bij de CITES-Uitvoeringsverordening. In bijlage X bij de Uitvoeringsverordening staan soorten die zijn opgenomen in bijlage A van de Basisverordening, maar waarvan zóveel in gevangenschap worden gefokt, dat er vrijwel geen wilde exemplaren meer worden verhandeld.[47]

CITES en Hybride wolven

Hybriden kunnen uitdrukkelijk in de bijlagen worden opgenomen, doch uitsluitend indien zij in de vrije natuur onderscheidbare, stabiele populaties vormen. Op hybride dieren die in de laatste vier vooroudergeneraties van de lijn één of meer specimens van enige in bijlage A of B opgenomen soort tellen, zijn de bepalingen van deze verordening van toepassing alsof zij tot die soort zelf behoorden, zelfs indien de betrokken hybride niet uitdrukkelijk in de bijlage(n) is opgenomen.[48]

Aanvullend verbod

Het verbod op het onder zich hebben van dierlijke specimens van CITES-soorten is opgenomen in art. 11.96, lid 2 van het bal. Artikel 11.96 van het Bal bevat een aanvullend verbod op het bezit van en handel in dieren en planten. Dieren (dood, of levend) of planten van de soorten, genoemd in bijlage A, B, C of D bij de CITES-basisverordening, zoals de wolf, evenals producten (vachten, schedels) of eieren van deze dieren of producten van deze planten worden niet onder zich gehouden. Dit verbod geldt niet indien uit het wild afkomstige dieren en planten, die na 10 juni 1994 aantoonbaar overeenkomstig de op dat moment geldende regelgeving aan de natuur zijn onttrokken, van de soorten, genoemd in bijlage IV bij de habitatrichtlijn.

Van nature in de Europese Unie in het wild levende soorten vogels en ook dieren en planten van de soorten, genoemd op bijlage IV bij de habitatrichtlijn, bijlage I of II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn, vallen reeds onder de reikwijdte van de artikelen 11.38, 11.39 en 11.47

[44] Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061.
[45] Verordening (EG) nr. 865/2006 van de Commissie van 6 mei 2006, houdende uitvoeringsbepalingen van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer (PbEU 2006, L 166).
[46] Met uitzondering van populaties in Spanje ten noorden van de Duero en populaties in Griekenland ten noorden van de 39e breedtegraad. Deze staan op bijlage B.
[47] https://minlnv.nederlandsesoorten.nl/content/cites-verordeningen
[48] Verordening (EU) nr. 101/2012 van de commissie van 6 februari 2012 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer.

van het Bal. Die artikelen wijzen ter uitvoering van de vogelrichtlijn en de habitatrichtlijn het bezit van en de handel in deze vogels, dieren en planten aan als vergunningplichtige flora- en fauna-activiteit. Daarmee zijn dat bezit en die handel op grond van artikel 5.1, tweede lid, van de Omgevingswet verboden, tenzij daarvoor een omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit is verleend. Omdat een aantal van deze soorten ook zijn opgenomen in de bijlagen bij de cites-basisverordening, is om een doublure met de artikelen 11.38, 11.39 en 11.47 te voorkomen, in het vierde lid van artikel 11.96 van het Bal expliciet bepaald dat het bezitsverbod en het handelsverbod van het tweede en derde lid niet van toepassing zijn op deze soorten. De in het vierde lid, onder a en b, genoemde datum van 10 juni 1994, is de datum waarop de habitatrichtlijn van toepassing werd.[49]

Hieruit kan worden afgeleid dat het verbod niet van toepassing is indien een omgevingsvergunning voor het vangen en het in bezit hebben van een wolf is verleend, of vigeert op grond van het geldende overgangsrecht (waarbij toestemmingen op grond van oude natuurwetgeving hun gelding houden).

Artikel 9 van de CITES-Basisverordening stelt regels over de zorg voor levende dieren die op de bijlagen zijn opgenomen. Indien een specimen behoort tot een soort die is opgenomen op bijlage A, is voorafgaande toestemming vereist.

Tijdelijk bezit

Wij gaan er van uit dat het bezit van de levende wolf steeds als een tijdelijke overgangssituatie moet worden beschouwd en dat het niet in de bedoeling ligt om wolven duurzaam te gaan houden in een verblijf.

7. Het zenderen en monitoren van een wolf

In dit onderdeel wordt alleen ingegaan op de handelingen zenderen en monitoren van de wolf. Voor zover sprake is van noodzakelijk vangen, bedwelmen en weer loslaten (uitzetten) wordt verwezen naar de betreffende paragrafen over deze handelingen.

Wet op de dierproeven

Op onderzoek naar dieren en diergedrag is mogelijk de Wet op de dierproeven (verder: Wod) van toepassing. Volgens de wettelijke definitie wordt onder een dierpoef verstaan: “elk al dan niet invasief gebruik van een dier voor experimentele of andere wetenschappelijke doeleinden, waarvan het resultaat bekend of onbekend is, of onderwijskundige doeleinden, die bij het dier evenveel of meer pijn, lijden, angst of blijvende schade kan veroorzaken als, dan wel dan het inbrengen van een naald volgens goed diergeneeskundig vakmanschap...”
Vraag is of het vangen, verdoven, zenderen en monitoren van de wolf moet worden gezien als een vergunningplichtige handeling op grond van de Wet op de dierproeven. De wet is niet geheel eenduidig en wij zullen daarom uitgaan van een strikte interpretatie. Daarbij is gebruik gemaakt van de Handreiking Dierproeven met wilde dieren in hun biotoop van de Centrale Commissie Dierproeven.

Ongeriefdrempel

[49] Stb. 2021, 22, p. 298 en 299.

De Wet op de dierproeven is mede gebaseerd op de EU richtlijn 'betreffende de bescherming van dieren die voor wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt'.[50] In deze richtlijn wordt gesteld dat het vangen, hanteren, fixeren en de te verwachte ongeriefconsequenties hiervan niet onder de scope van de Richtlijn vallen (zelfs als hiermee de ongerief drempel 'inbrengen van een naald' overschreden wordt). Een wolf zal echter, als onderdeel van de vangmethode, gesedeerd moeten worden en mogelijke vervolghandelingen (b.v. bloedafname of dna-afname) zullen veelal onder deze zelfde sedatie worden uitgevoerd. Als er hierbij geen sprake is van vervolgongerief zou geconcludeerd kunnen worden dat er buiten het vangen (het onder anesthesie brengen en weer wakker worden) geen handelingen worden uitgevoerd die voor dit dier resulteren in drempel overschrijdend ongerief en er dus geen sprake is van een dierproef.

Deze uitleg lijkt echter strijdig met artikel 1b lid 4 van de Wod dat luidt als volgt: "De uitschakeling van pijn, lijden, angst of blijvende schade door de efficiënte toepassing van anesthesie, analgesie of een andere methode heeft niet tot gevolg dat het gebruik van een dier in een dierproef buiten het toepassingsgebied van deze wet valt." De wet gaat er van uit dat het al onder anesthesie zijn (bijvoorbeeld door het vangen) niet mee telt bij de vaststelling of er door de vervolghandelingen sprake is van drempel overschrijdend ongerief. Bij de beoordeling of er al of niet sprake is van een dierproef dient te worden uitgegaan van de situatie dat het dier niet onder anesthesie zou zijn. Als in dat geval de uit te voeren handelingen als dierproef zou worden beschouwd dan is er, ook als het dier nog onder anesthesie is door het vangen, sprake van een dierproef in de zin van de Wod. Voorbeeld: Het nemen van een bloedmonster van een hert dat met een injectiegeweer is geschoten en waarbij er terwijl het dier nog onder anesthesie is een bloedmonster genomen wordt, dient te worden beschouwd als een dierproef (vergunningplichtige handeling).

Er dient bij de ongeriefinschattingen expliciet rekening te worden gehouden met cumulatieve effecten. Als een dier herhaald blootgesteld wordt aan handelingen met onderdrempelig ongerief zou dit uiteindelijk kunnen resulteren in een situatie waarbij er sprake is van een bovendrempelige welzijnsaantasting en dus van een vergunningplicht. Indien het doel van het sederen, vangen en zenderen is om de wolf meerdere keren te vangen en/of te onderzoeken dan moet dit meewegen in de beoordeling van het al dan niet aanvragen van een project-vergunning.

Vergunningplichtige dierproef?

Niet alle handelingen aan dieren waarbij sprake is van een dierproef (=drempeloverschrijdend ongerief) vallen binnen de kaders van de Wod. Of er sprake is van een vergunningplichtige dierproef hangt mede af van de doelstelling in het kader waarvan deze dierproef uitgevoerd wordt. Zo is ingevolge art. 1b van de Wod de wet ook van toepassing op dieren die:
a. worden gebruikt voor wetenschappelijke of onderwijskundige doeleinden.
'Wetenschappelijke doeleinden' wordt in artikel 1a zo uitgelegd, dat de wet van toepassing is op alle gevallen waarbij sprake is van 'een op wetenschappelijke wijze uitgevoerde gestructureerde systematische dataverzameling'. Daarvan zal al snel sprake zijn.

Vergunningverlening mogelijk?

In artikel 1c van de Wod zijn de doelstellingen bepaald waarvoor een dierproef mag worden verricht, waaronder:
d. bescherming van het milieu in het belang van de gezondheid of het welzijn van mens of dier;

[50] RICHTLIJN 2010/63/EU VAN HET EUROPEES PARLEMENT EN DE RAAD van 22 september 2010 betreffende de bescherming van dieren die voor wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt, Pb Eu 2010, L 276/33.

e. onderzoek gericht op het behoud van de soort;

Bedreigde diersoorten
Binnen de Wod betekent een bedreigd dier een dier van een soort die is opgenomen in de lijst in Annex A van de Council Regulation EU 338/97, zoals de wolf, en
- Niet op de lijst staat in artikel 7(1) van dit document (=bedreigde soorten die gefokt worden in gevangenschap).
Dierproeven met bedreigde diersoorten, met als enige doelstelling fundamenteel onderzoek zijn niet toegestaan. Bovendien geldt op basis van artikel 10 e lid 4 Wod een beperking voor de doelen waarvoor vergunning kan worden verleend. Voor een vergunningplichtige dierproef kan alleen toestemming worden verleend indien sprake is van één van de volgende doelen:
b. translationeel of toegepast onderzoek met een van de volgende doelstellingen:
– de vermijding, voorkoming, diagnose of behandeling van ziekten, gezondheidsstoornissen of andere afwijkingen, dan wel de gevolgen daarvan, bij mensen, dieren of planten,
c. elke in onderdeel b genoemde doelstelling, tijdens de ontwikkeling, vervaardiging of beproeving van de kwaliteit, doeltreffendheid en veiligheid van geneesmiddelen, levensmiddelen en diervoeders en andere stoffen of producten;
e. onderzoek gericht op het behoud van de soort.

Nota bene: Het doden van dieren ten behoeve van het gebruik van hun organen, weefsels of lichaamsvloeistoffen in het kader van één of meerdere van de doelstellingen beschreven in artikel 1c, wordt in Nederland beschouwd als een vergunningplichtige dierproef (artikel 1. lid a Wod).

Louter zenderen
Als het aanbrengen en/of het dragen van zenders of andere apparatuur bij een dier gepaard gaat met bovendrempelig ongerief en/of aantasting van integriteit is er sprake van een vergunningplichtige dierproef. Situaties waarbij er redelijkerwijs sprake is van onderdrempelig vervolgongerief (risico op bovendrempelig ongerief verwaarloosbaar klein) wordt omschreven als het gebruik bij soorten waar op basis van eerdere ervaringen redelijkerwijs kan worden aangenomen dat het ongerief veroorzaakt door het dragen van een zender onderdrempelig is. Als voorbeeld wordt genoemd: Halsbandzenders bij grote zoogdieren (herten, wolven) die minder dan 3% van het lichaamsgewicht zijn.

Volgens de toelichting is het gebruik van zenders/apparatuur echter in ieder geval vergunningplichtig in de situatie dat na het vangen anesthesie/sedatie nodig is/toegepast wordt om de zender aan te brengen (dus ook als die sedatie al toegepast wordt in het kader van het vangen).

Conclusie:
Zoals gesteld gaat aan zenderen in het geval van de wolf altijd sedatie vooraf. Dat maakt dat wij van oordeel zijn dan uit de wet volgt dat bij zenderen en volgen van de wolf steeds sprake is van een vergunningplichtige dierproef.

Hybride wolf
Bovenstaande geldt ook voor het zenderen en volgen van een hybride wolf.

8. Het doden van een wolf

Op grond van art. 11.46 van het Bal geldt een verbod om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten met betrekking tot het in hun natuurlijk verspreidingsgebied opzettelijk doden van in het wild levende dieren van soorten, genoemd in bijlage IV, onder a, bij de habitatrichtlijn, bijlage II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn. Deze bepaling is gebaseerd op artikel 16 lid 1 van de Habitatrichtlijn.

In artikel 8.74k van het Bkl is het beoordelingskader voor omgevingsvergunningen voor flora- en fauna-activiteiten opgenomen dat betrekking heeft op dieren (niet zijnde vogels) en planten van soorten die zijn genoemd in bijlage IV bij de habitatrichtlijn, bijlage I of II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn. Het gaat om de activiteiten die zijn aangewezen in het Bal ter omzetting van de op grond van de artikelen 12 en 13 van de Habitatrichtlijn te verbieden schadelijke handelingen, waaronder opzettelijke verstoring.

Het gaat hier om een beoordeling van mogelijke alternatieven voor doden, namelijk een (A) andere bevredigende oplossing, of er (B) een wettelijke reden is om over te gaan tot het doden en hoe wordt geborgd dat er (C) geen afbreuk wordt gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

In het eerste deel van dit onderzoek (update Trouwborst & Bastmeijer) is uitgebreid ingegaan op deze aspecten bij het toestaan van uitzonderingen op de bescherming van de wolf. De meeste cases in het Europese recht gaan ook over de juridische (on)mogelijkheden van het doden van wolven. Samengevat kan worden gesteld dat het doden van wolven de meeste vergaande optie van beheer vormt, die derhalve als inbreuk op de bescherming van de individuele wolf het meest uitgebreid moet worden gemotiveerd.

Kort volgen nog een aantal kenmerkende aspecten rond de beoordeling van aanvragen voor een omgevingsvergunning voor de flora- en fauna-activiteit het mogen doden van een wolf.

A) Andere bevredigende oplossing

Om toestemming te kunnen verlenen voor een inbreuk op de verbodsbepalingen zal moeten worden onderbouwd dat er geen andere bevredigende oplossingen zijn om tegemoet te komen aan het doel van de ingreep. Artikel 16, eerste lid, van de Habitatrichtlijn vereist dat het bevoegd gezag nauwkeurig en toereikend motiveert dat er geen alternatieve maatregel bestaat waarmee de nagestreefde doelstelling op een bevredigende manier kan worden bereikt die geen of een geringere overtreding van de verbodsbepalingen betekent.[51]

Primair betekent dit dat doden als beheermaatregel op grond van het Bkl en art. 16 van de Habitatrichtlijn, pas in beeld komt als:
1) het doel waarvoor moet worden gedood is bepaald;
2) dit doel niet met een geringere ingreep of maatregel kan worden bereikt.

Als vertrekpunt voor een alternatievenonderzoek is dus een heldere doelstelling relevant. Dit is een motiveringsvraagstuk waarvoor inzicht in alternatieve oplossingsrichtingen, ervaring met de toepassingen van deze middelen, en inzicht in de effectiviteit van de gewenste aanpak noodzakelijk is. Zoals hiervoor is aangegeven beschouwt de Europese Commissie een uitzondering op een verbodsbepaling op zichzelf reeds als een ‘last resort’. Naarmate de maatregelen ingrijpender zijn

[51] Uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak van 21 april 2021, nr. 201900294/1/R2, (gedragscode stroomversnelling) ECLI:NL:RVS:2021:853.

voor de beschermde soort, zal meer worden gevraagd van de motivering dat deze vergaande maatregelen ook noodzakelijk zijn om het beoogde doel te bereiken, en geen andere reële alternatieven voorhanden zijn. Indien de volksgezondheid of de veiligheid van mensen in het geding is kan sneller worden besloten tot ingrijpen middels het doden, dan indien sprake is van belangrijke schade aan vee. Ook binnen de derogatiemogelijkheden die de wet en de richtlijn kennen is immers een zekere hiërarchie kenbaar, waarmee rekening kan worden gehouden bij de individuele rechtvaardiging van een ingreep. Daarbij speelt een rol dat mogelijke alternatieven / andere bevredigende maatregelen in het ene geval denkbaarder en meer direct toepasbaar zijn, dan in andere gevallen. Bij de beoordeling van het aangevoerde belang voor het doden speelt het aan of afwezig zijn van reële alternatieven een belangrijke rol, evenals de uiteindelijke gevolgen van het falen van de inzet van een mogelijk alternatief. Indien mensenlevens op het spel zouden staan dan zal een derogatie met dit doel het doden van een wolf sneller rechtvaardigen dan het doden van vee.

Kortheidshalve brengt dit met zich mee dat moet zijn gebleken dat verjagen, of vangen en uitzetten van de specifieke wolf geen soelaas kan brengen voor het concrete geval, of omdat er een risico van ineffectiviteit aan de inzet ervan verbonden is, met een hoog risico op onaanvaardbare schade aan een erkend zwaarwegend maatschappelijk belang.

B) Een erkend wettelijk belang

Op meerdere plekken in dit document is al ingegaan op dit wettelijke belang, waarbij wij met name nog willen wijzen op datgene wat is vermeld bij de onderdelen ‘vangen van een wolf’ en ‘verstoren van een wolf’. Het besluit tot toestemming om een wolf te doden moet gebaseerd zijn op een doelstelling die genoemd is in artikel 16, lid 1, van de habitatrichtlijn als toegestane afwijkingsgrondslag, als bedoeld in art. 16 lid 1 a) tot en met d). De gronden voor afwijken zijn in artikel van het Bkl vermeld, behalve voor artikel 16, lid 1, onder e), aangezien in dat punt niet wordt bepaald welke doelstelling wordt nagestreefd met de daarin bedoelde afwijking.

Het HvJ heeft daarom in een arrest bepaald dat een derogatie via artikel 16, lid 1, onder e) van de habitatrichtlijn geen algemene rechtsgrondslag kan vormen om toe te staan dat wordt afgeweken van artikel 12, lid 1, van die richtlijn, omdat de andere in artikel 16, lid 1, van die richtlijn bedoelde gevallen en voornoemd stelsel van strikte bescherming anders hun nuttige werking zouden verliezen.

De doelstelling van een afwijking op grond van de habitatrichtlijn als bedoeld in art. 16 lid 1 en onder e) mag derhalve niet worden verward met de doelstellingen van de afwijkingen op grond van artikel 16, lid 1, onder a) tot en met d), van die richtlijn, zodat ze in beginsel alleen kan dienen als grondslag voor de vaststelling van een afwijking in gevallen waarin die redenen niet relevant zijn. In artikel 16 lid 1 en onder e) worden echter wel aanvullende eisen gesteld. Deze maken het mogelijk om onder strikt gecontroleerde omstandigheden, op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt en vastgesteld aantal van bepaalde specimens van de in bijlage IV bij de richtlijn genoemde soorten te vangen of in bezit te hebben.[52]

Veiligheid van (individuele) personen lijkt, zoals al eerder toegelicht, een issue waarop een voorziening kan worden getroffen via een wetenschappelijk gefundeerde richtlijn, of handelingsprotocol, aldus een arrest van het HvJ, mits daarbij het afwegingskader van de richtlijn wordt betrokken.[53]

C) Behoud of streven naar herstel van de staat van instandhouding

[52] HvJEU 10 oktober 2019 (prejudiciële vragen Finland-wolf), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851, punt 34 e.v.
[53] HvJ EU11 juni 2020 (Roemeense wolf), C-88/19, ECLI:EU:C:2020:458, punt 60.

Totdat een gunstige staat van instandhouding is bereikt, is de ruimte om over te gaan tot het doden van wolven beperkt tot uitzonderlijke gevallen waarin is vastgesteld dat de betrokken afwijking het vooruitzicht op het bereiken van een gunstige staat van instandhouding niet in gevaar brengt. In zijn algemeenheid kan worden gesteld dat binnen het Europese natuurbeschermingsstelsel een meer robuuste staat van de natuur het toestaan van uitzonderingen op de bescherming van dieren of habitats eenvoudiger maakt. Vertaald naar de wolf betekent dit dat hoe meer wolven er zijn, des te eerder een toestemming kan worden verleend voor doden. Dit kan ook betekenen dat er meer ruimte komt voor generiek wolvenbeheer met daaraan gekoppelde toestemmingsmogelijkheden bij een betere staat van instandhouding. Bij een gunstige staat van instandhouding van de wolvenpopulatie is verder de kans kleiner dat de Europese Commissie handhavingsmaatregelen zal treffen tegen een lidstaat in verband met het, naar haar opvatting, doden van wolven in strijd met het bepaalde van artikel 16 van de habitatrichtlijn.[54]

Zoals ook in het eerste deel van dit onderzoek aangegeven, volgt uit Europese rechtspraak dat de staat van instandhouding van wolven in principe moet worden beoordeeld op populatieniveau, met het daarbij betrekken van mogelijke cumulatieve effecten.[55] Zodra een volwaardig wolvenmanagementplan op populatieniveau is ontwikkeld voor een grensoverschrijdende populatie, dan lijkt de grensoverschrijdende populatie een geschikte maatstaf voor het beoordelen van het effect op de staat van instandhouding van aanvragen voor het doden van wolven. Om de beoordeling van de gevolgen van het doden van exemplaren goed te kunnen beoordelen is het noodzakelijk dat er ook internationaal samenwerking ontstaat over de stand van zaken op het moment van beslissen over een aanvraag voor doden. Monitoring van de populatie, derogaties en het registreren van dode dieren door andere oorzaken is dus een vereiste.

Middelen voor doden

Onder de paragraaf ‘vangen van een wolf’ is uitgebreid ingegaan op de toestemmingverlening voor middelen voor het vangen. Deze paragraaf geldt ook voor het verlenen van toestemming voor doden. Aanvullend is aan de orde dat bij het doden van een wolf met het geweer steeds moet worden gelet op het veilig kunnen gebruiken van dit middel, maar ook dat het type geweer geschikt is en bedoeld voor het direct doden van het dier zonder onnodig lijden.

Gebruik van geweer in bijzondere situaties

In artikel 43 van het Wetboek van strafrecht is bepaald dat degene niet strafbaar is, die een feit begaat ter uitvoering van een ambtelijk bevel, gegeven door het daartoe bevoegde gezag. Op grond van dit artikel kunnen politiemedewerkers een ambtelijk bevel geven om een wolf af te schieten. In beginsel zijn houders van een omgevingsvergunning voor een jachtgeweeractiviteit niet op voorhand de aangewezen personen voor het uitvoeren van een dergelijk bevel, indien moet worden ingegrepen langs de openbare weg, of binnen de bebouwde kom. Zij mogen enkel een geweer dragen en gebruiken in het jachtveld.

Voor handelingen en het dragen van een vuurwapen op de openbare weg moet men in het bezit te zijn van een speciale toestemming (Verlof WM 4) op grond van de Wet wapens en munitie. In artikel 29 van de Wet Wapens en Munitie is bepaald dat de korpschef kan besluiten dat er een redelijk

[54] A. Trouwborst & F. M. Fleurke (2019) Killing Wolves Legally: Exploring the Scope for Lethal Wolf Management under European Nature Conservation Law, Journal of International Wildlife Law & Policy, 22:3, 231-273, DOI: 10.1080/13880292.2019.1686223

[55] Zie voor nadere toelichting over de relevante populatie ook het eerste deel van dit onderzoek (update Trouwborst & Bastmeijer).

belang is om aan één of meerdere personen een verlof te verlenen voor het voorhanden hebben van een groot kaliber kogelgeweer.

Een dergelijk verlof mag alleen verleend worden aan:

1) personen die in het bezit zijn van een geldige jachtakte en die aannemelijk hebben gemaakt dat zij met enige regelmaat te maken krijgen met situaties waarin het noodzakelijk is om losgebroken en/of gewond vee/wild te doden;

2) politieambtenaren die aannemelijk hebben gemaakt dat zij goed getraind zijn op situaties waarin het noodzakelijk is om losgebroken en/of gewond vee/wild met het juiste wapen te doden.

Alvorens een dergelijk verlof wordt verleend dient de korpschef zich er van te vergewissen dat de desbetreffende persoon voldoende vaardig is in de omgang met een groot kaliber geweer en voldoende kennis heeft van de wijze waarop (groot) vee/wild geschoten moet worden.

Noodmaatregel bij acuut gevaar

Op grond van artikel 172 lid 3 van de Gemeentewet is de burgemeester bevoegd bij verstoring van de openbare orde of bij ernstige vrees voor het ontstaan daarvan, de bevelen te geven die noodzakelijk te achten zijn voor de handhaving van de openbare orde. Dit kan ook betrekking hebben op het ingrijpen in een situatie waarin een agressieve hond aanvalt, of een wolf die een mens dreigt aan te vallen. De wolf kan op bevel worden gedood. Er moet dan sprake zijn van het zogenaamde 'onmiddellijkheidscriterium': er moet direct en acuut gevaar dreigen.[56]

Volgens de geschiedenis van de totstandkoming van artikel 172, derde lid, van de Gemeentewet heeft deze bepaling betrekking op situaties waarin enerzijds geen overtreding van wettelijke openbare ordevoorschriften plaatsvindt, terwijl anderzijds sprake is van een zodanige inbreuk op orde en rust dat niet meer van een aanvaardbaar niveau daarvan gesproken kan worden. Daartegen moet kunnen worden opgetreden. De bepaling dient ertoe de burgemeester in dergelijke gevallen bevoegd te verklaren tot handelen. Er moet sprake zijn van een verstoring van de openbare orde of van ernstige vrees daarvoor en de bevelen moeten noodzakelijk zijn voor de handhaving van de openbare orde.[57] Verder is in de rechtspraak bepaald dat een dergelijk bevel moet voldoen aan de eisen van proportionaliteit en subsidiariteit.[58]

Doden, na vangen

Uit het oogpunt van dierenwelzijn dient het doden van dieren op humane en zorgvuldige wijze te worden verricht. Een dierenarts lijkt daarvoor de aangewezen persoon.

9. Bezit en het vervoer van een dode wolf, of producten van de wolf

Op grond van artikel 11.47 van het Bal beslissen gedeputeerde staten op aanvragen om een omgevingsvergunning voor het niet commerciële bezit van een wolf, tenzij het gaat om dieren of planten die vanuit andere landen Nederland worden binnengebracht. Het bevoegd gezag ligt dan bij de minister van LNV.

De minister van LNV is ook bevoegd gezag als het gaat om toestemmingverlening voor het zich toe-eigenen en onder zich hebben van een dood uit het wild afkomstig dier, dat buiten schuld of

[56] I. Boissevain, Beschermenswaardige partijen: bescherming van het daderdier, Ars Aequi, november 2020.
[57] Rechtbank Oost Brabant, 23 oktober 2014, ECLI:NL:RBOBR:2014:6313.
[58] ABRvS van 18 december 2013, ECLI:NL:RVS:2013:2441.

medeweten van degene die zich het dier toe-eigent is gestorven, met het oog op het prepareren ervan.[59]

CITES

De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. Dat verdrag heeft tot doel te voorkomen dat de handel in planten en dieren een bedreiging vormt voor het in stand houden van de soort in het wild. Het verdrag is op het niveau van de Europese Unie uitgewerkt in de zogenaamde CITES-basisverordening[60] en in de CITES-uitvoeringsverordening[61]. De wolf is (grotendeels) geplaatst op bijlage A bij de CITES-basisverordening.[62] In bijlage A staan soorten die met uitsterven bedreigd worden. Commerciële handel met deze soorten is in principe verboden. De soort staat niet op bijlage X bij de CITES-Uitvoeringsverordening. In bijlage X bij de Uitvoeringsverordening staan soorten die zijn opgenomen in bijlage A van de Basisverordening maar waar zóveel in gevangenschap worden gefokt dat er vrijwel geen wilde exemplaren meer worden verhandeld.[63]

Hybride wolven

Hybriden kunnen uitdrukkelijk in de bijlagen worden opgenomen, doch uitsluitend indien zij in de vrije natuur onderscheidbare, stabiele populaties vormen. Op hybride dieren die in de laatste vier vooroudergeneraties van de lijn één of meer specimens van enige in bijlage A of B opgenomen soort tellen, zijn de bepalingen van deze verordening van toepassing alsof zij tot die soort zelf behoorden, zelfs indien de betrokken hybride niet uitdrukkelijk in de bijlage(n) is opgenomen.[64]

Aanvullend verbod

Het verbod op het onder zich hebben van dierlijke specimens van CITES-soorten is opgenomen in art. 11.96, lid 2 van het Bal. Met de term 'dieren' wordt niet alleen geduid op levenden dieren. In de Bijlage bij art. 1.1 onderdeel A van de Omgevingswet is bepaald dat onder dieren wordt verstaan: "in elk geval dieren in al hun ontwikkelingsstadia, levend of dood, delen van dieren, uit deze dieren verkregen producten, of andere zaken voor zover uit een begeleidend document, de verpakking, een merk of etiket, of uit andere omstandigheden blijkt dat het gaat om delen van dieren of daaruit verkregen producten, met uitzondering van eieren."
Artikel 11.96 van het Bal bevat aldus een aanvullend verbod op het bezit van en handel in dieren en planten. Ingevolge art. 11.96, lid 4 van het Bal is dit verbod niet van toepassing op na 10 juni 1994 rechtmatig aan de natuur onttrokken dieren en planten van de soorten als genoemd in bijlage IV bij de Habitatrichtlijn.

Dode dieren, of producten

[59] Art 4.12 Omgevingsbesluit.
[60] Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061.
[61] Verordening (EG) nr. 865/2006 van de Commissie van 6 mei 2006, houdende uitvoeringsbepalingen van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer (PbEU 2006, L 166).
[62] Met uitzondering van populaties in Spanje ten noorden van de Duero en populaties in Griekenland ten noorden van de 39e breedtegraad. Deze staan op bijlage B.
[63] https://minlnv.nederlandsesoorten.nl/content/cites-verordeningen
[64] Verordening (EU) nr. 101/2012 van de commissie van 6 februari 2012 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer.

Art. 11.99, lid 1 Bal bepaalt in de eerste plaats dat het verbod op het onder zich hebben niet van toepassing is op dode, gewervelde dieren en ongewervelde dieren opgenomen in Bijlage A bij de Basisverordening of producten of eieren daarvan. Aan deze vrijstelling voor dode Bijlage A-specimens is uitsluitend de voorwaarde verbonden dat de specimens aantoonbaar overeenkomstig de bepalingen van de CITES-Basisverordening en CITES-Uitvoeringsverordening zijn verkregen. Er geldt geen verplichting tot het bijhouden van een administratie, noch tot het merken van de betrokken specimens. Wel is op grond van art. 8, lid 1 juncto lid 3 Basisverordening voor de overdracht van deze specimens een EU-certificaat vereist.[65] De Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit is aangewezen als de «bevoegde instantie», die belast is met de uitvoering, waaronder het verlenen van certificaten. Dit vindt plaats door de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO).

Hieruit kan worden afgeleid dat het verbod niet van toepassing is indien een omgevingsvergunning voor het vangen en het in bezit hebben van een wolf is verleend, of op grond van het geldende overgangsrecht, waarbij toestemmingen op grond van oude natuurwetgeving hun gelding houden. Ook voor het mogen bezitten van een dode wolf zal dus een omgevingsvergunning moeten worden verleend. Bij overdracht zal ook door de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit een EU-certificaat moeten worden verleend.

Voor aangewezen wetenschappelijke instellingen geldt een speciaal regime t.a.v. CITES bv monsters van bloed, weefsel of speeksel, voor bijvoorbeeld DNA-onderzoek. Keutels en urine (die op natuurlijke wijze zijn uitgescheiden) vallen in elk geval buiten de CITES-regels. Voor in het veld gevonden wolvenkeutels zijn dus geen CITES-certificaten nodig.

[65] E. Philpaai-Gha, CITES in het besluit Activiteiten Leefomgeving: een gemiste kans om problemen op te lossen, NBR 2020, 7.

Bijlage: Soortenbeschermingsbepalingen Omgevingswet

Artikel 11.46 (aanwijzing vergunningplichtige gevallen soorten habitatrichtlijn: schadelijke handelingen)

1. Het verbod, bedoeld in artikel 5.1, tweede lid, aanhef en onder g, van de wet, om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten, geldt voor:

a. het in hun natuurlijk verspreidingsgebied opzettelijk doden of opzettelijk vangen van in het wild levende dieren van soorten, genoemd in bijlage IV, onder a, bij de habitatrichtlijn, bijlage II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn;

b. het opzettelijk verstoren van dieren als bedoeld onder a;

c. het in de natuur opzettelijk vernielen of rapen van eieren van dieren als bedoeld onder a;

d. het beschadigen of vernielen van de voortplantingsplaatsen of rustplaatsen van dieren als bedoeld onder a; en

e. het opzettelijk plukken en verzamelen, afsnijden, ontwortelen of vernielen van planten van soorten, genoemd in bijlage IV, onder b, bij de habitatrichtlijn of bijlage I bij het verdrag van Bern, in

Artikel 11.47 (aanwijzing vergunningplichtige gevallen soorten habitatrichtlijn: bezit)

1. Het verbod, bedoeld in artikel 5.1, tweede lid, aanhef en onder g, van de wet, om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten, geldt voor:

a. het verkopen, vervoeren voor verkoop, verhandelen, ruilen of te koop of te ruil aanbieden van dieren of planten van soorten, genoemd in bijlage IV bij de habitatrichtlijn, bijlage I of II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn, met uitzondering van de soorten, bedoeld in artikel 1 van de vogelrichtlijn; en

b. het voor het om een andere reden dan verkoop onder zich hebben of vervoeren van dieren of planten als bedoeld onder a.

Artikel 11.48 (aanwijzing vergunningplichtige gevallen soorten habitatrichtlijn: wijze vangen of doden)

Het verbod, bedoeld in artikel 5.1, tweede lid, aanhef en onder g, van de wet, om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten, geldt voor het vangen of doden van dieren, genoemd in bijlage IV, onder a, bij de habitatrichtlijn, of bijlage II bij het verdrag van Bern, en het aan de natuur onttrekken van dieren van soorten, genoemd in bijlage V, onder a, bij de habitatrichtlijn, of bijlage III bij het verdrag van Bern, door het gebruik van niet-selectieve middelen die de plaatselijke verdwijning of ernstige verstoring van de rust van populaties van soorten tot gevolg kunnen hebben, waartoe in ieder geval behoren:

a. de middelen, genoemd in bijlage VI, onder a, bij de habitatrichtlijn; en

b. de vervoermiddelen, genoemd in bijlage VI, onder b, bij de habitatrichtlijn.

Afwegingskader derogaties: Artikel 8.74k (beoordelingsregels flora- en fauna-activiteit: soorten habitatrichtlijn)

1. Voor zover een aanvraag een omgevingsvergunning betrekking heeft op een flora- en fauna-activiteit als bedoeld in artikel 11.46, eerste lid, 11.47, eerste lid, of 11.48, eerste lid, van het Besluit activiteiten leefomgeving, wordt de omgevingsvergunning alleen verleend als:

a. er geen andere bevredigende oplossing voor het verrichten van de activiteit bestaat;

b. de activiteit nodig is:

1°. in het belang van de bescherming van de wilde flora of fauna, of in het belang van de instandhouding van de natuurlijke habitats;

2°. voor het voorkomen van ernstige schade aan met name gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden, wateren of andere vormen van eigendom;

3°. in het belang van de volksgezondheid, de openbare veiligheid of andere dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociale of economische aard en met inbegrip van voor het milieu wezenlijke gunstige effecten;

4°. voor onderzoek en onderwijs, repopulatie of herintroductie van deze soorten, of voor de daarvoor benodigde kweek, met inbegrip van de kunstmatige vermeerdering van planten; of

5°. om het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt, bij de omgevingsvergunning vastgesteld aantal van bepaalde dieren van de aangewezen soort te vangen of onder zich te hebben, respectievelijk een beperkt bij de omgevingsvergunning vastgesteld aantal van bepaalde planten van de aangewezen soort te plukken of onder zich te hebben; en

c. de activiteit geen afbreuk doet aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

2. Voor zover een aanvraag om een omgevingsvergunning betrekking heeft op een flora- en fauna-activiteit als bedoeld in artikel 11.46, eerste lid, van het Besluit activiteiten leefomgeving tot beperking van de omvang van een populatie van dieren van soorten als bedoeld in dat lid, worden bij de toepassing van het eerste lid, aanhef en onder b, alleen de belangen, bedoeld in dat onderdeel onder 1°, 2° en 3°, in aanmerking genomen.

3. Een omgevingsvergunning als bedoeld in het tweede lid wordt alleen verleend aan een faunabeheereenheid, tenzij de noodzaak ontbreekt voor het verrichten van de activiteiten door tussenkomst van een faunabeheereenheid. In dat geval kan de omgevingsvergunning ook worden verleend aan een wildbeheereenheid of aan anderen.

Uit de Wet natuurbescherming

Artikel 3.5

1Het is verboden in het wild levende dieren van soorten, genoemd in bijlage IV, onderdeel a, bij de Habitatrichtlijn, bijlage II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn, met uitzondering van de soorten, bedoeld in artikel 1 van de Vogelrichtlijn, in hun natuurlijk verspreidingsgebied opzettelijk te doden of te vangen.

2Het is verboden dieren als bedoeld in het eerste lid opzettelijk te verstoren.

3Het is verboden eieren van dieren als bedoeld in het eerste lid in de natuur opzettelijk te vernielen of te rapen.

4Het is verboden de voortplantingsplaatsen of rustplaatsen van dieren als bedoeld in het eerste lid te beschadigen of te vernielen.

5Het is verboden planten van soorten, genoemd in bijlage IV, onderdeel b, bij de Habitatrichtlijn of bijlage I bij het Verdrag van Bern, in hun natuurlijke verspreidingsgebied opzettelijk te plukken en te verzamelen, af te snijden, te ontwortelen of te vernielen.

Artikel 3.6

1 Het is verboden dieren of planten van soorten, genoemd in bijlage IV bij de Habitatrichtlijn, bijlage I of II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn, met uitzondering van de soorten, bedoeld in artikel 1 van de Vogelrichtlijn, onder zich te hebben voor verkoop, te vervoeren voor verkoop, te verhandelen, te ruilen of te koop of te ruil aan te bieden.

2 Het is verboden, anders dan voor verkoop, dieren of planten als bedoeld in het eerste lid onder zich te hebben of te vervoeren.

3 De verboden, bedoeld in het eerste en tweede lid, zijn niet van toepassing ingeval de in dat lid bedoelde dieren en planten aantoonbaar zijn gefokt of gekweekt.

Werkt voor provincies

Memo

Van	[redacted]
Afgestemd met	-
Aan	IPO wolven werkgroep
Datum	29 juni 2021
Onderwerp	Juridische Analyse wolf
Bijlage(n)	Concepten

Inleiding
Zoals bekend is er aan [redacted] opdracht gegeven voor een "Juridische analyse wolf". Bijgaand ontvangt u de eerste concepten van de rapportage(s). Conform afspraak staat dit vandaag op de agenda. Bijgaand ontvangt u de eerste concept van de rapportage(s). Ik verzoek u hier vertrouwelijk mee om te gaan omdat dit nog slechts de eerste aanzet is en daarmee nog zeker niet volledig is etc. Maar tegelijkertijd willen we deze vergadering benutten om input te geven voor het vervolg. Omdat de uitspraken en richtingen die nu meegegeven al wel voldoende zijn om hierover in gesprek te gaan. Uiteraard zijn er ook nog zaken die nog niet zijn ingevuld. Maar voldoende om vandaag hierover te spreken.
Opgemerkt zij dat nog nadere afstemming dienst plaats te vinden tussen de Fact Finding Study en de juridische anlayse.

Gevraagd wordt om:
1. Aan de hand van de nu voorliggende concept teksten een eerste bespreking te voeren, reacties en opmerkingen mee te geven.

Toelichting concept rapportages
Bijgevoegd zijn een drietal concept documenten; zie bijlagen:

4.1 Analyse van de bestaande Internationaalrechtelijke en Europeesrechtelijke verplichtingen ten aanzien van de bescherming van de wolf.
Als uitgangspunt van deze analyse is het rapport van [redacted], "Wolvenplan voor Nederland: naar een gedegen juridische basis. Een juridisch onderzoek ter ondersteuning van de opstelling van een Nederlands wolvenplan" (2013) worden genomen.
Dit deel zal bestaat uit een aanvulling op dit rapport vanaf 2013. Voor de update is uitgegaan van de conclusies van dit rapport, waarbij deze voor zover noodzakelijk, zijn aangevuld / geactualiseerd.

4.2 Rechtsvergelijkend onderzoek tussen verschillende Europese landen
De juridische bescherming van de wolf in Duitsland in de deelstaten Niedersachsen, Nordrhein Westfalen en Brandenburg, in België de situatie in Vlaanderen. Verder is/zal onderzoek plaatsvinden naar de situatie in Frankrijk, Oostenrijk, Slovenië, Slowakije, Finland en Zweden. Dit onderdeel zal een beschrijving op hoofdlijnen zijn

4.3 Een overzicht met bouwstenen voor een handleiding voor een aantal specifieke situaties waarin aangegeven staat hoe in juridisch opzicht te handelen.

In dit onderdeel is uitgewerkt welke juridische mogelijkheden provincies hebben om in nader omschreven probleemsituaties een omgevingsvergunning voor een flora- en faunactiviteit op grond van de Omgevingswet te verlenen gericht op het verjagen, vangen en verplaatsen of - als laatste mogelijkheid - het doden van de wolf. De mogelijkheden van het toepassen van vang- en dodingsmiddelen zal daarbij worden omschreven. Hierbij zal ook aandacht worden besteed aan de mogelijkheden van de toepassing van andere toestemmingsinstrumenten, als een vrijstelling via een omgevingsverordening, of programma. Voor zover uit het rechtsvergelijkende deel aantrekkelijke mogelijkheden voor de Nederlandse praktijk blijken zullen deze zoveel mogelijk worden opgenomen in dit deel. Ook zal kort worden stilgestaan bij mogelijke andere wettelijke noodzakelijke toestemmingen voor uitvoering van deze handelingen, bijvoorbeeld rond het verdoven en verplaatsen van wolven en de diergeneeskundige behandeling van een gewonde wolf.
Hiervoor worden verschillende situaties uitgewerkt.

Proces
Vandaag ligt het eerste concept ter bespreking voor. Vervolgens zullen opdrachtnemers verder aan de slag gaan, o.a. met de deze vergadering gemaakte opmerkingen. Dan zal er tussentijds nog overleg plaatsvinden met de begeleidingsgroep waarna de eindversie in de IPO werkgroep dinsdag 21 september voorligt om daarna in het LOW van 5 oktober te worden gepresenteerd.

Memo POHO	provincie Drenthe
Gedeputeerde	Henk Jumelet
Afschrift	Jordan Jumelet
Datum	25-9-2018
Poho datum	1-10-2018
Opsteller	en
Afgestemd met	Jordan Jumelet
Onderwerp	Diverse Wolvenzaken
Doel memo	☐Ter discussie ☐Ter informatie ☒Ter besluitvorming
Bijlage	Concept beantwoording statenvragen.
Naar GS	Nee

Advies/Vraag
1. Behandeling van het wolvenplan in de BAC; zie annotatie BACVP.
2. Statenvragen D66; ons advies is BAC 4/5 oktober af te wachten om vervolgens definitieve beantwoording op te stellen. Advies is om de staten zelf budget beschikbaar te laten stellen.
3. Voortgang ronde tafel; ons advies is om dit najaar een vervolgafspraak te plannen.
4. Stand van zaken uitleen noodoplossing en camera's.
5. Onderzoekstage enquête schapenhouders; ons advies is om in de tweede helft van 2019 vervolgonderzoek te laten doen.

Inleiding
Dat er rondom de wolf twee processen parallel die met elkaar interfereren; het provinciale en het landelijke proces. In beide zijn nu een aantal stappen gezet.

Argumenten
1. Interprovinciaal wolvenplan ligt ter besluitvorming in de komende BAC, annotatie in stukken bijgevoegd.

2. D66 fractie heeft statenvragen gesteld. Om passende beantwoording te kunnen formuleren eerst de BAC afwachten, dan een definitief antwoord opstellen. Ter besluitvorming zal deze beantwoording in het POHO van 15 oktober worden besproken. Conceptbeantwoording bijgevoegd.
Budget voor schadepreventie is niet voorzien in bestaande financieringsstromen. Het lijkt ons het best om, als staten financiering voor preventieve maatregelen willen, de staten zelf uit algemene middelen een voorstel te laten doen.

3. Vervolg op het rondetafelgesprek in het voorjaar in de komende maand plannen. Er is toegezegd om een vervolg te geven aan dit gesprek. De sector zelf is ook bezig zich te organiseren, overzicht hiervan is in de bijlage bijgevoegd. Voor vervolg van de ronde tafel eerst besluitvorming in de BAC afwachten. Op basis van de landelijke lijn kunnen we de Drentse aanpak verder uitwerken. Met oog op de statenverkiezingen is het verstandig om al dit najaar een vervolgoverleg in te plannen. Ons voorstel is om met het gezelschap een dag naar het wolvencentrum in Döverden te gaan.

4. Naar aanleiding van het afgelopen POHO zijn hekwerken aangeschaft als noodoplossing voor schapenhouders die getroffen zijn door een mogelijke aanval door wolven voor de periode tot de uitslag van het DNA-onderzoek bekend is, om zo herhalingsaanvallen te voorkomen. De camera's zijn in aanschaf. De website van de provincie Drenthe met informatie over de wolf wordt geüpdatet.

5. Conform het flora- en faunabeleidsplan staat in 2019 een herhalingsonderzoek gepland onder schapen- en geitenhouders (net als in 2016). Het lijkt verstandig om dit onderzoek in de tweede helft van het jaar uit te voeren zodat het niet samenvalt met de provinciale statenverkiezingen.

Risico's
1. Uitstel van besluitvorming, om de tijd te nemen alles volledig uit te zoeken, zal ertoe leiden dat discussies over de wolf dichter op de provinciale verkiezingen komen. Het lijkt bestuurlijk ongewenst als dit een belangrijk verkiezingsthema wordt omdat de politieke speelruimte op dit dossier erg beperkt is.
Lang niet alle stakeholders zijn tevreden met het wolvenplan. Dat gaat ook niet lukken omdat de meningen ver uiteen liggen en vaak volstrekt tegenovergesteld zijn.

2. Geen.

3. Bij het niet (tijdig) plannen van een vervolg is er een risico op onvrede bij de betrokken stakeholders.

4. Geen.

5. Geen.

Vervolgstappen (aanpak/uitvoering)
1. Geen.

2. In het POHO van 15 oktober definitieve beantwoording statenvragen bespreken.

3. Zo spoedig mogelijk na de BAC een datum vaststellen voor een dag met Drentse stakeholders.

4. Geen.

5. Begin 2019 start de werving voor een stagiaire.

AAC Vitaal Platteland

op 10 december 2020
Agendapunt 4a

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Datum	20 november 2020
Portefeuillehouder	
Inlichtingen bij	(IPO bureau)
Telefoon	06
Onderwerp	Vervolgproces wolvendossier + korte update Goudjakhals

Kern van het onderwerp

Ter aanvulling en actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan: handelingsperspectief voor zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt (zoals de wolf in Heusden) en uitwerking actualisatie (inclusief begroting), voor te leggen aan Landelijk Overleg Wolf. Daarnaast een korte update over de Goudjakhals.

NB: deze oplegger plus bijlagen wordt ivm door BAC VP gewenste voortgang en advies AAC VP-leden van wolvenprovincies (Drenthe, Gelderland en Noord-Brabant) tegelijkertijd aan BAC VP (17 december 2020) en AAC VP verstuurd. Uitkomsten uit AAC VP zullen indien nodig mondeling in BAC VP worden ingebracht door IPO-bureau. Bespreking in AAC VP wordt gebruikt om bestuurlijke kernvragen te formuleren voor BAC VP.

Voorstel/gevraagd besluit:

1. Kennis nemen van notitie Handelingsperspectief voor zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt (zoals de wolf in Heusden), bijlage 1 alsmede van notitie uitwerking actualisering wolvenplan, inclusief daartoe benodigde begroting, bijlage 2);
2. Instemmen met advies aan BAC VP om beide notities voor te leggen aan het Landelijk Overleg Wolf, waarna beide notities definitief vastgesteld zullen worden in een volgende BAC VP;
3. Instemmen om de tijd te nemen voor zorgvuldig proces rondom Goudjakhals.

Aanleiding

Naar aanleiding van de onrust omtrent de wolf bij Heusden is in de BAC VP's van juni en juli dit jaar verzocht op korte termijn te komen tot een aanvulling op het bestaande wolvenplan inzake van een handelingsperspectief voor zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt (zoals de wolf bij Heusden).
Daarnaast is in de BAC VP van 9 juli 2020 verzocht om het actualiseren/doorontwikkelen van het Interprovinciaal wolvenplan. In de BAC VP van 12 november is ingestemd met het voorgestelde tijdpad daartoe. Bijgevoegde notities geven hier inhoud aan.

Daarnaast is het Landelijk Overleg Wolf (onder voorzitterschap van Pieter van Geel) ingesteld, teneinde de actualisatie van het wolvenplan af te stemmen met stakeholders. In het startoverleg op 25 november 2020 is aangekondigd dat beide notities aan het overleg voorgelegd zullen worden.

Goudjakhals

Daarnaast is recent middels DNA-bevestiging vastgesteld dat voor het eerst een Goudjakhals in totaal vijf schapen[1] heeft doodgebeten in Nederland (in de Ooijpolder, Gelderland).
De Goudjakhals is een van nature in Europa voorkomend roofdier dat een aantal overeenkomsten vertoont met de wolf (zit qua omvang tussen wolf en vos in) maar heeft een

[1] Dit betrof 1 x 1 schaap, respectievelijk 1x4 schapen, waaronder 2 schapen die vanwege verwondingen door de dierenarts zijn geëuthanaseerd.

lichtere juridische (Europeesrechtelijke) status: geen strikte bescherming maar de mogelijkheid voor lidstaten om regels te stellen omtrent het onttrekken aan de natuur (Nederland voorziet niet in dergelijke regels). Omdat de verwachting is dat deze soort zich vaker in Nederland zal laten zien en mogelijk ook vaker schade zal doen aan landbouwhuisdieren en de vergelijkbaarheid met de wolf, *ligt het in de rede om deze soort zoveel mogelijk mee te laten liften met de actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan.*

Uitgangspunt van Gelderland, naar aanleiding van de situatie in de Ooijpolder, is om schade te vergoeden. Daarvoor is het nodig dat de Wet natuurbescherming op de Goudjakhals van toepassing is, hetgeen nu niet het geval is. Provincies zouden de minister van LNV daartoe kunnen verzoeken, maar aan een dergelijk verzoek zijn politiek-strategische aspecten verbonden, die zorgvuldige afweging in de werkgroep natuurwetgeving, AAC VP en BAC VP behoeven. Hierop zal in een volgende BAC VP terug gekomen worden. Wel worden de mogelijkheden hieromtrent ambtelijk verkend, alsmede de risico's van het -meer dan incidenteel- vergoeden van schade niet overeenkomstig de Wet natuurbescherming. Met name voor het laten vergoeden van schade door BIJ12 zou dit een probleem kunnen zijn.

Niet uit te sluiten is bovendien dat media-aandacht omtrent de Goudjakhals zal leiden tot Kamervragen waarin de minister van LNV wordt verzocht om te regelen dat de Wet natuurbescherming ook op de Goudjakhals van toepassing wordt. Ervan uitgaande dat de minister daarbij provincies zal consulteren, is een zorgvuldige standpuntbepaling door provincies ook om die reden van belang.

Uiteraard worden de ontwikkelingen omtrent de Goudjakhals zo goed mogelijk in beeld gehouden en wordt u indien nodig nader geïnformeerd. Ter informatie is bij bijlage 3 met achtergrond informatie (waaronder juridisch) bijgevoegd.

<u>Consequenties</u>

Handelingsperspectief zwervende wolf bovenmatige schade

Indien de BAC VP instemt met deze notitie (en na het horen van het Landelijk Overleg Wolf vaststelt), committeren provincies zich aan het geschetste handelingsperspectief in toekomstige vergelijkbare (onverhoopte gevallen), in ieder geval als voorlopige aanpak ter overbrugging naar de integrale actualisatie van het wolvenplan, waarin deze (en andere) aanvullingen zullen worden opgenomen.

Actualisatie/doorontwikkeling wolvenplan

Zoals eerder aangegeven vergt actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan grosso mode enerzijds ambtelijke inzet en anderzijds een fact finding studie wolf. De coördinatie van actualisatie wolvenplan (en overige gerelateerde vervolgacties) is belegd bij BIJ12. Evenwel is door BIJ12 de dekking voor de actualisatie nog niet geregeld, zodat -om te kunnen starten met de actualisatie- de dekking bij voorjaarsnota geregeld zal moeten worden. De notitie actualisatie bevat hiervoor een begroting (totaal € 222.500 voor 2021).

Goudjakhals

Zo lang deze soort niet is opgenomen in de Wet natuurbescherming en een provincie de schade door deze soorten wil vergoeden, kan de provincie hiervoor een aparte tegemoetkomingsregeling vaststellen, zonder basis in de Wet natuurbescherming. Vooreerst kan volstaan worden door dit individueel te regelen. Zoals hiervoor aangeven zal de werkgroep natuurwetgeving zich buigen over de vraag of er aanleiding is om dit gezamenlijk te regelen en wat daarvoor nodig is (inclusief mogelijk verzoek aanpassing wettelijke status).

Vervolgstappen en betrokkenheid Landelijk Overleg Wolf
Na instemming met de beide notities zullen deze voor commentaar worden voorgelegd aan het Landelijk Overleg Wolf. Waar aan de orde zullen aanvullingen/aanbevelingen verwerkt worden. Ook aan eventuele kritische kanttekeningen zal aandacht besteed worden. Vervolgens zullen de beide notities voor definitieve vaststelling aan de BAC VP worden voorgelegd.

Ten aanzien van de actualisatie is voortgang geboden dus indien de BAC VP nu kan instemmen met de notitie, zal daarmee zo spoedig mogelijk aan de slag gegaan worden (vooruitlopend op voorleggen aan Landelijk Overleg Wolf en definitieve vaststelling door BAC VP).

Onderdeel van de actualisatie is het verder uitdiepen van het (Europeesrechtelijk) kader dat de mogelijkheden van ingrijpen bij incidenten met wolven, zoals voornoemde bovenmatige schade. Daarnaast zullen ook voor anderen denkbare (in bestaande wolvenplan geïdentificeerde) incidenten (zoals bijvoorbeeld: wolf valt hond aan) de komende periode handelingsperspectieven uitgewerkt worden, waarmee het geactualiseerde wolvenplan aangevuld zal worden.

Bijlagen:

1. notitie Handelingsperspectief zwervende wolf die bovenmatige schade veroorzaakt
2. notitie Uitwerking Actualisatie wolvenplan
3. notitie achtergrondinformatie Goudjakhals (concept)

PER MAIL VERZONDEN

Adres : Bezuidenhoutseweg 105-113
2594 AC Den Haag
Telefoon : +31(0)70-3382700
E-mail : secretariaat@lto.nl
KvK : 40413400
Rekening : NL32 RABO 0357606760

Per e-mail: [redacted]@gelderland.nl
Interprovinciaal Overleg Commissie Landbouw
T.a.v. de heer P.C. Drenth, voorzitter BACVP
Herengracht 23
2511 EG DEN HAAG

Datum : 18 december 2020
Ons kenmerk : BH/AT/201218
Onderwerp : **Openbaarheid gegevens wolf BIJ12**
Informatie : [redacted]@lto.nl, 06-[redacted]

Geachte heer Drenth,

In onze brief van 25 mei jl. drongen wij bij IPO aan op een eenduidig beleid om schade door zwervende wolven zoveel mogelijk te voorkomen en waar deze optreedt, te voorzien in een volledige schadeloosstelling. Wij schreven de brief omdat we constateren dat incidenten met zwervende wolven een enorme impact hebben, niet alleen vanwege de materiële schade, maar ook vanwege de emoties die de incidenten teweeg brengen bij veehouders en hun gezinnen. Eerder gaven wij dan ook aan de instelling van een landelijk overleg wolf van harte te steunen en daarin vertegenwoordigd te willen zijn. Dit heeft intussen zijn beslag gekregen.

Verzoek tot beschikbaarstelling data wolf
Op basis van recente incidenten in Noord-Brabant tekent zich een beeld af dat er bepaalde hoog-risicogebieden zijn waar zwervende wolven zich begeven en laag-risicogebieden, waar de kans op aanwezigheid van een zwervende wolf minder groot is. Nochtans is deze veronderstelling niet goed te onderbouwen. De daarvoor benodigde data zijn onder andere in het bezit van BIJ12. Over de openbaarmaking hiervan zijn afspraken gemaakt. In het IPO Wolvenplan 2.0 wordt daarvoor verwezen naar de websites van provincies en BIJ12 en naar de landelijke verslaggeving van de wolvenmonitoring. Om doelgericht maatregelen te kunnen nemen om schade te voorkomen, is deze vorm van bekend-making van data volstrekt ontoereikend en te laat. LTO Nederland verzoekt u daarom alle beschikbare data rondom met name verblijfplaatsen en verplaatsingen van wolven in Nederland aan ons beschikbaar te stellen zodra deze er zijn.

Noodzaak openbaarheid gegevens
Tot op heden lopen we achter de feiten aan en kunnen wij onze leden schapen-, melkvee-, vleesvee-, geiten- en paardenhouders onvoldoende op tijd waarschuwen om hun dieren goed te beschermen tegen wolven. Data over de verplaatsingen en verblijven van de wolven zijn daarvoor belangrijk. Daarmee kunnen we in beeld brengen wat de hoog- risicogebieden zijn en kunnen we gezamenlijk met alle partijen overleg voeren en afspraken maken over effectieve bescherming onder meer door een vorm van early warning system.

Uiteraard zijn wij bereid ons verzoek toe te lichten en overleg te voeren over de uitwerking ervan.

Met vriendelijke groet,

[redacted]

Portefeuillehouder Natuur en Landschapsontwikkeling

[redacted]

Lid vakgroep Schapenhouderij

Agendapunt 4a: Discussienotitie IPO wolvenwerkgroep 19 januari 2021

Voorstel reactie LTO brief/mail aan BAC VP d.d.18 december 2020

Samengevat vraagt deze brief om meer openbaarheid van wolven verspreidingsgegevens (afkomstig uit de monitoring/schademeldingen) en in relatie daarmee het instellen van een 'early warning system' . Concreet: gevraagd wordt om verblijfplaatsen en verplaatsingen van wolven.

Voorstel reactie: basis voor discussie in Wolven werkgroep en mogelijk basis voor reactie aan LTO.

Het voorstel is tevens om de LTO brief in het Landelijk Overleg Wolf te agenderen.

De provincies beseffen ten zeerste dat er zowel economische als emotionele aspecten aanwezig zijn bij de schade die wolven aan gehouden dieren kunnen toebrengen. Het huidige beleid is er dan ook op gericht hier zo goed mogelijk mee om te gaan. De instelling van het Landelijk Overleg Wolf is daarvan een onderdeel.

In relatie tot de aanwezigheid van wolven in Nederland en daarmee de aanwezigheid van een wolf in een bepaalde regio menen wij dat hier inmiddels adequaat op gereageerd wordt.

In het opvallende geval van Heusden in mei 2020 was het nog een verassing. In het geval van Ooijpolder eind oktober 2020 en recentelijk eind 2020 in Noord-Brabant is hier vanuit BIJ12 en provincies snel op gehandeld door op te roepen om tot regionaal overleg met de (organisatorisch) betrokkenen te komen. Waarna lokale betrokkenen maatregelen kunnen treffen om de schade te voorkomen. (Dan nog is ieder risico niet uit te sluiten.) In die zin is sprake van een 'early warning system'.

M.a.w. de huidige werkwijze gaat uit van alertheid van de ambtelijk betrokkenen en die maken in onderling overleg een keuze of er een waarschuwing uit dient te gaan. Hier is nu op incidentele basis in voorzien. Wij kunnen ons voorstellen dat hier in het kader van de actualisatie van het Interprovinciale Wolvenplan meer concretere invulling aan wordt gegeven. Bijv. in het kader van de 'handelingsperspectieven' die nader worden uitgewerkt.

Op dit moment kunnen we (nog) geen '*bepaalde hoog risico gebieden*' (term uit de brief) onderscheiden. Incidenten kunnen zich in principe overal voordoen, omdat het veelal zwervende wolven betreft. Doorgaans is dit vaker buiten dan binnen de grenzen van de vastgestelde wolvenleefgebieden. Bovendien kan een (zwervende) wolf zich snel en over vele tientallen kilometers verplaatsen. Een mogelijke verblijfplaats is dus lastig te lokaliseren (zonder dat hiervoor 'bewijzen' zijn).

Mede daarom is een vroegtijdige waarschuwing kan niet standaard en behoeft niet standaard te worden voorzien, omdat naar onze mening 'excessieve aanvallen' beperkt voorkomen. Het feit dat een wolf één of enkele schapen dood of verwond is nog geen reden om direct alarm te slaan. Mocht het zo zijn dat dit andere vormen lijkt aan te nemen, dan voorzien wij hierin zoals voornoemd. De bekende meldingen komen doorgaans de volgende dag op de website van BIJ12 openbaar.

Kortom: Het is aan niemand bekend, dan wel zeer beperkt én ook pas achteraf bekend, waar de (zwervende) wolven zich in Nederland bevinden. Dit blijkt pas zodra er bijvoorbeeld een schade melding wordt gedaan. Indien zich dit in dusdanige vorm voordoet, dat er reden is om meer dan gewoon deze informatie te delen, worden er nadere acties ondernomen zoals voornoemd.

Interprovinciaal Overleg

Paraaf :

Datum : 23 januari 2014
Inlichtingen bij : (Limburg)
Doorkiesnummer : (043)
Bijlagen : één

Onderwerp : Reactie op voorstel voor een wolvenplan (Alterra)

Voorstel

1. Instemmen met het in stand houden van een ambtelijke overleggroep (regiegroep wolf'), waarbij het initiatief bij de provincies komt te liggen.
2. Deze regiegroep opdragen de te onderschrijven aanbevelingen uit het Alterra-rapport om te (laten) zetten in een operationeel draaiboek.
3. Bij communicatiedeskundigen van provincies het initiatief leggen om in samenspraak met betrokkenen te komen tot een communicatieplan.
4. De genoemde regiegroep laten onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om kennis over wolven te bundelen, bij voorkeur aansluitend bij bestaande structuren.
5. De staatssecretaris van Economische Zaken meegeven de wolf op de lijst van beschermde inheemse diersoorten te plaatsen of een andere wettelijke regeling te treffen.
6. Het ministerie van EZ een eerste algemene reactie op het rapport geven.

Toelichting

Het 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland, versie 2.0' is een rapport dat onderzoeksbureau Alterra heeft opgesteld in opdracht van het ministerie van Economische Zaken, in samenwerking met een aantal partijen, waaronder 'Wolven in Nederland' en de Universiteiten van Tilburg en Maastricht. In het rapport zijn onder meer de resultaten verwerkt van bijeenkomsten met 'stakeholders' uit de samenleving die mogelijk geconfronteerd worden met de gevolgen van de aanwezigheid van wolven in ons land. Het traject om tot dit plan te komen is begeleid door een regiegroep (regiegroep wolf) waarin rijk, provincies en Faunafonds (nog als ZBO) vertegenwoordigd waren. In het rapport worden ruim honderd aanbevelingen verwoord die door de auteurs zijn opgesteld op basis van de kennis van deskundigen en de wensen die opgevoerd zijn door de stakeholders.

Het ministerie van EZ is voornemens medio januari 2014 een Kamerbrief voor te bereiden met een reactie op het 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland'. De directeur Natuur & Biodiversiteit heeft directeur IPO gevraagd om half januari een eerste reactie namens de provincies te geven zodat de Staatssecretaris die tevens aan de Tweede Kamer kenbaar kan maken. Directeur IPO heeft toegezegd het voorstel dat de AAC VP voorlegt aan de BACVP ook ter kennis te brengen aan het ministerie van EZ.

Het Alterrarapport zal tot het moment dat een reactie naar de Tweede Kamer wordt verzonden niet openbaar zijn.

Ad 1.

Rijk, provincies en Faunafonds zullen, ieder vanuit de eigen verantwoordelijkheid de aanbevelingen uit het Alterra-rapport beoordelen en aangeven of en op welke wijze deze zullen worden overgenomen. Vanwege de rol die de provincies in de uitvoering van het natuurbeleid vervullen zijn provincies eerst verantwoordelijk voor het al of niet operationaliseren van de meeste aanbevelingen. Het ligt echter voor de hand dat vertegenwoordigers van rijk, provincies en Faunafonds nauw samenwerken om in onderlinge afstemming goed voorbereid te zijn op de gevolgen van de aanwezigheid van wolven in Nederland. De aanbevelingen die zich richten op het Faunafonds worden, nu het Faunafonds nog als ZBO bestaat, door het Faunafonds zelf beoordeeld. Vanwege de aanstaande wettelijke decentralisatie en de reeds gedecentraliseerde financiële verantwoordelijkheid wordt de reactie van het Faunafonds afgestemd met de provincies. De benodigde afstemming tussen rijk, provincies en het Faunafonds op ambtelijk niveau kan plaats vinden in de bestaande regiegroep wolf. Gezien het zwaartepunt bij de provincies (in overeenstemming met het Natuurpact), ligt het voor de hand dat de provincies het initiatief hiertoe nemen.

Ad 2.

Het Alterra-rapport is een voorstel voor een wolvenplan. Onderdelen van het rapport vormen een goede basis voor een operationeel draaiboek. Het rapport doet aanbevelingen voor 5 fasen van vestiging. Het is goed om ook al voorbereid te zijn op de fasen die waarschijnlijk pas over een aantal jaren aan de orde zijn, maar het is nog niet nodig voor alle fasen een operationeel draaiboek te hebben. Voorgesteld wordt daarom om op basis van het rapport een draaiboek op te stellen dat voor alle betrokkenen de noodzakelijke handelingen in de eerste fase, bij zwervende en mogelijk vestigende wolven in Nederland, op een inzichtelijke manier weergeeft.

Ad 3.

Naast het draaiboek, of als onderdeel daarvan, zal het hoofdstuk over communicatie in het Alterra/rapport omgezet dienen te worden in een communicatieplan. Voorgesteld wordt om het initiatief hiervoor bij communicatiedeskundigen van de provincies neer te leggen.

Ad 4.

In het rapport wordt oprichting van een ‘wolvenbureau’ van overheidswege aanbevolen. Hoewel het zinvol is om kennis en ervaringen te bundelen, lijken er ook andere mogelijkheden om dit te bewerkstelligen, bijvoorbeeld door samen te werken met het reeds bestaande brede maatschappelijke platform ‘Wolven in Nederland’.

Ad 5.

Uit het rapport blijkt dat, hoewel de wolf als soort van de Habitatrichtlijn bescherming geniet, en omdat alle van nature in Nederland voorkomende zoogdiersoorten beschermd zijn (met uitzondering van zwarte rat, bruine rat en huismuis), er nog onduidelijkheid kan zijn over of en wanneer de wolf in Nederland daadwerkelijk beschermd is. Om de verwarring over de wettelijke status van de wolf weg te nemen is het wenselijk dat de wettelijke bescherming van de wolf expliciet wordt geregeld.

Ad. 6.

Vooruitlopend op de volledige beoordeling van de aanbevelingen uit het Alterra-rapport kan, in aanvulling op voorgaand punt, een eerste reactie gegeven worden. Hieronder vindt u een voorstel voor deze reactie.

De recente ontwikkelingen van de populatie wolven in Duitsland maken het waarschijnlijk dat ook Nederland binnen afzienbare termijn door wolven zal worden bezocht. De provincies zijn met de staatssecretaris van EZ van mening dat het nodig is om goed voorbereid te zijn op de komst van de wolf in Nederland. Het voorstel voor een Wolvenplan voor Nederland biedt een goede basis. De aanpak om te komen tot dit rapport is te prijzen: vele maatschappelijke organisaties hebben actief bijgedragen met kennis, ervaring en inzicht. De provincies zijn met de afspraken in het Natuurpact en de eerdere decentralisatieafspraken verantwoordelijk voor het natuurbeleid, inclusief het faunabeleid en de tegemoetkomingen bij schade aan landbouwhuisdieren. De provincies zullen daarom het initiatief nemen om de aanbevelingen in het rapport te beoordelen en de te onderschrijven aanbevelingen om te zetten in een operationeel draaiboek voor de eerste fase, zodat voor alle betrokkenen duidelijk is welke handelingen noodzakelijk zijn wanneer er één of meerdere zwervende wolven over de landsgrens komen.

Enkele opmerkingen bij het rapport

Van belang is dat in het plan wordt voorgesteld om bij schade door wolven aan landbouwhuisdieren in de eerste fase van vestiging (met enkel zwervende dieren) géén eigen risico in te stellen. Dit is een advies dat past in de bestaande lijn ten aanzien van schade door andere streng beschermde soorten (zoals de Bever en de Lynx). Bij besluitvorming over de beleidsregels van het Faunafonds kan al rekening gehouden worden met dit advies.

Verder wordt in het rapport voorgesteld om de inzet van preventieve middelen vanaf het optreden van de eerste schades te stimuleren door middel van een financiële tegemoetkoming of het uitlenen van materiaal. Daarnaast wordt voorgesteld ook schades aan hobbymatig gehouden vee te vergoeden. Aangezien beide voorstellen niet overeenkomen met de huidige praktijk bij schades door beschermde soorten, dreigt er een (kostbaar) precedent wanneer deze aanbevelingen zonder meer zouden worden overgenomen. Bij het omzetten van de adviezen in een draaiboek dient hier bijzondere aandacht voor te zijn. De provincies hebben (na de wettelijke decentralisatie van het Faunafonds) de bevoegdheid om ten aanzien van deze punten beleidskeuzes te maken.

Bijlage

Voorstel voor een Wolvenplan voor Nederland (Alterra)

Interprovinciaal Overleg

Datum : 14 maart 2016
Inlichtingen bij :
Doorkiesnummer : 030
Bijlagen : twee

Onderwerp : Operationeel draaiboek wolf – fase 1

Voorstel

1. Het 'Operationeel draaiboek wolf – fase 1' (periode van zwervende wolven) vaststellen en de werkgroep Natuurwetgeving opdragen om het draaiboek actueel te houden. Het 'Operationeel draaiboek wolf – fase 1' zal op de website van IPO en BIJ12 gepubliceerd worden. Voorafgaand zal in samenspraak met provincies en Faunafonds een persbericht worden opgesteld.
2. De IPO-werkgroep Natuurwetgeving opdracht geven voor het opstellen van een operationeel draaiboek voor de periode (fase 2) na vestiging.
3. Het rijk verzoeken om deelname aan en ondersteuning van het 'Large Carnivore Initiative Europe' en de 'Group of Experts on the Conservation of Large Carnivores' onder het Verdrag van Bern voort te zetten en hierover het IPO te informeren.
4. Het rijk verzoeken om opvanglocaties voor wolvenopvang aan te wijzen en het IPO hierover te informeren.
5. Het bestuur van het Faunafonds verzoeken om de beleidsregels Faunafonds aan te passen voor wat betreft schade door de wolf (concreet: regeling openstellen voor hobbydierhouders en vergoeding dierenartskosten) én hen verzoeken om op basis van de beleidsregels Faunafonds bij wolvenschade het behandelbedrag terug te betalen en geen eigen risico te hanteren.

Toelichting

Wat vooraf ging
Op 6 februari 2014 heeft u besloten om:
1. de ambtelijke overleggroep (regiegroep wolf), waarin vertegenwoordigd BIJ12, EZ en provincies, op te dragen om de te onderschrijven aanbevelingen uit het 'Voorstel voor een wolvenplan' (Alterra-rapport) om te (laten) zetten in een operationeel draaiboek;
2. het initiatief om in samenspraak met betrokkenen te komen tot een communicatieplan, bij communicatiedeskundigen van provincies te beleggen;
3. de regiegroep wolf laten onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om kennis over wolven te bundelen, bij voorkeur aansluitend bij bestaande structuren;
4. de staatssecretaris van Economische Zaken meegeven de wolf op de lijst van beschermde inheemse diersoorten te plaatsen of een andere wettelijke regeling te treffen.

Daarbij heeft u aangegeven dat de aanbevelingen van Alterra die zich richten op het Faunafonds (met name aanbevelingen met betrekking tot de beleidsregels inzake tegemoetkoming in faunaschade), door het Faunafonds zelf moeten worden beoordeeld, maar wel wordt afgestemd met de provincies.
Het rijk heeft op 30 juni 2014 de wolf voor Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (Staatscourant 18306).

Uitwerking

1. De Regiegroep wolf heeft conform uw besluit van 6 februari 2014 het Operationeel draaiboek wolf – fase 1 opgesteld. In dit draaiboek wordt aangegeven op welke wijze gehandeld dient te worden bij de aanwezigheid van een wolf in de fase waarin slechts zwervende wolven in Nederland aanwezig zijn.

   Het 'Voorstel voor een wolvenplan' is geanalyseerd waarbij ook externe deskundigen betrokken zijn. Er hebben oriënterende gesprekken plaatsgevonden met delegaties van maatschappelijke organisaties. De ervaring die is opgedaan tijdens het verblijf van een zwervende wolf in de provincies Drenthe en Groningen in het voorjaar van 2015, is in het draaiboek verwerkt. Het concept van het Operationeel draaiboek wolf – fase 1 is op 10 december 2015 besproken in de IPO-werkgroep Natuurwetgeving. De werkgroep heeft enkele aanvullende opmerkingen gemaakt, die zijn verwerkt, en voor het overige ingestemd.
   De voorstellen zijn besproken in de AACVP van 3 maart j.l. Deze adviseert in te stemmen met de voorliggende voorstellen.

2. In het draaiboek is een aantal voor de wolf specifieke acties opgenomen die afwijken van het handelen bij andere beschermde inheemse diersoorten. Deze afwijkingen zijn noodzakelijk vanwege de strikt beschermde status van de wolf waardoor ingrijpen in principe niet mogelijk is. Verwacht wordt dat bij uitblijven van deze specifieke acties in het geval van de wolf, dit zal leiden tot het wegvallen van draagvlak voor de komst van de wolf in ons land. Vanwege de onduidelijkheden die er zijn ten aanzien van het in een gunstige staat van instandhouding krijgen van de wolf in Europa zijn specifieke onderzoeken (bijvoorbeeld DNA-analyses) noodzakelijk.
   Conform het besluit van de BAC van 6 februari 2014 is de beoordeling van de aanbevelingen in het wolvenplan die zich richten op het Faunafonds, binnen de gezamenlijke regiegroep wolf afgestemd tussen het Faunafonds en de provincies. De uit het wolvenplan overgenomen wijzigingen van de beleidsregels voor de tegemoetkomingen bij wolvenschade is essentieel voor het draagvlak. De kosten voor een enkel dood schaap of de kosten voor veterinaire hulp zijn beperkt in verhouding tot het behandelbedrag. Ook in Duitsland wordt de schade in de fase van zwervende wolven vergoed en heeft dat bijgedragen aan de acceptatie van de komst van de wolf. Het is daarom niet opportuun om de besluitvorming over bijstellen van de beleidsregels in het geval van wolvenschade uit te stellen en mee te nemen in het traject van de meerjarenagenda. Er kan immers ieder moment weer een zwervende wolf opduiken en dan is duidelijkheid naar alle partijen (inclusief) de veehouders essentieel.
   Bij de specifieke acties gaat het om:
   - Het aangaan van overeenkomsten:
     - met platform Wolven in Nederland (WiN) voor de instelling van een wolvenmeldpunt. Bij12 / unit Faunafonds heeft hierin de rol van opdrachtgever
     - met WiN en Alterra in verband met bekostiging van DNA-analyses, beschikbaarheid en eventuele inzet van cameravallen. Bij12 / unit Faunafonds heeft hierin de rol van opdrachtgever.

     De kosten gemoeid met de werkzaamheden op basis van beide overeenkomsten worden geraamd op € 15.000 per jaar. Dekking hiervan is in te passen binnen de begroting van BIJ12.
   - Onderzoek laten uit voeren naar de omvang van probleem met schapenpredatie door honden in een selectie van gebieden of provincies. BIJ12 fungeert als opdrachtgever en financiert het onderzoek uit budget onderzoek BIJ12.
   - Ook tegemoetkomingen verlenen bij niet bedrijfsmatig gehouden schapen of geiten, binnen de mogelijkheden die de EU-regels hiervoor bieden (aanpassing beleidsregels Faunafonds).
   - Geen eigen risico berekenen en terugbetalen behandelkosten bij aangetoonde wolvenschade.

- Ook tegemoetkoming verlenen van 80% van de behandelkosten dierenarts met een maximum overeenkomend met de marktwaarde van het behandelde dier.[1]
- Het rijk verzoeken om deelname aan het 'Large Carnivore Initiative Europe' en de 'Group of Experts on the Conservation of Large Carnivores' onder het Verdrag van Bern voort te zetten en hierover de Regiegroep Wolf te informeren.
- Het laten maken van een brochure "wat te doen bij de vondst van een dode wolf". BIJ12 fungeert als opdrachtgever en financiert dit uit budget onderzoek BIJ12
- Om een wolf in voorkomende gevallen tijdelijk te kunnen opvangen / revalideren is een geschikte opvanglocatie noodzakelijk. Het rijk heeft aangegeven dat dit een door RVO erkend dierenopvangadres dient te zijn. Momenteel zijn er geen door RVO erkende locaties voor dierenopvang bekend die over huisvesting, capaciteit en kennis beschikken om een wolf te kunnen opvangen. Het rijk moet worden verzocht om in deze omissie te voorzien.

3. Communicatiedeskundigen van provincies Drenthe en Utrecht hebben samen met de communicatiedeskundige van BIJ12 een communicatieplan opgesteld dat integraal is opgenomen als hoofdstuk 5 van het Operationeel draaiboek wolf – fase 1.
4. De Regiegroep wolf stelt in het Operationeel draaiboek wolf – fase 1 voor om een wolvenmeldpunt in stellen. Het platform Wolven in Nederland wordt verzocht hier invulling aan te geven. BIJ12/Unit Faunafonds is opdrachtgever en zal door middel van een overeenkomst duidelijkheid scheppen over de taken en bemensing van dit wolvenmeldpunt.

Wat wordt van u gevraagd?
De AACVP stelt op voordracht van de Regiegroep wolf voor om:

- Het "Operationeel draaiboek wolf – fase 1" vast te stellen en de IPO-werkgroep Natuurwetgeving op te dragen om het draaiboek actueel te houden. Het "Operationeel draaiboek wolf – fase 1" zal op de website van IPO en BIJ12 gepubliceerd worden. Voorafgaand zal in samenspraak met provincies en BIJ12 / unit Faunafonds een persbericht worden opgesteld.
- De IPO-werkgroep Natuurwetgeving opdracht te geven voor het opstellen van een operationeel draaiboek voor de periode na vestiging (fase 2).
- Het rijk te verzoeken om deelname aan het 'Large Carnivore Initiative Europe' en de 'Group of Experts on the Conservation of Large Carnivores' onder het Verdrag van Bern voort te zetten en hierover het IPO te informeren.
- Het rijk te verzoeken om opvanglocaties voor wolvenopvang aan te wijzen en het IPO hierover te informeren.
- Het bestuur van het Faunafonds te verzoeken om de beleidsregels Faunafonds aan te passen voor wat betreft schade door de wolf (concreet: regeling openstellen voor hobbydierhouders en vergoeding dierenartskosten) én hen te verzoeken om op basis van de beleidsregels Faunafonds bij wolvenschade het behandelbedrag terug te betalen en geen eigen risico te hanteren.

<u>Bijlagen</u>

1. Operationeel draaiboek
2. Stroomschema Wolf

[1] Dit maximum volgt uit de Richtsnoeren van de EU voor staatssteun in de landbouw- en bosbouwsector en in platttelandsgebieden 2014-2000.

Interprovinciaal Overleg

Operationeel Draaiboek Wolf

Fase 1

Operationeel Draaiboek Wolf - Fase 1

In opdracht van

Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP)

Versie

29 januari 2015

Disclaimer

Aan opgenomen regelingen kunnen geen rechten worden ontleend. Raadpleeg de website van het IPO en BIJ12 unit Faunafonds voor de meest actuele informatie.

Inhoud

Inleiding 5
Voorgeschiedenis 5
Wettelijk kader 5
De wolf in Europa 6
Werkwijze 7
Bevoegdheden en mandatering 8
1. Aanwezigheid 9
Waarnemingen / Meldingen 9
Validatie 10
Verwerking en opslag van wolvenmateriaal en data 11
Rapportage 11
2. Risico's voor mensen en huisdieren 12
Voorkomen 12
Probleemwolf 12
3. Schade 15
Voorkomen 15
Bestrijden van schade 15
Tegemoetkomingen 15
4. Samenwerking 17
In Nederland 17
Binnen Europa 17
5. Communicatie 18
6. Vergunningen en ontheffingen 29
Flora- en faunawet 29
Wet dieren 30
Wet op de dierproeven 30
7. Financiën 31
8. Vervolg 32

9. Stroomschema 33
10. Literatuur 34
Bijlagen 35
Protocol vondst dode wolf 35
Protocol zichtwaarnemingen 38
Protocol keutelvondst 39
Protocol huilen 40
Protocol actief speuren 41
Protocol cameraval 42
Protocol wolfsspoor 43
Protocol wolfsprooi 44
Protocol gevangen wolf/aangereden wolf 46
Protocol veldbemonstering bijtwonden, t.b.v. DNA analyse 48
Protocol veldbemonstering keutels, t.b.v. analyse DNA en dieet 50
Protocol veldbemonstering haren, t.b.v. DNA analyse 51
DNA-monsterkit prooiresten wolf 52
Taxatierapport prooidier Wolf – Bij12/Unit Faunafonds 54
Taxatierapport prooidier wolf - toelichting 57
Preventieve maatregelen 59
Verklarende woordenlijst 60

Inleiding

Voorgeschiedenis

Sinds 1990 komen er weer wolven in ons buurland Duitsland voor. Nadat daar in 2002 de eerste voortplanting werd geconstateerd heeft er een snelle uitbreiding van het leefgebied van de wolf plaatsgevonden. Het werd daardoor steeds waarschijnlijker dat er ook wolven in Nederland gesignaleerd zouden worden. Inmiddels is dat gebeurd: in 2015 verbleef een jonge wolf die geboren was in Duitsland enige dagen in de provincies Drenthe en Groningen.

Om voorbereid te zijn op de komst van de wolf in Nederland hebben rijk, provincies en Faunafonds in 2011 opdracht gegeven aan onderzoeksbureau Alterra om de mogelijke consequenties van de komst van de wolf naar Nederland te beschrijven. De Regiegroep Wolf, bestaande uit vertegenwoordigers van rijk, provincies en Faunafonds, heeft de uitvoering begeleid. Het rapport van Alterra verscheen in 2012 (Groot Bruinderink *et al*., 2012).

Sindsdien hebben er verschillende bijeenkomsten plaatsgevonden waarbij maatschappelijke organisaties betrokken werden (Groot Bruinderink *et al*., 2013a, Linnartz & Teunissen, 2013). Bovendien heeft Alterra samen met het platform Wolven in Nederland (WiN; Wolven in Nederland is een samenwerkingsverband van een aantal organisaties die de eventuele komst van de wolf in Nederland op een zorgzame manier wil begeleiden) en de universiteiten van Tilburg en Maastricht in opdracht van het rijk een 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland' opgesteld (Groot Bruinderink *et al*., 2013b). Dit rapport was voor de Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BAC VP) van het Interprovinciaal overleg (IPO) aanleiding om de Regiegroep Wolf opdracht te geven om een operationeel draaiboek op te stellen voor de eerste fase van de vestiging van de wolf in Nederland. Dit operationeel draaiboek is primair bedoeld voor gebruik in relatie tot de provinciale verantwoordelijkheden met betrekking tot natuurbescherming, natuurbeheer, schadebestrijding en schade-afhandeling.

In het 'Voorstel voor een wolvenplan' wordt aangegeven dat maatschappelijke organisaties een 'wolvenbureau' ingesteld willen hebben waarin verschillende taken ten aanzien van wolven worden belegd. Het IPO-BACVP heeft echter aangegeven dat er in dit stadium van de vestiging van de wolf geen wolvenbureau wordt ingesteld, maar dat de opstellers van het operationeel draaiboek onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om kennis over wolven te bundelen, bij voorkeur aansluitend bij bestaande structuren en maatschappelijke initiatieven.

Het IPO-BAC VP heeft tevens besloten het initiatief om in samenspraak met betrokkenen te komen tot een communicatieplan, te beleggen bij communicatiedeskundigen van provincies.

Wettelijk kader

De wolf is aangewezen als beschermde soort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. Op 30 juni 2014 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (Staatscourant 18306). De aanwijzing heeft tot gevolg dat het doden, vangen of opzettelijk verontrusten van in het wild levende wolven op grond van artikelen 9 en 10 van de Flora- en faunawet verboden is en dat het Faunafonds bevoegd is om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming in schade, veroorzaakt door wolven. Voor bestaande houders van in

gevangenschap geboren en gefokte wolven wordt vrijstelling verleend van het verbod om de dieren of daarvan afkomstige producten, onder zich te hebben.

Op grond van artikel 9 van de Flora- en faunawet is het verboden om een dier, behorende tot een aangewezen beschermde inheemse diersoort te doden, te verwonden of te vangen. De opzettelijke overtreding van dit verbod is een economisch delict dat op grond van artikel 2, eerste lid, van de Wet op de economische delicten wordt aangemerkt als een misdrijf.

De wolf in Europa

Wolven komen in Europa op diverse plaatsen voor: van Scandinavië tot in Spanje en Italië en vooral in Oost-Europa. In Duitsland vond de eerste voortplanting sinds lange tijd plaats in 2000 in de deelstaat Sachsen. Sindsdien is het aantal wolvenroedels in Duitsland sterk toegenomen en zijn er ruim 40 territoria bekend. In een deel van de territoria vindt ook voortplanting plaats. In de Graafschap Bentheim, nabij de Nederlandse grens, verblijft sinds 2014 een vrouwelijke wolf. De kans dat deze wolvin in Nederland kan worden aangetroffen is reëel, maar ook nakomelingen van wolven uit roedels in Nedersaksen, of zelfs verder, zouden Nederland kunnen aandoen. Uit DNA-analyse is gebleken dat de wolf die in maart 2015 gedurende enkele dagen door Noordoost-Nederland liep, afkomstig was uit een roedel uit het Duitse Munster. Ook in Frankrijk neemt het aantal wolven toe. In 2013 werd voor het eerst voortplanting geconstateerd in de Vogezen. In België werd in 2011 een wolf in de Ardennen waargenomen. Gezien de afstanden die zwervende wolven kunnen afleggen moeten we er rekening mee houden dat er ook in een groot deel van ons land zwervende wolven kunnen voorkomen. Door de realisatie van het Natuurnetwerk Nederland (voorheen Ecologische Hoofdstructuur, EHS) ontstaan verbindingen binnen Nederland maar ook aansluitingen op het Europese netwerk waardoor ook voor wolven verbindingen ontstaan met buitenlandse brongebieden. In principe komen er geen extra verbindingen voor wolven.

Het “voorstel voor een wolvenplan” onderscheidt vijf verschillende fases in de vestiging van de wolf:

fase 1: er bevindt zich (af en toe) een zwervende wolf in Nederland;

fase 2: er bevindt zich een territoriale wolf in Nederland;

fase 3: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar in Nederland;

fase 4: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland;

fase 5: we bevinden ons tien jaar na deze eerste voortplanting.

Dit operationeel draaiboek heeft betrekking op de eerste fase, die van de situatie waarbij een zwervende wolf Nederland aan doet. Als een zwervende wolf enige tijd in dezelfde omgeving verblijft, kan dat duiden op territoriumvorming waardoor de scheiding tussen fase 1 en 2 niet altijd helder is. De tweede fase gaat in als uit betrouwbare meldingen blijkt dat een wolf een half jaar in een bepaald gebied verblijft. Dit draaiboek voorziet daarom ook in deze overgangsfase. Omdat het niet bekend is of volgende fases snel zullen volgen wordt echter geadviseerd om ook voor de fases 2 tot en met 4, als er vestiging van wolven heeft plaatsgevonden, al voorbereidingen te treffen.

De fase waarin een territoriale wolf zich in een gebied voordoet wordt beschouwd als het moment dat er sprake is van wolvenleefgebied.

Werkwijze

In april 2014 is de regiegroep wolf gestart met het project dat moest resulteren in een Operationeel draaiboek voor de eerste fase van de vestiging van de wolf in Nederland. Het 'Voorstel voor een wolvenplan' is hierbij uitgangspunt geweest.

De volgende personen hebben meegeschreven aan het Operationeel draaiboek Wolf fase 1: [redacted] (Provincie Utrecht), [redacted] (Provincie Utrecht), [redacted] (BIJ12/Unit Faunafonds), [redacted] (Ministerie van Economische Zaken), [redacted] (Provincie Drenthe), [redacted] (Ministerie van Economische Zaken), [redacted] (BIJ12), [redacted] (Provincie Drenthe), [redacted] (Provincie Groningen), [redacted] (Provincie Limburg).

Er zijn overleggen gepland waarbij de aanbevelingen uit het' Voorstel voor een wolvenplan' uitvoerig zijn bediscussieerd en waarbij, indien noodzakelijk, ook externe deskundigen betrokken zijn. Er hebben oriënterende gesprekken plaatsgevonden met delegaties van WiN en onderzoeksbureau Alterra. Deze beide hebben voorstellen gemaakt over hun mogelijke bijdragen aan de uitvoering van het operationeel draaiboek. Deze voorstellen zijn door de regiegroep beoordeeld en, wanneer dit doelmatig was, opgenomen in het voorliggende operationeel draaiboek.

Tijdens het verblijf van een zwervende wolf in de provincies Drenthe en Groningen in het vroege voorjaar van 2015 is veel ervaring opgedaan over handelswijzen. Deze ervaringen zijn in het voorliggende draaiboek verwerkt.

Het hoofdstuk over communicatie is als opgesteld door communicatiemedewerkers van de provincies Utrecht en Drenthe en BIJ12.

In hoofdstuk 9 wordt schematisch aangegeven welke handelingen er in verschillende situaties noodzakelijk zijn en wie daarbij betrokken zijn.

Ten slotte bestaat een deel van de bijlagen uit protocollen die door Alterra zijn opgesteld in het kader van het 'Voorstel van een wolvenplan'. Alterra heeft deze protocollen, die voor een deel ook uitgetest zijn in rollenspelen tijdens een bijeenkomst met maatschappelijke partijen, beschikbaar gesteld voor dit operationeel draaiboek. Ze zijn vrijwel ongewijzigd opgenomen in bijlagen 1 tot en met 17. Het taxatierapport prooidier wolf van BIJ12/UnitFaunafonds, waarin een aantal protocollen zijn verwerkt, is opgenomen als bijlage 14.

Op basis van praktijkervaringen met zwervende wolven kan aanpassing van dit operationeel draaiboek noodzakelijk blijken te zijn. Het draaiboek dient daarom ook gezien te worden als een groeidocument, waarin naast tekstuitbreiding voor de volgende fasen van vestiging, ook aanvullingen en correcties zullen worden aangebracht. Er is in dit draaiboek uitgegaan van de vigerende Flora- en faunawet. Met de inwerkingtreding van de Wet Natuurbescherming in 2016, zullen er meer taken en bevoegdheden bij de provincies belegd worden. Dit zal ongetwijfeld ook aanpassingen in een volgende versie vergen.

Bevoegdheden en mandatering

Provincies zijn verantwoordelijk voor het beleid ten aanzien van wolven, tenzij expliciet is aangeven dat de verantwoordelijkheid elders ligt of naar een ander overgaat. De Unit Faunafonds van de uitvoeringsorganisatie BIJ12 draagt zorg voor de behandeling van schades en voor voorlichting met betrekking tot schadepreventie.

1. Aanwezigheid

Waarnemingen / Meldingen

Het is van belang om bij het vermoeden van de aanwezigheid van een of meerdere wolven, snel zekerheid hieromtrent te verkrijgen en de gegevens hierover vast te leggen en te kunnen rapporteren. Daartoe zijn de nodige acties noodzakelijk, die in dit hoofdstuk worden weergegeven. De meeste van deze activiteiten behoren tot de reguliere taken van de genoemde organisaties en behoeven derhalve geen additionele financiering.

Het is zinvol om een vaste plaats te hebben waar waarnemingen van wolven gemeld kunnen worden. Daarom wordt er een wolvenmeldpunt, ingericht. WiN wordt verzocht hier invulling aan te geven. BIJ12/Unit Faunafonds is opdrachtgever en zal door middel van een overeenkomst duidelijkheid scheppen over de taken en bemensing van dit wolvenmeldpunt. Voor de definitieve beoordeling van schade aan landbouwhuisdieren in relatie tot een eventuele tegemoetkoming blijft BIJ12/Unit Faunafonds verantwoordelijk. Het wolvenmeldpunt verwijst, indien het aannemelijk is dat schade aan landbouwhuisdieren door de wolf is veroorzaakt, hiervoor naar BIJ12/Unit Faunafonds.

De deskundigheid bij het wolvenmeldpunt dient vergelijkbaar te zijn met de deskundigheid die verkregen wordt door het volgen van de instructiebijeenkomst DNA-monstername van Alterra en de cursus “Documentatie van wolvenmeldingen” welke door LUPUS (Instituut voor Wolvenmonitoring en -onderzoek in Duitsland) aangeboden wordt.

WiN verzamelt en beoordeelt meldingen van mogelijke wolven. Alle meldingen worden ingevoerd in de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF). Meldingen worden gevalideerd door de Zoogdiervereniging en zijn op detailniveau beschikbaar voor medewerkers van de provincies en BIJ12. Dit wordt vastgelegd in de overeenkomst tussen WiN en BIJ12/Unit Faunafonds

Validatie gebeurt in eerste instantie op basis van kenmerken die telefonisch en, per mail of via sociale media of waarnemingssites al of niet met foto's of video's, gemeld worden. Bij een serieuze verdenking van de aanwezigheid van een wolf kan ook overgegaan worden tot veld- en moleculair onderzoek om de determinatie te bevestigen. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn bij de vondst van een prooi behorend tot een wilde diersoort. Er dient dan zo snel mogelijk, bij prooidieren binnen 24 uur, DNA-materiaal veiliggesteld te worden. Ook bij de vondst van uitwerpselen waarvan het waarschijnlijk is dat die afkomstig zijn van een wolf kan genetisch onderzoek uitsluitsel bieden. Nadat door een deskundige monsters zijn genomen, kunnen prooiresten van wilde dieren achtergelaten worden in het veld. Alterra wordt gevraagd om in het veld sectie op het prooidier te verrichten. De provincie beslist, na overleg met WiN, of er opdracht wordt verstrekt voor DNA-onderzoek of sectie. WiN beoordeelt in overleg met de betrokken provincie of een cameraval ingezet wordt. Medewerkers van WiN of door hen geïnstrueerde deskundigen plaatsen deze cameravallen en dragen zorg voor de analyse van de beelden.

Na het vinden van een wilde prooi wordt door een deskundige de omgeving afgespeurd volgens standaard protocol (zie bijlagen 5 en 8). Er worden, ook door de deskundige, foto’s gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de prooi, detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d). De datum, vinder, vindplaats (gps), leeftijd geslacht conditie van de prooi,

doodsoorzaak, sectie in het veld (vraatbeeld en onderhuidse sporen) worden door de deskundige geregistreerd volgens het protocol.

Voor het veiligstellen en de analyse van DNA-materiaal wordt een overeenkomstgesloten door BIJ12 met WiN en Alterra.

Bij de vondst van een verse dode wolf wordt de politie of een BOA ingeschakeld. Deze besluit of technische recherche of eventueel het NFI ingeschakeld dient te worden. Het Openbaar ministerie bepaalt of nader onderzoek wordt ingesteld. Een gevonden kadaver wordt altijd veiliggesteld (in koeling, maar niet bevroren) en zo snel mogelijk naar het DWHC vervoerd. Alterra heeft de benodigde ontheffing om een wolf te vervoeren en kan anderen machtigen om van de ontheffing gebruik te maken. Bij de vondst van een dode wolf wordt de omgeving afgespeurd volgens protocol (bijlage 1). Er worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de dode wolf en detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d.). Dierenambulances en kantonniers worden vooraf door de provincie geïnformeerd door middel van een brochure over de handelswijze bij de vondst van een wolf.

De dode wolf (of rest) wordt vervoerd naar DWHC in Utrecht. In beginsel vindt er aanvullend onderzoek plaats. In ieder geval dienen doodsoorzaak, leeftijd, conditie, voortplantingsstatus en herkomst onderzocht te worden. DWHC meldt volgens protocol de vondst aan Alterra, CVI, RIVM en Naturalis zodat bij voorkeur dezelfde dag nog een gezamenlijke sectie te Utrecht kan worden verricht. DWHC heeft hierbij de leiding. Naturalis opent het dier zodat huid en skelet zoveel mogelijk intact blijven voor het prepareren/conserveren. Alle betrokkenen volgen bij sectie het protocol (bijlage 1). De sectie wordt op foto en/of film vastgelegd.

Indien een wolf gevangen wordt of anderszins in handen komt, kan het aanbrengen van een zender veel informatie verschaffen over het ruimtelijk gebruik door de wolf. In eerste instantie dragen de provincies de kosten voor het beschikbaar hebben van een zender. Voor de noodzakelijke vergunningen en ontheffingen zie hoofdstuk 6.

Bij persuitingen zoveel mogelijk aansluiten bij standaard omschrijvingen van de waarschijnlijkheid dat de waarneming werkelijk een wolf betreft (SCALP-criteria; zie verder verklarende woordenlijst). Het is de wens van veel terreinbeheerdersom betrokken te worden bij persuitingen. Daarom voorafgaand aan persuitingen contact leggen met de grondeigenaar / terreinbeheerder.

Validatie

Validatie van waarnemingen of meldingen kan op verschillende niveaus plaatsvinden. Voordat een melding in de NDFF wordt opgeslagen vindt validatie door deskundigen van de Zoogdiervereniging plaats. Weefsel- of celmateriaal wordt door Alterra gevalideerd. Altijd dient de basis voor de validatie vastgelegd te worden. Over de berichtgeving rond de gevalideerde waarneming worden, indien relevant, afspraken gemaakt met de verschillende betrokkenen, bijvoorbeeld met de terreinbeheerder van de grond waar de waarneming is gedaan.

Verwerking en opslag van wolvenmateriaal en data

In de protocollen worden de instellingen genoemd die betrokken zijn bij de afhandeling bij de vondst van een wolf of wolvenprooi. De protocollen zijn in overleg met deze instellingen opgesteld. Voor een deel horen de handelingen bij de normale activiteiten. Waar het extra handelingen zijn worden er vooraf afspraken gemaakt over de vergoeding van kosten.

Bij afnemen van materiaal bij kadavers dienen altijd de nodige voorzorgsmaatregelen genomen te worden om de onderzoeker zo goed mogelijk te beschermen tegen mogelijke infecties. De protocollen, al dan niet in combinatie met standaard werkwijzen in laboratoria, voorzien hier in.

Voor de noodzakelijke documenten als vergunningen, ontheffingen en certificaten wordt verwezen naar hoofdstuk 6.

Wolven en wolvenmateriaal dient voor toekomstig onderzoek zo veel mogelijk bewaard te worden. Deels betreft dat al dan niet geprepareerd materiaal en deels betreft dat analysegegevens. In opdracht van het Ministerie van Economische Zaken werkt Alterra aan het optimaliseren van de uitwisseling van materiaal en data voor moleculair onderzoek tussen onderzoeksinstellingen in Europa. Hierbij hoort ook het bevorderen dat referentiesystemen op Europees niveau zijn afgestemd en de informatie op een efficiënte manier kan worden gedeeld.

Naturalis slaat skelet en huiden op (al of niet geprepareerd als tentoonstellingsdier). Opgewerkt DNA-materiaal en weefsels worden bij zowel Alterra als bij Naturalis beheerd.

Rapportage

Voor de eerste fase is rapportage aan het ministerie van Economische Zaken in verband met de zesjaarlijkse verantwoording naar de Europese Commissie nog niet gecompliceerd. Volstaan kan worden met een melding. Wel kan rapportage van belang zijn als communicatiemiddel (zie hoofdstuk 5).

In het onderhandelingsakkoord decentralisatie natuur staat ten aanzien van soorten en habitats dat de provincies de data verzamelen en dat het Rijk deze aanbiedt aan de Europese Commissie. De dataverzameling gaat volgens een door Rijk en provincies uit te werken eenvoudige monitoringssystematiek, die niet verder gaat dan de Europese rapportageverplichting. Voor de wolf volstaat, in de fase van zwervende wolven, de registratie van alle gevalideerde waarnemingen in de NDFF en het daarvan beschikbaar stellen aan het Rijk.

2. Risico's voor mensen en huisdieren

Voorkomen

Het ligt niet voor de hand om in de fase van zwervende wolven regio's aan te wijzen waar op voorhand de risico's voor mensen te groot zijn. In bijvoorbeeld Duitsland, Italië, Frankrijk en Spanje waar al jarenlang wolven voorkomen, is het niet noodzakelijk geweest om gebieden te vrijwaren van wolven.

Gewenning aan mensen (habituatie) van wolven, waarbij natuurlijke schuwheid verdwijnt, dient voorkomen te worden. Omdat het lokken van wolven ten behoeve van fotografie of beleving onwenselijk is, dient hier in de communicatie aandacht aan geschonken te worden. Een algemeen verbod op het uitleggen van lokvoer lijkt op dit moment niet noodzakelijk.

Maatregelen

Bevoegd gezag om maatregelen toe te staan of te laten nemen zijn de colleges van gedeputeerde staten van de provincies. Zij kunnen op grond van de Flora- en faunawet (of de Wet natuurbescherming, na de inwerkingtreding van deze wet) beslissen om het vangen of doden toe te staan wanneer bijvoorbeeld de openbare veiligheid in het geding is. Voor er dergelijke maatregelen genomen kunnen worden dienen andere bevredigend oplossingen te worden afgewogen. Indien die niet voorhanden zijn, dan is ingrijpen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door een wolf te vangen. Het is daarbij een optie om het dier te voorzien van een zender waardoor bij noodzaak de wolf snel opgespoord kan worden. Voor het vangen en zenderen wordt de wolf in principe verdoofd. Dit dient altijd onder verantwoordelijkheid van een dierenarts te gebeuren.

De enige uitzondering is een situatie waarbij zich een acuut veiligheidsprobleem voordoet, waarbij de situatie zodanig acuut is dat het niet mogelijk is dat gedeputeerde staten een afweging maken. In zo'n geval kan de politie op basis van een besluit van de burgemeester (gemeentewet art 175 en 176) optreden. Doden kan met een dodelijke injectie of met het geweer plaatsvinden.

Voor gevangen wolven die niet direct teruggezet kunnen worden dient een opvanggelegenheid beschikbaar te zijn. Hoewel opvangen voor een volwassen wolf moeilijker kan zijn wordt in eerste instantie toch gekozen voor opvang. Voor er tot vangen wordt overgegaan dient een opvangmogelijkheid geregeld te zijn om bij noodzaak de wolf direct daarheen te kunnen brengen. Omdat er zich onder de door RVO geschikt bevonden opvanglocaties voor wilde dieren, geen voor wolven geschikte opvanglocaties bevinden, dient hierin op korte termijn te worden voorzien.

Er kan zich en situatie voordoen waarbij ingrijpen bij een gewonde wolf noodzakelijk is; bijvoorbeeld bij een aanrijding. In een dergelijk geval zal een dierenarts de afweging moeten maken of behandeling mogelijk is of niet. Na herstel dient de wolf weer zo spoedig mogelijk teruggeplaatst te worden in een geschikt natuurgebied.

Probleemwolf

Een probleemwolf is een wolf die zich opvallend gedraagt tegenover de mens (afleggen schuwheid, agressie). Tabel 1 geeft richting bij het beoordelen of een wolf als probleemwolf beschouwd moet worden. Op basis van ervaringen kan het noodzakelijk zijn om deze tabel aan te passen. In Nederland

en Duitsland heeft in het voorjaar van 2015 een wolf rondgezworven die weliswaar afwijkend gedrag vertoonde maar niet als een probleemwolf geclassificeerd werd. Er dient dus weloverwogen besloten te worden in hoeverre een wolf als een probleemwolf beschouwd wordt, zeker als daaraan onomkeerbare maatregelen verbonden zijn. Uit Duitsland zijn geen gevallen bekend van probleemwolven. Indien een probleemwolf een acuut gevaar voor mensen vormt en ingrijpen noodzakelijk is kan een burgemeester besluiten het dier te laten doden. Vanwege de grote mobiliteit van wolven ligt het voor de hand om bij een probleemwolf direct op te schalen naar het niveau van de Veiligheidsregio en de beslissingsbevoegdheid daar neer te leggen. In beginsel besluit de provincie of vangen of doden aan de orde is. Enkel bij acuut gevaar voor personen kan de gemeente beslissen.

Tabel 1. Omgang met probleemwolven: gedrag van wolven, oorzaak, inschatting situatie en maatregel. Gewijzigd overgenomen uit Voorstel voor een wolvenplan. Groen is geen probleemwolf, oranje is een potentiele probleemwolf, rood is een probleemwolf.

thema	Gedrag	Oorzaak	Inschatting	Maatregel	Juridische basis Ffwet	Opmerkingen
Wolf en bebouwing	Wolf bezoekt 's nachts bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf bezoekt overdag bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf verblijft langdurig (minimaal twee weken) of nabij bebouwd gebied	Divers: Paartijd, zoekt partner of ziet honden als concurrent Voedselbronnen Sociale verhouding met hond	Monitoren, mogelijk conditionerings en habituatieprobleem, hybridisatie, letsel hond	Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf verjagen en eventueel zenderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	Maatregel: voorlichting publiek Criteria zenderen: zie elders
Wolf en mensen	Wolf vlucht niet meteen maar observeert mensen	(Jonge) wolf heeft nog geen slechte ervaring meegemaakt	Ongevaarlijk/ oppassen voor lokken en voeren	Geen/ oppassen voor habituatie	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf benadert actief meermaals mensen	Mogelijk sterke voerconditionering en habituatie	Kritisch, kans op habituatie, agressief gedrag en letsel mens	Wolf verjagen en eventueel zenderen, publiek waarschuwen niet te voeren, indien	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid	Maatregel: voorlichting publiek, gebieden (tijdelijk) sluiten voor publiek? Criteria zenderen: zie elders

					geen resultaat verwijderen	en openbare veiligheid;	
	Wolf reageert agressief op mensen zonder aanleiding	Extreme habituatie, hondsdolheid	Gevaarlijk		Wolf verwijderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid door provincie in nauw overleg met veiligheidsregio	Wie besluit? In acuut geval burgemeester / politie?

Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het zenderen van een wolf uiteraard interessant maar vanuit het perspectief omgaan met een 'probleemwolf' is het niet steeds nodig om een wolf te vangen en te zenderen. Zenderen dient hier geen ander doel dan het dier te kunnen identificeren en/of snel te kunnen opsporen. Het heeft in deze context nadrukkelijk geen wetenschappelijke onderzoeksdoelen. Het vangen en zenderen van een probleemwolf is aan de orde als er:

a) twijfel bestaat of het probleem wordt veroorzaakt door hetzelfde individu of dat er meerdere wolven bij (kunnen) zijn betrokken. In een dergelijk geval is het relevant om een eventuele definitieve maatregel (doden) op het juiste dier toe te passen. Het volgen van een gezenderd dier kan hiertoe bewijs leveren of juist vrijpleiten.

b) een probleemwolf wordt gevangen en wordt uitgeplaatst naar een ander leefgebied. Theoretisch voorbeeld: een dier dat ivm problemen met vee in het Zuid-Hollandse veenweidegebied daar wordt weggevangen en op de Veluwe wordt losgelaten. Het is van belang om dan te kunnen volgen of het dier zich daar (weer) richt op natuurlijke prooien of dat er sprake is van een echte vee-specialist, en ook om te kunnen volgen of het dier niet meteen terugloopt naar het gebied waaruit deze was verwijderd.

Juridische basis voor ingrijpen:
GS kunnen op basis van art 67 (aanwijzing) en 68 (ontheffing) wat doen bij beschermde dieren. Een ontheffing is gebruikelijk bij planmatig beheer, gewoonlijk op basis van een faunabeheerplan. Dat is bij een probleemwolf niet aan de orde, het gaat om meer dringende zaken. Art 67 biedt de mogelijkheid om in een aantal gevallen actief te kunnen ingrijpen (verjagen, schieten). Dat is bij een probleemwolf meer gepast. Wolf-hond conflicten zijn lastig. De FF-wet heeft het over vee, niet over huisdieren. Volksgezondheid en openbare veiligheid draait om de veiligheid van mensen. Een wolf die een hond aanvalt is niet automatisch een risico voor de mensen.

3. Schade

Voorkomen

Grondgebruikers zijn verantwoordelijk voor het nemen van preventieve maatregelen bij dreiging van belangrijke schade door beschermde diersoorten. Omdat er in Nederland nog weinig ervaring bestaat met dergelijke maatregelen ter voorkoming van wolvenschade is het zinvol om extra informatie over preventie door BIJ12/Unit Faunafonds beschikbaar te stellen. Het is aannemelijk dat grondgebruikers schade willen voorkomen of beperken.

Over het aantal schapen dat jaarlijks gedood wordt door honden, is voor de provincie Limburg informatie beschikbaar over de periode 2002 – 2012 (Hove & Penning, 2012). In die periode viel ongeveer 0,5% van de schapen van de geënquêteerde schapenhouders jaarlijks ten prooi aan een hond. Hoewel een dergelijk onderzoek niet in alle provincies hoeft te worden uitgevoerd is het wel zinvol om ook een indicatie te hebben over deze vorm van uitval in provincies die minder rijk zijn aan prooidieren. Een vergelijkbaar onderzoek in een van de noordelijke provincies en in de Randstad wordt daarom aanbevolen.

Bestrijden van schade

Schade aan landbouwhuisdieren of hobbymatig gehouden dieren door een rondzwervende wolf valt moeilijk te voorkomen. Het is voor een ieder immers onvoorspelbaar of en waar een wolf zal opduiken. Houders van kwetsbare dieren (schapen, geiten) kunnen slechts met preventieve middelen (elektrisch gaas, bewakingshonden, fladderlint) het risico op schade verkleinen. Het bestrijden van schade door bijvoorbeeld een wolf te doden is in principe niet mogelijk. Wolven zijn in Nederland een ernstig bedreigde en streng beschermde diersoort.

Tegemoetkomingen

Het BIJ12/Unit Faunafonds kan onder voorwaarden een tegemoetkoming verlenen voor schade veroorzaakt door beschermde inheemse diersoorten aan bedrijfsmatig geteelde landbouwgewassen of gehouden landbouwhuisdieren. Schade aan niet-bedrijfsmatig geteelde landbouwgewassen of gehouden landbouwhuisdieren is een algemeen maatschappelijk risico dat burgers geacht worden zelf te dragen.

In geval van bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren (dit dient te blijken uit de Gecombineerde Opgave bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland) die ten prooi gevallen zijn aan een wolf moet, wanneer een tegemoetkoming in de schade gewenst is, altijd een aanvraag tot tegemoetkoming BIJ12/Unit Faunafonds ingediend te worden via www.faunaschade.nl.

In het geval van aangetoonde schade door een wolf wordt er in de eerste fase een uitzondering gemaakt: er kunnen ook tegemoetkomingen worden verstrekt bij niet-bedrijfsmatig gehouden schapen en geiten, voor zover dat past binnen de mogelijkheden die de EU-regels hiervoor bieden. Ook hiervoor dient een aanvraag tot tegemoetkoming ingediend worden via www.faunaschade.nl.

Om DNA veilig te stellen dient de prooi bij voorkeur binnen 24 uren door een deskundige van BIJ12/Unit Faunafonds bezocht te worden om DNA-monsters te nemen. In principe worden prooidieren veilig gesteld voor analyse. Daarnaast wordt de omgeving afgespeurd volgens

Taxatierapport prooidier wolf (zie bijlage 14) en worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de prooien detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (meetlat o.i.d.). De datum, vinder, vindplaats (gps), leeftijd, geslacht, conditie van de prooi en vraatbeeld worden genoteerd. Nadat de monsters zijn genomen, wordt het kadaver voor sectie naar Alterra vervoerd. De veehouder dient daarvoor een afstandsverklaring te tekenen. Alterra heeft de benodigde ontheffingen om dode landbouwhuisdieren te mogen vervoeren en machtigt de deskundige om het kadaver naar hen te vervoeren. Indien de prooi gewond is maakt de ondernemer de afweging of genezen mogelijk en kosteneffectief rendabel is; een dierenarts wordt hierbij in opdracht van de veehouder betrokken.

BIJ12/Unit Faunafonds taxeert de schade. Aanvragen tot tegemoetkoming worden in de eerste fase volgens de beleidsregels van het Faunafonds beoordeeld, waarbij er geen eigen risico wordt berekend. Het behandelbedrag wordt terugbetaald indien de deskundige van het wolvenmeldpunt, voorafgaand aan een aanvraag tot tegemoetkoming, het op voorhand niet uitsluit dat de schade veroorzaakt was door een wolf, ook als later een andere doodsoorzaak wordt vastgesteld. In de eerste fase worden preventieve maatregelen niet verplicht gesteld om in aanmerking te komen voor een tegemoetkoming van het Faunafonds. Een tegemoetkoming wordt verleend indien het dier met zekerheid (blijkend uit foto's of genetisch materiaal) of zeer waarschijnlijk (blijkend uit sporen in het veld wanneer een genetische test geen uitsluitsel biedt) door een wolf is gedood. Als veldsporen/sectie/genetisch onderzoek geen van alle met zekerheid of hoge waarschijnlijkheid op een wolf wijzen dan wordt aangenomen dat een wolf niet de oorzaak is en wordt een tegemoetkoming afgewezen[1].

Indien een gehouden prooidier verwond is en behandeld is door een dierenarts, kan er bij BIJ12/Unit Faunafonds een tegemoetkoming in de kosten worden aangevraagd. Deze tegemoetkoming bedraagt 80% van de kosten van behandeling door een dierenarts met een maximum van de marktwaarde van het dier. Wanneer het dier na dierenartsbehandeling en aantoonbaar door toedoen van de wolf overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de marktwaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten, zoals boven aangegeven, plus de martktwaarde van het dier.

[1] Eventuele afwijzing van een tegemoetkoming staat dus los van restitutie van het behandelbedrag.

4. Samenwerking

In Nederland

Een wolvenbureau is op dit moment nog niet noodzakelijk. Het is echter van belang om kennis en ervaring die in Nederland aanwezig is, op een efficiënte manier te benutten. Het wolvenmeldpunt vervult samen met BIJ12/Unit Faunafonds een spilfunctie in de samenwerking binnen Nederland. Samenwerking tussen onderzoeksinstellingen binnen Nederland is geregeld door middel van de in de bijlagen opgenomen protocollen.

Binnen Europa

Bij overleggen over grensoverschrijdende wetgeving en verdragen is het Ministerie van Economische Zaken gesprekspartner voor andere Europese landen. In andere situaties zijn de provincies op ambtelijk niveau verantwoordelijk voor grensoverschrijdende samenwerking.. Contacten van de Regiegroep Wolf met het Wolfsbüro in Duitsland zijn inmiddels gelegd en worden voortgezet. Het is zinvol om in contacten met groepen in landen waar wolven al langer verblijven kennis te vergaren over ervaringen met monitoring. Afstemming over de wijze van monitoring is wenselijk.

Het Ministerie van Economische Zaken is aangesloten bij het 'Large Carnivore Initiative Europe' en de 'Group of Experts on the Conservation of Large Carnivores' onder het Verdrag van Bern, die zich onder andere bezig houdt met wolven op Europese schaal. Provincies verzoeken het Rijk om deelname aan deze overleggen voort te zetten en de provincies actief te informeren over de uitkomsten daarvan.

5. Communicatie

Achtergrond

Met de decentralisatie van een aantal rijkstaken zijn de provincies verantwoordelijk geworden voor de wolf. Om voorbereid te zijn op de (terug)komst van de wolf in Nederland is er onder meer een Regiegroep Wolf opgericht, bestaande uit vertegenwoordigers van rijk, provincies en het Faunafonds van BIJ12. Onderzoeksbureau Alterra, platform Wolven in Nederland en de universiteiten van Tilburg en Maastricht hebben daarnaast in opdracht van het rijk een 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland' opgesteld (Groot Bruinderink et al., 2013). Dit rapport was voor de Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BAC VP) aanleiding om de Regiegroep Wolf opdracht te geven om een operationeel draaiboek op te stellen voor de eerste fase van de vestiging van de wolf in Nederland. Dit communicatieplan maakt onderdeel uit van dit draaiboek.

Het Rijk

Het rijk is verantwoordelijk voor het wettelijke kader, borgen van het internationale beschermingsregime voor de wolf en rapportage aan de EU over de stand van zaken met betrekking tot het voorkomen van de wolf. Daar waar formele wettelijke borging nodig is, of daar waar formele internationale afspraken over de wolf vastgelegd moeten worden is het rijk verantwoordelijk.

Provincies

De provincies hebben een belangrijke taak om Nederlandse boeren en burgers, die het samenleven met de wolf al generaties lang verleerd zijn, te begeleiden in het proces van herkolonisatie. Dit draait om (bevorderen van) goede informatieverstrekking over de wolf, snelle afhandeling van meldingen en landbouwschade en, indien nodig, het nemen van acties die boeren en burgers het vertrouwen geven dat de veiligheid niet in het geding zal zijn. Daartoe dient ook een operationeel draaiboek waar dit communicatieplan bij hoort.

Provincies zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van faunabeleid in Nederland. Bij de beschermde inheemse diersoort Wolf komt dat neer op het nemen van maatregelen om deze diersoort in stand te houden. De unit Faunafonds van BIJ12 heeft als taak de provincies hierbij te helpen en ondersteunen. Zij is immers opgericht voor en door de provincies. Sinds januari 2014 is het Faunafonds ondergebracht bij BIJ12. De provincies hebben de regie over de communicatie.

Faunafonds

De afhandeling van schadegevallen veroorzaakt door de wolf gebeurt door het Faunafonds. Om schade veroorzaakt door de wolf te vergoeden moet helder zijn wat de oorzaak is. Het Faunafonds is een uitvoeringsorganisatie van de provincies en is als unit ondergebracht bij BIJ12. Het Faunafonds heeft per provincie budget om schade te vergoeden en voeren dit uit volgens beleidsregels waar de provincies instemming voor hebben gegeven. Het Faunafonds is in deze dus beleidsarm en voert slechts uit.

Naast het afhandelen van schadegevallen geeft het Faunafonds neutraal advies aan haar doelgroepen en heeft daarvoor de kennis in huis. Zij zet zich daarom in om voorlichting aan boeren en jagers te geven via de website, e-mails en/of direct contact met de consulent.

Wolven in Nederland

Wolven in Nederland is een op eigen initiatief gestart samenwerkingsverband van diverse organisaties met raakvlakken op het gebied van wolven. (zie verder websitehttp://www.wolveninnederland.nl/)

In het 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland' (Groot Bruinderink et al., 2013) was voorgesteld om "Wolven in Nederland" min of meer te transformeren naar een wolvenbureau, zoals dat ook in een aantal Duitse deelstaten is ingesteld. De BACVP meent dat een wolvenbureau een stap te ver is, maar de provincies zien wel heil in een beperkte variant: een wolvenmeldpunt/wolvenloket.

Dit wolvenloket dient primair voor een snelle eerste screening van meldingen op waarschijnlijkheid. De taken en verantwoordelijkheden van dit wolvenmeldpunt worden via het Faunafonds/BIJ12 formeel in een overeenkomst vastgelegd. Communicatie naar derden loopt –tenzij anders is afgesproken- altijd via BIJ12 en provincies. Wolven in Nederland is als leverancier van informatie altijd volgend en nooit initiërend in de communicatie.

Alterra

Alterra beschikt over expertise om door middel van DNA-onderzoek vast te stellen of er in monsters (bijv. haren, keutels, prooiresten) sprake is van wolf-DNA. Daarnaast heeft Alterra expertise om door middel van sectie op prooidieren (wilde en landbouwdieren) te beoordelen of een wolf als mogelijke dader kan worden aangemerkt van de schade. Op verzoek van rijk en provincies bevordert Alterra internationale standaardisering van DNA-onderzoek. Dat maakt de uitwisseling van informatie en kennis tussen verschillende instituten en landen gemakkelijker.

Onderzoeksinstituut Alterra handelt in opdracht van het Faunafonds van BIJ12, voor de provincies. Voor het vergoeden van de kosten (waarde) van een dood landbouwhuisdier door het Faunafonds aan gedupeerde eigenaren is het noodzakelijk om de dader/doodsoorzaak met een hoge mate van zekerheid te kunnen aantonen. Alterra is als leverancier van informatie altijd volgend en nooit initiërend in de communicatie.

Door middel van DNA-onderzoek kan vastgesteld worden of de schade wel of niet is veroorzaakt door een wolf. De uitslag van het onderzoek wordt door het Faunafonds overhandigd aan de provincies. Het onderzoek wordt gepubliceerd op de websites van Alterra, het Faunafonds en eventueel de provincies in onderling overleg.

Hoofd en subdoelgroepen:

Diereigenaren

- Schapen- en geiten houder (professioneel en hobbymatig)
- Rundveehouders
- Paardeneigenaren
- Hondeneigenaren

Jagers/Faunabeheereenheden

Natuurorganisaties

Terreinbeheerders en grondeigenaren

Pers

Grote publiek

- Omwonenden
  - Ouders
  - (Jonge) kinderen
- Recreanten en recreatieondernemers
  - Ruiters
  - Hondenbezitters
  - Wandelaars, trimmers, fietsers, etc.
  - Recreatieondernemers

Overheid

- Provincie, Rijk (inclusief onderzoeksinstellingen)
- Gemeentebestuurders en -ambtenaren
- Waterschappen
- Rijkswaterstaat (wegbeheerders)
- Brandweer, politie en dierenambulance

Primaire gesprekspartners:
Provincies, Rijk

Onderzoekbureaus

Natuurorganisaties

Terreinbeheerders, Politie

Zenders:
Primair de provincies, secundair in overleg met anderen bepalen

Intermediairen:
Pers

Steunzenders:

LTO, Faunafonds en diverse schapenhoudervereenigingen voor boeren

KJV voor jagers

natuurorganisatie voor hun leden en aanhang

IVN (https://www.ivn.nl/ voor schoolkinderen en ouders)

ANWB

Communicatiedoelstelling

Vooraf:

alle provincies hebben dezelfde informatie over wolven op hun website met een doorverwijzing naar het wolvenmeldpunt.

Eenduidige informatie naar de burger over de handelswijze wanneer een burger in aanraking komt met een wolf

Eenduidige informatie naar de media (en daarmee naar de inwoners) over de stand van zaken rond de komst van de wolf en de stappen die de partijen daarin zetten

Eenduidige informatie naar de burger over het belang van de wolf in NL

Eenduidige informatie naar de grondgebruikers over de te nemen maatregelen

Tijdens de komst van een wolf:

Eenduidige informatie naar de grondgebruikers waar zij eventuele schade kunnen melden en de procedure rondom de schade, bijvoorbeeld melding maken bij het nog in te richten wolvenmeldpunt. (Het meldpunt zet de melding door naar het Faunafonds van BIJ12.)

Helderheid verschaffen door middel van een transparante houding en ondubbelzinnige communicatie

Toespitsing communicatie als de wolf zich vestigt

Basisscenario: voordat de wolf komt

- Scenario 2: de wolf is er
- Scenario 3: als hij sneller en massaler komt (niet uitgewerkt)
- Scenario 4: bij onverwacht veel schade

- Scenario 5: bij bedreiging mens of menselijk slachtoffer

Bij alle scenario's communiceren:

- wat is volgens ons het geval,
- wat kunnen de gevolgen zijn,
- wat kunnen wij doen (handelingsruimte),
- wat is het proces?

Basisscenario: communicatie voordat de wolf komt

- wat is volgens ons het geval: er zijn wolven gesignaleerd net over de grens in Duitsland, wolvenroedels leven circa 200km van Nederland en dat is voor een wolf niet ver weg,
- wat kunnen de gevolgen zijn: er heerst veel ongeloof, er zijn veel vragen, de eerste zwervende wolven kunnen schade veroorzaken,
- wat is onze handelingsruimte: We gaan nu niet ingrijpen, kunnen we niet, mogen we niet en willen we nu nog niet. Alterra schrijft het advies wolvenplan in opdracht van de politiek, Wolven in Nederland zorgt voor betrokkenheid van stakeholders.
- Wat is het proces: Politiek werkt samen met stakeholders aan een wolvenplan, Wolven In Nederland informeert het publiek en verzamelt waarnemingen,

Scenario 2: De wolf is er

- wat is volgens ons het geval: er is een wolf gezien
- wat kunnen de gevolgen zijn: er zijn veel vragen, een wolf kan schade veroorzaken, schade moet gecompenseerd worden, er worden waarnemingen gemeld
- wat is onze handelingsruimte: we hebben een wolvenplan met afspraken die we kunnen opvolgen. Dialoog aangaan, meningen begrijpen en verwachtingen delen. We zijn en blijven in gesprek met stakeholders. Er is een communicatieloket. Er is een website met antwoorden op veel gestelde vragen en een definitie van wanneer een wolf een probleemwolf is en hoe dan te handelen. De aanwezige wolven worden gevolgd (monitoring) en het publiek wordt hierover geïnformeerd.
- Wat is het proces: voor informatie over te nemen maatregelen en tegemoetkoming in eventuele schade kunt u bij het Faunafonds terecht, voor informatie kunt u bij WolvenInNederland terecht, waarnemingen kunt u melden bij het wolvenloket.

- Tuig een informatiepunt op dat kan voorzien in een piekbehoefte, gebruik steunzenders, gebruik commerciële aanbieders van lezingen en excursies.
- De (betreffende) provincies zijn initiatiefnemers en verantwoordelijk voor de communicatie. En zal moeten communiceren om vertrouwensrelatie met doelgroepen en belanghebbenden te behouden.
- Als het gaat om overheidsopvattingen dan moeten de provincies zenden. Maar voor algemene informatie kan een maatschappelijke organisatie worden aangesteld. Maar de provincies blijft verantwoordelijk.

Scenario 4: onverwacht veel schade

- Wat is volgens ons het geval: We hebben nu een wolf, die ondanks preventieve maatregelen schade oplevert.
- wat kunnen de gevolgen zijn: Veel media-aandacht. Verlies aan draagvlak. Roep om ingrijpen.
- wat is onze handelingsruimte: Zet in op verbeteren van preventieve maatregelen, communiceer dit en houdt vinger aan de pols. Wijzen op afgesproken criteria om in te grijpen of (nog) niet.
- Wat is het proces: Publiek blijvend informeren. (Gebruik hierbij scenario's van bijvoorbeeld Zwitserland/Duitsland. In Zwitserland zijn goede afspraken over wanneer er sprake is van een probleemwolf en scenario's hoe er dan mee om te gaan.)

Scenario 5: bij bedreiging mens of menselijk slachtoffer

- Wat is volgens ons het geval: We hebben nu een wolf, die ondanks dat dit zeldzaam is, toch een mens bedreigt of zelfs een (vermeend) slachtoffer heeft gemaakt.
- wat kunnen de gevolgen zijn: Veel media-aandacht. Verlies aan draagvlak. Roep om ingrijpen.
- wat is onze handelingsruimte: Hiervoor moet issuemanagement worden ontwikkeld. Een hoog persoon (Gedeputeerde of hoofd Veiligheidsregio) communiceert hierover. Wees helder wanneer een wolf probleemwolf is en wat dan de gevolgen zijn. Als een wolf een mens dood, dan is het doodschieten van de wolf de beste optie. Het is slecht voor de wolvenpopulatie als er een wolf over de scheef gaat. Grijp in en communiceer dat dit geval zeldzaam, ernstig en tragisch is, maar dat er conform afspraak ingegrepen wordt. Communiceer hoe dit te voorkomen: Een wolf moet wild blijven. Wolven niet voeren.

- Wat is het proces: Afhankelijk van de fase, ruimtelijkheid, en doelgroep. Gebruik issuemanagement protocollen en communicatiescenario's zoals door Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer gebruikt zijn (bv. waarbij een kind gepakt is door een konik). Publiek blijvend informeren.

- Het provinciaal beleidsteam adviseert de verantwoordelijke burgemeester om een crisisteam op te zetten en voorziet hem van inhoudelijke en procesmatige adviezen. De verantwoordelijke burgemeester zet het crisisteam op en zal dit team dan voorzitten.

Communicatiestrategie:

(Betreffende) provincies en het Faunafonds communiceren één duidelijke boodschap via hun eigen kanalen. Deze eenduidige boodschap wordt gemaakt in overleg met en door alle betrokken partijen en wordt op éénzelfde tijdstip gepubliceerd. Let op: bij de te plaatsen content is het van belang de juiste bronnen te vermelden en onderling naar elkaar door te verwijzen (hyperlinks, tweets, retweets).

Kernboodschappen:

De wolf komt en wat zijn de gevolgen?

De komst van de wolf is niet onverwachts – Nederland is voorbereid op de (terug)komst van de wolf

De wolf is een beschermde diersoort. Nederland dient te voldoen aan nationele en internationale verplichtingen waardoor er bepaalde maatregelen en handelingen niet uitgevoerd mogen worden

Wolf en mens kunnen goed samenleven. De wolf vermijdt in principe mensen. Wolven zijn in principe niet gevaarlijk voor de mens

Er zal schade optreden richting vee (schaap en geit). Vee is goed te beschermen. Hier zijn maatregelen voor, maar deze worden momenteel in Nederland nog niet/nauwelijks toegepast.

Hoe gaan we met problemen en kansen om?

Voor schade is/komt tegemoetkoming

Preventie is in principe effectief en van groot belang om wolven bij schapen weg te houden

Uitgezocht moet worden welke preventiemaatregelen voor Nederland bruikbaar zijn

In uitzonderingsgevallen kan ingegrepen worden

Waar kan ik met mijn vragen terecht? Wie is verantwoordelijk?

nb: over het besluit door de provincies over het behandelbedrag bij een schade lager dan € 300,- moet tevens helder gecommuniceerd worden, zowel door provincies als door het Faunafonds.

Bij berichtgeving over vermeende schade door wolven is het raadzaam het onderwerp als volgt te benaderen: bij geleden schade aan bedrijfsmatig gehouden vee, is het in <aantal> van de <aantal> van de gevallen géén wolf. Bij een vermoeden dat de schade is veroorzaakt door een wolf, dient het te worden bewezen. De enige autoriteit die dit bewijs kan leveren en kan vaststellen of de geleden schade is veroorzaakt door een wolf is onderzoeksinstituut Alterra, in opdracht van het Faunafonds van BIJ12, door middel van DNA-onderzoek. De uitslag van het onderzoek wordt gepubliceerd strikt in overleg met het Faunafonds.

Communicatiemethoden en – middelen:

Welke informatie hebben we nodig om de boodschap duidelijk te kunnen vertellen?

- De vijf W's en H: Wie, Wat, Waar, Wanneer, Waarom en Hoe?
- Besluit(en) over behandelbedrag
- Vastgestelde FAQ's

Kanalen

Websites	**Social media**	**Offline**	**Beheerder / contactpersoon**
Bij12.nl Bij12.nl/faunafonds	https://twitter.com/bij12nl https://www.linkedin.com/company/bij12 https://www.facebook.com/bij12.nl	Presentaties	
Faunaschade.nl			
Ipo.nl			
Wolveninnederland.nl			
<evt aanvullen>	<aanvullen>		<aanvullen>
Nb: gebruik steunzenders, zet kernboodschap op ieders website en verwijs naar centrale gezamenlijke website			
	Informatieve (You-Tube) filmpjes over de wolf		

Middelen

- Persbericht: perslijst + publicatie op website (incl url)
- FAQ's
- (Nieuws)berichten / nieuwsbrieven
- E-mail (alerts)
- Wolvenplan
- Publieke uitingen van de overheid (introductie wolvenproblematiek)
- Op maat gesneden presentaties
- Algemene folder
- Toegespitste folders
- Publiceren en interviews in vak-/doelgroep magazines

Woordvoerders /contactpersonen

	Eerste woordvoerder	**Tweede woordvoerder**
Faunafonds/BIJ12	Communicatie [redacted] [redacted] [redacted])	[redacted]
Alterra	Woorvoerder [redacted]	
Provincies		
Wolven in Nederland		

Deadline: gebaseerd en vast te stellen op ad hoc afspraken.

Acties:

- Opstellen gezamenlijk perslijst
- FAQ's eenduidig opstellen
- Alle woordvoerders/contactpersonen in beeld brengen

Gedachtegoed:

De communicatielijn van de provincies en BIJ12 is niet afhankelijk van de pers en media. De provincies en het Faunafonds zijn autoriteiten op het gebied van de wolf. Op het moment dat grondgebruikers, SBB en/of <aanvullen> zelfstanding met de pers communiceren, wijken de provincies en het Faunafonds niet af van hun vastgestelde communicatielijn maar zullen te allen tijde terug kunnen vallen op dit communicatieplan.

6. Vergunningen en ontheffingen

Flora- en faunawet

De wolf is aangewezen als beschermde soort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. Op 30 juni 2014 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (Staatscourant 18306). Voor beschermde inheemse diersoorten gelden een aantal verboden Afwijkingen van deze verboden kunnen onder voorwaarden worden toegestaan. Die voorwaarden zijn: het ontbreken van bevredigende alternatieven, de gunstige staat van instandhouding wordt niet belemmerd en er moet sprake zijn van een maatschappelijk belang. Het beoordelen van de gunstige staat van instandhouding zal voor in Nederland aangetroffen dieren afgemeten worden aan de gunstige staat van instandhouding van de Pools-Duitse populatie. Dit zal beschreven dienen te worden in een of meer grensoverschrijdende, regionale wolvenplannen ('population level management plans'). In beginsel zijn gedeputeerde staten bevoegd gezag voor het verlenen van ontheffingen, bijvoorbeeld wanneer deze nodig zijn ten behoeve van de openbare veiligheid.

Voor het transport van zieke of gewonde dieren ten behoeve van opvang en verzorging geldt op grond van de Flora- en faunawet een vrijstelling, neergelegd in het Besluit vrijstelling beschermde dier- en plantensoorten. Dit geldt voor vervoer waarbij binnen twaalf uren overdracht aan personen of instanties die gerechtigd zijn deze dieren onder zich te hebben.

CITES

De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. CITES-certificaten zijn gebonden aan een individu en worden niet vooraf verstrekt. Voor het vervoer van een wolf (dood of levend), ook binnen Nederland en ook als dit voor onderzoek of translocatie geschiedt, is in principe een CITES-certificaat vereist. Dat geldt ook voor producten/delen van een wolf. Bloed en weefsel vallen daar ook onder. Voor bepaalde aangewezen wetenschappelijke instellingen geldt overigens een soepel regime t.a.v. monsters van bloed, weefsel of speeksel, voor bijvoorbeeld DNA-onderzoek. Keutels en urine (die op natuurlijke wijze zijn uitgescheiden) vallen in elk geval buiten de CITES-regels. Voor in het veld gevonden wolvenkeutels zijn dus geen CITES-papieren nodig. Een CITES-certificaat is ook niet vereist voor spoedvervoer van een gewonde wolf naar een dierenarts, op voorwaarde dat het dier na behandeling weer op dezelfde plek wordt vrijgelaten.

Het transport van een dode wolf (of resten) naar een onderzoeksinstituut waar dissectie plaats vindt (bijvoorbeeld Alterra of DWHC) is 'praktisch-vrijgesteld'. Omdat het transport van een dode wolf naar een onderzoeksinstituut en het spoedtransport van een gewonde wolf naar een dierenarts in de praktijk zonder CITES-certificaat plaats kan vinden, is een certificaat pas noodzakelijk bij een vervolgtransport of opslag noodzakelijk. Certificaten kunnen worden aangevraagd bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO.

Wet dieren

Voor het vervoer van dierlijke bijproducten (materiaal van dierlijke herkomst niet bestemd voor menselijke consumptie) is een handelsdocument voorgeschreven. Door een wolf gedode landbouwhuisdieren worden op grond van de Wet dieren gezien als dierlijke bijproducten.

In Verordening (EG) nr. 1069/2009, (kortweg de basis verordening dierlijke bijproducten) is aangegeven hoe dierlijke bijproducten dienen te worden verzameld, vervoerd, verwekt of verwijderd. Als nationale bepaling (op basis van de Wet dieren) is aangegeven, dat kadavers van dieren, onvoorwaardelijk ter verwerking en verwijdering dienen te worden aangeboden bij de enig in Nederland erkende verwerkingsinrichting Rendac Son B.V., die geheel Nederland als werkgebied heeft toegewezen gekregen. Van deze verplichte aangifte, overdracht en verwerking (destructiebestel) kan worden afgeweken, indien het materiaal (de kadavers of delen daarvan) worden verzonden naar een bedrijf of inrichting die beschikt over een toestemming, om aldaar te worden gebruikt voor onderzoek of diagnose. Het vervoer gaat vergezeld van een handelsdocument in drievoud, waarbij de vervoerder en verzender ieder een kopie behouden, het origineel gaat met het kadaver of deel daarvan naar de aangewezen inrichting.

ESG-Alterra, Droevendaalsesteeg 3, 6708 PB te Wageningen, beschikt als onderdeel van de Wageningen Universiteit over een dergelijke toestemming voor het gebruik van dierlijke bijproducten voor onderzoek en diagnose. Na afloop van het onderzoek dient restmateriaal op voorgeschreven wijze alsnog te worden afgevoerd naar Rendac Son B.V.

Wet op de dierproeven

In verband met vangen en eventueel zenderen van een wolf is deze wet niet van toepassing volgens artikel 1b lid 7^{e}, indien identificatie (achterhalen herkomst) het hoofddoel is of het zenderen noodzakelijk is om op basis van het gedrag als overheid te kunnen beslissen over verdere stappen. Provincies vermelden in voorkomende gevallen in de ontheffing Wet Natuurbescherming dat vangen en verdoven en vervolgens DNA afname en zenderen ten behoeve van nadere identificatie en gedragsbeoordeling wordt toegestaan.

7. Financiën

De financiële verhouding tussen Rijk, provincies en Faunafonds inzake soortenbescherming, tegemoetkomingen in faunaschade en monitoring is in beginsel geregeld via het Natuurpact (2013).

BIJ12, unit Faunafonds, financieel gevoed door de provincies, bekostigt onderzoeken samenhangend met de afhandeling van schademeldingen. De provincies zijn verantwoordelijk voor het bekostigen van onderzoek dat nodig is om de aanwezigheid van wolven te monitoren. . Omdat deze informatie van belang is voor alle provincies zal BIJ12 als opdrachtgever optreden voor de gezamenlijke provincies.

De kosten die WiN en Alterra maken om taken uit te voeren samenhangend met verantwoordelijkheden van de provincies en het Faunafonds zullen door de provincies vergoed worden en zijn geraamd op € 15.000 per jaar. Het ministerie van EZ is verantwoordelijk voor het onderzoek en wetenschappelijk werk dat nodig is voor de instandhouding van de wolf in Nederland. Op grond hiervan vragen de provincies aan het ministerie om zorg te dragen voor de financiering van de werkzaamheden van Alterra ten aanzien van wolven, voor zover deze niet vallen onder de verantwoordelijkheid van de provincies.

8. Vervolg

De fase van territoriale wolven zal wellicht sneller actueel wordt dan we tot voor kort voor mogelijk hielden. In Niedersachsen is de populatie in 5 jaar toegenomen van 1 naar ten minste 5 roedels + nog 4 territoriale paren/dieren, in de afgelopen 2 jaar zijn daar 42 pups geboren die binnen de komende 2 jaar op zoek zullen gaan naar nieuw leefgebied. Daarom bevelen we aan om op korte termijn ook een operationeel draaiboek te laten opstellen voor de volgende fases.

Voor de volgende fasen is het opzetten van een monitoringssysteem van belang. In de eerste fase is een eenvoudige rapportage aan de Rijksoverheid nog voldoende; in de fase van vestiging zal gestandaardiseerde informatie beschikbaar dienen te komen. Een monitoringssystematiek en afspraken met deskundigenorganisaties kunnen daarin voorzien.

Het aanwijzen van leefgebieden is in de eerste fase niet aan de orde. Uit andere delen van Europa blijkt dat wolven goed in staat zijn om duurzaam te verblijven in een cultuurlandschap en daarom aanwijzen van leefgebieden niet noodzakelijk is. Of dit voor de Nederlandse situatie ook het geval is zal in een volgende fase afgewogen dienen te worden.

Hoewel er in het voorliggende plan van uit gegaan is dat de dichtheid aan wilde prooidieren niet van belang is in de fase van een zwervende wolf, verdient het aanbeveling om voor een volgende fase hierover in contact te treden met de Faunabeheereenheden en informatie over de verspreiding en dichtheid van de belangrijkste prooidiersoorten te bepalen. Het aanpassen van het beheer van prooidiersoorten kan mogelijk een bijdrage leveren aan het beperken van schade aan landbouwhuisdieren.

Indien zich in Nederland wolven vestigen en wellicht voortplanten kunnen deze niet los gezien worden van de grote Europese populaties. Voor in Nederland voorkomende dieren ligt het voor de hand om de dieren te beschouwen als onderdeel van de Pools-Duitse-populatie. Daarom is aansluiting bij de al bestaande initiatieven in Duitsland en Polen om een grensoverschrijdend beheerplan op te stellen.

9. Stroomschema

Een stroomschema is als excel-tabel bijgevoegd. In dit stroomschema kan op een eenvoudige manier bepaald worden hoe er in een bepaalde situatie gehandeld moet worden en wie daarbij betrokken dienen te worden.

10. Literatuur

Groot Bruinderink, G. W. T. A, H. A. H. Jansman, M. H. Jacobs en M. Harms, 2012. De komst van de wolf (*Canis lupus*) in Nederland. Een 'factfinding study'. Alterra-rapport 2339.

Groot Bruinderink, G. W. T. A., D. R. Lammertsma, C. Hoon, A.Kruft & R. Lanters, 2013a. De komst van de wolf in Nederland. Verlag van de workshop gehouden op 8 november 2012. Alterra-rapport 2403.

Groot Bruinderink, G. W. T. A. & D. R. Lammertsma, 2013b. Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland. Versie 2.0. Alterra-rapport 2486.

Hove, T. van den & K. Penning, 2012. Predatie op schapen in Limburg door hond of vos. Een nulmeting bij afwezigheid van grote predatoren de wolf en de lynx. Hogeschool HAS Den Bosch.

Linnartz, L. & T. Teunissen (red.), 2013. Verslag Wolvensymposium, 16 juni 2013. Wolven in Nederland.

Bijlagen

Bijlage 1

Protocol vondst dode wolf

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Sectienummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Veldvalidatie
Verricht door: Datum:
Foto's:

Omgevingssporen:
Waarnemer:
Contactgegevens:
Technisch rechercheur aanwezig:
NFI ingeschakeld:
Necrofiele entomofauna verzameld door:

Geslacht:
Omschrijving vindplaats: straat/bos/open terrein/ anders:
Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's vindplaats:
Foto's wolf:
Waarnemingen aan kadaver (letsel):
Dier getransporteerd door:

Samenvatting sectie bij DWHC (sectieverslag)
Sectie op foto en ander beeldmateriaal vastgelegd door:
Transponder: Ja/Nee Transponder nummer:
Leeftijd geschat: Leeftijd jaarringen:
Geslacht:
Lichaamsmaten:
- lengte (cm)
- gewicht
- kop-staart zonder pluim:
- staart zonder pluim:

Pollenmonsters gekamd/verzameld door:
Achterpoot:
Borstomvang:
Halsomtrek:
Oor (inclusief schets):
Afstand Canini (spits-spits cm): Boven: Onder:
Uiterlijk vacht (kleur en vorm):
Staart: Schoudervlek:

Oren:
Poten
Wolfsklauwen achterpoten:
Bijzondere kenmerken:

Foto's geheel dier, kop, poten, externe wonden, röntgenfoto:
Schotwonden (in- en uitschot):
Interne verwondingen:
Röntgenfoto gemaakt door:
Maaginhoud
Gewicht:

Inhoud:	soort	vol%
	.	.
	.	.
	.	.

Ectoparasieten:
Conditie:
Doodsoorzaak:
Voortplantingsstatus:

Te verzamelen monsters (t.b.v. partijen 1 t/m 5)

1. DWHC
Alle organen in Formaline 4%; histologisch onderzoek
Optioneel Glutaaraldehyde: Elektronenmicroscopie
Monsters - 80°C (Flat bottom tube)
Long
Hart
Lever
Milt
Nier
Maag
Darm
Brein
Uterus (if)
Gonade
Beenmerg
Feces
Lesions/abcessen
Monsters -20°C
Darm
Epiphyse bot
onderkaak
(tubes)
Urine
Bloed

2. Alterra (op onderdelen samen met Naturalis)
DNA monster Alterra/Naturalis:
Uitslag DNA-analyse:
Monsters -20 °C
Lever
Nier
Vet
Alcohol: Feces (prooidieranalyse macroscopisch)
Maaginhoud (macroscopische analyse), samen met Naturalis
Isotopenonderzoek (herkomstgebied), samen met Naturalis
Baculum (lengte & gewicht)
Kies/tand incl. wortel (leeftijdsbepaling); naar Naturalis voor een micro CT scan.

3. CVI (verzameld door DWHC)

2 x anale swabs	anitibioticum resistentie
Faeces	Hepatitis
2x Lever	Hepatitis, TBC
Ln long	TBC
Milt	TBC
Maaginhoud	Intoxicatie
Onderkaak	
Botje van de poot epifyse	

4. RIVM (verzameld door DWHC)

Monsters -80°C	
Dunne darm; afgebonden;	Echinococcus multilocularis
Dunne darm; -20°C en -80°C	
Coloninhoud	
(spoel)wormen op ethanol 70%	
Spierweefsel voorpoot (>20 g) -20C	Trichinella

5. Naturalis Zoveel mogelijk intacte huid en skelet: uiterlijk 14 dagen na sectie

Opmerkingen: Relatie overige protocollen: ja/nee

Bijlage 2

Protocol zichtwaarnemingen

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
Gemeld door:
Volgnummer:
Verricht door: Datum:
Waarnemer:
Contactgegevens:

Plaats: Tijd: Duur waarneming:
Afstand:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Omschrijving vindplaats: straat/bos /open terrein/heide/ anders:

Methode (1): auto/fiets/lopen/aanzit/speuren/met hond/ anders:
Methode (2): blote oog/verrekijker/telescoop/camera/anders:
Zichtomstandigheden: mist/regen/helder/dag/nacht/kunstlicht
Aantal dieren: bijzondere kenmerken:
Grootte:

Staarthouding: over de rug/recht hangend/sabelvormig hangend/horizontaal/tussen de poten geklemd/onbekend
Kleur: lichte tekening: Ja/nee/onbekend/ locatie:
Gedrag:

Foto's/ filmopnamen: ja/nee
Foto's/ filmopnamen: gedaan door/te bezichtigen bij:

SCALP score:
Overige sporen: zicht/prooi/keutel/huilen/sporen (ander protocol invullen)

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Bijlage 3

Protocol keutelvondst

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Verricht door: Datum:
Waarnemer:
Contactgegevens:

Omschrijving vindplaats: straat/bos/open terrein/ anders:

Plaats: kruising/berm/bandenspoor/midden op weg/ verhoogde plaats/nabij wilde prooi/nabij gehouden prooi/ anders:

Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's vindplaats:
Foto's keutel(s) met referentie (€ munt o.i.d.)

Ouderdom keutel: <24 uur/ 1-3 dagen/ <1 week/ >1 week
Lengte: Doorsnede: Geur:
Samenstelling macroscopisch: haren/ botmateriaal/tanden/hoeven

Samenstelling microscopisch:

DNA monster naar Alterra: Ja/ Nee
Monster doorgestuurd aan (ISPRA/Senckenberg):
Uitslag DNA-analyse Alterra:
Uitslag DNA-analyse Naturalis:
SCALP score:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Bijlage 4

Protocol huilen

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
- Betreft huilwaarnemingen van wolven zelf, niet van de mens
- Algemeen: dit laatste beperkt toepassen i.v.m. risico verstoring pups!

Verricht door: Datum:
Waarnemer:
Contactgegevens:

Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Methode: lopen/hoogzit/huilen uitgelokt/anders:

Tijd: Duur waarneming:
Geluidsopname: Ja/nee
Na te luisteren bij:
Minimaal aantal dieren: Afstand:
Richting:
SCALP score:

Andere sporen: zichtwaarneming/prooi/spoor/keutel (ander protocol invullen)

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Bijlage 5

Protocol actief speuren

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Waarnemers: Datum:
Plaats:
Waarnemingsdatum:
Afgelegde route:
Methode: auto/fiets/lopen
Weer:
Roedel(?):
Spoor gevolgd over lengte van (km):
Maximaal aantal (sub)adulte dieren: Aantal jongen:

Sporen: keutel/urine/oestrusbloed/haren/prooi/zichtwaarneming/huilen/(ander protocol invullen)

Locatie sporen:
Coördinaten: X Y

DNA monsters:
Uitslag DNA analyse:
SCALP score:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Bijlage 6

Protocol cameraval

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

Verricht door: Datum:
Waarnemer: Cameratype:
Contactgegevens: Winter/zomertijd:

Plaats: Tijd: Duur waarneming:
Afstand: Aantal beelden:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Omschrijving plaats: straat/bos /open terrein/heide/ wissel/ onverhard/ anders:

Zichtomstandigheden: mist/regen/helder/dag/nacht/kunstlicht/infrarood/flits
Aantal dieren: Bijzondere kenmerken:
Grootte:

Staarthouding: over de rug/recht hangend/sabelvormig hangend/horizontaal/tussen de poten geklemd/onbekend

Kleur: Lichte tekening: Ja/nee/onbekend/ locatie:

Gedrag/looprichting:

SCALP score:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Bijlage 7

Protocol wolfsspoor

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

Gemeld door:
Volgnummer:

Verricht door: Datum:
Waarnemer:
Contactgegevens:

Omschrijving vindplaats: straat/ /open terrein/ anders:
Substraat: zand/ klei/ veen/ sneeuw/ droog/vochtig/nat
Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's vindplaats:
Foto's met referentie (meetlint cm): Overzicht, Spoor, Spoorgroep (4 prenten), details Enkel/ dubbelprenten:

Spoor gevolgd over lengte van (m):
Lengte poot (zonder nagel): Breedte poot:

Gang: stap/ gesnoerd spoor/ dwarsdraf/ galop
Paslengte:
Leeftijd spoor: <24 uur/ 1-3 dagen/ <1 week/ > 1 week
SCALP score:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Bijlage 8

Protocol wolfsprooi

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Sectienummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Veldvalidatie

Verricht door: Datum:
Vertegenwoordiger Faunafonds (bij gehouden dieren):
Omgevingssporen: keutels/ haar/ prenten
Preventieve maatregelen:
Veehouder/Waarnemer:
Contactgegevens:
BRS-nummer van DR:

Soort: Geslacht:
Dode of nog levende prooi:
Bestemming nog levende prooi:
Omschrijving vindplaats: weiland, straat/bos/open terrein/ anders:

Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's omgeving, geheel dier, kop, poten, externe wonden:

Veldsectie: ja/nee Dier getransporteerd door:

Transponder: ja/nee Transponder nummer:
Oormerk:
Leeftijd geschat:
Bijzondere kenmerken:
Sleepspoor naar dekking:

Veldsectie prooidier

Bijtwonden (afstand tussen hoektanden): Krabsporen:
Versleping lichaamsdelen:
Vraatbeeld (buikholte geopend, ingewanden, botten, bloedingen etc.):
Conditie prooi:
Vermoedelijke datum/tijd van predatie:
Uitslag: Predator zeker/onzeker:

DNA monster naar Alterra/Naturalis: Ja/ Nee
Monster doorgestuurd aan (ISPRA/Senckenberg):
Uitslag DNA-analyse Alterra:
Uitslag DNA-analyse Naturalis:

SCALP score:

Huisdier (hond)/vee: verwijderen
wilde fauna: terug in natuur (cameraval)

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Bijlage 9

Protocol gevangen wolf/aangereden wolf

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Veldvalidatie
Verricht door: Datum:
Foto's:
Waarnemer:
Contactgegevens:
Personeel dierenambulance:
Geautoriseerd dierenarts:
Dier gevangen door (ontheffing Ff-wet; CITES):

Soort: Geslacht:
Omschrijving plaats vangst/aanrijding: straat/bos/open terrein/ anders:
Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's plaats vangst/aanrijding:
Foto's wolf:
Foto's geheel dier, kop, poten, externe wonden:

Aangereden wolf:
A.
Dier ter plekke gedood (afschot)/geëuthanaseerd:
Gedood (afschot)/geëuthanaseerd door:
Kadaver wolf naar DWHC: sectie standaard protocol Bijlage 1.

B.
Nog levend dier getransporteerd/behandeld door (bevoegdheid):
Gesedeerd:
Ogen beschermd:
Wolf gerevitaliseerd:
Transponder: Ja/Nee Transponder nummer:
Plaats waar gewonde wolf is opgevangen:
Plaats waar gewonde wolf is teruggezet:

Gevangen wolf:
Gechipt:
Chipnummer:

Lichaamsmaten aangereden/gevangen wolf
Gesedeerd:
Ogen beschermd:

Leeftijd geschat:
Lengte (cm):
Kop-staart zonder pluim: Gewicht:
Staart zonder pluim:
Achterpoot:
Borstomvang:
Halsomtrek:
Oor:
Afstand Canini (spits-spits cm): Boven: Onder:
Uiterlijk vacht (kleur en vorm):
Staart:
Schoudervlek:
Oren:
Poten
Wolfsklauwen achterpoten:
Ectoparasieten:
Conditie:
Voortplantingsstatus:
Bijzondere kenmerken (incl. wonden):

Monsters
DNA bloedmonster of wangslijmvlies:
Monster doorgestuurd aan:
Uitslag DNA-analyse:

Monsters -20 °C
Isotopenonderzoek (herkomstgebied)
Uitwerpselen:
Urine:
Bloed:
Monsters doorgestuurd aan:

Voorzien van zender
Type:
Frequentie:
Volgnummer:
Zender functionerend:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol veldbemonstering bijtwonden, t.b.v. DNA analyse

Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi.
Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015

Algemene aanwijzingen:

- Het grootste gevaar bij dit type bemonstering bestaat uit besmetting met materiaal uit een andere bron. Werk daarom altijd met handschoenen aan, en probeer elk contact tussen swab en eventueel vervuilde oppervlakken (anders dan de bijtwond) te vermijden.
- Bemonstering dient zo snel mogelijk na vondst van het kadaver plaats te vinden, maar in elk geval binnen 24 uur na de aanval. Succesvol resultaat is zeer zeldzaam voor bijtwonden van meer dan 24 uur oud.
- Bemonster altijd het verse kadaver, voordat deze eventueel wordt ingevroren.
- Bemonster bij voorkeur in duplo per bijtwond per kadaver.

Benodigde materialen per kadaver:

- Per bijtwond 2 swabs van type *Medical Wire Tubed Dryswab*, in gelabelde en afgesloten verpakking.
- Monsterbuis met opschrift "BLOEDWOL" (bevat enkele oranje silicakorrels)
- Flesje steriel water
- Latex handschoenen
- Buis met voorraad oranje silica-korrels
- Protocol wolf: beoordeling prooi (Bij12/Faunafounds; bijgesloten)
- Scalpel

Veldprotocol voor bemonstering per bijtwond:

1. Doe handschoenen aan

Optioneel: In geval van duidelijke verdenking aanvreten van wond door aaseters, verwijder de huid rond de wond met een steriel mes (bijgeleverde scalpel, of een ontsmet jachtmes). Dit voorkomt bemonstering van DNA van andere dieren dan de carnivore predator.

2. Draai de steriele buis van de swab open, en haal de swab uit de buis.

3. Giet enkele silica-korrels (~5) vanuit de voorraadbuis in de monsterbuis.
Check vooraf of de silica-korrels voldoende droog zijn; bij vochtopname verliezen de korrels hun oranje kleur. Kleurloze korrels zijn niet langer werkzaam. Neem in dit geval contact op met Alterra.

4. Maak de katoenen top licht vochtig door er een beetje steriel water op te druppelen.
Let op: indien de wond al duidelijk nat is, sla deze stap dan over en bemonster met een droge swab.

5. Rol de top van de swab over het oppervlak van de wond. Denk hierbij met name aan duidelijke bijtgaten van tanden en beweeg de swab ook in en door deze gaten.

6. Steek de swab terug in de buis. Voeg evt. nog enkele silicakorrels toe en druk dan de dop dicht.

7. Elke buis is voorzien van een uniek labelnummer. Noteer dit nummer op de aangegeven plaats op het bijgesloten formulier "protocol wolf" ("DNA monster(s) bijtwonden" en "DNA monster(s) omgevingssporen").

8. Herhaal stap 2-7 nogmaals met een nieuwe steriele swab voor dezelfde bijtwond.

9. Schraap met scalpel wat bebloede vacht/wol weg rond de bijtwond en stop dit in de buis met opschrift "BLOEDWOL". Schud de inhoud naar onder zodat het contact maakt met de silica.

10. Leg de swabs en bloedwol-monsters bij thuiskomst in de koeling (~4°C).
Niet invriezen: ontdooien bij transport en daarna opnieuw invriezen beschadigt het DNA.

11. De genomen monsters kunnen worden opgestuurd naar Alterra

Bijlage 11

Protocol veldbemonstering keutels, t.b.v. analyse DNA en dieet

Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi.
Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015

Algemene aanwijzing: Er is geen specifieke tijdslimiet voor bemonstering van keutelresten.

Benodigde materialen per kadaver:

- 50 ml buis met het label 'KEUTEL'. De buis bevat al ethanol.
- Zip-lock plastic zakje.
- Latex handschoenen
- Protocol wolf: beoordeling prooi (Bij12/Faunafounds; bijgesloten)

Veldprotocol:

1. Doe handschoenen aan

2. Draai de blauwe dop van de monsterbuis

3. Breek 2-3 centimeter van het uiteinde van een stuk keutel af, en doe dit in de buis.

4. Draai dop er goed op en schud het keutelfragment voorzichtig naar onderen, totdat het geheel ondergedompeld is in de ethanol.

5. Elke buis is voorzien van een uniek labelnummer. Noteer dit nummer op de aangegeven plaats op het bijgesloten formulier "protocol wolf" ("DNA monster(s) bijtwonden" en "DNA monster(s) omgevingssporen").

6. Stop de rest van de keutel in de plastic zak en sluit deze af met de ziplock. Schrijf monstercode van de ethanol-buis over op de sticker op de plastic zak.

7. Leg de buis bij thuiskomst in de koeling (~4°C).
Niet invriezen: ontdooien bij transport en daarna opnieuw invriezen beschadigt het DNA.

8. De monsterbuis kan worden opgestuurd naar Alterra

9. Leg de plastic zak met de rest van de keutel in de vriezer. Transport naar Alterra in overleg.

Bijlage 12

Protocol veldbemonstering haren, t.b.v. DNA analyse

Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi.
Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015

Algemene aanwijzingen:

- Er is geen specifieke tijdslimiet voor bemonstering van haren.
- Handschoenen niet handig, want statisch.

Benodigde materialen per kadaver:

- A5-envelop met het opschrift 'HAREN'
- Protocol wolf: beoordeling prooi (Bij12/Faunafounds; bijgesloten)

Veldprotocol:

1. Pak een pluk haren van 1 plek

2. Houd de haren tegen het licht en check of zich aan de uiteinden nog een haarzakje bevindt (kleine verdikking zichtbaar). Deze haarzakjes zijn belangrijk, want dit is de cel waarin zich het DNA bevindt.

3. Indien ten minste af en toe haarzakjes zichtbaar, stop de pluk haar in de envelop

4. Probeer in totaal tenminste 20 haren met haarzakje ter bemonsteren. Plak dan de envelop dicht.

5. Alle haren uit 1 envelop worden als 1 monster verwerkt. Stop haren van een tweede lokatie daarom in een nieuwe envelop.

6. Bewaar de envelop(pen) droog op kamertemperatuur

7. De genomen monsters kunnen worden opgestuurd naar Alterra

Bijlage 13

DNA-monsterkit prooiresten wolf

Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi.
Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015

Bedoeld voor:

Bemonstering van bijtwonden op en omgevingssporen rond kadavers

Inhoud per kit:

- Protocol prooiresten wolf (BIJ12/Faunafonds versie 20140813)
- Protocollen voor veldbemonstering van bijtwonden, keutels en haren
- 5 swabs voor bemonstering slijmresten bijtwonden (met monstercodes)
- 2 monsterbuizen zonder ethanol voor bloedwol (met monstercode)
- 3 monsterbuizen met ethanol voor bemonstering keutels (met monstercodes)
- 3 zip-lock plastic zakken voor bewaren gehele keutel (zie protocol keutel)
- 2 envelop voor bemonstering haren (met monstercode op sticker)
- 2 paar handschoenen
- 1 buis met silica-korrels (zie protocol bijtwonden)
- 1 klein buisje steriel water (2.5 ml; zie protocol bijtwonden)
- 2 steriele scalpelmesjes+houder (zie protocol bijtwonden)

Fabricage: September 2015

Alterra - WUR

Instructies bewaren monsters >24 uur:

Type:	Hoe bewaren
Swabs	Gekoeld op 4°C, niet vriezen
Bloedwol	Gekoeld op 4°C, niet vriezen
Keutel op ethanol (DNA)	Gekoeld op 4°C, niet vriezen
Keutel restant (dieet)	Invriezen in afgesloten plastic zak

Haren	Droog op kamertemp.

Gebruikte monsters svp samen met een kopie van het Faunafonds-protocol, **als pakketje** opsturen naar:

Alterra – Wageningen UR
p/a [redacted], Lumen B.207
Droevendaalsesteeg 3a
6708 PB Wageningen

Bij vragen:

[redacted] Mobiel: 0317-[redacted] / Prive: 06-[redacted]

[redacted] Mobiel: 0317[redacted] / Prive: 06-[redacted]

TAXATIERAPPORT PROOIDIER WOLF

A. Grondgebruiker / veehouder

1. Naam _____
2. Adres _____
3. Postcode / woonplaats _____
4. Telefoon mobiel _____
5. Email _____
6. Relatienummer _____
7. IBAN nummer _____

B. Datum en tijd

1. Constatering schade _____
2. Ontvangst melding _____
3. Taxatie _____

C. Vindplaats

1. Plaats _____
2. Coördinaten (RD) X_____ Y _____
3. Omschrijving locatie: O weiland O tuin O bos O dekking
   O anders, namelijk _____
4. Afrastering (foto's) 0 schapengaas 0 elektrisch draad
   0 geen O sloot

D. Prooi

1. Diersoort en ras _____
2. Geslacht O man O vrouw O onbekend
3. Leeftijd O jong O subadult O adult
4. Transpondernummer O ontbreekt O _____
5. Oormerknummer O ontbreekt O _____
6. Schadeberekening O stamboek O drachtig O dubbel ARR O zwoeger
   _____
   totaal € _____

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt O ja, door_____ O nee
2. Prooi van locatie verplaatst O ja, door_____ O nee
3. Status prooi O dood O levend
4. Conditie prooi a.d.h.v. beenmerg _____

5. Keeltrauma aanwezig O ja O nee
6. Onderhuidse bloedingen O ja O nee
7. Afstand tussen hoektanden _____
8. Sleepspoor prooi naar dekking O ja, geschatte afstand_____ O nee
9. Versleping lichaamsdelen O ja O nee
10. Vraatbeeld _____
11. Medebenutting door aaseters O ja, aaseter(s)_____ O nee

12. Geschatte datum/tijd van predatie _____
13. Honden in omgeving aanwezig O ja O nee
14. Bijzondere kenmerken _____
15. Conclusie predatie O ja, predator_____ O nee

F. <u>Omgevingssporen</u>

1. Keutels O ja, aantal_____ locatie t.o.v. prooi_____ O nee
2. Haren O ja, aantal_____ locatie t.o.v. prooi_____ O nee
3. Pootafdrukken O ja, aantal_____ locatie t.o.v. prooi_____ O nee

G. <u>Fotomateriaal</u>

1. Omgeving O ja, nummer(s)_____ O nee
2. Geheel dier O ja, nummer(s)_____ O nee
3. Externe wonden O ja, nummer(s)_____ O nee
4. Kop O ja, nummer(s)_____ O nee
5. Poten O ja, nummer(s)_____ O nee
6. Bijtwonden (incl. meetlat) O ja, nummer(s)_____ O nee
7. Keutels (incl. meetlat) O ja, nummer(s)_____ O nee
8. Haren O ja, nummer(s)_____ O nee
9. Pootafdrukken (incl. meetlat) O ja, nummer(s)_____ O nee

H. <u>DNA-monsters</u>

1. DNA-monster(s) bijtwond(en) nummer(s)_____
2. DNA-monster(s) omgevingssporen nummer (s)_____
3. Uitslag DNA-analyse (volgt later) _____

I. <u>Vervolgstappen</u>

1. Bestemming dode / levende prooi O Alterra O DWHC O dierenarts O Rendac
2. DNA monsters als pakket opsturen naar:

   Alterra – Wageningen UR

   p/a [redacted], Lumen B.207

   Droevendaalsesteeg 3 a

   6708 PB Wageningen

J. <u>Overige aanwijzingen en opmerkingen</u>

Overige sporen, zoals zicht/andere prooi/ huilen (ander protocol invullen)

_____

_____

_____

Aanwijzingen veehouder / waarnemer

_____

_____

_____

Overig

_____

_____

_____

K. <u>Conclusie – SCALP criteria</u>

O C1: harde feiten. Een bewezen waarneming van een wolf (doodvondst, levend vangst, genetisch, door een deskundige bevestigde foto van gehele dier zijkant of voorkant plus kop, telemetrie)

O C2: bevestigde waarneming van een wolf (door een deskundige bevestigde waarneming van sporen, prooi, uitwerpselen, foto, koor huilen)

O C3: onbevestigde waarneming van een wolf. Alle aanwijzingen waarbij een wolf als mogelijke veroorzaker niet is aan te wijzen of uit te sluiten (eventueel onder te verdelen in mogelijk of onwaarschijnlijk)

O F: uitgesloten dat er sprake is van een wolf gerelateerde waarneming

Eventuele (met redenen onderbouwde) bedenkingen aangaande deze taxatie kunt u binnen 8 dagen schriftelijk kenbaar maken aan het Bestuur van het Faunafonds, Leidseveer 2, 3511

Taxatierapport prooidier wolf - toelichting

Algemeen

Om voor een schadetegemoetkoming in aanmerking te komen, is het van belang te achterhalen of het gehouden dier door een wolf of een ander roofdier (bijv. vos, hond, das) is gepredeerd. Tevens is het noodzakelijk de aanwezigheid van wolven te bepalen voor de informatievoorziening over schadepreventie vanuit het Faunafonds en de monitoringsopgave van ministerie/provincies.

Voorwaarden tegemoetkoming Faunafonds

- Volgens beleidsregels binnen 7 dagen na constatering schade. DNA analyse moet echter binnen 24 uur uitgevoerd worden, waardoor zeer snelle melding gewenst is.
- bedrijfsmatig gehouden dieren (zie Gecombineerde Opgave van RVO) én in de eerste fase (zwervende wolf) ook hobbymatig gehouden schapen en geiten.
- prooidier mag niet afgevoerd/bij wonden aangeraakt worden, dient ter plaatse te blijven voor sectie door de Consulent faunazaken van BIJ12/Unit Faunafonds.
- de sporen en DNA-analyse wijzen de wolf als predator aan of maken het al dan niet aannemelijk. Alleen DNA-monsters nemen/laten onderzoeken als redelijk vermoeden van wolf aanwezig is!
- treffen van preventieve maatregelen is niet van toepassing in de eerste fase.

Kenmerkend voor predatie door wolf

Bij wolven gaat het veelal om landbouwhuisdieren, met name schaap en geit, waarvan vermoed wordt dat het gedood is door een wolf of ander groot roofdier. Kenmerken die kunnen wijzen op predatie door wolf zijn:

- een diepe, doelgerichte halsbeet als doodsoorzaak en weinig andere bijtwonden, hiervoor is sectie noodzakelijk. Verwijder wol/vacht om de halsbeet goed te kunnen bekijken;
- afstand tussen hoektanden 45 mm, doorsnede hoektand 4-5mm. Maak foto's met daarbij een meetlat als referentie;
- buikvlies met inhoud ligt naast het kadaver, meeste organen onaangeroerd;
- stukken van het kadaver verspreid;
- het vel is afgestroopt om bij het vlees op de botten te komen;
- er is veel vlees gegeten;
- de grote botten (ribben) zijn doorgebeten;
- veelal een redelijk lang sleepspoor richting dekking.

Aandachtspunten voor sectie en monstername

- Werk volgens "Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi" (Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015);
- werk met steriel materiaal, gebruik handschoenen, pincet e.d. om monster niet te verontreinigen en vanwege mogelijke overdraagbare ziekten;
- let ook op overige sporen in de wijdere omtrek, zoals uitwerpselen en prenten op wegen en bouwland, en haren aan draad.
-

Benodigdheden

- taxatierapport prooidier wolf
- Alterra DNA monsterkit
- camera (telefoon)
- meetlat
- jachtmes
- wildhaken

- schort
- wegwerphandschoenen
- tissues / natte schoonmaakdoekjes
- wildbak
- watervaste schrijfstift
- alcohol
- grote vuilniszakk

Interprovinciaal Overleg

Bijlage 16

Preventieve maatregelen

Deze preventieve maatregelen zijn overgenomen uit het “voorstel voor een wolvenplan” (Groot Bruinderink & Lammertsma, 2013). Voor meer uitleg wordt verwezen naar hoofdstuk 7 van dit rapport. Er is een nieuw rapport over preventieve maatregelen in voorbereiding (Houben & van Bommel, *in prep*.). Deze bijlage zal t.z.t. vervangen worden door de informatie die daarmee beschikbaar komt. De Commissie Onderzoek van BIJ12/Unit Faunafonds is voornemens de effectiviteit van preventieve maatregelen in Nederland te laten monitoren.

Ad hoc maatregelen ter preventie van wolvenschade

Voor het tijdelijk verjagen c.q. conditioneren van wolven zijn de volgende mogelijkheden beschikbaar:

1. optisch (vlaggetjeslijn, meestal rood).

2. akoestisch (vuurwerk, gaskanonnen).

3. mobiel waakhondenteam.

4. mobiel schriknet.

5. geur en smaak (geurgordijn, prooi behandelen met Bitrex, Conditioned Taste Aversion).

6. lichamelijk (paintball, rubberkogels, halsband GPS met elektroshock en virtual fence).

Permanente maatregelen ter preventie van wolvenschade

1. (5 draads, linten) elektrisch raster > 90cm en afstand tot de grond <20cm of

2. 90 cm hoge flexinetten (omheiningen van netten die stroom voeren) V>2000-3000V/ 1J, afstand

tot de grond <20 cm of 3. gaas >1,20 m op de bodem met een spandraad afgespannen.

Bijlage 17

Verklarende woordenlijst

Wolven in Nederland Wolven in Nederland is een samenwerkingsverband van een aantal natuurorganisaties die de eventuele komst van de wolf in Nederland op een zorgzame manier wil begeleiden. Wolven in Nederland bestaat sinds 2008. Het samenwerkingsverband bestaat uit de volgende organisaties: ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, Zoogdiervereniging, Koninlijke Jagersvereniging, Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid (IVN), Natuurmonumenten, Rewilding Foundation en Studio Wolverine.

NDFF De Nationale Databank Flora en Fauna is een natuurdatabank die gegevens van planten en dieren in Nederland beheert. Momenteel bevat deze databank meer dan 90 miljoen waarnemingen. Het Natuurloket verzorgt het beheer en de exploitatie van de Nationale Databank Flora en Fauna in opdracht van BIJ12. Aan de Nationale Databank Flora en Fauna werken veel verschillende organisaties mee.

DWHC Het Dutch Wildlife Health Centre is het nationaal wildziekten centrum dat ziekten onder in het wild levende dieren in Nederland signaleert en onderzoekt, de opgedane kennis verspreidt en adviseert over eventuele risico's voor mens en dier. Het DWHC wordt op dit moment gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken (EZ), het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), en de Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht.

Alterra Alterra is een kennisinstituut voor de groene leefomgeving. Alterra maakt deel uit van Wageningen University & Research Centre en levert expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan.

SCALP- Criteria Standaardaanduiding van de waarschijnlijkheid dat een waarneming betrekking heeft op een bepaalde diersoort (in dit geval de wolf). De aanduiding is ontwikkeld in het kader van het project "Status and Conservation of the Alpine Lynx Population". De volgende codes en omschrijvingen worden gebruikt:

C1: harde feiten. Een bewezen waarneming (doodvondst, levend vangst, genetisch, door een deskundige bevestigde foto van gehele dier zijkant of voorkant plus kop, telemetrie).
C2: bevestigde waarneming (door een deskundige bevestigde waarneming van sporen, prooi, uitwerpselen, foto, koor huilen).
C3: onbevestigde waarneming. Alle aanwijzingen waarbij een wolf als mogelijke veroorzaker niet is aan te wijzen of uit te sluiten (eventueel onder te verdelen in mogelijk of onwaarschijnlijk).
F: uitgesloten dat er sprake is van een wolf-gerelateerde waarneming.

WiN Wolven in Nederland is een samenwerking van Natuurmonumenten, ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, Koninklijke Jagersvereniging, IVN, IFAW, Studio Wolverine, Rewilding Foundation en de Zoogdiervereniging. Wolven in Nederland zet zich in om draagvlak voor de wolf te creëren.

Wolvenmeldpunt Plaats waar waarnemingen van wolven gemeld kunnen worden. Wolven in Nederland zal verzocht worden om dit Wolvenmeldpunt in te richten en beheren.

Interprovinciaal Overleg

Datum : 1 maart 2019
Portefeuillehouder :
Inlichtingen bij :
Telefoon : 06
Aantal bijlagen : -

Onderwerp : stand van zaken / vervolgstappen Interprovinciaal Wolvenplan

Kern van het onderwerp
Met de vaststelling van het Interprovinciale Wolvenplan ligt de uitwerking van het wolvenbeleid nu in belangrijke mate bij de individuele provincies. Voor een aantal acties blijft een gezamenlijke aanpak echter noodzakelijk. Wat staat provincies (de IPO-werkgroep Natuurwetgeving) en BIJ12 nog (in samenhang) nog te doen na vaststelling Interprovinciaal Wolvenplan in IPO Bestuur 24 januari 2019?

Voorstel/gevraagd besluit
Kennis nemen van onderstaande zaken, die zullen leiden tot een concreet voorstel tot opdrachtverlening in de hiernavolgende AAC VP (11 april 2019).

Aanleiding/context
Op 24 januari 2019 heeft het IPO Bestuur het Interprovinciaal Wolvenplan vastgesteld. Voor- en nadien is aandacht besteed aan de communicatie hieromtrent. Hoewel vastgesteld kan worden dat de communicatie goed verlopen is, zijn er en nog wel enige aandachtspunten voor het vervolg, waarover afspraken over de uitvoering ervan gemaakt zullen moeten worden.

Eén daarvan volgt uit de vaststelling van het wolvenplan door het IPO Bestuur, waaraan het Bestuur heeft toegevoegd dat '… *met de afspraak dat proefondervindelijk gaandeweg het traject wordt bezien of een beheerplan noodzakelijk is en wat daar dan in moet komen.'*

Met de vaststelling van het Wolvenplan is de huidige opdracht van de werkgroep die het wolvenplan voorbereidde (de werkgroep Lupus) beëindigd. Het is gezien de meer opdrachtgerichte wijze van werken van de AAC VP van belang om een nieuwe concrete opdracht te formuleren voor dergelijke vervolgacties. Onderdeel hiervan is een voorstel voor de aanpak en bemensing.

Vervolgstappen
Te onderscheiden zijn in hoofdzaak twee lijnen:
1. vervolgacties voor de IPO-werkgroep Natuurwetgeving
2. vervolgacties voor BIJ12

Tussen beide vervolgacties vindt overlap plaats ten aanzien van het uitwerken van een communicatielijn voor mogelijke ontwikkelingen en incidenten in de toekomst. Daarbij is zowel de inhoudelijke kennis uit de werkgroep nodig als kennis m.b.t. de communicatie-organisatie van BIJ12. Ook de communicatie-afdeling van IPO zal hierbij betrokken worden.

Opgemerkt zij dat de vervolgacties variëren van *korte termijn*-acties als voornoemd uitwerken van een communicatielijn voor mogelijke ontwikkelingen en incidenten in de nabije toekomst tot zaken van *langere adem* als het uitwerken van voornoemd beheerplan waarvoor ook internationale samenwerking (mede via het Rijk) nodig is.

Ad 1. Vervolgacties voor de IPO-werkgroep Natuurwetgeving
Op dit moment zijn onderstaande vervolgacties in beeld, waarvoor een gezamenlijke aanpak logisch lijkt. De werkgroep natuurwetgeving zal u een advies geven over de aanpak van deze punten.

1. Vaststellen vervolgacties (zie hieronder) en daaruit voortvloeiende nieuwe opdracht;
2. vaststellen welke werkvorm daar bij past (inclusief capaciteit);
3. adviseren AAC VP om de IPO-werkgroep Natuurwetgeving -cq voornoemde werkvorm daarbinnen- opdracht te geven tot uitvoering

Vervolgacties rechtstreeks voortvloeiend uit (opstellen) Wolvenplan;
a) Uitwerken communicatielijn voor mogelijk incidenten
b) Uitwerken mogelijkheden beheer(plan), mede in relatie tot ;
c) Internationale Samenwerking;
d) Vervolgactie Goudjakhals;
e) Opvanglocatie gewonde wolf (+ ontheffing)
f) Informeren politie en dierenambulances
g) Contacten met Centrale Commissie Dierproeven en Stichting Wildaanrijding Nederland ed.
h) Aanpassing provinciale beleidsregels faunaschade mbt wolf
i) Actualisatie/verbetering protocollen

Ad 2. Vervolgacties voor BIJ12
Het wolvenplan voorziet in een uitbreiding van de taken voor zowel team Faunazaken als team Natuurmonitoring in relatie tot de wolf. Hiervoor ontbreekt nog een formele opdracht. Daarnaast levert het toenemend aantal wolven in Nederland een verzwaring op van de huidige BIJ12-taken.

Momenteel wordt een onderzoek uitgevoerd om de advies- en voorlichtingstaken van BIJ12 op het gebied van faunazaken te (her)formuleren, hierin wordt een verkenning meegenomen naar de randvoorwaarden die BIJ12 nodig heeft om een eventuele verzwaring en uitbreiding van de taken in relatie tot de wolf uit te kunnen (blijven) voeren. Vooralsnog wordt rekening gehouden met een extra benodigde structurele inzet van minimaal 1 fte voor de uitvoering van de wolf gerelateerde taken. BIJ12 zet er op in hiervoor in de AAC VP 11 april 2019 een opdracht op te halen.

Consequenties
Zowel de IPO-werkgroep Natuurwetgeving als BIJ12 zullen voorgaande zaken uitwerken tot concrete voorstellen die beide geagendeerd zullen worden in de AAC VP op 11 april 2019, waarbij voorgesteld zal worden om respectievelijk de werkgroep en BIJ12 opdracht te geven om de dan uitgewerkte vervolgstappen uit te gaan voeren.

Bijlagen
Geen.

Naar een 'Kennisinstituut Preventie Wolvenschade' **2 november 2020**
door: [redacted]

Voorwoord
Deze notitie heb ik geschreven op persoonlijke titel vanuit mijn ervaringen als schapenhouder in Drenthe, als dossierhouder wolven van het Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders en als lid van de wolvencommissies in Gelderland en Drenthe. Het is bedoeld om de gedachten te ordenen en een eerste aanzet te geven tot de oprichting van een Nederlands kennisinstituut voor preventie van wolvenschade. De notitie is een levend document dat zich verder kan ontwikkelen op basis van de inbreng van een ieder die iets kan toevoegen.

Inleiding
In Nederland hebben de wolvencommissie Gelderland en BIJ12 een norm opgesteld voor preventieve maatregelen ter voorkoming van wolvenschade. (ref. 1, 2) Deze norm is gebaseerd op ervaringen in het buitenland, met name Duitsland en Zweden. (ref. 3,4)

In landen, waar al langer ervaring is met wolven, wordt in meer of mindere mate systematisch onderzoek gedaan naar de effectiviteit van de preventieve maatregelen. Zo is er in Zweden een 'Vildskadecenter' dat onderzoek doet naar en voorlichting geeft over preventie van diverse soorten wildschade. (http://www.viltskadecenter.se/) Het 'EU Large Carnivore Platform' heeft een overzicht gemaakt van praktijkonderzoeken naar de co-existentie tussen mensen en grote carnivoren: https://ec.europa.eu/environment/nature/conservation/species/carnivores/case_studies.htm

De effectiviteit van preventieve maatregelen ter voorkoming van wolvenschade hangt niet alleen af van de maatregelen zelf maar ook van de plaatselijke omstandigheden zoals het wildaanbod, de structuur van het landschap en het soort veehouderij. In Nederland zien we overeenkomsten maar ook grote verschillen met omliggende landen zoals Duitsland. Ook binnen Nederland zijn er grote verschillen. In Drenthe zijn geen wilde zwijnen en edelherten, die op de Veluwe wel aanwezig zijn. In Drenthe is het landschap een afwisseling van natuur- en landbouwgebieden, terwijl op de Veluwe de natuurgebieden veel meer aaneengesloten zijn.

Tot nu toe hebben vrijwel alle aanvallen door wolven plaatsgevonden op niet- of onvoldoende beschermd vee. Dat is niet verwonderlijk want verreweg de meeste schapen, die het meest kwetsbaar zijn voor aanvallen door wolven, zijn onbeschermd. Inmiddels hebben enkele tientallen schapenhouders hun dieren beschermd, meestal door middel van het plaatsen van wolfwerende afrasteringen. De schadestatistieken in Niedersachsen bevatten echter ook aanvallen op vee waarbij wel werd voldaan aan de daar geldende minimum eisen aan de bescherming. (ref. 5)

Op dit moment is er in Nederland geen systematische monitoring van de effectiviteit van de preventieve maatregelen ter voorkoming van wolvenschade. BIJ12 bijvoorbeeld heeft geen protocol voor het opmeten van de afrastering bij het opnemen van een schadegeval. Hierdoor is het onmogelijk om beweringen dat bepaalde preventieve maatregelen niet effectief zouden zijn te weerleggen of te onderbouwen.

Het op grote schaal plaatsen van wolfwerende afrasteringen vereist een grote inspanning en brengt hoge kosten met zich mee. Iedere vorm van preventieve maatregelen kent zijn beperkingen. Wolf-proof bestaat niet, wolfwerend wel. Om dierhouders te motiveren om preventieve maatregelen te nemen is het noodzakelijk dat er een goed onderbouwd en betrouwbaar inzicht komt in de mate van doelmatigheid onder de Nederlandse omstandigheden.

Naast de gangbare preventieve maatregelen (elektrische afrasteringen, 's nachts opstallen en kuddebewakingshonden) zijn er ook allerlei alternatieve preventieve maatregelen. Deze zijn veelal nog in ontwikkeling of de effectiviteit is nog niet aangetoond. Hierbij valt te denken aan diverse soorten halsbanden en methoden die gebaseerd op afschrikking door akoestische signalen of geur- en smaakstoffen. Gezien de snelle ontwikkelingen in de sensortechniek en de robotica is het niet ondenkbaar dat op termijn een methode op basis van nieuwe technieken praktisch toepasbaar wordt.

Kennisinstituut
Er zou een kennisinstituut opgericht kunnen worden met de volgende taken:
- Bijhouden van de (buitenlandse) literatuur. Relevante resultaten ontsluiten voor de Nederlandse situatie.

- Het (laten) uitvoeren van systematisch onderzoek van alle schadegevallen in Nederland (gegevensverzameling en analyse)
- Het uitvoeren van onderzoeken op het gebied van schadepreventie.
- Fungeren als kennisplatform op het gebied van preventie van wolvenschade. Ontwikkeling van voorlichtingsmateriaal.

De terugkeer van de wolf in Nederland is omstreden. Net als bij andere beladen onderwerpen wordt de betrouwbaarheid van overheidsinformatie en wetenschappelijk onderzoek al snel in twijfel getrokken. Het kennisinstituut moet proberen voor iedereen, zowel voor- al tegenstanders van de terugkeer van de wolf, gezaghebbend zijn. Het is daarom belangrijk dat zij onafhankelijk, gedegen, transparant en integer opereert.

Om de verbinding met de praktijk te onderhouden zou er een begeleidingsgroep met een vertegenwoordiging vanuit de verschillende groepen belanghebbenden moeten komen.

Het ligt voor de hand om het kennisinstituut te koppelen aan een nauw verwante specialisatie van een HBO of WO instelling, bijvoorbeeld Wildlife Management. Er kan op kleine schaal begonnen worden door vanuit een HBO lectoraat onderzoekstages en afstudeeronderzoeken uit te voeren. Eventueel kan in een later stadium het werkveld verbreed worden naar andere soorten wildschade.

Voorbeelden van projecten
- Analyse van de schadegevallen in Nederland.
- Analyse van de wolventerritoria in Duitsland. Welke roedels geven veel schade en welke niet? Welke factoren spelen hierbij een rol? (herkomst roedel, structuur van het landschap en de bevolking, wildstand, types dierhouderij, beschermingsmaatregelen?)
- Monitoring en evaluatie van wolfwerende afrasteringen m.b.v. wildcamera's en andere sensoren.
- Praktijkproef met alternatieve preventieve maatregelen. Bijvoorbeeld: anti-wolven halsband (in Nederland op de markt gebracht door Schapendokter) of e-shepherd (ref. 6)

Bronnen
1) BIJ12, Faunapreventiekit wolven
https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/wolf/

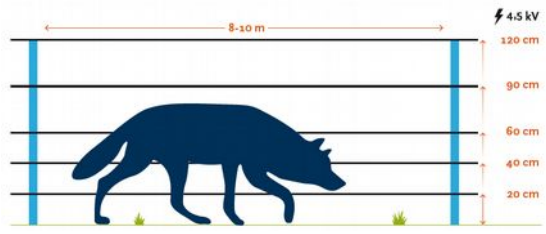
2) Gebiedscommissie Preventie Wolvenschade Gelderland, Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe
https://www.gelderland.nl/De-Wolf/Wolvencommissie

3) Bundesamt für Naturschutz. Empfehlungen zum Schutz von Weidetieren und Gehegewild vor dem Wolf. Bfn-Skripten 530, Bonn, 2019.
https://www.bfn.de/fileadmin/BfN/service/Dokumente/skripten/Skript530.pdf

4) Viltskadecenter, Preventing damage caused by wildlife, using different kinds of fencing, uitgegeven door het Zweedse wildschadecentrum, september 2003
http://www.viltskadecenter.se/pdfs/preventing_damage.pdf

5) Niedersächsischen Landesbetrieb für Wasserwirtschaft, Küsten- und Naturschutz (NLWKN), Nutztierschäden
https://www.nlwkn.niedersachsen.de/wolfsburo/nutztierschaden_karten_und_tabellen/nutztierschaeden-174005.html

6) Alternatieve preventieve maatregelen
anti-wolven halsband (https://www.schapendokter.nl/anti-wolven-halsband.html)
e-shepherd (http://www.eshepherd.biz)

Startnotitie RDA de wolf in Nederland

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

Onderwerp

Samenleven met de wolf in Nederland

Startvragen RDA

- Hoe kunnen we langdurig samenleven met de wolf in Nederland?
- Welke belangrijke vragen en problemen hierover worden in het huidige maatschappelijke debat over de wolf nog niet (of onvoldoende) geadresseerd?
- Welke aspecten vanuit dierenwelzijn (inclusief gezondheid) komen niet genoeg aan bod?
- Welke onderzoeksvragen staan nog open?
- Hoe kan het maatschappelijk debat over samenleven met de wolf (verder) worden gevoerd?

Doel

De Raad voor Dierenaangelegenheden wil, vanuit de positie van het dier, bijdragen aan het maatschappelijke debat over de positie van de wolf in Nederland. Dit wil de RDA doen door aan de hand van bovenstaande startvragen bureauonderzoek uit te voeren, diepte-interviews te houden en een brede discussiebijeenkomst te organiseren voor experts en betrokkenen. De uitkomsten hiervan zullen worden gepubliceerd. Daarbij zal de RDA niet nalaten om adviezen te formuleren over wat volgens hem (al dan niet door de actualiteit) noodzakelijk en urgent is om nog (extra) te doen, ondanks bestaande kennis, regelingen en maatregelen.

Aanleiding

De wolf is terug in Nederland, na 130 jaar afwezigheid[1]. Van deze inheemse wettelijk beschermde soort hebben op de Veluwe de eerste individuen zich gevestigd en in 2019 zijn daar de eerste welpen geboren. De eerste wolven worden zelfs alweer vermist. De komst van de wolf wordt toegejuicht door natuurliefhebbers. Jagers en boeren zijn minder blij en vrezen schade aan wild, vee en inkomsten: de meningen zijn verdeeld. En bovendien zijn er ook emoties en gevoelens lopen uiteen van blijdschap, ontroering, spanning en verrukking tot onbehagen, angst, machteloosheid en verlies van gevoel van zeggenschap. Dat de wolf in Nederland is, neemt de Raad als uitgangspunt.

Publieksenquête Kantar 2018

In de publieksenquête die Kantar in 2018 uitvoerde gaf ongeveer 58% aan het (helemaal) eens te zijn met de stelling dat we in Nederland de wolf niet moeten wegjagen, maar onszelf en onze dieren tegen de wolf moeten beschermen tegenover ongeveer 13% die het daar juist (helemaal) mee oneens was. De rest (ongeveer 29%) is het niet eens maar ook niet oneens met deze stelling.

[1] In 2012 verscheen nog een aardige studie over de mogelijke en onvoorspelbare komst van de wolf: *De komst van de wolf (Canis lupus) in Nederland. Een 'fact finding study'. G.W.T.A. Groot Bruinderink1), H.A.H. Jansman¸ M.H. Jacobs en M. Harms, Alterra-rapport 2339, Wageningen, 2012* http://edepot.wur.nl/230870

Op de vraag of wolven in hun natuurlijk gedrag niet moeten worden belemmerd, ook niet als dat gaat om jagen en zich met schapen voeden, antwoorde 30% (helemaal) mee eens, 32% (helemaal) mee oneens en 38% niet eens maar ook niet oneens.
Als de resultaten van de enquête verder worden bestudeerd, is te zien dat er een relatie is tussen acceptatie van de wolf en de mate van verstedelijking (tussen sterke en weinig verstedelijking). Naarmate de verstedelijking afneemt kan de wolf op minder sympathie rekenen.

Uitkomsten RDA-oriëntatieproces

De terugkeer van de wolf in Nederland is dus allesbehalve een neutrale aangelegenheid, dit kan vreedzaam samenleven met de wolf bemoeilijken. Voor de RDA reden om zich te oriënteren op 'de positie van de wolf in Nederland'. In twee oriënterende bijeenkomsten (augustus 2019 en Raadsvergadering november 2019) is het onderwerp de wolf vanuit verschillende invalshoeken uitgebreid aan bod gekomen. Voor de RDA zijn er voldoende redenen om zich verder te verdiepen in de positie van de wolf in Nederland: er zijn situaties waarin de belangen van dieren dreigen te botsen met onze of andere belangen (van bijvoorbeeld andere dieren) en er zijn onderbelichte risico's op het gebied van dierenwelzijn en gezondheid. Vanuit de positie van het dier kan de RDA wat toevoegen aan het maatschappelijk debat.

Het vervolgtraject richt zich op vragen over acceptatie van en omgang met de wolf[2]. Vragen die hierbij spelen gaan over hoe we kunnen samenleven met de wolf in Nederland, nu en in de toekomst. Deze[3] zijn gespecificeerd in de huidige startvragen (zie begin voorliggend document).

Achtergrondinformatie

Huidige stand van zaken (Nederland)

De wolf (*Canis lupus*) is in Nederland een beschermde (inheemse) diersoort op grond van de Wet natuurbescherming (2017). De wolf is tevens beschermd onder de Europese Habitatrichtlijn (1992) (ook aanwijzing Bern Conventie 1979). Het is volgens de Wet Natuurbescherming verboden om wolven te vangen of te doden, opzettelijk te verstoren, voortplantingsplaatsen of rustplaatsen te beschadigen of vernielen.
"De provincies zijn wettelijk verantwoordelijk voor het natuurbeleid in relatie tot wolven. Dit omvat de aspecten soortenbescherming, monitoring, tegemoetkomingen in

[2] Andere mogelijke categorieën startvragen waren: a) Hoe kijkt men naar de wolf in Nederland? (Mentale disposities en symboliek; betekenis en waarde van de wolf voor ons; de rol van het sublieme /schoonheid; de terugkeer van de wolf als symbool voor wat groters). b) Gevolgen van de komst van de wolf. (Repercussies komst van de wolf op gebied van welzijn, ruimtelijke vragen, esthetisch, respect en beleving, natuur en 'rewilding'').
[3] Subvragen die in de RDA besprekingen hierover aan de orde kwamen en mogelijk nog benut kunnen worden bij verdere uitwerking: Wat zijn de verschillende dimensies die bij de wolf horen? (Hoe) kan de wolf worden geaccepteerd in Nederland? Kunnen we (waarlijk) samenleven met de wolf? Zo ja, hoe en zijn we daar klaar voor? Zo nee: wat dan? Wat is er nodig om met wolven om te gaan nu en in de toekomst? Hoe kunnen burgers en belanghebbenden handelingsperspectieven worden gegeven? Hoe helpt een normatief kader en handvatten (ethische gereedschappen) voor het doden van individuele wolven voor de acceptatie? Wat is de ethische verantwoording voor de gekozen oplossingen door beleid? Is er een toekomst voor de wolf in Nederland, wat is daarvoor nodig? Hoe past de wolf in het ecosysteem van Nederland (draagkracht, voedselaanbod, populatiegrootte, beheer, wolvenwelzijn en -gezondheid, landgebruik, ideale omstandigheden)? Hoe dit past in de Nederlandse samenleving? Past de wolf wel in een gebied waar veel mensen leven? Wat moeten/kunnen wolven en mensen leren? Hoe gaat het in andere landen? Wat zijn oplossingen? Wat is de rol van het debat en spreken over de wolf? Hoe kunnen emoties daarin aan bod komen?

faunaschade en het verlenen van ontheffingen" (IPO, 2019). De omgang met wolven is primair gericht op bescherming. Provincies kunnen alleen bij uitzondering ontheffing verlenen, bijvoorbeeld op rond van openbare veiligheid. De 12 provincies hebben, vertegenwoordigd in het IPO, een interprovinciaal wolvenplan vastgesteld, de laatste versie is van januari 2019 (zie https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2019/01/Interprovinciaal-wolvenplan.pdf). Het plan gaat o.a. in op de voorgeschiedenis, wettelijke kaders, schade en preventie bij landbouwhuisdieren en tegemoetkoming van schade. Voor 'probleemwolven' wordt onderscheid gemaakt tussen contact met mensen, honden en vee. Volgens de omschrijving in het wolvenplan bevinden we ons in 'fase 4': er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland. De volgende fase 5, tien jaar na voortplanting, maakt geen onderdeel uit van het huidige plan. Bij het wolvenplan horen stroomschema's met scenario's om duidelijk te maken wie wanneer aan zet is om te handelen in situaties met een wolf. Dit stroomschema is echter niet online gepubliceerd. Het wolvenplan is wel gepubliceerd op de website van BIJ12, uitvoeringsorganisatie van de provincies, waar ook de schademeldingen en -afhandelingen plaatsvinden en hierover informatie wordt gegeven, zoals op https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/. De website https://www.wolveninnederland.nl/ bundelt informatie over de wolf in Nederland.

Eerdere uitingen RDA over de wolf

De RDA heeft het in zijn zienswijzen eerder over wolven gehad. In "Wegen van Welzijn van Dieren in de Natuur" (2017) werd de wolf als casus gebruikt om te laten zien hoe het afwegingskader kan worden gebruikt bij afwegingen over de komst van de wolf. In de "Staat van het Dier" (2019) zijn in de beschouwing over dieren in de natuur een vijftal verhaallijnen over de wolf en zijn historie beschreven die een rol spelen bij de verschillende associaties die de terugkeer van de wolf bij ons oproept. Er zijn over de wolf door team RDA oriënterende gesprekken gevoerd met provincie Gelderland en het ministerie van LNV over het wolvendossier en het maatschappelijk debat over de wolf. Van Europese collega-raden zijn verschillende rapporten ontvangen over de omgang met wolven.

Samenstelling forum en ondersteuning

De volgende leden hebben aangegeven te willen deelnemen aan het forum:

Het forum zal worden ondersteund door ( ) en .

Werkwijze

- Voorbereidend literatuuronderzoek en aanpak andere landen (ook actuele cijfers)
- Attitude mensen tegenover wolven (onderzoek LNV)- bijv. analyse kwalitatief

gedachtegoed in relatie tot moderne landbouwdiscussie

- Diepte-interviews met diverse experts vanuit verschillende relevante invalshoeken
- Op basis van diepte-interviews RDA discussie document opstellen
- Organiseren brede bijeenkomst met experts/betrokkenen met verschillende workshops rondom de wolf in Nederland. Daarin nadrukkelijk ruimte voor discussie over vragen die (nu) nog niet gesteld worden. Opzet bijeenkomst verder uitwerken, bijvoorbeeld workshops rond een top 5 van meest dringende zaken die in meerdere interviews worden genoemd, of 5 onderzoeksvragen rondom zaken die de RDA signaleert en belangrijk vindt vanuit het oogpunt van het dier
- Publicatie uitkomsten (vorm nog te bepalen)
- Eventueel: Wat kunnen de uitkomsten ons mogelijk leren over de aanpak van 'vergelijkbare' issues in de toekomst?

Planning

Augustus-Oktober voorbereidende werkzaamheden en diepte-interviews. Op zijn vroegst een bijeenkomst in november 2020.

Bijlage 4.d Wolvenwerkgroep 190121

Voorlopige onderzoeksopzet

Door [redacted]

De wolf in Nederland: Overwegingen van veehouders om wel of geen preventiemaatregelen te nemen tegen predatie op vee

Een aantal jaar geleden is de wolf teruggekeerd naar Nederland en inmiddels heeft de wolf zich ook officieel gevestigd. Hoewel veel mensen hier blij mee zijn, brengt de terugkeer van de wolf ook problemen met zich mee. Veehouders krijgen bijvoorbeeld steeds vaker te maken met predatie op hun vee door wolven. Dit betreft in de meeste gevallen schapen (BIJ12, n.d.). Predatie van wolven op schapen moet voorkomen worden om conflict tussen mens en wolf, maar ook juist tussen verschillende belanghebbenden te minimaliseren. Proactief handelen (voorkomen in plaats van genezen) is hierbij wenselijk.

Echter, blijft proactief handelen, door middel van preventiemaatregelen, in veel gebieden uit. Provincies als Drenthe, Gelderland, en Limburg hebben tegemoetkomingen beschikbaar gesteld voor veehouders die preventiemaatregelen wensen te nemen. Deze preventiemaatregelen worden echter nog te weinig genomen. In de provincie Gelderland bijvoorbeeld, waar €600.000 beschikbaar is gesteld als tegemoetkoming, is hier nog nauwelijks gebruik van gemaakt.

Dit onderzoek zal min of meer gaan over welke overwegingen veehouders maken omtrent het wel of niet nemen van preventiemaatregelen om hun vee te beschermen (en dus tegemoetkoming aanvragen). Ik vind het belangrijk om hierbij verder te kijken dan economische factoren, zoals financiële schade door verlies van vee, of kosten van het nemen van preventiemaatregelen. Belangrijke andere factoren kunnen bijvoorbeeld socio-cultureel (representatie van en ideeën over de wolf), politiek (provinciaal beleid en communicatie) en landschappelijk (bijvoorbeeld landschapstype) zijn (Dickman, 2010). Dit zal inzichten bieden in hoe het nemen van preventiemaatregelen door veehouders gemaximaliseerd kan worden.

Aangezien dit een Master thesis onderzoek is, lijkt het mij tevens interessant om te kijken naar of en hoe provinciaal beleid overeenkomt met het gedrag van mens en wolf , dit komt vanuit het concept *human-animal geography* of *more-than-human geography* (Pooley et al., 2017). Dus: komen de aangewezen risicogebieden overeen met waar het risico van predatie op schapen het hoogst is? En bevindt de vraag naar een tegemoetkoming voor preventiemaatregelen zich in de gebieden waar die tegemoetkoming ook beschikbaar is, of juist ergens anders (bijvoorbeeld in gebieden waar zwervende i.p.v. gevestigde wolven voorkomen)? Kortom, komt het gedrag van de wolf en van veehouders overeen met het opgestelde beleid en het hieruit verwachtte gedrag? Dit kan onder andere bijdragen aan het beantwoorden van de vraag of dit conflict in de kern een conflict tussen mens en wolf is, of een conflict tussen mensen.

Tot slot, is dit onderzoek relevant, omdat het voorkomen en minimaliseren van predatie op schapen door wolven essentieel is om draagvlak en tolerantie voor de wolf en voor het wolvenbeleid te behouden en/of te vergroten. Dit zal uiteindelijk leiden tot een hogere mate van *coexistence* (duurzame wolven populatie, legitiem beleid, sociale acceptatie, en acceptabele risico's voor mens en wolf) en dus het vreedzaam samenleven met de wolf (Carter & Linnell, 2016; Frank, 2016). Ook zal het vertrouwen in (overheids-) instanties toenemen wanneer predatie op schapen door goed beleid voorkomen wordt. Tevens zal het voorkomen en minimaliseren van predatie op schapen zogenoemde onzichtbare schade, zoals psychologische, emotionele, en *opportunity costs*, voor veehouders beperken (Barua et al., 2013). Tot slot, zullen bij het voorkomen van predatie de financiële kosten voor zowel veehouders en overheidsinstanties geminimaliseerd worden op de lange termijn. Bovenstaande redenen maken dit onderzoek erg relevant voor veehouders, overheidsinstanties (zoals BIJ12) en de samenleving als geheel.

Literatuurlijst

Barua, M., Bhagwat, S. A., & Jadhav, S. (2013). The hidden dimensions of human-wildlife conflict: Health impacts, opportunity and transaction costs. *Biological Conservation*, *157*, 309–316. https://doi.org/10.1016/j.biocon.2012.07.014

BIJ12 (n.d.) Wolf. Retrieved from https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/wolf/

Carter, N. H., & Linnell, J. D. C. (2016). Co-Adaptation Is Key to Coexisting with Large Carnivores. *Trends in Ecology and Evolution*, *31*(8), 575–578. https://doi.org/10.1016/j.tree.2016.05.006

Dickman, A. J. (2010). Complexities of conflict: The importance of considering social factors for effectively resolving human-wildlife conflict. *Animal Conservation*, *13*(5), 458–466. https://doi.org/10.1111/j.1469-1795.2010.00368.x

Frank, B. (2016). Human–Wildlife Conflicts and the Need to Include Tolerance and Coexistence: An Introductory Comment. *Society and Natural Resources*, *29*(6), 738–743. https://doi.org/10.1080/08941920.2015.1103388

Pooley, S., Barua, M., Beinart, W., Dickman, A., Holmes, G., Lorimer, J., Loveridge, A. J., Macdonald, D. W., Marvin, G., Redpath, S., Sillero-Zubiri, C., Zimmermann, A., & Milner-Gulland, E. J. (2017). An interdisciplinary review of current and future approaches to improving human–predator relations. *Conservation Biology*, *31*(3), 513–523. https://doi.org/10.1111/cobi.12859

Agendapunt 5 Voorstel uitwerking handelingsprotocollen wolf

Aan: IPO Wolvenwerkgroep
Van:
Datum: 12 maart 2021

Aanleiding:
Onderdeel van de actualisatie van het Interprovinciaal Wolvenplan betreft de uitwerking van handelingsprotocollen voor de wolf in Nederland (BAC VP 12 november en 17 december 2020). Hierbij is afgesproken dat het LOW bij de uitwerking van deze protocollen wordt betrokken (BAC VP 12 november 2020, agendapunt 3a, startnotitie Landelijk Overleg Wolf).

T.b.v. de uitwerking van de handelingsprotocollen wordt nu een Plan van Aanpak voorgelegd. Om de hierin voorgestelde aanpak te illustreren is tevens een start gemaakt met de uitwerking van een 'Handelingsprocotol: Aangereden dier – mogelijk wolf'.

Doel: ter bespreking, voorlopig vaststellen en agendering in LOW bespreken.

Bespreekpunten:

1. Concept 'Plan van Aanpak Handelingsprotocollen voor wolf in Nederland'
   1.1. Kan de werkgroep instemmen met het Plan van Aanpak? Zie **bijlage 5.1**
   1.2. Kan het Plan van Aanpak geagendeerd worden in het LOW?

2. Concept 'Handelingsprotocol Aangereden dier – mogelijk wolf'
   2.1. Heeft de werkgroep aandachtspunten bij de voorgestelde opzet van het handelingsprotocol Aangereden dier – mogelijk wolf? Zie **bijlage 5.2**
   2.2. Heroverwegen dan wel bevestigingen van 2 uitgangspunten in het huidige wolvenplan t.b.v. de verdere uitwerking van het handelingsprotocol. Zie **bijlage 5.3**

Werkt voor provincies

Memo

Van	
Afgestemd met	
Aan	IPO Wolvenwerkgroep
Datum	13 oktober 2021
Onderwerp	Discussie projectvoorstel 'innovatieve rasters' / onderzoeksagenda wolf
Bijlage(n)	10.1 Projectplan innovatie rasters 10.2 Financieringsverzoek

5.1 Discussienotitie projectvoorstel innovatieve rasters

Al in de WWG vergadering van 21 september hebben we kort stil gestaan bij mogelijkheden voor onderzoek m.b.t. de wolf. Ook is separaat nog per mail opgeroepen om hierop te reageren. Daar is echter vrijwel geen reactie op gekomen.

Tegelijkertijd lag ook toen al een 'Projectplan innovatieve rasters' met een financieringsverzoek voor. Inmiddels worden wij door de indieners, en hebben vanuit de VGSN hiervan, aangesproken om hierop te reageren. M.a.w. het is zaak dat wij hierover tot een standpunt komen!

Reden om beide punten nogmaals te agenderen.

Projectplan innovatieve rasters

1. Wat vinden wij van dit voorstel?
Mijn suggestie is om hierop te willen ingaan en hierover (ook bij afwijzing) in gesprek te gaan met en . Mogelijk kan dit leiden tot enige bijstelling en nadere duiding van de financiering.
Een van de aandachtspunten is dat dit voorstel ook effect heeft op de door ons gehanteerde normen voor wolfwerende rasters.
2. Bij positieve keuze: is hiervoor budget beschikbaar?
Hierbij kan ik mij voorstellen dat vanuit één of meer provinciale wolvencie's middelen beschikbaar worden gesteld vanuit de inzet voor preventieve maatregelen. Er wordt nu om ruim €83.000 gevraagd.
3. Invulling en uitvoering?
Voorstel is dat vanuit een of meer wolvenprovincies dit wordt opgepakt en dat die personen ook in overleg gaan met en .

Onderzoeksagenda wolf

1. Zijn er onderzoekswensen?

Misschien is onderzoeksagenda een groot woord voor het doel om na te gaan of er wensen zijn. Zo ja dan zullen we deze moeten gaan vormgeven. Ook hierop zijn tot nu toe eigenlijk geen voorstellen voor gekomen. Wat niet weg neemt dat we hierbij nog een poging doen om te inventariseren.

Het gaat er om dat als er eventuele kennisleemtes en onderzoeksvragen zijn, wensen voor praktijkproeven e.d.. dat we die op een rij krijgen. Daarna bezien of en hoe we hiermee verder kunnen gaan. Het is denkbaar dat hierin kan worden bijgedragen via de BIJ12 onderzoeksagenda.

NB: vanuit Bij12 is vooral de relatie naar schade/preventie van betekenis. Vanuit bredere optiek is het denkbaar om meer op de wolf zelf gericht onderzoekswensen te uiten. Uiteraard zullen we in alle gevallen financiering moeten hebben.

Daarom de oproep om met wensen en suggesties voor concrete onderzoeksvoorstellen te komen. Graag in de vorm van een korte tekst waarin doel en beoogde werkwijze en wellicht kostenraming is aangegeven.

Bijlage 5.1 Wolvenwerkgroep 160321

Plan van Aanpak Handelingsprotocollen voor de wolf in Nederland

Concept Plan van aanpak versie 110321 opgesteld door :

Plan van Aanpak Handelingsprotocollen voor de wolf in Nederland

1. De aanleiding

De wolf is een beschermde diersoort in Nederland en valt onder internationale en nationale wetgeving. De 12 provincies worden geacht om, op basis van het Interprovinciale Wolvenplan, ieder zelf op een goede manier met de wolf om te gaan. De komst van de wolf roept zowel enthousiasme als onrust op. Het is niet altijd te voorspellen hoe zo'n dier zich gaat gedragen. Bovendien zijn er verschillen tussen een jonge, zwervende, solitaire wolf en gevestigde wolven die in een roedel leven.
Veel partijen in Nederland bemoeien zich met de wolf, variërend van terreinbeherende organisaties, wetenschappers en ecologen, belangenorganisaties van boeren en schapenhouders tot aan hulpdiensten en toeristische organisaties.
Provincies moeten weten, wat hun rol precies is, in welke gevallen ze zelf actie moeten ondernemen of moeten schakelen met onder andere hulpdiensten, hoe ze de juiste afwegingen moeten maken en wanneer ze bedrijven en burgers moeten informeren.
Dit geldt in het algemeen, als een wolf in een provincie is gesignaleerd of zich gevestigd heeft en in versterkte mate in geval van incidenten en calamiteiten. Dan moet er snel en adequaat worden gereageerd.

Duidelijke handelingsprotocollen

Daartoe is het belangrijk, dat provinciale bestuurders en ambtenaren goed op de hoogte zijn van de gedragingen van wolven en van de regels en wetgeving. Nu is er het IPO Wolvenplan, waarin al veel nuttige informatie staat waarmee provincies aan de slag kunnen. Dit plan wordt in 2021 geactualiseerd. Het plan biedt weliswaar een aantal protocollen (zie bijlage 1 Interprovinciaal wolvenplan), maar deze dekken niet alle situaties die zich met wolven kunnen voordoen en zijn niet praktisch genoeg om bij incidenten heel snel in actie te kunnen komen. Niet alleen provincies hebben behoefte aan concrete handvatten. Ook andere organisaties zoals de TBO's, gemeenten, belangengroepen van veehouders en Wolven in Nederland willen meer duidelijkheid en denken na over en studeren op eigen protocollen.

Er komen steeds meer wolven in Nederland en daardoor kunnen zich ook vaker incidenten voordoen of situaties ontstaan die niet helemaal duidelijk zijn maar die wel vanwege onrust bij boeren en burgers om snelle interpretatie en actie vragen. Het is daarbij onwenselijk indien provincies in gelijke gevallen verschillend gaan optreden, zeker ook gezien de polarisatie van voor- en tegenstanders van de wolf en de ophef die bij incidenten in de media en de social media ontstaat.

In het IPO Wolvenoverleg werken de 12 provincies onder leiding van BIJ12 al samen aan de nieuwe versie van het IPO Wolvenplan en het lijkt daarom logisch om vanuit dit overleg te gaan werken aan een serie handelingsprotocollen die als bijlage kunnen worden opgenomen

en dus ook via de ambtelijke lijn van het IPO worden vastgesteld en daarmee een officiële status krijgen.

2. De doelstelling
Het doel is om te komen tot een serie handelingsprotocollen die voor provinciale bestuurders en ambtenaren handvatten bieden hoe te handelen in geval feitelijke situaties bij incidenten met wolven. Deze moeten juridisch en ecologisch juist zijn en tegelijkertijd concreet, beknopt en praktisch om meteen handelend te kunnen optreden. Ook de communicatieve aspecten worden daar bij in beeld gebracht.
Er zullen handelingsprotocollen voor verschillende (nog nader te bepalen) situaties worden opgesteld. Iedere provincie kan de protocollen zelf verder invullen met regionale gegevens, zoals contactpersonen van provincie, veiligheidsregio's, belangenorganisaties etc. Het gaat hierbij om openbare informatie waarmee professionals aan de slag kunnen gaan.

Onder handelingsprotocollen verstaan we hoe op te treden bij een duidelijk afgebakend incidentele gebeurtenis annex feitelijke situatie.

Onder handelingsprotocollen verstaan we overzichten waarin aangegeven is hoe te handelen bij incidentele gebeurtenissen. Een voorbeeld van het eerste is een duidelijk afgebakend incident als de vondst van een aangereden gewonde wolf. In andere gevallen biedt een protocol een handelingsperspectief om vanuit een probleemsituatie hiermee om te gaan.

De protocollen worden eenmalig vastgesteld door het IPO en opgenomen als bijlage bij het vernieuwde IPO Wolvenplan. Ze zijn echter niet statisch, maar kunnen op basis van nieuwe kennis, ervaringen en feiten geactualiseerd worden.
De protocollen worden gebundeld en zijn (anoniem) openbaar beschikbaar op de website van BIJ12.

3. De opdracht en werkwijze
Enkele zaken die ik hieronder bespreek kunnen parallel aan elkaar worden uitgevoerd.

a) Het projectteam inventariseert welke **feitelijke situaties** zich kunnen voordoen. Dit o.a. kan op basis van het bestaande IPO Wolvenplan (lopende tekst en bijlagen), informatie uit buurlanden bestuderen plus enkele provinciale protocollen (Overijssel).
b) Informeel dit bespreken in het LOW en met WiN. Dat is goed voor het draagvlak.
c) Het projectteam checkt de uitkomsten bij het IPO Wolvenoverleg en stelt zo nodig bij. Vaststellen wat we wel en niet gaan doen.
d) Het projectteam stelt een lijst van algemene **criteria** op waaraan een handelingsprotocol moet voldoen. Hierbij een voorzet:
    - praktische zaken als lengte, leesbaarheid, duidelijke verwijzingen naar mensen en organisaties binnen en buiten de provincie, etc.
    - versienummer, datum, vindbaarheid van de meest actuele versie
    - aangeven van juridische kaders, plus aangeven van onzekerheden
    - eigenaarschap, afspraken voor updates

- beslisboom: wie beslist waarover, op welk moment, binnen welke termijn, wie is wanneer het bevoegde gezag? welke informatie is nodig, wie verschaft deze? wordt er in overleg met stakeholders besloten, zo ja met wie?
- wat te doen bij onvolledige informatie of bij afwezigheid van stakeholders of specialisten?
- afbakening: rol van provincie, veiligheidsregio, politie, etc.
- communicatie: welke informatie mag of moet gedeeld worden, met wie, tot op welk detailniveau in tijd en ruimte? Actief of passief, welke kanalen, gericht aan wie?
- opsomming van passende acties, middelen, beschikbaarheid en contacten (bijv. zenderen, opvanglocatie, afschieten, hulp door bijv. dierenartsen, deskundigen voor de beoordeling van de situatie, preventiemiddelen, etc.)
- verwijzing opnemen voor het geval het toch geen wolf betreft, maar een ander dier dat schade aanricht of onrust veroorzaakt: hond, vos, goudjakhals,
- welke ondersteuning is beschikbaar voor de div. stakeholders, via welke kanalen aan te vragen?
- info over monitoring, schadeafhandeling, dna-afname

e) Maak het praktisch: **uitwerking van 2 cases**. Aangereden wolf, wolf overleden en aangereden wolf, wolf leeft nog.
f) Afstemming met koepels van benodigde externe partijen, zoals: Stichting Wildaanrijdingen, Dierenambulance, Veiligheidsregio en WBE's.
g) Dit leidt tot 2 concept-protocollen. Bespreken in het IPO Wolvenoverleg. Is het praktisch genoeg, zijn de stappen en procedures helder, is het juridisch juist, zijn de juiste partijen in beeld, zijn alternatieven beschreven (bijvoorbeeld: wat als een bepaalde partij onbereikbaar is?), is duidelijk wie wanneer waarover en met wie communiceert? (bijvoorbeeld om TBO's, toeristische organisaties, burgers of boeren te waarschuwen)
h) **Bijstellen van deze 2 protocollen en uitwerking van de overige.** Ook dit weer via informele afstemming met o.a. het LOW en WiN.
i) **Logische indeling** van protocollen maken.
j) Blijven checken met veiligheidsregio's, dierenambulance en andere relevante partijen.
k) Het geheel een laatste keer bespreken in het IPO Wolvenoverleg en dan de ambtelijke lijn van het IPO insturen.
l) Uitkomsten van het juridische onderzoek en de fact finding study betrekken bij het opstellen van de protocollen.
m) Na vaststelling de **protocollen beschikbaar maken**:
    - De bundeling via de website van BIJ12.
    - Per provincie een bestuurlijk en ambtelijk contact. Zij zorgen voor de vertaling naar hun eigen provincie. Zij zorgen voor het informeren van de juiste stakeholders intern en extern. Bijv. via de provinciale wolvencommissie.
n) Het projectteam maakt een **oplegger voor de provincies**: hoe dit protocol in de eigen organisatie onder de aandacht te houden, wat te doen als er wijzigingen zijn (versienummers, partijen informeren), suggesties om op de juiste manier provinciale partners te betrekken en het protocol met hen te delen, tips om te zorgen dat hun medewerkers dit ook tussen de oren krijgen, praktische zaken als het delen van het protocol op de eigen website.

Het resultaat
Een serie losbladige, printbare en digitaal te ontsluiten protocollen, gemakkelijk te actualiseren, die het framework bieden voor provincies om verder in te vullen.
Hierbij een oplegger voor provincies met tips over versienummers, implementatie, updates, communicatie, etc.

4. Personele inzet
Wie voert wat uit, wie coördineert, wie bewaakt de voortgang, wie rapporteert aan [redacted] [redacted] en [redacted] (intern BIJ12), wie zorgt voor agendering in het IPO Wolvenoverleg en voor de routing binnen het IPO?
De afspraken over verantwoordelijkheden en inzet (beschikbare uren) per persoon.
- communicatieadviseur BIJ12: trekker en schrijver: [redacted]
- inzet provincie Drenthe: [redacted]
- inzet provincie Brabant: [redacted].
- inzet BIJ12: [redacted]
Hebben we hiermee voldoende capaciteit?

5. Budget
Indien er kosten zijn van bijvoorbeeld personele inzet of materiaal, dan deze hier benoemen.
P.M.

6. Planning, fasering, mijlpalen
Deel- en eindproducten, terugkoppelingen. Koppelen aan vergadercycli van IPO wolvenwerkgroep en LOW.
P.M. Nader in te vullen.

7. Risico's en maatregelen
Risico: Andere partijen komen zelf met protocollen.
Maatregel: Partijen blijven betrekken, bevragen, informeren.

8. Evaluatie
p.m.

BIJLAGE 1:
Voorbeelduitwerking [redacted]

BIJLAGE 2 : Lijst van mogelijke feitelijke situaties
PM. nader invullen

Concept Handelingsprotocol – Melding van een aangereden wolf
Versie 12-3-2021,

1. *Doel*
   1.1. Primaire doelen:
      1.1.1. borging openbare orde en veiligheid (incl verkeerveiligheid/vrije doorgang wegen)
      1.1.2. bescherming wolf
   1.2. Secundaire doelen:
      1.2.1. filteren van meldingen op waarschijnlijkheid wolf
      1.2.2. DNA en ander bewijs veiligstellen

2. *Communicatie*
   2.1. Vooraf:
      2.1.1. BIJ12: Informeert alle betrokken instanties over handelingsprotocol, plaatst Handelingsprotocol + korte brochure op website
      2.1.2. Provincies en WiN: Verwijzen op website naar website BIJ12
   2.2. N.a.v. incident:
      2.2.1. Provincie brengt z.s.m. persbericht uit (volgens communicatieplan)

3. *Betrokkenen + rollen* [PM: nog niet compleet]:

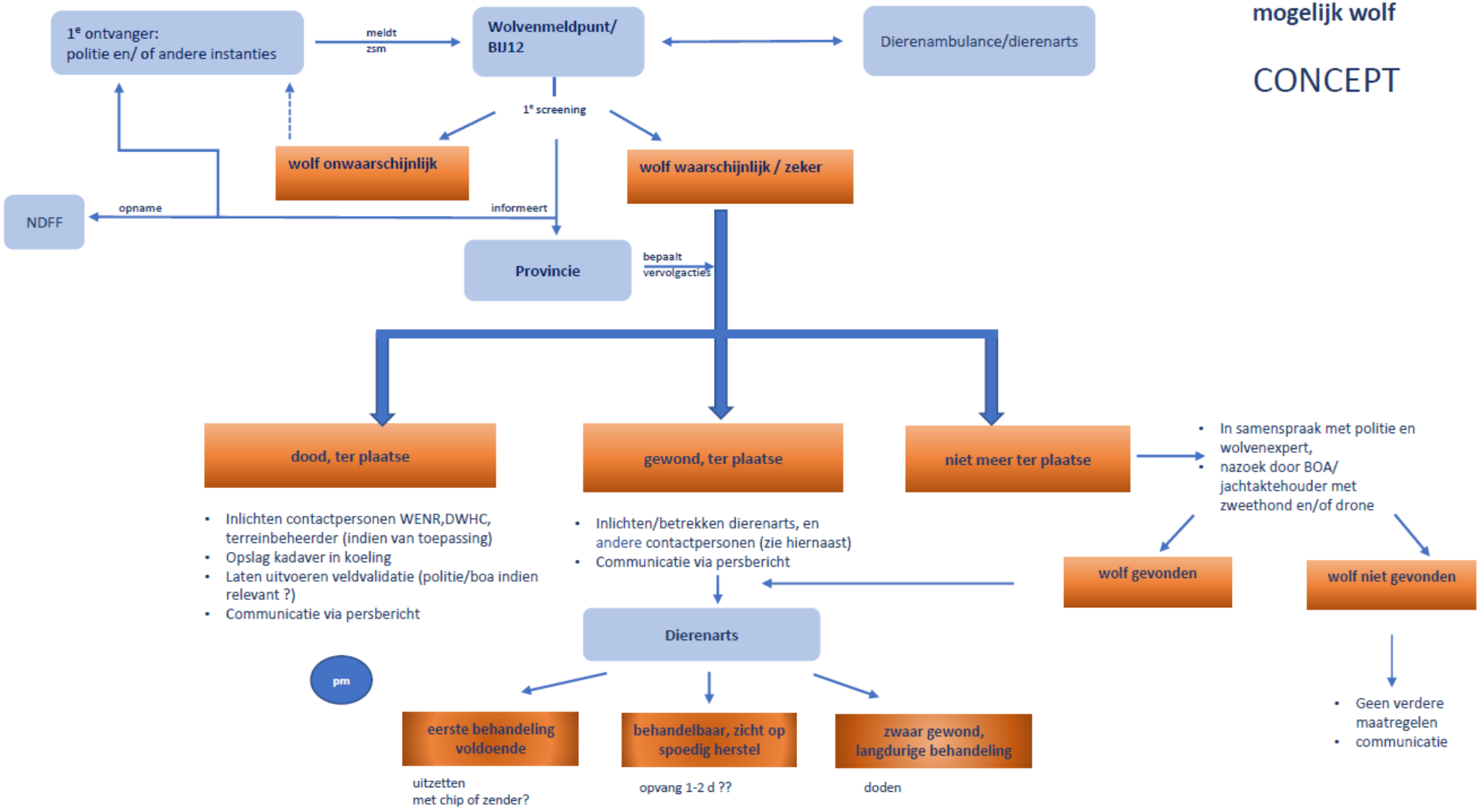
1	Politie	eerste ontvanger van de melding, regie over afhandeling van de aanrijding
2	Dierenambulance	eerste ontvanger van de melding, vervoer gewonde wolf
3	Dierenarts	Beoordeling of behandeling gewonde wolf mogelijk is
4	WENR	Verzamelen DNA en ander bewijs ter plaatse, DNA-onderzoek
5	DWHC	Sectie + veterinair onderzoek wolf
6	Gemeente	eerste ontvanger van de melding, assisteren bij afhandeling aanrijding
7	Terreinbeheerder	eerste ontvanger van de melding, assisteren bij afhandeling aanrijding
8	Wolvenmeldpunt	eerste ontvanger van de melding, snelle screening op waarschijnlijkheid wolf, advisering politie en/of provincie over afhandeling aanrijding, melding na validatie opnemen in NDFF
9	Provincie	eerste ontvanger van de melding, communicatie via persbericht, verlenen vereiste toestemmingen, zie onder 4.
10	Ministerie LNV	Verlenen vereiste toestemmingen, zie onder 4

4. *Vereiste vergunningen en/of ontheffingen*
   [PM: relatie met juridische analyse]

5. *Openstaande discussiepunten*
   - Rol dierenarts bij door aanrijding gewonde wolf
   - Opvang gewonde wolf.
   - ➔ Zie notitie *'Discussiepunten t.b.v. IPO Wolvenwerkgroep i.v.m. Handelingsprotocol Melding aangereden wolf'* d.d. 10-3-2021.

Melding aangereden dier mogelijk wolf

CONCEPT

Uitwerking Handelingsprotocol Melding aangereden dier – mogelijk wolf

1. *Ontvangst melding aangereden dier – mogelijk wolf*
   - *1.1. Een waarnemer van de aanrijding meldt rechtstreeks aan een instantie:*
     - Meest waarschijnlijke eerste ontvanger van de melding: Politie
     - Mogelijke andere ontvanger(s) van de melding:
       Dierenambulance, Gemeente, Terreinbeheerder, Provincie, BIJ12, Wolven in Nederland, Zoogdiervereniging, Faunabeheereenheid, Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging, Waarneming.nl, LTO (lokale afdeling), Regiocoördinator wolf of vrijwilliger
   - *1.2. Een waarnemer plaats de melding direct op (social) media*
     - [PM]

2. *Eerste ontvanger geeft melding z.s.m. door aan Wolvenmeldpunt t.b.v. eerste screening*
   - *2.1. Wolvenmeldpunt voert snelle screening uit op (on)waarschijnlijkheid wolf*
     - Wolf onwaarschijnlijk:
       - Wolvenmeldpunt informeert z.s.m. provincie
       - Wolvenmeldpunt zorgt voor terugkoppeling naar eerste ontvanger
     - Wolf waarschijnlijk of zeker:
       - Wolvenmeldpunt informeert z.s.m. provincie
   - *2.2. Wolvenmeldpunt zorgt na definitieve validatie voor opname in NDFF*

3. *Provincie draagt zorg voor het inlichten relevante organisaties en vervolgacties*

   - *3.1.* In geval van: aangereden dier, mogelijk wolf , dood ter plaatse
     - Betreffende provincie zorgt voor:
       - inlichten contactpersonen politie/BOA, WENR, DWHC, Terreinbeheerder (indien van toepassing)
       - vervoer en opslag van kadaver in koeling
       - Communicatie via persbericht
       - Laten uitvoeren van veldvalidatie

   - *3.2. In geval van: aangereden dier, mogelijk wolf, gewond ter plaatste*
     - Betreffende provincie zorgt voor:
       - Inlichten en betrekken van een dierenarts en andere contactpersonen (zie hierboven)
       - Communicatie via persbericht
     - Indien dier ter plekke gedood, zie 3.1
     - Indien dier wordt behandeld [PM opvang + uitzetten, zie blad 5c protocol 2018]

   - *3.3. In geval van: aangereden dier, mogelijk wolf, niet meer ter plaatste*
     - Betreffende provincie zorgt in samenspraak met politie en wolvenexpert voor nazoek door BOA of jachtaktehouder met zweethond en/of drone [PM: uitwerken]
       - Indien dier gevonden en dood, zie 3.1
       - Indien dier gevonden en gewond, zie 3.2
       - Indien dier niet gevonden [PM]

PM: Uitwerken in stroomschema (als bijlage) + via kruisverwijzingen linken naar toelichting en nadere uitwerking per onderdeel.

Discussiepunten t.b.v. IPO Wolvenwerkgroep i.v.m. Handelingsprotocol Melding aangereden wolf

1. ***Rol dierenarts bij aangereden wolf?***
   In het Interprovinciaal Wolvenplan staat: *"Er kan zich een situatie voordoen waarbij ingrijpen bij een gewonde wolf noodzakelijk is; bijvoorbeeld bij een aanrijding. In een dergelijk geval zal een dierenarts de afweging moeten maken of behandeling mogelijk is of niet."*

   Vraag:
   Willen we vasthouden aan vereiste dat een dierenarts de afweging moet maken of behandeling van een aangereden en gewonde wolf mogelijk is of moet een jachtaktehouder of BOA die afweging kunnen maken?

   Aanleiding om rol dierenarts ter discussie te stellen:

   - Ontbreken van een opvanglocatie:
     Er is in Nederland géén opvanglocatie beschikbaar (zie voor opvang punt 2). Zolang er geen opvanglocatie beschikbaar is, moet het ontbreken van een opvanglocatie door een dierenarts meegewogen worden in de vraag of behandeling van een wolf mogelijk is. Na behandeling kan immers tijdelijke opvang nodig zijn, maar vanwege het ontbreken daarvan kan behandeling niet in het belang van de wolf zijn en zou dan achterwege moeten blijven.

   - Deskundigheid dierenarts tav wolf is niet vanzelfsprekend:
     Niet elke willekeurige dierenarts is zonder meer deskundig om de afweging te maken of behandeling van een wolf mogelijk is én in het belang van de wolf is.
     - Er moet, als we vast willen blijven houden aan dit vereiste, een lijst zijn met een aantal gespecialiseerde dierenartsen die deze afweging kúnnen maken.
     - Met deze gespecialiseerde dierenartsen zullen dan ook afspraken gemaakt moeten worden over bereikbaarheid en de mate van betrokkenheid (is het nodig dat de dierenarts ter plaatse komt, de gewonde wolf naar de praktijk vervoerd wordt (zie ervaringen Duitsland), is consultatie op afstand mogelijk via telefoon of beeldbellen, betrekt een dierenarts een wolvenexpert).

   - SWN conformeert zich niet aan eerder door provincies opgestelde protocol
     SWN heeft een eigen protocol opgesteld dat haaks staat op de handelswijze in het eerder vastgestelde Draaiboek Wolf. Zo staat in de door SWN gecommuniceerde handelswijze dat aangesloten jachtaktehouders bevoegd zijn een ernstig gewonde wolf uit zijn lijden te verlossen. Dit lijkt in strijd met de Wnb omdat jachtaktehouders bij afhandeling valwild handelen op aansturing en onder regie van de Officier van Dienst van de politie. De politie lijkt echter alleen bevoegd om opdracht te geven voor afschot als er een acuut gevaar is voor de openbare orde en veiligheid, dus niet enkel om een gewonde wolf uit zijn lijden te verlossen. Dat roept de vraag op of provincie bereid is een omgevingsvergunning o.g.v. Omgevingswet te verlenen waarin het doden van een ernstig gewonde wolf, onder voorschriften, wordt toegestaan. Een dergelijke vergunning zou dan op voorhand moeten worden verleend om onnodig lijden te voorkomen.

2. Opvang gewonde wolf wenselijk en uitvoerbaar?

In het Interprovinciaal Wolvenplan staat: "*Voor wolven die niet direct teruggezet kunnen worden dient een opvanggelegenheid beschikbaar te zijn. Hoewel opvangen voor een volwassen wolf moeilijk kan zijn wordt in eerste instantie toch gekozen voor opvang. Voor er tot vangen wordt overgegaan dient een opvangmogelijkheid geregeld te zijn om bij noodzaak de wolf direct daarheen te kunnen brengen. Omdat er zich onder de door RVO geschikt bevonden opvanglocaties voor wilde dieren, geen voor wolven geschikte opvanglocaties bevinden, dient hierin nog te worden voorzien.*"

Vraag:
Willen we vasthouden aan uitgangspunt dat er een opvanglocatie beschikbaar moet zijn t.b.v. opvang en herstel van een – als gevolg van een aanrijding – ernstig gewonde wolf? En zo ja, willen we een opvanglocatie in Nederland?

Aanleiding om opvang ter discussie te stellen:

- Geen geschikte opvanglocatie beschikbaar in Nld
  - Er is geen opvanglocatie in Nederland waar een wolf kan herstellen.
  - Gewonde wolf moet dan overgebracht worden naar een opvanglocatie in Duitsland. Hier zijn afspraken voor nodig tussen Nederland (ministerie LNV) en Duitsland (federale ministerie van Milieu). Ook de vereiste formele toestemmingen moeten dan op voorhand beschikbaar zijn.
  - We kunnen in geactualiseerd wolvenplan niet opnieuw opnemen dat "*hierin nog dient te worden voorzien"*. Betekent dus dat – als we willen vasthouden aan uitgangspunt van opvang - hierover afspraken moeten zijn met Duitsland (al dan niet in afwachting van het regelen van geschikte opvang in Nld).

- Dierenwelzijnsperspectief
  Vanuit dierenwelzijnsperspectief is een korte behandeling (indien echt noodzakelijk) en de wolf direct terugplaatsen het beste voor het dier. Langdurigere opvang van wilde wolf is zeer bezwaarlijk (waarvoor dan bovendien zeer gespecialiseerde opvang beschikbaar moet zijn).

Bijlage 5.b tbv IPO wolvenwerkgroep 190121

Aan: Deelnemers WIN

Van: [redacted] en [redacted]

Betreft: Landelijk Overleg Wolf (LOW)

Beste WIN-deelnemers,

Op 25 november jl. vond de eerste bijeenkomst plaats van het Landelijk Overleg Wolf. Dit overleg is opgezet door de provincies in opdracht van de Bestuurlijke Advies Commissie Vitaal Platteland (BACVP), kennelijk op verzoek van dierhouders om een landelijke Wolvencommissie in te stellen (zie startnotitie). Veel (maar niet alle) WIN-deelnemers zijn uitgenodigd om zitting te nemen in LOW. Daarnaast zijn dierhouderij-organisaties gevraagd en gemeenten (VNG) (zie deelnemerslijst).

Er is dus een grote overlap in deelnemers tussen WiN en LOW. Daarop moeten de wij ons als WiN bezinnen. Voor de WiN-deelnemers die ook lid zijn van het LOW is de vraag wat de meerwaarde is van het ene t.o.v. het andere en of het zinvol is om aan beide deel te nemen. Voor de WiN-deelnemers die geen lid zijn van het LOW is de vraag wat deze uitsluiting betekent voor het bereiken de organisatiedoelen/-belangen en misschien ook of het dan nog zinvol is om aan het WiN te blijven deelnemen.

In onderstaande notitie proberen wij op basis van de LOW vergaderstukken (zie bijlagen) en mondelinge terugkoppeling uit de eerste LOW-bijeenkomst een beeld te schetsen van overeenkomsten en verschillen. Deze notitie willen we graag met jullie bespreken in een WiN-video-overleg in januari 2021.

Aanleiding LOW

De directe aanleiding voor het instellen van een LOW lijkt te zijn:

1) Behoefte aan landelijke afstemming tussen provinciale wolvencommissies;
2) De behoefte om samen met belanghebbenden te komen tot een geactualiseerd Wolvenplan 2.0 in 2022.

Opzet LOW

LOW is opgezet als een platform voor informatie-uitwisseling, dialoog, consultatie en advies met als uitgangspunt ‘in overleg verder komen’. Benadrukt wordt dat het LOW géén besluiten neemt. Alle leden mogen agendapunten en stukken inbrengen. De overheid heeft slechts een faciliterende rol. Bij12 voert het secretariaat en Pieter van Geel is onafhankelijk voorzitter.

De samenstelling van het LOW weerspiegelt de wens om overleg tussen alle belanghebbenden te faciliteren. Het gaat om alle overheden (rijk, provincies, gemeenten), TBO’s, dierhouderij, natuurbescherming, onderzoekers. Beleid en inhoud lijken beide aan bod te komen. Daarmee is het niet heel duidelijk waar de focus ligt. LOW lijkt vooral een beleidsplatform te zijn dat zich laat voeden door kennis. Het LOW biedt de leden de mogelijkheid om het wolvenbeleid te beïnvloeden, door agendapunten in te brengen, standpunten te verkondigen en door kennis uit te dragen.

Overeenkomsten/verschillen WiN-LOW

De doelstellingen van WiN en LOW verschillen. WiN streeft naar draagvlak voor Wolven in Nederland, LOW streeft ernaar samen met belanghebbenden wolvenbeleid te ontwikkelen. Het LOW is feitelijk een voorportaal voor bestuurlijke besluitvorming. De leden van LOW spreken namens hun eigen organisatie.

Ondanks de grote overlap is de samenstelling van WiN en LOW fundamenteel anders, vooral door het lidmaatschap van een aantal dierhouderij-organisaties. Deze zullen het belangrijkste uitgangspunt van WiN niet onderschrijven, namelijk dat wolven in Nederland mogen zijn en beschermd moeten worden. In WiN zitten 'gelijkgestemden' en in LOW partijen met fundamenteel tegengestelde belangen. Deze medaille heeft twee kanten: zonder andersgestemden geen dialoog, maar met andersgestemden kan het eigen geluid verloren gaan in rumoer.

Kortom, in januari willen graag we met jullie het gesprek aangaan wat de komst van LOW betekent voor WiN en hoe daarop gereageerd en geacteerd moet of kan worden (vanuit ieders optiek).

Memo POHO Natuur	provincie Drenthe
Gedeputeerde	Jumelet
Afschrift	
Datum	12-4-2018
Poho datum	12-4-2018
Opsteller	
Afgestemd met	
Onderwerp	voorbereiding debat wolf
Doel memo	☐Ter discussie ☒Ter informatie ☐Ter besluitvorming
Bijlage	
Naar GS	nee

Welke wettelijke taken heeft de provincie mbt de wolf?

1. verantwoordelijk voor de bescherming van de wolf.
2. verantwoordelijk voor tegemoetkoming van schade aangericht door de wolf.

Wat doet de provincie?

1. In IPO verband is een draaiboek opgesteld om als gezamenlijke provincies eenduidig te kunnen handelen bij een rondzwervende wolf. Dit draaiboek wordt momenteel aangevuld voor een toekomstige situatie van een territoriale wolf, paar of roedel. Alle maatschappelijke partners zullen daarbij worden betrokken.
2. Door BIJ12/faunafonds worden schademeldingen aan vee onderzocht, getaxeerd en (bij wolf) uitbetaald. Er geldt voor wolvenschades geen eigen risico en geen behandelbedrag. Eigenaren krijgen de taxatiewaarde dus 100% vergoed.
3. Door BIJ12/faunafonds wordt voorlichting gegeven over mogelijke preventieve maatregelen en wordt een pilot met kuddewaakhonden gefinancierd.
4. In opdracht van de provincie(s) is er een meldpunt ingericht bij Wolven in Nederland waar 24/7 via de website of telefonisch melding kan worden gedaan van wolvenwaarnemingen en vermoedens van door een wolf aangevallen vee.

Worden wolven uitgezet?

Er worden geen wolven uitgezet. De dieren komen zelf uit het buitenland aanlopen (meest uit Duitsland). Ook in Duitsland worden er geen wolven uitgezet. Verhalen over (illegale) uitzetting van wolven doen in sommige kringen de ronde maar zijn een broodje aap verhaal. De Duitse wolvenpopulatie is genetisch zeer goed onderzocht. Er zijn genetisch geen aanwijzingen dat daar illegaal wolven zijn uitgezet.

Zijn lone-wolves een (extra groot) probleem voor veehouders?

De heer Bleker heeft in de pers aangegeven dat de lone wolf (aso-wolf) die zich heeft losgemaakt van de roedel een veel groter probleem is dan een roedel wolven. Daar zit een kern van waarheid in maar ook een vertekening van de werkelijkheid. Het is waar dat in de meeste roedels wolven door goede samenwerking efficiënt in staat zijn om wilde prooidieren te pakken en daardoor vergeleken met een lone-wolf minder noodzaak hebben om uit te wijken naar een gemakkelijke prooi als een schaap. Bovendien kent een roedel het territorium goed en weet waar hun wilde prooi verblijft. Zwervende

jonge wolven die nu in Nederland komen kennen het gebied niet en kunnen alleen moeilijker wilde prooi pakken. Maar het is niet gezegd dat ze zich automatisch specialiseren op vee. De gezenderde wolf Naya heeft voor zover bekend afgelopen winter in Duitsland nergens vee gepakt, in Nederland zowel op een paar plekken schapen maar ook wilde prooi (ree), en nu in België (sinds januari) 1x schapen en verder uitsluitend wilde prooi. Rondzwervende jonge wolven leggen per dag zulke grote afstanden af dat, zelfs al pakt een wolf van tijd tot tijd schapen, het volstrekt onmogelijk is om het betreffende dier “aan te pakken”. Tegen de tijd dat we met DNA kunnen bewijzen dat dode schapen op verschillende plaatsen door dezelfde wolf zijn gepakt is het dier vrijwel steeds een paar honderd kilometer verderop.

Mogen wolven worden geschoten?

In sommige Europese landen, of delen ervan, geldt een uitzondering op de strikte bescherming van de wolf, en geldt de wolf als bejaagbare soort. Een afschotbeleid is dan juridisch bezien weinig problematisch, zolang een *gunstige staat van instandhouding* (GvI) maar gewaarborgd is. In landen waar nog geen GvI is bereikt (waaronder Nederland), is afschot - als uitzondering op het strikte beschermingsregime - problematisch. Uitzonderingen op de bescherming van de wolf (derogatie) kunnen namelijk slechts worden toegestaan met inachtneming van de betreffende regels onder het Verdrag van Bern en (in EU-lidstaten) de Habitatrichtlijn, waarbij in elk voorkomend geval op basis van maatwerk aan drie cumulatieve criteria voldaan moet worden: (1) er dient sprake te zijn van een in het Verdrag van Bern c.q. Habitatrichtlijn genoemd doel (bijv. onderzoek, openbare veiligheid of het voorkomen van ernstige schade aan vee); (2) bevredigende alternatieven voor het beoogde ingrijpen ontbreken; en (3) het ingrijpen staat niet in de weg aan het bereiken van een GvI. Vooral deze laatste twee eisen maken afschot van een gezonde wolf al snel problematisch. Het Permanent Comité van het Verdrag van Bern en (in EU-lidstaten zoals Nederland) de Europese Commissie houden een vinger aan de pols m.b.t. de naleving van deze regels (de Commissie kan een zgn. ‘inbreukprocedure’ starten tegen een in overtreding zijnde lidstaat, wat kan leiden tot een veroordeling door het Hof van Justitie van de EU). Het is in het verleden al regelmatig voorgekomen dat staten in dit verband op de vingers getikt zijn voor afschot van wolven of andere grote roofdieren dat niet in overeenstemming met de internationale regels was (Finland, Noorwegen, Slowakije, Zweden, Zwitserland).

In Duitsland zouden wolven die vee aanvallen “gewoon” afgeschoten mogen worden?

Nee, dit is een broodje aap verhaal. In Duitsland is afschot van wolven die onbeschermd vee aanvallen verboden. Alleen als bij een specifieke wolf blijkt dat deze ondanks alle preventieve maatregelen die zijn genomen toch herhaaldelijk vee wordt aangevallen dan kan dit individuele dier in uiterste geval en onder strikte voorwaarden soms worden geschoten. Voor zover bekend is dit tot op heden nog niet toegepast.

Hoe vindt berichtgeving over wolven plaats?

We maken onderscheid tussen waarnemingen van een wolf en berichtgeving over (mogelijk) aangevallen vee.
1. waarnemingen van een wolf. Deze worden in opdracht van de provincies door Wolven in Nederland verzameld en beoordeeld. Als een melding daar als zeker of waarschijnlijk wordt ingeschat krijgt de betrokken provincie snel bericht. In gevallen waarbij de wolf normaal gedrag vertoont is het beleid er op gericht om vanuit de verplichting het dier te beschermen deze rust te gunnen. We willen geen klopjacht van wolvenliefhebbers en natuurfotografen achter een wolf. Daarom wordt een waarneming, meestal ook via Wolven in Nederland, gewoonlijk met enige vertraging gepubliceerd.
2. mogelijk aangevallen vee. Door BIJ12/Faunafonds worden alle binnengekomen meldingen op de website gezet met een globale plaatsaanduiding om de privacy van de betrokken dierenhouders te waarborgen. Als er een uitslag bekend is van nader onderzoek, bijvoorbeeld van DNA, dan wordt dit ook op de website vermeld.

3. de provincie beslist of er aanleiding is om in afwijking van het bovenstaande apart te berichten.

Wat vinden we van de wolf? Is Nederland (of Drenthe) wel geschikt voor wolven?

De wolf zal uiteindelijk zelf beslissen of ons gebied geschikt is om te leven. In natuurgebieden kan de wolf helpen om populaties hoefdieren te beheren en is daarvoor vanuit ecologisch oogpunt welkom. We leven in een relatief druk en verstedelijkt stuk Europa. Evenals in Duitsland valt te verwachten dat er vaak wolven in het verkeer worden aangereden. Dat kan permanente vestiging belemmeren. Het hangt sterk van het aanpassingsvermogen van de wolf zelf af of zich hier succesvolle roedels kunnen vestigen.
Voor de mens, en met name voor schapenhouders, zal ook aanpassingsvermogen worden gevraagd. De praktijk leert dat het in tal van gebieden mogelijk is om met goede preventie conflicten met wolven sterk te beperken. Schapenhouders staan daar niet alleen voor, de provincies zullen ondersteuning bieden.

Communicatieplan Wolf 2020 - 2021 [redacted], v08, 02-02-2020

Inhoudsopgave

1. Inleiding
2. Globale afbakening
3. Welke taken voert BIJ12 nu uit? (najaar 2020)
4. Wat gaat er bijkomen of veranderen?
5. Uitgangspunten voor communicatie
6. Communicatiemiddelen najaar 2020
7. Communicatietaken en -middelen, vanaf 2021
8. Begroting
9. Planning

1. Inleiding

De reden voor dit communicatieplan ligt in een aantal recente ontwikkelingen. Wolven komen in steeds meer provincies voor en de aantallen nemen toe. De komst van de wolf roept sterke reacties op van zowel voor- als tegenstanders. De media (traditioneel en 'social') reageren vaak fors op incidenten of mogelijke gevaren. Voor bestuurders is dit bijzonder lastig, temeer omdat er een overlap zit met de stakeholders die een rol spelen in andere, zeer gevoelige dossiers, zoals de stikstofproblematiek, de uitbraak van vogelgriep en corona. Diverse organisaties – provincies en ngo's – welke communiceren over de wolf, vragen om meer regie, duidelijke woordvoeringslijnen en handelingsprotocollen, zowel in het geval van communicatie algemeen als bij incidenten en calamiteiten, en kijken daarbij naar BIJ12.
De beleidsverantwoordelijkheid ligt bij de provincies, maar de minister van LNV is eindverantwoordelijk dus ook hier is afstemming nodig. Verder is er in de Tweede Kamer een motie aangenomen waarin LNV opgeroepen wordt om een breed maatschappelijk debat te organiseren over de wolf. Dat heeft geleid tot het derde onderzoek naar draagvlak in Nederland (naar verwachting eind 2020 gereed). In dat kader ondersteunt de Provincie Gelderland de productie van de film 'De komst van de wolf'.
In 2020 is het Landelijk Overleg Wolven opgestart, een adviesorgaan waar diverse stakeholders (waaronder rijk, provincies en BIJ12) deel van uitmaken.

Vanuit bestuurlijke kring (IPO) is het verzoek aan BIJ12 om meer aan publieksvoorlichting op dit dossier te gaan doen. Het Wolvenmeldpunt wordt vanaf april 2021 bij BIJ12 ondergebracht en daarmee krijgt BIJ12 op dit dossier sowieso een prominentere rol dan voorheen. Verder wordt onder regie van BIJ12/IPO het interprovinciaal Wolvenplan geëvalueerd (najaar 2020 en doorlopend in 2021), aanvullend onderzoek gedaan. Dit geheel moet leiden tot een geactualiseerde versie van het wolvenplan die naar verwachting begin 2022 gereed is. De komst van de goudjakhals, het kleine neefje van de wolf, zorgt daarbij voor nieuwe uitdagingen.

Kortom, we hebben te maken met een complex dossier met veel spelers, uitgesproken meningen en uiteenlopende belangen. BIJ12 werkt voor de provincies en kan deze hierin op diverse manieren ondersteunen, al dan niet in samenwerking en afstemming met andere partijen. Dit communicatieplan heeft als doel iedereen hierover duidelijkheid te verschaffen: over doelen en middelen, over wat BIJ12 zelf kan en wil uitvoeren, wat we kunnen regisseren en wat niet tot onze taken behoort.

Inzichten zoals verwoord in het IPO-wolvenplan 2019, het Communicatieframework Wolf en in diverse studies en vergaderstukken heb ik in dit communicatieplan verwerkt, aangevuld met mijn eigen ideeën en

die van mijn naaste communicatiecollega's van BIJ12 en onze MT-leden. Verder heb ik uitgebreide gesprekken gevoerd met medewerkers van enkele externe organisaties (onder andere LNV, IPO, Provincie Gelderland, Natuurmonumenten, SBB, ZV, Stichting Ark). Hartelijk dank voor ieders input!

2. Globale afbakening

BIJ12 werkt als uitvoeringsorganisatie voor de twaalf provincies. We ondersteunen provincies bij de uitvoering van hun gemeenschappelijke taken, met name op het gebied van vitaal platteland. BIJ12 neemt dus geen positie in, maar communiceert neutraal en objectief. Dat betekent niet per se dat BIJ12 passief en afstandelijk is. BIJ12 kan in sommige gevallen ook een coördinerende rol op zich nemen, berichten van andere partijen doorzetten (bijvoorbeeld over subsidies voor preventiemaatregelen) en samenwerken met externe stakeholders, mits we maar per middel of boodschap heel duidelijk maken wat onze bijdrage is en wie hoofdverantwoordelijk is. We kunnen de provincies en andere partijen ook handreikingen leveren van hoe om te gaan met communicatie bij calamiteiten en crises, in de vorm van een toolkit, om zo tot meer uniformiteit te komen. Ook hierbij moet duidelijk zijn, dat de verantwoordelijkheid en de uitvoering bij de afzonderlijke provincies ligt.

3. Welke taken voert BIJ12 nu uit? (najaar 2020)

Preventie (advies, onderzoek).
Schade-afhandeling (beoordeling, taxatie, prijsbepaling).
Monitoring (ZV): rapportages, delen van richtlijnen, faunaschadepreventiekit, nieuwsberichten, etc.: zie verder bij middelen.
Communicatie: Woordvoering over schadegevallen en cijfers, nieuwsberichten
Aadvisering provincies en faunabeheereenheden over faunaschade.

4. Wat gaat er bijkomen of veranderen?

4.1 Wolvenmeldpunt bij BIJ12 ondergebracht (april 2021), met helpdesk en daarbij publiekscommunicatie en regie op crisiscommunicatie

> **=> Vaststellen naamgeving: Wolvenmeldpunt.** *-> via IPO Wolvenwerkgroep, evt. LOW.*
> Ook andere termen rouleren: wolvenloket en wolvenhelpdesk. Als we een bredere functie krijgen dan alleen die van meldpunt, is het de vraag of de term meldpunt wel duidelijk genoeg is. Je zou ervoor kunnen kiezen om 1 overkoepelende naam te gebruiken (Loket wolf?), met daaronder het wolvenmeldpunt, wolvenhelpdesk, ...

a. inrichting, vooruitlopend op transitie
Website BIJ12 voorbereiden op Wolvenmeldpunt. Opzet inhoud en navigatie, woordvoering: zie bij middelen. Check bestaande teksten over monitoring, preventie, schade. Toevoegen teksten over nieuwe taken (in afstemming met onder andere WiN).
b. transitie wolvenmeldpunt naar BIJ12
Communicatie naar opdrachtgevers en gebruikers: nieuwe faciliteiten, helpdesk, etc.: zie bij middelen.
c. doorlopend
Helpdesk (nu nog ZV): ondersteunen in de communicatie, zie bij hoofdstuk 6.
d. website wolvenmeldpunt

Er moet nog besloten worden of het wolvenmeldpunt onderdeel is van website BIJ12 onder faunazaken of ergens anders zal komen staan.

4.2 Landelijk Overleg Wolf (LOW) olv Pieter van Geel

Breed maatschappelijk overleg waarvan het eerste overleg eind 2020 heeft plaatsgevonden .
a. Communicatie over samenstelling, taken, bevoegdheden, adviezen of andere output (secretariaat bij BIJ12: Zie verder bij communicatiemiddelen en bij Wetten, regels, kaders, afspraken.
b. Deelname aan het overleg.

4.3 Actuele info, voor publiekscommunicatie

Algemene publiekscommunicatie: Het doel is zo goed en duidelijk en objectief mogelijk te communiceren over het onderwerp wolf in de brede zin van het woord, met aandacht voor biologische, ecologische, juridische en sociale aspecten. Goede afbakening hierin met de ZV: a. duidelijkheid over de afzender / b. in tijd: communicatie n.a.v. monitoring eerst door BIJ12, dan door andere partijen.
Dit type communicatie heeft een algemeen karakter, is regulier, kan worden voorbereid, met medewerking van deskundigen uit het wolvennetwerk en komt onder meer uit de informatiebehoefte vanuit het brede publiek dat binnenkomt bij BIJ12. Ruim een derde van de Nederlanders wil meer informatie over de wolven met name hoe wolven reageren op mensen en wat je moet doen als je een wolf tegenkomt. Er is relatief veel interesse naar de (toekomstige) gevolgen van het samenleven met de wolf (Motivaction rapport LNV).

Er komen de komende maanden **nieuwe/actuele gegevens** boven tafel via het IPO-Wolvenoverleg. Deze stapsgewijs verwerken in de middelen:

- **Fact finding study:** over leefgewoonten wolf, mogelijke corridors, omgang met mens, etc.
- **Motivaction studie 2** over kennis, houding en gedrag t.a.v. de wolf uitgesplitst naar diverse groepen
- **Studie wettelijke kaders**: Om voor alle provincies de juridische kaders helder te hebben waarbij duidelijk is welke beleidsvrijheid/speelruimte er mogelijk nog is op onderwerpen wordt deze studie uitgevoerd.
- **Mogelijk herziening van regeling voor uitkeringen aan boeren, vanaf jan 2022.** Hierover ruim van te voren besluiten en vervolgens communiceren.

4.4 Evaluatie en actualisering van het IPO Wolvenplan

Herschrijven van het plan. Mogelijk omkering: ipv een nieuw beleidsstuk met in de bijlagen protocollen een praktische manual met in de bijlagen de verwijzingen naar beleid en uitkomsten van studies. Opzet en uitwerking zal vanuit BIJ12 worden voorgelegd en besproken in het IPO-wolvenoverleg.

4.5 Handelingsperspectieven

Als onderdeel van het nieuwe IPO Wolvenplan in januari 2021 beginnen we met het opstellen van handelingsperspectieven of -protocollen, gebaseerd op het oude Wolvenplan, diverse stukken van provincies en LNV, en documenten uit onze buurlanden (belangrijk: aanpassen aan de Nederlandse situatie).

5. Uitgangspunten voor communicatie

5.1 Streven naar neutrale berichtgeving

BIJ12 verstrekt, namens de provincies en in nauwe afstemming met diverse stakeholders, waardenvrij, neutraal en feitelijke informatie. Het gaat om publiekscommunicatie die met name gericht is op algemene informatie over de wolf zelf. Hierbij besteden we specifiek aandacht aan de 'omgang van mens met wolf' gericht op het bevorderen van passend menselijk gedrag vanuit een realistisch beeld. Angst is vaak irrationeel en kan verlammend werken. Dus inzetten op feitelijke informatie en **handelingsperspectief.**

- Inzetten op het verhogen van het controle gevoel om zorgen en eventuele angst weg te nemen en tegelijkertijd laten realiseren dat de wolf een wild (roof)dier is.
- Wegnemen van foute aannames over het gedrag van wolven als deze dichtbij mensen leeft.
- Duidelijkheid geven over de provinciale verantwoordelijkheid voor het wolvenbeleid.

5.2 Hoe neutraal kun je of wil je zijn?

- Kennis, houding en gedrag. Je kunt kiezen om alleen te informeren ('ouderwets' voorlichten, vertellen, uitleggen)
- Een stapje verder is proberen te beïnvloeden of zelfs te overtuigen. In ieder geval lijkt het mij verstandig oog te hebben voor 'service verlening' (aan boeren, recreanten, provincies, TBO's, etc.) en te streven naar de-escalatie. Uiteraard hebben we hierbij geen eigen mening, maar kunnen wel duidelijker dan voorheen aangeven wat de kaders zijn (Eur. en Nl. wetgeving, overige kaders en regels, provinciale rol plus speelruimte).
- Verantwoording afleggen als overheidsorganisatie aan provincies/IPO. Check welke gegevens zij nodig hebben voor provinciale of landelijke vragen.

5.3 Inzet op de-escalatie

Duidelijkheid verschaffen, onrust voorkomen, inspelen op gevoel en opinie, het corrigeren van onjuiste informatie. Dit betreft een actievere rol dan alleen feitelijke informatie verschaffen. Alleen heel 'clean' en feitelijke informatie zenden lijkt te sober. Dat vooronderstelt een soort neutrale positie, met voldoende vertrouwen en gaat uit van een soort maakbaarheidsdenken. Want in dit dossier is er sprake van polarisatie tussen voor- en tegenstanders (tussen natuurliefhebbers en boeren die schade ondervinden), van onderling wantrouwen, van een overheid die weinig gezag heeft, zelfs van bedreigingen. Als er veel stakeholders zijn, grote complexiteit en diversiteit, onderlinge afhankelijkheden, partijen met eigen kanalen (en dan ook nog eens de social media), dan zou de rol van 'communicatie' meer moeten bewegen in de richting van het 'managen' van deze multi-stakeholder soep met belangentegenstellingen en 'weerstand'.
Dan verandert dus de interactie: van passief (monitoring, analyse) -> zenden, informeren -> vragen beantwoorden -> interactie, discussie stimuleren. Dat wil niet zeggen dat BIJ12 dit allemaal zelf moet doen, maar we kunnen hierin wel de regie nemen en e.e.a. faciliteren.
Een methode kan zijn het systematisch verwijzen naar feitelijke informatie op onze website, zonder je inhoudelijk verder in de discussie te mengen. Eventueel berichten van andere afzenders doorplaatsen, waarbij de afzender duidelijk in beeld blijft. Mogelijk moeten hiervoor nieuwe contacten worden gelegd.
Zie bij middelen: je kunt hiervoor een 'toolkit' maken met diverse handleidingen.

5.4 Samen één boodschap, verschillende zenders.

Gezien de polarisatie van standpunten is het goed, dat er verschillende zenders worden ingezet, zodat zo mogelijk alle stakeholders berichten ontvangen verzonden door een voor hen als betrouwbaar gekwalificeerde afzender/intermediair. Het lijkt me goed als we er naar streven, dat stakeholders de berichtgeving zo veel mogelijk van te voren afstemmen, met de mogelijkheid het aan te vullen met informatie specifiek voor hun eigen achterban, met verwijzing naar Q&A's, fact sheets, etc.. Persoonlijke contacten zijn hierin belangrijk. De voorlichters-app kan hierin ook een belangrijke rol spelen. Dat kan veel tijd vergen en in dat geval wil BIJ12 praktisch handelen en zelf vanuit eigen positie en verantwoordelijkheid communiceren.
=> Op alle publicaties (intern, zo mogelijk ook extern) verwijzen naar de fact sheets, de Q&A's, etc. (zie ook opsomming bij Perscontacten).

5.5 Regievoering bij BIJ12. Algemene informatie centraal en protocollen (woordvoering, taakverdeling, achtervang) voor specifieke gebeurtenissen. Zie middelen.

5.6 Speciale aandacht voor taal, eenduidige terminologie, framing en beeldvorming

1. Uniforme terminologie, richtlijnen opstellen en hanteren in onze documenten en op onze website. Voorbeeld: op de wbsite spreken we over tegemoetkoming, maar elders worden soms ook andere termen gebruikt (subsidie, vergoeding)
2. Aangeven waarom de wolf er is (jur. kaders, rol en beleidsvrijheid van provincies). Dilemma's schetsen.
3. Niet teveel negatief taalgebruik (schade, escalatie, conflict, conflictbeheersing -> co-existentie/samenleven, etc.). In berichtgeving altijd proberen de balans te zoeken.
4. Heldere categorieën zoals 'bovenmatige schade' door de wolf.
5. In perspectief plaatsen: hoeveel schade richt een wolf aan? (vergeleken met loslopende honden, vergeleken met ganzen en zwijnen)
   https://www.bij12.nl/nieuws/provincies-vergoedden-in-2019-voor-25-miljoen-aan-faunaschade/
6. Transparantie (onderscheid tussen directe schade, indirect (euthanisering), nog indirecter (zoekgeraakte beesten) / onderscheid tussen wolf, wolfhond, wolfshond, diverse generaties, hybridisatie / onderscheid tussen doden van jong kalf vs. groot volwassen dier (schotse hooglander) / etc.)
7. Neutraliteit wbt doelgroepen: agrariërs serieus nemen wbt zorgen en schade, wolvenliefhebbers serieus nemen. (gaat met name over de communicatie over het dieet en de tafelmanieren van wolven)
8. Agrariërs serieus nemen en ontzorgen bij ontstane schade. Aandacht hebben voor bejegening en dienstverlening. Bijvoorbeeld hen meteen in contact brengen met vrijwilligers die voor hekken en roosters willen zorgen. Breder geformuleerd: handelingsperspectief bieden.
9. Wel of niet wolven namen geven. In NL niet gebruikelijk, in andere landen soms wel. Wat te doen met grensoverschrijdende wolven?
10. Maak afweging wie de juiste boodschapper is. Soms kunnen anderen met meer invloed, macht en vertrouwen beter als zender optreden.
11. Interactie staat centraal bij het nieuwe overheidscommuniceren (zie ook Factor C); luisteren en het gesprek aangaan.
12. Zorg voor visuele ondersteuning (foto, film, infographics, banners, etc.) en storytelling (verhaal, emotie, beleving), zeker van belang op social media.

5.7 Netwerk onderhouden en uitbreiden

Meebewegen met ontwikkelingen, kennis delen, boodschappen afstemmen. Met zowel wolven'liefhebbers', bestuurders als partijen die schade ondervinden. Aandacht voor de context.

5.8 Toolkit voor crisiscommunicatie

Handvatten die door provinciale woordvoerders gebruikt en naar believen aangepast kunnen worden. Doel is mede om enige uniformiteit in de aanpak te bewerkstelligen.

6. Communicatiemiddelen najaar 2020

Hieronder volgt een overzicht van wat BIJ12 nu (najaar 2020) al doet aan communicatie, met in punt 7. mijn voorstel om het verder uit te breiden.

1. Verzorgen **tussenrapportages wolf**. Grafisch, tekstueel, maar ook het hele proces daarnaartoe: overleggen over de juiste inhoud, afstemming tussen TBO's en provincies en woordvoering pers.
   4x per jaar
2. **Jaarrapportage wolf**.
   1x per jaar

3. **Monitoring** van berichtgeving in media mbv Coosto plus het delen van de berichtgeving. doorlopend
4. **Extra: doorlopend inzicht.** Tussenrapportages zijn nuttig, omdat die ook zorgen voor duiding van de gepubliceerde gegevens. Vaak zijn ze op het moment van publicatie al enigszins verouderd. Schademeldingen, dna-uitslagen en monitoringsgegevens delen we via onze website. Daarnaast zou je in real time online de database kunnen ontsluiten mbt tools (zie de Stentor: Localfocus) onze data nog wat inzichtelijker te maken. NB: dit is niet altijd wenselijk. We moeten nagaan of dit niet in strijd is met gemaakte afspraken met onze stakeholders.
5. **Woordvoering** over schade namens BIJ12. Deelname aan overleggen met provinciewoordvoerders.
6. **Website** BIJ12, wolf, zoals het nu is. Meelezen met Floris bij aanpassing van de website.
    a. https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/wolf/
    b. Richtlijn Taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schaapshouderij (WUR)
    c. Filmpje taxatie en brochure taxatie
    d. Overzicht van onderzoeken
    e. Rapportages, monitoringskaart
    f. Video Hoe werkt DNA afname bij schapen
    g. Protocollen en richtlijnen
    h. Veel gestelde vragen (inclusief Flyer voor Eigenaren van landbouwhuisdieren over Wat te doen bij wolvenschade)
    i. Nieuwsitems
7. **Faunaschadepreventiekit** Wolf
    a. https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-preventiekit-fpk/module-wolven/
    b. brochure Bescherming van vee tegen wolven
8. **Communicatieframework** Wolf: Coördinatie, verder uitwerken. Zie hieronder, o.a. bij Publiekscommunicatie.
9. Afname van **foto's** wolf. 15.000,- t/m 2021 (strippenkaart)

7. Communicatietaken en -middelen, vanaf 2021

Een belangrijke ontwikkeling is het onderbrengen van het Wolvenmeldpunt bij BIJ12. Zie voor andere ontwikkelingen hoofdstuk 4.

7.1 Wolvenmeldpunt bij BIJ12

- Inrichting. **Middelen hierbij:** Woordvoering door BIJ12 opzetten. Wie, wanneer bereikbaar, via welke kanalen (telefoon, e-mail, twitter?, formulier op website?), hoe snel kan met antwoord verwachten, 24/7?, etc. Afstemmen met stakeholders, opzetten protocollen. Helderheid over bemensing, taken en afbakening.

- Transitie. **Middelen hierbij:** persbericht, nieuwsbrief waarop men zich kan abonneren, social media. Regelmatige updates vanaf januari 2021.

- Doorlopend, vanaf begin april 2021. **Middelen hierbij:** actualisering van Q&A's, info-sheets, protocollen, afstemming met stakeholders.
Netwerk van communicatieprofs van alle stakeholders onderhouden, maandelijkse afstemming (of vaststellen welke regelmaat voor iedereen het beste werkt): delen van de berichtgeving, delen woordvoering, delen ingekomen vragen en evt. bijstellen van vragen en antwoorden en protocollen.

Inventariseren van binnengekomen vragen per telefoon en per e-mail, kortsluiten met andere stakeholders + regelmatig verwerken in updates van q&a vragenlijsten

Wat zijn de belangrijkste issues?

Waar liggen de gevoeligheden?
Wat maakt onze opdrachtgevers blij?

Intern: duidelijke afspraken over de taakverdeling.
- Persvragen over feitelijke zaken, bijvoorbeeld of er een melding is binnengekomen, wat de uitslag is van DNA-onderzoek, of er een vergoeding wordt uitgekeerd, etc. worden afgehandeld door het Team Communicatie van BIJ12.
- Vragen komen binnen per telefoon en e-mail via de Helpdesk BIJ12. Deze speelt ze door naar de consulenten faunazaken van BIJ12.
- Wie geeft er duiding? Zie hieroboven. Dat kan inhouden: verwijzen naar de fact sheets (dus niet het overnemen van woordvoering) of verwijzen naar andere partijen zoals de ZV.

=> Iha: zo mogelijk gebruik maken van bestaande middelen (2 wolvenfilms Prov. Gelderland?), WiN, ZV, etc.
=> Bestaande BIJ12 kanalen, of (ook) extra kanalen creëren en gebruiken, speciaal voor de wolf? (twitter, Facebook, LinkedIN?)

7.2 Landelijk Overleg Wolven

Dit is op 25 november 2020 van start gegaan. Middelen en taken hierbij voor communicatie: persbericht, infographic over alle overheden, partijen, gremia en hun rollen. Deelname vanuti BIJ12 aan landelijk overleg vanuit FZ en communicatie.

7.3 Publiekscommunicatie

1 - Feitelijke informatie verstrekken: info sheets per onderwerp
en ook proactief in te zetten tijdens escalerende incidenten of crisiscommunicatie.

- per item een downloadbare info-sheet, A4, te printen en te drukken, en indien passend een infographic + regelmatig actualiseren + regelmatige afstemming met stakeholders (via persvoorlichtersnetwerk wolvenmeldpunt) - op basis van de Fact finding study, de kennis van WiN, ZV, TBO's etc., volgens de opgestelde communicatierichtlijnen.
- infosheets kennen een vaste vormgeving en zijn zelf in Word te creëren en te corrigeren
- geplaatst op de website van BIJ12, maar door iedereen vrijelijk te gebruiken (zonder aanpassing, met verwijzing naar de hele serie)
- deelbare links per item, met de mogelijkheid om de pagina als pdf te downloaden
- datum + versienr., bijhouden van aangebrachte wijzigingen
- met soort disclaimer: de meest actuele kennis, zie de website voor mogelijk nieuwere versies, geen rechten aan ontlenen, ec.
- op website aangeven als er weer een nieuwe versie is verschenen (evt. geautomatiseerd vanuit de database). Check: bij AERIUS (RIVM) werken ze ook met een soort factsheets waarin bovenaan een melding verschijnt als je een recentere versie beschikbaar is.

De wolf zelf

- natuurlijk vs. afwijkend gedrag, schuw of niet
- dieet, beschikbare prooien en surplus
- wat is een wolf? wolfhond en wolfshond, hybridisatie - status per soort.
- hoe te herkennen

Wolf in de omgeving, interactie met de mens

- habitat, hoeveel plek is er in NL, waar, populatie-ontwikkeling

- afkomst, in centraal Eur. illegaal uitgezet?
- verspreiding, hotspots, corridors?
- aanvallen op mensen, op honden? Omgang: hoe te handelen bij normale wolven, bij wolven met problematisch gedrag? (zie verderop: Handelingsprotocollen)
- wolf en mens: conflict, acceptatie, co-existentie, beleving, beeldvorming, gevoelens, achtergronden, vooroordelen,
- effecten op het ecosysteem, wildbeheer, afschot
- gevolgen voor recreatie, verkeersveiligheid en volksgezondheid

Wetten, regels, kaders, afspraken

- Habitat-richtlijn en andere NL. en Eur. wetten en regels: inhoud en betekenis. Ontwikkelingen hierin.
- Welke overheden spelen een rol, en welke is dat? Nadruk op provinciale rol. En andere organisaties?
- Beleid in omliggende landen

Monitoring, onderzoek, beheer

- Invloed op het faunabeheer (oa wbt prooidieren).
- Monitoring, schadepreventie, tegemoetkomingen bij schade.
- Genetische methodieken & uitwisseling van data met andere landen

2 - Handelingsprotocollen opstellen, per gevaarsniveau (deels calamiteiten/crisis - deels alg. voorlichting): (mede op basis van het handelingsprotocol Overijssels Landschap) (scenario's, duiding, handelingsperspectieven)

1. beesten doodgebeten en hongerige wolf zwerft rond
2. voor meldingen bij ongelukken: wild beest doodgebeten / landbouwhuisdier dood / of gebeten, maar nog niet dood -> wat te doen?
3. voor dreigende situatie: wilde wolf in omgeving
4. wolf aangereden en dood / wolf aangereden en nog niet dood
5. voor niet dreigende situaties: recreatie in de natuur waar u een wolf kunt ontmoeten (wandelen, fietsen, picknicken, kamperen, ..) - wat te doen, wat niet te doen, hond aanlijnen, kinderen, ..

Regievoering in de communicatie, opstellen en managen van de woordvoeringslijnen. Opstellen van een handleiding, met stroomschema (gebeurtenissen, escalatieladder, namen en rugnummers, elkaar vervangen). Actie: afstemmen met de provincies, afstemmen met helpdesk en intern BIJ12, en met externe woordvoerders. NB: dat betekent niet dat BIJ12 dit allemaal opstelt, maar wel dat we hiervoor de aanzet doen: een format maken, deels ingevuld (met verwijzingen naar BIJ12, de ZV, WENR, etc.) en deels door iedere provincie zelf aan te vullen. Iedere provincie is eigenaar van haar eigen protocol. Dit leggen we voor aan het IPO Wolvenoverleg.

We stellen een openbaar protocol op waarin we aangegeven hoe we met situatie omgaan en wie ervoor (in grote lijnen) aan de lat staat. Voor intern gebruik zijn hier ok gegevens aan gekoppeld en indien nodig een specificering per organisatie hoe het dan intern is geregeld.

3 - Actieve communicatie met breder netwerk

Voor algemene publieksvoorlichting kan worden aangehaakt op informatiekanalen die al beschikbaar zijn van stakeholders/intermediairs zoals bijvoorbeeld de website van Wolven in Nederland, TBO's als Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer, de ZV, etc.

Netwerk uitbreiden
NB Dit betekent vaak niet het opzetten van overlegstructuren, maar eerder het actief informeren en dus het achterhalen van de juiste kanalen hiervoor.

1. Professionals: TBO's, hulpdiensten en politie, veiligheidsregio's, LTO's/agr. sector, recreatiesector, natuurbeheerders, bestuurders prov./gem. en koepels, natuurbeheerders, dierenbescherming, dierenambulance, dierenartsen, WBE's/jagers, Stichting Wildaanrijdingen NL, VVV's, NS en ANWB, etc.
2. Bestuurders, ambtenaren (IPO, per provincie), VNG, LNV, statenleden, kamerleden.
3. Bredere publiek: jong en oud, recreanten, natuurliefhebbers
4. Bijbehorende kanalen uitzoeken van intermediairs en inregelen: aansluiten op hun social media, tijdschriften, nieuwsbrieven, e-mailadressen en tel.nrs. van communicatieafdelingen, etc. Systeem om actuele en feitelijke berichtgeving snel te delen (zenden) en hen verleiden onze berichtgeving te volgen
5. Groepen voordefiniëren per soort bericht.

4 - Monitoring en reactie op berichtgeving, werken aan de-escalatie
Actief reageren op foutieve of onvolledige berichtgeving: door zelf een reactie te plaatsen vanuit BIJ12, door een mogelijk neutralere zender dat te vragen, en/of door heel clean te verwijzen naar onze actuele infosheets.
We kunnen bijv. ook vanuit BIJ12 een toolkit/communicatietoolbox ontwikkelen, waarmee provincies, maar ook TBO's (als Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, recreatieterreinen), de ZV, WiN zelf weer aan de slag kunnen. In de toolkit: de-escalatierichtlijnen, verwijzingen naar feitelijke informatie, goedgekeurde terminologie en richtlijnen voor taalgebruik, etc.

Dan komen ook andere middelen in beeld: gesprekken voeren (discussie, informatieuitwisseling - ruimte geven aan weerstand en emoties), partijen verbinden. (Denk aan corona: Gommers en Famke Louise - eerst tegenover elkaar, later begrip en zelfs samenwerking.) Ook hier goed nagaan: wie is voor welke partij de meest betrouwbare zender? (Het is niet de bedoeling dat BIJ12 dit uitvoert, maar wel op de achtergrond faciliteert.)

5 - Preventieve maatregelen en financiële ondersteuning

1. Financiële ondersteuning actiever promoten, onderzoeken waarom er nog zo weinig gebruik van wordt gemaakt (heeft misschien te maken met het feit dat dierenhouders daarmee de aanwezigheid van de wolf lijken te aanvaarden, plus groepsdruk van buren), onderzoeken hoe we hier toch beweging in kunnen krijgen. Persoonlijke contacten door partijen die men ervaart als neutraal zijn essentieel. Promotie wordt het actief doorplaatsen van berichten vanuit de provincies, maar geen eigen actie vanuit BIJ12.
2. Uit IPO werkgroep Wolf: er is blijkbaar een proefopstelling met preventiemaatregelen (hekken, roosters, etc.). Dat schijnt goed te werken. Berichtgeving hierover kunnen we delen.

6 - Incidenteel
Naast voorafgaande zijn er incidentele activiteiten mogelijk die de provincies of derden goed kunnen helpen om algemene informatie over wolven met een breed publiek te delen. Informatie over nieuwe of bestaande **films** en **tentoonstellingen** kunnen we delen. Het maken zien we niet als een taak voor BIJ12. Bij de productie van speciale **banners** en **infographics** (te gebruiken bij presentaties) zien we wel een rol voor ons weggelegd. De ZV geeft regelmatig **lezingen**. Steeds helder maken wie de afzender is (pettendiscussie).

Het kwam in het verleden weleens voor dat een van de consulenten van BIJ12 aanwezig was bij een informatie- of voorlichtingsbijeenkomst van bv schapenhouders om daar voorlichting te geven. FZ heeft een standaardpresentatie over de wolf die aangevuld kan worden met informatie die voor een bepaalde doelgroep interessant is. Team Communicatie van BIJ12 zorgt voor een check op de inhoud en vormgeving.

7 - Perscommunicatie

Actieve communicatie over feiten over de wolf (zie infosheets) en actuele gebeurtenissen.
Persberichten, social media, website BIJ12, in afstemming met div. stakeholders.
Iedere organisatie heeft een eigen verantwoordelijkheid, maar je kunt wel afstemmen, en daarbij standaard:
- verwijzen naar de feitelijke informatie sheets over wolven op de BIJ12 website
- verwijzen naar q&a op de BIJ12 website, plus naar de rapportages
- afbakening woordvoering (ZV doet nu nog veel perscommunicatie) -> Steeds helder communiceren dat: a. wettelijke kaders / b. beleid is provinciaal / c. meldingen/monitoring/schade: BIJ12 / d. activiteiten WiN en belangen: ZV

Nieuwswaarde

.. kun je vaststellen a.d.h.v. de klassieke nieuwscriteria: CABABA

- Conflict: strijd vormt een belangrijke bron van nieuws; vaak het onverwachte
- Actualiteit: hoe verser het nieuws, hoe beter
- Belang: hoe groter het belang voor de lezer/kijker/luisteraar, hoe beter
- Afstand: nabijheid is belangrijk; dichtbij huis zorgt voor meer betrokkenheid
- Bekendheid: mensen lezen graag over bekende mensen
- Afwijking: gebeurtenissen die afwijken van het 'normale'

- Journalisten zijn gek op (makkelijke) cijfertjes; denk aan 'eerste de beste', jubilea, etc. Cijfers zijn wel gevaarlijk, omdat het naar objectiviteit neigt, meer 'waarheidsgetrouw'
- Naast de klassieke criteria heeft elk medium haar eigen afwegingen
    - Het belangrijkste nieuws moet eigenlijk het gesprek van de dag zijn (NOS)
    - Goed nieuws gaat over berichten waar de redactie minimaal 3 minuten over praat (NRC)
- De interpretaties/afwegingen zorgen ervoor dat elk medium anders invult; verantwoorden belangrijk
- Er zijn ook berichten die elk jaar terugkomen, nieuwswaarde is wat dat betreft vertekenend
- De doelgroep wil het dus wel weten; dit soort nieuws heet agendanieuws
- Elke organisatie heeft jaarlijks terugkerend nieuws; sommige onderwerpen zijn zo belangrijk
- Of iets nieuws is, is ook afhankelijk van het medium; het soort (nieuws)bericht is wisselend
- Denk hierbij ook aan de complexiteit van het nieuws; hoeveel ruimte voor uitleg, etc.

8 - Crisiscommunicatie

- Bieden van algemene informatie bij incidentele specifieke beleidsmatige/uitvoeringstechnische situaties. Bijv. een bijdrage leveren aan een (bewoners-)bijeenkomst in een wolvengebied waar zich een probleem voordoet.
- Zie ook de diverse handelingsprotocollen.
- Zie ook de woordvoeringslijnen.
- Aandacht voor WOB-vragen.

9 - Overleggen

- Wolvenvoorlichters app.
    - + Kopgroep: BIJ12, SBB, NatMon., ZV, ...
- IPO Wolvenoverleg
- Landelijk Overleg Wolf: vooroverleg en het landelijk overleg zelf.
- Communicatieoverleg BIJ12 intern
- Communicatieoverleg TBO's
- Interne afstemming BIJ12 ([redacted] / NINB / ICT [redacted] ?)
- WiN 2x/jaar informeel overleg

==========

8 Begroting

Een deel van de kosten zijn al gedekt: personele kosten van communicatie, FZ en ICT. Hetzelfde geldt voor een deel van de materiële kosten. Voor veel producten (opzetten van protocollen, persberichten, communicatietoolkit voor provincies, etc.) zijn er geen extra kosten te voorzien.
Hieronder noem ik daarom alleen de extra kosten die we gaan maken. Deels betreft dat het ontwikkelen van de wolvenwebsite plus helpdesk bij BIJ12, deels de ontwikkeling en het bijhouden van communicatiemiddelen. Van sommige posten weet ik niet, of ze al zijn begroot.

Ontsluiting database online en in real time - check of dit wenselijk is, plus bespreken met IV-team BIJ12	Aanschaf passende tools, zoals Localfocus	1440,-
Inrichting/uitbreiding website BIJ12 wbt wolf	Beschikbaar maken van info-sheets vanuit een database	PM
	Inrichting van de Helpdesk BIJ12 breed	PM
Landelijk Wolvenplatform	Infosheet (globaal overzicht van wie doet wat als het gaat om de wolf in NL)	500,-
Productie van nieuwsbrieven	Deel van de kosten van Foleon toerekenen	[redacted]: 1000,- per jaar
Publiekscommunicatie	Vormgeving infosheets	500,-
Voorlichtingsfilm Wolf in NL (genoemd in IPO Wolvenplan p. 38)	Er zijn binnenkort al genoeg films.	x
Fotomateriaal (strippenkaart)		15000,-

9 Planning

Communicatieplan: gereed begin 2021
Handelingsprotocollen (schade, incidenten, voor professionals van provincies, hulpdiensten, etc.): twee planningsoverleggen in februari 2021 (BIJ12, prov. Drenthe, prov. N.Brabant). Uitwerking van twee protocollen en vaststellen van alle items: eind april gereed, dan terugkoppeling vanuit IPO Wolvenwerkgroep. Mogelijk aanpassing van de opzet en uitwerking van de andere items: naar verwachting gereed oktober 2021. Dan de ambtelijke molen van het IPO door. Gereed bij oplevering van het nieuwe IPO Wolvenplan, januari 2022.
Parallel aan bovenstaande opzetten van informatiebladen (feiten over gedrag, eetgewoonten, omgangsvormen, reisgedrag en meer, gericht op een breder publiek).
Voor handelingsprotocollen en informatiebladen maken we gebruik van bestaande kennis in Nederland en onze buurlanden en sluiten aan bij de uitkomsten van het juridisch onderzoek en de factfinding study die beide de komende maanden hun beslag zullen krijgen.

Ervaringen wolven in Drenthe

Aanleiding
De werkgroep wolven is vanwege de actualisatie van de het Interprovinciaal wolvenplan benieuwd naar de ervaringen met territoriale/gevestigde wolven. Daar wordt vervolgens bepaald hoe de gebiedscommissies en het landelijk overleg wolven (LOW) worden betrokken.

Ervaring Drenthe
In Drenthe is tot dusverre geen wolventerritorium, wel zijn er de afgelopen jaren veel verschillende zwervende wolven geweest die de provincie aangedaan hebben. Er zijn momenten geweest dat deze individuen langer in de provincie zijn blijven hangen en het leek op een vestiging. In die zin biedt de ervaring met het wolvendraaiboek in Drenthe een ander beeld dan waarin het wolvendraaiboek is voorzien; een statisch verschil tussen zwervende en gevestigde wolven.

<u>De genomen stappen in vogelvlucht</u>

- In 2015 heeft de eerste zwervende wolf Drenthe aangedaan.
- In 2018 is, naar aanleiding van een debat van Dagblad van het Noorden, een ronde tafel overleg opgericht tussen de provincies en een aantal belangrijke provinciale stakeholders om ervaringen en zorgen over de wolf uit te wisselen en de sector mee te nemen in alle ontwikkelingen. Ook zijn de eerste noodsets (bestaande uit pakketten voor 1 hectare flexnet) aangeschaft en zijn er wildcamera's aangeschaft om herhaal aanvallen te voorkomen en dierhouders de gelegenheid te bieden hun dieren beter in de gaten te kunnen houden.
- In 2018 lijkt er een zwervende wolf langer in het Hart van Drenthe te blijven hangen, even lijkt het op een vestiging maar het vrouwtje vertrekt na 3 maanden en vestigt zich uiteindelijk op de Veluwe.
- Vanaf november 2019 verblijft een tweede wolf (GW1261m) langer in het Hart van Drenthe.
- Voorjaar 2020; het pakket aan noodrasters wordt uitgebreid, het aantal sets wordt verdubbeld en er wordt een aantal stroomklokken en toebehoren aangeschaft zodat dierhouders die stroomvoorziening niet kunnen regelen daar alsnog gebruik van kunnen maken.
- Zomer 2020; de wolf in het Hart van Drenthe is nog steeds aanwezig en lijkt zich daarmee te vestigen. De uiteindelijke uitsluitsels op basis van DNA-resultaten zal hier pas na de zomer een definitief antwoord bieden. Het is dan al wel duidelijk dat een dier zich langer dan 6 maanden in Drenthe ophoudt. Daarom wordt al voor de zomer een gebiedscommissie opgericht en advies gevraagd aan WEnR om de beïnvloedingszone van deze wolf en de voorspelbaarheid van schade door zwervende wolven in kaart te brengen. Voor de gebiedscommissie wordt, naar model van Gelderland, 50.000 euro gereserveerd om op projectbasis dierhouders te helpen die dringend behoefte hebben aan preventieve maatregelen om de termijn tot een subsidieregeling te overbruggen.
- Najaar 2020; De wolf uit het Hart van Drenthe wordt weer in Duitsland waargenomen, en leek zich toch niet gevestigd te hebben. Gelijk aan de situatie in 2018 is er geen sprake van een gevestigde wolf maar wordt er in eenzelfde gebied een langere periode schade veroorzaakt. Er wordt besloten het gebiedsproces wel voort te zetten.
- December 2020; Op basis van het gebied waar de wolf tussen november 2019 en juli 2020 heeft gezeten wordt een subsidieregeling opengesteld voor het nemen van preventieve maatregelen met een subsidieplafon van 200.000 euro.
- Januari 2021; Op basis van dringend advies van de gebiedscommissie worden ook de andere gebieden in Drenthe met aantoonbaar risico op schade door zwervende wolven opengesteld voor het nemen van preventieve maatregelen.

<u>Aandachtspunten (nav) directe ervaring van Drenthe</u>

1. Redenatie op basis van voorspelbaarheid van schade

Het behouden van draagvlak voor de wolf is essentieel voor het vervullen van de beschermingsplicht die de provincies dragen. Het voorkomen van schade en promoten van preventieve maatregelen vervult daarbij een belangrijke rol. De redenatielijn in het huidige wolvendraaiboek ten aanzien van het treffen van preventieve maatregelen is dat het pas zin heeft wanneer schade “te voorzien” is. Dat wordt opgehangen aan de levensfasen van een wolf, als een wolf langer van 6 maanden aanwezig is in een gebied (en daarmee formeel een territorium vormt) is de schade in dat gebied voorspelbaar en loont het voor de provincie om preventieve maatregelen te vergoeden en promoten. Ervaring in Drenthe leert dat zwervende wolven in een gebied ook voorzienbare schade kunnen veroorzaken, bijvoorbeeld omdat meerdere dieren zich enige tijd in hetzelfde gebied ophouden. Het is moeilijk uit te leggen dat de teller na ieder vertrek van een wolf weer op 0 maanden wolvenaanwezigheid in het gebied gaat, voordat er in een gebied stappen worden ondernomen. Daarom is in Drenthe de keuze gemaakt om in dat gebied al in te zetten op preventieve maatregelen.

2. Kwetsbaarheid statische levensfasen wolf/ gebrek aan afspraken over afronden van gebiedsprocessen

In het wolvendraaiboek staat vastgelegd welke levensfasen een wolf doorloopt en zijn er afspraken gemaakt over wanneer er gevonden wordt dat een wolf in een specifieke fase zit. Dit biedt duidelijkheid en rust op een hectisch dossier, het advies is niet om hiervan af te wijken maar het is wel goed om te constateren dat deze afspraken niet altijd recht doen aan de ecologische situatie. Ervaring in Drenthe leert dat een wolf die langer dan 6 maanden in een gebied zit nog steeds kan zwerven en ook bij vestiging in een territorium kan een wolf weer vertrekken of slachtoffer worden van een verkeerssituatie. Hoe er omgegaan wordt met “leegstaande” territoria en wanneer een gebiedsproces afgerond wordt staat nog niet in het draaiboek omschreven.

3. Grensoverschrijdende territoria.

De politieke en maatschappelijke discussie rond de wolf loopt uiteen. In sommige provincies gaat het debat over of de wolf wenselijk is, in andere provincies is deze fase al gepasseerd en gaat het debat over het opzetten van preventie en het steunen van de dierhouders. Toch is de kans aanwezig dat één wolventerritorium delen van deze beide provincies kan bestrijken. Dan staat er in het wolvendraaiboek vastgelegd dat de provincies zoveel mogelijk gelijk handelen. Maar de praktijk lijkt weerbarstiger. Het uitwerken van afspraken bij een grensoverschrijdend proces verdient in het uitwerken van het draaiboek aandacht.

4. Behoefte aan antwoorden tav beheer en gunstige staat van instandhouding

De discussie rond de escalatieladders die omschreven staan in het wolvendraaiboek laait snel op. Met name dat er beschreven staat dat er mogelijkheid is tot ingrijpen wanneer bovenmatige schade wordt veroorzaakt (mits andere middelen zijn uitgeput) maar niet wat er dan verstaan wordt onder bovenmatige schade laat veel ruimte over voor discussie. Het is goed dat het verhelderen van dit discussiepunt in de actualisatie duidelijk wordt meegenomen.

5. Ook met een openstaande subsidieregeling lijkt de stap tot het opzetten van preventieve maatregelen niet altijd genomen te worden.

De verwachting van de hoeveelheid deelname aan de subsidieregeling lijkt tegen te vallen, ook met inzet van de gebiedscommissie en een informatiebijeenkomst. Van de 250.000 euro die door de provincie is vrijgemaakt (50.000 euro als werkbudget en 200.000 euro opengesteld in een subsidieregeling) is er tot op heden ongeveer 50.000 euro geclaimd.

6. Er lijkt nog geen passende oplossing gevonden te zijn voor het nemen van preventieve maatregelen bij grote schapenhouderijen en begrazingsbedrijven.
De inzet van flexnetten en vaste omheiningen wordt voor grote begrazingsbedrijven niet een passende oplossing gevonden om schade door wolven te voorkomen.

IPO wolvenwerkgroep 19 januari 2021

Bijlage 6.3 : Wolvenprotocol Vlaanderen

Wolvenprotocol Vlaanderen

Vrijdag, 8 januari 2021

Demir keurt wolvenprotocol goed: “Een probleemsituatie en een probleemwolf is niet hetzelfde”
Wolven die overdag in een veld nabij een woning gefilmd worden, wolven die zich regelmatig voeden met schapen,
Het zijn vele voorvallen waar al snel het woord ‘probleemwolf’ in de mond genomen wordt. Toch is het zo dat in vee
vertonen. Om hier meer duidelijkheid in te scheppen en de aan elke vorm van problematisch gedrag door een wolf
opgemaakt door Natuur en Bos en Vlaams minister van Natuur Zuhal Demir.

- Download het protocol (pdf - 2.69 MB)
- Download de bijlage "Verduidelijkende voorbeelden" (pdf - 291 KB)

Agendapunt voor de vergadering van Gedeputeerde Staten van Drenthe

Statenbrief

Algemene gegevens	
Opsteller	
Team	Landelijk Gebied
Datum	Dinsdag 2 februari 2021
Uiterste behandeldatum in GS: *Toelichting:*	

Teammanager
Jordan Jumelet
Paraaf en advies *Akkoord:* *Bespreken:*

Verwijzing naar speerpunt coalitieakkoord/programma begroting
2. Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

Akkoord portefeuillehouder
Henk Jumelet

Intern voorbereid met
1. (VTH)
2. (S&I)
3.

Akkoord provinciesecretaris
Wim Brenkman

Archivering	
Soort overeenkomst: *Looptijd overeenkomst:*	Niet van toepassing
Datum:	*Registratienummer:*
	nr.
	nr.

Communicatie
Openbaar: Ja
Persbericht: *Ja*
Bekendmaking: Provinciaal blad

Onderwerp

Vervolg subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe en risicogebied wolf.

Advies

1. De Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe te wijzigen.
2. Het aangewezen wolvenrisicogebied uit te breiden zoals geadviseerd door de Gebiedscommissie preventie wolvenschade en aangegeven op de bijgevoegde kaart.
3. In te stemmen met de brief aan Provinciale Staten.

Beslissing GS

Inleiding

a. Algemeen
Op 15 december 2020 heeft u de subsidieregeling 'Voorkomen schade door wolven provincie Drenthe' vastgesteld om dierhouders te ondersteunen met het nemen van preventieve maatregelen om schade door wolven te voorkomen. Deze regeling is opengesteld in een door u vastgesteld wolvenrisicogebied. Dit betreft het gebied rond het Hart van Drenthe, aangezien de wolf zich daar heeft gevestigd, zoals bepaald door Wageningen Environmental Research. Hiermee heeft de provincie de interprovinciale afspraken in het wolvendraaiboek gevolgd.

De regeling is sinds 1 januari 2021 opengesteld. Toch heeft dit besluit voor veel onrust gezorgd onder schapenhouders omdat in het gebied zuidelijker in Drenthe ook schade wordt veroorzaakt door zwervende wolven. In overleg met de gebiedscommissie preventie wolvenschade (hierna gebiedscommissie) is besloten versneld te kijken naar een tweede stap waarbij de provincie de regeling, naast het gebied van de gevestigde wolf, ook inzet voor het voorkomen van schade door zwervende wolven.

In het kort liggen er drie wijzigingen voor:
- De subsidieregeling wordt ook van toepassing op maatregelen die genomen zijn tussen 1 januari 2018 en de datum van inwerkingtreding van de huidige regeling.
- Alle schapen- en geitenhouders dienen een onderbouwing en rasterplan aan te leveren van de te maken/gemaakte kosten. Schapen- en geitenhouders die hun rasters al geplaatst hebben dienen onderbouwing door middel van facturen aan te leveren en schapen- en geitenhouders die hun rasters nog moeten plaatsen moeten daarvoor een rasterplan aanleveren.
- Het wolvenrisicogebied wordt uitgebreid naar advies van de gebiedscommissie zodat ook gebieden waar sprake is van schade door zwervende wolven worden opgenomen in de regeling.

b. Europese aspecten
De wolf (Canis Lupis) is beschermd onder bijlage II en bijlage IV van de Europese Habitatrichtlijn, en is Europees aangemerkt als prioritaire soort.

c. Economie/werkgelegenheid
Niet van toepassing.

d. Participatie
De uitkomsten van het advies van Wageningen is getoetst bij de gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe.

Advies

1. De Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe te wijzigen.
2. Het aangewezen wolvenrisicogebied uit te breiden zoals geadviseerd door de Gebiedscommissie preventie wolvenschade en aangegeven op de bijgevoegde kaart.
3. In te stemmen met de brief aan Provinciale Staten.

Doelstelling uit de begroting

2.2.04 Natuur Netwerk Nederland

Argumenten

1.1 Vanuit de verantwoordelijkheid van de provincie voor de bescherming van de wolf is het wenselijk om het nemen van preventieve maatregelen te stimuleren.
Incidenten met faunaschade veroorzaakt door de wolf zijn voor schapen- en geitenhouders en omstanders zeer ingrijpend en wegen zwaar in de maatschappelijke discussie over de wolf. Ervaring in Duitsland leert dat het nemen van preventieve maatregelen werkt om faunaschade te voorkomen. Vanuit de verantwoordelijkheid van de provincie voor de bescherming van de wolf is het daarom wenselijk om maatregelen om schade veroorzaakt door wolven te voorkomen te subsidiëren.

1.2 Doordat schapen- en geitenhouders facturen of kostenverantwoording moeten indienen wordt de regeling minder fraudegevoelig.
Het subsidiebedrag waar een schapen- of geitenhouder aanspraak op kan maken wordt berekend op basis van bedrijfsvoering en een maximumprijs voor het aantal dieren binnen het bedrijf. Dit rekenmodel is overgenomen van de werkwijze in Gelderland. Schapen- en geitenhouders dienen onder de aangepaste regeling een kostenverantwoording af te leggen. Een schapen- of geitenhouder krijgt geen kosten vergoed die niet kunnen worden verantwoord.

1.3/2.1 Hiermee wordt het advies van de gebiedscommissie gevolgd.
Het behouden van draagvlak voor de wolf in Drenthe is essentieel om de provinciale verantwoordelijkheid voor bescherming van de wolf te kunnen borgen. De gebiedscommissie dringt aan op het inzetten van de regeling in een breder gebied, zodat ook maatregelen genomen kunnen worden tegen de zwervende wolf, en met terugwerkende kracht om het draagvlak voor de wolf in Drenthe te behouden.

1.4/2.2 Hiermee wordt het advies van Wageningen Environmental Research gevolgd.
Het uitbreiden van het gebied wordt ook benoemd in het rapport van Wageningen Environmental Research, die door de provincie gevraagd is ecologisch advies te geven over de gebieden in Drenthe waar een aannemelijke risico is door schade van wolven. Zij adviseren zowel het Hart van Drenthe als ook het gebied met veel schade door zwervende wolven aan te wijzen.

2.3 In het voorgestelde gebied hebben zich de afgelopen jaren relatief het grootste deel van de incidenten met faunaschade voorgedaan.
Binnen het aan te wijzen gebied hebben zich tussen 2015 en 2021 39 incidenten met faunaschade veroorzaakt door een wolf voorgedaan. Hiermee vallen de meldingen rond het Drents Friese Wold buiten dat gebied.

Tijdsplanning

Na besluitvorming zal de aangepaste subsidieregeling in werking treden, stelt de gebiedscommissie Wolf een schadepreventieplan op voor dit gebied en zullen de dierhouders in het gebied geïnformeerd worden. Wanneer het budget is besteed zal Provinciale Staten gevraagd worden om een ophoging.

Financiën

De onderliggende financiën bij de regeling worden niet gewijzigd.

Bijlagen

Bijlage 1 Kaart uitbreiding aanwijzing risicogebied wolvenschade
Bijlage 2. PB Wijziging Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe

Risico's

2. De discussie over wat te doen met gebieden waar voornamelijk schade is door zwervende wolven wordt nu landelijk gevoerd.
In 2021 worden er updates gedaan aan het wolvendraaiboek en de interprovinciale afspraken die daaraan ten grondslag liggen. Binnen dat kader wordt landelijk onderzoek gedaan naar de corridors en de manieren van schadepreventie die daar nuttig zijn. Drenthe loopt in dit geval op deze discussie vooruit en het is mogelijk dat landelijk gekozen wordt voor een andere lijn. Overigens heeft Drenthe de andere “wolven”-provincies wel op de hoogte gesteld van deze versnelde inzet op zwervende wolven.

Kanttekeningen vanuit de organisatie

Niet van toepassing.

Tekst openbare besluitenlijst
Onderwerp: Uitbreiding risicogebied wolf en wijziging subsidieregeling.
Gedeputeerde Staten hebben een tweede stap gezet in de subsidiëring van preventieve maatregelen tegen aanvallen van de wolf in Drenthe. Het risicogebied voor wolvenschade is uitgebreid naar advies van de gebiedscommissie. Daarnaast wordt de subsidieregeling van toepassing op maatregelen die genomen zijn tussen 1 januari 2018 en de datum van inwerkingtreding van de huidige regeling

Verzenden

Aan:
de voorzitter en leden van
Provinciale Staten van Drenthe

Assen, 29 januari 2021
Ons kenmerk 51/5.@/202000@
Behandeld door [redacted] (0592) 36 5555
Onderwerp: Uitbreiding wolvenrisicogebied en actualisatie subsidieregeling
Status: Ter informatie

Geachte voorzitter/leden,

Hierbij informeren wij u over de ontwikkelingen omtrent de wolf in Drenthe. Wij hebben aangegeven u regelmatig mee te nemen in recente ontwikkelingen en de actuele stand van zaken.

Op 15 december heeft u van ons een brief ontvangen (kenmerk 51/5.17/2020002579) over de subsidieregeling 'Voorkomen schade door wolven provincie Drenthe'. De regeling wordt opengesteld voor ondersteuning van schapen- en geitenhouders met het plaatsen van rasters of hekken die aanvallen van wolven voorkomen. Deze regeling is opengesteld in een vastgesteld wolvenrisicogebied rond het Hart van Drenthe. Dit gebied is gekozen omdat onderzoek van de Wageningen University en Research (WUR) naar het leefgebied van de wolf heeft uitgewezen dat dit het gebied is waar de gevestigde wolf zich heeft opgehouden. Dit gebied kent de hoogste dichtheid van schapenaanvallen. Het is dan ook aannemelijk dat een dergelijke situatie in de toekomst vaker voor zou kunnen komen. Met het aanwijzen van dit gebied zijn de interprovinciale afspraken in het wolvendraaiboek gevolgd.

De regeling is sinds 1 januari 2021 opengesteld, dit betreft een eerste stap in het subsidiëren van maatregelen tegen aanvallen van de wolf. Toch heeft de provincie Drenthe niet alleen te maken met wolven die langere tijd in een gebied verblijven, maar is er in de provincie ook schade door zwervende wolven. Op advies van de gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe is daarom besloten om al verder te kijken en de inzet op preventieve maatregelen ook naar die gebieden uit te breiden.

Om dit te faciliteren hebben wij de volgende wijzigingen doorgevoerd in de subsidieregeling:
Het risicogebied wordt uitgebreid, naar advies van de gebiedscommissie zodat ook gebieden waar voornamelijk risico op schade is door zwervende wolven in aanmerking komen voor het gebruik van de subsidieregeling. Daarnaast wordt de regeling ook van toepassing op zogenaamde voorlopers: schapen- en geitenhouders die maatregelen hebben genomen tussen 1 januari 2018 en de datum van inwerkingtreding van de huidige regeling.

Met deze acties zetten wij in op het zoveel mogelijk voorkomen van schade, het creëren van draagvlak

en een effectieve soortenbescherming met betrekking tot de wolf. Er is momenteel 2 ton beschikbaar voor de subsidieregeling. Op het moment dat het budget van de regeling ontoereikend blijkt zullen wij uw Staten een voorstel voor het vervolgproces voorleggen.

De Gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe zal de komende tijd voor dit gebied een schadepreventieplan opstellen waarin ze zullen omschrijven hoe de wolfwerende maatregelen toegepast kunnen worden en ze gaan een advies formuleren over de andere vraagstukken rond de wolf die in het gebied leven. Schapen- en geitenhouders in deze gebieden zullen hierover geïnformeerd worden.

Hopende u hiermee voldoende geïnformeerd te hebben.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,

, voorzitter , secretaris

provinciehuis Westerbrink 1, Assen
postadres Postbus 122, 9400 AC Assen

www.drenthe.nl
0592 - 36 55 55

provincie Drenthe

Aan:
de voorzitter en leden van
Provinciale Staten van Drenthe

Assen, 9 februari 2021
Ons kenmerk 6/5.6/2021000231
Behandeld door team Landelijk Gebied (0592) 36 55 55
Onderwerp: Uitbreiding wolvenrisicogebied en actualisatie subsidieregeling
Status: Ter informatie

Geachte voorzitter/leden,

Hierbij informeren wij u over de ontwikkelingen omtrent de wolf in Drenthe. Wij hebben aangegeven u regelmatig mee te nemen in recente ontwikkelingen en de actuele stand van zaken.

Op 15 december 2020 hebt u van ons een brief ontvangen (kenmerk 51/5.17/2020002579) over de subsidieregeling 'Voorkomen schade door wolven provincie Drenthe'. De regeling wordt opengesteld voor ondersteuning van schapen- en geitenhouders met het plaatsen van rasters of hekken die aanvallen van wolven voorkomen. Deze regeling is opengesteld in een vastgesteld wolven-risicogebied rond het Hart van Drenthe. Dit gebied is gekozen omdat onderzoek van de Wageningen University en Research (WUR) naar het leefgebied van de wolf heeft uitgewezen dat dit het gebied is waar de gevestigde wolf zich heeft opgehouden. Dit gebied kent de hoogste dichtheid van schapenaanvallen. Het is dan ook aannemelijk dat een dergelijke situatie in de toekomst vaker voor zou kunnen komen. Met het aanwijzen van dit gebied zijn de interprovinciale afspraken in het wolvendraaiboek gevolgd.

De regeling is sinds 1 januari 2021 opengesteld, dit betreft een eerste stap in het subsidiëren van maatregelen tegen aanvallen van de wolf. Toch heeft de provincie Drenthe niet alleen te maken met wolven die langere tijd in een gebied verblijven, maar is er in de provincie ook schade door zwervende wolven. Op advies van de gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe is daarom besloten om al verder te kijken en de inzet op preventieve maatregelen ook naar die gebieden uit te breiden.

Om dit te faciliteren hebben wij de volgende wijzigingen doorgevoerd in de subsidieregeling.

Het risicogebied wordt uitgebreid, naar advies van de gebiedscommissie zodat ook gebieden waar voornamelijk risico op schade is door zwervende wolven in aanmerking komen voor het gebruik van de subsidieregeling. Daarnaast wordt de regeling ook van toepassing op zogenaamde voorlopers, schapen- en geitenhouders die maatregelen hebben genomen tussen 1 januari 2018 en de datum van inwerkingtreding van de huidige regeling.

Met deze acties zetten wij in op het zoveel mogelijk voorkomen van schade, het creëren van draagvlak en een effectieve soortenbescherming met betrekking tot de wolf. Er is momenteel € 2 ton beschikbaar voor de subsidieregeling. Op het moment dat het budget van de regeling ontoereikend blijkt, zullen wij uw Staten een voorstel voor het vervolgproces voorleggen.

De Gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe zal de komende tijd voor dit gebied een schadepreventieplan opstellen waarin zij zullen omschrijven hoe de wolfwerende maat-regelen toegepast kunnen worden en zij gaan een advies formuleren over de andere vraagstukken rond de wolf die in het gebied leven. Schapen- en geitenhouders in deze gebieden zullen hierover geïnformeerd worden.

Hopende u hiermee voldoende geïnformeerd te hebben.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,

, voorzitter , secretaris

/coll.

Bijlage 7.1 Wolvenwerkgroep 160321

Monitoring probleemwolven

Uitwerking aanpak, voorzet [redacted] 26/2/2021

Kader:
In het Interprovinciaal Wolvenplan 2019 zijn een aantal situaties onderscheiden waarbij het wenselijk is een wolf met problematisch gedrag gericht te volgen door deze te zenderen.

- Wolf benadert meermaals mensen: Zenderen en verjagen, publiek waarschuwen niet te voeren, indien geen resultaat wolf doden;
- Wolf benadert meermaals mensen met honden: Afhankelijk van de locatie en periode wolf zo snel mogelijk zenderen en verjagen dan wel honden uit het gebied houden…;
- Wolf verblijft langdurig in of nabij bebouwd gebied: Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf zenderen en verjagen…;

Het plan zegt verder: …vanuit het perspectief omgaan met een probleemsituatie is het niet steeds nodig om een wolf te vangen en te zenderen. Zenderen dient hier geen ander doel dan het dier te kunnen identificeren en/of snel te kunnen opsporen. Het heeft in deze context nadrukkelijk geen wetenschappelijke onderzoeksdoelen.

Ontwikkelingen:
WEnR heeft bij Gelderland een ontheffing gevraagd voor het doen van onderzoek aan o.a. de wolf. Het gaat dan niet primair om zenderen van wolven met problematisch gedrag. Deze ontheffing geldt dan bovendien voor andere deelnemende provincies. De ontheffing is verleend onder voorwaarde dat per geval tevens een plan wordt uitgewerkt en voorgelegd zoals deze ook wordt gebruikt voor een toestemming in het kader van de Wet dierproeven.

Faunabeheereenheid Gelderland heeft een faunabeheerplan monitoringssoorten gemaakt die ook betrekking heeft op de wolf. Nog niet bedoeld voor beheer maar het kan al wel als basis dienen voor het zo nodig vangen van wolven met problematisch gedrag. FBE Gelderland en WEnR hebben afstemming gezocht. FBE Gelderland wil desgevraagd optreden als ontheffinghouder voor het verdoven en laten zenderen van problematische wolven door een dierenarts. Wie vervolgens monitort is dan nog niet geregeld, dat is geen werk voor de FBE of een dierenarts. We zijn wel doende om in contact te komen met ervaren dierenartsen.

De discussie over de Wet op dierproeven is nog niet klaar maar dat wordt ook nog uitgezocht in het kader van de juridische analyse wolf.

Wat moet er geregeld worden:
Het is nu niet geregeld wie de feitelijk monitoring van wolven met problematisch gedrag op zich kan nemen. Verdoven en zenderen zonder geborgd vervolgtraject kan niet. Bovendien moet er rekening mee worden gehouden dat het monitoren grensoverschrijdend moet kunnen plaatsvinden. WEnR zou dat aanbrengen van een zender en vervolgens volgen kunnen doen mits daartoe gevraagd en met een opdracht. Wellicht zijn ook andere onderzoekers in beeld zoals bijvoorbeeld [redacted] die ook over een onderzoeksontheffing van meerdere provincies beschikt.

Overigens is er nu nog geen oplossing voor aangereden wolven. Als deze niet dood is, is er helaas geen opvang mogelijk dus is het een kwestie van achterlaten in de natuur of ter plekke doodschieten. In voorkomende gevallen zal een dierenarts uitsluitsel moeten geven. Gelderland ziet nu geen meerwaarde in het eventueel zenderen van een dergelijk dier.

Alternatief zou kunnen zijn dat een gewonde wolf wordt ondergebracht bij de Duitse wolvenopvang dan wel dat initiatief genomen wordt om in een dergelijke opvang in Nederland te gaan voorzien.

“Opvang wolf” is onderdeel van de praktische uitwerking van het handelingsperpectief. en voortel daarover dient nog te worden opgesteld. In juridisch opzicht eveneens onderdeel van de juridische analyse.

Bespreekpunten:
1. Is het werken d.m.v. een ontheffing voor het volgen van een wolf met problematische gedrag door tussenkomst van de faunabeheereenheid een goede optie?
2.Aan welke onderzoekers zou een dergelijke ontheffing dienen toe te komen?
3.Vind u het in algemene zin zinvol om een gewonde wolf (gezond genoeg om weer los te laten) te zenderen of niet?
4. Zijn er al gedachten over een oplossing voor de eventuele wolvenopvang (is wel punt in huidige wolvenplan).

Memo

Van	
Afgestemd met	
Aan	Bestuur Faunafonds
C.c.	-
Datum	8 januari 2015
Onderwerp	Agendapunt 7.6. Onderzoeksvoorstel "Onderzoek naar maatregelen ter voorkoming van predatie door wolven (incl. haalbaarheidsstudie naar mobiel kuddewaakteam)" van Van Bommel Faunawerk en Wolven In Nederland.
Bijlage(n)	1

Beslispunten:
Instemmen met financiering door BIJ12 unit Faunafonds voor € 37.570,= incl. BTW

Achtergrond:
Sinds de totstandkoming van het Wolvenplan in 2013 zijn veel activiteiten uitgevoerd of aanbevelingen opgevolgd door het Ministerie van Economische Zaken, de provincies en BIJ12 – unit Faunafonds. Belangrijke mijlpaal in de activiteiten is de vorming van de coalitie Wolven In Nederland door diverse betrokken organisaties en de vanuit deze coalitie georganiseerde Wolvenplatformbijeenkomsten.
Gezien de afspraken uit het Natuurpact, zijn de provincies verantwoordelijk voor het natuurbeleid, inclusief het faunabeleid en de tegemoetkomingen bij schade aan landbouwhuisdieren. De provincies zullen daarom de aanbevelingen in het Wolvenplan beoordelen en omzetten in een operationeel draaiboek voor de eerste fase, zodat voor alle betrokkenen duidelijk is welke handelingen noodzakelijk zijn wanneer een wolf de grens oversteekt.

Toelichting op de beslispunten:

<u>Doelstelling onderzoek</u>
Doel van de studie is inzicht te krijgen welke preventieve middelen effectief en praktisch toepasbaar zijn in een Nederlands veeteeltsysteem om vee (schapen) tegen wolvenpredatie te beschermen.

<u>Onderzoeksvragen en aanpak</u>
De studie richt zich op de volgende vragen:
- Welke preventieve middelen tegen wolven worden ingezet in het buitenland?
- Hoe worden deze preventieve middelen ingezet op verschillende typen veehouderijen in het buitenland?
- Welke type schapenhouderijen zijn in Nederland te onderscheiden? Is er een risico inschatting te maken op basis van type schapenhouderij?
- Wat zijn de effectieve beschermingsmethodes tegen wolvenpredatie in de Nederlandse veehouderij?
- Wat zijn praktisch uitvoerbare beschermingsmethodes tegen wolvenpredatie in de

Datum 8 januari 2015
Onderwerp Agendapunt Onderzoek

Nederlandse veehouderij?
Tevens is (optioneel) voorzien in een haalbaarheidsstudie voor de opzet van een mobiel kuddewaakteam. Doel van deze optie is het voorkomen van vervolgschade en vergroten van acceptatie van de komst van de wolf onder boeren in het bijzonder schapenhouders. Bovendien laten de provincies, BIJ12-Faunafonds en Wolven in Nederland zo zien dat ze betrokkenheid voelen met schapenhouders.

In samenwerking met de Vakgroep Schapenhouderij van LTO, de Landelijke Werkgroep Professionele Schapenhouders (LWPS) en de Nederlandse Belangenverenging van Hobbydierhouders (NBvA) wordt een lijst opgesteld van mogelijke preventieve middelen. Van deze middelen wordt aan de hand van beschikbare informatie en verwachtingen van schapenhouders een inschatting gemaakt van hun effectiviteit en verwachte kosten.

De verwachte doorlooptijd van het onderzoek is 6 maanden na opdrachtverlening.

Belang onderzoek
In lijn met de reactie van de Staatssecretaris van Economische Zaken op het Wolvenplan maken alle betrokken partijen bij de eventuele opschaling van hun activiteiten duidelijk en realistisch onderscheid in de voorbereidingssituatie waarin wolven zich nog niet in Nederland hebben gevestigd maar we nog slechts worden bezocht door zwervers en de situatie dat de eerste wolven zich hier permanent vestigen. In dit licht moet ook het onderzoeksvoorstel van Wolven In Nederland en Van Bommel Faunawerk worden gezien, waarin wordt voorgesteld te onderzoeken welke preventieve middelen in het Nederlandse veeteeltsysteem effectief en praktisch toepasbaar zijn om vee (vooral schapen) tegen wolvenpredatie te beschermen.

Sinds het Wolvenplan zijn de beleidsregels van het Faunafonds gewijzigd. Met ingang van oktober 2014 is een behandelbedrag van € 300,- vereist om een schadetegemoetkomingverzoek in behandeling te nemen. Hiermee is de noodzaak voor effectieve preventieve maatregelen groter geworden. Om deze reden is het zinvol, de praktische uitvoerbaarheid van de verschillende preventieve maatregelen samen met de veehouders te onderzoeken, zodat de behoefte en het draagvlak van de verschillende maatregelen bekend wordt.

Het onderzoek past in de doelstellingen van het Meerjarenprogramma Onderzoek 2014-2018 om bij te dragen in onderzoeken naar toetsing van middelen en maatregelen en methoden voor grondgebruikers op hun effectiviteit en efficiëntie om schade te voorkomen of te beperken.
Het voorstel past in de visie van de IPO werkgroep LUPUS op de voorbereiding op de komst van de wolf.

Advies Commissie Onderzoek
De Commissie Onderzoek adviseert positief in de verwachting dat de te onderzoeken optie van kuddewaakteam een haalbaarheidsstudie betreft en nog geen realisatie betreft.

Het onderzoeksvoorstel incl. het verzoek tot financiering is bijgevoegd **(bijlage).**

Financiële aspecten:
Het onderzoek kan worden uitgevoerd voor een totaalbedrag van € 37.570,= (incl. btw) incl. de optionele haalbaarheidsstudie naar een mobiel kuddewaakteam. De bijdrage van BIJ12 unit Faunafonds betreft de volledige financiering.

Vervolgstappen:
Na instemming door uw bestuur en opdrachtverlening zal de betrokkenheid van de provincies vanuit de IPO werkgroep LUPUS en BIJ12 worden georganiseerd.

Onderzoeksvoorstel naar effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven

Documentatiepagina

Op verzoek van:	BIJ12 - Unit Faunafonds [redacted] Leidseveer 2 3511 SB Utrecht
Opsteller:	[redacted] en [redacted]
Titel:	Onderzoeksvoorstel naar effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven
Datum:	1 december 2014
Aantal pagina's incl. bijlagen	8
Uitvoering:	Wolven in Nederland p/a Molenveldlaan 43 6523 RJ Nijmegen Van Bommel FAUNAWERK Dreijenlaan 2 6703 HA Wageningen
Contactgegevens:	[redacted]@ark.eu 06[redacted] info@vanbommel-faunawerk.nl 06[redacted]

Onderzoeksvoorstel naar effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven

Inleiding

Sinds 1990 is de wolf vanuit Polen teruggekeerd in Duitsland. In de Lausitz (Sachsen) werden in 2002 de eerste welpen geboren. Vanuit Sachsen zijn ook andere delen in Duitsland geherkoloniseerd tot bij Hamburg aan toe. Alleen het zuiden van Duitsland is nog grotendeels vrij van wolven. Inmiddels is sprake van een West Pools - Duitse populatie. Ook kan er instroom in Noordwest Europa plaatsvinden vanuit andere wolvenpopulaties, met name van de Frans – Italiaanse populatie. Dieren uit de Pools – Duitse populatie rukken sinds 2010 op met een snelheid van ca. 100 km/jaar en ca. zes nieuwe roedels/jaar op richting Nederland. In Meppen, dicht bij de grens met Nederland, werd eind maart 2013 een wolf gefilmd met een cameraval. In 2014 werden zowel in Meppen als bij Nordhorn een jonge wolvin veelvuldig waargenomen en mogelijk heeft het dier ook in Nederland rond gezworven.

Om als overheid goed voorbereid te zijn op de terugkeer van de wolf in Nederland zijn verschillende onderzoeken en projecten uitgevoerd. Het Wolvenplan (Groot Bruinderink & Lammertsma 2013), zoals in opdracht van het ministerie van Economische Zaken, provincies en het Faunafonds opgesteld door Alterra in samenwerking met Wolven in Nederland, is december 2013 gereedgekomen. Tijdens het opstellen van dit rapport zijn er twee workshops georganiseerd om de verschillende stakeholders bij de vorming van het wolvenplan te betrekken. Zo is er in juni 2013 het wolvensymposium georganiseerd door Wolven in Nederland en Alterra (Linnartz *et al*. 2013) en in oktober 2013 is er door WING een toetsingsbijeenkomst voor het wolvenplan met maatschappelijke organisaties georganiseerd (Kruft *et al*. 2013).

De wolf is, conform de Europese Habitatrichtlijn, in Nederland als beschermd inheemse soort aangewezen, waarbij Nederland verplicht is de staat van instandhouding van de soort te bevorderen. Echter, na een afwezigheid van de wolf van ruim 100 jaar, is veel kennis over de wolf en over de manier waarop met wolven kan worden samengeleefd verdwenen uit Nederland. Elders in Europa is deze kennis nog wel of in toenemende mate weer aanwezig.

In Wolven in Nederland werken organisaties, waaronder ARK, Natuurmonumenten, FREE Nature, KNJV, Zoogdiervereniging en IVN, samen om Nederland voor te bereiden op de verwachte komst van wolven naar ons land. Daarbij wordt gestreefd naar ‘een conflict-arm samenleven van mens en wolf’. Dit wordt nagestreefd door actuele, feitelijke en wetenschappelijk gefundeerde informatie over wolven voor iedereen beschikbaar te stellen. Om draagvlak voor de wolf te behouden en te creëren wordt onder andere voorlichting gegeven aan agrariërs over hoe zij hun vee kunnen beschermen.

Aanleiding

Na de totstandkoming van het Wolvenplan zijn er veel acties uitgevoerd en zaken opgevolgd door het ministerie van Economische Zaken, provincies en het Faunafonds. Gezien de afspraken uit het Natuurpact, zijn de provincies verantwoordelijk voor het natuurbeleid, inclusief het faunabeleid en de tegemoetkomingen bij schade aan landbouwhuisdieren. De provincies zullen daarom de

aanbevelingen in het wolvenplan beoordelen en omzetten in een operationeel draaiboek voor de eerste fase, zodat voor alle betrokkenen duidelijk is welke handelingen noodzakelijk zijn wanneer een wolf de grens oversteekt.

Sinds het gereedkomen van het wolvenplan in december 2013, zijn de beleidsregels van het Faunafonds gewijzigd. Met ingang van oktober 2014 is een behandelbedrag van € 300,- vereist om een schadetegemoetkomingverzoek in behandeling te nemen. Hiermee is de noodzaak voor effectieve preventieve maatregelen groter geworden. Om deze reden is het zinvol, de praktische uitvoerbaarheid van de verschillende preventieve maatregelen samen met de veehouders te onderzoeken, zodat de behoefte en het draagvlak van de verschillende maatregelen bekend wordt.

Tot op heden hebben veehouders weinig houvast bij het bepalen van mogelijke preventieve middelen voor hun situatie. De Handreiking Faunaschade (Oord 2009) behandeld geen schade door wolven. Het wolvenplan is gebaseerd op de situatie voor de instelling van het behandelbedrag en somt een aantal algemene maatregelen op. Veehouders die schade willen voorkomen in het geval een wolf in Nederland opduikt, moeten vooralsnog proefondervindelijk een strategie bepalen. Meer voorlichtingsmateriaal gericht op de Nederlandse situatie om predatie door wolven te voorkomen is zeer wenselijk. Bovendien biedt dit de Faunafonds consultenten meer handvatten om veehouders te adviseren over schadepreventie, om daarmee predatie van landbouwhuisdieren te voorkomen.

Hoofdvraag:
Welke preventieve middelen zijn effectief en praktisch toepasbaar in een Nederlands veeteelt systeem om vee (schapen) tegen wolvenpredatie te beschermen?

Deelvragen:

1) Welke preventieve middelen tegen wolven worden ingezet in het buitenland?
2) Hoe worden deze preventieve middelen ingezet op verschillende typen veehouderijen in het buitenland?
3) Welke type schapenhouderijen zijn in Nederland te onderscheiden? Is er een risico inschatting te maken op basis van type schapenhouderij?
4) Wat zijn de effectieve beschermingsmethodes tegen wolvenpredatie in de Nederlandse veehouderij?
5) Wat zijn praktisch uitvoerbare beschermingsmethodes tegen wolvenpredatie in de Nederlandse veehouderij? Geverifieerd bij de drie belangenorganisaties op het gebied van schapenhouderij en hobbydierhouderij.
6) Uitgewerkt per type veehouderij, inclusief kostenaspecten.

Methodiek:

Ad 1-2) Ten eerste worden de preventieve middelen geïnventariseerd die in het buitenland gebruikt worden. Dit gebeurt door middel van een literatuurstudie naar de gebruikte middelen in andere landen waar wolven aanwezig zijn en er conflicten zijn met veehouderij. Dit kunnen wolvenmanagementplannen zijn, wetenschappelijke artikelen, maar ook voorlichtingsbrochures waar praktische toepassing vaak wordt verduidelijkt. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van het bestaande netwerk van wolvendeskundigen in het binnen- en buitenland om te vragen welke methoden zij toepassen en met welk effect.

Ad 3-5) Om tot een lijst te komen van mogelijke preventieve middelen in Nederland, wordt er gekeken naar het huidige veehouderijsysteem in Nederland. Dit wordt in samenwerking met de Vakgroep Schapenhouderij van LTO, de Landelijke Werkgroep Professionele Schapenhouders (LWPS) en de Nederlandse Belangenverenging van Hobbydierhouders (NBvA) opgesteld. Hierbij wordt onderscheid gemaakt in:

a) Ad hoc maatregelen (o.m. vlaggetjes, mobiel waakhondenteam, mobiel net)
b) Permanente maatregelen (o.m. gaasrasters en elektrische rasters)

Bij het treffen van ad hoc preventieve maatregelen, kan verkent worden in hoeverre er mogelijkheden bestaan voor centraal of provinciaal georganiseerde preventieve maatregelen, waarbij bijvoorbeeld preventiemateriaal tijdelijk wordt uitgeleend. Ook hiervoor wordt gekeken naar voorbeeldsituaties in het buitenland.

Schapenhouders worden gevraagd naar hun wijze van beweiding over het jaar beschouwd. Verder zullen zij worden bevraagd over de inzet van geselecteerde preventieve middelen om een inschatting te maken van de toepasbaarheid van deze middelen in hun systeem. Hierbij zullen de Vakgroep Schapenhouderij van LTO, de Landelijke Werkgroep Professionele Schapenhouders (LWPS) en de Nederlandse Belangenverenging van Hobbydierhouders (NBvA) betrokken worden.

Ad 6) In een rapportage zullen de verschillende preventieve middelen in Nederland worden beschouwd. Daarnaast zal per preventieve maatregel een kosteninschatting worden gemaakt, te samen met de mate van onderhoud dan wel duurzaamheid van de verschillende maatregelen. Daarnaast worden de resultaten samenvattend weergegeven in een informatie brochure, bruikbaar voor de agrarische sector.

<u>Uitvoering:</u>
Het onderzoek zal worden uitgevoerd door een samenwerking van experts van verschillende organisaties: Wolven in Nederland, Van Bommel Faunawerk en indien nodig of wenselijk Alterra.

De Vakgroep Schapenhouderij van LTO, de Landelijke Werkgroep Professionele Schapenhouders (LWPS) en de Nederlandse Belangenverenging van Hobbydierhouders (NBvA) zullen nadrukkelijk bij het project worden betrokken.

<u>Tijdspad</u>
Oplevering en rapportage: 6 maanden na aanvang onderzoek.

Begroting:

De kosten voor dit onderzoek worden begroot op €29.403,- (excl. btw) en zijn hieronder nader gespecificeerd.

	aantal	tarief	
Inzet Wolven in Nederland	5.1.2f	€/uren	€ 8.250,00
Inzet [redacted] Faunawerk		€/uren	€ 8.250,00
Expert judgement derden		€/uren	€ 1.800,00
Subtotaal			€ 18.300,00
Drukwerk en materiaal			€ 2.500,00
Voorlichtingsfolder, educatiematerialen			€ 2.500,00
Overige kosten			€ 1.000,00
Totaal (excl. BTW)			€ 24.300,00
BTW (21%)			€ 5.103,00
Totaal (incl. BTW)			€ 29.403,00

Optioneel onderdeel:

Haalbaarheidsstudie voor de opzet van een mobiel kuddewaakteam

Inleiding
In Duitsland worden verschillende maatregelen genomen om schapen tegen wolvenaanvallen te beschermen. Bij een aanval van een wolf op een schaapskudde in een nieuw gebied wordt een mobiel kuddewaakhonden team ingezet die de schapen beschermd totdat duurzame beschermingsmaatregelen (zoals elektrische rasters) zijn gerealiseerd.
Echter in Nederland is hier op dit moment nog geen dwingende noodzaak aan. Wel is het verstandig om de goed werkende optie als preventieve maatregel open te houden en verder te verkennen, zodat deze ter zijner tijd effectief kan worden ingezet.

Doel
Vervolgschade voorkomen en acceptatie van de komst van de wolf vergroten onder boeren in het bijzonder schapenhouders. Bovendien laten de provincies, BIJ12-Faunafonds en Wolven in Nederland zo zien dat ze betrokkenheid voelen met schapenhouders. Rumoer in het begin van de aanwezigheid van een wolf en de angst van een mogelijk aanval op schapen, kunnen verminderd worden door een duidelijk plan te hebben wat in werking kan treden zodra er schade voor een schapenhouder optreedt.

Met dit voorstel voor een haalbaarheidsstudie worden de volgende vragen beantwoord:
- Wat is er voor nodig?
- Wat zijn de kosten zo iets dergelijks op te zetten?
- Wat zijn de lopende kosten op jaarbasis?
- Wie zou dit kunnen/moeten betalen?
- Wie wil er gebruik van maken?
- Wat voor tegenprestatie wordt er verlangd en wat is haalbaar?
- Hoe om te gaan met de inzet op meerdere locaties, bijv. drie schapenhouders bij elkaar in de buurt met een zwervende wolf?

Uitvoering:
Het onderzoek zal worden uitgevoerd door een samenwerking van experts van verschillende organisaties: Wolven in Nederland en Van Bommel Faunawerk.

De Vakgroep Schapenhouderij van LTO, de Landelijke Werkgroep Professionele Schapenhouders (LWPS) en de Nederlandse Belangenverenging van Hobbydierhouders (NBvA) zullen ook bij dit project worden betrokken.

Tijdspad
Oplevering en rapportage: 6 maanden na aanvang onderzoek.

Begroting:
De kosten voor dit onderzoek worden begroot op € 8.167,- (excl. btw) en zijn hieronder nader gespecificeerd.

	aantal	tarief		
Inzet Wolven in Nederland	60	5.1.2f	€/uren	5.1.2f
Inzet Faunawerk	30	€5.1.2f	€/uren	€5.1.2f
Totaal (excl. BTW)				€ 6.750,00
BTW (21%)				€ 1.417,50
Totaal (incl. BTW)				€ 8.167,50

Bijlage 8.1 Wolvenwerkgroep 160321

Ingekomen stuk van [redacted] (FPG)
Betreft: Vergoeding preventiemaatregelen overige dieren.

Namens de Federatie Particulier Grondbezit heeft [redacted] zitting in zowel de Gelderse Wolven Commissie als in het Landelijk Overleg Wolf. Binnen de Gelderse wolvencommissie wordt nagedacht over hoe een eventuele subsidieregeling (voor preventieve maatregelen) voor overige dieren (NIET ZIJNDE SCHAPEN EN GEITEN) zouden kunnen opzetten.

Dit is in de Gelderse commissie besproken, waarbij zij tot de conclusie kwamen dat het beter zou zijn om zoiets landelijk op te pakken om te voorkomen dat iedere provincie straks opnieuw het wiel probeert uit te vinden. En om te voorkomen dat er een lappendeken van afwijkende subsidiemogelijkheden ontstaat. Het idee is dat het Landelijk Overleg Wolf aan de hand van dit stuk een onderzoek kan laten doen naar een haalbare regeling voor de in het stuk beschreven overige dieren.

Onderstaand volgt de ingebrachte notitie. Aan het einde van het stuk (de laatste pagina) staat ook een voorbeeld beschreven (gespreksverslag) van een bedrijf dat [redacted]) en zodoende contact heeft gezocht met de Gelderse Wolvencommissie. Ze heeft daarbij aangegeven dat ze graag ziet dat de subsidieregeling voor preventieve maatregelen ook voor mini-pony's en andere kwetsbare diersoorten gaat gelden.

Voor ons landelijk overleg zijn de volgende vragen relevant:

1. Vinden de provincies dat het wenselijk is om ook preventieve maatregelen voor meerdere diersoorten te gaan subsidiëren?

2. Zo nee waarom niet, zo ja waarom wel en welke diersoorten zou dit moeten gaan betreffen?

3. Wilt u dit landelijk oppakken of juist per provincie kunnen regelen?

Ter toelichting:

In de huidige situatie beperkt de tegemoetkomingsregeling voor schade zich tot bedrijfsmatig gehouden dieren en hobbymatig gehouden schapen en geiten.

Tot op heden zijn er bewijsbaar wolf 2x kalf, 1 x schotshooglander (kalf) gevallen geweest. Daarnaast niet bewijsbaar wolf meldingen van 2x alpaca's, 4 x kalf,1x schotse hooglander. Nog onbekend/in onderzoek: 1 x alpaca, 2x damhert.

M.a.w. van de 268 totaal overall bekende meldingen is dat dus relatief weinig.

Aanwezige provinciale subsidieregelingen voor inzet preventieve maatregelen beperken zich tot schapen en geiten.

Ingekomen notitie:

Vergoeding preventiemaatregelen overige dieren.

De schade die door wolven wordt aangericht, beperkt zich niet enkel tot schapen en geiten. Ook andere landbouwhuisdieren, hobbydieren en wilde grazers met natuurbeheersfunctie lopen risico (andere wilde dieren laten we hier buiten beschouwing). Bij de herintreding van de wolf moet ook rekening gehouden worden met de schade die aan deze dieren wordt aangericht. Hiervoor dient onderzocht te worden of het schadepreventieplan uitgebreid moet worden met een regeling voor overige landbouwhuisdieren, hobbydieren en wilde grazers met natuurbeheersfunctie.

Integreren overige landbouwhuisdieren en hobbydieren.

Voor de integratie van overige landbouwhuisdieren, hobbydieren en wilde grazers met natuurbeheerfunctie is het van belang dat er gekomen wordt tot een duidelijk definitie van deze begrippen. Voor de landbouwhuisdieren wordt door het ministerie van LNV reeds een duidelijke definitie gebezigd.

Hierbij wordt van landbouwhuisdieren gesproken wanneer zij gehouden worden in verband met de productie van bijvoorbeeld melk, vlees, wol, veren of eieren of in verband met het berijden van dieren. Bijvoorbeeld paarden, rundvee, schapen, geiten, varkens, kippen, eenden, pelsdieren, konijnen, parelhoenders, paarden, struisvogels, waterbuffels, herten, lama's en fazanten - mits ze voor productiedoeleinden worden gehouden. Denk aan een paardenmanege, een stoeterij, een veehouderij en dergelijke.

Voor hobbydieren bestaat geen éénduidige definitie. Vaak zijn hobbydieren dieren van dezelfde soorten als landbouwhuisdieren maar is de doelstelling anders. Bij hobbydieren is de doelstelling niet productie of economisch gewin, maar is de doelstelling veelal recreatief of educatief of pure liefhebberij (advies 2003 i.o.v. raad voor dierenaangelegenheden). De vraag is of het maken van onderscheid tussen hobbydieren en bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren gewenst is. Dit is aan de commissie. Als een onderscheid gewenst is dan is een goede definitie van hobbydieren noodzakelijk. Het is uiteraard mogelijk om voor een regeling een eigen definitie te bepalen/hanteren. In de praktijk zal een definitie die rekening houdt met aantallen of waarde van de dieren wellicht praktischer/duidelijker zijn dan een definitie die gericht is op de doelstelling waarom de dieren worden gehouden.

Of de beschermingsmiddelen voor deze landbouwhuisdieren dezelfde zijn als die gebruikt worden ter bescherming van schapen en geiten, verdient nader onderzoek. Naast de expertise die in de commissie aanwezig is kan het gesprek worden aangegaan met vertegenwoordigers uit de betreffende sectoren.

Integreren wilde grazers met natuurbeheersfunctie

Voor grazers met een natuurbeheersfunctie bestaat een definitie zoals voor landbouwhuisdieren nog niet. Wel heeft een rechter in een casus over de Oostvaardersplassen de grote grazers aldaar "gehouden wilde dieren" genoemd, maar het is natuurlijk de vraag of de grazers in de Oostvaardersplassen gelijkgetrokken kunnen worden met grazers met een natuurbeheersfunctie in ander gebieden in Nederland. Bij wilde grazers met een natuurbeheerfunctie moet men denken aan door de mens geïntroduceerde diersoorten met een specifieke begrazingstaak zoals wilde paarden, wilde runderen en bijvoorbeeld de moeflon. Dit zijn geen inheemse soorten zoals reeën, die geen

eigenaar kennen, maar zijn hier doelbewust geïntroduceerd door of in samenspraak met de terreineigenaar.

Daar deze dieren een specifieke functie hebben in het natuurbeheer is het niet wenselijk dat deze dieren door de komst van de wolf verdwijnen of sterk worden gedecimeerd.

Deze dieren kunnen een belangrijke rol vervullen in het behouden/versterken van de biodiversiteit. De begrazing van met name heidegebieden is onmisbaar voor het behoud van bepaalde natuurtypen, die op hun beurt weer enorm bijdragen aan de biodiversiteit. En omdat dergelijke soorten met name voorkomen/geïntroduceerd zijn in (semi)natuurgebieden, is de kans op een confrontatie met een wolf relatief groot, afhankelijk van de weerbaarheid van de soort.

Voor deze diersoorten geldt, net als voor de overige landbouwhuisdieren dat er onderzocht dient te worden welke beschermingsmiddelen mogelijk zijn om deze diersoorten tegen de wolf te beschermen en of deze meegenomen kunnen worden in het preventieplan wolvenschade.

Vergoeding bij schade

Op de website van BIJ12 is te lezen dat schade veroorzaakt door wolven aan landbouwhuisdieren grotendeels wordt vergoed. Er wordt echter niets gezegd over vergoedingen voor schade aan hobbydieren of wilde grazers met een natuurbeheersfunctie. Aangezien het op veel plaatsen niet wenselijk is dat deze dieren door de wolf gepredeerd worden, bijvoorbeeld omdat de eigenaar (veel) kosten voor deze dieren maakt, zou een schadevergoeding op z'n plaats zijn. Hierbij is het van belang dat er gekeken wordt naar meer dan alleen aanschafwaarde maar ook inkomstenderving in nevenschade door bijvoorbeeld verlies biodiversiteit of intensivering beheerwerkzaamheden door wegvallen begrazing. Ook hiervoor geldt dat het van belang is het gesprek hierover aan te gaan met vertegenwoordigers vanuit de sector. Nog beter zou het zijn dat er daarnaast voor deze dieren ook een regeling komt voor het nemen van preventiemaatregelen zodat schade kan worden voorkomen.

Wanneer is het wenselijk om een regeling voor een diersoort open te stellen?

Het spreekt voor zich dat het onlogisch is om een regeling in het leven te roepen voor een diersoort waarbij schade veroorzaakt door wolven niet verwacht wordt/voor de hand ligt. Het is dus zaak een lijst van soorten op te stellen waarbij schade te verwachten is. Om tot deze lijst te komen zou de commissie kunnen kijken naar welke soorten in het buitenland schade ondervinden van de wolf. Blijkt er toch onverhoopt een diersoort te zijn waar geen regeling voor is, maar waar de wolf wel schade aan blijkt te veroorzaken dan moet daar snel een regeling voor gemaakt kunnen worden. Een regeling moet echter wel proportioneel zijn. Zijn er 100 kippenbedrijven met vrije uitloop kippen op de Veluwe en is het slechts 1 keer voorgekomen dat een wolf 10 kippen pakt dan zou het buitenproportioneel zijn op alle kippenbedrijven dure afrasteringen te subsidiëren. Maar ontstaat er echt een patroon waarbij regelmatig kippenbedrijven worden aangevallen door wolven dan moet een passende regeling overwogen worden en moet snel gehandeld kunnen worden.

Het aantal locaties van een bepaalde diersoort mag geen criteria zijn. Een individueel geval mag niet gedupeerd worden door een brede wens in de (Europese) samenleving om de wolf nagenoeg overal te gedogen. Net zo min als een groot aantal locaties ook geen criteria mag zijn in relatie tot de vergoeding van preventie maatregelen. Toelichting/voorbeeld: Als er op de Veluwe maar twee Alpaca farms zijn mag het feit dat het er "maar twee zijn" geen reden zijn om daarvoor geen regeling in het leven te roepen en deze ondernemers zelf voor de kosten op te laten draaien. Aan de andere kant mag het feit dat er 1000 schapenbedrijven zijn geen reden zijn om de vergoeding voor de preventieve maatregelen te verlagen naar een niveau dat de extra kosten om een afrastering

wolfwerend te maken niet dekt omdat het voor de overheid anders te veel zou kosten. Dan krijg je weer de scheve verhouding dat een deel van de maatschappij iets wil en dit oplegt aan een klein deel van de maatschappij die dit (in veel gevallen) niet wil en dit kleine deel ook nog eens voor de kosten laat opdraaien. Dat is niet goed voor het draagvlak.

Preventieve maatregelen voor "diverse hobbydieren"

Voor hobbydieren zou een denkrichting kunnen zijn dat er in hoog risico gebieden een subsidie mogelijk is van een vast bedrag voor aanschaf van een stoomapparaat en schrikdraden. Als de uitkering pas plaatsvindt nadat het geplaatst is kan misbruik voorkomen worden. Niemand zal immers een afrasteringen met schrikdraad aanleggen als hij niet ook daadwerkelijk dieren wilde gaan houden.

Welke diersoorten komen het eerst in beeld?

Pony's/paarden, gehouden runderen en wilde dieren met een begrazingsfunctie (veelal runderen) komen het eerste in beeld, maar zijn niet de enige risicosoorten. Van deze dieren is echter al bekend dat er in het buitenland gevallen van predatie door de wolf op deze dieren hebben plaatsgevonden. Het lijkt echter niet nodig om voor al deze dieren/bedrijven een generieke regeling te maken. Het risico op predatie lijkt erg afhankelijk te zijn 3 factoren; namelijk de locatie waar deze dieren gehouden worden, of het jonge of oude dieren zijn en de grootte van de dieren in het algemeen. Bij het maken van een regeling zouden er dus op deze punten criteria geformuleerd moeten worden.

Conclusie/advies

- **Gevoelige soorten in kaart brengen en de gebieden in kaart brengen waar deze soorten een reëel gevaar lopen**
- **Regeling maken voor gevoelige soorten in gevoelige gebieden**
- **Duidelijke definities en criteria opstellen**
- **Snel kunnen/mogen handelen als er een schadepatroon ontstaat bij nieuwe diersoort**
- **Voor hobbydieren (anders dan schapen en geiten) wordt maatwerk waarschijnlijk lastig, nadenken over een generieke regeling**

Bijlage 1

Hieronder een kort gespreksverslag van een voorbeeld waarbij een overige diersoort gevaar loopt terwijl er nog geen subsidiemogelijkheden voor preventieve maatregelen zijn voor overige diersoorten. Het betreft een gesprek met [redacted] die bedrijfsmatig [redacted]

Naar aanleiding van een mail van [redacted] heb ik contact met haar opgenomen. Ze houdt bedrijfsmatig [redacted] Wisselse Veen in Epe. [redacted] stukken land begraast zoals sommige schapenhouders dat ook doen. Dit vind normaal plaats bij boeren dicht bij het Wisselse Veen. Doordat er in het gebied in September tweemaal meerdere schapen gedood zijn door wolven heeft ze besloten om dit komende winter niet te doen omdat het veel gaat kosten als ze steeds wolfwerende rasters moet gaan plaatsen. Op haar eigen terrein van [redacted] heeft ze al wat maatregelen getroffen door metalen beugels op de afrastering te plaatsen op advies van van Wijnkoop (leverancier afrasteringen). Schrikraden kan ze echter niet overal plaatsen omdat de bestaande afrastering op de grens staat met de buurman en deze niet graag ziet dat zijn perceel kleiner wordt doordat er schrikdraden aan zijn kant (buitenkant) van de afrastering geplaatst worden. Ze vindt dat pony's ook in aanmerking zouden moeten komen voor preventieve maatregelen. Ik heb aangegeven dat we in Gelderland nadenken over een regeling, maar dat het niet zeker is dat deze er op korte termijn komt. Ze gaf aan al blij te zijn dat we er mee bezig zijn en wilde ook nog even vermelden dat ze niet anti-wolf is, maar dat ze het ook niet acceptabel vindt dat er vee wordt aangevallen.

Wolvenwerkgroep 16 maart 2021

1. Welkom en opening

[redacted] ([redacted]BIJ12) stelt zichzelf voor. Zij zal met enkelen ook nog kennismakingsgesprekken inplannen.

2. Master thesis UU – 'Samenleven wolf en mens in Nederland'

[redacted] licht het onderzoeksvoorstel van zijn master thesis toe.

Vragen naar aanleiding van zijn toelichting:
Is er op dit moment een goed genoeg beeld van de subsidieregelingen? [redacted] geeft aan dat het op dit moment nog niet het geval is van alle provincies. Hij zal nog contact opnemen met bijvoorbeeld [redacted] van provincie Drenthe om hier meer informatie over te krijgen.

Hoelang zal het onderzoek gaan duren?
De deadline is ergens eind juli. De dataverzameling zal plaatsvinden in april, mei en gedeeltelijk in juni. Er wordt aangegeven dat dit een ambitieuze planning is, het is een breed onderzoek in weinig tijd. Het advies wordt gegeven om het nader af te bakenen.

Is dit onderzoek niet wat aan de vroege kant, alleen in Gelderland een lopende subsidieregeling, hoe representatief is het databestand straks?
Kan nog altijd nuttig zijn op dit moment. Wat is de gedachtegang van schapenhouders om wel of geen preventieve maatregelen te treffen? Dit zal onderzocht gaan worden .

Wie gaat [redacted] begeleiden?
De begeleiding zal plaatsvinden vanuit de universiteit, door de coördinator van de master. Vanuit BIJ12 is er nog geen begeleider, [redacted] neemt waar, dit was [redacted] en wordt [redacted].

3. Ingekomen stuk: LIFE wolf aanvraag

[redacted] licht de notitie LIFE wolf aanvraag toe.

Vragen naar aanleiding van haar toelichting:
Kan deze notitie met de wolvencommissies worden gedeeld?
Ja, dat kan. De Zoogdiervereniging zou dan wel een korte mondelinge toelichting willen geven. Ook in het Landelijk Overleg Wolf zal het besproken en toegelicht gaan worden.

Wat zijn concrete voordelen voor de provincies om mee te werken aan het LIFE project? Worden er duizend veehouders uitgenodigd? Wordt naar aanleiding van het LIFE project ook daadwerkelijk door 500 veehouders preventieve maatregelen toegepast? Hoe realistisch is het om de EU wetgeving te harmoniseren?

Bilateraal contact met de Zoogdiervereniging over dit soort vragen is altijd mogelijk.

Komende maanden zal er samen met de projectpartners worden gekeken naar detaillering. Enerzijds zoveel mogelijk 'value for money', maar anderzijds moet het ook haalbaar blijven.

Opmerkingen naar aanleiding van de twee externe toelichtingen:
Er komen zowel positieve als terughoudendere geluiden over het LIFE project. Het gaat om veel geld voor een ambitieus project. Anderzijds is het wellicht goed om het in

handen van een niet-overheidsinstantie te leggen, maar bij een maatschappelijke organisatie, zodat zij de kar kunnen trekken, dat werkt soms beter.

Oproep wordt gedaan om met een reactie vanuit de provincies te komen of er steun is voor dit project. Reacties kunnen naar [redacted] doorgestuurd worden.

4. Vaststelling agenda en mededelingen

Er zijn geen aanvullende agendapunten.

[redacted] had de BAC terugmelding ook al via de mail gestuurd, maar wil wel nog terugkomen op de opmerking van Provincie Overijssel op één van de notities, terwijl deze notitie al naar de AAC en BAC waren gegaan.

Problemen zaten voor Overijssel vooral bij bijlage 2. Ze zijn nog niet zo ver om overal hekken neer te zetten of te subsidiëren. Sommige dingen gaan wat Overijssel betreft te snel, zoals breed inzetten op wolfwerende maatregelen.
Dit had van te voren besproken moeten worden met het secretariaat IPO.

[redacted] komt, vanuit Overijssel, met een voorstel hoe het anders zou moeten in de notitie om er verder uit te komen.

5. Voorstel uitwerking handelingsprotocol

Er is een oplegnotitie opgesteld met meerdere bijlagen, namelijk een plan van aanpak met daarin een voorbeeld van een melding aangereden wolf en een bijlage die meer gaat over beleidsmatige keuzes en discussiepunten.

Opmerkingen naar aanleiding van het plan van aanpak:
Hoe wordt de ontheffing en vergunning verweven met dit stuk?
Wordt zeker naar gekeken, staat nu nog niet in het voorbeeld, omdat het nog uitgezocht moet worden en ook verband houdt met de juridische analyse. Per handelingsprotocol zal worden aangegeven welke toestemmingen, ontheffingen of vergunningen er al zijn of wat nog aanvullend geregeld zou moeten worden.

Eerder heeft [redacted] ook een schema opgesteld van hoe te handelen, wordt dit schema ook nog meegenomen?
Wordt ook zeker naar gekeken, maar dit schema is nog niet helemaal compleet. Roepen wel nog veel vragen op, zeker vragen die je niet wil beantwoorden op het moment dat zo'n situatie zich voordoet.

Plan van aanpak zal als stuk doorgestuurd worden naar het Landelijk Overleg Wolf en daar besproken worden.

Opmerkingen naar aanleiding van de melding aangereden wolf:
Opmerking bij het schema: de dierenambulance zal door de politie worden getipt, en niet via het wolvenmeldpunt.

Opmerkingen naar aanleiding van de beleidsmatige keuzes en discussiepunten:
Handig om een protocol op te stellen wat ook draait zonder een provincieambtenaar. Mocht het 's avonds of in het weekend gebeuren en provincieambtenaren zijn moeilijker bereikbaar, dan kan de uitvoering van het protocol in ieder geval wel doorgaan.

Ten allen tijde vermijden dat boa's een gewonde wolf doden. Altijd die beslissing aan een dierenarts overlaten. Maar aan de andere kant ook niet onderschatten in welke mate een wolf in staat is zich in de natuur te redden en er weer bovenop te komen. Goed bepalen wanneer welke situatie van toepassing is: wolf verzorgen, wolf 'aan lot overlaten' en wolf

doden. Daarbij ook in acht nemend wat het doden van een wolf voor impact kan hebben op de structuur van een roedel.

Afspraken instellen over maximale aanrijdtijden. Niet alle verantwoording bij één deskundige leggen. Poule van deskundigen die digitaal geraadpleegd kunnen worden om advies in te winnen. Bepaalde tijdslimiet hanteren. Goed omschrijven wie deskundig is en wie niet.

Waarom voor een wolf een ander handelingsprotocol bij een aanrijding dan voor bijvoorbeeld een das? Goede insteek om nog even na te gaan.

Ook meenemen wat er moet gebeuren met welpen als er bijvoorbeeld een zogend vrouwtje wordt aangereden. Hoe, wie, etc.

De wens voor een opvang voor gewonde wolven is ook geweest. Op dit moment niet beschikbaar in Nederland. Is dit nog gewenst? Moet dit dan in Nederland zijn of in het buitenland?
Als uit het protocol handelingsperspectief blijkt dat een gewonde wolf verzorgd moet gaan worden, dan moet die wolf toch ergens opgevangen worden. Er is ooit contact geweest met een opvanglocatie, maar daar is destijds niets uitgekomen. In België is een opvangcentrum, maar er moet ook rekening gehouden worden met bijv. CITES. Als CITES het enige probleem zou zijn, moet dit geregeld worden met het Ministerie van LNV. Wel moet ook rekening gehouden worden met hoe lang een wolf maximaal opgevangen gaat worden. Voor twee dagen opvang hoeft een wolf niet helemaal van Drenthe naar België gebracht te worden.

zal als trekker de uitwerking nader vorm geven in samenwerking met

6. Aanpak communicatie activiteiten wolf

Er ligt een communicatieplan, deze is nog opgesteld door . **zal deze aanpassen waar zij dit nodig acht en meer haar eigen maken.**

Opmerkingen naar aanleiding van het communicatieplan:
Pagina 8 Handelingsperspectieven iets te veel 'wild west'. Wat neutralere zinnen en woorden gebruiken. Met voorbeelden voorzichtig zijn, het is tamelijk suggestief.

Er staat nog in het plan dat het wolvenmeldpunt in april 2021 naar BIJ12 zal komen, maar dat gaat niet lukken. Dat moet aangepast worden naar een andere termijn, zal nog met overleggen wanneer dit gaat zijn.

Onder punt 8 wordt gesproken over een landelijk wolvenplatform: waar zit de expertise? Door de verschillende landbouworganisaties is de wens voor een expertiseteam ook uitgesproken. Apart discussiepunt waar later nog een keer over gesproken moet worden.

Bij de begroting staat € 15.000 euro aan fotomateriaal begroot. Vanuit communicatie al wel ooit bedacht om foto's te laten maken, maar hoe op dit bedrag is gekomen moet even uitgezocht worden.

Afbakening mist; wat doet BIJ12, wat doen de provincies, wat doen de maatschappelijke organisaties? Daar is al eens een notitie van geweest, maar het zal prettig zijn als deze ook terug kan komen in het communicatieplan.

7. Notitie monitoren probleem wolf

FBE Gelderland heeft al aangeboden ontheffingshouder te willen zijn voor het monitoren van eventuele probleemwolven.

Opmerkingen naar aanleiding van deze notitie:
In wolvenplan is gezegd dat het monitoren van een probleemwolf niet wordt gezien als onderzoek, maar als maatregel. Met die gedachte past die taak bij een FBE. Als de conclusie gaat zijn dat het geen maatregel is, maar onderzoek, dan is de FBE niet de juiste organisatie voor de monitoring, maar zou bijvoorbeeld WENR of een vergelijkbaar instituut beter passen.

Is het effectief om een wolf die veel vee doodt ook te zenderen, of zal het in de praktijk zo zijn dat wolven alleen als probleemwolf aangeduid kunnen worden zodra zij minder dan 30 meter in de buurt van mensen zullen komen? Hoe realistisch en functioneel is het om dit te doen? Dit moet gezien worden als tussenstap voor het doden van een probleemwolf.

WENR heeft een ontheffing aangevraagd, maar alleen voor het doen van onderzoek, niet voor het uitvoeren van een maatregel met als eventueel gevolg het doden van een probleemwolf.

8. Ingekomen stuk: notitie vergoeding preventiemaatregelen overige dieren

Dit stuk wordt ook ingebracht in het Landelijk Overleg Wolf.

In Vlaanderen is net een nieuwe regeling in gebruik genomen, goed om daar kennis van te nemen. Uiteindelijk geconcludeerd dat in de volle breedte subsidie gefinancierd moet worden, voor alle dieren, ook alpaca's etc. Voorkomen moet worden dat wolven zich gaan specialiseren in gehouden dieren.

Eerst focussen op (perfectioneren) van de subsidieregelingen voor preventieve maatregelen van schapen en geiten? Ook voor hobbyhouders of niet? In Drenthe en Gelderland komen hobbyhouders al in aanmerking voor de subsidieregeling.

In Vlaanderen hebben ze een splitsing gemaakt: hobbyhouders krijgen subsidie door middel van natuurgeld, professionele houders krijgen preventieve maatregelen via GLB.

9. Landelijk Overleg Wolf (LOW)

Aantal agendapunten geduid (handelingsperspectief, master thesis, notitie vergoeding preventiemaatregelen overige dieren), LIFE komt daar nog bij.

Volgend LOW zal de samenstelling, taak, rol etc. ook bediscussieerd worden.

Afspraak is dat vergaderstukken LOW gedeeld worden met deze werkgroep.

10. Jaarplanning

Geen op- of aanmerkingen over de jaarplanning. De jaarplanning wordt vastgesteld.

11. Nieuws uit de provincies (provinciale wolvencie's)

Oproep om nieuws uit de provincies/provinciale wolvencie's met elkaar te delen. Zeker ook met [redacted] en [redacted], zodat zij voorbereid zijn tijdens een Landelijk Overleg Wolf.

Afspraak is dat secretarissen van de provinciale wolvencie's de vergaderstukken delen met [redacted] en [redacted].

12. Overige bijlagen ter kennisname

Fact finding-study zit er nog niet bij, volgt later. Juridische analyse wolf zit er wel bij. De beoogde persoon zal de juridisch analyse niet gaan uitvoeren, wordt nu een ander voor gezocht.

13. Rondvraag en sluiting

Het leefgebied van de wolf op de Veluwe wordt uitgebreid, zowel aan de noord- als de zuidzijde.

Bijlage 10.1 Wolvenwerkgroep 160321

Voorstel planning wolf overleg

- **Maandelijks (incl. reserve data): IPO wolvenwerkgroep: 13.30 – 15.30 uur**
- **Vier keer per jaar: LOW: 13.30 – 15.30 uur**
- **Invulling van de onderwerpen wordt nog nader geactualiseerd**

IPO wolven overleg	**LOW**	**Onderwerpen**	
16 maart		Com plan Opzet handelingsprotocol	
	30 maart		
27 april (reserve)			
18 mei		Balansnotitie prov. cie Waardering diersoorten	
15 juni (reserve)			
6 juli		Analyse Juridisch kader Fact Finding Study Werkwijze internationaal management plan	
	20 juli		
vakantieperiode			
21 september		Handelingsprotocol Tegemoetkomingsregeling Jaarverslag/ meerjarenverslag	
	5 oktober		
19 oktober			
23 november		1e concept Wolvenplan 2.0 Aangepaste taxatie richtlijn	
	14 december		
		p.m.	
		Goudjakhals ?	
		Thesis UU ?	

Werkt voor provincies

BIJ12
Leidseveer 2
3511 SB Utrecht
T: 085 - 486 22 22
F: 085 - 486 22 33
bij12.nl

Tilburg University
T.a.v. [redacted]
Postbus 90153
5000 LE TILBURG
[redacted]@tilburguniversity.edu

Uw brief van	Uw kenmerk	Ons kenmerk	Datum
-	-	BIJ12.2021.080.FZ	3 maart 2021

Contactpersoon
[redacted]/0854[redacted]

Bijlage(n)
-

Onderwerp
2021.069 Offerteaanvraag betreffende juridische analyse wolf

Geachte [redacted]

Hierbij stuur ik u een uitnodiging om een offerte in te dienen voor een enkelvoudig onderhandse aanbestedingsprocedure. Hieronder kunt u in detail lezen wat de opdracht inhoudt en waaraan u en uw offerte dienen te voldoen. Indien u vragen over deze offerteaanvraag heeft dan kunt u mij bereiken op [redacted]@bij12.nl. Voor inhoudelijke vragen kunt u contact opnemen met [redacted]@BIJ12.nl.

Wat is BIJ12?
BIJ12 is de uitvoeringsorganisatie voor de 12 provincies en brengt kennis en informatie bijeen over het landelijk gebied en de fysieke leefomgeving in Nederland. Wij zorgen voor uniformiteit in informatievoorziening en de uitvoering van provinciale regelingen. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar onze website: www.bij12.nl.

Inhoud van de opdracht
Scope:
Over de juridische aspecten m.b.t. de wolf (Canis lupus) blijft discussie aanwezig. De wens is om één document te verkrijgen waarin alle vraagstukken (zie hieronder) worden geduid.

De doel van de offerteaanvraag is om duidelijkheid te geven over de juridische status van de wolf in Nederland alsmede duidelijkheid te geven over welke ontheffing-/vergunningsprocedures gevolgd dienen te worden bij de praktische invulling in de Nederlandse situatie. Daarbij dienen de gevolgen van die juridische status in breder perspectief te worden geduid. M.a.w. wat zijn de gevolgen daarvan voor onze beleidsvorming en de handelingsmogelijkheden.

Resultaten:
Een advies(-rapport) (A) én een separate praktische handleiding (mogelijk te dienen als toekomstig achtergronddocument/bijlage voor een nieuw wolvenplan; B). U wordt verzocht deze apart te offreren.

A. **Een beschrijving van het natuurbeschermingsrecht dat in Nederland van toepassing is op de wolf.** D.w.z. de juridische status van de wolf in de context van de Europese

en Nederlandse wet- en regelgeving. Inclusief interpretatie/aanbevelingen van de bijbehorende wettelijke voorwaarden. Het gaat hierbij over de algemene, wettelijke voorwaarden die situatie specifiek dienen te worden toegepast cq. afgewogen.

B. **Een handleiding voor een aantal specifieke situaties** waarin aangegeven staat hoe in juridisch opzicht te handelen in praktische situaties (stappenplan). Welke stappen, vergunningen, ontheffingen zijn nodig om bepaalde handelingen uit te mogen voeren. Dit blijft algemeen in het besef dat er altijd sprake is van maatwerk en specifieke omstandigheden, kennis en praktische zaken als draagvlak, uitvoerbaarheid e.d.. Dat blijkt pas in de toepasbaarheid van de praktijk.
C. Hetzelfde m.b.t. onderdeel A voor de **Goudjakhals** (apart te offreren, om dit apart te kunnen besluiten).

Welke vragen dient het adviesrapport te beantwoorden:
Sub A:

1. **Analyse wettelijk/Europeesrechtelijk, idem m.b.t. nationaal Nederlands**, kader en relevante ontwikkelingen en de meeste recente jurisprudentie daarin meegenomen; Waaruit blijkt wat wel of niet is toegestaan bij het omgaan met wolven d.w.z. de handelingen die hiermee samenhangen. Daarbij dient ook in juridisch opzicht een uitspraak te worden gedaan op welke basis een **'Gunstige staat van instandhouding'** kan worden bepaald.
2. Onderdeel is tevens een **rechtsvergelijkend onderzoek** tussen de verschillende Europese landen, waarbij in ieder geval Duitsland, België, Frankrijk in ogenschouw dienen te worden genomen. Indien relevante informatie beschikbaar is dan kunnen ook andere landen worden meegenomen zoals Denemarken, Zweden en Centraal-Europese landen (waaronder Polen). Daarbij dient bij de keuze onderbouwd te worden of deze situaties vergelijkbaar/toepasbaar zouden zijn op Nederland. Duidelijk dient te zijn op basis waarvan eventuele verschillen in toepassing van Europese wetgeving mogelijk zouden zijn.
3. Analyse juridische mogelijkheden m.b.t. **de ruimtelijke aspecten.** Er dient duidelijkheid gegeven te worden over de (juridische) vraag of de provincies (of andere overheden) bevoegd zijn om gebieden aan te wijzen waar de wolf op voorhand welkom is respectievelijk niet welkom is. U dient hierbij duidelijk te maken onder welke voorwaarden dit kan en wat de juridische consequenties zijn. Bijvoorbeeld om corridors, (zones waarin vooral zwervende wolven zich verplaatsen), gebieden als wolf vrije zones of juist als toegestane wolvenzones of -verblijfplaats e.d. aan te wijzen. Dat dit vervolgens zou kunnen leiden tot het wel of niet toepassen van financiële regelingen is geen deel van de vraag.
4. Analyse m.b.t. **het beheer van wolven**. Specifiek wat zijn de wettelijke mogelijkheden m.b.t. onder andere het nemen van wolfwerende maatregelen (van verjagen tot weren/voorkomen) en indien mogelijk; onder welke voorwaarden? Idem m.b.t. het bewust en gericht doden van (afschot) wolven.

De analyse in het advies dient tevens antwoord te geven op de volgende specifieke vragen:

5. Voor welke handelingen een ontheffing/vergunning mogelijk is en zo ja onder welke voorwaarden of indien niet mogelijk op basis van welke gronden dit het geval is/zou zijn. Dit dient aan de hand van de opgesomde hypothetische situaties onder B. nader worden uitgewerkt.

Het idee is dat dit onderdeel kan volstaan met een samenvattend en concluderend overzicht gebaseerd op bestaande publicaties (actuele literatuurstudie). Uiteraard te voorzien van referenties, jurisprudentie e.d..

Sub B:
In de praktijk van het omgaan met wolven kunnen zich verschillende situaties voordoen waarin actief handelen wenselijk of zelfs geboden is, maar waarbij de betreffende handeling voorafgaand daaraan juridisch getoetst moet zijn (zie onder A).

In dit onderdeel willen wij helderheid over:

- Welke juridische mogelijkheden hebben provincies om in probleemsituaties, een ontheffing op grond van de Wet natuurbescherming te verlenen die is gericht op het verjagen, vangen en verplaatsen of doden van de wolf en welke juridische onderbouwing is hierbij nodig gelet op de in de Wet natuurbescherming genoemde eisen?
- Welke vergunningen of ontheffingen zijn, anders dan een ontheffing o.g.v. de Wet natuurbescherming, nodig voor de hieronder genoemde handelingen m.b.t. een wolf?

De wens is om hiervoor een protocol of handleiding/stappenplan/draaiboek/stroomschema te hebben waardoor men voorafgaand -dan wel op het moment dat het zich voordoet- adequaat in actie kan komen en tot de juiste toestemmingen kan komen om de beoogde handelingen wel/niet mogelijk te maken. Duidelijk moet zijn welke ontheffing/vergunning op basis van welke wetten/regelgevingen en bijbehorende voorwaarden benodigd is en wie deze kan of dient aan te vragen en waar deze dient te worden aangevraagd.
Aldus ontstaat een overzicht waarin aangegeven wordt in welke situaties, welke instantie bij welk orgaan vergunning/ontheffing moet aanvragen.

De situaties die wij u vragen uit te werken en waarin wij hierbij minimaal willen voorzien zijn:

1. Het aantreffen van een gewonde wolf en dientengevolge handelingen die gericht zijn op vervoer, (veterinaire) behandeling, opvang en het weer loslaten van het dier.
2. Het aantreffen van een dode wolf, incl. het vervoeren, opslag en sectie van het dier..
3. Het verjagen van een wolf. Zoals in (situaties in) het Interprovinciale wolvenplan genoemd.
4. Het vangen van een wolf.
5. Het vervoeren van een dode/levende wolf.
6. Het verdoven van een wolf. etc. zie 1.
7. Het zenderen van een wolf.
8. Het loslaten/uitzetten van een wolf.
9. Het doden van een wolf m.b.v. een geweer of anderszins.
10. Het omgaan (w.o. verzamelen, vervoeren, bemonsteren) met ‘wolf haren’ en ‘wolf drollen’.
11. Het monitoren van een ‘risico-wolf’.
12. Alle voorgaande handelingen als het gaat om hybride wolven.

De wens is om per (groep van) situatie(s) te komen tot een soort van stroomschema waarin is aangegeven, wanneer, hoe en waar, bij wie (bevoegd gezag e/o instantie) te handelen om in juridisch opzicht zuiver te kunnen opereren in de genoemde situaties.

Mocht u zelf nog andere situaties willen voorstellen, houden wij ons aanbevolen voor suggesties ter zake.

Sub C:
Goudjakhals
Ter voorbereiding op het vaker voorkomen van de Goudjakhals in Nederland willen wij apart geoffreerd, eenzelfde soort van uitwerking (zoals onder A benoemd) voor deze diersoort hebben. Bekend is dat deze soort een andere onderscheidende juridische status heeft. Specifiek geldt hier de vraag welke noodzakelijke stappen/besluiten nodig zijn om op vergelijkbare wijze als bij de wolf tot schadeafhandeling over te kunnen gaan.

Werkzaamheden:
BIJ12 gaat er vanuit dat u beschikt over de benodigde kennis en reeds publicaties hierover heeft gedaan. In eerste instantie denken wij dan ook aan een kortlopende opdracht, gebaseerd op

literatuurstudie, verwerking van de laatste jurisprudentie en inzichten. M.a.w. het wiel hoeft hierover niet uitgevonden te worden, veel is bekend, maar dit is wel aan verandering en nieuwe ervaring onderhevig. Het resultaat mag daarmee een update zijn van bestaande kennis en/of publicaties.

Tegelijkertijd met deze adviesvraag loopt een zgn. Fact Finding Studie Wolf en wordt ook nadere invulling gegeven aan het "handelingsprotocol/escalatieladder". Het ligt voor de hand over deze separate sporen tussen tijds afstemming te hebben. U kunt hiervoor een tweetal eventuele overlegmomenten opnemen.

Overige voorwaarden:

1. De opdracht dient vóór 1 augustus 2021 te zijn afgerond.
2. U dient het eindresultaat in PDF én Word vorm op te leveren.
3. De analyse dient over een deugdelijke samenvatting te beschikken die ook voor niet juristen begrijpelijk leesbaar is (op taalniveau C1).
4. Wij voorzien voor deze opdracht minimaal een vijftal overlegmomenten tussen opdrachtgever en opdrachtnemer. te weten: bij de start, eenmaal tussentijds, een maal over de concept versie en een tweetal eindpresentaties voor enerzijds de IPO werkgroep en anderzijds het Landelijk Overleg Wolf.

Tijdsplanning:
De beoogde overeenkomst wordt aangegaan voor een periode van 19 maart 2021, voor bepaalde tijd, en zal van rechtswege eindigen op 30 juli 2021. Het resultaat dient uiterlijk 30 juli 2021 in bezit te zijn van BIJ12. Een concept resultaat dient uiterlijk 25 juni 2021 in bezit te zijn van BIJ12. Deze zal in de maand juli éénmaal worden besproken met de IPO wolvenwerkgroep en éénmaal worden besproken in het Landelijk Overleg Wolf. Na deze besprekingen is er nog de mogelijk om op verzoek van de opdrachtgever aanpassingen aan te brengen.

Indienen offerte:
Uw offerte dient uiterlijk **12 maart 2021 12:00 uur**, volledig en rechtsgeldig ondertekend digitaal ingediend te worden via: [redacted]@bij12.nl.

Plafondbedrag
Het budgetplafond voor deze opdracht is maximaal **€ 24.793,38 excl. btw** (€ 30.000 incl. btw). Hogere inschrijvingen zijn ongeldig en worden uitgesloten van de opdracht.

Knock-out eisen
Inschrijver dient zich aan de volgende knock-out eisen te conformeren:

- U gaat onverkort akkoord met de bij deze offerteaanvraag bijgevoegde algemene inkoopvoorwaarden BIJ12 2018, met uitsluiting van uw voorwaarden.
- Het budgetplafond voor deze opdracht is maximaal € 24.793,38 excl. btw.

Indien uw offerte niet aan bovenstaande knock-out eisen voldoet of u bijvoorbeeld een voorbehoud hierop maakt, wordt uw offerte niet in behandeling genomen en als ongeldig terzijde gelegd.

Gunning van de opdracht of afwijzing van de offerte
Uw offerte zal worden beoordeeld op de volgende onderdelen:

- Conformiteit aan de gestelde eisen
- Prijs – kwaliteit verhouding
- Opgegeven tijdspad / duur voor het verrichten van de werkzaamheden
- Wijze van invulling van de gevraagde dienstverlening

Wanneer uw offerte niet voldoet aan het gevraagde in deze offerteaanvraag dan zal uw offerte afgewezen worden. U ontvangt daarover dan bericht. Als uw offerte voldoet krijgt u de opdracht gegund. U krijgt dan een opdrachtbrief toegestuurd. Een overeenkomst komt slechts tot stand nadat u een schriftelijke bevestiging van BIJ12 heeft ontvangen in de vorm van een door BIJ12 opgestelde en opdrachtbrief. Mondelinge mededelingen, toezeggingen of afspraken hebben geen rechtskracht tenzij zij schriftelijk zijn bevestigd door BIJ12.

BIJ12 heeft geen verplichting tot gunning en behoudt zich het recht voor de aanbesteding tijdelijk / permanent of gedeeltelijk / in totaliteit te stoppen. Dit kan zich onder meer voordoen indien wij gebreken in uw offerteaanvraag hebben geconstateerd, de kwaliteit van uw aanbieding ondermaats is of omdat een andere ondernemer bezwaar heeft gemaakt tegen de enkelvoudig onderhandse offerteaanvraag voor deze opdracht. U kan zich in een dergelijke situatie niet beroepen op een vergoeding van gemaakte kosten of een andere compensatie aangaande tijd of personele inzet.

Wij zien uw offerte met belangstelling tegemoet.

Met vriendelijke groet,
BIJ12

Deze brief is digitaal vastgesteld, daardoor staat er geen fysieke handtekening in de brief.

AIV BIJ12 2018 voor leveringen en diensten

Deel A. Algemeen deel

De bepalingen van deel A zijn van toepassing zowel op leveringen als op diensten.

Artikel 1 Begripsbepalingen
De hierna volgende begrippen worden in deze algemene inkoopvoorwaarden in de hierna vermelde betekenis gebruikt:

a. opdrachtgever: de Vereniging het Interprovinciaal Overleg, onderdeel BIJ12, uitvoeringsorganisatie van de gezamenlijke provincies, Leidseveer 2 Utrecht, ingeschreven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel onder nummer 27261712 ten deze vertegenwoordigd door mevrouw ir. J.D.C van der Endt MPA, directeur van BIJ12, hierna te noemen: "BIJ12"
b. opdrachtnemer: iedere (rechts)persoon alsmede diens vertegenwoordiger(s), gemachtigde(n) en rechtsverkrijgende(n), die met de opdrachtgever een overeenkomst sluit tot het verrichten van leveringen en/of diensten, waarop deze algemene inkoopvoorwaarden toepasselijk zijn, alsmede zijn werknemers en door hem bij de uitvoering van de overeenkomst ingeschakelde derden;
c. partij(en): de opdrachtgever en/of de opdrachtnemer;
d. overeenkomst: de overeenkomst van opdracht tussen de opdrachtgever en de opdrachtnemer op basis waarvan de opdrachtnemer leveringen en/of diensten verricht voor de opdrachtgever en de opdrachtgever een tegenprestatie voldoet aan de opdrachtnemer;
e. dag: kalenderdag;
f. schriftelijk: door middel van geschreven documenten, fax- of e-mailcommunicatie, alsmede andere door de wet daarmee gelijk gestelde vormen van communicatie;
g. prestatie: het door de opdrachtnemer op basis van een overeenkomst tot stand te brengen resultaat:
h. zaak: roerende zaak, waaronder mede begrepen energie en water:
i. resultaten: alle resultaten van een overeenkomst waaronder begrepen doch niet uitsluitend alle adviezen, ontwerpen, rapporten, rapportages, protocollen, modellen e.d. die een opdrachtnemer in het kader van een overeenkomst voor en in opdracht van de opdrachtgever worden opgesteld, samengesteld of vervaardigd.

Artikel 2 Overeenkomst

1. Afwijkingen van deze algemene inkoopvoorwaarden zijn uitsluitend geldig voor zover ze uitdrukkelijk schriftelijk door de opdrachtgever zijn aanvaard en gelden slechts voor de overeenkomst waarop ze betrekking hebben.
2. Een wijziging van de overeenkomst komt uitsluitend tot stand nadat een partij een voorstel van de andere partij schriftelijk heeft aanvaard.
3. Indien enige bepaling van deze algemene inkoopvoorwaarden nietig is of vernietigd wordt, blijven de overige bepalingen onverkort en volledig van kracht.
4. In geval van toepassing van het derde lid treden partijen in overleg teneinde nieuwe rechtsgeldige bepalingen ter vervanging van de nietige dan wel vernietigde bepalingen overeen te komen, waarbij zoveel mogelijk het doel en de strekking van laatstbedoelde bepalingen in acht worden genomen.
5. In geval van strijdigheid tussen een bepaling in een overeenkomst en een bepaling in deze algemene inkoopvoorwaarden, prevaleert de bepaling uit de overeenkomst.
6. Indien de opdrachtgever tekeningen, modellen, specificaties, instructies, planningen, keuringsvoorschriften en dergelijke voorschrijft, maken deze deel uit van de overeenkomst.

Artikel 3 Meerwerk en minderwerk

1. Indien door aanvullende wensen of door gewijzigde inzichten van de opdrachtgever of door wijziging van wettelijke voorschriften, de prestatie die de opdrachtnemer op grond van de overeenkomst moet verrichten, aantoonbaar wordt verzwaard dan wel uitgebreid, is sprake van meerwerk.
2. Tot meerwerk als bedoeld in het eerste lid worden niet gerekend essentiële werkzaamheden die de opdrachtnemer bij het sluiten van de overeenkomst had behoren te voorzien.
3. Indien de prestatie die de opdrachtnemer op grond van de overeenkomst moet verrichten, aantoonbaar wordt verlicht dan wel verminderd, is sprake van minderwerk.
4. Indien een partij meent dat van meer- en/of minderwerk sprake is, doet zij daarvan tijdig en schriftelijk mededeling aan de andere partij onder opgave van de financiële en andere gevolgen daarvan voor de uitvoering van de overeenkomst.
5. De opdrachtnemer vangt niet aan met de uitvoering van meerwerk dan na een schriftelijke opdracht daartoe van de opdrachtgever.
6. Meerwerk dat niet vooraf schriftelijk is overeengekomen, wordt niet door de opdrachtgever vergoed.
7. De opdrachtnemer zendt een aparte en gespecificeerde nota voor het meer- en/of minderwerk.

Artikel 4 Verplichtingen opdrachtnemer

1. De opdrachtnemer besteedt de uitvoering van de overeenkomst niet in zijn geheel uit aan een derde.
2. De opdrachtnemer besteedt de uitvoering van de overeenkomst niet gedeeltelijk uit aan een derde, tenzij hiermee voorafgaand schriftelijk is ingestemd door de opdrachtgever.
3. De opdrachtnemer vervangt de personen die zijn belast met de uitvoering van de overeenkomst en die in de overeenkomst zijn benoemd, tijdelijk noch definitief, tenzij hiermee vooraf schriftelijk is ingestemd door de opdrachtgever.
4. De opdrachtgever onthoudt haar instemming als bedoeld in de vorige leden niet en verbindt daaraan geen voorwaarden, tenzij dit in het voorkomende geval redelijk kan worden geacht.
5. De opdrachtnemer levert zijn prestatie goed en zorgvuldig, naar beste weten en kunnen op een wijze die aan de overeenkomst beantwoordt en binnen de overeengekomen termijn. De opdrachtnemer maakt daarbij geen inbreuk op intellectuele of industriële eigendomsrechten van derden en leeft alle van toepassing zijnde wettelijke eisen en overige overheidsvoorschriften na.
6. De opdrachtnemer gebruikt de in het kader van de overeenkomst door de opdrachtgever aan de opdrachtnemer verstrekte informatie en documentatie, waaronder tekeningen en modellen, alleen indien en voor zover dat in het kader van de uitvoering van de overeenkomst noodzakelijk is.
7. De informatie en documentatie als bedoeld in het zesde lid, blijft te allen tijde eigendom van de opdrachtgever.
8. Verplichtingen die naar hun aard zijn bestemd om ook na uitvoering van de overeenkomst voort te duren, behouden hun werking ook nadat de overeenkomst is uitgevoerd.

Artikel 5 Geheimhouding en bekendmaking

1. Partijen zijn verplicht alle direct of indirect van de andere partij vertrouwelijk verkregen informatie en (persoons)gegevens vertrouwelijk te behandelen, ook na afloop van de overeenkomst.
2. Partijen maken de informatie en (persoons)gegevens als bedoeld in het eerste lid, niet aan derden openbaar, tenzij hiermee vooraf schriftelijk is ingestemd door de andere partij, of op grond van een wettelijke verplichting of een rechterlijk bevel. Artikel 4, vierde lid, is van overeenkomstige toepassing.
3. De opdrachtnemer maakt in publicaties of reclame-uitingen geen melding van de overeenkomst en de resultaten hiervan en gebruikt de naam en/of het logo van de opdrachtgever niet als referentie, tenzij de opdrachtgever hiermee vooraf schriftelijk heeft ingestemd. Artikel 4, vierde lid, is van overeenkomstige toepassing.

4. In geval van overtreding van de voorgaande leden door de opdrachtnemer, verbeurt de opdrachtnemer aan de opdrachtgever een onmiddellijk opeisbare boete van € 5.000, - per geval.
5. Voor de opeisbaarheid van deze boete(s) is geen ingebrekestelling vereist en deze geldt onverminderd enig ander aan de opdrachtgever toekomend recht, waaronder het recht op volledige schadevergoeding en nakoming.
6. De opdrachtgever kan persberichten en andere openbare mededelingen coördineren.

Artikel 6 Toetsing

1. De opdrachtgever heeft het recht de prestatie te (laten) toetsen.
2. De opdrachtgever kan de toets bedoeld in het eerste lid, zowel voor, tijdens als binnen een redelijke termijn na de levering van de prestatie (laten) uitvoeren.

Artikel 7 Niet-tijdige nakoming

1. De opdrachtnemer meldt een dreigende termijnoverschrijding zo spoedig mogelijk schriftelijk aan de opdrachtgever, waarbij hij de aard van de dreigende termijnoverschrijding, de te treffen maatregelen en de verwachte duur van de vertraging vermeldt.
2. De opdrachtgever bevestigt schriftelijk de ontvangst van de melding als bedoeld in het eerste lid en geeft daarbij aan of zij instemt met de voorgestelde handelwijze. Deze instemming houdt niet in dat opdrachtgever de oorzaak van de dreigende vertraging erkent en laat alle andere rechten of vorderingen die de opdrachtgever op grond van de overeenkomst toekomen, onverlet.

Artikel 8 Tekortkoming in de nakoming

1. Een tekortkoming in de nakoming tengevolge van de volgende omstandigheden is in ieder geval toerekenbaar aan de tekortschietende partij: gebrek aan personeel, ziekte of staking van personeel, verlate levering van zaken, files, liquiditeitsproblemen, toerekenbare tekortkoming in de nakoming van door de opdrachtnemer ingeschakelde derden en andere, voorzienbare omstandigheden waarop de opdrachtnemer had kunnen en moeten anticiperen.
2. De opdrachtgever heeft het recht om voor rekening van en na overleg met de opdrachtnemer herstel of vervanging zelf uit te voeren of door derden te laten uitvoeren, onverminderd de mogelijkheden die de wet biedt en de overige rechten die haar toekomen, in de volgende gevallen:
   a. nakoming is blijvend onmogelijk;
   b. de in een schriftelijke ingebrekestelling gestelde termijn voor nakoming is ongebruikt verlopen;
   c. er is sprake van zodanige spoedeisendheid dat onmiddellijke actie is geboden.

Artikel 9 Aansprakelijkheid

1. Tenzij anders overeengekomen, is de partij die toerekenbaar tekortschiet in de nakoming van haar verplichtingen, tegenover de andere partij aansprakelijk voor de door de andere partij geleden dan wel te lijden schade, met dien verstande dat de aansprakelijkheid per contractsperiode beperkt is tot een bedrag van:
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde kleiner is dan of gelijk aan € 50.000,–: € 150.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen;
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde meer is dan € 50.000,– maar kleiner dan of gelijk aan € 100.000,–: € 300.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen;
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde meer is dan € 100.000,– maar kleiner dan of gelijk aan € 150.000,–: € 500.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen;
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde meer is dan € 150.000,– maar kleiner dan of gelijk aan € 500.000,–: € 1.500.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen;
   – voor opdrachten waarvan de totale waarde meer is dan € 500.000,–: € 3.000.000,– per gebeurtenis met een maximum aantal van 3 gebeurtenissen.
2. Samenhangende gebeurtenissen als bedoeld in het eerste lid, worden aangemerkt als één gebeurtenis.
3. De beperking van de aansprakelijkheid als bedoeld in het eerste lid komt te vervallen:
   a. in geval van aanspraken van derden op schadevergoeding voor dood- en letselschade;
   b. indien sprake is van opzet of grove schuld aan de zijde van de tekortschietende partij;
   c. in geval van schending van intellectuele eigendomsrechten als bedoeld in artikel 4, vijfde lid.

   In deze gevallen zijn de bepalingen uit afdeling 6.1.10 BW onverkort van toepassing, wat betekent dat de aansprakelijkheid van partijen niet door deze algemene voorwaarden wordt beperkt maar door de regeling daarvan in de wet.
4. Onder derden als bedoeld in het derde lid, worden mede begrepen volksvertegenwoordigers, bestuurders, werknemers en andere voor de opdrachtgever werkzame personen.
5. Indien een derde de opdrachtgever aansprakelijk stelt voor handelen of nalaten waarvoor de opdrachtnemer aansprakelijk is op grond van het bepaalde in de wet, deze algemene voorwaarden, de overeenkomst en bijbehorende documenten, neemt de opdrachtnemer de behandeling van deze aanspraak op eerste verzoek van de opdrachtgever en voor eigen rekening en risico over en vrijwaart de opdrachtgever terzake, met inachtneming van de leden 1, 2 en 3 van dit artikel.
6. Alle kosten, waaronder begrepen schadevergoeding, boetes en rente, die de opdrachtgever heeft gemaakt in verband met de behandeling van een aanspraak als bedoeld in het vijfde lid, komen voor rekening van de opdrachtnemer.
7. In het geval de belastingdienst of instanties aan wie de uitvoering van de sociale verzekeringswetgeving is opgedragen de rechtsverhouding tussen partijen aanmerken als een fictieve dienstbetrekking, neemt de opdrachtnemer de behandeling van alle aanspraken, waaronder begrepen boetes, rente en kosten, op eerste verzoek van de opdrachtgever en voor eigen rekening en risico over.
8. De opdrachtnemer verklaart dat hij genoegzaam is verzekerd en zich genoegzaam verzekerd zal houden tegen de aansprakelijkheid zoals bedoeld in deze algemene voorwaarden, de overeenkomst en bijbehorende documenten.

Artikel 10 Ontbinding

1. Partijen hebben het recht, onverminderd de mogelijkheden die de wet biedt en de overige rechten die hen toekomen, de overeenkomst tussen partijen buiten rechte te ontbinden, indien de andere partij enige verplichting uit de overeenkomst niet tijdig of niet behoorlijk nakomt en voor zover de tekortkoming vatbaar is voor herstel, nalaat zodanige tekortkoming te herstellen binnen de in een schriftelijke ingebrekestelling gestelde termijn voor nakoming.
2. Onverminderd de mogelijkheden die de wet biedt en de overige rechten die haar toekomen, heeft de opdrachtgever het recht om de overeenkomst tussen partijen direct en zonder ingebrekestelling buiten rechte te ontbinden, indien:
   a. de opdrachtnemer in staat van faillissement of in surséance van betaling verkeert, of op een aanmerkelijk deel van haar vermogen beslag wordt gelegd;
   b. de opdrachtnemer overlijdt of anderszins in de (fysieke) onmogelijkheid komt te verkeren om de overeenkomst uit te voeren;
   c. de bedrijfsvoering van de opdrachtnemer (deels) is stilgelegd, hij zijn activiteiten (deels) heeft gestaakt of overgedragen of hij in liquidatie verkeert;
   d. de zeggenschap over of binnen de onderneming van de opdrachtnemer wijzigt bijvoorbeeld door wijziging van aandeelhouders of wisseling van bestuursleden;
   e. personeelsleden van of personen die werkzaam zijn bij de opdrachtgever, een al dan niet betaalde nevenfunctie bij de opdrachtnemer vervullen of ten tijde van de onderhandelingen hebben vervuld of die belangen hebben bij de opdrachtnemer of bij diens bedrijfsvoering, zonder dat de opdrachtgever daarvan voor de totstandkoming van de overeenkomst in kennis is gesteld;
   f. feiten of omstandigheden in relatie tot het bedrijf of de persoon van de opdrachtnemer bekend worden, die, waren deze bekend geweest vóór het tot stand komen van de overeenkomst, aanleiding zouden zijn geweest om geen overeenkomst met deze opdrachtnemer aan te gaan.
3. De opdrachtnemer is verplicht de opdrachtgever terstond te informeren over het optreden of redelijkerwijs voorzienbaar zijn van een van de omstandigheden als bedoeld in het tweede lid.
4. In geval van ontbinding van de overeenkomst heeft de opdrachtnemer geen recht op enige schadevergoeding.
5. In geval van ontbinding heeft de opdrachtgever het recht om de reeds door de opdrachtnemer geleverde en door de opdrachtgever betaalde prestatie te blijven gebruiken.
6. De opdrachtgever kan afgifte vorderen van hetgeen reeds op basis van de overeenkomst is ontwikkeld of gerealiseerd en van de gegevens die nodig zijn om een en ander te kunnen voltooien en gebruiken, tegen betaling van een corresponderend deel van de overeengekomen tegenprestatie.
7. Partijen kunnen overeenkomen dat de opdrachtnemer de prestatie zodanig afrondt, dat deze voldoet aan hetgeen is overeengekomen dan wel dat deze door een ander kan worden voltooid.

Artikel 11 Prijzen en tarieven

1. Prijzen en tarieven zijn vast voor de duur van de overeenkomst en in euro's en omvatten alle belastingen, maar exclusief btw en betreffen de overeengekomen prestatie, alsmede alle overige kosten, zoals die van training of inwerking van personeel, reis- en verblijf- en voorrijkosten, administratiekosten en de kosten van de verpakking.
2. De in het eerste lid bedoelde prijzen gelden ook voor meer- en minderwerk als bedoeld in artikel 3.

Artikel 12 Betaling

1. Tenzij factureringsmomenten zijn overeengekomen, zendt de opdrachtnemer niet eerder een factuur aan de opdrachtgever dan nadat de prestatie is verricht en geaccepteerd.
2. In een factuur is in ieder geval opgenomen:
   a. opgave van het aantal werkelijk en noodzakelijk bestede uren, alsmede de data waarop een en ander is verricht, of
   b. een korte omschrijving van de verrichte prestatie.
3. De opdrachtgever voldoet binnen dertig dagen na ontvangst en goedkeuring van de desbetreffende factuur de op grond van de overeenkomst verschuldigde bedragen, mits gefactureerd overeenkomstig de factureringsafspraken en na acceptatie van de prestatie en de bijbehorende documentatie.
4. In geval van te late betaling is de opdrachtgever de wettelijke rente verschuldigd.
5. In geval van vooruitbetaling door de opdrachtgever verstrekt de opdrachtnemer op eerste verzoek daartoe en voorafgaand aan de eerste vooruitbetaling, op zijn kosten voldoende zekerheid voor (terug)betaling, voor het geval de opdrachtnemer op enigerlei wijze tekort schiet in de nakoming van zijn verplichtingen waarop de vooruitbetaling ziet.
6. De zekerheid wordt verstrekt door middel van een originele verklaring (bankgarantie "op afroep") van een erkende kredietinstelling ter hoogte van het door de opdrachtgever vooruit te betalen of vooruitbetaalde bedrag, vermeerderd met eventuele rente en kosten, een en ander goed te keuren door de opdrachtgever.
7. Indien is overeengekomen dat betaling volgens nacalculatie plaatsvindt, specificeert de opdrachtnemer de factuur zoals overeengekomen.
8. Betaling door de opdrachtgever houdt op geen enkele wijze afstand van enig recht in.
9. Het is de opdrachtnemer niet toegestaan zijn prestatie te verrekenen met een vordering op de opdrachtgever, uit welken hoofde dan ook verschuldigd.
10. De opdrachtgever heeft het recht de voldoening van een factuur op te schorten in het geval van een dreigende vertraging als bedoeld in artikel 7, eerste lid, of een toerekenbare tekortkoming als bedoeld in artikel 8, eerste lid.
11. Overschrijding van een betalingstermijn door de opdrachtgever of niet-betaling van een factuur op grond van vermoedelijke inhoudelijke onjuistheid daarvan of in geval van ondeugdelijkheid van de prestatie, geeft de opdrachtnemer niet het recht zijn werkzaamheden op te schorten dan wel te beëindigen.
12. De opdrachtgever kan de factuur door een door haar aan te wijzen accountant als bedoeld in artikel 393, eerste lid, van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek op inhoudelijke juistheid laten controleren. De opdrachtnemer verleent de betrokken accountant inzage in boeken en bescheiden en verstrekt hem alle gegevens en informatie die deze verlangt.
13. De controle als bedoeld in het twaalfde lid, is vertrouwelijk en strekt zich niet verder uit dan voor het verifiëren van de facturen is vereist.
14. De accountant brengt zijn rapportage zo spoedig mogelijk aan partijen uit.
15. De kosten van het accountantsonderzoek als bedoeld in de vorige leden, komen voor rekening van de opdrachtgever, tenzij uit het onderzoek van de accountant blijkt dat de factuur niet juist dan wel onvolledig is, in welk geval bedoelde kosten voor rekening van de opdrachtnemer komen.

Artikel 13 Zaken van de opdrachtgever

1. In het geval de opdrachtgever aan de opdrachtnemer zaken, zoals grondstoffen, hulpstoffen, gereedschappen, tekeningen, specificaties en software, ter beschikking heeft gesteld ten behoeve van de uitvoering van de overeenkomst, blijven deze zaken eigendom van de opdrachtgever. Aan de terbeschikkingstelling kunnen voorwaarden worden verbonden.
2. De opdrachtnemer bewaart de ter beschikking gestelde zaken afgescheiden van soortgelijke zaken welke behoren aan hemzelf of aan derden.
3. De opdrachtnemer zal de ter beschikking gestelde zaken merken als eigendom van de opdrachtgever.
4. De opdrachtnemer retourneert al hetgeen hij in het kader van de uitvoering van de overeenkomst van de opdrachtgever onder zich heeft, binnen veertien dagen nadat de overeenkomst is uitgevoerd zonder kosten aan de opdrachtgever.
5. Het is de opdrachtnemer niet toegestaan een kopie van de in het eerste lid bedoelde zaken te bewaren of te gebruiken, anders dan in het kader van zijn archiveringsverplichtingen.

Artikel 14 Arbeidsvoorwaarden en arbeidsdiscriminatie

1. Opdrachtnemer houdt zich bij het verrichten van de werkzaamheden aan de geldende wet- en regelgeving op het gebied van arbeidsvoorwaarden en aan de CAO die op hem en zijn werknemers van toepassing is.
2. Opdrachtnemer legt alle arbeidsvoorwaardelijke afspraken ten behoeve van het verrichten van de werkzaamheden op een inzichtelijke en toegankelijke wijze vast.
3. Opdrachtnemer verschaft desgevraagd en onverwijld aan bevoegde instanties toegang tot deze arbeidsvoorwaardelijke afspraken en werkt mee aan controles, audits of loonvalidatie.
4. Opdrachtnemer verschaft desgevraagd en onverwijld aan opdrachtgever toegang tot de in lid 2 genoemde arbeidsvoorwaardelijke afspraken indien opdrachtgever dit noodzakelijk acht in verband met het voorkomen van of de behandeling van een loonvordering aangaande verrichte arbeid ten behoeve van het verrichten van de werkzaamheden.
5. Opdrachtnemer legt de verplichtingen voortvloeiend uit de vorige leden onverkort op aan alle partijen waarmee hij contracten aangaat ten behoeve van het verrichten van werkzaamheden en bedingt tevens dat deze partijen vervolgens bedoelde verplichtingen onverkort opleggen aan alle partijen met wie zij op hun beurt contracten aangaan ten behoeve van het verrichten van de werkzaamheden.
6. Ter voorkoming van het maken van ongeoorloofd onderscheid, in het bijzonder naar godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, geslacht, ras, nationaliteit, seksuele geaardheid, burgerlijke staat, handicap, chronische ziekte, leeftijd of welke grond dan ook, zullen alleen functierelevante eisen betreffende de uitvoering van de overeenkomst door de opdrachtnemer aan haar personeel en/of onderaannemers kunnen worden gesteld en door de opdrachtgever worden meegewogen.

Artikel 15 Overdracht van rechten en/of verplichtingen

1. Het is partijen niet toegestaan hun rechten en verplichtingen op basis van de overeenkomst zonder voorafgaande schriftelijke instemming van de andere partij geheel of gedeeltelijk over te dragen aan een derde. Aan dit verbod komt goederenrechtelijke werking toe in de zin van artikel 3:83, tweede lid, van het Burgerlijk Wetboek. Artikel 4, vierde lid, is van overeenkomstige toepassing.
2. Het eerste lid geldt niet ten aanzien van het vestigen van een pandrecht.

Artikel 16 Toepasselijk recht en geschillen

1. Op de overeenkomst en alle overeenkomsten die daaruit voortvloeien is uitsluitend Nederlands recht van toepassing.
2. Partijen lossen waar mogelijk hun geschillen op door middel van goed overleg.
3. Indien partijen niet tot een oplossing komen of in spoedeisende gevallen, zullen de geschillen worden voorgelegd aan de aan de bevoegde rechter in het arrondissement Den Haag.

Deel B. Leveringen

De bepalingen van deel B zijn van toepassing op leveringen, naast de bepalingen van deel A.

Artikel 17 Specifieke garanties voor leveringen

1. Een geleverde zaak bezit tenminste de eigenschappen die zijn overeengekomen en welke de opdrachtgever op grond van de overeenkomst mag verwachten.
2. Voor een geleverde zaak geldt een garantietermijn van 24 maanden, tenzij uit wet of jurisprudentie een langere termijn volgt dan wel de opdrachtnemer of de branche van de opdrachtnemer een langere termijn hanteert, in welk geval de langste termijn geldt.
3. De opdrachtnemer herstelt voor eigen rekening alle fouten en gebreken die zich binnen de garantietermijn openbaren en die niet te wijten zijn aan normale slijtage of onoordeelkundig gebruik.
4. De opdrachtnemer garandeert dat gedurende de gebruikelijke levensduur van de geleverde zaak nieuwe onderdelen voorhanden zijn om fouten en gebreken aan deze zaak te kunnen herstellen.

Artikel 18 Aflevering van een zaak

1. Aflevering vindt plaats op de overeengekomen locatie en het overeengekomen tijdstip en geschiedt voor rekening en risico, waaronder transport en verzekeringen, van de opdrachtnemer.
2. De opdrachtnemer overhandigt alle documenten die betrekking hebben op of verband houden met een te leveren zaak, zoals certificaten, paklijsten, gebruiksaanwijzingen (in Nederlandse taal gesteld), uiterlijk ten tijde van de aflevering aan de opdrachtgever of zendt deze, zo mogelijk, op voorhand aan de opdrachtgever.
3. De opdrachtnemer voert alle gebruikte verpakkingsmaterialen voor zijn rekening en risico af en draagt zorg voor een milieuvriendelijke verwerking.

Artikel 19 Risico- en eigendomsovergang

De eigendom en het risico van een zaak gaat pas over op de opdrachtgever zodra de zaak is gemonteerd en/of geïnstalleerd, zich in de feitelijke macht van de opdrachtgever bevindt en na acceptatie van de levering.

Artikel 20 Toepasselijk recht

De toepasselijkheid van het Weens koopverdrag, en van eventuele andere, internationale regelingen inzake koop van roerende zaken, voor zover de werking hiervan door partijen kan worden uitgesloten, is uitgesloten.

Deel C. Diensten

De bepalingen van deel C zijn van toepassing op diensten, naast de bepalingen van deel A.

Artikel 21 Verplichtingen van de opdrachtnemer

1. De opdrachtnemer verricht de dienst met de zorgvuldigheid, deskundigheid en professionaliteit die gebruikelijk is binnen de branche of beroepsgroep van de opdrachtnemer.
2. De opdrachtnemer zet uitsluitend gekwalificeerde personen in voor het uitvoeren van de overeenkomst.
3. Indien nodig, zorgt de opdrachtnemer voor adequate vervanging van de in het tweede lid bedoelde personen.
4. De aan vervanging als bedoeld in het derde lid verbonden meerkosten zijn voor rekening van de opdrachtnemer.
5. De opdrachtnemer zet uitsluitend personen in die in Nederland arbeid mogen verrichten.

Artikel 22 Intellectuele en industriële eigendomsrechten

1. A) Alle intellectuele en industriële eigendomsrechten en databankrechten die zullen ontstaan of kunnen worden uitgeoefend ten aanzien van de resultaten van de overeenkomst berusten in beginsel te allen tijde bij de opdrachtgever.
   B) Dit uitgangspunt geldt niet:
   - inzake rechten op eventueel ten behoeve van de opdracht door de opdrachtnemer ontwikkelde software modellering en de daarvoor gebruikte softwareprogrammatuur,
   - op andere door de opdrachtnemer in het kader van de overeenkomst ontwikkelde kennis en knowhow die ten grondslag ligt aan het aan de opdrachtgever geleverde resultaat.
2. De opdrachtnemer draagt alle intellectuele en industriële rechten die mochten ontstaan ten aanzien van de prestatie – voor zover mogelijk – op het moment van het ontstaan daarvan bij voorbaat en om niet over aan de opdrachtgever, welke overdracht door de opdrachtgever reeds nu voor alsdan wordt aanvaard. Voor zover voor de overdracht van de genoemde rechten op enig moment een nadere akte zou zijn vereist, machtigt de opdrachtnemer de opdrachtgever reeds nu voor alsdan onherroepelijk om zodanige akte op te maken en mede namens de opdrachtnemer te ondertekenen, onverminderd de verplichting van de opdrachtnemer om op eerste verzoek van de opdrachtgever aan de overdracht van deze rechten medewerking te verlenen, zonder daarbij voorwaarden te kunnen stellen.
3. De opdrachtnemer doet met de totstandkoming van de overeenkomst afstand jegens de opdrachtgever van alle eventueel aan hem, opdrachtnemer, toekomende zogenoemde persoonlijkheidsrechten, in de mate als de toepasselijke regelgeving zodanige afstand toelaat. De opdrachtnemer doet, hiertoe gevolmachtigd, ook namens het aan zijn zijde betrokken personeel, afstand jegens de opdrachtgever van alle eventueel aan deze personeelsleden toekomende persoonlijkheidsrechten, in de mate waarin de toepasselijke regelgeving zodanige afstand toelaat.
4. De opdrachtnemer mag de resultaten van de overeenkomst waarop krachtens het eerste lid een eigendomsrecht ten behoeve van de opdrachtgever rust enkel voor zichzelf of ten behoeve van derden gebruiken zolang de belangen van de opdrachtgever hierdoor niet worden geschaad.
5. Indien de intellectuele eigendomsrechten niet berusten bij de opdrachtgever zoals gesteld in lid 1, verleent opdrachtnemer de opdrachtgever door het sluiten van de overeenkomst een

eeuwigdurend gebruiksrecht ten aanzien van de in het eerste lid bedoelde, uitgezonderde rechten.

6. De opdrachtgever geldt als ontwerper in de zin van artikel 6, tweede lid, van de Eenvormige Beneluxwet inzake tekeningen en modellen en heeft bij uitsluiting het recht om een eindproduct dat daarvoor in aanmerking komt te deponeren bij het in artikel 8 van die wet bedoelde bureau, al dan niet door tussenkomst van een nationale dienst.
7. Indien een derde de opdrachtgever aansprakelijk stelt ter zake van (gestelde) inbreuk op intellectuele of industriële eigendomsrechten van die derde, vergelijkbare aanspraken met betrekking tot kennis, ongeoorloofde mededinging en dergelijke daaronder begrepen, waarvoor de opdrachtnemer aansprakelijk is op grond van het bepaalde in deze algemene voorwaarden, de overeenkomst en bijbehorende documenten, neemt de opdrachtnemer de behandeling van deze aanspraak op eerste verzoek van de opdrachtgever en voor eigen rekening en risico over. De opdrachtnemer verplicht zich tot het op zijn kosten treffen van alle maatregelen die kunnen bijdragen tot voorkoming van stagnatie en tot beperking van de te maken extra kosten en/of te lijden schade als gevolg van bedoelde inbreuken.

Wolvenwerkgroep 19 januari 2021

3.1 Fact finding study

Algemene vragen/opmerkingen bij het stuk:
Wat is het beleid in andere landen? Welke overwegingen hanteren andere lidstaten? Welke ervaringen zijn er met verjagingsmethoden en de effectiviteit daarvan?
Bij paragraaf 2.4 recreatie, verkeersveiligheid en volksgezondheid. Wat wordt daar bedoelt met volksgezondheid? Bijvoorbeeld een wolf valt mens aan, of ook verspreiding van zoönose? Volksgezondheid moet afgebakend worden.
Secundaire vragen: attitudes/draagvlak wolf is al onderzocht door Ministerie van LNV, dus dubbel? Vergelijken met onderzoek Motivaction in opdracht van Ministerie van LNV. Bij veel overlap hoeft nog een onderzoek naar draagvlak niet. Vragen 2, 3 en 4 hoeven er niet in.
Vraag 1 is redelijk sturend en exclusief zoals 'ie nu is geformuleerd. Aangeven waar wolven vandaan komen. Wat betekent Nederland voor de wolvenpopulatie in Europa?
1.5 Wat is de ecologische draagkracht voor de wolf? Wanneer hebben we de instandhoudingsdoelen/het instandhoudingsdoel van deze soort in Nederland bereikt?

Conclusie
Vragen 2, 3 en 4 zullen niet worden meegenomen. [redacted] en [redacted] zullen nog kijken naar de verwoording.
Er komt een meervoudige aanbesteding voor de fact finding study. BIJ12 heeft hierin de trekkende rol.

3.2 Analyse juridisch kader

Algemene vragen/opmerkingen bij het stuk:
Worden de juiste vragen gesteld, geven die vragen de antwoorden die gezocht worden? Waar voor gegaan wordt is een rechtsvergelijkend onderzoek tussen Europese landen (Duitsland, Frankrijk, België). Ministerie van LNV geeft aan dat de goudjakhals nog niet meegenomen hoeft te worden hierin. Het Ministerie van LNV is nog niet beleidsverantwoordelijk voor de goudjakhals. De provincies willen wel graag meer duidelijkheid over de goudjakhals. In de provincie Gelderland zijn nu al twee aanvallen van goudjakhals geweest en de provincie wil deze schade gaan vergoeden. Indien er vragen zijn, kunnen deze aan [redacted] van het Ministerie van LNV worden doorgegeven.

Conclusie
De goudjakhals zal niet worden meegenomen in de uitvraag van het juridische kader. Wel zal er een rechtsvergelijking onderzoek uitgevoerd gaan worden. De juridische status van de goudjakhals zal namelijk wel een discussie/vragen oproepen.

Er zal een enkelvoudige aanbesteding komen richting [redacted]. 5.2.1 [redacted]. Dit zal ook nog in het Landelijk Overleg Wolf besproken gaan worden.

3.3 Uitwerking draaiboek handelingsperspectief

Algemene vragen/opmerkingen bij het stuk:
Informatie publieksvoorziening, hoe urgent en belangrijk is dat? Er wordt aangegeven dat dit punt minder urgent is dan de andere punten.

Er wordt voorgesteld om het scenario van een aangereden wolf als eerste uit te werken, omdat dit bij wijze van spreken morgen kan gebeuren.

Conclusie
Volgende bijeenkomst van de wolvenwerkgroep zal er een dusdanige notitie liggen, zodat dit stuk ook in het Landelijk Overleg Wolf meegenomen kan worden.

3.6 Voortzetting tegemoetkomingsregeling

Algemene vragen/opmerkingen bij het stuk:
Dit stuk kan richting het Landelijk Overleg Wolf. Er wordt iets meer nuance aangebracht.

4. Ingekomen stukken

4.a Brief LTO

Waarnemingen moeten worden opgenomen in het NDFF. Indien er meldingen zijn die nog niet in het NDFF staan, moet dit worden hersteld. Op iedere melding die in het NDFF komt te staan, moet een validatie hebben plaatsgevonden. Die validatie heeft nog niet plaatsgevonden, daarom staan de meldingen nog niet in het NDFF. In juni zal dit plaatsvinden.

Europa denkt dat er in Nederland nog geen wolven zijn, hoe krijgen we deze data bij Europa?

Conclusie
Een overzicht met wat er in Nederland al gedaan wordt met betrekking tot de wolf en wat we niet kunnen doen moet worden opgesteld.
Dit zal ook worden geagendeerd in het Landelijk Overleg Wolf.

4.b Notitie kennisinstituut Preventie Wolvenschade

Vragen die het stuk van [redacted] oproepen zijn:
Wat ontbreekt aan de huidige kennisinstituten en wat gaat dit toevoegen? Hoe kunnen bestaande kennisinstituten geholpen worden om beter te worden?

Conclusie
Dit stuk zal ook geagendeerd worden in het Landelijk Overleg Wolf. Daar zal worden gekeken hoe de verschillende partijen hier op reageren. Daarna zal er indien nodig vanuit de provincies nog een reactie komen.

4.c Startnotitie RDA

In het onderzoek van Motivaction in opdracht van het Ministerie van LNV komen alle vragen uit deze startnotitie aan de orde.

4.d Master thesis UU

5.2.1 [redacted]. BIJ12 zal deze student niet gaan begeleiden in zijn master thesis.

5. Landelijk Overleg Wolf

5.a Vooruitblik LOW

Tijdens het volgende overleg van het Landelijk Overleg Wolf zullen de volgende notities worden besproken: fact finding study, analyse juridisch kader, voortzetting tegemoetkoming, brief LTO, startnotitie RDA, notitie kennisinstituut preventie wolvenschade.

5.b Verhouding WiN t.o.v. LOW

Dit zal besproken worden in het WiN overleg van aanstaande donderdag. Hier zal vanuit de IPO wolvenwerkgroep niet op gereageerd worden.

6. Nieuws uit provinciale wolvencie's

Gelderland

De sfeer in de Gelderse gebiedscommissie is goed. Het is fijn dat het preventieplan nu klaar is.

Noord-Brabant

De Gedeputeerde Staten hebben een adviescommissie nu formeel ingesteld. Het eerste advies was op 12 januari. Besproken werd wat de taken van de commissie en manier van samenwerking zouden gaan worden.

MAIL [redacted] Praktijknetwerk

Van: [redacted].nl>
Verzonden: maandag 8 maart 2021 14:07
Aan: [redacted].nl>
Onderwerp: Praktijknetwerk preventie wolvenschade

Allen,

Het Platform KSG heeft een praktijknetwerk preventie wolvenschade opgezet. Een aantal schapen- en geitenhouders, die wolfwerende maatregelen hebben genomen, is bereid om op afspraak andere schapen- en geitenhouders te ontvangen om hun ervaringen te delen en te laten zien hoe de maatregelen in de praktijk zijn uitgevoerd.

Tot nu toe zijn er 5 deelnemers: 2 in Drenthe, 2 op de Veluwe en 1 in de Achterhoek. Het is de bedoeling dat dit aantal wordt uitgebreid zodat een volledige dekking van alle risicogebieden in Nederland wordt verkregen. Met name in het zuiden van het land en in Overijssel zoeken wij nog deelnemers. Graag kom ik in contact met schapen- en geitenhouders, die bereid zijn om af en toe een belangstellende andere houder te ontvangen.

Meer informatie is te vinden op de website van het Platform KSG. Hier staat ook een overzicht van de subsidieregelingen in de verschillende provincies.
https://www.platform-ksg.nl/index.php/wolven

Met vriendelijke groet,
[redacted]

Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders dossierhouder wolven
06[redacted]

Bijlage 14.1- nazending Tweede kamervragen - Wolvenwerkgroep 160321

Ter bespreking:
Onderstaand de kamervragen en de conceptantwoorden van LNV op vragen 1,2 en 3, op vraag 7 volg die later.
Vragen 4,5 en 12 zijn voor de provincies en vraag 10 in het bijzonder voor provincie Gelderland.
Vragen 8,9 en 11 worden door Defensie opgepakt, 6 en 7 horen bij I&W/RWS.

Op verzoek van LNV wordt gevraagd of de wolvenwerkgroep input kan leveren.

TK-vragen Wassenberg

1. Kent u het bericht 'Natuurmonumenten weet het zeker: mensen stoorden doodgereden wolf'?

Antw: Ja, ik ken dit bericht.

2. Deelt u de mening dat de drukte in natuurgebieden een risico vormt voor de rust van dieren? Zo nee, waarom niet?

3. Deelt u de mening dat dieren in de kraam- en zoogtijd meer rust zou moeten worden gegund? Zo nee, waarom niet? Zo ja, op welke wijze wilt u dat bewerkstelligen?

Antw. 2 en 3: Drukte in natuurgebieden vormen op zich geen risico voor de rust van dieren als bezoekers zich aan de gestelde gedragsregels houden. Wel constateer ik dat er in het voorjaar, tijdens het voorplantingsseizoen, er een verhoogd risico op verstoring van de rust kan optreden als bezoekers zich niet aan deze gedragsregels houden. Een aantal terreinbeheerders organiseren dan ook, juist in die periode, campagnes om bezoekers bewust te maken van het nut en de noodzaak van deze gedragsregels. Naar mijn mening draagt dat voldoende bij tot een vermindering van het risico op verstoring van de rust.

4. Deelt u de mening dat een drachtige wolf in haar eigen territorium, zonder dat zij gestoord wordt, niet snel een drukke weg zou oversteken overdag? Zo nee, waarom niet? Zo ja, beaamt u dat de doodgereden wolvin gestoord is door recreanten?

Antw: provincies

5. Is het waar dat er nauwelijks dieren worden aangereden in gebieden waar de maximumsnelheid 60 kilometer per uur bedraagt?

Antw: provincies

6. Bent u bereid de maximumsnelheid op secundaire wegen in het leefgebied van de wolf substantieel te verlagen? Zo nee, waarom niet? Zo ja, tot welk maximum en in welk tijdslot?

Antw: Min. I&W

7. Bent u bereid om de maximumsnelheid rond het leefgebied van de otter te verlagen, gezien een derde van de otters de dood vindt door verkeer? Zo nee, waarom niet? Zo ja, tot welk maximum? 2)

Antw: min.I&W.

8. Deelt u de mening dat extra rust in natuurgebieden niet samengaat met militaire oefenvluchten boven de Veluwe en met activiteiten die samenhangen met afschot van dieren in draag- en zoogtijd? Zo nee, waarom niet?

Antw: Defensie

9. Kunt u aangeven of er dezer dagen militaire oefenvluchten boven de Veluwe gehouden worden en/of wanneer deze gehouden zullen worden?
Antw: Defensie

10. Kunt u aangeven of er dezer dagen afschotactiviteiten gehouden worden op de Veluwe? Zo ja, welke diersoorten worden geschoten?
Antw: provincie Gelderland

11. Bent u bereid een verbod op laagvliegen en afschot uit te vaardigen gedurende draag- en zoogtijd van de wolf in het leefgebied van de wolf? Zo nee, waarom niet? Zo ja, op welke termijn en wijze?
Antw: Defensie

12. Bent u bereid tot het nemen van beleidsmaatregelen om het leefgebied van de wolf beter te beschermen? Zo nee, waarom niet? Zo ja, op welke termijn en wijze?
Antw: Provincies

provinciehuis Westerbrink 1, Assen
postadres Postbus 122, 9400 AC Assen

www.drenthe.nl
0592 - 36 55 55

provincie Drenthe

Aan:
de voorzitter en leden van
Provinciale Staten van Drenthe

Assen, 14 april 2020
Ons kenmerk 16/5.4/2020000798
Behandeld door mevrouw [redacted] (0592) 36 55 55
Onderwerp: Reactie advies wolf
Status: .Ter informatie

Geachte voorzitter/leden,

.Hierbij informeren wij u over de ontwikkelingen omtrent de wolf in Drenthe. Wij hebben aangegeven u regelmatig mee te nemen in recente ontwikkelingen en de actuele stand van zaken.

Sinds 2015 doen zwervende wolven Drenthe aan, dit is te zien in het aantal meldingen bij platforms zoals Wolven in Nederland, maar ook in het toenemende aantal incidenten met faunaschade die veroorzaakt worden door wolven. Ervaring in Duitsland leert dat het nemen van preventieve maatregelen werkt om faunaschade te voorkomen. Ook voor schapenhouders in Drenthe ontstaat de noodzaak om te starten met het nemen van preventieve maatregelen door middel van het aanleggen van wolf werende afrastering om schapen tegen aanvallen te beschermen.

De provincie is onder de Wet natuurbescherming verantwoordelijk voor de bescherming van de wolf. Wij luisteren ook goed naar de zorgen die schapenhouders hebben. Wij kunnen ons geen Drenthe voorstellen zonder schapen. Vanuit deze rol achten wij het ook van belang om preventieve maatregelen door schapenhouders te stimuleren. Het voorkomen van faunaschade vergroot de kans op effectieve soortbescherming en verkleint de kans op maatschappelijke discussie.

Wij zijn al sinds 2015 regelmatig in overleg met vertegenwoordigers van de schapensector over hoe om te gaan met de wolf in Drenthe. Sinds het vaststellen van het tweede interprovinciaal wolvenplan is vanuit dat overleg een werkgroep gevraagd advies uit te brengen over de situatie in Drenthe. Dit advies is op 11 februari 2020 aan ons overhandigd en door middel van deze brief informeren wij u hoe wij met dit advies verder gaan.

De adviezen van de werkgroep en onze reactie daarop hebben wij bijgevoegd. Op een aantal van deze punten is nader onderzoek nodig en de uitwerking hiervan nemen wij mee in het proces van verdere uitwerking door de in te stellen Gebiedscommissie. Wij willen echter niet wachten totdat wij overal een antwoord op hebben maar nu alvast proactief aan de slag gaan en dit gedurende het verdere proces uitwerken in een totaalaanpak voor de wolf in Drenthe.

De adviezen waar wij nu al mee aan de slag gaan lichten wij hier voor u uit. Een belangrijke aanbeveling die wij overnemen is dat, ook al is er nog geen sprake van een gevestigde wolf, er een Gebiedscommissie wolf wordt opgericht. Deze commissie zal bestaan uit afgevaardigden van de betrokken partijen en heeft als doel om een voor Drenthe passende werkwijze hoe om te gaan met de wolf vorm te geven en uit te voeren.

Om de Gebiedscommissie aan de slag te kunnen laten gaan reserveren wij een startbudget van € 50.000,--, in een zogenaamde voorlopers-regeling. Dit is analoog aan de regeling in Gelderland en dit budget is bedoeld om schapenhouders te ondersteunen bij het nemen van preventieve maatregelen, zoals de aanschaf van wolf werende rasters. Dekking van dit bedrag is voorzien binnen de opgave Natuurlijk Platteland. Dit budget is beschikbaar vooruitlopend op een structurele regeling, zodat schapenhouders die nu al problemen ervaren of maatregelen willen nemen hier niet op hoeven te wachten. Het mogelijk maken van een dergelijke regeling was ook een aanbeveling van de werkgroep.

Met deze acties zetten wij in op het zoveel mogelijk voorkomen van schade, het creëren van draagvlak en een effectieve soortenbescherming met betrekking tot de wolf.

Hopende u hiermee voldoende geïnformeerd te hebben.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,

, voorzitter , secretaris

Bijlage Reactie advies Ronde Tafel Wolf
[redacted]coll.

Op 11 februari heeft er voor de vierde keer een rondetafelgesprek plaatsgevonden waarin de provincie Drenthe met verschillende vertegenwoordigers van de schapenhouderij, landbouw en natuurorganisaties heeft gesproken over de aanwezigheid van de wolf in Drenthe. De betrokken partijen hebben op verzoek van de provincie afgelopen maanden gewerkt aan een advies over de maatregelen die nodig zijn om schapen te beschermen tegen een aanval van de wolf en deze adviespunten tijdens het gesprek aan de provincie aangeboden. De reactie op de verschillende adviespunten is als volgt. [1]

1. Preventieve maatregelen in de provincie Drenthe (advies 1 en 2)

De werkgroep heeft de mogelijkheden voor preventieve maatregelen in Drenthe verkend en uitgewerkt in een tweetal notities. Een goed wolfwerend raster is minstens 1.20 meter hoog en beschikt over minstens 4500 volt schrikdraad. Daarnaast adviseert de werkgroep zo spoedig mogelijk te starten met het aanleggen van de wolfwerende rasters om schapen vanaf nu te beschermen tegen aanvallen van wolven.

Reactie

Het college onderkent de urgentie voor het nemen van preventieve maatregelen om aanvallen van wolven op landbouwhuisdieren te voorkomen. Ook sluit het college zich aan bij de adviezen die gegeven zijn over wat de vereisten zijn voor preventieve maatregelen om wolf-werend te zijn.

2. Provinciale bijdrage en hoogte van de kosten (advies 3 en 4)

De werkgroep verzoekt de Provincie Drenthe om zo spoedig mogelijk, het liefst per direct, geld beschikbaar te stellen voor het opstarten van het plaatsen van wolfwerende rasters. Dit zou voor de korte termijn kunnen met een soort voorlopers-regeling zoals dit ook gedaan is bij vestiging van wolven in Gelderland, met een bijbehorend startbudget van minstens € 100.000,--. De kosten voor het voor het plaatsen of aanpassen van rasters liggen naar schatting tussen de € 3,-- en € 6,-- per strekkende meter, maar de werkelijke kosten kunnen perceel verschillen en moeten blijken uit een ingediend rasterplan.

Reactie

Met het besluit van Gedeputeerde Staten op 14 april wordt voor een eerste periode € 50.000,-- beschikbaar gesteld aan de Gebiedscommissie om een voorlopers-regeling te starten. Het college kan dit bedrag verhogen wanneer dat nodig blijkt te zijn, om zo samen met de commissie toe te groeien naar een totaalaanpak.

3. Gebiedscommissie en contact met de praktijk (advies 5 en 6)

De werkgroep verzoekt de provincie met spoed een Gebiedscommissie Wolf (GCW) in stellen die de zaken verder uitwerkt zoals bedoeld in het Wolvendraaiboek 2.0., ook al is er nog geen sprake van een gevestigde wolf. Inzet van de Gebiedscommissie:

- De GCW voor heel Drenthe een analyse te laten maken;
- De GCW een bestuurlijke samenstelling te geven met een onafhankelijke voorzitter (met bestuurlijke ervaring);
- De betrokken partijen te laten vertegenwoordigen, zoals daar zijn; LTO, gescheperde schaapskuddes, kleine schapen- en geitenhouderij, een TBO-er, een B&W- er van een gemeente, mogelijk de Boermarke. Met een goede secretariële ondersteuning vanuit de provincie.
- De reactie van het college op de verschillende adviezen dienen ook als eerste kader voor de gebiedscommissie (zoals o.a. het budget).

---

[1] Voor onze reactie hebben wij een aantal adviezen soms samengevoegd, bij de reactie staat dan om welke adviezen het gaat. Voor de helderheid sturen wij ook het letterlijke advies van de werkgroep mee.

Daarnaast verzoekt de werkgroep de provincie de GCW de opdracht mee geven om de 'ronde tafel overleggen' voort te zetten, waardoor het contact met de mensen in het veld gewaarborgd blijft. De aansluiting met mensen in het veld borgt op de beste manier de betrokkenheid vanuit de sector.

Reactie
Het college van Gedeputeerde Staten zal een Gebiedscommissie Wolf instellen om, vooruitlopend op de mogelijke vestiging van wolven in Drenthe, taken in het kader van het interprovinciaal wolvenplan verder uit te werken, de voorlopers-regeling in gang te zetten en samen toe te groeien naar een totaalaanpak. In overeenstemming met het advies van de werkgroep zal voor het voorzitten van deze commissie een onafhankelijk voorzitter geworven worden. Het college vraagt de GCW om met een voorstel en werkwijze (samenstelling en werkwijze) te komen hoe de betrokken partijen het beste aangehaakt kunnen blijven.

Naast het advies over hoe om te gaan met wolven in Drenthe benoemt de werkgroep een aantal lopende zaken die in het vervolgproces naar voren zullen moeten komen. De reactie op deze punten is als volgt.

4. Indirecte schade (advies 7)
De werkgroep benoemt dat de indirecte schade van een wolvenaanval vaak net zo groot is als de directe schade. Het gaat onder meer om verwerpen lammeren, sterke afname melkproductie etc. De werkgroep pleit voor een totale vergoeding van deze indirecte schade. De werkgroep verwacht dat dit onderwerp op de agenda blijft.

Reactie
Hoe indirecte schade van wolvenaanvallen wordt vergoed is vastgelegd in interprovinciale afspraken, en zullen in dat verband bespreekbaar moeten worden gemaakt Hierbij volgt het college ook (inter)nationale jurisprudentie en indien daar aanleiding toe is zullen wij dit onderwerp actief agenderen.

5. Kosten onderhoud (advies 8)
De werkgroep geeft aan dat het op termijn noodzakelijk is om ook voor de extra kosten qua onderhoud van de rasters een vergoedingsregeling uit te werken

Reactie
Het college is van mening dat onderhoud tot de normale bedrijfsvoering behoort en zal hier geen vergoeding voor beschikbaar stellen. Een dergelijke vergoeding zou ook ten koste gaan van de beschikbare middelen voor de aanschaf wolfwerende rasters.

6. Attenderen (advies 9)
De werkgroep geeft aan dat er sterke behoefte is om te weten wanneer er schapen of geiten doodgebeten worden in de buurt. Zij vraagt of het mogelijk is om een wolven- alert te installeren, waardoor de sector actueel op de hoogte is van de aanwezigheid van een wolf. De schapenhouder kan dan de nodige maatregelen gaan treffen.

Reactie
De communicatie over faunaschade vindt plaats via de website van het faunafonds, Bij12, omdat dit ook de plek is waar de meldingen over faunaschade verzameld en behandeld worden. Zij plaatsen meldingen zodra deze door een faunaconsulent zijn bevestigd op de website. Recent heeft Bij12 de optie toegevoegd om meldingen te ontvangen wanneer er nieuwe meldingen op de website worden geplaatst.

Het college zal in de komende tijd volgen of met deze updates aan de behoefte voor het attenderen wordt voldaan. Vooralsnog blijft dit voor het college het medium voor communicatie over de wolf en evt. schade.

7. Onderzoek (advies 10)

De werkgroep geeft aan dat er een behoefte is voor een nader uitwerking van de ecologische betekenis van de wolf in Drents natuur en de wildstand.

Reactie

Het college deelt deze behoefte en zal in de komende periode een onderzoek naar dit onderwerp starten.

8. Wolven zenderen (advies 11)

De werkgroep geeft aan dat wolven te zenderen of te chippen mogelijk de meest efficiënte manier is van preventie. Tot nu toe is hier binnen Europa geen ervaring mee opgedaan. De vraag is onder meer of je wolven mag en kunt vangen. Een verdere verkenning van deze mogelijkheid is dringend aan te bevelen.

Reactie punt 8

Om de mogelijkheden hiervoor te onderzoeken zal het college een onderzoek laten uitvoeren door een externe partij. Hierbij wijst het college er wel op dat de provincie een taak heeft om de wolf te beschermen, waardoor vangen en zenderen in de praktijk mogelijk niet haalbaar is.

9. Kalveren en veulens (advies 12)

In de werkgroep is besloten om nu niet extra in te zetten op bescherming van kalveren en veulens. Wel blijft het verzoek vanuit de Agrarische sector om dit onderwerp op de agenda te houden. Landelijk heeft het tot nu toe geen binnen het wolvendossier geen prioriteit.

Reactie punt 9

Uit de gegevens van Bij12 zijn geen gevallen bekend van aanvallen van wolven op kalveren en veulens. Op dit moment is dit daarom nog niet aan de orde. Wanneer er toch blijkt dat deze aanvallen voorkomen, zal het College samen met de voorbereidende Gebiedscommissie in overleg treden om hoe voor deze dieren preventieve maatregelen getroffen kunnen worden.

De uitwerking van het advies van de werkgroep zal het startpunt zijn om de komende tijd samen met de betrokken partijen toe te werken naar een totaalaanpak voor hoe omgegaan wordt met wolven in Drenthe.

Agendapunt voor de vergadering van Gedeputeerde Staten van Drenthe

Statenbrief

Algemene gegevens	
Opsteller	
Team	Landelijk Gebied
Datum	Dinsdag 8 december 2020
Uiterste behandeldatum in GS: *Toelichting:*	

Teammanager
Jordan Jumelet
Paraaf en advies *Akkoord:* *Bespreken:*

Verwijzing naar speerpunt coalitieakkoord/programma begroting
2. Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

Akkoord portefeuillehouder
Henk Jumelet

Intern voorbereid met
1. (BC)
2. en (S&I)
3. , FPC

Akkoord provinciesecretaris
Wim Brenkman

Archivering	
Soort overeenkomst: *Looptijd overeenkomst:*	Niet van toepassing
Datum:	*Registratienummer:*
	nr.
	nr.

Communicatie
Openbaar: Ja
Persbericht: *Ja*
Bekendmaking: Provinciaal blad

Onderwerp

Aanwijzing risicogebied wolf en openstellen subsidieregeling

Advies

1. Het voorgestelde gebied aan te wijzen als risicogebied wolf.
2. Binnen dit risicogebied een subsidieregeling preventieve maatregelen open te stellen.
3. Een subsidieplafond voor deze regeling vast te stellen van € 200.000,-- in de periode 2021-2022.
4. In de eerstvolgende actualisatie van de begroting 2021 het budget R-Soortenbescherming overeenkomstig aan te passen en dit te dekken uit de reserve Natuurbeleid.
5. In te stemmen met de brief aan Provinciale Staten

Beslissing GS

Inleiding

a. Algemeen
Sinds 2015 doen zwervende wolven Drenthe aan. In september 2020 werd duidelijk dat er een wolf (GW1261m) langer dan zes maanden in Drenthe aanwezig was. Hiermee voldoet het dier aan de vereisten voor gevestigde wolf in het Interprovinciaal Wolvenplan. Onder het Interprovinciaal Wolvenplan zijn de vervolgstappen voor de provincie om een regioafbakening te maken van het territorium en heeft de provincie de mogelijkheid voor het gebied een subsidieregeling open te stellen om het nemen van preventieve maatregelen te stimuleren wanneer de schade voorzienbaar wordt.

Wij hebben Wageningen Environmental Research (WEnR) gevraagd om een onafhankelijk advies op te stellen over de regioafbakening van het territorium van GW1261m en daarnaast om te onderzoeken of er gebieden waren in Drenthe die te maken hadden met voorzienbare schade door zwervende wolven. Op 28 oktober 2020 heeft het Duitse Senckenberg Instituut, consortium partner in CEwolf[1], bij WEnR gemeld dat de wolf GW1261m weer in Duitsland is vastgesteld bij Dörpen. Aan de hand van de vastgestelde activiteiten in de afgelopen periode constateert WEnR dat GW1261m niet erg honkvast was. Hierdoor kan deze wolf niet beschouwd worden als ‘gevestigd’ zoals het omschreven is in het Interprovinciaal Wolvenplan.

b. Europese aspecten
De wolf (Canis Lupis) is beschermd onder bijlage II en bijlage IV van de Europese Habitatrichtlijn, en is Europees aangemerkt als prioritaire soort.

c. Economie/werkgelegenheid
Niet van toepassing.

d. Participatie
De uitkomsten van het advies van Wageningen is getoetst bij de gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe.

Advies

1. Het voorgestelde gebied aan te wijzen als risicogebied wolf.
2. Binnen dit risicogebied een subsidieregeling preventieve maatregelen open te stellen.
3. Een subsidieplafond voor deze regeling vast te stellen van € 200.000,-- in de periode 2021-2022.
4. In de eerstvolgende actualisatie van de begroting 2021 het budget R-Soortenbescherming overeenkomstig aan te passen en dit te dekken uit de reserve Natuurbeleid.
5. In te stemmen met de brief aan Provinciale Staten.

Doelstelling uit de begroting

[1] CEWolf is het consortium dat zich bezighoudt met de genetische monitoring van de Centraal Europese wolvenpopulatie

2.2.04 Natuur Netwerk Nederland

Argumenten

1.1 Hiermee wordt invulling geven aan het gebiedsproces dat is ingezet door de provincie en de gebiedscommissie.
Ter voorbereiding van de vestiging van de wolf heeft u een gebiedscommissie ingesteld om te adviseren over de te nemen preventieve maatregelen in Drenthe. Ook in de communicatie heeft u aangegeven de stappen van het wolvenplan te zullen volgen (te weten het aanwijzen van het gebied en het stimuleren van het nemen van preventieve maatregelen binnen dat gebied). Het aanwijzen van het risicogebied is een goede manier om invulling te geven aan dit proces terwijl er recht gedaan wordt aan de ecologische situatie.

1.2 Wanneer GW1261m toch opnieuw een omzwerving door Drenthe maakt is het aannemelijk dat het gebied rond het Hart van Drenthe opnieuw aangedaan wordt.
De verkenning van WEnR laat zien dat het Hart van Drenthe een belangrijk kerngebied was voor wolf GW1261m. Het valt niet uit te sluiten dat wolf GW1261m opnieuw Drenthe aandoet. In dat geval is het aannemelijk dat hij terugkeert naar het gebied waar hij meerdere keren gezeten heeft en in dat gebied opnieuw schade veroorzaakt.

1.3 In het voorgestelde gebied hebben zich de afgelopen jaren relatief het grootste deel van de incidenten met faunaschade zich voorgedaan.
Absoluut hebben zich er in het gebied 15 geregistreerde aanvallen op landbouwhuisdieren voorgedaan. Dit komt neer op 1 aanval per 23 km^2 (of 0,043 aanval/km^2) in het gebied, ten opzichte van 1 aanval per 62 km^2 voor Drenthe gemiddeld. Het rapport van WEnR schetst nog andere begrenzingen die ter overweging liggen van begrenzing; in deze scenario's gaat het om een migratiezone (corridor) waar zich de afgelopen jaren 19 geregistreerde incidenten hebben voorgedaan wat neerkomt op 1 aanval per 43 km^2 (of 0,023 aanval/km^2) en een tussenzone waar zich 4 incidenten hebben voorgedaan met een dichtheid van 1 aanval per 52 km^2 (0,019 aanval/km^2).

1.4 In het voorgestelde gebied zijn de afgelopen jaren vaker wolven blijven hangen.
Ook andere wolven zijn de afgelopen jaren langere tijd in het gebied geweest. In 2018 heeft een wolf drie maanden in het Hart geleefd. Het gebied is daarom ook interessant voor andere dieren en het is aannemelijk dat ook andere dieren de komende jaren langere tijd in het gebied zullen verblijven. In het andere gebied dat WEnR aanbeveelt (de migratiezone/corridor) is er vooral sprake van schade door zwervende wolven, waarbij de bewegingen van wolven minder voorspelbaar zijn.

2.1 Hiermee wordt uitvoering gegeven aan de gedachte achter het Interprovinciaal wolvenplan.
Het Interprovinciaal Wolvenplan stelt dat het stimuleren van preventieve maatregelen zinvol is op het moment dat de schade voorzienbaar is. Zij redeneren dat de schade voorzienbaar wordt op het moment dat een wolf zich gevestigd heeft in een territorium. Op basis van het onderzoek van WEnR kan worden gesteld dat er in het gebied sprake is van voorzienbare schade door zwervende wolven langere tijd in het gebied verblijven maar waarbij geen sprake is van een territorium.

2.2 Vanuit de verantwoordelijkheid van de provincie voor de bescherming van de wolf is het wenselijk om het nemen van preventieve maatregelen te stimuleren.
Incidenten met faunaschade veroorzaakt door de wolf zijn voor dierhouders en omstanders zeer ingrijpend en wegen zwaar in de maatschappelijke discussie over de wolf. Ervaring in Duitsland leert

dat het nemen van preventieve maatregelen werkt om faunaschade te voorkomen. Vanuit de verantwoordelijkheid van de provincie voor de bescherming van de wolf is het daarom wenselijk om stappen te ondernemen om schade veroorzaakt door wolven te voorkomen.

2.3 De subsidieregeling komt overeen met de methode die ook in Gelderland wordt gehanteerd.
Voor de regeling is de aanpak van de provincie Gelderland overgenomen. Daardoor zijn er in de berekende bedragen geen verschillen en worden dierhouders interprovinciaal gelijk behandeld.

Normaliter wordt er een ondergrens van € 1.000,-- gehanteerd bij subsidies. Echter door de wijze van berekening is de kans aanwezig dat een enkele aanvraag onder de € 1.000,-- voor kan komen. Om deze mensen niet uit te sluiten van de subsidieregeling is deze ondergrens niet gehanteerd, dit is opgenomen in de subsidieregeling. Ervaring in Gelderland laat zien dat aanvragen onder de € 1.000,-- vrij zelden voorkomen.

3.1 Het te begroten bedrag past bij het aantal dierhouders in het gebied.
Binnen de begrenzing van het aan te wijzen gebied bevinden zich 99 dierhouderijen. Uitgaande van dat bedrag kan 35% van de dierhouders in het kerngebied geholpen worden.

Tijdsplanning

Niet van toepassing.

Financiën

De subsidieregeling bedraagt € 200.000,-. Dit gaat ten laste van het budget R-Soortenbescherming 3621105/440466. De begroting 2021 zal in de eerstvolgende actualisatie moeten worden aangepast. Soortenbescherming komt ten laste van het budget van het Programma Natuurlijk Platteland (PNP) en daarmee tlv. de Reserve Natuurbeleid. Door de bijdrage wordt het berekend tekort op het PNP groter. Binnen het PNP worden alleen verplichtingen aangegaan die ook financieel zijn gedekt. Daarbij wordt op programmaniveau geprobeerd het berekend tekort te beperken door onder andere projecten binnen het PNP zoveel als mogelijk met aanvullende middelen waaronder Europese subsidies uit te voeren.

Bijlagen

Bijlage 0 Statenbrief
Bijlage 1 Aanwijzing risicogebied wolvenschade
Bijlage 2. Subsidieregeling preventie wolvenschade

Risico's

1.1 Het gekozen gebied kan onvrede oproepen bij de schapensector en de gebiedscommisie.
Wageningen Environmental Research beveelt expliciet aan zowel het Hart van Drenthe als ook een gebied zuidelijker in Drenthe aan te wijzen als wolvengebied. De gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe onderschrijft dat gebied en beveelt aan een nog ruimere begrenzing te hanteren. Op dit moment wordt er gezocht naar een plek waar het beste met preventieve maatregelen gestart kan worden en is gekozen om het gebied te begrenzen waar meerdere wolven langere tijd zijn gebleven ten opzichte van andere regio's die voornamelijk te maken hebben met zwervende wolven.

Kanttekeningen vanuit de organisatie

Niet van toepassing.

Tekst openbare besluitenlijst
Onderwerp: Aanwijzing risicogebied wolf en openstellen subsidieregeling.
Gedeputeerde Staten wijst een risicogebied aan voor wolvenschade en stelt voor dat gebied een subsidieregeling voor het nemen van preventieve maatregelen vast die vanaf 1 januari 2021 zal worden opengesteld.

Verzenden

Aan:
de voorzitter en leden van
Provinciale Staten van Drenthe

Assen, 15 december 2020
Ons kenmerk 51/5.@/202000@
Behandeld door [redacted] (0592) 36 5555
Onderwerp: Aanwijzing Risicogebied wolf en instellen subsidieregeling
Status: Ter informatie

Geachte voorzitter/leden,

.Hierbij informeren wij u over de ontwikkelingen omtrent de wolf in Drenthe. Wij hebben aangegeven u regelmatig mee te nemen in recente ontwikkelingen en de actuele stand van zaken.

In september 2020 werd duidelijk dat er een wolf (GW1261m) langer dan zes maanden in Drenthe aanwezig was. Hiermee voldoet het dier aan de vereisten voor gevestigde wolf in het Interprovinciaal Wolvenplan. Onder het Interprovinciaal Wolvenplan zijn de vervolgstappen voor de provincie om een regioafbakening te maken van het territorium en heeft de provincie de mogelijkheid voor het gebied een subsidieregeling open te stellen om het nemen van preventieve maatregelen te stimuleren wanneer de schade voorzienbaar wordt.

Wageningen Environmental Research (WEnR) is gevraagd om een onafhankelijk advies op te stellen over de regioafbakening van het territorium van GW1261m en daarnaast om te onderzoeken of er gebieden waren in Drenthe die te maken hadden met voorzienbare schade door zwervende wolven.

Op 28 oktober 2020 heeft het Duitse Senckenberg Instituut, consortium partner in CEwolf[1], bij WEnR gemeld dat de wolf GW1261m weer in Duitsland is vastgesteld bij Dörpen. Aan de hand van de vastgestelde activiteiten in de afgelopen periode constateert WEnR dat GW1261m niet erg honkvast is. Hierdoor kan deze wolf niet beschouwd worden als 'gevestigd' zoals het omschreven is in het Interprovinciaal Wolvenplan.

Ondanks dat wolf GW1261m niet meer in Drenthe aanwezig is, willen wij toch anticiperen op de komst van (andere) wolven en waar mogelijk schade door de wolf voorkomen. Daarom is ervoor gekozen om het ingezette gebiedsproces door te zetten en nu eerst een risicogebied aan te wijzen waar wolf GW1261m, en in 2018 een andere wolf, langere tijd gezeten hebben: Hart van Drenthe. In dit gebied vindt de hoogste dichtheid aan schapenaanvallen plaats. Het is dan ook aannemelijk dat een dergelijke situatie in de toekomst vaker voor zou

[1] CEWolf is het consortium dat zich bezighoudt met de genetische monitoring van de Centraal Europese wolvenpopulatie

kunnen komen. Uit het advies van WEnR blijkt dat ook een gebied zuidelijk in Drenthe geregeld te maken heeft met wolven, maar dat het dan gaat om zwervende dieren.

Om dierhouders te helpen met het beschermen van hun dieren in dit gebied hebben wij een subsidieregeling opengesteld naar het model van Gelderland. Binnen deze regeling krijgen schapen- en geitenhouders een vaste startvergoeding en een flexibele vergoeding, afhankelijk van de bedrijfsvoering en het aantal dieren van de houder. Zowel professionele dierhouders als hobbymatige dierhouders kunnen deze subsidie aanvragen. Met deze acties zetten wij in op het zoveel mogelijk voorkomen van schade, het creëren van draagvlak en een effectieve soortenbescherming met betrekking tot de wolf.

De gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe zal de komende tijd voor dit gebied een schadepreventieplan opstellen waarin ze zullen omschrijven hoe de wolfwerende maatregelen toegepast kunnen worden en ze gaan een advies formuleren over de andere vraagstukken die in het gebied leven.

Hopende u hiermee voldoende geïnformeerd te hebben.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,

, voorzitter , secretaris

Memo POHO Natuur en water	provincie Drenthe
Gedeputeerde	H. Jumelet
Afschrift	
Datum	29-1-2020
Poho datum	3-2-2020
Opsteller	
Afgestemd met	VTH, Arnout Venekamp, NW, , Jordan Jumelet, PO,
Onderwerp	Gebiedsproces Wolf
Doel memo	☐Ter discussie
Bijlage	1. Verslag Derde Ronde tafel 2. Uitnodiging Vierde Ronde Tafel 3. Persbericht Vierde Ronde tafel
Naar GS	

Advies/Vraag
1. In te stemmen met de uitnodiging voor de vierde ronde tafel op 11 februari.
2. In te stemmen met het concept agenda om te bespreken tijdens de vierde ronde tafel.

Tijdens de ronde tafel;
3. In te stemmen met het gegeven advies over de werkbare preventieve maatregelen en het aansturen op tijdig starten met de maatregelen.
4. De intentie uit te spreken om als provincie een bijdrage te leveren voor preventieve maatregelen wanneer een wolf zich heeft gevestigd.
5. De mogelijkheid open te houden om een voorlopers regeling te hanteren wanneer er een territorium vastgesteld is maar een structurele oplossing nog niet beschikbaar is.
6. In te stemmen met het advies of de opbouw van de gebiedscommissie en hun contact met de praktijk.
7. Het advies over de kosten van onderhoud van de hekken mee te nemen in de op te stellen subsidieregeling (punt 4).
8. In te stemmen met nadere verkenning van de ecologische betekenis van de wolf in de Drentse natuur.

9. Niet in te stemmen met het voorstel om indirecte schade te vergoeden
10. Niet in te stemmen met het vangen en het plaatsen van zenders bij wolven voor communicatiedoeleinden of het voorkomen van faunaschade.
11. Niet in te stemmen met het instellen van een “wolven-alert”.

Inleiding
De laatste keer dat er in een ronde tafelbijeenkomst met belanghebbenden is gesproken over de wolf is 7 mei 2019 (zie bijlage 1; verslag derde ronde tafel). Tijdens die bijeenkomst is er kennisgenomen van de aanpak die de provincie Gelderland hanteert en is de wens uitgesproken daar zo veel mogelijk bij die aanpak aan te sluiten, om zo van elkaar te kunnen leren. Ook is er verschillende keren benoemd dat er gestart moet worden met het nemen van preventieve maatregelen. Toen is aangegeven dat, voordat daarmee van start kon worden gegaan, er eerst kennis verzameld moet worden over wat dit zou betekenen, zowel inhoudelijk over de aanpak, als over de kosten die dit met zich mee zal brengen. Een aantal deelnemers van de ronde tafel heeft zich daar sindsdien mee bezig gehouden.

Zij hebben op samen een advies opgesteld, waarin stappen zijn gezet naar het invullen van wat er moet gebeuren en welke preventieve maatregelen in Drenthe uitvoerbaar zijn. Echter wordt ook nog steeds veel opengelaten wordt over de kosten die dit met zich meebrengt. In een vierde ronde tafel bijeenkomst willen zij dit gezamenlijk aan de gedeputeerde presenteren. Deze bijeenkomst staat gepland op 11 februari. Ook is afgesproken om tijdens de bijeenkomst een persbericht voor te leggen en te bespreken, om met een gezamenlijke boodschap naar buiten te kunnen treden. De voorgestelde uitnodiging en perslijn zijn toegevoegd in als bijlage 2 en 3.

Argumenten
1. nvt
2. nvt

3a. De voorgestelde maatregelen sluiten aan op het advies dat vanuit de provincies (BIJ2) wordt gegeven voor het nemen van wolf-werende maatregelen.
3b. De stakeholders geven aan dat dit advies werkbaar is binnen hun bedrijfsvoering, door deze gedragen maatregelen ontstaat er meer draagvlak.

4a. Het vergoeden van preventieve maatregelen in het geval van vestiging van een wolf is een punt waar alle aanwezige stakeholders in de adviesgroep een groot belang bij hebben, en sinds het starten van de rondetafelgesprekken op aandringen.
4b. Er kan nog geen definitieve toezegging gedaan worden over het vergoeden van de preventieve maatregelen, besluitvorming over het budget zal bij PS plaats moeten vinden en moet daarvoor nog nagelopen worden op juridische haalbaarheid en staatsteun, Voorzichtigheid is dus geboden bij het communiceren met de stakeholders en het wekken van verwachtingen (zie ook risico's punt 4a t/m 4d).
4c. Het willen vergoeden van preventieve maatregelen bij vestiging van een wolf sluit aan bij de aanpak zoals die ook in Gelderland gehanteerd wordt, en komt overeen met eerdere besluitvorming en de verwachting bij de stakeholders die is gewekt tijdens eerdere rondetafelgesprekken.
4d. De situatie in Gelderland laat zien dat bij de beschikbaarheid van een dergelijke vergoeding, de publieke opinie bij het voorkomen van faunaschade bij onbeschermde schapen verschuift van "het is de schuld van de wolf/de provincie" naar "waarom zijn er nog geen preventieve maatregelen genomen.

5a. Het hanteren van een voorlopers regeling bij vestiging van een wolf komt overeen met de aanpak die in Gelderland wordt gehanteerd en geeft de mogelijkheid van elkaar te leren.
5b. Het inzetten van een voorlopers regeling kan een middel zijn om snel uitkomsten te bieden voor dierhouders met een hoog urgentie gevoel.
5c. Bij de insteek die Gelderland heeft gehanteerd nemen de "voorlopers" een actieve rol in het delen van hun kennis en ervaring met de preventieve maatregelen. Het creëren van ambassadeurs in een gebied kan zorgen voor een vergroting van het draagvlak en geeft ook voor de provincie de mogelijkheid om ervaring op te doen met preventieve maatregelen.

6a. De kern van een gebiedscommissie is dat de commissie het gebied en de mensen in het gebied dat aangewezen is als wolventerritorium kent, en van daaruit gericht kan handelen op het inrichten van een gebiedsproces. Het is de vraag of de vorm die geadviseerd wordt daar ook invulling aan geeft. Wel is het duidelijk dat er behoefte is aan bestuurlijke afstemming over de wolf. Dit is iets waar de provincie wel invulling aan kan geven.
6b. Het lostrekken van de discussie in een bestuurlijke gebiedscommissie en een praktische adviesgroep geeft misschien wat meer lucht en ruimte voor het nemen van keuzes op de verschillende niveaus zonder dat de verschillende discussies elkaar in de weg zitten.
6c. Een gebiedscommissie zoals bedoeld in het wolvenplan, kan bij vaststelling van een territorium onder de bestuurlijke commissie alsnog worden ingesteld.

7. Hoe om te gaan met de kosten voor onderhoud is een keuze die onderdeel vormt van hoe de subsidieregeling opgebouwd wordt. Het advies hier een overweging op te maken is eenvoudig toe te zeggen.

8. Het blijven verkennen van de ecologische betekenis van de wolf in Drenthe is ook iets waar de provincie belang bij heeft. Met name de gevolgen voor de wildstand en faunaschade bij landbouwhuisdieren maar ook de gevolgen voor (eco)toerisme leveren belangrijke informatie. Dit advies kan echter pas invulling aan gegeven worden wanneer wolven zich constant in Drenthe ophouden.

9a. De Raad van State heeft in twee verschillende gevallen geoordeeld dat alleen directe schade door wilde dieren wordt vergoed.
9b. Onder het huidige systeem wordt ook schade vergoed voor dieren die zijn verwond, dieren die in water terecht zijn gekomen en zijn verdronken en wordt schade voor ongeboren lammeren vergoed wanneer zwangere dieren worden gedood/gewond. Ook voor dieren die na verloop van tijd als gevolg van de aanval toch later dierenartskosten nodig hebben wordt schade in het huidige systeem al vergoed.

9c. Stakeholders geven zelf ook aan dat indirecte schade lastig te definiëren is en de totale kosten daardoor niet te voorspellen en begroten.
9d. Het vergoeden van indirecte schade creëert een precedentwerking waardoor in het geval van een rechtszaak de provincie geen andere keuze heeft dan ook in andere gevallen, bij andere diersoorten en op andere plekken, indirecte schade te vergoeden. Hierdoor zullen de financiële kosten snel oplopen.

10a. Vanuit de wet natuurbescherming is het alleen mogelijk een dier te vangen en te voorzien van een zender als dit een “bevredigende” optie is. In beide gevallen, wanneer de zender wordt gebruikt voor het voorkomen van faunaschade en voor communicatiedoeleinden, geeft vergunningverlening aan een dergelijke ontheffing als provincie niet op wettelijke gronden te kunnen verlenen.
10b. De gezenderde wolven die zo nu en dan door Nederland lopen zijn voorzien van een gezenderde halsband toen ze klein waren voor onderzoek naar de verspreiding van het dier en de activiteit van de roedel.Vaak zijn deze halsbanden voorzien van 1 of 2 accu’s en stoppen daarna met het uitzenden van data.
10c. Het vangen en zenderen van volwassen dieren (los van de hoge kosten en juridische onmogellijkheid) is alleen mogelijk met drijfjachten en voor het dier en de omgeving een ingrijpende gebeurtenis met een groot risico op onbedoelde verjaging van de wolf of verstoorde wolf-mens relaties. De provincie zal in dat geval maatschappelijk als verantwoordelijk worden gezien.
10c. Gezenderde honden zoals dat ook in Zuid Afrika plaatsvind heeft het expliciete doel de dieren te beschermen en illegale vangst en jacht te voorkomen, hetgeen in de situatie in Drenthe wellicht door het gebruik van locatie data in de hand gewerkt kan worden (zie argumenten punt 11).

11a. Het is niet mogelijk om in het geval van faunaschade meteen vast te stellen of het veroorzaakt is door een wolf, vos of hond. Een “alert systeem” op basis van Faunaschade kan daardoor niet nauwkeuriger worden dan de manier zoals die nu op Bij12 wordt gepresenteerd.
11b. Het delen van nauwkeurigere informatie over de locatie van de wolf vormt een aanzienlijk risico voor de veiligheid voor het dier zelf, maar ook voor ecotoerisme en gevaarlijke situaties die ontstaan door gewenning of mensen die, met goede bedoelingen, dicht bij het dier willen komen.
11c. Wanneer het dier illegaal wordt verjaagd of bejaagd met behulp van de locatie bepaling die de provincie vrijgeeft, zal de provincie daarvoor maatschappelijk als (mede)verantwoordelijk worden gezien.

Risico’s
1. nvt
2. nvt

3. Vanuit BIJ12 wordt in het ideale geval het gebruik van gaas verkozen boven het gebruik van 5/6 draden. De reden daarvoor is voornamelijk dat het gebruik van 5 draden afhankelijk is van goede aarding op hoogte, omdat een wolf anders geen schok krijgt als hij over het hek heen springt (en geen contact maakt met de grond) en de kans bestaat dat een wolf pas een schok krijgt als hij binnen de afrastering is, en daardoor niet meer naar buiten durft. Ervan uitgaande dat de afrastering goed geïnstalleerd wordt verkleint dit risico en wordt het hanteren van de methode met 5/6 draden een goede wolf werende maatregel gevonden. Goede communicatie hierover kan dit risico ondervangen.

4a. Er is geen budget beschikbaar binnen de begroting voor een dergelijke vergoeding, de besluitvorming hierover zal bij PS komen te liggen.
4b. Er is op dit moment geen definitief zicht op de kosten die het vergoeden van de maatregelen met zich mee zal brengen, dit zal nader uitgezocht moeten worden.
4c. Dergelijke vergoeding is nog niet getoetst op staatsteun, de haalbaarheid vormt daarmee een risico.
4d. Het opstellen en inregelen van een dergelijke subsidie zal drie tot vier maanden duren.
Door de verwachtingen op dit punt te managen kan dit risico ondervangen worden.

5a. De charme van de voorlopers regeling zit in de snelle inzetbaarheid, hierdoor kan er niet gewacht worden op besluitvorming door PS. Omdat er nog geen budget in de begroting is opgenomen zal dit uit een andere post moeten worden gedekt.
5b. Zoals de stakeholders het adviseren is het hun doel om ook wanneer er zich nog geen wolf gevestigd heeft een voorlopers regeling te hanteren. Dit komt *niet* overeen met de aanpak in Gelderland en vormt een risico op precedentwerking.

6a. Op dit moment zijn de betrokken stakeholders in de ronde tafel niet allemaal vertegenwoordigd onder een bestuurlijke structuur. Zij zullen in bij een commissie op bestuurlijk niveau hun vertegenwoordiging kwijtraken.
6b. Het overdragen van de verantwoordelijkheid voor het voortzetten van de ronde tafel naar een bestuurlijke commissie geeft de provincie een verminderde controle.

7. zie punt 4

8. nvt

9. nvt

10. nvt

11. nvt

Vervolgstappen (aanpak/uitvoering)
Er zal een concept persbericht gemaakt worden om te bespreken tijdens de ronde tafel, met daarin opgenomen wie de woordvoering op zich neemt.

Vanaf de overdracht van het advies is het aan de provincie om daarin keuzes te maken. GS zal uiteindelijk moeten besluiten hoe zo'n eventuele subsidieregeling eruit komt te zien.

Omdat er voor dergelijke vergoedingen geen post is opgenomen in de begroting zal de besluitvorming voor het vrij maken van budget via PS moeten verlopen, al dan niet met een statenontmoeting vooraf.

In overleg met [redacted] is afgesproken dat er een brede bijeenkomst zal worden georganiseerd om aan te geven hoe de provincie verder gaat met "de wolf".

De mogelijkheden en genodigden voor een wolvenoverleg op bestuurlijk niveau zullen verkend moeten worden.

GS07 1e actualisatie 2021

7e Wijziging van de begroting 2021

Dit voorstel bestaat uit een viertal categorieën begrotingswijzigingen, namelijk:

1. Mutaties ten laste of ten gunste van de **Vrije bestedingsruimte.**
2. **Overhevelingen**. Onder deze categorie vallen de wijzigingen waarbij budget van het ene jaar wordt overgeheveld naar het jaar daarop. Dit kan als zich bijzondere omstandigheden voordoen, waardoor de uitvoering van activiteiten of projecten geheel of gedeeltelijk in het volgende jaar plaatsvindt, terwijl hiervoor in dat jaar geen of onvoldoende middelen beschikbaar zijn.
3. **Overige reservemutaties**. Dit zijn begrotingswijzigingen waarbij er een toevoeging aan of onttrekking uit de reserve plaats vindt.
4. **Technische wijzigingen**. Dit zijn budgettair neutrale wijzigingen en wijzigingen door verschuiving van budget tussen programma's of beleidsopgaven, die niet onder de bovenstaande categorieën vallen. Deze wijzigingen hebben geen invloed op het resultaat en zijn soms technisch van aard om aan regelgeving te voldoen.

01. Mutaties vrije bestedingsruimte

	2021	2022	2023	2024	2025
Vrije bestedingsruimte voor wijziging	1.507.593	3.312.872	8.981.328	6.894.506	5.954.058
1.01 IDA	-245.000	-245.000	-245.000	-245.000	-245.000
1.02 Tekort IPO-budget	-97.138	0	0	0	0
1.05 Meerjarig aframen Regio Groningen-Assen	6.041	6.041	6.041	6.041	6.041
1.06 SNN	0	-873.654	-873.654	-873.654	-873.654
2.05 Drentse aanpak Stikstof	-144.000	-340.000	-125.000	0	0
4.06 Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT)	-205.000	-205.000	-205.000	-205.000	-205.000
4.10 Stopzetten Gewenningsbijdrage Waterschap Velt en Vecht	5.734	5.734	5.734	5.734	5.734
4.15 VRIs Meppel N851	488.015	-25.685	-25.685	-25.685	-25.685
4.17 Aanleg glasvezel t.b.v. Hoogeveensche Vaart	-6.850	-6.850	-6.850	-6.850	-6.850
4.18 Vervanging Sluisdeuren Ossensluis	0	0	-6.222	-6.222	-6.222
7.01 Lager dividend Enexis	-465.500	0	0	0	0
7.02 Aanpassing provinciefonds	-60.756	0	0	0	0
7.03 Rentebaten	-130.022	-121.418	-123.882	-126.736	-128.949
7.04 Duurzame inzetbaarheid	0	-220.000	-220.000	-220.000	-220.000
7.05 Fiscalisering loongerelateerde kosten	0	-300.000	-300.000	-300.000	-300.000
7.06 Dividendopbrengsten deelnemingen in BNG en NWB Bank	88.912	30.000	30.000	30.000	30.000
7.07 Loonontwikkeling CAO 2021 bij 2,5%	-1.140.963	0	0	0	0
Totaal mutaties vrije bestedingsruimte	-1.906.527	-2.295.832	-2.089.518	-1.967.372	-1.969.585
Vrije bestedingsruimte na wijziging	**-398.934**	**1.017.040**	**6.891.810**	**4.927.134**	**3.984.473**

1.01 IDA

Programma: 1: Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
1.4 Versterking kwaliteit eigen openbaar bestuur	1.4.02 Nieuwe en passende regionale samenwerking voor maatschappelijke opgaven	Lasten	S	Subsidie	245.000	245.000	245.000	245.000	245.000

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	-245.000	-245.000	-245.000	-245.000	-245.000
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

1.02 Tekort IPO-budget

Programma: 1: Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
1.4 Versterking kwaliteit eigen openbaar bestuur	1.4.02 Nieuwe en passende regionale samenwerking voor maatschappelijke opgaven	Lasten	S	Subsidie	97.138	0	0	0	0

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	-97.138	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

1.05 Meerjarig aframen Regio Groningen-Assen

Programma: 2: Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
2.3 Een aantrekkelijk en gevarieerd vestigingsklimaat voor wonen en werken	2.3.02 Toekomstbestendig Wonen	Lasten	S	Subsidie	-6.041	-6.041	-6.041	-6.041	-6.041

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	6.041	6.041	6.041	6.041	6.041
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

1.06 SNN

Programma: 1: Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
1.4 Versterking kwaliteit eigen openbaar bestuur	1.4.02 Nieuwe en passende regionale samenwerking voor maatschappelijke opgaven	Lasten	S	Subsidie	0	873.654	873.654	873.654	873.654

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	0	-873.654	-873.654	-873.654	-873.654
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

2.05 Drentse aanpak Stikstof

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	-144.000	-340.000	-125.000	0	0
7.7 Bedrijfsvoering Personele inzet	7.7.01 Directe personele inzet	Lasten	I	Inkoop	144.000	340.000	125.000	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.06 Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT)									
Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.01 Veilige en beschikbare wegen	Lasten	S	Inkoop	295.000	295.000	295.000	295.000	295.000
Programma: 7: Middelen en mensen									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
7.4 Bedrijfsvoering Informatievoorziening en Automatisering	7.4.01 Informatiemanagement: Een gedegen en veilige inrichting van de informatiehuishouding: digitale gegevens, applicaties, services en technische infrastructuur voor opslag en raadplegen van gegevens	Lasten	S	Inkoop	-90.000	-90.000	-90.000	-90.000	-90.000
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	-205.000	-205.000	-205.000	-205.000	-205.000
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.10 Stopzetten Gewenningsbijdrage Waterschap Velt en Vecht									
Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	S	Subsidie	-5.734	-5.734	-5.734	-5.734	-5.734
Programma: 7: Middelen en mensen									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	5.734	5.734	5.734	5.734	5.734
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.15 VRIs Meppel N851									
Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.01 Veilige en beschikbare wegen	Lasten	S	Inkoop	-513.700	0	0	0	0
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.01 Veilige en beschikbare wegen	Lasten	S	Kapitaallasten	25.685	25.685	25.685	25.685	25.685
Programma: 7: Middelen en mensen									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	488.015	-25.685	-25.685	-25.685	-25.685
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.17 Aanleg glasvezel t.b.v. Hoogeveensche Vaart

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	S	Kapitaallasten	6.850	6.850	6.850	6.850	6.850

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	-6.850	-6.850	-6.850	-6.850	-6.850
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.18 Vervanging Sluisdeuren Ossensluis

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	S	Kapitaallasten	0	0	6.222	6.222	6.222

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	0	0	-6.222	-6.222	-6.222
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

7.01 Lager dividend Enexis

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.01 Beheer van relevante provinciale deelnemingen	Baten	S	Dividend	465.500	0	0	0	0
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	-465.500	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

7.02 Aanpassing provinciefonds

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Baten	I	Ontv.subsidies	60.756	0	0	0	0
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	I	Onvoorzien/stelpost	-60.756	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

7.03 Rentebaten

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Baten	S	Opbr. rente	130.022	121.418	123.882	126.736	128.949
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	-130.022	-121.418	-123.882	-126.736	-128.949
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

7.04 Duurzame inzetbaarheid

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	I	Onvoorzien/stelpost	-220.000	0	0	0	0
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	0	-220.000	-220.000	-220.000	-220.000
7.6 Bedrijfsvoering Personeel en organisatie	7.6.01 Betrouwbaar en aantrekkelijk werkgeverschap	Lasten	S	Inkoop	220.000	220.000	220.000	220.000	220.000
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

7.05 Fiscalisering loongerelateerde kosten

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.7 Bedrijfsvoering Personele inzet	7.7.02 Inzet ondersteunend personeel	Lasten	S	Inkoop	300.000	300.000	300.000	300.000	300.000
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	I	Onvoorzien/stelpost	-300.000	0	0	0	0
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	0	-300.000	-300.000	-300.000	-300.000
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

7.06 Dividendopbrengsten deelnemingen in BNG en NWB Bank

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.01 Beheer van relevante provinciale deelnemingen	Baten	S	Dividend	-31.000	-30.000	-30.000	-30.000	-30.000
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	88.912	30.000	30.000	30.000	30.000
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.01 Beheer van relevante provinciale deelnemingen	Baten	I	Dividend	-57.912	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

7.07 Loonontwikkeling CAO 2021 bij 2,5%									
Programma: 7: Middelen en mensen									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting	7.1.02 Goed beheer van provinciale geldmiddelen	Lasten	S	Onvoorzien/stelpost	-1.140.963	0	0	0	0
7.7 Bedrijfsvoering Personele inzet	7.7.02 Inzet ondersteunend personeel	Lasten	S	Lonen	1.140.963	1.196.433	1.404.877	1.245.501	1.188.136
7.3 Bedrijfsvoering Financiën en Control	7.3.01 Een financieel gezonde organisatie, die voldoet aan alle wettelijke eisen en gangbare opvattingen ten aanzien van financieel instrumentarium	Lasten	S	Inkoop	0	-1.196.433	-1.404.877	-1.245.501	-1.188.136
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

02. Overhevelingen

Niet van toepassing

03. Overige reservemutaties

Onttrekking aan de reserve	2021	2022	2023	2024	2025
Bijdrage van reserve Investeringen verkeer en vervoer					
4.11 Tarieven OV	-150.000	0	0	0	0
4.12 Dynamische reisinformatie openbaar vervoer	-90.000	-90.000	-90.000	-90.000	0
4.16 Ontwikkeling Hubs	-250.000	-2.000.000	0	0	0
Bijdrage van reserve natuurbeleid					
2.01 Bijramen Agrarisch Natuurbeheer	-372.669	-372.669	-372.669	-372.669	-372.669
2.02 Subsidieregeling preventie maatregelen wolf	-200.000	0	0	0	0
2.03 Subsidie Grondverwerving NNN	-2.298.000	0	0	0	0
2.06 Indexatie deelnemersbijdrage Prolander	0	0	-80.000	-77.500	-143.500
Bijdrage van reserve voormalige bdu verkeer en vervoer					
4.02 Doortrappen	-200.000	0	0	0	0
4.14 Mobiliteitsprogramma (doortrekken lijn 27)	-200.000	-200.000	0	0	0
Bijdrage van reserve groot (variabel) onderhoud wegen en vaarwegen					
4.05 Afkoop glasvezel Hoogeveensche vaart	-52.500	0	0	0	0
4.07 Bijstelling groot variabel onderhoud: BGT en variabel onderhoud fietspad F471 Hoogersmilde	-588.383	0	0	0	0
Bijdrage van Reserve Investeringsbijdrage Groningen Airport Eelde					
3.01 Bijdrage overbruggingsperiode GAE	-502.235	-900.000	900.000	0	0
Totaal Onttrekking aan de reserve	**-4.903.787**	**-3.562.669**	**357.331**	**-540.169**	**-516.169**

Storting in de reserve	2021	2022	2023	2024	2025
Bijdrage aan Reserve opvang revolverend financieren					
6.04 Storting leader in reserve revolverend financieren	5.000	0	0	0	0
Bijdrage aan Reserve compensatieverlof					
7.10 Reserve compensatieverlof	600.000	0	0	0	0
Totaal Storting in de reserve	**605.000**	**0**	**0**	**0**	**0**

2.01 Bijramen Agrarisch Natuurbeheer

Programma: 2: Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
2.2 Natuurlijk Platteland	2.2.08 Agrarisch natuurbeheer	Lasten	I	Subsidie	745.338	745.338	745.338	745.338	745.338
2.2 Natuurlijk Platteland	2.2.08 Agrarisch natuurbeheer	Baten	I	Ontv. bijdragen	-372.669	-372.669	-372.669	-372.669	-372.669

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-372.669	-372.669	-372.669	-372.669	-372.669
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

2.02 Subsidieregeling preventie maatregelen wolf

Programma: 2: Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
2.2 Natuurlijk Platteland	2.2.02 Mooi en aangenaam Drenthe	Lasten	I	Subsidie	200.000	0	0	0	0

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-200.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

2.03 Subsidie Grondverwerving NNN

Programma: 2: Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
2.2 Natuurlijk Platteland	2.2.07 Functieverandering tbv Natuurnetwerk Nederland	Lasten	I	Subsidie	2.298.000	0	0	0	0

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-2.298.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

2.06 Indexatie deelnemersbijdrage Prolander

Programma: 2: Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
2.2 Natuurlijk Platteland	2.2.05 Uitvoering Programma Natuurlijk Platteland	Lasten	S	Subsidie	0	0	80.000	77.500	143.500

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	0	0	-80.000	-77.500	-143.500
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

3.01 Bijdrage overbruggingsperiode GAE

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.10 Kerntaken onderzoek en samenwerking	4.10.01 Kerntaken onderzoek en samenwerking	Lasten	I	Subsidie	502.235	900.000	-900.000	0	0

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-502.235	-900.000	900.000	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.02 Doortrappen

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.5 Toegankelijke en veilige bereikbaarheid	4.5.01 Toegankelijke en veilige bereikbaarheid	Lasten	I	Inkoop	200.000	0	0	0	0
Programma: 7: Middelen en mensen									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-200.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.05 Afkoop glasvezel Hoogeveensche vaart

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	I	Subsidie	105.000	0	0	0	0
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Baten	I	Ontv.subsidies	-52.500	0	0	0	0
Programma: 7: Middelen en mensen									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-52.500	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.07 Bijstelling groot variabel onderhoud: BGT en variabel onderhoud fietspad F471 Hoogersmilde

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	I	Inkoop	1.743.784	0	0	0	0
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.01 Veilige en beschikbare wegen	Lasten	I	Inkoop	-1.155.401	0	0	0	0
Programma: 7: Middelen en mensen									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-588.383	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.11 Tarieven OV

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.8 Adequaat openbaar vervoernetwerk	4.8.01 Adequaat openbaar vervoernetwerk	Lasten	S	Subsidie	150.000	0	0	0	0
Programma: 7: Middelen en mensen									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-150.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.12 Dynamische reisinformatie openbaar vervoer

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.8 Adequaat openbaar vervoernetwerk	4.8.01 Adequaat openbaar vervoernetwerk	Lasten	S	Subsidie	90.000	90.000	90.000	90.000	0

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	S	Bijdr. van reserves	-90.000	-90.000	-90.000	-90.000	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.14 Mobiliteitsprogramma (doortrekken lijn 27)

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.8 Adequaat openbaar vervoernetwerk	4.8.01 Adequaat openbaar vervoernetwerk	Lasten	S	Subsidie	200.000	200.000	0	0	0

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-200.000	-200.000	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

4.16 Ontwikkeling Hubs

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.10 Kerntaken onderzoek en samenwerking	4.10.01 Kerntaken onderzoek en samenwerking	Lasten	S	Inkoop	250.000	2.000.000	0	0	0

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Baten	I	Bijdr. van reserves	-250.000	-2.000.000	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

6.04 Storting leader in reserve revolverend financieren

Programma: 6: Levendig en sociaal: gezond, gelukkig en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
6.3 Sociaal Drenthe voor iedereen	6.3.01 Integrale aanpak van leefbaarheid zowel Drenthe Breed als gebiedsgericht	Lasten	I	Subsidie	-5.000	0	0	0	0

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Lasten	I	Bijdr. aan reserves	5.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

04. Technische wijzigingen

1.03 Huisnet website, participatie Omgevingswet

Programma: 1: Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
1.4 Versterking kwaliteit eigen openbaar bestuur	1.4.01 Rechtmatige, heldere en transparante besluitvorming	Lasten	I	Inkoop	50.000	0	0	0	0
1.5 Verbinding met de Drentse samenleving	1.5.02 Stimuleren van contact met en betrokkenheid van maatschappelijke organisaties, bedrijven en inwoners bij het ontwikkelen van beleid op onderwerpen die in de samenleving leven	Lasten	I	Inkoop	-50.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

1.04 Jongerenraad

Programma: 1: Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
1.2 CvdK: Goed functioneren als rijksorgaan en boegbeeld	1.2.01 Goede invulling van rijkstaken, medebewindstaken en representatieve taken	Lasten	S	Inkoop	-5.000	-5.000	-5.000	0	0
1.1 PS: PS vervullen hun eigen rol en geven hieraan zowel binnen het (provinciaal) bestuur als binnen de Drentse samenleving invulling	1.1.01 Focus op de eigen bestuurlijke rol van Provinciale Staten ("het Drents parlement")	Lasten	S	Inkoop	-5.000	-5.000	-5.000	0	0
1.2 CvdK: Goed functioneren als rijksorgaan en boegbeeld	1.2.01 Goede invulling van rijkstaken, medebewindstaken en representatieve taken	Lasten	I	Inkoop	10.000	10.000	10.000	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

2.04 Uitvoering regeling provinciale aankoop veehouderijen

Programma: 2: Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
2.2 Natuurlijk Platteland	2.2.07 Functieverandering tbv Natuurnetwerk Nederland	Lasten	I	Inkoop	12.406.500	0	0	0	0
2.2 Natuurlijk Platteland	2.2.07 Functieverandering tbv Natuurnetwerk Nederland	Baten	I	Ontv.subsidies	-12.406.500	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

4.01 VV Spoor Zwolle Coevorden Emmen

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.8 Adequaat openbaar vervoernetwerk	4.8.01 Adequaat openbaar vervoernetwerk	Lasten	I	Subsidie	978.048	0	0	0	0
4.8 Adequaat openbaar vervoernetwerk	4.8.01 Adequaat openbaar vervoernetwerk	Baten	I	Ontv.subsidies	-978.048	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

4.03 Waterstofbussen

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.8 Adequaat openbaar vervoernetwerk	4.8.01 Adequaat openbaar vervoernetwerk	Baten	I	Ontv.subsidies	-750.000	0	0	0	0
4.8 Adequaat openbaar vervoernetwerk	4.8.01 Adequaat openbaar vervoernetwerk	Lasten	S	Subsidie	750.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

4.04 Stimulering door werkgevers gebruik fiets woon-werkverkeer en zakelijk verkeer									
Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
4.10 Kerntaken onderzoek en samenwerking	4.10.01 Kerntaken onderzoek en samenwerking	Lasten	I	Inkoop	27.548	0	0	0	0
4.10 Kerntaken onderzoek en samenwerking	4.10.01 Kerntaken onderzoek en samenwerking	Baten	I	Ontv.subsidies	-27.548	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

4.08 Variabel onderhoud F371 Hoogersmilde									
Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.01 Veilige en beschikbare wegen	Lasten	S	Inkoop	-113.680	0	0	0	0
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	S	Inkoop	113.680	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

4.13 Mobility as a Service (MaaS)									
Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
4.10 Kerntaken onderzoek en samenwerking	4.10.01 Kerntaken onderzoek en samenwerking	Baten	I	Ontv.subsidies	-485.878	-70.686	0	0	0
4.10 Kerntaken onderzoek en samenwerking	4.10.01 Kerntaken onderzoek en samenwerking	Lasten	I	Inkoop	485.878	70.686	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

6.01 Huurinkomsten RLS									
Programma: 6: Levendig en sociaal: gezond, gelukkig en veilig									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
6.1 Oog voor cultureel erfgoed	6.1.09 Monumentenzorg	Lasten	I	Inkoop	90.000	0	0	0	0
6.1 Oog voor cultureel erfgoed	6.1.09 Monumentenzorg	Baten	I	Ontv. bijdragen	-90.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

6.02 Internationalisatie, Interreg Grenzkultur									
Programma: 6: Levendig en sociaal: gezond, gelukkig en veilig									
Beleidsopgave	**Doelstelling**	**Rubriek**	**I/S**	**Ecosoort**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
6.2 Cultuur en evenementen	6.2.14 Cultuurparticipatie	Lasten	I	Subsidie	38.000	0	0	0	0
6.2 Cultuur en evenementen	6.2.14 Cultuurparticipatie	Baten	I	Ontv. bijdragen	-38.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

6.03 Jong leren eten

Programma: 2: Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
2.1 Toekomstgerichte landbouw	2.1.01 Werken aan een toekomstgerichte landbouw	Baten	I	Ontv.subsidies	-50.000	0	0	0	0
2.1 Toekomstgerichte landbouw	2.1.01 Werken aan een toekomstgerichte landbouw	Lasten	I	Subsidie	50.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

7.08 Upgrade servers voor thuiswerken met GIS en Autocad

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.8 Bedrijfsvoering Facilitaire zaken en Huisvesting	7.8.01 Het zoveel mogelijk inzetten van duurzame facilitaire producten en diensten tegen acceptabele kosten	Lasten	I	Inkoop	-100.000	-100.000	-100.000	0	0
7.4 Bedrijfsvoering Informatievoorziening en Automatisering	7.4.01 Informatiemanagement: Een gedegen en veilige inrichting van de informatiehuishouding: digitale gegevens, applicaties, services en technische infrastructuur voor opslag en raadplegen van gegevens	Lasten	S	Inkoop	100.000	100.000	100.000	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

7.09 Ophogen Frictiekostenbudget

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.7 Bedrijfsvoering Personele inzet	7.7.02 Inzet ondersteunend personeel	Lasten	I	Lonen	-110.000	-110.000	-110.000	0	0
7.7 Bedrijfsvoering Personele inzet	7.7.02 Inzet ondersteunend personeel	Lasten	I	Inkoop	110.000	110.000	110.000	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

7.10 Reserve compensatieverlof

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.7 Bedrijfsvoering Personele inzet	7.7.02 Inzet ondersteunend personeel	Lasten	S	Inkoop	-340.000	0	0	0	0
7.6 Bedrijfsvoering Personeel en organisatie	7.6.02 De juiste mensen op de juiste plaats op het juiste moment	Lasten	S	Inkoop	-50.000	0	0	0	0
7.6 Bedrijfsvoering Personeel en organisatie	7.6.01 Betrouwbaar en aantrekkelijk werkgeverschap	Lasten	S	Inkoop	-50.000	0	0	0	0
7.8 Bedrijfsvoering Facilitaire zaken en Huisvesting	7.8.01 Het zoveel mogelijk inzetten van duurzame facilitaire producten en diensten tegen acceptabele kosten	Lasten	S	Inkoop	-100.000	0	0	0	0
7.7 Bedrijfsvoering Personele inzet	7.7.02 Inzet ondersteunend personeel	Lasten	S	Lonen	-60.000	0	0	0	0
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	7.9.01 Inzicht in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen	Lasten	I	Bijdr. aan reserves	600.000	0	0	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					0	0	0	0	0

7.11 Pilot e-depot

Programma: 7: Middelen en mensen

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
7.2 Bedrijfsvoering Documentaire informatievoorziening	7.2.01 Informatiebeheer: het goed beheren en opslaan van documenten die behoren tot een dynamisch, semi-statisch of een statisch archief, ongeacht hun vorm	Lasten	I	Inkoop	56.000	56.000	56.000	0	0
7.8 Bedrijfsvoering Facilitaire zaken en Huisvesting	7.8.02 Het gebruik van duurzame gebouwen en terreinen en daarbij benodigde voorzieningen tegen acceptabele kosten en bij voorkeur energieneutraal	Lasten	S	Inkoop	-56.000	-56.000	-56.000	0	0
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

99 subsidie Waterrecreatie NL

Programma: 3: Regionale economie en werkgelegenheid: kansen benutten

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
3.8 Vrijetijdseconomie stimuleren	3.8.02 Drenthe heeft een onderscheidend en veelzijdig toeristisch recreatief aanbod	Lasten	I	Subsidie	-3.850	-3.850	-3.850	-3.850	-3.850

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Beleidsopgave	Doelstelling	Rubriek	I/S	Ecosoort	2021	2022	2023	2024	2025
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	S	Inkoop	7.550	7.550	7.550	7.550	7.550
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	I	Inkoop	-7.550	-7.550	-7.550	-7.550	-7.550
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	S	Subsidie	-7.550	-7.550	-7.550	-7.550	-7.550
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur	4.11.02 Veilige en beschikbare vaarwegen	Lasten	I	Subsidie	11.400	11.400	11.400	11.400	11.400
TOTAAL BEGROTINGSWIJZIGING					**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

05. Investeringskredieten

Object	Netto krediet	Vermeerde-ring	Vermind-ring	Netto krediet na wijziging	Toelichting
Verkeer en vervoer					
Verkeersplein Gieten	40.000.000		-500.000	39.500.000	We stellen voor om van de gereserveerde kredietruimte op 6323001 Verkeersplein Gieten van € 40 miljoen (startdatum afschrijving 2024) nu € 500.000 te verschuiven naar krediet 6317004 Partiele verdubbeling N34 (start afschrijving 2022) voor de voorbereiding van de verdubbeling N34 en aanpak verkeersplein Gieten.
Partiele verdubbeling N34	1.122.947	500.000		1.622.947	Door bovengenoemde verschuiving wordt het netto krediet € 1.622.947,--. Indien de aanpak van het verkeersplein gieten en verdubbeling N34, niet doorgaan dan moeten deze voorbereidingskosten eenmalig in de exploitatie genomen worden. De voorbereiding van de partiele verdubbeling zou aanvankelijk worden afgerond in 2021. Deze prognose wordt bijgesteld naar 2022 waardoor de start van de afschrijvingslasten verschuift van 2022 naar 2023. De meevallende afschrijvingslast over 2022 wordt gestort in de Reserve verkeer en vervoer.
N34 verdubbeling Holsloot – Coevorden	20.985.031		-1.400.000	19.585.031	In de 3de actualisatie 2020 is een onjuiste verdeling van het aanvullende krediet van € 5.000.000,-- toegepast. We stellen voor dit te corrigeren door € 1,4 miljoen van 6316004 (Verdubb. N34 Holsloot-Coevorden) naar 6313002 Emmen-West te verschuiven. De verschuiving heeft geen financiële consequenties, omdat de start van de afschrijvingen en de afschrijvingstermijnen gelijk aan elkaar zijn.
N34, rondweg Emmen, reconstructie kruisingen	18.850.918	1.400.000		20.250.918	In de 3de actualisatie 2020 is een onjuiste verdeling van het aanvullende krediet van € 5.000.000,-- toegepast. We stellen voor dit te corrigeren door € 1,4 miljoen van 6316004 (Verdubb. N34 Holsloot-Coevorden) naar 6313002 Emmen-West te verschuiven. De verschuiving heeft geen financiële consequenties, omdat de start van de afschrijvingen en de afschrijvingstermijnen gelijk aan elkaar zijn.
Beheer wegen en vaarwegen					
Hierbij verzoeken wij u om de beschikbaar gestelde kredieten voor vervanging van beschoeiing voor de jaren 2022 en 2023 met een totaal bedrag van € 8.242.896,-- vrij te gegeven. In de voorbereiding van de verschillende deelprojecten moet vroegtijdig worden gestart met voorbereidingswerkzaamheden. De kosten van deze voorbereiding bestaan uit onderzoekskosten (waaronder sonderingen en grond- en waterbodemonderzoek) en ureninzet voor een nadere inventarisatie en projectvoorbereiding voor deze projecten. Voorbereiding in uitvragen voor onderzoek en inventarisatie voor de jaren 2022 en 2023 kunnen waar mogelijk worden gecombineerd.					
Damwand staal 2022		3.997.348		3.997.348	
Damwand hout 2022		194.265		194.265	
Damwand beton 2022		400.894		400.894	
Houten paalbeschoeiing 2023		101.041		101.041	
Damwand staal 2023		911.815		911.815	
Damwand hout 2023		9.186		9.186	
Damwand beton 2023		2.628.347		2.628.347	
				8.242.896	
Vervanging van beschoeiing door beton beschoeiing		120.000	120.000	0	

Effecten meerjarenraming 2021-2025

	2021		2022		2023		2024		2025	
	Lasten	Baten	Lasten	Baten	Lasten	Baten	Lasten	Baten	Lasten	Baten
1: Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen										
1.1 PS: PS vervullen hun eigen rol en geven hieraan zowel binnen het (provinciaal) bestuur als binnen de Drentse samenleving invulling										
1.04 Jongerenraad	-5.000	0	-5.000	0	-5.000	0	0	0	0	0
1.2 CvdK: Goed functioneren als rijksorgaan en boegbeeld										
1.04 Jongerenraad	5.000	0	5.000	0	5.000	0	0	0	0	0
1.4 Versterking kwaliteit eigen openbaar bestuur										
1.01 IDA	245.000	0	245.000	0	245.000	0	245.000	0	245.000	0
1.02 Tekort IPO-budget	97.138	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1.03 Huisnet website, participatie Omgevingswet	50.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1.06 SNN	0	0	873.654	0	873.654	0	873.654	0	873.654	0
1.5 Verbinding met de Drentse samenleving										
1.03 Huisnet website, participatie Omgevingswet	-50.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal programma	**342.138**	**0**	**1.118.654**	**0**	**1.118.654**	**0**	**1.118.654**	**0**	**1.118.654**	**0**
2: Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven										
2.1 Toekomstgerichte landbouw										
6.03 Jong leren eten	50.000	-50.000	0	0	0	0	0	0	0	0
2.2 Natuurlijk Platteland										
2.01 Bijramen Agrarisch Natuurbeheer	745.338	-372.669	745.338	-372.669	745.338	-372.669	745.338	-372.669	745.338	-372.669
2.02 Subsidieregeling preventie maatregelen wolf	200.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0

2.03 Subsidie Grondverwerving NNN	2.298.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2.04 Uitvoering regeling provinciale aankoop veehouderijen	12.406.500	-12.406.500	0	0	0	0	0	0	0	0
2.06 Indexatie deelnemersbijdrage Prolander	0	0	0	0	80.000	0	77.500	0	143.500	0
2.3 Een aantrekkelijk en gevarieerd vestigingsklimaat voor wonen en werken										
1.05 Meerjarig aframen Regio Groningen-Assen	-6.041	0	-6.041	0	-6.041	0	-6.041	0	-6.041	0
Totaal programma	**15.693.797**	**-12.829.169**	**739.297**	**-372.669**	**819.297**	**-372.669**	**816.797**	**-372.669**	**882.797**	**-372.669**

3: Regionale economie en werkgelegenheid: kansen benutten										
3.8 Vrijetijdseconomie stimuleren										
99 subsidie Waterrecreatie NL	-3.850	0	-3.850	0	-3.850	0	-3.850	0	-3.850	0
Totaal programma	**-3.850**	**0**	**-3.850**	**0**	**-3.850**	**0**	**-3.850**	**0**	**-3.850**	**0**

4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig										
4.10 Kerntaken onderzoek en samenwerking										
3.01 Bijdrage overbruggingsperiode GAE	502.235	0	900.000	0	-900.000	0	0	0	0	0
4.04 Stimulering door werkgevers gebruik fiets woon-werkverkeer en zakelijk verkeer	27.548	-27.548	0	0	0	0	0	0	0	0
4.13 Mobility as a Service (MaaS)	485.878	-485.878	70.686	-70.686	0	0	0	0	0	0
4.16 Ontwikkeling Hubs	250.000	0	2.000.000	0	0	0	0	0	0	0
4.11 Instandhouden en beheren van onze fysieke infrastructuur										
4.05 Afkoop glasvezel Hoogeveensche vaart	105.000	-52.500	0	0	0	0	0	0	0	0
4.06 Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT)	295.000	0	295.000	0	295.000	0	295.000	0	295.000	0
4.07 Bijstelling groot variabel onderhoud: BGT en variabel inderhoud fietspad F471 Hoogersmilde	588.383	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4.08 Variabel onderhoud F371 Hoogersmilde	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4.10 Stopzetten Gewenningsbijdrage Waterschap Velt en Vecht	-5.734	0	-5.734	0	-5.734	0	-5.734	0	-5.734	0

4.15 VRIs Meppel N851	-488.015	0	25.685	0	25.685	0	25.685	0	25.685	0
4.17 Aanleg glasvezel t.b.v. Hoogeveensche Vaart	6.850	0	6.850	0	6.850	0	6.850	0	6.850	0
4.18 Vervanging Sluisdeuren Ossensluis	0	0	0	0	6.222	0	6.222	0	6.222	0
99 subsidie Waterrecreatie NL	3.850	0	3.850	0	3.850	0	3.850	0	3.850	0
4.5 Toegankelijke en veilige bereikbaarheid										
4.02 Doortrappen	200.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4.8 Adequaat openbaar vervoernetwerk										
4.01 VV Spoor Zwolle Coevorden Emmen	978.048	-978.048	0	0	0	0	0	0	0	0
4.03 Waterstofbussen	750.000	-750.000	0	0	0	0	0	0	0	0
4.11 Tarieven OV	150.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4.12 Dynamische reisinformatie openbaar vervoer	90.000	0	90.000	0	90.000	0	90.000	0	0	0
4.14 Mobiliteitsprogramma (doortrekken lijn 27)	200.000	0	200.000	0	0	0	0	0	0	0
Totaal programma	**4.139.043**	**-2.293.974**	**3.586.337**	**-70.686**	**-478.127**	**0**	**421.873**	**0**	**331.873**	**0**

6: Levendig en sociaal: gezond, gelukkig en veilig										
6.1 Oog voor cultureel erfgoed										
6.01 Huurinkomsten RLS	90.000	-90.000	0	0	0	0	0	0	0	0
6.2 Cultuur en evenementen										
6.02 Internationalisatie, Interreg Grenzkultur	38.000	-38.000	0	0	0	0	0	0	0	0
6.3 Sociaal Drenthe voor iedereen										
6.04 Storting leader in reserve revolverend financieren	-5.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal programma	**123.000**	**-128.000**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

7: Middelen en mensen										
7.1 Een duurzaam sluitende provinciale begroting										
1.01 IDA	-245.000	0	-245.000	0	-245.000	0	-245.000	0	-245.000	0
1.02 Tekort IPO-budget	-97.138	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1.05 Meerjarig aframen Regio Groningen-Assen	6.041	0	6.041	0	6.041	0	6.041	0	6.041	0
1.06 SNN	0	0	-873.654	0	-873.654	0	-873.654	0	-873.654	0
2.05 Drentse aanpak Stikstof	-144.000	0	-340.000	0	-125.000	0	0	0	0	0
4.06 Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT)	-205.000	0	-205.000	0	-205.000	0	-205.000	0	-205.000	0
4.10 Stopzetten Gewenningsbijdrage Waterschap Velt en Vecht	5.734	0	5.734	0	5.734	0	5.734	0	5.734	0
4.15 VRIs Meppel N851	488.015	0	-25.685	0	-25.685	0	-25.685	0	-25.685	0
4.17 Aanleg glasvezel t.b.v. Hoogeveensche Vaart	-6.850	0	-6.850	0	-6.850	0	-6.850	0	-6.850	0
4.18 Vervanging Sluisdeuren Ossensluis	0	0	0	0	-6.222	0	-6.222	0	-6.222	0
7.01 Lager dividend Enexis	-465.500	465.500	0	0	0	0	0	0	0	0
7.02 Aanpassing provinciefonds	-60.756	60.756	0	0	0	0	0	0	0	0
7.03 Rentebaten	-130.022	130.022	-121.418	121.418	-123.882	123.882	-126.736	126.736	-128.949	128.949
7.04 Duurzame inzetbaarheid	-220.000	0	-220.000	0	-220.000	0	-220.000	0	-220.000	0
7.05 Fiscalisering loongerelateerde kosten	-300.000	0	-300.000	0	-300.000	0	-300.000	0	-300.000	0
7.06 Dividendopbrengsten deelnemingen in BNG en NWB Bank	88.912	-88.912	30.000	-30.000	30.000	-30.000	30.000	-30.000	30.000	-30.000
7.07 Loonontwikkeling CAO 2021 bij 2,5%	-1.140.963	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7.2 Bedrijfsvoering Documentaire informatievoorziening										
7.11 Pilot e-depot	56.000	0	56.000	0	56.000	0	0	0	0	0
7.3 Bedrijfsvoering Financiën en Control										
7.07 Loonontwikkeling CAO 2021 bij 2,5%	0	0	-1.196.433	0	-1.404.877	0	-1.245.501	0	-1.188.136	0

7.4 Bedrijfsvoering Informatievoorziening en Automatisering										
4.06 Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT)	-90.000	0	-90.000	0	-90.000	0	-90.000	0	-90.000	0
7.08 Upgrade servers voor thuiswerken met GIS en Autocad	100.000	0	100.000	0	100.000	0	0	0	0	0
7.6 Bedrijfsvoering Personeel en organisatie										
7.04 Duurzame inzetbaarheid	220.000	0	220.000	0	220.000	0	220.000	0	220.000	0
7.10 Reserve compensatieverlof	-100.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7.7 Bedrijfsvoering Personele inzet										
2.05 Drentse aanpak Stikstof	144.000	0	340.000	0	125.000	0	0	0	0	0
7.05 Fiscalisering loongerelateerde kosten	300.000	0	300.000	0	300.000	0	300.000	0	300.000	0
7.07 Loonontwikkeling CAO 2021 bij 2,5%	1.140.963	0	1.196.433	0	1.404.877	0	1.245.501	0	1.188.136	0
7.10 Reserve compensatieverlof	-400.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7.8 Bedrijfsvoering Facilitaire zaken en Huisvesting										
7.08 Upgrade servers voor thuiswerken met GIS en Autocad	-100.000	0	-100.000	0	-100.000	0	0	0	0	0
7.10 Reserve compensatieverlof	-100.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7.11 Pilot e-depot	-56.000	0	-56.000	0	-56.000	0	0	0	0	0
Totaal programma	**-1.311.564**	**567.366**	**-1.525.832**	**91.418**	**-1.534.518**	**93.882**	**-1.537.372**	**96.736**	**-1.539.585**	**98.949**

Totaal lasten en baten mutaties	**18.982.564**	**-14.683.777**	**3.914.606**	**-351.937**	**-78.544**	**-278.787**	**816.102**	**-275.933**	**789.889**	**-273.720**
Saldo voor reserve mutaties		**4.298.787**		**3.562.669**		**-357.331**		**540.169**		**516.169**

	2021		2022		2023		2024		2025	
Reservemutaties	**Toevoeging reserve**	**Onttrekking reserve**	**Toevoeging reserve**	**Onttrekking reserve**	**Toevoeging reserve**	**Onttrekking reserve**	**Toevoeging reserve**	**Onttrekking reserve**	**Toevoeging reserve**	**Onttrekking reserve**
7.9 Inzicht geven in de ontwikkeling van reserves en voorzieningen										
2.01 Bijramen Agrarisch Natuurbeheer	0	-372.669	0	-372.669	0	-372.669	0	-372.669	0	-372.669
2.02 Subsidieregeling preventie maatregelen wolf	0	-200.000	0	0	0	0	0	0	0	0
2.03 Subsidie Grondverwerving NNN	0	-2.298.000	0	0	0	0	0	0	0	0
2.06 Indexatie deelnemersbijdrage Prolander	0	0	0	0	0	-80.000	0	-77.500	0	-143.500
3.01 Bijdrage overbruggingsperiode GAE	0	-502.235	0	-900.000	0	900.000	0	0	0	0
4.02 Doortrappen	0	-200.000	0	0	0	0	0	0	0	0
4.05 Afkoop glasvezel Hoogeveensche vaart	0	-52.500	0	0	0	0	0	0	0	0
4.07 Bijstelling groot variabel onderhoud: BGT en variabel inderhoud fietspad F471 Hoogersmilde	0	-588.383	0	0	0	0	0	0	0	0
4.11 Tarieven OV	0	-150.000	0	0	0	0	0	0	0	0
4.12 Dynamische reisinformatie openbaar vervoer	0	-90.000	0	-90.000	0	-90.000	0	-90.000	0	0
4.14 Mobiliteitsprogramma (doortrekken lijn 27)	0	-200.000	0	-200.000	0	0	0	0	0	0
4.16 Ontwikkeling Hubs	0	-250.000	0	-2.000.000	0	0	0	0	0	0
6.04 Storting leader in reserve revolverend financieren	5.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7.10 Reserve compensatieverlof	600.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal reservemutaties	**605.000**	**-4.903.787**	**0**	**-3.562.669**	**0**	**357.331**	**0**	**-540.169**	**0**	**-516.169**

Saldo na reservemutaties		**0**		**0**		**0**		**0**		**0**

Totalen per programma

Programma: 1: Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

	Raming 2021			Raming 2022			Raming 2023			Raming 2024			Raming 2025		
L/B	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw
Lasten	6.312.729	342.138	6.654.867	6.126.408	1.118.654	7.245.062	6.088.908	1.118.654	7.207.562	6.051.408	1.118.654	7.170.062	4.051.408	1.118.654	5.170.062
Baten	-19.640	0	-19.640	-19.640	0	-19.640	-19.640	0	-19.640	-19.640	0	-19.640	-19.640	0	-19.640
Σ	**6.293.089**	**342.138**	**6.635.227**	**6.106.768**	**1.118.654**	**7.225.422**	**6.069.268**	**1.118.654**	**7.187.922**	**6.031.768**	**1.118.654**	**7.150.422**	**4.031.768**	**1.118.654**	**5.150.422**

Programma: 2: Stad en platteland: ruimte bieden en richting geven

	Raming 2021			Raming 2022			Raming 2023			Raming 2024			Raming 2025		
L/B	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw
Lasten	105.257.092	15.693.797	120.950.889	99.849.563	739.297	100.588.860	107.273.488	819.297	108.092.785	77.339.736	816.797	78.156.533	89.210.367	882.797	90.093.164
Baten	-18.360.518	-12.829.169	-31.189.687	-30.053.466	-372.669	-30.426.135	-18.647.157	-372.669	-19.019.826	-8.535.016	-372.669	-8.907.685	-4.871.854	-372.669	-5.244.523
Σ	**86.896.574**	**2.864.628**	**89.761.202**	**69.796.097**	**366.628**	**70.162.725**	**88.626.331**	**446.628**	**89.072.959**	**68.804.720**	**444.128**	**69.248.848**	**84.338.513**	**510.128**	**84.848.641**

Programma: 3: Regionale economie en werkgelegenheid: kansen benutten

	Raming 2021			Raming 2022			Raming 2023			Raming 2024			Raming 2025		
L/B	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw
Lasten	15.943.937	-3.850	15.940.087	8.851.293	-3.850	8.847.443	8.999.984	-3.850	8.996.134	8.738.454	-3.850	8.734.604	8.836.425	-3.850	8.832.575
Baten	-1.566.054	0	-1.566.054	-571.562	0	-571.562	-388.918	0	-388.918	-388.918	0	-388.918	-388.918	0	-388.918
Σ	**14.377.883**	**-3.850**	**14.374.033**	**8.279.731**	**-3.850**	**8.275.881**	**8.611.066**	**-3.850**	**8.607.216**	**8.349.536**	**-3.850**	**8.345.686**	**8.447.507**	**-3.850**	**8.443.657**

Programma: 4: Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

	Raming 2021			Raming 2022			Raming 2023			Raming 2024			Raming 2025		
L/B	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw
Lasten	71.761.023	4.139.043	75.900.066	62.164.951	3.586.337	65.751.288	60.807.672	-478.127	60.329.545	64.116.779	421.873	64.538.652	62.876.474	331.873	63.208.347
Baten	-11.733.722	-2.293.974	-14.027.696	-5.188.014	-70.686	-5.258.700	-3.088.014	0	-3.088.014	-1.728.014	0	-1.728.014	-1.728.014	0	-1.728.014
Σ	**60.027.301**	**1.845.069**	**61.872.370**	**56.976.937**	**3.515.651**	**60.492.588**	**57.719.658**	**-478.127**	**57.241.531**	**62.388.765**	**421.873**	**62.810.638**	**61.148.460**	**331.873**	**61.480.333**

Programma: 5: Klimaat en energie: samen doorpakken

	Raming 2021			Raming 2022			Raming 2023			Raming 2024			Raming 2025		
L/B	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw
Lasten	7.016.417	0	7.016.417	2.123.424	0	2.123.424	2.118.513	0	2.118.513	2.113.553	0	2.113.553	2.108.544	0	2.108.544
Baten	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Σ	**7.016.417**	**0**	**7.016.417**	**2.123.424**	**0**	**2.123.424**	**2.118.513**	**0**	**2.118.513**	**2.113.553**	**0**	**2.113.553**	**2.108.544**	**0**	**2.108.544**

Programma: 6: Levendig en sociaal: gezond, gelukkig en veilig

	Raming 2021			Raming 2022			Raming 2023			Raming 2024			Raming 2025		
L/B	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw
Lasten	26.148.817	123.000	26.271.817	23.769.075	0	23.769.075	22.576.356	0	22.576.356	22.861.441	0	22.861.441	22.135.707	0	22.135.707
Baten	-2.115.305	-128.000	-2.243.305	-2.188.819	0	-2.188.819	-1.552.467	0	-1.552.467	-1.566.251	0	-1.566.251	-1.563.394	0	-1.563.394
Σ	**24.033.512**	**-5.000**	**24.028.512**	**21.580.256**	**0**	**21.580.256**	**21.023.889**	**0**	**21.023.889**	**21.295.190**	**0**	**21.295.190**	**20.572.313**	**0**	**20.572.313**

Programma: 7: Middelen en mensen

	Raming 2021			Raming 2022			Raming 2023			Raming 2024			Raming 2025		
L/B	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw
Lasten	112.514.905	-706.564	111.808.341	93.416.676	-1.525.832	91.890.844	93.894.313	-1.534.518	92.359.795	95.368.612	-1.537.372	93.831.240	82.016.180	-1.539.585	80.476.595
Baten	-362.831.021	-4.336.421	-367.167.442	-282.584.768	-3.471.251	-286.056.019	-284.806.309	451.213	-284.355.096	-267.352.144	-443.433	-267.795.577	-265.663.285	-417.220	-266.080.505
Σ	**-250.316.116**	**-5.042.985**	**-255.359.101**	**-189.168.092**	**-4.997.083**	**-194.165.175**	**-190.911.996**	**-1.083.305**	**-191.995.301**	**-171.983.532**	**-1.980.805**	**-173.964.337**	**-183.647.105**	**-1.956.805**	**-185.603.910**

Programma: 8: Integrale Opgaven

	Raming 2021			Raming 2022			Raming 2023			Raming 2024			Raming 2025		
L/B	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw
Lasten	10.652.932	0	10.652.932	9.943.825	0	9.943.825	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Baten	-2.500.000	0	-2.500.000	-2.500.000	0	-2.500.000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Σ	**8.152.932**	**0**	**8.152.932**	**7.443.825**	**0**	**7.443.825**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**

Programma: 9: Investeringsagenda

	Raming 2021			Raming 2022			Raming 2023			Raming 2024			Raming 2025		
L/B	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw	Vorige	Wijziging	Nieuw
Lasten	43.761.075	0	43.761.075	17.103.721	0	17.103.721	6.743.271	0	6.743.271	3.000.000	0	3.000.000	3.000.000	0	3.000.000
Baten	-242.667	0	-242.667	-242.667	0	-242.667	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Σ	**43.518.408**	**0**	**43.518.408**	**16.861.054**	**0**	**16.861.054**	**6.743.271**	**0**	**6.743.271**	**3.000.000**	**0**	**3.000.000**	**3.000.000**	**0**	**3.000.000**

Interprovinciaal Overleg

conceptverslag

Betreft	AAC Vitaal Platteland
Vergaderdatum en - tijd	8 november 2018, 10.00 – 12.00 uur AAC VP 8 november 2018, 12.00 – 13.00 uur AAC VP + AAC Energie gezamenlijk
Locatie	Provinciehuis Utrecht, zaal Drakensteyn
Deelnemers	– [redacted] (Gr); [redacted] (IPO), [redacted] – [redacted] (Fr), Jordan Jumelet (Dr), [redacted] (Ov), [redacted] (Gld), [redacted] (Fl), [redacted] (Utr), [redacted] (NH), [redacted] (ZH), [redacted] (Zld), [redacted] (NB), [redacted] (Li) – [redacted] (IPO) – Jolinda van der Endt (BIJ12) – [redacted] (Gelderland, agendapunt 2a)
Verhinderd	

Buiten reikwijdte

[redacted]

Buiten reikwijdte

Buiten reikwijdte

Buiten reikwijdte

Buiten reikwijdte

Buiten reikwijdte

c. **Stand van zaken wolven** (mondeling)

Verslag
Een overzicht van provincies die een consultatie bij PS of maatschappelijke organisaties doen is uitgereikt. De AAC VP spreekt uit dat het noodzakelijk is dat provincies elkaar niet verrassen op dit dossier. Daarom wordt afgesproken dat het resultaat van de consultatie vooraf wordt gedeeld; indien mogelijk nog voor de verzending van de BAC VP-stukken en anders 1 week voor de vergadering.

In de BAC VP-vergadering op op 6 december zal de balans worden opgemaakt, waarna het stuk verzonden wordt naar het IPO Bestuur. De AAC VP vraagt om een goede oplegnotitie waarin het beslispunt expliciet wordt gemaakt.

Buiten reikwijdte

Buiten reikwijdte

Buiten reikwijdte

Buiten reikwijdte

Aan:
Stichting Schaapskudde Exloo
t.a.v. [redacted]
[redacted]

Assen, 20 januari 2021
Ons kenmerk 202100256-00920345
Behandeld door [redacted] (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag wolvenraster

Geachte [redacted]

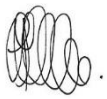
Op 19 januari 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project wolvenraster op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn
De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Dit betekent dat wij uiterlijk op 20 april 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100256 te vermelden.

Aan:

[redacted]

Assen, 28 januari 2021
Ons kenmerk 202100325-00921766
Behandeld door [redacted] (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag verplaatsbaar wolfwerend raster

Geachte [redacted],

Op 25 januari 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project Verplaatsbaar wolfwerend raster op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn
De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Dit betekent dat wij uiterlijk op 26 april 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100325 te vermelden.

Besluitvormingsformulier	
Zaaknummer/documentnummer	**202100375/00922228**
Zaakomschrijving	**Afrastering Swifterveld**
Naam aanvrager	
Aangevraagd subsidiebedrag	**€ 1.655,00**
Totale projectkosten	
Te verlenen subsidiebedrag	
Subsidieregeling	**de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe**
Soort subsidie	**Project subsidie**
Aangevraagd bedrag bij andere overheden (incl. overheden buitenland)	
Zijn er eerdere aanvragen geweest voor deze(lfde) activiteiten (zelfde klant, zelfde projectnaam, andere handelsnaam klant of samenwerkingspartner)?	
Voldoet de klant/aanvrager aan de criteria?	
Kwam je afwijkingen of onregelmatigheden tegen?	
Staatssteun: Is er sprake van staatssteun: economisch voordeel en grensoverschrijdend? *Gebruik hiervoor de staatssteuncheck.*	
Is de aanvrager financieel daadkrachtig genoeg voor het project?	
Is het uit te voeren plan realistisch?	
Is er sprake van belangenverstrengeling? (aanvrager met derden of door middel van een samenwerkingsverband?)	
Wat zijn de resultaten die worden verwacht door middel van de prestatie(s)?	
Klopt de begroting? Hoe is deze onderbouwd met de uniforme kostenbegrippen zoals bedoeld in de beleidsregel?	
Verwacht je dat er zich risico's voordoen?	
Steekproef gaat plaatsvinden (maak een keuze)	Select // A-select

Staatssteuncheck	
Economische activiteiten	
Heb je te maken met een onderwijs- of onderzoeksproject dat door instelling wordt uitgevoerd die dit als wettelijke taak heeft? Dan is het om die reden geen economische activiteit. Dan gebruik je het stukje tekst over niet-economische activiteit want primair onderwijs of primair onderzoek.	
1. Welk economisch voordeel heeft de aanvrager van de subsidie?	
2. Kun je je een potentiële markt voorstellen bij de activiteiten die we subsidiëren?	
3. Wordt er aan bezoekers of gebruikers een kostendekkende of winstgevende prijs gevraagd? *NB: zie je dat voor minder dan 50% de kosten van het project worden gedekt door middel van deze inkomsten dan heb je meestal niet te maken met een economische activiteit.*	
4. Zijn er inkomsten uit sponsoring door een marktpartij? *Hiermee wordt dus niet bedoeld subsidies, maar commerciële partijen die graag hun naam willen verbinden aan de activiteit.*	
5. Waar gaat het geld op de begroting naartoe? *Als er bijvoorbeeld een evenementenbureau wordt ingehuurd zal eerder sprake zijn van een economische activiteit, dan wanneer de lokale toneelverenging iets organiseert.*	
Zie je door deze vragen dat de activiteit zich niet op een markt bevindt? Dan heb je hier niet te maken met een economische activiteit en is geen sprake van staatssteun en gebruik je het standaard stukje tekst over niet-economische activiteit. *Is het **wel** een economische activiteit? Dan kijk je ook naar grensoverschrijdende effecten.*	
Grensoverschrijdende effecten	
6. Komen er bezoekers uit het buitenland? Zo ja, meer dan 15% van het totaal verwachte aantal bezoekers?	
7. Zou een buitenlandse ondernemer geïnteresseerd zijn om zich (tijdelijk) in NL te vestigen voor dezelfde (deel) opdracht als waar nu subsidie wordt gegeven?	
Zeg je hier twee keer nee op? Dan is er geen sprake van grensoverschrijdende effecten en dus zuiver lokaal effect en is er geen sprake van staatssteun. Je gebruikt dan het stukje 'geen staatssteun want zuiver lokaal effect' in je beschikking.	

Aan:

Assen, 1 februari 2021
Ons kenmerk 202100375-00922230
Behandeld door (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag Afrastering Swifterveld

Geachte ,

Op 29 januari 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project Afrastering Swifterveld op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn
De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Dit betekent dat wij uiterlijk op 30 april 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100375 te vermelden.

Aan:

Assen, 3 februari 2021
Ons kenmerk 202100398-00922791
Behandeld door (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag Aanschaf verplaatsbare wolfwerende afrastering

Geachte ,

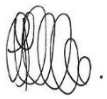
Op 3 februari 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project Aanschaf verplaatsbare wolfwerende afrastering op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn
De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Dit betekent dat wij uiterlijk op 5 mei 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100398 te vermelden.

Besluitvormingsformulier

Zaaknummer/documentnummer	**202100744/00927124**
Zaakomschrijving	**8 wolfwerende schapennetten**
Naam aanvrager	
Aangevraagd subsidiebedrag	**€ 630,00**
Totale projectkosten	
Te verlenen subsidiebedrag	
Subsidieregeling	**de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe**
Soort subsidie	**Project subsidie**
Aangevraagd bedrag bij andere overheden (incl. overheden buitenland)	
Zijn er eerdere aanvragen geweest voor deze(lfde) activiteiten (zelfde klant, zelfde projectnaam, andere handelsnaam klant of samenwerkingspartner)?	
Voldoet de klant/aanvrager aan de criteria?	
Kwam je afwijkingen of onregelmatigheden tegen?	
Staatssteun: Is er sprake van staatssteun: economisch voordeel en grensoverschrijdend? *Gebruik hiervoor de staatssteuncheck.*	
Is de aanvrager financieel daadkrachtig genoeg voor het project?	
Is het uit te voeren plan realistisch?	
Is er sprake van belangenverstrengeling? (aanvrager met derden of door middel van een samenwerkingsverband?)	
Wat zijn de resultaten die worden verwacht door middel van de prestatie(s)?	
Klopt de begroting? Hoe is deze onderbouwd met de uniforme kostenbegrippen zoals bedoeld in de beleidsregel?	
Verwacht je dat er zich risico's voordoen?	
Steekproef gaat plaatsvinden (maak een keuze)	Select // A-select

Staatssteuncheck	
Economische activiteiten	
Heb je te maken met een onderwijs- of onderzoeksproject dat door instelling wordt uitgevoerd die dit als wettelijke taak heeft? Dan is het om die reden geen economische activiteit. Dan gebruik je het stukje tekst over niet-economische activiteit want primair onderwijs of primair onderzoek.	
1. Welk economisch voordeel heeft de aanvrager van de subsidie?	
2. Kun je je een potentiële markt voorstellen bij de activiteiten die we subsidiëren?	
3. Wordt er aan bezoekers of gebruikers een kostendekkende of winstgevende prijs gevraagd? *NB: zie je dat voor minder dan 50% de kosten van het project worden gedekt door middel van deze inkomsten dan heb je meestal niet te maken met een economische activiteit.*	
4. Zijn er inkomsten uit sponsoring door een marktpartij? *Hiermee wordt dus niet bedoeld subsidies, maar commerciële partijen die graag hun naam willen verbinden aan de activiteit.*	
5. Waar gaat het geld op de begroting naartoe? *Als er bijvoorbeeld een evenementenbureau wordt ingehuurd zal eerder sprake zijn van een economische activiteit, dan wanneer de lokale toneelverenging iets organiseert.*	
Zie je door deze vragen dat de activiteit zich niet op een markt bevindt? Dan heb je hier niet te maken met een economische activiteit en is geen sprake van staatssteun en gebruik je het standaard stukje tekst over niet-economische activiteit. *Is het **wel** een economische activiteit? Dan kijk je ook naar grensoverschrijdende effecten.*	
Grensoverschrijdende effecten	
6. Komen er bezoekers uit het buitenland? Zo ja, meer dan 15% van het totaal verwachte aantal bezoekers?	
7. Zou een buitenlandse ondernemer geïnteresseerd zijn om zich (tijdelijk) in NL te vestigen voor dezelfde (deel) opdracht als waar nu subsidie wordt gegeven?	
Zeg je hier twee keer nee op? Dan is er geen sprake van grensoverschrijdende effecten en dus zuiver lokaal effect en is er geen sprake van staatssteun. Je gebruikt dan het stukje 'geen staatssteun want zuiver lokaal effect' in je beschikking.	

Besluitvormingsformulier

Zaaknummer/documentnummer	**202100757/00927345**
Zaakomschrijving	**Wolvenraster geplaatst en in aanbouw**
Naam aanvrager	
Aangevraagd subsidiebedrag	**€ 6.423,00**
Totale projectkosten	
Te verlenen subsidiebedrag	
Subsidieregeling	**de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe**
Soort subsidie	**Project subsidie**
Aangevraagd bedrag bij andere overheden (incl. overheden buitenland)	
Zijn er eerdere aanvragen geweest voor deze(lfde) activiteiten (zelfde klant, zelfde projectnaam, andere handelsnaam klant of samenwerkingspartner)?	
Voldoet de klant/aanvrager aan de criteria?	
Kwam je afwijkingen of onregelmatigheden tegen?	
Staatssteun: Is er sprake van staatssteun: economisch voordeel en grensoverschrijdend? *Gebruik hiervoor de staatssteuncheck.*	
Is de aanvrager financieel daadkrachtig genoeg voor het project?	
Is het uit te voeren plan realistisch?	
Is er sprake van belangenverstrengeling? (aanvrager met derden of door middel van een samenwerkingsverband?)	
Wat zijn de resultaten die worden verwacht door middel van de prestatie(s)?	
Klopt de begroting? Hoe is deze onderbouwd met de uniforme kostenbegrippen zoals bedoeld in de beleidsregel?	
Verwacht je dat er zich risico's voordoen?	
Steekproef gaat plaatsvinden (maak een keuze)	Select // A-select

Staatssteuncheck	
Economische activiteiten	
Heb je te maken met een onderwijs- of onderzoeksproject dat door instelling wordt uitgevoerd die dit als wettelijke taak heeft? Dan is het om die reden geen economische activiteit. Dan gebruik je het stukje tekst over niet-economische activiteit want primair onderwijs of primair onderzoek.	
1. Welk economisch voordeel heeft de aanvrager van de subsidie?	
2. Kun je je een potentiële markt voorstellen bij de activiteiten die we subsidiëren?	
3. Wordt er aan bezoekers of gebruikers een kostendekkende of winstgevende prijs gevraagd? *NB: zie je dat voor minder dan 50% de kosten van het project worden gedekt door middel van deze inkomsten dan heb je meestal niet te maken met een economische activiteit.*	
4. Zijn er inkomsten uit sponsoring door een marktpartij? *Hiermee wordt dus niet bedoeld subsidies, maar commerciële partijen die graag hun naam willen verbinden aan de activiteit.*	
5. Waar gaat het geld op de begroting naartoe? *Als er bijvoorbeeld een evenementenbureau wordt ingehuurd zal eerder sprake zijn van een economische activiteit, dan wanneer de lokale toneelverenging iets organiseert.*	
Zie je door deze vragen dat de activiteit zich niet op een markt bevindt? Dan heb je hier niet te maken met een economische activiteit en is geen sprake van staatssteun en gebruik je het standaard stukje tekst over niet-economische activiteit. *Is het **wel** een economische activiteit? Dan kijk je ook naar grensoverschrijdende effecten.*	
Grensoverschrijdende effecten	
6. Komen er bezoekers uit het buitenland? Zo ja, meer dan 15% van het totaal verwachte aantal bezoekers?	
7. Zou een buitenlandse ondernemer geïnteresseerd zijn om zich (tijdelijk) in NL te vestigen voor dezelfde (deel) opdracht als waar nu subsidie wordt gegeven?	
Zeg je hier twee keer nee op? Dan is er geen sprake van grensoverschrijdende effecten en dus zuiver lokaal effect en is er geen sprake van staatssteun. Je gebruikt dan het stukje 'geen staatssteun want zuiver lokaal effect' in je beschikking.	

Aan:

Assen, 4 maart 2021
Ons kenmerk 202100757-00927349
Behandeld door (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag Wolvenraster geplaatst en in aanbouw

Geachte

Op 1 maart 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project Wolvenraster geplaatst en in aanbouw op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn
De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Dit betekent dat wij uiterlijk op 31 mei 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100757 te vermelden.

Aan:

Assen, 9 maart 2021
Ons kenmerk 202100744-00928489
Behandeld door (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag 8 wolfwerende schapennetten

Geachte

Op 28 februari 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project 8 wolfwerende schapennetten op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe.
Op 4 maart 2021 ontvingen wij van u aanvullende gegevens bij deze subsidieaanvraag.
In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn
De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Dit betekent dat wij uiterlijk 3 juni 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100744 te vermelden.

Besluitvormingsformulier	
Zaaknummer/documentnummer	**202100871/00929669**
Zaakomschrijving	**Maatschap Plas-Kerperin o.g.v. Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe**
Naam aanvrager	Maatschap Plas-Kerperin
Aangevraagd subsidiebedrag	**€ 20.860,00**
Totale projectkosten	
Te verlenen subsidiebedrag	
Subsidieregeling	**de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe**
Soort subsidie	**Project subsidie**
Aangevraagd bedrag bij andere overheden (incl. overheden buitenland)	
Zijn er eerdere aanvragen geweest voor deze(lfde) activiteiten (zelfde klant, zelfde projectnaam, andere handelsnaam klant of samenwerkingspartner)?	
Voldoet de klant/aanvrager aan de criteria?	
Kwam je afwijkingen of onregelmatigheden tegen?	
Staatssteun: Is er sprake van staatssteun: economisch voordeel en grensoverschrijdend? *Gebruik hiervoor de staatssteuncheck.*	
Is de aanvrager financieel daadkrachtig genoeg voor het project?	
Is het uit te voeren plan realistisch?	
Is er sprake van belangenverstrengeling? (aanvrager met derden of door middel van een samenwerkingsverband?)	
Wat zijn de resultaten die worden verwacht door middel van de prestatie(s)?	
Klopt de begroting? Hoe is deze onderbouwd met de uniforme kostenbegrippen zoals bedoeld in de beleidsregel?	
Verwacht je dat er zich risico's voordoen?	
Steekproef gaat plaatsvinden (maak een keuze)	Select // A-select

Staatssteuncheck	
Economische activiteiten	
Heb je te maken met een onderwijs- of onderzoeksproject dat door instelling wordt uitgevoerd die dit als wettelijke taak heeft? Dan is het om die reden geen economische activiteit. Dan gebruik je het stukje tekst over niet-economische activiteit want primair onderwijs of primair onderzoek.	
1. Welk economisch voordeel heeft de aanvrager van de subsidie?	
2. Kun je je een potentiële markt voorstellen bij de activiteiten die we subsidiëren?	
3. Wordt er aan bezoekers of gebruikers een kostendekkende of winstgevende prijs gevraagd? *NB: zie je dat voor minder dan 50% de kosten van het project worden gedekt door middel van deze inkomsten dan heb je meestal niet te maken met een economische activiteit.*	
4. Zijn er inkomsten uit sponsoring door een marktpartij? *Hiermee wordt dus niet bedoeld subsidies, maar commerciële partijen die graag hun naam willen verbinden aan de activiteit.*	
5. Waar gaat het geld op de begroting naartoe? *Als er bijvoorbeeld een evenementenbureau wordt ingehuurd zal eerder sprake zijn van een economische activiteit, dan wanneer de lokale toneelverenging iets organiseert.*	
Zie je door deze vragen dat de activiteit zich niet op een markt bevindt? Dan heb je hier niet te maken met een economische activiteit en is geen sprake van staatssteun en gebruik je het standaard stukje tekst over niet-economische activiteit. *Is het **wel** een economische activiteit? Dan kijk je ook naar grensoverschrijdende effecten.*	
Grensoverschrijdende effecten	
6. Komen er bezoekers uit het buitenland? Zo ja, meer dan 15% van het totaal verwachte aantal bezoekers?	
7. Zou een buitenlandse ondernemer geïnteresseerd zijn om zich (tijdelijk) in NL te vestigen voor dezelfde (deel) opdracht als waar nu subsidie wordt gegeven?	
Zeg je hier twee keer nee op? Dan is er geen sprake van grensoverschrijdende effecten en dus zuiver lokaal effect en is er geen sprake van staatssteun. Je gebruikt dan het stukje 'geen staatssteun want zuiver lokaal effect' in je beschikking.	

Aan:
Maatschap Plas-Kerperin
t.a.v. [redacted]
Holtstraat 44
7814 PD EMMEN

Assen, 16 maart 2021
Ons kenmerk 202100871-00929941
Behandeld door [redacted] (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag Maatschap Plas-Kerperin o.g.v. Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe

Geachte [redacted],

Op 15 maart 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project Maatschap Plas-Kerperin op grond van Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn

De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Dit betekent dat wij uiterlijk op 14 juni 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Nadere informatie

Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

G. Heidekamp

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100871 te vermelden.

Besluitvormingsformulier	
Zaaknummer/documentnummer	**202100892/00930028**
Zaakomschrijving	**raster**
Naam aanvrager	Bio Bijl
Aangevraagd subsidiebedrag	**€ 3.794,90**
Totale projectkosten	
Te verlenen subsidiebedrag	
Subsidieregeling	**de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe**
Soort subsidie	**Project subsidie**
Aangevraagd bedrag bij andere overheden (incl. overheden buitenland)	
Zijn er eerdere aanvragen geweest voor deze(lfde) activiteiten (zelfde klant, zelfde projectnaam, andere handelsnaam klant of samenwerkingspartner)?	
Voldoet de klant/aanvrager aan de criteria?	
Kwam je afwijkingen of onregelmatigheden tegen?	
Staatssteun: Is er sprake van staatssteun: economisch voordeel en grensoverschrijdend? *Gebruik hiervoor de staatssteuncheck.*	
Is de aanvrager financieel daadkrachtig genoeg voor het project?	
Is het uit te voeren plan realistisch?	
Is er sprake van belangenverstrengeling? (aanvrager met derden of door middel van een samenwerkingsverband?)	
Wat zijn de resultaten die worden verwacht door middel van de prestatie(s)?	
Klopt de begroting? Hoe is deze onderbouwd met de uniforme kostenbegrippen zoals bedoeld in de beleidsregel?	
Verwacht je dat er zich risico's voordoen?	
Steekproef gaat plaatsvinden (maak een keuze)	Select // A-select

Staatssteuncheck	
Economische activiteiten	
Heb je te maken met een onderwijs- of onderzoeksproject dat door instelling wordt uitgevoerd die dit als wettelijke taak heeft? Dan is het om die reden geen economische activiteit. Dan gebruik je het stukje tekst over niet-economische activiteit want primair onderwijs of primair onderzoek.	
1. Welk economisch voordeel heeft de aanvrager van de subsidie?	
2. Kun je je een potentiële markt voorstellen bij de activiteiten die we subsidiëren?	
3. Wordt er aan bezoekers of gebruikers een kostendekkende of winstgevende prijs gevraagd? *NB: zie je dat voor minder dan 50% de kosten van het project worden gedekt door middel van deze inkomsten dan heb je meestal niet te maken met een economische activiteit.*	
4. Zijn er inkomsten uit sponsoring door een marktpartij? *Hiermee wordt dus niet bedoeld subsidies, maar commerciële partijen die graag hun naam willen verbinden aan de activiteit.*	
5. Waar gaat het geld op de begroting naartoe? *Als er bijvoorbeeld een evenementenbureau wordt ingehuurd zal eerder sprake zijn van een economische activiteit, dan wanneer de lokale toneelverenging iets organiseert.*	
Zie je door deze vragen dat de activiteit zich niet op een markt bevindt? Dan heb je hier niet te maken met een economische activiteit en is geen sprake van staatssteun en gebruik je het standaard stukje tekst over niet-economische activiteit. *Is het **wel** een economische activiteit? Dan kijk je ook naar grensoverschrijdende effecten.*	
Grensoverschrijdende effecten	
6. Komen er bezoekers uit het buitenland? Zo ja, meer dan 15% van het totaal verwachte aantal bezoekers?	
7. Zou een buitenlandse ondernemer geïnteresseerd zijn om zich (tijdelijk) in NL te vestigen voor dezelfde (deel) opdracht als waar nu subsidie wordt gegeven?	
Zeg je hier twee keer nee op? Dan is er geen sprake van grensoverschrijdende effecten en dus zuiver lokaal effect en is er geen sprake van staatssteun. Je gebruikt dan het stukje 'geen staatssteun want zuiver lokaal effect' in je beschikking.	

Aan:
Bio Bijl
t.a.v. [redacted]
Oranjekanaal N.Z. 38
9432 TR ZUIDVELD

Assen, 16 maart 2021
Ons kenmerk 202100892-00930032
Behandeld door [redacted] (0592) 36 55 55
Onderwerp: Verzoek aanvullende gegevens raster

Geachte [redacted]

Op 9 maart 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project raster op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. Uw aanvraag is nog niet volledig. In deze brief informeren wij u over wat er ontbreekt.

Ontbrekende gegevens
Om uw aanvraag in behandeling te kunnen nemen, hebben wij de volgende gegevens nodig

- Landbouw de-minimisverklaring deze kunt u vinden op https://webform.rvo.nl/formule1/formulier/nl-NL/DefaultEnvironment/scVerklMinimissteun.aspx/fIntroVerklMinimissteun
- Afschriften met cijfers van het afgelopen jaar van het Identificatie- en Registratiesysteem van dieren over de maanden februari, mei, augustus en november.
- U heeft facturen aangeleverd, graag ontvangen wij van u nog de stallijsten over de boven genoemde maanden.

Wij vragen u om de aanvullende gegevens vóór 30 maart 2021 aan ons toe te sturen. Dit kunt u per e-mail doen naar post@drenthe.nl of per post naar het college van Gedeputeerde Staten van Drenthe, ter attentie van team Subsidies en Inkoop, Postbus 122, 9400 AC Assen. Als wij de gevraagde gegevens op bovenstaande datum nog niet hebben ontvangen, nemen wij uw aanvraag niet in behandeling.

Datum van ontvangst
De datum waarop wij de aanvullende gegevens ontvangen, geldt als datum van binnenkomst van uw aanvraag. Die datum is van belang voor de verdeling van het bedrag dat beschikbaar is voor het verstrekken van subsidies. Aanvragen die compleet zijn binnengekomen voordat wij uw aanvullende gegevens hebben ontvangen, gaan voor op uw aanvraag.

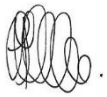
Uitstellen beslistermijn

De termijn voor het nemen van een besluit op uw subsidieaanvraag wordt uitgesteld tot de dag waarop wij de aanvullende gegevens van u hebben ontvangen of de door ons gestelde termijn is verstreken.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Besluitvormingsformulier	
Zaaknummer/documentnummer	202100896/00930129
Zaakomschrijving	Aanschaffen en aanpassen van wolfwerende afrastering
Naam aanvrager	
Aangevraagd subsidiebedrag	€ 3.800,00
Totale projectkosten	€ 3.800,00
Te verlenen subsidiebedrag	€ 2.850,00
Subsidieregeling	de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe
Soort subsidie	Project subsidie
Aangevraagd bedrag bij andere overheden (incl. overheden buitenland)	nee
Zijn er eerdere aanvragen geweest voor deze(lfde) activiteiten (zelfde klant, zelfde projectnaam, andere handelsnaam klant of samenwerkingspartner)?	nee
Voldoet de klant/aanvrager aan de criteria?	ja
Kwam je afwijkingen of onregelmatigheden tegen?	U heeft een subsidie aangevraagd van € 3.800,00. Wij hebben uw aanvraag niet volledig gehonoreerd. Aan de hand van het aangeleverde overzicht en de bonnetjes van de gemaakte kosten komen wij uit op een bedrag van € 2.850,00 aan gemaakte kosten.
Staatssteun: Is er sprake van staatssteun: economisch voordeel en grensoverschrijdend? *Gebruik hiervoor de staatssteuncheck.*	nee
Is de aanvrager financieel daadkrachtig genoeg voor het project?	nvt
Is het uit te voeren plan realistisch?	ja
Is er sprake van belangenverstrengeling? (aanvrager met derden of door middel van een samenwerkingsverband?)	nvt
Wat zijn de resultaten die worden verwacht door middel van de prestatie(s)?	Aanschaffen en/of aanpassen van een vaste en variabele wolfwerende afrastering
Klopt de begroting? Hoe is deze onderbouwd met de uniforme kostenbegrippen zoals bedoeld in de beleidsregel?	Ja
Verwacht je dat er zich risico's voordoen?	nee

Steekproef gaat plaatsvinden (maak een keuze)	x

Staatssteuncheck	
Economische activiteiten	
Heb je te maken met een onderwijs- of onderzoeksproject dat door instelling wordt uitgevoerd die dit als wettelijke taak heeft? Dan is het om die reden geen economische activiteit. Dan gebruik je het stukje tekst over niet-economische activiteit want primair onderwijs of primair onderzoek.	
1. Welk economisch voordeel heeft de aanvrager van de subsidie?	
2. Kun je je een potentiële markt voorstellen bij de activiteiten die we subsidiëren?	
3. Wordt er aan bezoekers of gebruikers een kostendekkende of winstgevende prijs gevraagd? *NB: zie je dat voor minder dan 50% de kosten van het project worden gedekt door middel van deze inkomsten dan heb je meestal niet te maken met een economische activiteit.*	
4. Zijn er inkomsten uit sponsoring door een marktpartij? *Hiermee wordt dus niet bedoeld subsidies, maar commerciële partijen die graag hun naam willen verbinden aan de activiteit.*	
5. Waar gaat het geld op de begroting naartoe? *Als er bijvoorbeeld een evenementenbureau wordt ingehuurd zal eerder sprake zijn van een economische activiteit, dan wanneer de lokale toneelverenging iets organiseert.*	
Zie je door deze vragen dat de activiteit zich niet op een markt bevindt? Dan heb je hier niet te maken met een economische activiteit en is geen sprake van staatssteun en gebruik je het standaard stukje tekst over niet-economische activiteit. *Is het **wel** een economische activiteit? Dan kijk je ook naar grensoverschrijdende effecten.*	
Grensoverschrijdende effecten	
6. Komen er bezoekers uit het buitenland? Zo ja, meer dan 15% van het totaal verwachte aantal bezoekers?	
7. Zou een buitenlandse ondernemer geïnteresseerd zijn om zich (tijdelijk) in NL te vestigen voor dezelfde (deel) opdracht als waar nu subsidie wordt gegeven?	
Zeg je hier twee keer nee op? Dan is er geen sprake van grensoverschrijdende effecten en dus zuiver lokaal effect en is er geen sprake van staatssteun. Je gebruikt dan het stukje 'geen staatssteun want zuiver lokaal effect' in je beschikking.	

Aan:

Assen, 17 maart 2021
Ons kenmerk 202100896-00930179
Behandeld door (0592) 36 55 55
Onderwerp: Verzoek aanvullende gegevens Aanschaffen en aanpassen van wolfwerende afrastering

Geachte ,

Op 15 maart 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project Aanschaffen en aanpassen van wolfwerende afrastering op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. Uw aanvraag is nog niet volledig. In deze brief informeren wij u over wat er ontbreekt.

Ontbrekende gegevens
Om uw aanvraag in behandeling te kunnen nemen, hebben wij de volgende gegevens nodig:
- een bewijs van bankrekening
- afschriften met cijfers van de afgelopen twee jaar van het Identificatie- en Registratiesysteem van dieren over de maanden februari, mei, augustus en november
- foto's van de situatie
- berekening aan de hand van de rekenhulp van de aan te vragen subsidie

Wij vragen u om de aanvullende gegevens vóór 31 maart 2021 aan ons toe te sturen. Dit kunt u per e-mail doen naar post@drenthe.nl of per post naar het college van Gedeputeerde Staten van Drenthe, ter attentie van team Subsidies en Inkoop, Postbus 122, 9400 AC Assen. Als wij de gevraagde gegevens op bovenstaande datum nog niet hebben ontvangen, nemen wij uw aanvraag niet in behandeling.

Datum van ontvangst
De datum waarop wij de aanvullende gegevens ontvangen, geldt als datum van binnenkomst van uw aanvraag. Die datum is van belang voor de verdeling van het bedrag dat beschikbaar is voor het verstrekken van subsidies. Aanvragen die compleet zijn binnengekomen voordat wij uw aanvullende gegevens hebben ontvangen, gaan voor op uw aanvraag.

Uitstellen beslistermijn
De termijn voor het nemen van een besluit op uw subsidieaanvraag wordt uitgesteld tot de dag waarop wij de aanvullende gegevens van u hebben ontvangen of de door ons gestelde termijn is verstreken.

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100896 te vermelden.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Aan:
Bio Bijl
t.a.v. [redacted]
Oranjekanaal N.Z. 38
9432 TR ZUIDVELD

Assen, 22 maart 2021
Ons kenmerk 202100892-00930886
Behandeld door [redacted] (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag wolfwerend raster

Geachte [redacted]

Op 9 maart 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project wolfwerend raster op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. Op 16 maart 2021 hebben wij u om aanvullende gegevens gevraagd. Die hebben wij van u op 19 maart 2021 ontvangen. Gedurende deze periode is de termijn voor het nemen van een beslissing uitgesteld.
In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn
De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Deze termijn is voor een periode van 3 dagen uitgesteld geweest. Dit betekent dat wij uiterlijk 11 juni 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100892 te vermelden.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Aan:

Assen, 1 april 2021
Ons kenmerk 202100677-00932772
Behandeld door (0592) 36 55 55
Onderwerp: Verzoek aanvullende gegevens Schade door wolven

Geachte ,

Op 30 maart 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project Schade door wolven op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. Uw aanvraag is nog niet volledig. In deze brief informeren wij u over wat er ontbreekt.

Ontbrekende gegevens
Om uw aanvraag in behandeling te kunnen nemen, hebben wij de volgende gegevens nodig:

- een ondertekend aanvraagformulier o.g.v. de Subsidieregeling schade door wolven provincie Drenthe. Deze vindt u op het Subsidieloket van de provincie Drenthe onder Alle subsidies op een rij, Subsidie voorkomen schade door wolven provincie Drenthe, via https://www.provincie.drenthe.nl/loket/subsidieloket/alle-subsidies-rij/@137637/subsidie-voorkomen/
- een bewijs van bankrekening
- alleen als u de schapen en/of geiten bedrijfsmatig houdt: een landbouw de-minimisverklaring
- Foto's van de situatie
- Kaart(en) van de percelen waarop de vaste afrastering geplaatst wordt/is en een aanduiding op de kaart waar dieren lopen als een verplaatsbare afrastering aangevraagd wordt
- berekening aan de hand van de rekenhulp, van de aan te vragen subsidie. De rekenhulp bevindt zich op vorengenoemde link
- eventueel oprichtingsakte of de statuten/reglementen van uw bedrijf, een afschrift van de inschrijving in het KvK-handelsregister, een exemplaar van de laatst vastgestelde jaarrekening

Wij vragen u om de aanvullende gegevens vóór 15 april 2021 aan ons toe te sturen. Dit kunt u per e-mail doen naar post@drenthe.nl of per post naar het college van Gedeputeerde Staten van Drenthe, ter attentie van team Subsidies en Inkoop, Postbus 122, 9400 AC Assen. Als wij de gevraagde gegevens op bovenstaande datum nog niet hebben ontvangen, nemen wij uw aanvraag niet in behandeling.

Datum van ontvangst
De datum waarop wij de aanvullende gegevens ontvangen, geldt als datum van binnenkomst van uw aanvraag. Die datum is van belang voor de verdeling van het bedrag dat beschikbaar is voor het verstrekken van subsidies. Aanvragen die compleet zijn binnengekomen voordat wij uw aanvullende gegevens hebben ontvangen, gaan voor op uw aanvraag.

Uitstellen beslistermijn
De termijn voor het nemen van een besluit op uw subsidieaanvraag wordt uitgesteld tot de dag waarop wij de aanvullende gegevens van u hebben ontvangen of de door ons gestelde termijn is verstreken.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Aan:

Assen, 1 april 2021
Ons kenmerk 202100896-00932779
Behandeld door (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag project Aanschaffen en aanpassen van wolfwerende afrastering

Geachte ,

Op 15 maart 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project Aanschaffen en aanpassen van wolfwerende afrastering op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. Op respectievelijk 17 maart 2021 en 22 maart 2021 hebben wij u om aanvullende gegevens gevraagd. Die hebben wij van u op 31 maart 2021 ontvangen. Gedurende deze periode is de termijn voor het nemen van een beslissing uitgesteld.
In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn
De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Deze termijn is voor een periode van 14 dagen uitgesteld geweest. Dit betekent dat wij uiterlijk op 28 juni 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100896 te vermelden.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Aan:

Assen, 2 april 2021
Ons kenmerk 202101034-00932960
Behandeld door (0592) 36 55 55
Onderwerp: Statusbrief subsidieaanvraag aanschaf wolfwerende netten en kuddebewakinghonden

Geachte ,

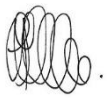
Op 1 april 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project aanschaf wolfwerende netten en kuddebewakinghonden op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. In deze brief informeren wij u over de termijn waarbinnen u ons besluit op uw aanvraag kunt verwachten.

Beslistermijn
De termijn voor het nemen van een beslissing bedraagt maximaal 13 weken. Dit betekent dat wij uiterlijk op 1 juli 2021 een besluit op uw aanvraag nemen.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202101034 te vermelden.

Aan:
Stichting Schaapskudde Exloo
t.a.v. [redacted]
[redacted]

Assen, 9 april 2021
Ons kenmerk 202100256-00934038
Onderwerp: Ontvangstbevestiging bezwaarschrift

Geachte [redacted]

Hierbij bevestigen wij dat uw, namens Stichting Schaapskudde Exloo ingediende, bezwaarschrift van 30 maart 2021 is ontvangen op dezelfde dag. Uw bezwaar richt zich tegen de afwijzing van uw subsidieaanvraag voor het project ‘wolvenraster’ waarover u mondeling bent geïnformeerd. Aangezien dit besluit door ons nog niet op schrift is gesteld, is uw bezwaarschrift vóór het begin van de bezwaartermijn ingediend. De behandeling van uw bezwaarschrift zullen wij daarom aanhouden tot de dag nadat het besluit aan u is toegezonden en de termijn om bezwaar te maken is aangevangen (artikel 6:10, tweede lid van de Algemene wet bestuursrecht). Wanneer de behandeling van uw bezwaarschrift wordt hervat ontvang u nadere informatie over het verloop van de procedure.

Commissie rechtsbescherming
Uw bezwaarschrift hebben wij in handen gesteld van de Commissie rechtsbescherming. Deze commissie bestaat uit drie van het provinciaal bestuur onafhankelijke personen en brengt advies aan ons uit over het te nemen besluit. Meer informatie over de bezwaarprocedure kunt u vinden op www.provincie.drenthe.nl/bezwaarprocedure.

Contact
Het bezwaarschrift is bij de commissie geregistreerd onder nummer RB 20210008. U wordt verzocht correspondentie over het bezwaarschrift met vermelding van RB 20210008 te sturen aan de Commissie rechtsbescherming, t.a.v. het secretariaat, Postbus 122, 9400 AC Assen of via rechtsbescherming@drenthe.nl.

Mocht u nog vragen hebben dan kunt u contact opnemen met het secretariaat van de commissie. Het secretariaat is bereikbaar onder telefoonnummer 0592 36 56 73 of via het hiervoor genoemde e-mailadres.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

mevrouw drs. C.J.Q.C. de Keijzer
Teammanager Bestuur en Concernzaken

i.a.a.

- Team Subsidies en Inkoop
- Commissie rechtsbescherming

Aan:
Stichting Schaapskudde Exloo
t.a.v [redacted]
[redacted]

Assen, 14 april 2021
Ons kenmerk 202100256-00934727
Behandeld door [redacted] (0592) [redacted]
Onderwerp: Afwijzing subsidieaanvraag wolvenraster

Geachte [redacted],

Op 19 januari 2021 ontvingen wij uw aanvraag voor een subsidie voor het project wolvenraster op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe (hierna: de Subsidieregeling). In deze brief informeren wij u over ons besluit op uw aanvraag.

Besluit
Wij hebben besloten uw subsidieaanvraag af te wijzen. U vraagt subsidie aan voor het aanschaffen en/of aanpassen van een vaste wolfwerende afrastering en het aanschaffen van een verplaatsbare wolfwerende afrastering op het perceel Molenveld ten zuiden van Exloo. Deze locatie valt buiten het wolvenrisicogebied zoals aangewezen door Gedeputeerde Staten. Hierdoor valt u niet onder de doelgroep van de regeling en voldoet u niet aan alle vereisten om in aanmerking te komen voor subsidie (artikel 4 en artikel 7 van de Subsidieregeling).

Juridisch kader
Op dit besluit is de volgende wet- en regelgeving van toepassing:
- de Algemene wet bestuursrecht;
- de Algemene subsidieverordening Drenthe 2017;
- Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met [redacted], telefoonnummer (0592) [redacted].

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

Bezwaar
Bent u het niet eens met dit besluit, dan kunt u binnen zes weken na de dag van verzending ervan hiertegen een bezwaarschrift indienen bij het college van gedeputeerde staten van Drenthe. De dag van verzending is de dagtekening van het besluit. Voor meer informatie over het indienen van een bezwaarschrift verwijzen wij u naar: www.provincie.drenthe.nl/bezwaarprocedure